

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ, ΣΛΑΒΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Γεώργιος Ι. Γιώτης

**Ελληνικά αστικά κέντρα σε πολεμική προπαρασκευή
και δοκιμασία, Απρίλιος 1939 – Απρίλιος 1941**

Διδακτορική διατριβή

Επιβλέπων καθηγητής: Στράτος Ν. Δορδανάς

Μέλη συμβουλευτικής επιτροπής

Βλάσιος Βλασίδης

Πολυμέρης Βόγλης

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2021

Στον πατέρα μου...

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	6
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΕΝΑΕΡΙΑ ΠΡΟΚΛΗΣΗ	
α) Η κυοφορία «του νέου όπλου».....	30
β) Από τη θεωρία στην πράξη.....	35
γ) Πόλεις – ο ύψιστος στόχος.....	46
δ) Οι νέοι πρωταγωνιστές και μία καινοφανής εξίσωση.....	48
ε) Η «πολιτισμοκτονία».....	53
στ) Έμφυχος και άψυχος απολογισμός.....	56
ζ) Αστική συμμόρφωση και κυβερνητική αγωνία.....	58
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΡΑΤΕΥΣΗ	
α) Διδάγματα και προτεραιότητες.....	66
β) Γεωργική επιστράτευση και αστική διατροφή.....	69
γ) Το «στοίχημα» της αυτάρκειας.....	72
δ) Στον δρόμο προς την 28η Οκτωβρίου 1940.....	74
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΑΣΤΙΚΗ ΑΕΡΑΜΥΝΤΙΚΗ ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΗ	
α) Φόβοι και δυσκολίες.....	88
β) Η οργάνωση της Παθητικής Αεράμυνας.....	94
γ) Η συμβολή της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.....	99
δ) Η παράμετρος της αστικής διαφώτισης.....	110
ε) Η υγειονομική περίθαλψη.....	118
στ) Η Ευρώπη και η Άπω Ανατολή προετοιμάζονται.....	121
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗ – ΠΡΟΣΦΟΡΑ	
α) Οι προπολεμικές ιδιαιτερότητες.....	131
β) Η ελληνική περίπτωση.....	132
γ) Η ενεργοποίηση στην Ευρώπη.....	142
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΑΝΑΤΡΟΠΕΣ – ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ	
α) Προσδοκίες και διαψεύσεις.....	145
β) Οι οικονομικοί αναπροσανατολισμοί.....	147

γ) Πρώτες ύλες – καύσιμα.....	149
δ) Η διατροφική πρόκληση.....	154
ε) Ανεργία – φόροι.....	160
στ) Το ευμετάβλητο ηθικό.....	165
ζ) Η ευρωπαϊκή ψυχολογία.....	172
η) Η «απλουστευμένη» καθημερινότητα.....	174

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Η ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ

α) Ο έλεγχος των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης.....	185
β) Ο ρόλος του Τύπου.....	186
γ) Η συμβολή του ραδιοφώνου.....	194
δ) Τα κινηματογραφικά «Επίκαιρα».....	199
ε) Η προπαγάνδα στην υπόλοιπη Ευρώπη.....	203

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Η ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΚΑΙ Η ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΗΣ ΕΟΝ

α) Καθεστωτικές προσδοκίες – στόχοι.....	207
β) Η αεραμυντική προπαρασκευή.....	210
γ) Η συμβολή στην παραγωγική επιστράτευση.....	214
δ) Περιορισμοί και ερανική προσφορά.....	218

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΕΚΤΑΚΤΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ

α) Το περιεχόμενο και η νομιμοποίησή του.....	222
β) Η έλευση της εναέριας βίας.....	224
γ) Το πλιάτσικο των περιουσιών.....	234
δ) Τα ευρωπαϊκά κρούσματα λεηλασίας.....	235

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: Η ΠΑΘΗΤΙΚΗ ΑΕΡΑΣΦΑΛΕΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

α) Αυτοπροστασία και καταφύγια.....	239
β) Η υπόγεια διαβίωση.....	253
γ) Συναγερμός και συσκότιση.....	258
δ) Η αραίωση του πληθυσμού.....	264
ε) Η αντιαεροπορική προστασία στην Ευρώπη.....	270

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10: Η ΕΜΠΟΛΕΜΗ ΑΣΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

α) Δοκιμασία και μεταπτώσεις.....	282
β) Η απώλεια του Ι. Μεταξά.....	294
γ) Ο κλωνισμός του ευρωπαϊκού ηθικού.....	297

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11: ΤΟ ΔΙΑΤΡΟΦΙΚΟ ΣΤΟΙΧΗΜΑ

α) Προτεραιότητες και δυσκολίες.....	309
β) Η γεωργική επιστράτευση.....	318
γ) Τα συσσίτια.....	321
δ) Η ευρωπαϊκή επισιτιστική πρόκληση.....	325

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12: Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΩΝ ΜΕΤΟΠΙΣΘΕΝ

α) Κρατική και συλλογική μέριμνα.....	330
β) Η πολύπλευρη αρωγή του Ερυθρού Σταυρού.....	347
γ) Η πνευματική επιστράτευση.....	352
δ) Η συμβολή των ανθρώπων του Θεάτρου.....	355
ε) Η εκκλησιαστική συνδρομή.....	357
στ) Η κινητοποίηση στην ευρωπαϊκή ήπειρο.....	361

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13: ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΕΙΣ – ΑΝΑΤΡΟΠΕΣ

α) Η σχέση κράτους – ατόμου.....	369
β) Μία νέα καθημερινότητα.....	372
γ) Η εμπόλεμη διασκέδαση.....	378
δ) Οι οικονομικές «αναταράξεις».....	383

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14: Η ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥ ΕΝΟΠΛΟΥ ΑΓΩΝΑ

α) Στοχοθεσία και μέθοδοι πραγμάτωσης.....	392
β) Ο Τύπος: Θεματολογία και πρακτικές.....	395
γ) Η συνδρομή του ραδιοφώνου.....	400
δ) Ο ρόλος του κινηματογράφου.....	403
ε) Η αυτοοργάνωση, τα μέσα και οι επιδιώξεις της ΕΟΝ.....	405
στ) Η απειλή της «Πέμπτης Φάλαγγας».....	409
ζ) Η προπαγάνδα στην Ευρώπη.....	416

Συμπεράσματα.....	428
--------------------------	------------

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	444
--------------------------------	------------

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

A/A	Αντιαεροπορική Άμυνα
AΔΑΑ	Ανώτερη Διοίκηση Αντιαεροπορικής Άμυνας
ΑΝ	Αναγκαστικός Νόμος
ΑΣΕΑ	Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Άμυνας
ΒΔ	Βασιλικό Διάταγμα
ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΓΔΗ	Γενική Διοίκηση Ηπείρου
ΓΕΑ	Γενικό Επιτελείο Αεροπορίας
ΓΕΣ/ΔΙΣ	Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού
ΔΒΠ	Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών
ΔΗ.Κ.Ι.	Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης (Βόλος)
ΕΑΑ	Ενεργή Αεράμυνα
ΕΕΣ	Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός
ΕΟΝ	Εθνική Οργάνωση Νεολαίας
ΕΣΕΕ	Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας
ΕΣΣΕ	Εθνική Συνομοσπονδία Συνεταιρισμών Ελλάδας
ΚΙΘ	Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης
ΚΠΥ	Κρατική Πυροσβεστική Υπηρεσία
ΚΥΑΜ	Κεντρική Υπηρεσία Αλληλεγγύης Μετώπου (ΕΟΝ)
ΙΑΔΙ	Ιστορικό Αρχείο Δήμου Ιωαννίνων
ΙΑΔΘ	Ιστορικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης

IAM	Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας
NKVD	Narodnyi Komissariat Vnutrennikh Del (People's Commissariat of Internal Affairs)
ΝΠΔΔ	Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου
ΠΑΑ	Παθητική Αεράμυνα
ΠΔΘΠ	Περιφερειακή Διοίκηση Θηλέων Πρωτεύουσας (ΕΟΝ)
ΠΙΚΠΑ	Πανελλήνιο Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως
ΠΥΑΜ	Περιφερειακή Υπηρεσία Αλληλεγγύης Μετώπου (ΕΟΝ)
RAF	Royal Air Force
ΡΣΑ	Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών
ΥΔΑ	Υφυπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας
ΥΤΤ	Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού
UNRA	Unione Nazionale Protezione Antiaerea
ΦΕΚ	Φύλλα Εφημερίδος της Κυβερνήσεως
ΦΤΣ	Φανέλλα του Στρατιώτου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στις στρατιωτικές αναμετρήσεις αποτελεί κοινό τόπο η δημόσια προσοχή και το ενδιαφέρον να επικεντρώνεται στο πεδίο της μάχης. Οι ηγετικές φυσιογνωμίες, οι ηρωικές μορφές, οι πράξεις ανδρείας παραδοσιακά εξυψώνονται σε πρότυπα, αιχμαλωτίζουν την ανθρώπινη φαντασία, μαγνητίζουν την περιέργεια των απλών πολιτών, ελαχιστοποιώντας τα περιθώρια δημοφιλίας για οτιδήποτε άλλο συμβάλλει στον ένοπλο αγώνα. Ωστόσο, το συγκεκριμένο σχήμα εμφάνισε τις πρώτες «ρωγμές» στη διάρκεια του «Μεγάλου Πολέμου», για να τροποποιηθεί οριστικά στην επόμενη παγκόσμια σύρραξη. Ήταν η στιγμή που το αεροπλάνο έδειξε να αλλοιώνει το «με ευλάβεια» ως τότε υφιστάμενο όριο ανάμεσα στη ζώνη των επιχειρήσεων και στα μετόπισθεν, μεταφέροντας το σκληρό πρόσωπο του πολέμου στον άμαχο πληθυσμό.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι πρωταγωνιστές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου δε θα πρέπει να αναζητηθούν αποκλειστικά στην πρώτη γραμμή, αφού η εναέρια βία, προσδίδοντας στη σύγκρουση ολοκληρωτικό χαρακτήρα, κινητοποίησε και έφερε στο προσκήνιο τους άοπλους-καθημερινούς ανθρώπους. Οι αυτοδιοικητικές αρχές και το προσωπικό τους, ο απλός εργάτης στο εργοστάσιο, στις λιμενικές αποβάθρες, στους σιδηροδρομικούς συρμούς, ο αγρότης, ο διοικητικός υπάλληλος, οι φιλανθρωπικοί σύλλογοι, το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό, η ανώνυμη γυναίκα στην πόλη και στην ύπαιθρο έδωσαν αθόρυβα τη δική τους «μάχη», συμβάλλοντας στην εθνική πολεμική προπαρασκευή και στην περίοδο της δοκιμασίας, μακριά από το στερεότυπο του παθητικού θεατή των εξελίξεων που ίσχυε ως τότε.

Ο διαφορετικός αυτός, και όχι τόσο ιστοριογραφικά δημοφιλής, χαρακτήρας της αναμέτρησης, όπως διαμορφώθηκε από την εναέρια δράση και τον αναβαθμισμένο ρόλο του εσωτερικού μετώπου, αλλά και η ανάγκη για τη διερεύνησή του στην περίπτωση της Ελλάδας, λειτούργησαν ως αφορμή για την εκπόνηση της παρούσας διατριβής. Αντικείμενά της αποτέλεσαν η αεροπορική δοκιμασία και ο αγώνας του άμαχου πληθυσμού που έλαβαν χώρα στο διάστημα από τον Απρίλιο του 1939 έως τον Απρίλιο του 1941, με την ερευνητική διαδικασία να εστιάζει σε πόλεις ξεχωριστής σημασίας για την ελληνοϊταλική αναμέτρηση, όπως ήταν η Αθήνα, ο Πειραιάς, η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα, τα Ιωάννινα, η Κέρκυρα, η Λάρισα και ο Βόλος. Ουσιαστικά, είναι μία απόπειρα, για να έρθει στην επιφάνεια η «λησμονημένη» ως τώρα προσπάθεια των αερόπληκτων μετόπισθεν και να αξιολογηθεί η συνδρομή της στην ταραγμένη περίοδο των έκτακτων συνθηκών.

Η πλειοψηφία των υπό διερεύνηση αστικών κέντρων παρουσιάζει επιπλέον μία ιδιαιτερότητα. Τα περισσότερα από αυτά διέθεταν λιμενικές εγκαταστάσεις σε νευραλγικά σημεία των ελληνικών ακτογραμμών, παράμετρος που ερμηνεύει και τη στοχοποίησή τους από την εχθρική αεροπορία αμέσως μόλις ξέσπασε ο πόλεμος το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου. Ήταν εκείνα που μεταξύ άλλων σήκωσαν το βάρος, αρχικά των ιταλικών, και στη συνέχεια των σφοδρότερων γερμανικών εναέριων προσβολών, αφού διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο στην εγχώρια οικονομική ζωή εξαιτίας της εμπορικής και βιομηχανικής τους σημασίας, συνιστούσαν βασικά κέντρα διατροφικού-πολεμικού εφοδιασμού, ενώ λειτούργησαν και ως χώροι ελλιμενισμού-δράσης των βρετανικών πολεμικών πλοίων.

Ειδικότερα, η ανά χείρας ιστορική διατριβή επιδιώκει να εξετάσει-αναδείξει: α) το επίπεδο της αστικής πολεμικής προπαρασκευής σε κρίσιμους τομείς (αεράμυνα, διατροφική αυτάρκεια), όπως και το σταδιακό πλέγμα περιορισμών και απαγορεύσεων που επιβλήθηκε στις τοπικές κοινωνίες ήδη από την ειρηνική περίοδο, β) τις συσσωρευμένες ανατροπές, οι οποίες πριν από την απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου είχαν δρομολογηθεί στην αστική καθημερινότητα, στην οικονομική ζωή, στη σχέση ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και στον πολίτη, ο χαρακτήρας των οποίων επιδεινώθηκε στο διάστημα του πολέμου, γ) την έκταση-ένταση της εναέριας δοκιμασίας, τον δείκτη προσαρμογής των αστικών κοινωνιών στις έκτακτες απαιτήσεις και την επίδραση που οι βομβαρδισμοί άσκησαν στο ηθικό τους, δ) τον βαθμό ενεργοποίησης-προσφοράς του πληθυσμού και το εύρος συμμετοχής για τις υφιστάμενες κοινωνικές ομάδες, ε) τον συντελεστή επάρκειας-αποτελεσματικότητας των προπολεμικών μέτρων για την αεροπροστασία των πολιτών, αλλά και τα κρατικά αντανακλαστικά στην εμπόλεμη περίοδο, με επίκεντρο την αστική ασφάλεια, την υλική ανακούφιση των βομβόπληκτων και την απρόσκοπτη συνέχιση του ένοπλου αγώνα.

Η διαπραγμάτευση των παραπάνω στόχων επιχειρήθηκε με σημείο αναφοράς τα ευρωπαϊκά, κυρίως, αστικά κέντρα, ώστε μέσα από τη συγκριτική αποτίμηση να αναδειχτούν οι ομοιότητες και οι διαφορές, ιδίως στο νευραλγικό πεδίο της αεράμυνας, τόσο ως προς την προπολεμική προπαρασκευή όσο και ως προς το διάστημα της σύρραξης. Αν και η διάρκεια, όπως και η ένταση της εναέριας βίας που υπέστησαν οι πόλεις στην Ευρώπη και στο μέτωπο του Ειρηνικού ξεπερνούν κατά πολύ τα αντίστοιχα μεγέθη στην Ελλάδα, δεν πρέπει να αποτελέσουν ανασταλτικούς παράγοντες στην προσπάθεια να αξιολογηθεί η έκταση της δοκιμασίας, της αντοχής, της στέρησης και της προσφοράς που καταγράφηκε στη μικρή βαλκανική χώρα. Από τα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε κυρίως σε εκείνα της Βρετανίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Άλλωστε, μόνο τα παραπάνω κράτη διέθεταν μετόπισθεν, σε αντίθεση με την υπόλοιπη ήπειρο, όπου η

αρχική ταχύτητα και ο απόλυτος αιφνιδιασμός που προκάλεσε η ναζιστική προέλαση ακύρωσαν τις χρονικές δυνατότητες για την ύπαρξή τους.

Στην Ελλάδα, η διερεύνηση του θέματος που σχετίζεται με την αεροπορική δοκιμασία του άμαχου πληθυσμού και τη συνδρομή του εσωτερικού μετώπου χαρακτηρίζεται από καθυστέρηση και κυρίως την έλλειψη ολοκληρωμένων επιστημονικών εργασιών. Μέχρι τώρα έχει υπάρξει αντικείμενο αναφορών σε μελέτες για τον ελληνοϊταλικό πόλεμο από τοπικούς εκπροσώπους του πνευματικού και δημοσιογραφικού χώρου, με αναπόφευκτη συνέπεια τον περιορισμένο γεωγραφικά χαρακτήρα ή τμήμα μόνο ευρύτερων έργων για την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου. Και οι δύο περιπτώσεις ισοδυναμούν, όμως, με αποσπασματικές απόπειρες, που διακρίνονται από ένα μειονέκτημα. Ο «παράλληλος πόλεμος» των μετόπισθεν και η αστική αεροπροστασία δε συνιστούν τα κύρια ζητήματα της διερεύνησης, αλλά περιορίζονται σε μία «δορυφορική παρουσία» είτε πλαισιώνοντας το στρατιωτικό σκέλος του αλβανικού έπους είτε με το να αναλώνονται σε εισαγωγικό ρόλο για τις μελέτες που είναι επικεντρωμένες στην περίοδο 1941-1949, τη στιγμή που απουσιάζει πλήρως η ευρύτερη προοπτική για επεξεργασία των θεμάτων στο σύνολο της επικράτειας.

Εξαιρέση αποτελεί το βιβλίο της Μαρίνας Πετράκη, *1940-Ο άγνωστος πόλεμος. Η ελληνική πολεμική προσπάθεια στα μετόπισθεν*, στο οποίο και επιχειρήθηκε μία ουσιαστική προσέγγιση στο ζήτημα της πολεμικής προπαρασκευής. Εξετάζεται το πεδίο-κλειδί για την τελευταία, που δεν είναι άλλο από εκείνο της παθητικής αεράμυνας (ΠΑΑ), σε συνδυασμό με την κινητοποίηση-προσφορά του πληθυσμού, η οποία παρουσιάζεται με διεξοδικό τρόπο. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους βομβαρδισμούς συγκεκριμένων πόλεων (Πειραιάς, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Λάρισα, Κέρκυρα), αναδεικνύοντας τις υλικές καταστροφές, τις απώλειες και την προσπάθεια των κατοίκων για επιβίωση και διατήρηση του φρονήματος. Η σε ορισμένα σημεία συναισθηματική γραφή της Πετράκη, βασισμένη κυρίως στη βιβλιογραφική παραγωγή, όπως και σε πλήθος ημερολογιακών εγγραφών-μαρτυριών, παρέχει μία επαρκή εικόνα για την κινητοποίηση και την προσπάθεια στο εσωτερικό μέτωπο.¹

Το υλικό που μετατράπηκε σε αντικείμενο εξέτασης για τις ανάγκες της διατριβής αντλήθηκε, όπως και στο έργο της κ. Πετράκη, από τα βιβλία της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ), την τοπική βιβλιογραφία, τον Τύπο της εποχής, από ημερολόγια επικεντρωμένα στον ελληνοϊταλικό πόλεμο και στην Κατοχή. Επιπρόσθετα, αξιοποιήθηκε η έντυπη παραγωγή που δημοσιοποιήθηκε με την έγκριση της δικτατορίας, οι προφορικές μαρτυρίες και τα έργα που αναφέρονται στο διάστημα από το 1936 μέχρι και το 1941. Ειδικά

¹ Μαρίνα Πετράκη, *1940-Ο άγνωστος πόλεμος. Η ελληνική πολεμική προσπάθεια στα μετόπισθεν*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014.

για τον Τύπο, θα πρέπει να διευκρινίσω ότι η ιστοριογραφική ένδεια για το συγκεκριμένο θέμα είχε ως συνέπεια τη σε ορισμένες περιπτώσεις εκτενή αξιοποίησή του, η οποία ωστόσο κρίθηκε επιβεβλημένη και από την παράμετρο ότι αναδεικνύει ανάγλυφα τον μικρόκοσμο της αστικής καθημερινής ζωής για την υπό εξέταση χρονική περίοδο.

Όμως, σε όλες τις μορφές πηγών το θέμα του αεροπορικού πολέμου, όπως και εκείνο για τη συνδρομή του άμαχου πληθυσμού, περιοριζόταν σε σύντομες και γενικόλογες αναφορές, αλλά και όπου η έκταση ήταν μεγαλύτερη (Τύπος, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου) επιβαλλόταν η κριτική αντιμετώπιση του υλικού, λόγω της αυτονόητης εξάρτησής του από τον καθεστωτικό έλεγχο. Η ερευνητική «καχυποψία» δε θα μπορούσε να απουσιάσει και από τη μελέτη της τοπικής βιβλιογραφίας, καθώς δεν ήταν λίγες οι φορές, όπου οι ιδεολογικές προτιμήσεις των συγγραφέων, ευδιάκριτες από τις πρώτες κιόλας περιόδους, μετατράπηκαν σε «οδικό άξονα» για τη συγγραφή των κειμένων τους.

Υπήρξαν, ωστόσο, κατηγορίες αρχειακών πηγών, και σε αυτό ακριβώς το σημείο εντοπίζεται η διαφοροποίηση και η πρωτοτυπία της παρούσας προσπάθειας, οι οποίες αξιοποιήθηκαν στον μέγιστο δυνατό βαθμό, συνιστώντας τη βάση πάνω στην οποία αναπτύχθηκε το κείμενο της μελέτης. Πρόκειται για τα πρακτικά από τις διοικούσες επιτροπές των δήμων, την αγωνιώδη πολύ συχνά αλληλογραφία ανάμεσα στις κυβερνητικές, στις αεραμυντικές αρχές και στην αυτοδιοίκηση, όπως και το πλήθος των αποφάσεων-διαταγών που κοινοποιούνταν, μέσω των γενικών διοικήσεων και των νομαρχιών, στους αστικούς πληθυσμούς πριν και μετά την 28^η Οκτωβρίου.

Η παραπάνω επιλογή κρίθηκε επιβεβλημένη έως αυτονόητη, καθώς έπρεπε να ακουστεί η «φωνή» και να παραχωρηθεί «ο λόγος» ιδίως στους τοπικούς φορείς, οι οποίοι τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη, εξαιτίας της επίγνωσης των συνθηκών, αλλά και της εγγύτητας με τον τόπο της εναέριας δοκιμασίας, κλήθηκαν να επωμιστούν μεγάλο βάρος της αστικής προπαρασκευής, να διαχειριστούν τα πολλαπλά και πρωτόγνωρα προβλήματα που προκλήθηκαν από τις εναέριες προσβολές, ευαισθητοποιώντας τους αστικούς πληθυσμούς στην κατεύθυνση της συμμόρφωσης, της εγρήγορσης και της προσφοράς. Ήταν ο «στυλοβάτης» του εσωτερικού μετώπου, το σημείο αναφοράς για τους κατοίκους των πόλεων, αναλαμβάνοντας μάλιστα υποχρεώσεις, οι οποίες δοκίμαζαν στο έπακρο ή και υπερέβαιναν τις περιορισμένες οικονομικές αντοχές τους.

Η συλλογή του πρωτογενούς υλικού υπήρξε απόρροια προσωπικών επισκέψεων στα υπό εξέταση αστικά κέντρα. Τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) στην πρωτεύουσα κάθε νομού, τα δημοτικά αρχεία και οι βιβλιοθήκες αναδείχτηκαν στις βασικές «δεξαμενές» άντλησής του, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις, και ευτυχώς για τις ερευνητικές ανάγκες,

συμπλήρωναν χρονικά και θεματολογικά η μία την άλλη. Στον Βόλο, τα πρακτικά της διοικούσας επιτροπής εντοπίστηκαν στο Δημοτικό Κέντρο Έρευνας και Ιστορικής Τεκμηρίωσης, βρέθηκαν σε εξαιρετική κατάσταση και με ευανάγνωστη μορφή, αν και η τελευταία παράμετρος, δυστυχώς, δεν καταγράφηκε πάντοτε. Το υλικό που αντλήθηκε από τα ΓΑΚ του νομού Μαγνησίας προήλθε στην πλειονότητά του από το αρχείο της κοινότητας Μακρυνίτσας, επικεντρωμένο στο προπολεμικό διάστημα και στην κρατική προσπάθεια να προετοιμάσει τις αστικές κοινωνίες για τον επικείμενο πόλεμο.

Η ερευνητική εργασία στα ΓΑΚ Αττικής εστίασε στα αρχεία της νομαρχίας και του υπουργείου Επισιτισμού. Το πρώτο, παρείχε σειρά εγγράφων για τις ελλείψεις που έπρεπε να διαχειριστεί ο κρατικός μηχανισμός λόγω των επιστρατευτικών απωλειών στο προσωπικό, όπως και τις μορφές συνδρομής του εκπαιδευτικού κόσμου. Οι φάκελοι του υπουργείου διακρίνονται από πληροφορίες για τον προπολεμικό τρόπο οργάνωσης του διατροφικού ζητήματος, τους εμπόλεμους επισιτιστικούς περιορισμούς, τους αστυνομικούς ελέγχους για την πάταξη της αισχροκέρδειας και συνολικά των αγορανομικών παραβάσεων. Πολύτιμη υπήρξε η συμβολή δύο άλλων πηγών πρωτογενούς υλικού: του Ιωάννη Μεταξά και της ΕΟΝ. Το αρχείο της τότε πολιτικής ηγεσίας περιέχει μέρος από την επικοινωνία ανάμεσα σε αυτήν και στον αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Στρατού, αντιστράτηγο Αλέξανδρο Παπάγο. Ξεχωρίζει η ανησυχητική υστέρηση της στρατιωτικής προπαρασκευής μέχρι το φθινόπωρο του 1936, και κατά συνέπεια η ανυπαρξία της αστικής αεροπροστασίας, ενώ με έμφαση αναδεικνύεται η αδήριτη ανάγκη για άμεση διάθεση περισσότερων οικονομικών πόρων.

Το αρχείο της ΕΟΝ αποτέλεσε σημαντικό τμήμα του υλικού για τις ερευνητικές ανάγκες. Αντλήθηκαν πληροφορίες όχι μόνο ως προς το αυτονόητο σκέλος (τρόπος λειτουργίας, εκπαίδευση μελών, δραστηριότητες, αδυναμίες και μελανά σημεία της οργάνωσης, προσφορά-κινητοποίηση), αλλά προέκυψε και μία απρόσμενη συνδρομή. Ήταν τα ημερήσια δελτία πληροφοριών που στην εμπόλεμη περίοδο συνέτασσαν τα μέλη της, ύστερα από την παρουσία στους χώρους κοινωνικών συναναστροφών, τα οποία ισοδυναμούν με έμμεση σφυγμομέτρηση της αθηναϊκής κοινής γνώμης, μεταφέροντας στα ανώτερα κλιμάκια την αγωνία, τις ελπίδες, τις ανάγκες, τις προτεραιότητες για όλες τις παραμέτρους της αστικής ζωής.

Το υλικό από το Γενικό Επιτελείο Στρατού-Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΓΕΣ-ΔΙΣ) μετατράπηκε με τη σειρά του σε ουσιαστικό παράγοντα για την εκπόνηση της διατριβής. Οι εκθέσεις από τη στρατιωτική ηγεσία και τα ανώτατα επιτελεία κάλυψαν την περίοδο από το 1934 μέχρι τον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Οι αρχικές ελλείψεις και οι αγωνιώδεις επισημάνσεις για το χαμηλό έως ανύπαρκτο επίπεδο της αστικής αεροπροστασίας, οι δυσσιώνες εκτιμήσεις

για τις επικείμενες αεροπορικές συνέπειες, η οικονομική δυστοκία για την εξεύρεση των αναγκαίων πόρων, όπως και τα μέτρα που βαθμιαία ελήφθησαν στην ΠΑΑ παρουσιάζονται με ενάργεια και σαφήνεια.

Για τη Θεσσαλονίκη η έρευνα επικεντρώθηκε στο Ιστορικό Αρχείο του Δημοτικού Συμβουλίου, στο Κέντρο Ιστορίας της πόλης (ΚΙΘ) και στα Γενικά Αρχεία του Κράτους-Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (ΓΑΚ-ΙΑΜ). Το πρώτο παρείχε την πλειονότητα των αποφάσεων του δήμου, το δεύτερο έγγραφα της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (ΓΔΜ) και των αεραμυντικών φορέων, ενώ στο τελευταίο το αρχειακό υλικό της ΓΔΜ αξιοποιήθηκε λόγω του αγορανομικού του ενδιαφέροντος. Στα Ιωάννινα και στο Ιστορικό Αρχείο του δήμου εντοπίστηκαν οι αποφάσεις της διοικούσας επιτροπής, ενώ εκείνο από τη Γενική Διοίκηση Ηπείρου, το οποίο φυλάσσεται στα ΓΑΚ, λειτούργησε καταλυτικά στην επεξεργασία των κεφαλαίων για την ΠΑΑ. Μέσα από πλήθος εγγράφων, κυρίως της προπολεμικής περιόδου, διαμορφώθηκε ανάγλυφα η εικόνα για τις κρατικές ενέργειες με στόχο την ενίσχυση της αστικής αεροπροστασίας, όπως και για τις ανάλογες πρωτοβουλίες από την πλευρά της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Στα ΓΑΚ των νομών Αχαΐας και Λάρισας, πολύτιμος υπήρξε ο εντοπισμός και η αξιοποίηση εγγράφων από τα αρχεία των σχολικών μονάδων για την προπολεμική και εμπόλεμη συνεισφορά του εκπαιδευτικού κόσμου, με το υπόλοιπο υλικό να περιέχει στο μεγαλύτερο τμήμα του διαταγές από το υπουργείο Εθνικής Παιδείας. Οι τελευταίες, αφορούσαν την προπολεμική εκστρατεία για ενίσχυση της αγροτικής παραγωγής, τη δραστηριότητα που ανέπτυξε η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ), την προσφορά των εκπαιδευτικών λειτουργών και την αστική αεραμυντική διαφώτιση.

Τα δικαστικά αρχεία αποτέλεσαν μία ιδιαίτερη πηγή πρωτογενούς υλικού. Περιλαμβάνουν το Αγορανομικό Δικαστήριο Πάτρας, το αρχείο του Πρωτοδικείου και τις αποφάσεις του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Λάρισας, ενώ στην περίπτωση του Βόλου το αρχείο του Πταισματοδικείου Αργαλαστής. Η επεξεργασία τους αναδεικνύει την προπολεμική, κυρίως, αλλά και την εμπόλεμη προσπάθεια των αγορανομικών και αστυνομικών αρχών να διασφαλίσουν την ομαλή λειτουργία της αγοράς, η οποία ήταν επικεντρωμένη στην πάταξη της αισχροκέρδειας.

Ξεχωριστή υπήρξε και η συνδρομή από το Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Ραδιοφωνίας και Τηλεόρασης. Το οπτικοποιημένο υλικό της εποχής περιλαμβάνει τις ταινίες-επίκαιρα του καθεστώτος, όπως και εκείνες από την κινηματογραφική υπηρεσία της ΕΟΝ. Αν και το μεγαλύτερο μέρος του επικεντρώνεται στην αυτονόητη προσπάθεια για την προβολή του ίδιου και της οργάνωσής του, προσφέρεται η δυνατότητα να κατανοηθεί ο τρόπος με τον

οποίο η τότε πολιτική ηγεσία επεχείρησε να στηρίξει-καθοδηγήσει τον ένοπλο αγώνα και να ενεργοποιήσει τις αστικές κοινωνίες.

Μετατοπίζοντας την προσοχή στη διεθνή βιβλιογραφία, γίνεται αντιληπτό ότι η επεξεργασία του θέματος διακρίνεται από δύο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε σύγκριση με την αντίστοιχη ελληνική. Το πρώτο, σχετίζεται με τη χρονική αφετηρία, καθώς στη Μεγάλη Βρετανία και στις ΗΠΑ οι πρώτες μελέτες εμφανίζονται ήδη από τις δεκαετίες του 1940 και του 1950.² Η αγγλική ιστοριογραφική παραγωγή, η οποία γνώρισε έξαρση από τη δεκαετία του 1960 και μετά, συνεχίζεται με αμείωτο ρυθμό μέχρι σήμερα, ενώ στα τελευταία χρόνια το ζήτημα των μετόπισθεν (Homefront) συνιστά αντικείμενο έρευνας για χώρες, όπως η Γερμανία, η Γαλλία, η Σοβιετική Ένωση και η Ιταλία.³

Το δεύτερο στοιχείο, το οποίο παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον, αφορά την ερευνητική κατεύθυνση, η οποία περιλαμβάνει όχι μόνο τις αυτονόητες μελέτες για τις διαστάσεις που έλαβε ο αεροπορικός πόλεμος σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο, αλλά και το γεγονός ότι οι επιμέρους παράμετροι που σχετίζονται με το εσωτερικό μέτωπο (χώροι προστασίας, εκκένωση πληθυσμού, συσκότιση, διατροφική αυτάρκεια, συλλογική ψυχολογία) αποτελούν αντικείμενα αποκλειστικής διαπραγμάτευσης. Αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία μελετών επικεντρωμένων σε συγκεκριμένες πόλεις (Λονδίνο, Λίβερπουλ, Μπέρμινχαμ, Γλασκώβη, Νιούκαστλ, Πόρτσμουθ, Πλύμουθ, Μπέλφαστ, Βερολίνο, Αμβούργο, Δρέσδη, Μόσχα, Λένινγκραντ),⁴ ανεξάρτητα από τις προσπάθειες για την επεξεργασία του εναέριου πολέμου που πραγματοποιήθηκαν ή πραγματοποιούνται σε εθνικό επίπεδο.

Σε σχέση με την ποσότητα που διακρίνει τη διεθνή βιβλιογραφική παραγωγή και τη βαθμιαία εξειδίκευση στη διαπραγμάτευση των παραμέτρων του αεροπορικού πολέμου, στη χώρα μας οι αντίστοιχοι δείκτες παρουσιάζονται χαμηλοί. Μέρος από το κενό θα επιχειρήσει να καλύψει και η παρούσα μελέτη, φιλοδοξώντας να λειτουργήσει ως αφορμή, ώστε να εκδηλωθεί το ερευνητικό ενδιαφέρον με πιο έντονο τρόπο στο άμεσο μέλλον.

² Βλ. ενδεικτικά, Ritchie Calder, *Carry on London*, The English Universities Press, 1941, William Sansom, *The Blitz: Westminster at War*, Oxford University Press, 1947, Constantine Fitzgibbon, *The Blitz*, Allan Wingate, 1957, Fred Charles Iklé, *The Social Impact of Bomb Destruction*, Oklahoma University Press, 1958.

³ Βλ. ενδεικτικά, John Barber and Mark Harrison, *The Soviet Home Front 1941-1945*, London 1991, Earl R. Beck, *Under the Bombs: The German Home Front, 1942-1945*, Kentucky University Press, Lexington 1986.

⁴ Βλ. ενδεικτικά, Frank Wintle, *The Plymouth Blitz*, Bossiney Books, 1981, Richard Whittington-Egan, *The Great Liverpool Blitz*, Gallery Press, 1987, Andrew Whitmarsh, *Portsmouth at War*, Tempus, 2007, Brian D. Osborne and Ronald Armstrong, *Glasgow: A City at War*, Birlinn, 2003, Paul Addison and Jeremy Grang, *Firestorm: The Bombing of Dresden, 1945*, Pimlico, London 2006, Lisa Kirschenbaum, *The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941-1995: Myth, Memories and Monuments*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, Geoffrey Jukes, *The Defence of Moscow*, London 1969.

Η διατριβή είναι διαρθρωμένη σε δεκατέσσερα κεφάλαια με μία ευδιάκριτη τομή στο διάστημα πριν και μετά την 28^η Οκτωβρίου. Το πρώτο, συνθέτει το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται, παρουσιάζοντας τη «μεσοπολεμική συζήτηση» για τον μελλοντικό χαρακτήρα των ένοπλων αναμετρήσεων, την πορεία μεταμόρφωσης του αεροπλάνου σε όπλο απόλυτου ολέθρου και τους λόγους για την ευθεία στοχοποίηση των αστικών κέντρων.

Τα επόμενα τέσσερα επεξεργάζονται ζητήματα απαραίτητα για την προπολεμική προπαρασκευή. Εκείνο για την πολιτική επιστράτευση εστιάζει στην εκστρατεία που έλαβε χώρα, κυρίως στην ύπαιθρο, όπως και στις πόλεις, για τη με κάθε τρόπο αύξηση της γεωργικής παραγωγής, ενώ το επόμενο για την αντιαεροπορική προστασία παρουσιάζει τη διαδρομή που αυτή ακολούθησε από το φθινόπωρο του 1935 μέχρι την 28^η Οκτωβρίου. Αναδεικνύονται η θεωρητική προετοιμασία, μέσω των νομοθετικών παρεμβάσεων, οι ενέργειες των αρμόδιων φορέων, αλλά και οι αναπόφευκτες ελλείψεις που καταγράφηκαν, αφού το επίπεδό της ήταν άμεσα συνδεδεμένο με το αντίστοιχο της ασθμαίνουσας στρατιωτικής προετοιμασίας.

Το κεφάλαιο της κινητοποίησης-προσφοράς επικεντρώνεται στις μορφές των εράνων, ιδίως σε εκείνες που σχετίζονταν με την άμυνα, στον θεσμό των λαϊκών και μαθητικών συσσιτίων, αναζητώντας τον βαθμό ρεαλιστικής συνεισφοράς για τις κοινωνικές ομάδες, με σημείο αναφοράς τους εύπορους κατοίκους των πόλεων. Το αντίστοιχο για τους περιορισμούς και τις ανατροπές προβάλλει το σύνθημα «Οικονομία παντού», το οποίο επικράτησε στα δημοτικά οικονομικά και συνολικά στην καθημερινότητα (καύσιμα, ηλεκτρική ενέργεια, διασκέδαση, επισιτισμός), με καθοριστικό σημείο την επιβολή του δελτίου διανομής τροφίμων.

Δε θα μπορούσε να μην αποτελέσει αντικείμενο διερεύνησης ο τρόπος με τον οποίο η δικτατορία έθεσε υπό τον έλεγχό της και αξιοποίησε τον Τύπο, το ραδιόφωνο και τον κινηματογράφο, προσαρμόζοντας ανάλογα και τη ρητορική της, ώστε να κινητοποιήσει και να προετοιμάσει το εσωτερικό μέτωπο για τις έκτακτες συνθήκες. Το προπολεμικό διάστημα ολοκληρώνεται με το έβδομο κεφάλαιο, στο οποίο αναδεικνύονται ο ημιστρατιωτικός χαρακτήρας της ΕΟΝ και η διαδικασία μέσα από την οποία η οργάνωση προετοιμάστηκε και συμμετείχε στη μακρά πορεία της εθνικής προετοιμασίας.

Το όγδοο κεφάλαιο εστιάζει στο καθεστώς έκτακτης ανάγκης και τις ριζικές ανατροπές που προκάλεσε στον δημόσιο και ιδιωτικό βίο, δρομολογώντας τη μετάβαση στην πολεμική περίοδο. Παράλληλα, εξετάζεται το μέγεθος της εναέριας βίας που υπέστησαν οι πόλεις, οι έμπυχες και οι άπυχες απώλειες, ενώ το επόμενο επικεντρώνεται στην ΠΑΑ (καταφύγια,

συναγερμοί, συσκότιση, αστική αραίωση), με τις διοικούσες επιτροπές να διαδραματίζουν κομβικό ρόλο, παρά τη δυσμενή οικονομική τους κατάσταση.

Η ευμετάβλητη συλλογική ψυχολογία, ως ο κύριος στόχος της εναέριας βίας, διερευνάται χωριστά, αναζητώντας τους εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες που συντελούσαν στην ενίσχυση ή στην αποδυνάμωσή της, όπως και τα μέσα που επικαλέστηκε η κυβέρνηση στην προσπάθειά της να τη στηρίξει. Το ενδέκατο κεφάλαιο εστιάζει στη διατροφική αυτάρκεια και στα μέτρα που απέβλεπαν στην εξασφάλισή της. Θέματα προς εξέταση συνιστούν η γεωργική εκστρατεία για την ενίσχυση της παραγωγής, η αστική αγωνία για τις διατροφικές ελλείψεις, το αίσθημα δικαίου που έπρεπε να διακρίνει τη διανομή των αγαθών και η λειτουργία των συσσιτίων ως μέσου ανακούφισης των ευπαθών κοινωνικών ομάδων.

Το επόμενο επικεντρώνεται στην κρατική αντίδραση και στην κινητοποίηση των αστικών πληθυσμών, όπως εκδηλώθηκαν σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, για την υλική και ψυχολογική ανακούφιση των πληγέντων, με αποδέκτες τους βομβόπληκτους, τις οικογένειες των επιστρατευμένων και τους στρατιώτες στη ζώνη των επιχειρήσεων. Ιδιαίτερη κοινωνική ευαισθησία προκάλεσαν ωστόσο δύο ζητήματα: α) η απαίτηση για διαφάνεια στη διενέργεια των εράνων, και β) ο δείκτης ειλικρινούς συνδρομής από τους ευκατάστατους πολίτες.

Το δέκατο τρίτο κεφάλαιο διερευνά τις «αναταράξεις» που προκάλεσε ο πόλεμος στην καθημερινότητα, με την αστική διασπορά και τους συσσωρευμένους περιορισμούς στη διασκέδαση, στη διατροφή, στην επικοινωνία. Η οικονομική ζωή βίωσε τις συνέπειες με την κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας, τη δραστική συρρίκνωση της κατανάλωσης, τις πολλαπλές δυσχέρειες-προκλήσεις που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν ο δευτερογενής τομέας και ο εμπορικός κόσμος, ενώ οι εργασιακές συνθήκες, εξαιτίας των συναγερμών και των βομβαρδισμών, δοκιμάστηκαν με τη σειρά τους σε μεγάλο βαθμό.

Το τελευταίο κεφάλαιο εστιάζει στον προπαγανδιστικό μηχανισμό της εμπόλεμης περιόδου, ο οποίος διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο για τη θωράκιση του φρονήματος, αξιοποιώντας τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και την ΕΟΝ. Καταγράφονται οι επικοινωνιακοί στόχοι τους οποίους επεδίωξε να υπηρετήσει, τη στιγμή που το καθεστώς προσπάθησε να εξουδετερώσει όποιους παράγοντες θεωρούσε ότι είχαν την ικανότητα να υπονομεύσουν εκ των έσω τον ένοπλο αγώνα, χωρίς να παραλείπει σε κάθε ευκαιρία να επισημαίνει-προβάλλει τον ρόλο, την προσωπικότητα του Μεταξά και συνολικά των κυβερνητικών στελεχών.

Κλείνοντας τον πρόλογο, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους εκείνους, οι οποίοι με βοήθησαν και στάθηκαν δίπλα μου στην πολύμηνη αυτή προσπάθεια. Οφείλω

πολλά στο προσωπικό των υπηρεσιών τη βοήθεια των οποίων επικαλέστηκα για την ολοκλήρωση της μελέτης. Αυτές περιλαμβάνουν τους υπαλλήλους στα ΓΑΚ των νομών, στις δημοτικές και πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες, στους δήμους των πόλεων τους οποίους επισκέφτηκα, τη στιγμή που ξεχωριστή αναφορά πρέπει να γίνει στο πολιτικό και ένστολο προσωπικό της ΔΙΣ. Σε όλες τις περιπτώσεις η ευγένεια, το ειλικρινές ενδιαφέρον και η προθυμία συνδρομής με ενθάρρυναν προσωπικά, διευκολύνοντας τον ρυθμό και την έκταση της ερευνητικής διαδικασίας.

Δε θα μπορούσα να μην αναφερθώ στα μέλη της οικογένειάς μου, που με ατελείωτα αποθέματα υπομονής με στήριξαν και στάθηκαν δίπλα μου, ενώ για το τέλος αφήνω την τριμελή επιτροπή που είχε και την εποπτεία της διατριβής. Ο Στράτος Δορδανάς, ως επιβλέπων καθηγητής, ο Πολυμέρης Βόγλης και ο Βλάσης Βλασίδης, μοιράστηκαν την επιθυμία και την αγωνία μου στην πορεία για την ολοκλήρωσή της, αποτελώντας προσωπικά σημεία αναφοράς σε ένα πολύμηνο, μοναχικό και άκρως απαιτητικό εγχείρημα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Νέο όπλο παρουσιάστηκε,
το όπλο του αέρα. Νέο πεδίο αγώνων
ανοίχτηκε, ο ουρανός. Γεγονός νέο στην
ιστορία του πολέμου γεννά μία αρχή,
εκείνη του εναερίου πολέμου».¹

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποδείχτηκε η πιο σημαντική και επώδυνη στρατιωτική αναμέτρηση της σύγχρονης ιστορίας. Στα γεωγραφικά του όρια, που κάλυψαν το μεγαλύτερο τμήμα του πλανήτη και στη χρονική του έκταση, η οποία άγγιξε τα έξι έτη, προκλήθηκαν πρωτόγνωρες καταστροφές σε έμψυχο και άψυχο υλικό, τέθηκαν αμείλικτα ερωτήματα για την έκταση και την ένταση της βίας που χρησιμοποιήθηκε, ενώ ο «Ψυχρός Πόλεμος» που τον διαδέχτηκε ματαίωσε τις ελπίδες και τη λαχτάρα των λαών για ειρηνική και ασφαλή συμβίωση, καθώς επέβαλε νέες διαχωριστικές γραμμές, δηλητηριάζοντας τις σχέσεις μεταξύ των νικητών. Ήταν μία γενικευμένη σύρραξη που σηματοδεύτηκε από τη ραγδαία εξέλιξη των οπλικών συστημάτων, τη βιολογική διάσταση της ναζιστικής ιδεολογίας, τη «βιομηχανοποιημένη» απώλεια της ανθρώπινης ζωής στα στρατόπεδα εξόντωσης, τη χρήση της ατομικής ενέργειας, τα μέσα ή τις καινοτόμες μορφές σύγκρουσης, οι οποίες αξιοποιήθηκαν σε μεγάλη κλίμακα. Αυτές περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων τον κεραυνοβόλο πόλεμο, «Blitzkrieg», ως τον πιο αποτελεσματικό τρόπο για την ταχεία εξουδετέρωση των χερσαίων εχθρικών δυνάμεων, τη χρήση των πυραύλων V1-V2, την εκ νέου δράση των υποβρυχίων, ιδίως στον Ατλαντικό, αλλά και του εναερίου πολέμου με την καταλυτική παρουσία του αεροπλανοφόρου στο μέτωπο του Ειρηνικού.

Ο τελευταίος γρήγορα αναδείχτηκε σε μία από τις πιο ενδιαφέρουσες πτυχές της παγκόσμιας αναμέτρησης. Η καταστρεπτική διάσταση της αεροπορικής βίας, όπως πρωτοεμφανίστηκε στον «Μεγάλο Πόλεμο», οδήγησε αρκετά νωρίς ένα σεβαστό μέρος από τα στελέχη των επιτελείων και τους πολιτικούς της εποχής να χαιρετίσουν με ενθουσιασμό το «νέο όπλο». Εντυπωσιασμένοι και γοητευμένοι από τις επιδόσεις του, έσπευσαν να οριοθετήσουν τον πυρήνα της επιχειρησιακής του δράσης, επισημαίνοντας τον κομβικό ρόλο της εναέριας κυριαρχίας, ως τον παράγοντα εκείνον που θα εξασφάλιζε στον μέγιστο βαθμό τη θετική κατάληξη των επιχειρήσεων. Τον Οκτώβριο του 1917, ο νεαρός και σχετικά

¹ Γενικό Επιτελείο Αεροπορίας [στο εξής ΓΕΑ], «Οι πρωτοπόροι του αεροπορικού δόγματος. Ντουέ: Μία θεώρηση της εργασίας του, της επίδρασης και της φήμης του», μετάφρ-διασκευή Σχου (Ι) Π. Καρδάση από το *RAF Quarterly*, Summer '74, *Αεροπορική Επιθεώρηση*, 28 (Μάιος-Αύγουστος 1983), 44.

άσημος τότε Βρετανός υπουργός Ναυτικών Winston Churchill προχώρησε σε μία δήλωση ενδεικτική της στρατιωτικής του οξυδέρκειας, προδικάζοντας ταυτόχρονα και τη βαρύτητα που έδωσε στο θέμα της αεροπορικής δραστηριότητας μετά τον Μάιο του 1940:

«Κατέστη πλέον σαφές ότι πρωτεύων αντικειμενικός στόχος των αεροπορικών μας δυνάμεων πρέπει να είναι αι αεροπορικά βάσεις του εχθρού και η εν συνεχεία καταστροφή των μαχητικών του αεροσκαφών. Άπαντες οι λοιποί αντικειμενικοί σκοποί, οσονδήποτε ελκυστικοί και αν είναι, οσονδήποτε αναγκαία και αν φαίνεται η εξουδετέρωσίς των, πρέπει να θεωρούνται ως δευτερεύοντες εν σχέσει με τον πρωτεύοντα σκοπόν [...]. Εφ' όσον επιτευχθή το αποτέλεσμα τούτο και αποκτηθή πραγματική κυριαρχία εις τον αέρα, άπαντα τα λοιπά είδη των επιχειρήσεων, άτινα είναι δυνατά, δύνανται να εκτελεσθούν ευκόλως. Το σύνολον των διαθεσίμων αεροσκαφών δύναται να ριφθή εις την μάχην άνωθεν του μετώπου».²

Στη δεκαετία του 1930 το αεροπλάνο, και ιδίως το βομβαρδιστικό, εξακολούθησε με ακόμα μεγαλύτερη ένταση να αποκαλύπτει τις δυνατότητές του στο πεδίο της μάχης. Ο οδυνηρός χαρακτήρας τους έγινε αισθητός στους ιταλικούς βομβαρδισμούς της Αβησσυνίας, στις αεροπορικές επιθέσεις των Ιαπώνων στη Μαντζουρία, στον Ισπανικό Εμφύλιο (1936-1939), μετατρέποντας τη Γκερνίκα, μία άγνωστη ως τότε βασκική πόλη, σε σύμβολο του εναέριου τρόμου,³ ενώ διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στη διάρκεια και στην τελική έκβαση της επόμενης παγκόσμιας σύρραξης, κυρίως στην Άπω Ανατολή, με τη διπλή ρίψη της ατομικής βόμβας τον Αύγουστο του 1945. Η αναπάντεχη αυτή επίδειξη δύναμης από την πλευρά του, και μάλιστα στην πιο αποκρουστική της έκδοση, έπεισε ακόμα και εκείνους που ως τότε διατηρούσαν αμφιβολίες για την επιχειρησιακή του αποτελεσματικότητα, καθιστώντας την αξιοποίησή του αυτονόητη παράμετρο για οποιαδήποτε μελλοντική σύγκρουση.

² Ν. Κουρής, «Η ιστορική διαδρομή της εναερίου ισχύος», *Αεροπορική Επιθεώρησης*, 5 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1974), 4-5.

³ Η επιδρομή έλαβε χώρα στις 26 Απριλίου 1937. Πραγματοποιήθηκε από γερμανικά βομβαρδιστικά της λεγεώνας «Κόνδωρ», εφαρμόζοντας την πρακτική του «κυλιόμενου» βομβαρδισμού, ήταν διάρκειας δύο-τριών ωρών, με τους επιζώντες να μιλούν για στιγμές κόλασης και αποκάλυψης σε μία καμένη πόλη. Ο αρχικός αριθμός των 1.650 νεκρών άγγιξε το 1/3 του πληθυσμού, αν και νεότερες μελέτες τον προσδιορίζουν στους τριακόσιους, με τους τραυματίες να ανέρχονται στους 889, βλ. Antony Beevor, *Ο Ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος 1936-1939*, μετάφρ. Γιάννης Καστανάρας, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2006, σσ. 354-356.

Παράλληλα, οι μεσοπολεμικές κυβερνήσεις υπήρξαν μέτοχοι ενός οξύμωρου σχήματος, το οποίο πλησιάζοντας στο φθινόπωρο του 1939 μεγιστοποιούσε γι' αυτές τον συντελεστή αμηχανίας και δυσφορίας. Από τη μία, δε δίσταζαν να αποθεώσουν τις δυνατότητες του «νέου όπλου», ελπίζοντας στην αξιοποίησή του ως μέσο για την άσκηση αφόρητης στρατιωτικής-ψυχολογικής πίεσης στον αντίπαλο και στην αποκόμιση βραχύβιου πολιτικού κέρδους. Εύκολα και αβίαστα ερμήνευαν-πρόβαλαν τη μαζική παραγωγή του ως αδιάσειστη απόδειξη της ευρωστίας για τις ανεξάντλητες οικονομικές και τεχνολογικές δυνατότητες των χωρών τους, ως τεκμήριο της δικής τους οξυδέρκειας και αποτελεσματικότητας, τη στιγμή που απεύχονταν η επιχειρησιακή του δεξιότητα να θέσει σε σκληρή δοκιμασία τις κοινωνίες τους.⁴

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι τον Δεκέμβριο του 1938 η ηγεσία της Royal Air Force (RAF) προέβλεπε ότι μόνο στις τρεις πρώτες εβδομάδες του πολέμου θα καταστρέφονταν ολοσχερώς 465.000 οικίες, ενώ πάνω από 5 εκατομμύρια από το σύνολο των 14 που διέθετε η χώρα θα είχαν υποστεί σημαντικές ζημιές. Επιπλέον, ένα έτος πριν ανώτατη κυβερνητική επιτροπή εκτιμούσε πως οι τραυματίες στους δύο πρώτους μήνες θα προσέγγιζαν τον εντυπωσιακό αριθμό του 1.800.000, με το ποσοστό της απώλειας για τη ζωή να προσεγγίζει το 1/3.⁵

Από την άλλη πλευρά, όμως, αν και διέθεταν γενναίους πόρους για τη βελτίωση-ενίσχυση της καταστρεπτικής του δράσης, ήταν υποχρεωμένες να διαθέσουν εξίσου σημαντικούς και για την ασφάλεια των αστικών κοινωνιών. Η επίγνωση του κινδύνου, σε συνδυασμό με τον περιορισμό των χρονικών περιθωρίων και το διαχειρίσιμο οικονομικό κόστος, είχαν ως συνέπεια οι στρατιωτικοί και πολιτικοί σχεδιασμοί να αναβαθμίσουν άμεσα την παθητική αεράμυνα, ως εκείνον τον παράγοντα που θα μπορούσε να αμβλύνει τον αναμενόμενο βαρύ, έμψυχο και άψυχο απολογισμό της εναέριας απειλής. Η παθητική αεροπροστασία μετατράπηκε έτσι σε μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις του εσωτερικού μετώπου, η επιτυχημένη οργάνωση της οποίας καθιστούσε αυτονόητη τη συνεργασία-συνδρομή των φορέων της τοπικής αυτοδιοίκησης και των απλών πολιτών, τεκμηριώνοντας στη συλλογική συνείδηση την ικανότητα των ηγεσιών να διαχειριστούν τις προκλήσεις μιας έκτακτης κατάστασης.

⁴ Η αναγκαιότητα για ενίσχυση της παραγωγής είχε γίνει έκδηλη ήδη από την πρώτη παγκόσμια αναμέτρηση. Στη Μεγάλη Βρετανία οι μερικές εκατοντάδες εργατών που απασχολούνταν στην αεροναυτική βιομηχανία το 1914, μέχρι το 1918 είχαν ανέλθει στους 350.000, βλ. Κουρής, «Η ιστορική διαδρομή της εναερίου ισχύος», 6.

⁵ Len Deighton, *Blood, tears and folly. An objective look at World War II*, Harper Collins, New York 1993, σ. 345.

Την ίδια στιγμή, και στο πλαίσιο της δεύτερης παγκόσμιας σύρραξης, ο εναέριος πόλεμος εμφανίστηκε απόλυτα εναρμονισμένος και με την «επικοινωνιακή γοητεία» των Όπλων τόσο στην ξηρά όσο και στη θάλασσα. Αποφεύγοντας την παραμικρή χρονική ολιγωρία, παρουσίασε τη δική του αλματώδη τεχνολογική εξέλιξη, κατέθεσε τα δικά του ξεχωριστά επιτεύγματα στο θέατρο των στρατιωτικών εξελίξεων, ανέδειξε τις δικές του ηρωικές φυσιολογίες (στο φαντασιακό των απλών ανθρώπων οι αερομαχίες καθιερώθηκαν ως η διάδοχη κατάσταση των παραδοσιακών μονομαχιών από τους σύγχρονους «απότες του αέρος»), απέκτησε και διατήρησε υψηλό τον δείκτη ενδιαφέροντος, επιτυγχάνοντας να «αιχμαλωτίσει» την ανθρώπινη φαντασία μέχρι σήμερα.

Η έλξη μάλιστα που ασκούσε το «νέο όπλο» είχε πολλαπλούς αποδέκτες, αφού και οι ίδιοι οι αεροπόροι δεν εκλάμβαναν τους εαυτούς τους ως απλούς αξιωματικούς με την ηθική υποχρέωση να διεκπεραιώσουν μία συγκεκριμένη υπηρεσία, αλλά ως «απόστολους» μιας νέας μορφής πολέμου, η οποία διέθετε την ικανότητα να συναρπάσει εξίσου έντονα τους ίδιους και την κοινή γνώμη της εποχής. Ο James Molony Spraight, υπάλληλος στο βρετανικό υπουργείο Αεροπορίας και από τους πλέον ένθερμους υποστηρικτές της RAF, σημείωνε με έμφαση για την ιδιαιτερότητα της αεροπορικής ισχύος: «Το μυστήριό της είναι η μισή της δύναμη».⁶

Δεν είναι τυχαία η εξέλιξη ότι για τη συντριπτική πλειοψηφία των πολιτών στον 21^ο αιώνα, οι πλέον δημοφιλείς όροι για τον πόλεμο του Ειρηνικού είναι εκείνοι που σχετίζονται με την εναέρια δραστηριότητα. Από τη μία κυριαρχούν τα ονόματα των δύο αστικών κέντρων που βίωσαν την ατομική φρίκη (Χιροσίμα, Ναγκασάκι), σηματοδοτώντας τη βίαιη μετάβαση της ανθρωπότητας στη νέα εποχή, ενώ από την άλλη υψηλή αναγνωρισιμότητα απολαμβάνει και ο «θεϊκός άνεμος». Ήταν οι Ιάπωνες πιλότοι, γνωστοί ως «kamikaze», οι οποίοι από τον Οκτώβριο του 1944 και μέχρι και τη λήξη του πολέμου, εκτελώντας εθελοντικές και μαζικές αποστολές αυτοκτονίας, επιχειρούσαν να βυθίσουν ή να θέσουν εκτός λειτουργίας πλοία του αμερικανικού ναυτικού.⁷ Μία επιλογή μάχης απόλυτα εναρμονισμένη με τον παραδοσιακό, ιαπωνικό κώδικα τιμής και αυτοθυσίας για την πατρίδα και τον θεϊκό αυτοκράτορα, στη

⁶ Len Deighton-Max Hastings, *Battle of Britain*, Wordsworth Editions, 1999, σ. 15.

⁷ Η δράση τους κορυφώθηκε στη μάχη για την κατάληψη της Οκινάβας στο διάστημα Απριλίου-Ιουνίου 1945, όταν κατά προτίμηση έριχναν τα κατάφορτα με βόμβες και εκρηκτική ύλη αεροσκάφη στις γέφυρες των πλοίων και στους διαδρόμους απονηώσεως των αεροπλανοφόρων Αν και δε διέθεταν την πείρα εκείνων που λίγους μήνες νωρίτερα συμμετείχαν στην επιχείρηση για την κατάληψη των Φιλιππίνων και παρά τον ατομικό χαρακτήρα των επιθέσεών τους, ο οποίος καθιστούσε δύσκολη τη συντονισμένη και καθοδηγούμενη δράση, η ακραία θυσία τους προκάλεσε βαριές απώλειες στις συμμαχικές ναυτικές δυνάμεις. Η πλειονότητα των τετρακοσίων βυθισμένων ή κατεστραμμένων πλοίων που ήταν ο απολογισμός στην Οκινάβα προκλήθηκε από το 20% των πιλότων που με τα αεροσκάφη τους κατόρθωναν να προσεγγίσουν κυρίως τον αμερικανικό, αλλά και τον βρετανικό στόλο, βλ. Ian Gow, *Okinawa 1945. Gateway to Japan*, Doubleday & Company, New York 1985, σσ. 191, 199-200.

συνείδηση, όμως, του δυτικού κόσμου θεωρήθηκε συνώνυμη της ύστατης απελπισίας, της απόγνωσης και του άκρατου παραλογισμού, για να επιβιώσει με αυτή την εκδοχή μέχρι σήμερα στο καθημερινό του λεξιλόγιο.

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί όμως και η «γεωγραφική διασπορά» του εναέριου πολέμου. Στο επίκεντρο των βομβαρδιστικών δε βρέθηκαν μόνο οι παραδοσιακές αντίπαλες δυνάμεις της παγκόσμιας αναμέτρησης, αλλά έστω και με μικρότερης κλίμακας επιδρομές, περιοχές όπως η Παλαιστίνη ή το Μπαχρέιν. Δεν εστίασε αποκλειστικά στα αστικά κέντρα, τον πλέον φυσικό του στόχο, αλλά έπληξε αδιάκριτα χωριά και κωμοπόλεις στην ύπαιθρο των χωρών με αμφιλεγόμενη τις περισσότερες φορές στρατιωτική αξία. Αποδείχτηκε ένας πόλεμος χωρίς «κατηγοριοποιήσεις», ο οποίος επηρέασε το μεγαλύτερο τμήμα του πλανήτη, καθιστώντας τα περισσότερα κράτη και σχεδόν όλη την έκταση της επικράτειας σε κοινωνούς των επώδυνων συνεπειών του.

Η τελευταία παράμετρος καταγράφηκε και στην ελληνική περίπτωση. Οι εχθρικές, και κυρίως οι ιταλικές, εναέριες προσβολές από τον Οκτώβριο του 1940 μέχρι και τον Απρίλιο του 1941 δε στοχοποίησαν μόνο εκείνα τα αστικά κέντρα που διαδραμάτιζαν ουσιαστικό ρόλο στη διεξαγωγή της στρατιωτικής αναμέτρησης, αλλά κάθε σημείο της ενδοχώρας που σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των επιτελείων θα μπορούσε να τη συνδράμει, αναδεικνύοντας ότι στόχος της εχθρικής αεροπορίας ήταν η άσκηση αφόρητης ψυχολογικής πίεσης στον άμαχο πληθυσμό και η μέσω αυτής αποδιοργάνωση του εσωτερικού μετώπου.⁸ Τα ημερήσια επίσημα ανακοινωθέντα από το υφυπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας περιείχαν συνεχείς αναφορές για «χωριά» και «κωμοπόλεις», τα οποία αποτελούσαν στόχους των ιταλικών βομβαρδιστικών, στην προσπάθειά του να εκθέσει και να απαξιώσει στην κοινή γνώμη την πρακτική των Ιταλών, διεγείροντας τα αρνητικά της αισθήματα, ενώ ταυτόχρονα ενίσχυε τον δείκτη της εγχώρας συλλογικής ψυχολογίας.⁹

Η γενίκευση των επιθέσεων από την εχθρική πλευρά παρείχε επιπρόσθετα στο καθεστώς του Benito Mussolini τη δυνατότητα να την αξιοποιήσει για λόγους εσωτερικής πολιτικής κατανάλωσης, παρουσιάζοντας το σύνολο της αντίπαλης επικράτειας ανήμπορη να υφίσταται την πίεση της υπερήφανης αεροπορικής του δύναμης. Την ίδια όμως στιγμή, στερούσε τις δυνάμεις επιφανείας από την πρόσθετη και αναγκαία στήριξη που θα μπορούσε να τις παρέχει, ιδίως στο πρώτο καθοριστικό διάστημα της εισβολής, διευκολύνοντας στο έπακρο την ολοκλήρωση της κρίσιμης επιστρατευτικής διαδικασίας για την ελληνική πλευρά.

⁸ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, φάκ. 679/A/1^α: Γραφείον Πολεμικής Εκθέσεως, «Πίναξ (κατ' αλφαβητικήν σειράν)», σσ. 1-9.

⁹ Εφημ. *Θάρρος*, 6, 7 και 8 Νοεμβρίου 1940.

Οι παραπάνω επισημάνσεις οδηγούν αναπόφευκτα στη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι στη διάρκεια της πρόσφατης παγκόσμιας αναμέτρησης, οι επιχειρησιακές δυνατότητες του αεροπλάνου εκδηλώθηκαν στην πράξη με δύο τρόπους. Ο πρώτος, ο πιο παραδοσιακός, ήταν επικεντρωμένος στο πεδίο της μάχης, ως συμπληρωματικό στοιχείο των επίγειων δυνάμεων, αποσκοπώντας να καταστρέψει τις εχθρικές υποδομές (αεροδρόμια, μεταφορικούς κόμβους, τηλεφωνικό-τηλεγραφικό δίκτυο) με τέτοια ταχύτητα και αποτελεσματικότητα, ώστε να διευκολύνει την απρόσκοπτη προέλασή τους και μάλιστα με τις λιγότερες δυνατές απώλειες. Ο δεύτερος, σχετίζεται με τη δράση που βαθμιαία ανέπτυξε τώρα στα εχθρικά μετόπισθεν, προσδίδοντας στη σύρραξη ολοκληρωτικό χαρακτήρα. Οι εναέριες προσβολές των αστικών κέντρων, οι οποίες σύντομα διακρίθηκαν για τον εμπρηστικό τους χαρακτήρα, μετέφεραν τον πόλεμο πολύ πίσω από τη ζώνη μάχης, καταργώντας την αδιαμφισβήτητη απόσταση που μέχρι τότε υπήρχε ανάμεσα στις συγκρούσεις που διεξάγονταν σε αυτήν και στο «απυρόβλητο» εσωτερικό μέτωπο.

Ο συγκεκριμένος επιχειρησιακός αναπροσανατολισμός αποδείχτηκε, όμως, εξαιρετικά επίπονος για τους κατοίκους των πόλεων, οι οποίοι βίωσαν άμεσα το σκληρό πρόσωπο του «νέου όπλου», επιβεβαιώνοντας ή ακυρώνοντας την όποια εικόνα είχαν διαμορφώσει στον Μεσοπόλεμο μέσα από τις αφηγήσεις των παλαιότερων πρωταγωνιστών για το διάστημα 1914-1918, τα αναγνώσματα των βιβλίων, των εφημερίδων και τις κινηματογραφικές προβολές. Αν και είχαν προηγηθεί σαφείς ενδείξεις για την καταστρεπτική του ικανότητα, τα αστικά κέντρα βρέθηκαν ουσιαστικά ανυπεράσπιστα, καταβάλλοντας βαρύ φορτίο αίματος. Ο άμαχος πληθυσμός όφειλε να αντιμετωπίσει με αξιοπρέπεια τη διπλή πρόκληση, αφού ήταν καταδικασμένος να αντισταθεί, να επιβιώσει βιολογικά και ψυχολογικά, καθώς για πρώτη φορά γινόταν δέκτης της πολεμικής βίας σε τέτοιον βαθμό, ταυτόχρονα όμως και να κινητοποιηθεί, ώστε να συνδράμει με όποιο τρόπο μπορούσε την εθνική υπόθεση.

Όπως πάντοτε, η «ψυχρή γλώσσα» των αριθμών είναι αποκαλυπτική. Στην Ιαπωνία, οι εξήντα έξι βαριά αερόπληκτες πόλεις είδαν το 40% του αστικού ιστού να μετατρέπεται σε σωρούς ερειπίων και το 30% των κατοίκων να μένουν άστεγοι. Στο μητροπολιτικό Τόκιο καταστράφηκε το 65% των οικιών, στις Οσάκα και Ναγκόγια (το δεύτερο και τρίτο σε πληθυσμιακό μέγεθος αστικό κέντρο) το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 57 και 89%, ενώ η τελετή παράδοσης στις 2 Σεπτεμβρίου τη βρήκε με 9 εκατομμύρια άστεγους. Η αποκαρδιωτική εικόνα της ολοκληρωτικής καταστροφής ισοδυναμούσε με ένα «σοκ» και για τις αμερικανικές επιτροπές που αφίχθησαν στη χώρα. Ο Russell Brines, ο πρώτος ξένος δημοσιογράφος που βρέθηκε στην πρωτεύουσα, κατέγραψε την απόκοσμη εικόνα μιας ισοπεδωμένης, καμένης πόλης, με τα ελάχιστα κτήρια που είχαν απομείνει να ορθώνονται

στο μέσον μιας έρημης πεδιάδας.¹⁰ Σύμφωνα με τον Αμερικανό στρατηγό Douglas MacArthur, ανώτατο διοικητή των συμμαχικών δυνάμεων, η χώρα απώλεσε το 1/3 του εθνικού πλούτου και το 1/4 του δυνητικού εισοδήματός της, τη στιγμή που το βιοτικό επίπεδο στις αγροτικές περιοχές υποχώρησε σε σχέση με την προπολεμική περίοδο κατά 65% και στις μη αγροτικές κατά 35%.¹¹

Οι «πόλεις των νεκρών» ή οι «πόλεις των φαντασμάτων» αποτέλεσαν κοινό τόπο και στην Ευρώπη, όπου μόνο στη Γερμανία υπολογίζεται ότι τα ερείπια που είχαν καλύψει τις πληγείσες περιοχές προσέγγιζαν τα 400 εκατομμύρια κυβικά μέτρα. Στην Κολωνία είχε χαθεί το 66% των οικιών, στο Ντίσελντορφ το 93% ήταν ακατοίκητες, στη Νυρεμβέργη απέμεινε ανέπαφη μόνο η μία στις δέκα, στη Φρανκφούρτη στέκονταν ακόμα όρθιες οι 40.000 από τις 177.000 που διέθετε η πόλη, ενώ για τους περισσότερους Πολωνούς φάνταζε πλέον ανέφικτη η προοπτική για την ανοικοδόμηση της Βαρσοβίας.¹²

Τα πρωτόγνωρα ποσοστά καταστροφής διευκολύνθηκαν σε σημαντικό βαθμό και από το υψηλό ποσοστό αστικοποίησης που διέκρινε την ευρωπαϊκή και όχι μόνο ήπειρο στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Με βάση το αριθμητικό κριτήριο των 5.000 κατοίκων, που προτάθηκε από τον Paul Baïroch, για να χαρακτηριστεί μία οικιστική μονάδα ως πόλη, ο αστικός πληθυσμός στη γηραιά ήπειρο λίγο πριν από την 1^η Σεπτεμβρίου 1939 αριθμούσε 344 εκατομμύρια, σηματοδοτώντας τον αστικό χαρακτήρα της αναμέτρησης, αλλά και μία ποιοτική αλλαγή. Ενώ στις αρχές του 19^{ου} αιώνα μόνο ένας στους δέκα Ευρωπαίους διέμενε σε αστικό περιβάλλον, εκατόν πενήντα χρόνια αργότερα η αναλογία είχε εκτοξευτεί στους πέντε με έξι ανά δέκα Ευρωπαίους.¹³

Ο εναέριος πόλεμος ήταν επιπλέον ένας πόλεμος «υψηλών προσδοκιών» από την πλευρά των στρατιωτικών και των πολιτικών ηγεσιών, ο οποίος σταδιακά, και δυστυχώς για τις αστικές κοινωνίες, τροποποιήθηκε. Ο βιομηχανοποιημένος χαρακτήρας της πρώτης παγκόσμιας σύρραξης, σύμφωνα και με τις εκτιμήσεις των επιτελείων στον Μεσοπόλεμο, κατέστησε σαφές ότι επόμενος νικητής θα αναδεικνυόταν εκείνος που θα είχε την ικανότητα να ανταποκριθεί στη συνεχή και αυξανόμενη ζήτηση πολεμικού υλικού, αξιοποιώντας κάθε μορφή έμψυχης και άψυχης συνδρομής. Οτιδήποτε θα μπορούσε να στηρίξει μία βιομηχανοποιημένη σύγκρουση αποτελούσε στόχο και μοιραία θα είχε την αντιμετώπιση του στρατιώτη στην πρώτη γραμμή, με το «νέο όπλο» να επιδεικνύει ιδιαίτερη προτίμηση στην

¹⁰ John W. Dower, *Embracing defeat. Japan in the wake of World War II*, W. W. Norton & Company, New York 2009, σ. 46.

¹¹ Στο ίδιο, σσ. 45-48.

¹² Douglas Botting, *The Aftermath: Europe*, Time-Life Books, Chicago 1983, σσ. 22, 50-51.

¹³ Jean-Luc Pinol-Francois Walter, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, μετάφρ. Μαρία Κουμπούρα, τόμ. Α΄, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2007, σσ. 21, 25, 39.

καταστροφή της οπλικής παραγωγής και στο ηθικό του εργατικού δυναμικού. Με άλλα λόγια, η ταχεία εκβιομηχάνιση των ένοπλων αναμετρήσεων ήταν η ειδοποιός διαφορά που κατά λογική αναγκαιότητα θα οδηγούσε τους επιτελικούς αξιωματικούς να «αναβαθμίσουν» άμεσα στην «ιεραρχία» στοχοποίησης τους τρόπους παραγωγής, όπως και τους παράγοντες εκείνους, οι οποίοι συνιστούσαν την κινητήρια δύναμη της πολεμικής βιομηχανίας.

Σε αυτό το πλαίσιο, το αεροπλάνο βαθμιαία μετατόπισε τη δράση του στις πόλεις, η οποία εκδηλώθηκε σε δύο στάδια. Αν και αρχικά απέβλεπε στην καταστροφή εκείνων και μόνο των υποδομών που σχετίζονταν με τη μείωση ή την παύση της βιομηχανικής απόδοσης και συνολικά της πολεμικής προσπάθειας (εργοστάσια, αεροδρόμια, λιμενικές εγκαταστάσεις, μεταφορικό δίκτυο, διοικητικές υπηρεσίες, ενεργειακοί κόμβοι, αποθηκευτικοί χώροι διατροφικού και πολεμικού υλικού), στην πορεία μετατράπηκε σε «τυφλή» εκστρατεία για την τρομοκράτηση του αστικού πληθυσμού. Κύριος στόχος ήταν ο κλονισμός και η κατάρρευση της ψυχολογίας, ιδίως για το εργατικό δυναμικό, ώστε να ακυρωθεί από την πλευρά του η δυνατότητα συνεισφοράς στον νευραλγικό τομέα της οπλικής παραγωγής, υπονομεύοντας τη δυνατότητα της χώρας να συνεχίσει απρόσκοπτα τον αγώνα. Προπαγανδιστικό φυλλάδιο που το καλοκαίρι του 1942 ρίχτηκε από βρετανικά βομβαρδιστικά στο γερμανικό έδαφος σημείωνε ανάγλυφα:

«Βομβαρδίζουμε τη Γερμανία, μία-μία τις πόλεις, κι ολοένα πιο σφοδρά, ώστε να μην μπορείτε να συνεχίσετε τον πόλεμο. Αυτός είναι ο αντικειμενικός μας στόχος. Και θα τον επιδιώξουμε χωρίς οίκτο. Μία-μία τις πόλεις –το Λύμπεκ, το Ρόστοκ, την Κολωνία, το Έμντεν, τη Βρέμη, το Βίλχελμσάβεν, το Ντούισμπεργκ, το Αμβούργο- και ο κατάλογος θα μακραίνει συνέχεια [...]. Ερχόμαστε μέρα και νύχτα. Ούτε μια γωνία του Ράιχ δεν είναι ασφαλής. Οι άνθρωποι που δουλεύουν σε εργοστάσια έχουν εκεί κοντά και τα σπίτια τους. Άρα, θα χτυπάμε τα σπίτια σας και εσάς».¹⁴

Η οδυνηρή αυτή εξέλιξη διαμορφώθηκε βαθμιαία, όταν η κλιμάκωση της εναέριας βίας και το πάντα δημοφιλές αίσθημα της πρόκλησης αντιποίνων, σε συνδυασμό με την αδήριτη ψυχολογική ανάγκη για παρουσίαση έμπρακτων επιτυχιών στο εσωτερικό των χωρών άμβλυναν τις ηθικές αναστολές για στοχοποίηση του άμαχου πληθυσμού από τους επιτιθέμενους, με αποτέλεσμα να υιοθετήσουν τη λογική «σοκ και δέος», αποβλέποντας σε

¹⁴ A. C. Grayling, *Ανάμεσα στις νεκρές πόλεις*, μετάφρ. Αχιλλέας Φακατσέλης, Εκδόσεις Κασταλία, Αθήνα 2006, σσ. 72-73.

έναν ακόμη πιο φιλόδοξο στόχο. Ο πανικός, η υστερία και το αίσθημα της ηττοπάθειας θα μπορούσαν να αδρανοποιήσουν τη συνδρομή των πολιτών, όπως εκδηλωνόταν στα εργοστάσια, στους εργασιακούς χώρους, στη διατροφική εκστρατεία, στις ερανικές διαδικασίες, στη δημιουργία και στην αποστολή στρατιωτικού ιματισμού, συμπαρασύροντας και την εθνική προσπάθεια στο σύνολό της.

Ήταν πεπεισμένοι ότι μπροστά στο ρεαλιστικό ενδεχόμενο του στρατιωτικού αδιεξόδου και της ταπεινωτικής ήττας οι αστικές κοινωνίες, σαστισμένες από την έκταση-ένταση του αεροπορικού πολέμου, θα αναλάμβαναν πρωταγωνιστικό ρόλο, ώστε να ενδυναμώσουν το ρεύμα υπέρ της λήξης της αναμέτρησης, εκφράζοντας τη δικαιολογημένη δυσφορία και την αρνητική τους κριτική εναντίον των κυβερνήσεων, μία εξέλιξη η οποία θα δρομολογούσε άμεσα πολιτικές ανατροπές. Οι φιλόδοξες προσδοκίες, που εκ του ασφαλούς είχαν διαμορφωθεί στις αίθουσες των επιτελείων και των πολιτικών συνεδριάσεων, έμελλε τώρα να επαληθευτούν ή να διαψευστούν σε πραγματικές συνθήκες τόσο ως προς την επιχειρησιακή όσο και ως προς την ψυχολογική τους διάσταση. Όπως επεσήμανε και ο Ιταλός Giulio Douchet, ένας από τους κορυφαίους στρατιωτικούς θεωρητικούς στην περίοδο του Μεσοπολέμου:

«Σκεφθείτε το κέντρο μιας μεγάλης πόλης και φανταστείτε πώς θα αντιδρούσε ο άμαχος πληθυσμός κατά τη διάρκεια μίας και μόνης αεροπορικής επίθεσης από μία και μόνη ομάδα βομβαρδιστικών. Δεν έχω καμία αμφιβολία ότι οι επιπτώσεις επί του πληθυσμού θα ήταν τρομερές [...]. Ποια πολιτική ή στρατιωτική εξουσία θα μπορούσε να διατηρήσει την τάξη, τη λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών και την παραγωγή κάτω από τέτοια απειλή; [...]. Και θα ερχόταν σύντομα η στιγμή κατά την οποία ο ίδιος ο λαός, προκειμένου να δώσει τέλος σ' αυτόν τον τρόμο και τα δεινά, αλλά και εξαιτίας του συναισθήματος της αυτοσυντήρησης, θα ξεσηκωνόταν και θα απαιτούσε τερματισμό του πολέμου».¹⁵

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν, επομένως, μία σύγκρουση με αισθητές αποκλίσεις από τις προηγούμενες. Η δυναμική είσοδος του «νέου όπλου» στο θέατρο των στρατιωτικών εξελίξεων έφερε στο προσκήνιο όχι μόνο την αυτονόητη περίπτωση των δικών του ανώνυμων και επώνυμων πρωταγωνιστών στη ζώνη των επιχειρήσεων, αλλά για πρώτη φορά και με τόσο έντονο τρόπο, την προσπάθεια των αστικών πληθυσμών πίσω από αυτή. Οι

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 167.

κάτοικοι στις πόλεις, ως «στρατιώτες» του εσωτερικού μετώπου, έπρεπε να διαχειριστούν με ψυχραιμία την πρωτόγνωρη, σκληρή και απρόσωπη εμπειρία των εναέριων προσβολών, να υπομείνουν τις στερήσεις και τους σαρωτικούς περιορισμούς που επέβαλαν οι έκτακτες συνθήκες στην καθημερινότητά τους, πειθαρχώντας απόλυτα στις κυβερνητικές υποδείξεις-διαταγές, χωρίς σε καμία περίπτωση να σταματήσουν να στηρίζουν με όποιο μέσο και τρόπο μπορούσαν την ένοπλη προσπάθεια. Η βούληση και η πίστη στη νίκη που τους διέκρινε, σε συνδυασμό με την ομοψυχία και τη διάθεση παραγωγικής και κοινωνικής προσφοράς, αποτέλεσαν ουσιαστικούς και ωστικούς παράγοντες για τη διαχείριση των συνεπειών από τους βομβαρδισμούς και την επιτυχημένη κατάληξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Ήταν ο άοπλος «παράλληλος πόλεμος» που έλαβε χώρα στα αερόπληκτα μετόπισθεν, πολύτιμος από κάθε άποψη για την ψυχολογική και στρατιωτική έκβαση της σύρραξης, σηματοδοτώντας τον ολοκληρωτικό χαρακτήρα της.

Την ίδια όμως στιγμή, υπήρξε και μία σύγκρουση «επιβεβαιώσεων», με σημείο αναφοράς τον καταλυτικό ρόλο που διαχρονικά ο έλεγχος ή η κατάκτηση των πόλεων διαδραματίζει για την τελική έκβαση μιας ένοπλης αναμέτρησης είτε αυτή εξελίσσεται σε τοπικό ή διεθνές επίπεδο. Ο πολυδιάστατος ρόλος τους ως οικονομικά, βιομηχανικά, πολιτιστικά, διοικητικά και στρατιωτικά κέντρα ερμηνεύει την αναβάθμισή τους για τα αντίπαλα επιτελεία, καθιστώντας μονόδρομο την κατοχή τους για πρακτικούς και ψυχολογικούς λόγους, ώστε να εξασφαλιστεί η οριστική ήττα του αντιπάλου. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι και εδώ καταγράφηκε η συγκεκριμένη παράμετρος σε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις, στις οποίες μάλιστα οι ίδιες μετατράπηκαν στο πλέον επώδυνο και «ανορθόδοξο» πεδίο σύγκρουσης για τον εγκλωβισμένο πληθυσμό, οριοθετώντας ή ακόμα και σφραγίζοντας το τέλος του εξαετούς πολέμου.

Η πρώτη, αφορά το Στάλινγκραντ, ένα από τα αδιαμφισβήτητα σημεία καμπής για την παγκόσμια αναμέτρηση, η οποία πολύ γρήγορα υπερέβη τα όρια της κοινής μάχης, αφού και από τις δύο πλευρές «επενδύθηκε» με φορτισμένους και αναπόδραστους συμβολισμούς. Ήταν η σύγκρουση για την πόλη που έφερε το όνομα του σοβιετικού ηγέτη, το πεδίο αναμέτρησης ανάμεσα στους απόλυτους ιδεολογικούς αντιπάλους (ναζισμός, κομμουνισμός), μία μάχη γοήτρου ανάμεσα στους δύο ισχυρότερους δικτάτορες του αιώνα. Επί πέντε συνεχείς μήνες, οι εναπομείναντες κάτοικοι και οι τουλάχιστον 9.796 επιζήσαντες πολίτες, ανάμεσά τους και 994 παιδιά, έπρεπε να επιβιώσουν υπογείως μέσα σε ακραίες συνθήκες, οι οποίες άφησαν ανεξίτηλα τα σημάδια τους, ιδίως στα τελευταία. Μόνο εννέα επανασυνδέθηκαν με την οικογένειά τους, ενώ όπως σημείωσε ένας Αμερικανός, μέλος ανθρωπιστικής αποστολής, μετά τη λήξη της πολιορκίας: «Ήταν πρησμένα από την πείνα.

Ζαρωμένα στις γωνίες, φοβισμένα να μιλήσουν, ακόμα και να κοιτάξουν άνθρωπο στα μάτια».¹⁶

Αλλά και ο τερματισμός του πολέμου, τουλάχιστον ως προς το ευρωπαϊκό του σκέλος, σηματοδοτήθηκε από την κατάκτηση του Βερολίνου. Η πολυβομβαρδισμένη γερμανική πρωτεύουσα μετατράπηκε στο «απόλυτο έπαθλο» για τους νικητές-συμμάχους, στοιχειώνοντας στη διάρκεια της εμπόλεμης περιόδου τη φαντασία των στρατιωτών, των αξιωματικών, των απλών ανθρώπων σε ολόκληρο τον κόσμο. Η πτώση της ταυτίστηκε με το τέλος του ναζισμού, την οριστική ήττα του Γ΄ Ράιχ, συμπαρασύροντας στα ερείπια τους μοιραίους πρωταγωνιστές μιας ολόκληρης εποχής, τη διχαστική, βιολογική και υστερική ρητορική τους. Οι μαρτυρικοί κάτοικοι για αρκετούς μήνες υπέστησαν κάθε είδος στερήσεων, μέσα σε ένα απέραντο περιβάλλον τρόμου, καταστροφής, απόγνωσης και θανάτου. Η άλλοτε υπερήφανη μητρόπολη του καθεστώτος, το κέντρο της νέας, ένδοξης εθνικοσοσιαλιστικής εποχής, είχε μεταμορφωθεί σε μία πόλη «νεκρών», με έναν αποκρουστικό, σκελετωμένο αστικό ιστό ατέλειωτων χιλιομέτρων και ανύπαρκτες υποδομές.¹⁷

Τα «αποτεφρωμένα» αστικά κέντρα στην Ευρώπη και στην Άπω Ανατολή μετατράπηκαν έτσι σε μία από τις πιο θλιβερές αναμνήσεις της εξαετούς παγκόσμιας σύρραξης, με τα σημάδια τους να είναι ευδιάκριτα ακόμα και σήμερα στις καταπονημένες από την εναέρια βία πόλεις. Στο Λονδίνο, στο Βερολίνο, στη Δρέσδη, στη Χιροσίμα, τα εσκεμμένα υπολείμματα των καμένων κτηρίων ή οι φθαρμένες προσόψεις τους συνιστούν μία ηχηρή, απτή υπενθύμιση της φρίκης, του παραλογισμού και του ανείπωτου πόνου που διαχρονικά προκαλεί μία ένοπλη αναμέτρηση στον άμαχο πληθυσμό. Στις άφθονες επετειακές τελετές, όλοι με μεγάλη ευκολία και υψηλή δοσολογία στόμφου και επισημότητας καταδικάζουν με αιχμηρή γλώσσα τη βαρβαρότητα του πολέμου και εξυμνούν τα αγαθά της ειρήνης. Απευθύνουν εκκλήσεις, ευχές, μοιράζουν αφειδώς υποσχέσεις, εξιδανικεύοντας μία πραγματικότητα που πολύ σύντομα ανατρέπεται από τις ενέργειές τους. Η Ιστορία αποτελεί μία «απύθμενη δεξαμενή» παραδειγμάτων. Για τους απλούς ανθρώπους, το οξύμωρο και μονότονα αποκαρδιωτικό είναι το γεγονός ότι την κρίσιμη στιγμή επιλέγονται να εφαρμοστούν στην πράξη «τα προς αποφυγή» και όχι «τα προς μίμηση».

Όπως έχω ήδη επισημάνει στον πρόλογο, φιλοδοξία του γράφοντος αποτελεί η ανάδειξη του θέματος και η λειτουργία του ως αφορμή για τη μελλοντική ιστοριογραφική

¹⁶ Antony Beevor, *Stalingrad*, Penguin Books, London 2017, σ. 407.

¹⁷ Στο Βερολίνο των 3 εκατομμυρίων κατοίκων, τον Μάιο του 1945 οι άστεγοι ξεπερνούσαν το 1/3, το 95% του τραμ ήταν κατεστραμμένο, ενώ πλημμυρισμένο ήταν και το μεγαλύτερο μέρος του υπόγειου μεταφορικού δικτύου, βλ. Antony Beevor, *Berlin. The Downfall: 1945*, Penguin Books, London 2017, σσ. 3, 419.

παραγωγή. Αυτή θα μπορούσε, και πρέπει να περιλάβει νέες ερευνητικές εργασίες, επικεντρωμένες στην επικράτεια, αλλά και στις πόλεις εκείνες που γνώρισαν το σκληρό πρόσωπο της εναέριας βίας, αναδεικνύοντας το μέγεθος της δοκιμασίας και της συνδρομής για την καθεμία χωριστά στην περίοδο των έκτακτων συνθηκών. Σε αυτή την περίπτωση, οι επιμέρους ερευνητικές «ψηφίδες» θα ισοδυναμούσαν με την πιο αξιόπιστη βάση, ώστε να διαμορφωθεί μία συνολική εικόνα και για τα ελληνικά αεροπορικά μετόπισθεν.

Άλλωστε, η στρατιωτική αναμέτρηση με τους Ιταλούς είναι η πρώτη και μοναδική ως τώρα περίπτωση για την εγχώρια ιστορία, στη διάρκεια της οποίας ο άμαχος πληθυσμός υπήρξε ουσιαστικό τμήμα μιας ένοπλης σύγκρουσης, με αξιοσημείωτη μάλιστα συνεισφορά, όπως αναγνωρίστηκε μεταπολεμικά και από τα στρατιωτικά επιτελεία. Για τις δύο άλλες προγενέστερες αναμετρήσεις του ίδιου αιώνα (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μικρασιατική Εκστρατεία) επικρατεί ιστοριογραφική (άραγε και αρχαιακή «σιωπή»), με το ερευνητικό ενδιαφέρον να εξαντλείται αποκλειστικά στις εξελίξεις της πρώτης γραμμής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΝΑΕΡΙΑ ΠΡΟΚΛΗΣΗ

Οι ναζί εισήλθαν στον πόλεμο με την παιδιάστικη
ψευδαίσθηση πως θα βομβαρδίζουν τους πάντες
δίχως να βομβαρδίζονται. Σε Ρότερνταμ, Λονδίνο,
Βαρσοβία έθεσαν την αφελή αυτή θεωρία σε εφαρμογή.
Έσπειραν τον άνεμο και τώρα θα θερίσουν
τον ανεμοστρόβιλο.¹

α) Η κυοφορία του «νέου όπλου»

Στους τελευταίους μήνες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου τα υπολείμματα της γερμανικής και ιαπωνικής αυτοκρατορίας παρουσίαζαν μία πρωτόγνωρη εικόνα. Με τον στρατιωτικό μηχανισμό να έχει καταρρεύσει, τα αστικά κέντρα είχαν παραδοθεί στο έλεος των εκρηκτικών και εμπρηστικών βομβών, βιώνοντας την απόλυτη καταστροφή, οι δρόμοι ήταν πλημμυρισμένοι από χιλιάδες εξαντλημένους πρόσφυγες, ενώ η φρίκη, η απόγνωση και το αίσθημα της συντριβής συνέθεταν το μόνιμο συναισθηματικό περιβάλλον για τους τρομοκρατημένους ανθρώπους. Όσοι έμεναν ακόμα στις ουσιαστικά «νεκρές» πόλεις προσπαθούσαν απλά να επιβιώσουν ανάμεσα στα ερείπια των κτηρίων και των οικιών κάτω από τις δυσμενέστερες συνθήκες, μετά την παράλυση βασικών υποδομών, όπως το φαγητό, το πόσιμο νερό, η ιατρική βοήθεια και η παροχή ηλεκτρικού. Το «ερημοποιημένο» αστικό τοπίο συγκροτούσε μια αποκρουστική εικόνα, την ίδια όμως στιγμή και αδιάψευστο μάρτυρα για το νέο είδος πολέμου. Αυτός ήταν ο αεροπορικός, που χωρίς καμία διακοπή εφαρμόστηκε από τους πρώτους μήνες της σύρραξης, άλλοτε με μικρότερη και άλλοτε με μεγαλύτερη ένταση, για να κορυφωθεί τον Αύγουστο του 1945 με τη διπλή ρίψη της ατομικής βόμβας στο έδαφος της Ιαπωνίας.

Η τακτική των εναέριων προσβολών εμφανίστηκε στη διάρκεια του «Μεγάλου Πολέμου». Ανεξάρτητα από την αυτονόητη δράση του αεροπλάνου στο πεδίο της μάχης ως μέσου υποστήριξης των χερσαίων επιχειρήσεων, από νωρίς τα επιτελεία προσανατολίστηκαν σε αποστολές μακριά από τη γραμμή του μετώπου, θέτοντας σε δοκιμασία το ηθικό των πολιτών. Αν και οι πρώτες έλαβαν χώρα στα τέλη του 1914, τρία χρόνια αργότερα οι

¹ Sir Arthur Harris, The World at War, Thames Television, 1973.

λιμενικές εγκαταστάσεις και οι βιομηχανικές πόλεις βρέθηκαν επίσημα στο στόχαστρο της γερμανικής και βρετανικής αεροπορίας. Από τον Οκτώβριο του 1917 οι Άγγλοι επικέντρωσαν συστηματικά τις επιδρομές μακράς ακτίνας δράσης σε αστικά κέντρα που διέθεταν εργοστάσια για σίδηρο, ασάλι, χημικά και ισοδυναμούσαν με σημεία αναφοράς για την αεροναυτική παραγωγή. Η συγκεκριμένη πρακτική μετατράπηκε και στο επιχειρησιακό δόγμα της Royal Air Force (RAF), που ιδρύθηκε το 1918, με βασική επιδίωξη τον συστηματικό βομβαρδισμό της Γερμανίας. Μία ανεξάρτητη αεροπορική δύναμη βομβαρδιστικών μπορούσε να αποτελέσει το κύριο μέσο κρούσης, για να αποδιοργανώσει ή και να εκμηδενίσει τις βιομηχανικές υποδομές, να κλονίσει το φρόνημα του άμαχου πληθυσμού, διευκολύνοντας τη λήξη των επιχειρήσεων και τη σύναψη ειρήνης.²

Η αξιολόγηση της συνεισφοράς των εναέριων επιθέσεων στο διάστημα 1914-1918 αναδεικνύει δύο παραμέτρους. Η πρώτη σχετίζεται με το αμελητέο επιχειρησιακό όφελος, καθώς τα αεροσκάφη ήταν μικρά, τα πληρώματα διακρίνονταν από ανεπαρκή εκπαίδευση, τα συστήματα πλοήγησης-εντοπισμού των στόχων ήταν ανύπαρκτα, οι βόμβες ήταν μικρής εκρηκτικής ισχύος, με τα όποια αποτελέσματα να περιορίζονται ακόμα περισσότερο από την αντιαεροπορική άμυνα και την εφαρμογή της συσκότισης στις αστικές περιοχές. Η δεύτερη, ωστόσο, παράμετρος αφορά κάτι πολύ πιο σημαντικό. Το αρχικό, αμφιλεγόμενο δείγμα γραφής του αεροπλάνου στο πεδίο της μάχης όσο και μακριά από αυτό, έγινε δεκτό με ενθουσιασμό από τις στρατιωτικές ηγεσίες, τροφοδοτώντας για τα επόμενα είκοσι χρόνια τις αναλύσεις, των αεροπορικών ιδίως επιτελείων, για πιο ουσιαστική αξιοποίηση των επιχειρησιακών του δυνατοτήτων. Επιπρόσθετα, ώθησε την επιστημονική κοινότητα να αναζητήσει τρόπους για την τεχνολογική του βελτίωση, ασκώντας ταυτόχρονα πίεση στον ανήσυχο πολιτικό κόσμο για εξεύρεση λύσεων προστασίας, που θα καθιστούσαν εφικτή τη διαχείριση του μελλοντικού εναέριου κινδύνου.

Η πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία οριοθέτησε τα χαρακτηριστικά της επόμενης αναμέτρησης. Αυτή θα ήταν σύντομη και με περιορισμένες ανθρώπινες απώλειες, παράγοντα-κλειδί θα αποτελούσε η αξιοποίηση του «νέου όπλου» για την εξουδετέρωση της αντίπαλης αεροπορίας, με τα «ζωτικά κέντρα» να βρίσκονται στο επίκεντρο, διαμορφώνοντας συνθήκες ολοκληρωτικού πολέμου.³ Τα τελευταία περιλάμβαναν πόλεις που διέθεταν

² Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι Βρετανοί και οι Αμερικανοί αξιωματικοί, καινοτομώντας χρησιμοποίησαν τον «στρατηγικό βομβαρδισμό» για να περιγράψουν τις μακράς κλίμακας επιθέσεις εναντίον των εχθρικών μετόπισθεν με αεροπορική δύναμη που δρούσε ανεξάρτητα από τις δυνάμεις επιφανείας, βλ. Richard Overy, *The Bombing War. Europe 1939-1945*, Penguin Books, London 2014, σσ. 9, 20-23.

³ Ο όρος «ολοκληρωτικός πόλεμος» διατυπώθηκε από τον Γερμανό στρατηγό Erich Lundendorff, έχοντας ως απαραίτητη προϋπόθεση την κινητοποίηση του πληθυσμού, ενώ η προσφορά της οικονομικής-βιομηχανικής

βιομηχανικές υποδομές απαραίτητες για την ένοπλη προσπάθεια, συνιστούσαν διοικητικά-στρατιωτικά ορόσημα, αλλά και κομβικά σημεία στο μεταφορικό δίκτυο. Η στοχοποίηση των «ζωτικών κέντρων», ισοδυναμούσε, ωστόσο, με ευθεία στοχοποίηση του ηθικού για τον πληθυσμό, τη στιγμή που η προσδοκώμενη κατάρρευσή του θα πολλαπλασίαζε την κοινωνική πίεση προς τις κυβερνήσεις με κύριες επιδιώξεις την ανατροπή τους ή τη συνθηκολόγηση.

Η πλέον επώδυνη προσέγγιση του αεροπορικού πολέμου για επιδρομές στις πόλεις, ακόμα και με τη χρήση αερίων, ως απόρροια και της υπερεκτιμημένης επίδρασης στην ανθρώπινη ψυχολογία που είχαν οι βομβαρδισμοί στον «Μεγάλο Πόλεμο» διατυπώθηκε από τον Ιταλό στρατιωτικό Giulio Douhet. Στο πολυδιαβασμένο, κυρίως, από τους Βρετανούς βιβλίο του, *The Command of the Air* (*Η κυριαρχία του αέρα*, 1921), κατέθεσε το αεροπορικό του «δόγμα», το οποίο διαμόρφωσε σε σημαντικό βαθμό τη συμμαχική αεροπορική εκστρατεία στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και ιδίως εκείνη της RAF. Σύμφωνα με αυτό, η έκβαση των βραχύβιων μελλοντικών αναμετρήσεων θα καθοριζόταν από τον βαθμό ανεξαρτησίας για την αεροπορική δύναμη. Η επιχειρησιακή συνεργασία του «νέου όπλου» και των δυνάμεων επιφανείας ισοδυναμούσε με «σπατάλη», ενώ η επίθεση και όχι η ξεπερασμένη άμυνα αναβαθμίστηκε στη μοναδική αξιόπιστη τακτική του εναέριου πολέμου. Ότι δε συνεισφέρει στον στρατηγικό βομβαρδισμό θεωρείται άχρηστο, ενώ δεν υφίσταται καμία διάκριση ανάμεσα σε μάχιμους και μη. Τα πελώρια βομβαρδιστικά με την ομαδική δύναμη πυρός που τα διέκρινε θα λύγιζαν το ηθικό των πολιτών, εξαναγκάζοντας τις κυβερνήσεις να προτείνουν ειρήνη.⁴

Ανάλογες απόψεις διατύπωσε και ο Βρετανός Hugh Trenchard, αρχηγός του Επιτελείου Αεροπορίας (1919-1929), αν και το 1928 επιχείρησε να αμβλύνει τη θέση του, επισημαίνοντας ότι προείχε η κατάρρευση του ηθικού για το εργατικό δυναμικό, αφού αποτελούσε την κινητήρια δύναμη της οπλικής βιομηχανίας.⁵ Η εξίσωση, όμως, των εργατών με στρατιωτικό στόχο άνοιξε τους «ασκούς του Αιόλου» για κλιμάκωση της βίας, παρέχοντας στους θιασώτες του ολοκληρωτικού πολέμου τη νομιμοποίηση των επιδρομών στις κατοικημένες πλέον περιοχές.

Καθώς ξεκινούσε η δεκαετία του 1930 όλοι συνειδητοποιούσαν ότι στην επόμενη αναμέτρηση κανείς δε θα μπορούσε να εγγυηθεί την ασφάλεια των πολιτών. Οι ιαπωνικοί

παραγωγής εξισωνόταν με εκείνης στη ζώνη μάχης, βλ. Williamson Murray, *Strategy for defeat: The Luftwaffe, 1933-1945*, Air University Press, Maxwell Air Force Base, Alabama 1983, σ. 9.

⁴ ΓΕΑ, «Οι πρωτοπόροι του αεροπορικού δόγματος», 44-51 και Tami Davis Biddle, *Rhetoric and Reality in Air Warfare. The Evolution of British and American Ideas about Strategic Bombing, 1914-1945*, Princeton University Press, Princeton New Jersey 2002, σσ. 106-107, 136, 148.

⁵ Grayling, *ό.π.*, σσ. 168-171.

βομβαρδισμοί των πόλεων στην Κίνα το 1931-1932 και οι ιταλικοί στην Αιθιοπία το 1935 θορύβησαν ιδιαίτερα τις κυβερνήσεις. Ο Ισπανικός Εμφύλιος (1936-1939) αποκάλυψε για άλλη μία φορά τη δυσάρεστη πλευρά της εναέριας βίας, όταν δοκιμάστηκαν η Μαδρίτη, η Βαρκελώνη και κυρίως η Γκερνίκα. Η μικρή βασκική πόλη με την ολοσχερή καταστροφή του αστικού ιστού μετατράπηκε σε σύμβολο της αεροπορικής τρομοκρατίας, προειδοποιώντας κυβερνήσεις και πολίτες για τον επερχόμενο πόλεμο. Ο κίνδυνος να επικρατήσουν στα αστικά κέντρα συνθήκες απόγνωσης, χάους και οργής, διαμορφώνοντας προϋποθέσεις κοινωνικής και πολιτικής κατάρρευσης, αποτελούσε μία εφιαλτική αλλά ρεαλιστική κατάληξη, η οποία ανέδειξε σε ύψιστη κρατική προτεραιότητα την προστασία των άμαχων από την εναέρια απειλή.

Πλησιάζοντας στον Σεπτέμβριο του 1939 ο στρατηγικός ρόλος του αεροπλάνου ως κύριου και ανεξάρτητου επιθετικού μέσου με άμεση επίπτωση στην ψυχολογία, κέρδιζε συνεχώς έδαφος στην Αγγλία και στις ΗΠΑ. Οι δύο δυνάμεις, αξιοποιώντας τα διδάγματα της πρώτης παγκόσμιας σύρραξης και διαθέτοντας τεχνογνωσία και παραγωγική ικανότητα, το αντιμετώπισαν ως το κατάλληλο μέσο, για να μεγιστοποιήσουν την εδαφική τους ασφάλεια-ακεραιότητα. Η Αγγλία μάλιστα είχε και το αποικιακό προνόμιο της προγενέστερης χρήσης του «νέου όπλου» στην προσπάθειά της να καταπνίξει τοπικά επαναστατικά κινήματα, όπως στο Αφγανιστάν και στη Βόρεια Αφρική. Παρά τις ενστάσεις των επιτελείων στρατού και ναυτικού, θεωρούσαν ότι ο σύγχρονος πόλεμος δε θα κρινόταν στο έδαφος από μεγάλες αριθμητικά δυνάμεις με τεράστιες απώλειες σε έμψυχο υλικό, όπως επέβαλε η παραδοσιακή στρατιωτική παράδοση, την οποία ασπάζονταν η Γαλλία,⁶ η Γερμανία και η Σοβιετική Ένωση, αλλά στον αέρα. Οι τρεις χώρες θεωρούσαν ότι η συμβολή του αεροπλάνου έπρεπε να περιοριστεί στη στήριξη των επίγειων και ναυτικών επιχειρήσεων και να μην επεκταθεί σε εκστρατείες μακράς κλίμακας με στόλους βαρέων βομβαρδιστικών. Η ιδέα μιας ανεξάρτητης εναέριας δύναμης ήταν ξένη προς την επιχειρησιακή τους φιλοσοφία, με το «τελειωτικό χτύπημα» να πραγματοποιείται στη ζώνη μάχης και όχι στα μετόπισθεν.⁷

Η θεωρία, όμως, των «ζωτικών κέντρων» και των βομβαρδισμών μεγάλης κλίμακας εναντίον της εχθρικής οικονομίας και της ανθρώπινης ψυχολογίας παρέμεινε στο επίκεντρο, κυρίως της αγγλικής, και λιγότερο της αμερικανικής προσέγγισης, ερμηνεύοντας και την

⁶ Αν και μέχρι τον Μάρτιο του 1938 υιοθέτησε το «δόγμα Douchet», τελικά το εγκατέλειψε, ρίχνοντας το βάρος στην παραγωγή μαχητικών και όχι βομβαρδιστικών. Οι λόγοι της αναθεώρησης αφορούσαν την ταχύτητα, το μικρότερο κόστος, την παρουσία των βρετανικών βομβαρδιστικών και την αποτελεσματική συνεργασία μεταξύ αεροπορικών και χερσαίων δυνάμεων, όπως εκδηλώθηκε στον Ισπανικό Εμφύλιο από τους Γερμανούς, βλ. Julian Jackson, *The Fall of France, The Nazi invasion of 1940*, Oxford University Press, Oxford 2003, σσ. 17-18.

⁷ Overy, *ό.π.*, σσ. 41-55.

εναέρια εκστρατεία εναντίον του Άξονα μετά το 1942. Οι ΗΠΑ, ειδικότερα, αποκρυστάλλωσαν την αεροπορική τους φιλοσοφία τον Αύγουστο του 1941, επικεντρωμένη σε επιδρομές εναντίον ζωτικών στόχων για τη γερμανική πολεμική προσπάθεια, όπως ήταν οι μεταφορές και η βιομηχανία καυσίμων. Στην περίπτωση του Γ΄ Ράιχ, οι βομβαρδισμοί των πόλεων τέθηκαν σε δεύτερη μοίρα και θα λάμβαναν χώρα μόνο στην περίπτωση που το γερμανικό ηθικό παρουσίαζε ισχυρές ενδείξεις κλονισμού.⁸

Η ελληνική προσέγγιση ήταν εναρμονισμένη με εκείνη της Γαλλίας, της Γερμανίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Αν και η πολεμική αεροπορία είχε αποκτήσει την ανεξαρτησία της από το 1929, έτος ίδρυσης για το ομώνυμο υπουργείο,⁹ αντιμετωπιζόταν ως όπλο βοηθητικό και υποστήριξης των χερσαίων επιχειρήσεων και του ναυτικού. Το Γενικό Επιτελείο Αεροπορίας, εκφράζοντας την εγχώρια φιλοσοφία για τον ρόλο του «νέου όπλου», θεωρούσε ως μοναδικό του προορισμό σε καιρό πολέμου την υλική και ηθική συνεργασία με τον στρατό ξηράς. Σε αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, παρέμενε αρνητικό στην ιδέα μιας αεροπορίας που θα επιχειρούσε μακριά από τις δυνάμεις επιφανείας, εμμένοντας με τη σειρά του στο δόγμα για τη συνύπαρξη των δύο όπλων.¹⁰

Άξιο προσοχής είναι επίσης το γεγονός ότι στην περίοδο του Μεσοπολέμου τόσο οι δημοκρατίες όσο και οι δικτατορίες προσέγγισαν το αεροπλάνο με αντιφατικό τρόπο. Γοητευμένες από τα πρώτα δείγματα γραφής και εξυπηρετώντας πολιτικές σκοπιμότητες, επεδίωξαν να το προβάλλουν ως τεκμήριο δύναμης και τεχνολογικών δεξιοτήτων, ενισχύοντας συστηματικά την παραγωγή και την καταστρεπτική του δύναμη, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση εκείνη του Mussolini. Ο Ιταλός δικτάτορας το μετέτρεψε σε σύμβολο της «Νέας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας», ταύτισε τον ατρόμητο πιλότο με τον νέο τύπο του φασίστα ανθρώπου, καλλιεργώντας παράλληλα και τον προσωπικό του μύθο ως ο γενναίος ιπτάμενος ηγέτης.¹¹ Ο δικαιολογημένος ενθουσιασμός για την έλευση του «νέου όπλου» δεν αποδείχτηκε όμως ικανός να καθησυχάσει τις ηγεσίες, καθώς από την άλλη ήταν υποχρεωμένες να λάβουν σταδιακά τα κατάλληλα μέτρα, ώστε να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της εναέριας βίας για τις δικές τους αστικές κοινωνίες, προσπάθεια που μετατράπηκε σε αγωνιώδη «αγώνα δρόμου» μέχρι το φθινόπωρο του 1939.

⁸ Η διαμόρφωσή της ήταν απόρροια μακράς διαδικασίας με αφετηρία το 1917, στη διάρκεια της οποίας οι Αμερικανοί άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο προσέγγιζαν τις απόψεις του Douchet, διατηρώντας ωστόσο ευδιάκριτη απόσταση από αυτές, βλ. Conrad C. Crane, *American Airpower Strategy in World War II. Bombs, cities, civilians, and oil*, University Press of Kansas, Kansas, 2016, σσ. 14-30.

⁹ Φύλλα Εφημερίδος της Κυβερνήσεως [στο εξής ΦΕΚ], Νόμος 4451, «Περί συστάσεως Υπουργείου Αεροπορίας», φύλλο 442, Αθήνα, 23 Δεκεμβρίου 1929.

¹⁰ ΓΕΑ, *Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας*, τόμ. Γ΄, Έκδοση Υπηρεσίας Ιστορίας Πολεμικής Αεροπορίας, Αθήνα 1990, σ. 121.

¹¹ Overly, *ό.π.*, σσ. 487-488.

Την ίδια στιγμή γεννάται το εξής ερώτημα: Οι κυβερνήσεις επιχείρησαν να διαμορφώσουν «κανόνες» αεροπορικού πολέμου και, αν ναι, πόσο αποτελεσματικές αποδείχτηκαν οι πρωτοβουλίες τους; Πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πραγματοποιήθηκαν στη Χάγη δύο Συνδιασκέψεις (1899, 1907), όπου στην πρώτη ξεχώρισε η περίφημη «Ρήτρα Martens», σύμφωνα με την οποία: «[...] Οι άμαχοι και οι εμπόλεμοι παραμένουν υπό την προστασία και την απόλυτη εξουσία των αρχών του Διεθνούς Δικαίου».¹² Η προσπάθεια συνεχίστηκε ξανά στην ίδια πόλη το 1922-1923 με τις αποφάσεις να μην υπογράφονται από τις Μεγάλες Δυνάμεις, ενώ δέκα χρόνια αργότερα στη Σύνοδο της Γενεύης για τον αφοπλισμό σημειώθηκε άλλη μία απόπειρα για καταδίκη των επιδρομών κατά των άμαχων. Ναυάγησε ωστόσο υπό το βάρος εθνικών συμφερόντων, εξέλιξη που ικανοποίησε τη RAF, αφού η απαγόρευση των βομβαρδισμών ήταν συνυφασμένη με την ίδια της την ύπαρξη.¹³ Η έσχατη προσπάθεια για επιβολή κανόνων προήλθε από τον Αμερικανό πρόεδρο Franklin Roosevelt, όταν την 1^η Σεπτεμβρίου 1939 ζήτησε τη δέσμευση των εμπλεκόμενων κρατών ότι οι βομβαρδισμοί θα περιορίζονταν αποκλειστικά σε στρατιωτικούς στόχους μακριά από κατοικημένες περιοχές και ανοχύρωτες πόλεις. Στην ουσία, ισοδυναμούσε με πρόσκληση για τη σύναψη μιας άτυπης συμφωνίας που θα οριοθετούσε έναν πιο «ανθρώπινο» εναέριο πόλεμο, στην οποία ανταποκρίθηκαν η Αγγλία, η Γαλλία, η Πολωνία, και προς έκπληξη όλων η Γερμανία, με τη χρονική της αντοχή να καθορίζεται από την εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων.¹⁴

β) Από τη θεωρία στην πράξη

Στο πρώτο έτος της σύγκρουσης η πρωτοβουλία ανήκε στη Luftwaffe με το αεροπλάνο να συνιστά αναπόσπαστο εργαλείο στον κεραυνοβόλο πόλεμο, «Blitzkrieg», κατά της Πολωνίας, των Κάτω Χωρών και της Γαλλίας. Το «νέο όπλο» λειτούργησε αποτελεσματικά, για να εξασφαλίσει την εναέρια κυριαρχία, να διευκολύνει την προέλαση των επίγειων δυνάμεων και να επιτύχει την ταχύτατη συντριβή και παράδοση των αντίπαλων στρατιωτικών μονάδων, πάντα σε στενή συνεργασία με το πεζικό. Στο συγκεκριμένο στάδιο του πολέμου ο «τυφλός» βομβαρδισμός κατοικημένων περιοχών ή των χιλιάδων προσφύγων που συνωστίζονταν στους δρόμους δεν ήταν προτεραιότητα για τη γερμανική ηγεσία, αφού τον

¹² Grayling, *ό.π.*, σσ. 155-156.

¹³ Στο ίδιο, σσ. 182-188.

¹⁴ Crane, *ό.π.*, σσ. 67-68.

θεωρούσε σπατάλη στρατηγικής προσπάθειας με ανύπαρκτο επιχειρησιακό όφελος, παραμένοντας επικεντρωμένη στη στρατιωτική κατάρρευση του εχθρού.¹⁵

Παρόλα αυτά, η Βαρσοβία ήταν το πρώτο μεγάλο αστικό κέντρο που βομβαρδίστηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 1939, για να επιταχυνθεί η παράδοσή της και η λήξη της εκστρατείας, με το Ρότερνταμ να έχει την ίδια τύχη στις 14 Μαΐου του επόμενου έτους.¹⁶ Η επιδρομή μάλιστα εναντίον της ολλανδικής πόλης, λόγω της εγγύτητας προς τη Βρετανία και σε αντίθεση με τη γεωγραφικά απομακρυσμένη Βαρσοβία, προκάλεσε ισχυρό συναισθηματικό αντίκτυπο στο Ηνωμένο Βασίλειο, αποτελώντας, μαζί με την πολωνική πρωτεύουσα, σταθμό στην πορεία για την υποχώρηση των ηθικών ενδοιασμών που αφορούσαν τις επιθέσεις κατά των άμαχων.¹⁷

Οι δύο αυτές περιπτώσεις επιβεβαίωσαν και τις προπολεμικές εκτιμήσεις για τον ρόλο και την αξία του αεροπλάνου. Πράγματι είχε μετατραπεί σε ένα φονικό επιθετικό όπλο που σε στενή συνεργασία με τις δυνάμεις εδάφους μπορούσε να επιφέρει συντριπτικό πλήγμα στον εχθρό, καθώς η καταστροφική του δύναμη ή η απειλή της χρήσης της ήταν ικανές να επιβάλουν τον τερματισμό των συγκρούσεων και την παράδοση των αντιπάλων. Στην πορεία, όμως, η κλιμάκωση των στρατιωτικών επιχειρήσεων, η εντατικοποίηση της βίας, το αίσθημα της εκδίκησης και η σφοδρή επιθυμία για γρήγορη λήξη του πολέμου, ήταν οι παράγοντες εκείνοι που προκάλεσαν τη σταδιακή άμβλυνση των επιφυλάξεων και τη μετατόπιση των εναέριων προτεραιοτήτων σε βάρος των αστικών κοινωνιών.

Η επίθεση της Wehrmacht στη Δύση στις 10 Μαΐου 1940 ώθησε τη RAF να παραβιάσει πρώτη την άτυπη συμφωνία του 1939, βομβαρδίζοντας δύο ημέρες αργότερα εργοστάσια και μεταφορικούς κόμβους στο Μέχενγκλάντμπαχ. Ο Churchill, ως νέος πρωθυπουργός, δεν είχε τις συνειδησιακές αναστολές του προκατόχου του Neville Chamberlain για τον βομβαρδισμό πόλεων, καθώς ήταν ένθερμος θιασώτης της ανεξάρτητης αεροπορικής δύναμης ήδη από τον Μεσοπόλεμο, υποστηρίζοντας τις επιδρομές σε βιομηχανικούς στόχους. Τελικά, το πολεμικό συμβούλιο της 15^{ης} Μαΐου αποφάσισε την πραγματοποίηση βομβαρδισμών ακόμα και αν προκαλούνταν ανθρώπινες απώλειες. Ήταν μία κίνηση με πολιτική και ψυχολογική διάσταση, αφού μετά τις δυσμενείς εξελίξεις στο δυτικό μέτωπο ο Churchill ήθελε να δείξει στο εσωτερικό, στις ΗΠΑ, όπως και στους Συμμάχους ότι η βρετανική αυτοκρατορία ήταν ικανή να διεξαγάγει πόλεμο εναντίον της αήττητης Γερμανίας. Άλλωστε, η ηθική βάση υπήρχε και δεν ήταν άλλη από τον βομβαρδισμό της Γκέρνικα, της Βαρσοβίας, του Ρότερνταμ, πείθοντας

¹⁵ Overy, *ό.π.*, σ. 60.

¹⁶ Randall Hansen, *Fire and Fury. The Allied Bombing of Germany and Japan*, Faber & Faber, London 2020, σ. 28.

¹⁷ Grayling, *ό.π.*, σσ. 51-54.

την ηγεσία και την κοινή γνώμη ότι πρώτοι οι Γερμανοί έπληξαν κατοικημένες περιοχές. Η βρετανική προπαγάνδα, δαιμονοποιώντας το ναζιστικό καθεστώς, προσέδωσε στην απόφαση και μεταφυσική διάσταση, παρουσιάζοντας τον πόλεμο κατά του Adolf Hitler ως αντιπαράθεση ανάμεσα στο φως και στο σκοτάδι, στον πολιτισμό και στη βαρβαρότητα, γεγονός που ηθικοποιούσε κάθε μέσο για τη συντριβή του.¹⁸

Η συγκεκριμένη πρακτική είχε ως συνέπεια να ενεργοποιηθεί άμεσα ένας φαύλος κύκλος ως τον τερματισμό της σύρραξης, με τη μία πλευρά να κατηγορεί την άλλη για άστοχες τρομοκρατικές επιδρομές, δημιουργώντας το επικοινωνιακά βολικό δίπολο των «καλών» και «κακών» βομβαρδισμών. Το τελευταίο αποτέλεσε έναν επικίνδυνο διαχωρισμό που συνειδησιακά νομιμοποίησε την απάντηση στη βάση της εκδίκησης, προκαλώντας μια βίαιη ψυχολογική αντίδραση με υψηλή δημοφιλία στην κοινή γνώμη των εμπόλεμων κρατών.

Στο δεύτερο έτος του πολέμου σημειώθηκε απόκλιση από τον μέχρι τότε επιχειρησιακό κανόνα. Η αεροπορική δύναμη πραγματοποίησε την πρώτη ανεξάρτητη εκστρατεία μακράς κλίμακας με την επιχείρηση εναντίον της Αγγλίας, αναδεικνύοντας για άλλη μία φορά τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του εναέριου πολέμου πάντα σε βάρος του άμαχου πληθυσμού. Η επιδρομή εναντίον της Βρετανίας είτε ως «Μάχη της Αγγλίας» (Ιούλιος-Οκτώβριος 1940) και ιδίως με τη μορφή του νυχτερινού, συστηματικού βομβαρδισμού των αστικών κέντρων, «Blitz», (Σεπτέμβριος-Ιούνιος 1941), ήταν μία θνησιγενής επιχείρηση, αφού πραγματοποιήθηκε με ακατάλληλες δυνάμεις. Η Luftwaffe δημιουργήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1930 με αποστολή να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του επίγειου κεραυνοβόλου πολέμου, χωρίς να δώσει προτεραιότητα σε τεράστιους στόλους βαρέων βομβαρδιστικών για επιχειρήσεις μακράς διάρκειας στα εχθρικά μετόπισθεν. Από τη στιγμή μάλιστα που τα καταδιωκτικά συνοδείας δε διέθεταν την απαιτούμενη ακτίνα δράσης για να τους στηρίξουν, προέκυψε έλλειμμα προστασίας στους βρετανικούς ουρανούς. Στο δίμηνο Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1940 επικεντρώθηκε στην καταστροφή της RAF και στην εξάρθρωση των επίγειων βάσεων-μέσων που χρησιμοποιούσε (αεροδρόμια, αποθήκες καυσίμων, σταθμοί ραντάρ), με κύρια επιδίωξη την εναέρια κυριαρχία στη Μάχη, ως προϋπόθεση για την αποβατική επιχείρηση στη Βρετανία, γνωστή με το κωδικό όνομα «Θαλάσσιος Λέων».¹⁹

Οι αισιόδοξες εκτιμήσεις της γερμανικής αεροπορικής διοίκησης, σε συνδυασμό με τις βρετανικές επιδρομές στις γερμανικές πόλεις τον Μάιο και στην πρωτεύουσα τον Αύγουστο του 1940, μετέτρεψαν σε μονόδρομο το επόμενο βήμα. Από τα μέσα Σεπτεμβρίου το Βερολίνο έθεσε ως προτεραιότητα τον βομβαρδισμό του Λονδίνου και άλλων αστικών

¹⁸ Στο ίδιο, σσ. 239, 242-249.

¹⁹ Overy, *ό.π.*, σσ. 73-77.

κέντρων, με σκοπό να εξασθενήσει τη βιομηχανική παραγωγή και να καταστρέψει βασικές υποδομές για την πολεμική προσπάθεια, όπως λιμενικές εγκαταστάσεις, δίκτυα ενέργειας και μεταφορών. Ήταν μία κίνηση με πλήρη επίγνωση του κινδύνου που συνεπαγόταν για τον άμαχο πληθυσμό, η οποία προσέλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις μετά τον Οκτώβριο, αποβλέποντας στην εντατικοποίηση του εμπορικού αποκλεισμού της χώρας και στη ματαίωση κάθε βοήθειας από τις ΗΠΑ.²⁰

Επιπλέον, η πρωτεύουσα αποτελούσε τη βάση της αεροναυπηγικής βιομηχανίας και σημείο αναφοράς για τον αγώνα στο εσωτερικό μέτωπο, με την καγκελαρία να προσδοκά ταχύτατη κατάρρευση του ηθικού, εξέλιξη που θα οδηγούσε την κυβέρνηση στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων.²¹ Το «Blitz» δοκίμασε σε μεγάλο βαθμό τις αντοχές της βρετανικής αυτοκρατορίας και των αστικών πληθυσμών που βίωσαν πρωτόγνωρες συνθήκες. Η ρίψη εκρηκτικών και στη συνέχεια εμπρηστικών βομβών, προκάλεσε τεράστιες καταστροφές και φωτιές στο μεγαλύτερο τμήμα του δομημένου αστικού χώρου, διαμορφώνοντας εφιαλτικές συνθήκες διαβίωσης και ασφυξίας για τους κατοίκους.²² Το βιομηχανικό Κόβεντρυ μετατράπηκε σε σύμβολο, αφού πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκε μια τόσο μεγάλη δύναμη εναντίον μικρής πόλης, με αποκλειστικό στόχο την ολοκληρωτική καταστροφή. Μοιραία ο αντίκτυπος του βομβαρδισμού ήταν κάτι παραπάνω από έντονος, κλονίζοντας το ηθικό των κατοίκων στη χώρα, όπως και των κυβερνητικών στελεχών.²³

Αν και η έκταση και η ένταση της εναέριας βίας σταδιακά κλιμακώνονταν, οι γερμανικές και οι αγγλικές επιδρομές δεν είχαν ακόμα αποκλειστικά τρομοκρατικό χαρακτήρα, παρά τις δηλώσεις των ηγεσιών και τον ρόλο της προπαγάνδας, ιδίως της γερμανικής, που έκανε λόγο για τρομοκρατία του πληθυσμού από την πλευρά της RAF, αποκαλώντας τα πληρώματα των αεροπλάνων ως «άξεστους κακοποιούς» και «γκάνγκστερ» στην υπηρεσία εβραϊκών συμφερόντων.²⁴ Απέβλεπαν στο να πλήξουν αστικούς οικονομικούς και στρατιωτικούς στόχους, για να εξασθενίσουν τη δυνατότητά του εχθρού να συνεχίσει την πολεμική

²⁰ Στο ίδιο, σσ. 89-93.

²¹ Richard J. Evans, *To Γ' Ράιχ στον Πόλεμο*, μετάφρ. Ελένη Αστερίου, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σσ. 139-145. Μέχρι τις 2 Νοεμβρίου το Λονδίνο βομβαρδίστηκε για εβδομήντα έξι συνεχόμενες νύχτες από διακόσια κάθε φορά αεροπλάνα, καταγράφοντας 10.000 νεκρούς, βλ. Robert Mackay, *Half the Battle. Civilian morale in Britain during the Second World War*, Manchester University Press, Manchester 2002, σ. 68.

²² Μέχρι τον Μάιο του 1940 2.250.000 πολίτες έμειναν άστεγοι με τα 2/3 να βρίσκονται στο Λονδίνο, όπου υπολογίζεται ότι ένας στους έξι κατοίκους είχε χάσει το σπίτι του. Για το Μπέρμιγχαμ ο απολογισμός περιλάμβανε 2.241 νεκρούς και 12.391 κατεστραμμένες οικίες, για το Λίβερπουλ 1.453 νεκρούς, χωρίς να αποφύγουν τις βόμβες και οι ιρλανδικές πόλεις, όπως το Μπέλφαστ ή το Δουβλίνο. Ο συνολικός αριθμός των θυμάτων για το διάστημα 1940-41 υπολογίζεται στα 43.685, βλ. Juliet Gardiner, *The Blitz. The British Under Attack*, Harper Press, London 2011, σσ. 116, 185, 209, 322.

²³ Η πόλη των 238.000 κατοίκων στη διετία 1940-1942 υπέστη σαράντα μία επιδρομές, όπου οι 16.000 εκρηκτικές και 35.000 εμπρηστικές βόμβες προκάλεσαν 1.252 νεκρούς και 59.000 κατεστραμμένες οικίες, βλ. Karen Farrington, *The Blitzed City. The Destruction of Coventry, 1940*, Aurum Press, London 2015, σσ. 2, 223.

²⁴ Evans, *ό.π.*, σ. 465.

προσπάθεια, εξασφαλίζοντας με έμμεσο τρόπο πίεση στην ανθρώπινη ψυχολογία. Ωστόσο, η προοδευτική σφοδρότητα των χερσαίων και εναέριων επιχειρήσεων συνέβαλε στο να υποχωρήσουν περισσότερο οι ηθικοί ενδοιασμοί των αντιπάλων.²⁵ Προς αυτή την κατεύθυνση, καθοριστικές εξελίξεις δρομολόγησε η προαγωγή του σερ Charles Portal σε αρχηγό του βρετανικού Επιτελείου Αεροπορίας, αφού με την αρχική εγκύκλιο στοχοποίησε και τις κατοικημένες περιοχές, οριοθετώντας ως πρωταρχικό σκοπό των επιδρομών: «[...] Την πρόκληση βαριών υλικών καταστροφών που θα δείξουν [...] τη δύναμη και τη σκληρότητα των [...] βομβαρδισμών, καθώς και τα δεινά και τη διάλυση που επιφέρουν».²⁶

Για τους εκτεθειμένους αστικούς πληθυσμούς, λίγη σημασία είχε αν οι επιδρομές εξυπηρετούσαν και σε ποιο βαθμό σαφείς στρατηγικούς στόχους και στη συνείδησή τους καταγράφηκαν απλά ως τρομοκρατικές ενέργειες. Αν και η πτητική υποδομή των αεροσκαφών είχε βελτιωθεί σε σύγκριση με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα προβλήματα, τουλάχιστον στα δύο πρώτα έτη, παρέμεναν. Η απουσία ηλεκτρονικών βοηθημάτων πλοήγησης, η δυσκολία στον εντοπισμό των στόχων ιδιαίτερα τη νύχτα, οι άσχημες καιρικές συνθήκες, οι κίνδυνοι από την ολοένα πιο ισχυρή αντιαεροπορική άμυνα ή τα καταδιωκτικά, όπως και η εφαρμογή της αστικής συσκότισης, επέβαλαν την άφεση των βομβών από μεγάλο ύψος, με συνέπεια η πλειοψηφία να πλήττει αδιάκριτα κατοικημένες περιοχές. Η απόσταση ανάμεσα στις επιχειρησιακές προσδοκίες και στη σκληρή πραγματικότητα επιβεβαιώθηκε με οδυνηρό τρόπο στον βομβαρδισμό της Βαρσοβίας, του Ρότερνταμ, κυρίως όμως στις περιπτώσεις των βρετανικών και γερμανικών αστικών κέντρων.²⁷

Με άλλα λόγια, η τραγική ανακρίβεια των εναέριων προσβολών τις μετέτρεψε ουσιαστικά σε τρομοκρατικές επιδρομές, παρά το γεγονός ότι ως το 1941 συνιστούσαν μέρος ευρύτερων επιχειρήσεων με σαφή στρατηγικό στόχο, όπως η αποβατική επιχείρηση «Θαλάσσιος Λέων», ο ναυτικός και οικονομικός αποκλεισμός της Βρετανίας ή η εξασθένιση της εχθρικής βιομηχανίας. Αλλά και η διαμονή του πολύτιμου για την πολεμική παραγωγή εργατικού δυναμικού κοντά στις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες ή στις λιμενικές εγκαταστάσεις, σε συνδυασμό με την έλλειψη αξιόπιστων καταφυγίων, είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση του κινδύνου για τους κατοίκους των πόλεων και την άνοδο του αριθμού των «παράπλευρων απωλειών». Ο αρχικός διαχωρισμός ανάμεσα στο εργατικό δυναμικό και στον

²⁵ Στις 4 Σεπτεμβρίου 1940 ο Hitler δήλωσε στο Βερολίνο: «[...] Όταν ανακοινώσουν ότι θα αυξήσουν τις επιθέσεις τους στις πόλεις μας, τότε θα αφανίσουμε τις δικές τους [...].», βλ. Murray, *ό.π.*, σ. 52.

²⁶ Grayling, *ό.π.*, σσ. 58-59.

²⁷ Στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1941 ο Churchill έγινε δέκτης της πιο ενδελεχούς αξιολόγησης για τα αποτελέσματα των επιδρομών, προκαλώντας στον ίδιο έντονο σκεπτικισμό. Ήταν η «Εκθεση Butt», η οποία εξετάζοντας πάνω από εξακόσιες αεροφωτογραφίες νυχτερινών αποστολών για το δίμηνο Ιουνίου-Ιουλίου, απέδειξε ότι μόνο ένα στα πέντε πληρώματα έριχνε τις βόμβες σε απόσταση πέντε μιλίων από τον προκαθορισμένο στόχο, βλ. Biddle, *ό.π.*, σσ. 1, 359 υποσ. 82.

υπόλοιπο πληθυσμό τηρήθηκε πιστά, με τη διαφορά ότι αφορούσε μόνο τις εγκυκλίους και τις διαταγές των επιτελείων.

Στο ίδιο διάστημα και ως τις αρχές του 1942 ο αεροπορικός πόλεμος έπληξε την Ανατολή στο πλαίσιο της επιχείρησης «Μπαρμπαρόσα». Η Luftwaffe, μετά την επιχειρησιακή απόκλιση της βρετανικής εναέριας εκστρατείας, επέστρεψε στον παραδοσιακό της ρόλο για τις ανάγκες του κεραυνοβόλου πολέμου, παρέχοντας τακτική υποστήριξη στις επίγειες δυνάμεις. Οι επιδρομές εναντίον σοβιετικών πόλεων εγκαινιάστηκαν τον Ιούλιο του 1941, αν και η αχανής έκταση της χώρας, η διασπορά των εργοστασίων και του εργατικού δυναμικού,²⁸ περιόρισαν τις καταστροφές στη βιομηχανική παραγωγή, τις οποίες εύκολα διαχειρίστηκε το καθεστώς. Με εξαίρεση τον βομβαρδισμό του Στάλινγκραντ, την πιο βίαιη εναέρια επιχείρηση στο ανατολικό μέτωπο,²⁹ η έντασή τους ήταν κατώτερη από εκείνη στην Αγγλία, αφού από τις εβδομήντα πέντε επιδρομές εναντίον της Μόσχας, οι πενήντα εννέα πραγματοποιήθηκαν με λιγότερα από δέκα αεροπλάνα. Ο Hitler ήταν αποστασιοποιημένος από τους βομβαρδισμούς μακράς κλίμακας εναντίον βιομηχανικών στόχων σε αστικά κέντρα (η αποτυχία του βρετανικού «Blitz» ήταν άλλωστε πρόσφατη), καθώς ήταν σίγουρος ότι θα μπορούσε να τους εξουδετερώσει με ταχύτατη καλοκαιρινή εκστρατεία. Την ίδια προσέγγιση υιοθέτησαν και οι Σοβιετικοί που δεν επικεντρώθηκαν στη δημιουργία στόλου βαρέων βομβαρδιστικών, αν και ανταπέδωσαν τις γερμανικές επιδρομές, πλήττοντας το Πλοέστι στη Ρουμανία και λιμενικές εγκαταστάσεις στη Βουλγαρία, χωρίς να παραλείψουν για ψυχολογικούς λόγους να βομβαρδίσουν και το Βερολίνο τον Αύγουστο του 1941 με ασήμαντα όμως αποτελέσματα.³⁰

Η Ιταλία ήταν μία χώρα που βίωσε έντονα την εναέρια εμπειρία. Το φασιστικό καθεστώς πρώτο αξιοποίησε τους βομβαρδισμούς στην Αιθιοπία, στον Ισπανικό Εμφύλιο, στη Μεσόγειο, στη Βόρεια Αφρική και στην Αγγλία, με την τελευταία επιλογή να αποδεικνύεται μοιραία για τον ιταλικό πληθυσμό. Η επίδειξη της αεροπορικής δύναμης ήταν ένας τρόπος για τον Mussolini να την εμφανίσει ως μεγάλη δύναμη και ισάξιο εταίρο της χιτλερικής Γερμανίας, όμως η καμπή του πολέμου στο βορειοαφρικανικό μέτωπο τον Δεκέμβριο του 1942 την έθεσε στο στόχαστρο της συμμαχικής αεροπορίας. Η βρετανική ηγεσία δεν είχε

²⁸ Ο αριθμός των εργοστασίων που μεταφέρθηκαν, κυρίως στα Ουράλια, ξεπερνά τα 1.500. Η παραγωγή τους, η οποία σε μεγάλο ποσοστό βασίστηκε στην κινητοποίηση του γυναικείου πληθυσμού, παρά τις δυσμενείς συνθήκες δε σταμάτησε στην εμπόλεμη περίοδο, αφού αρχικά πολλά λειτουργούσαν χωρίς παράθυρα και κατάλληλη οροφή, βλ. Beevor, *Stalingrad*, σσ. 223-224.

²⁹ Οι εναέριες προσβολές ουσιαστικά ξεκίνησαν από τα μέσα Ιουλίου 1942, με τους συναγεμικούς να ηχούν σε καθημερινή βάση. Μόνο στις 23 Αυγούστου εκτελέστηκαν 2.000 από αυτές, προκαλώντας 10.000 νεκρούς, ένας αριθμός που ως τις 12 Σεπτεμβρίου ανήλθε στους 40.000, βλ. Jochen Hellbeck, *Stalingrad. The city that defeated the Third Reich*, Public Affairs, New York 2015, σσ. 86-87.

³⁰ Overy, *ό.π.*, σσ. 197-204.

ξεχάσει τη συμμετοχή στο «Blitz», εφαρμόζοντας στην πατρίδα του Douchet την πρακτική που ο θεωρητικός του ολοκληρωτικού πολέμου είχε οριοθετήσει από τον Μεσοπόλεμο.³¹

Τον Ιούλιο του 1943 βομβαρδίστηκε η Ρώμη, συμβάλλοντας στην πτώση του φασιστικού καθεστώτος, αν και οι Σύμμαχοι προβληματίστηκαν ιδιαίτερα λόγω της παρουσίας του Βατικανού και των πολιτιστικών της μνημείων. Οι επιδρομές στην Ιταλία διακρίθηκαν μάλιστα από ένα παράδοξο φαινόμενο. Μετά τη συνθηκολόγηση και την έξοδό της στον πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων το φθινόπωρο του 1943, το κεντρικό και βόρειο τμήμα βομβαρδιζόταν από αυτούς, ενώ το νότιο, ελεύθερο τμήμα από τους Γερμανούς. Αλλά και ο πληθυσμός, αν και υπό την επίδραση της μουσολινικής προπαγάνδας αρχικά αντιμετώπιζε τα συμμαχικά πληρώματα ως εχθρούς, από το καλοκαίρι του 1943 και μετά τα θεωρούσε ελευθερωτές από τη γερμανική κατοχή.³²

Το πρόσωπο, όμως, που σημάδεψε τον αεροπορικό πόλεμο στην Ευρώπη από τις αρχές του 1942 μέχρι τη λήξη του ήταν ο σερ Arthur Harris, γνωστός και ως «Bomber Harris». Τον Φεβρουάριο ανέλαβε τη διοίκηση του σώματος των βομβαρδιστικών της RAF, το οποίο μετέτρεψε σε εργαλείο απόλυτης καταστροφής, αναβαθμίζοντας σε στρατηγικό στόχο το ηθικό του πληθυσμού των βιομηχανικών αστικών κέντρων και κυρίως εκείνο του εργατικού δυναμικού. Η επιθυμία εκδίκησης για το «Blitz», η ανακρίβεια των επιδρομών στη διάρκεια του 1941 και η ανάγκη να χτυπηθεί η Γερμανία, ώστε να περιοριστεί η θέληση και η δυνατότητά της να συνεχίσει τον πόλεμο, επέβαλαν τον σαρωτικό βομβαρδισμό περιοχής με την ελπίδα ότι ένα ποσοστό από τις βόμβες θα έπληττε τον στόχο. Ο Harris είχε μία απλή φιλοσοφία, βάση της οποίας ήταν η ακλόνητη πεποίθηση ότι το βομβαρδιστικό είναι το μόνο μέσο που μπορούσε να τελειώσει τον πόλεμο. Σε μία τέτοια σύγκρουση οι εχθρικές απώλειες υποβιβάζονταν σε δεύτερη μοίρα, αφού η γρήγορη λήξη θα σηματοδοτούσε τη σωτηρία χιλιάδων συμμαχικών ζώων.³³ Όπως σημείωνε χαρακτηριστικά: «Πολλοί πιστεύουν ότι οι βόμβες δεν κερδίζουν πολέμους. Τους απαντώ ότι θα το δοκιμάσουμε και τότε θα δούμε».³⁴

Η νέα εποχή του μαζικού, νυχτερινού πολέμου εγκαινιάστηκε τον Μάρτιο του 1942 με την επιχείρηση εναντίον της Λυββέκης, πόλης με ανύπαρκτη στρατιωτική και οικονομική σημασία. Τον Απρίλιο ακολούθησε το μεσαιωνικό Ρόστοκ, όταν τον Μάιο και τον Ιούνιο στο πλαίσιο της επιχείρησης «Μιλένιουμ» χτυπήθηκε η Κολωνία από στόλο 1.000

³¹ Marco Fincardi, “Anglo-American Air Attacks and the Rebirth of Public Opinion in Fascist Italy”, Claudia Baldoli, Andrew Knapp and Richard Overy (ed.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum, London 2011, σσ. 241-250.

³² Overy, *The Bombing War*, σσ. 487, 522-546.

³³ Grayling, *ό.π.*, σσ. 44, 70-72 και Crane, *ό.π.*, σ. 21.

³⁴ *The World at War*, Thames Television Production, 1973.

βομβαρδιστικών, βιώνοντας για πρώτη φορά συνθήκες πύρινης θύελλας.³⁵ Ήταν επιχειρήσεις που θορύβησαν τους Γερμανούς, αφού μέσα σε λίγα λεπτά καταστράφηκαν αστικά κέντρα, κλονίζοντας σε σημαντικό βαθμό την ψυχολογία του πληθυσμού. Ταυτόχρονα, κλιμάκωσαν και προσέδωσαν στην εναέρια βία την πιο αποκρουστική της διάσταση, δρομολογώντας πλέον τη μετατροπή του αεροπορικού πολέμου σε εμπρηστικό.

Τον Ιανουάριο του 1943, όταν η κριτική κατά του Harris για τους ανακριβείς βομβαρδισμούς συνεχιζόταν, στη διάσκεψη που έλαβε χώρα στην Καζαμπλάνκα οι Roosevelt και Churchill συμφώνησαν σε κοινή επιχείρηση εναντίον του Γ' Ράιχ, προετοιμάζοντας το έδαφος για την απόβαση στη Νορμανδία. Ο βομβαρδισμός θα απέβλεπε στην καταστροφή των στρατιωτικών-οικονομικών υποδομών και στην υπονόμευση του ηθικού, για να καμφθεί η γερμανική αντίσταση. Ωστόσο, η «Συνδυασμένη Επιχείρηση Βομβαρδιστικών» ακολούθησε στην πράξη δύο παράλληλους δρόμους. Από τη μία ήταν η αμετακίνητη φιλοσοφία του Harris, που επέμενε σε μαζικές, νυχτερινές επιδρομές κατά των βιομηχανικών αστικών κέντρων,³⁶ με τη βούληση για συνέχισή τους να βρίσκει σύμφωνη και την πολιτική ηγεσία: «Εάν απόψε ζητούνταν από τους Λονδρέζους να ψηφίσουν την παύση των βομβαρδισμών σε όλες τις πόλεις, η συντριπτική πλειοψηφία θα φώναζε “όχι”. Θα εφαρμόσουμε στους Γερμανούς ακριβώς ό,τι εκείνοι σ' εμάς».³⁷ Οι αισιόδοξες εκτιμήσεις του προέβλεπαν λήξη του πολέμου ως τα Χριστούγεννα του 1944 χωρίς να χρειαστεί συμμαχική απόβαση, καθώς από τον Ιανουάριο ως τον Σεπτέμβριο του 1943 υπολόγιζε σε μηνιαία βάση να καταστρέφει ολοσχερώς μία γερμανική πόλη και να προκαλεί σοβαρές ζημιές σε άλλες τρεις.³⁸

Την ίδια στιγμή οι ΗΠΑ επέλεξαν διαφορετική επιχειρησιακή προσέγγιση. Η 8^η Στρατιά Αέρος με ημερήσιες επιδρομές θα εξουδετέρωνε τη Luftwaffe και στη συνέχεια θα προχωρούσε σε πλήγματα εναντίον της αεροναυπηγικής βιομηχανίας, της βιομηχανίας των υποβρυχίων, των μεταφορών και των εργοστασίων καυσίμων, ώστε να διευκολύνει τη σχεδιαζόμενη απόβαση στις νορμανδικές ακτές.³⁹ Ήταν μία τακτική πιο κοντά σε εκείνη του

³⁵ Στη Λυββέκη τα 130 χιλιόμετρα φωτιάς άφησαν πίσω 320 νεκρούς, καταστρέφοντας το 62% των κτηρίων. Η Κολωνία των 772.000 κατοίκων από τις 1.700 μεγάλες πυρκαγιές κατέγραψε 480 νεκρούς, 5.000 τραυματίες και 3.300 κατεστραμμένα κτήρια, βλ. Γιέργκ Φρίντριχ, *Η Γερμανία στις φλόγες. Ο Βομβαρδισμός της Γερμανίας, 1940-1945*, μετάφρ. Μάγια Μπάρλου, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2006, σσ. 114-119, 244-245. Ο Hitler στις 4 Απριλίου, και με αφορμή τον βομβαρδισμό της Λυββέκης, έδωσε την έγκρισή του για τρομοκρατικές επιδρομές εναντίον βρετανικών αστικών κέντρων, θέτοντας τέλος στην αποστασιοποίησή του από αυτές, βλ. Evans, *ό.π.*, σ. 142.

³⁶ Mark Clodfelter, *Beneficial Bombing. The Progressive Foundations of American Air Power, 1917-1945*, University of Nebraska Press, Lincoln & London 2010, σσ. 118-119, 122-123.

³⁷ The World at War, Thames Television Production, 1973.

³⁸ Overy, *The Bombing War*, σ. 309.

³⁹ Clodfelter, *ό.π.*, σσ. 118,123.

«Blitz», τηρώντας αποστάσεις από τον συστηματικό βομβαρδισμό των πόλεων, που συνιστούσε βασική επιλογή της RAF. Αν και η βρετανική Διοίκηση Βομβαρδιστικών τέθηκε σε πλήρη λειτουργία την άνοιξη του 1943, διαθέτοντας νυχτερινά ηλεκτρονικά μέσα πλοήγησης, ραντάρ, μεθόδους παραπλάνησης των γερμανικών καταδιωκτικών, ανιχνευτικά αεροπλάνα που φώτιζαν τον στόχο με εμπρηστικές βόμβες, η ανακρίβεια συνέχιζε να προκαλεί μεγάλες απώλειες στους αστικούς πληθυσμούς.⁴⁰

Ο βομβαρδισμός του Αμβούργου αποτέλεσε κομβικό σημείο του αεροπορικού-εμπρηστικού πολέμου, καθώς από τις 24 Ιουλίου ως τις 2 Αυγούστου 1943 οι Βρετανοί πραγματοποίησαν όχι μία επιδρομή εναντίον πόλης, όπως γινόταν μέχρι τότε, αλλά τέσσερις, αποσκοπώντας στη σταδιακή της καταστροφή. Ο φονικός πύρινος ανεμοστρόβιλος, που για δεύτερη φορά δημιουργήθηκε σε αστικό περιβάλλον, κατέκαψε τα πάντα, διαμορφώνοντας ένα μακάβριο και απόκοσμο σκηνικό.⁴¹ Οι κάτοικοι μίλησαν για σύγχρονη Πομπηία, όταν ο επίσκοπος της πόλης σημείωσε ότι πολλοί ανακαλούσαν σκηνές βιβλικής καταστροφής από την Παλαιά Διαθήκη, και ιδίως την ιστορία για τα Σόδομα και τα Γόμορρα, αγνοώντας κατά τραγικό τρόπο ότι η επιχείρηση έφερε ήδη την κωδική ονομασία «Operation Gomorrah».⁴² Καταστράφηκαν τα ναυπηγεία, οι απώλειες στην πολεμική παραγωγή ισοδυναμούσαν με χρονικό διάστημα δύο μηνών, ενώ εκμηδενίστηκε το ενεργειακό και μεταφορικό δίκτυο. Για δεύτερη φορά μία αστική κοινωνία βίωσε τόσο συσσωρευμένο πόνο και φρίκη, με τον Albert Speer, υπουργό Εξοπλισμού στο ναζιστικό καθεστώς, να προειδοποιεί τον Hitler ότι η παραγωγή όπλων θα σταματούσε τελείως, αν με την ίδια ένταση πλήττονταν επιπλέον έξι γερμανικές πόλεις.⁴³

Το Βερολίνο βρέθηκε στο στόχαστρο της εναέριας δοκιμασίας από τον Αύγουστο του 1943 ως τον Μάρτιο του 1944. Παρά το υψηλό ποσοστό καταστροφής, η πρωτεύουσα συνέχισε να υφίσταται ως το σημαντικότερο διοικητικό και οικονομικό κέντρο για την ένοπλη προσπάθεια, το ηθικό των πολιτών δεν κατέρρευσε, προκαλώντας στο συμμαχικό επιτελείο, εκτός από τον Harris, έντονο σκεπτικισμό για τη δυνατότητα του αεροπορικού

⁴⁰ Στο τρίμηνο Οκτωβρίου-Δεκεμβρίου 1943 μόνο το 20% των βομβών έπεσε σε απόσταση πέντε μιλίων από τον στόχο, προσεγγίζοντας την απογοητευτική επίδοση του 1941-1942, βλ. Overy, *The Bombing War*, σ. 347.

⁴¹ Στην επιχείρηση έλαβαν μέρος περισσότερα από 2.500 αεροπλάνα τα οποία έριξαν 8.300 τόνους βομβών, καταστρέφοντας 256.000 οικίες, που αντιστοιχεί στο 56% του συνολικού αριθμού. Σε μία πόλη 2 εκατομμυρίων κατοίκων οι νεκροί ήταν 40.000, οι τραυματίες 125.000 και οι άστεγοι 900.000. Στα γερμανικά αστικά κέντρα με πληθυσμό άνω των 20.000 κατοίκων το ποσοστό της οικιστικής καταστροφής έφτασε στο 40%, βλ. Evans, *ό.π.*, σσ. 443-446, 462-463.

⁴² Nicholas Stargardt, *The German War. A Nation Under Arms, 1939-45*, Vintage, London 2016, σσ. 369-370.

⁴³ Στο ίδιο, σ. 374. Σε μεταπολεμική έρευνα το 91% των Γερμανών αναγνώρισε τους βομβαρδισμούς ως την πλέον οδυνηρή εμπειρία, με το 1/3 να παραδέχεται ότι επηρέασαν το ηθικό τους, βλ. Evans, *ό.π.*, σ. 463.

πολέμου να εξασφαλίσει τη νίκη.⁴⁴ Τελικά, λίγο πριν από την απόβαση στη Νορμανδία οι Σύμμαχοι απέκτησαν την πολυπόθητη κυριαρχία στον αέρα, με την πιο επίπονη φάση εναντίον της Γερμανίας να ξεκινά τον Σεπτέμβριο του 1944. Στοχοποιήθηκαν κυρίως η πετρελαϊκή βιομηχανία και οι μεταφορές, όταν μέχρι τον Μάιο χτυπήθηκαν όλες οι πόλεις, ακόμα και εκείνες που ως τότε είχαν μείνει εκτός των επιχειρησιακών σχεδιασμών.⁴⁵ Η κορύφωση των επιδρομών απέβλεπε στο να αποκλειστεί κάθε δυνατότητα ανάκαμψης, προσδοκώντας λήξη του πολέμου μέχρι τα Χριστούγεννα του 1944, στην ουσία όμως βασικός παράγοντας ήταν η ανησυχία για τα νέα όπλα που ήδη χρησιμοποιούσε ο Hitler, όπως η ιπτάμενη βόμβα V1 και ο πρώτος βαλλιστικός πύραυλος V2.⁴⁶

Η πλέον αμφιλεγόμενη επιχείρηση στην Ευρώπη ήταν ο βομβαρδισμός της Δρέσδης στις 13-14 Φεβρουαρίου 1945. Η επιδρομή έλαβε χώρα, επειδή η πόλη βρισκόταν στον δρόμο προέλασης των Σοβιετικών, αποτελούσε σταθμό μεταφοράς για τα υπολείμματα της Wehrmacht, αλλά και ως επίδειξη δύναμης προς τον Κόκκινο Στρατό για τις καταστρεπτικές δυνατότητες των βρετανικών βομβαρδιστικών, λίγο μετά από τη Συνδιάσκεψη στη Γιάλτα. Ήταν η τρίτη μεγάλη θύελλα φωτιάς που άφησε πίσω της 25.000 νεκρούς, προκαλώντας δημόσια κριτική, αν και ο Churchill ήταν διατεθειμένος να επανεξετάσει το θέμα του στρατηγικού βομβαρδισμού, σε αντίθεση με τον Harris που υποστήριζε σθεναρά ότι ήταν ο μόνος τρόπος για να συντομεύσει ο πόλεμος, ελαχιστοποιώντας τις συμμαχικές απώλειες.⁴⁷ Υπήρξε δε και η τελευταία μεγάλη επιχείρηση στο ευρωπαϊκό έδαφος, καθώς λίγες εβδομάδες αργότερα οι αεροπορικές δυνάμεις θα μεταφέρονταν στο μέτωπο του Ειρηνικού, για να ενισχύσουν τις εναέριες προσβολές εναντίον των ιαπωνικών πόλεων.

Οι τελευταίες είχαν ξεκινήσει τον Αύγουστο του 1944, όταν ο υποστράτηγος Curtis Lemay ορίστηκε επικεφαλής της 20^{ης} Διοίκησης Βομβαρδιστικών με στόχο να πλήξει τους αστικούς, στρατιωτικούς και οικονομικούς πόρους. Η ανακρίβεια στους βομβαρδισμούς, η εκτεταμένη διασπορά των εργοστασίων σε κατοικημένες περιοχές, το αίσθημα εκδίκησης για τα ιαπωνικά εγκλήματα πολέμου, η κόπωση και η λαχτάρα για τη λήξη της σύρραξης, επέβαλαν από την άνοιξη του 1945 την υποχώρηση των ηθικών αναστολών και την

⁴⁴ Hansen, *ό.π.*, σσ. 183-195.

⁴⁵ Μέσα σε οκτώ μήνες (Σεπτέμβριος 1944-Μάιος 1945) έπεσαν στο γερμανικό έδαφος 1.180.000 τόνοι βομβών από τους συνολικά 1.430.000 στην εξαετή διάρκεια της σύγκρουσης, βλ. Evans, *ό.π.*, σ. 461.

⁴⁶ Οι ιπτάμενες βόμβες έπληξαν τη νοτιοανατολική Αγγλία και ειδικότερα το Λονδίνο από τον Ιούνιο του 1944 μέχρι τον Μάρτιο του 1945. Επέδρασαν αισθητά στην ψυχολογία και προκάλεσαν φόβο για επιθέσεις με βόμβες αερίων, αυξάνοντας το ποσοστό εκείνων που ζητούσαν εκδίκηση μέσω των σαρωτικών βομβαρδισμών. Ως τον Αύγουστο του 1944 καταγράφηκαν 5.000 νεκροί, όταν μόνο μεταξύ Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1.100.000 Λονδρέζοι εγκατέλειψαν την πρωτεύουσα, με τον μισό πληθυσμό να θεωρεί τον αντίκτυπο των «τυφλών επιθέσεων» στο ηθικό χειρότερο από εκείνον του «Blitz», βλ. Dietmar Süß, *Death from the skies. How the British and Germans survived bombing in World War II*, Oxford University Press, Oxford 2014, σσ. 131, 382-384.

⁴⁷ Biddle, *ό.π.*, σσ. 254-257.

υιοθέτηση του «βομβαρδισμού ευρείας ζώνης», με συνέπεια οι ΗΠΑ να εφαρμόσουν πιστά στην Ιαπωνία την τακτική του Harris, από την οποία είχαν αποστασιοποιηθεί στη Γερμανία. Ο βιβλικός βομβαρδισμός του Τόκιο στις 9 Μαρτίου ισοδυναμούσε με την κορύφωση των μαζικών, συμβατικών επιδρομών στην Ανατολή, οι οποίες έπληξαν τη Ναγκόγια, την Οσάκα και το Κόμπε.⁴⁸ Οι από φτηνά υλικά και κυρίως ξύλο κατοικίες σαρώθηκαν από τις βραδυφλεγείς βόμβες, με αποτέλεσμα να προκληθεί μεγαλύτερη καταστροφή σε σύγκριση με το Γ' Ράιχ, ενώ ο εξαετής αεροπορικός πόλεμος κορυφώθηκε με τη ρίψη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και στο Ναγκασάκι στις 6 και 9 Αυγούστου του 1945.⁴⁹

Η έκταση και η ένταση της εναέριας βίας στη διάρκεια της παγκόσμιας σύρραξης απέκτησαν πρωτοφανείς διαστάσεις. Η χρήση του «νέου όπλου» υπονόμεισε την οικονομική παραγωγή και την ένοπλη προσπάθεια των εμπλεκόμενων χωρών, κλόνισε το ηθικό των αστικών κοινωνιών, αλλά σε καμία περίπτωση δεν προκάλεσε την εκμηδένιση των δύο πρώτων ούτε και την προσδοκώμενη κατάρρευση της ανθρώπινης ψυχολογίας.⁵⁰ Επιτάχυνε, χωρίς όμως να φέρει τη νίκη στο ευρωπαϊκό μέτωπο, διαψεύδοντας τις αισιόδοξες εκτιμήσεις του Harris, καθώς η άνευ όρων παράδοση της Γερμανίας δρομολογήθηκε από τις ήττες μεταξύ άλλων στο Στάλινγκραντ, στο Κουρσκ και την απόβαση στη Νορμανδία. Οι δυτικές δημοκρατίες πίστεψαν στις δυνατότητες του αεροπλάνου για μία σύντομη αναμέτρηση, αφού για πολιτικούς λόγους καμία δε μπορούσε να αντέξει δεύτερη φορά το ανθρώπινο κόστος του «Μεγάλου Πολέμου». Επιδόθηκαν, επομένως, στην τεχνολογική βελτίωση και στη μαζική παραγωγή του, ως ένα μέσο για να ελαχιστοποιήσουν τις δικές τους απώλειες, μεγιστοποιώντας ταυτόχρονα τις εχθρικές. Η διαχείριση, άλλωστε, των έμψυχων απωλειών είναι πολύ πιο εύκολη για τα δικτατορικά καθεστώτα, όχι όμως και για τις δημοκρατίες.

⁴⁸ Στο Τόκιο των 6 εκατομμυρίων κατοίκων ο απολογισμός των 496.000 εμπρηστικών βομβών μέσα σε μία νύχτα ήταν 100.000 νεκροί και 1.000.000 άστεγοι, ερημοποιώντας το ¼ της πόλης, βλ. Max Hastings, *Νέμεσις. Η μάχη για την Ιαπωνία, 1944-45*, μετάφρ. Βαγγέλης Κατσάνης, Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2015, σσ. 404-446.

⁴⁹ Στη Χιροσίμα οι νεκροί ανέρχονται στους 70.000, στο Ναγκασάκι στους 30.000, όταν μέχρι τον Αύγουστο του 1945 χτυπήθηκαν εξήντα πέντε αστικά κέντρα, βλ. στο ίδιο, σσ. 454, 667, 673.

⁵⁰ Το «Blitz» προκάλεσε υποχώρηση της βρετανικής παραγωγής μόνο κατά 5%, με τα αποθέματα καυσίμων να μειώνονται στο ασήμαντο ποσοστό του 0.5%. Στη Γερμανία η πολεμική βιομηχανία κατέγραψε την υψηλότερη επίδοση τον Αύγουστο του 1944, όταν στους τρεις τελευταίους μήνες του ίδιου έτους κορυφώθηκε η παραγωγή για τα αεροπλάνα και το πυροβολικό. Το 1944 τα αποθέματα αρμάτων μάχης ήταν τέσσερις φορές περισσότερα από το 1941, των αντιαεροπορικών όπλων πέντε φορές από το 1942, με τη μηνιαία παραγωγή αεροπλάνων να αυξάνεται από τα 1.381 το 1940 σε 3.609. Η διασπορά των κρίσιμων για την πολεμική προσπάθεια εργοστασίων, ο επαρκής αριθμός εργατών με την αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού από τις κατεχόμενες χώρες, αλλά και η μεταφορά μέρους της παραγωγής υπογείως επέτρεψε τη συνέχισή της μέχρι τη λήξη του πολέμου, βλ. Overly, *The Bombing War*, σσ. 114, 450-451, 455-467. Οι ξένοι εργάτες που στην πορεία του πολέμου απασχολήθηκαν στο Γ' Ράιχ ανέρχονται στα 8.400.000, από τα οποία οι 2.775.000 ήταν Ρώσοι, βλ. Robert Gildea, Dirk Luyten and Juliane Fürst, "To Work or Not to Work?", Robert Gildea, Olivier Wieviorka and Anette Warring (ed.), *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe*, Berg, Oxford 2006, σ. 54.

Αυτό που πρόσφερε ο εναέριος πόλεμος στη γηραιά ήπειρο, κυρίως με τους βομβαρδισμούς ακρίβειας βιομηχανικών και στρατιωτικών στόχων (τακτικός βομβαρδισμός) και όχι τόσο με τις αδιάκριτες επιδρομές εναντίον κατοικημένων περιοχών (στρατηγικός βομβαρδισμός), ήταν ότι υποχρέωσε τη Γερμανία να κρατήσει στο εσωτερικό της έμφυχο δυναμικό και υλικά μέσα που θα μπορούσε να διαθέσει στα υπόλοιπα μέτωπα, καθώς την ανάγκασε να μεταφέρει μονάδες και υλικό από τα ανατολικά, για να ανταποκριθεί στην αφόρητη πίεση των αεροπορικών προσβολών.⁵¹ Πρόκειται στην ουσία για το δεύτερο μέτωπο που δημιουργήθηκε το 1943, αρκετούς μήνες πριν από την απόβαση στη Νορμανδία, εξέλιξη που επιβεβαίωσε και ο ίδιος ο Speer.⁵² Ό,τι όμως δεν πέτυχε στην Ευρώπη το κατόρθωσε σε μεγαλύτερο βαθμό στον Ειρηνικό, όταν οι ατομικοί βομβαρδισμοί «της μιας στιγμής» συνέβαλαν αποφασιστικά στον τερματισμό της σύγκρουσης, ανοίγοντας την ιστοριογραφική συζήτηση για τον δείκτη ηθικής βάσης των συμμαχικών ενεργειών, με τον μέσο πολίτη, τον σαστισμένο από τη φρίκη της εναέριας βίας να διατυπώνει το βασανιστικά αναπάντητο ερώτημα: «Γιατί ο άμαχος πληθυσμός, γιατί τα αστικά κέντρα;».

γ) Πόλεις – ο ύψιστος στόχος

Ο στρατηγικός ρόλος των πόλεων στο διάστημα των πολεμικών αναμετρήσεων παρέμεινε αναλλοίωτος από την αρχαιότητα ως τη νεότερη εποχή. Ήταν αυτές που διαχρονικά ερέθιζαν τη φαντασία των επίδοξων κατακτητών, ενισχύοντας τη θέληση για άλωση και κατοχή τους, αποτελούσαν καταλυτικό παράγοντα στην έκβαση μιας σύρραξης, ενώ μετατρέπονταν σε σύμβολα της «νέας τάξης» πραγμάτων που διαμορφωνόταν μετά την ολοκλήρωση των εχθροπραξιών. Η συγκέντρωση του ανθρώπινου δυναμικού, η παρουσία στρατιωτικών βάσεων και διοικητικών υπηρεσιών, η νευραλγική γεωγραφική τους θέση ως μεταφορικοί-συγκοινωνιακοί κόμβοι και η ικανότητα να παράγουν πολεμικό εξοπλισμό μετέτρεψαν την κατάκτηση σε αυτονόητη παράμετρο της στρατιωτικής ήττας του αντιπάλου. Ο έλεγχός τους συνεπαγόταν τον έλεγχο της χώρας και του πληθυσμού, τεκμηριώνει την κατοχή της επικράτειας, επισφραγίζοντας στις συνειδήσεις νικητών και ηττημένων το αμετάκλητο της νέας κατάστασης.

Η πρώτη βιομηχανοποιημένη σύγκρουση στις αρχές του 20^{ου} αιώνα επιβεβαίωσε και ανέδειξε περισσότερο τη σημασία τους, όταν στον «Μεγάλο Πόλεμο» έγινε αισθητή η

⁵¹ Το 1944 τα 2/3 των καταδιωκτικών μεταφέρθηκαν από το ανατολικό μέτωπο στη Γερμανία, όπου μόνο η νυχτερινή λειτουργία της αντιαεροπορικής άμυνας απαιτούσε 1 εκατομμύριο άνδρες, βλ. Evans, *ό.π.*, σ. 440.

⁵² The World at War, Thames Television Production, 1973.

αναγκαιότητα για αδιατάρακτη και μαζική παραγωγή από την πλευρά του δευτερογενούς τομέα. Η σφοδρότητα και η χρονική έκταση της σύρραξης είχαν επιφέρει πρωτόγνωρες απώλειες έμψυχου δυναμικού και άψυχου υλικού σε ένα στατικό και καταθλιπτικό μέτωπο ατελείωτων χαρακωμάτων, δρομολογώντας την ακόρεστη ζήτηση πολεμικών μέσων (άρματα μάχης, αεροπλάνα, υποβρύχια, βαρύ πυροβολικό), απαίτηση που μπορούσε να ικανοποιηθεί μόνο μέσα από την απρόσκοπτη λειτουργία της πολεμικής βιομηχανίας. Όλοι αποδέχονταν ότι η επόμενη αναμέτρηση θα ήταν αγώνας οικονομικής αντοχής και εξάντλησης των τεχνολογικών δυνατοτήτων, ενώ νικητής θα αναδεικνυόταν εκείνος που θα παρήγαγε πριν από τον αντίπαλο περισσότερα, πιο εξελιγμένα και αποτελεσματικά μέσα καταστροφής. Με άλλα λόγια, το κλειδί της επικράτησης, χωρίς αυτό να υποτιμά τα ρομαντικά και πάντα θελκτικά ζεύγη για την ενεργοποίηση μιας κοινωνίας, (δίκαιο-άδικο, ελευθερία-υποδούλωση, πολιτισμός-βαρβαρότητα), αφορούσε την ψυχρή αλήθεια των αριθμών, η οποία και θα κατέγραφε τις παραγωγικές επιδόσεις των κρατών.

Λίγα χρόνια αργότερα ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος επικύρωσε τη δρομολογημένη μετατόπιση του κέντρου βάρους για την πολεμική προσπάθεια, καθώς αυτό δεν επικεντρώθηκε αποκλειστικά στην παραδοσιακή πρώτη γραμμή, όπως ίσχυε μέχρι τότε, αλλά περιλάμβανε απαραίτητα και την παραγωγή του δευτερογενούς τομέα στα μετόπισθεν. Από τη στιγμή μάλιστα που ο πλέον φιλόξενος χώρος απόδοσης ήταν τα αστικά κέντρα, μοιραία αναβαθμίστηκαν σε ύψιστο στόχο για τα αντίπαλα επιτελεία, ισοδύναμο με εκείνους στην εμπόλεμη ζώνη. Η τελευταία είχε τώρα διευρυνθεί και επεκταθεί προς το εσωτερικό των κρατών, αφού οι πόλεις και οι βιομηχανικές υποδομές τους συνιστούσαν αλληλένδετους και αναπόσπαστους κρίκους στην πορεία για τη στρατιωτική επικράτηση. Η βιομηχανία και οποιοδήποτε μέσο τη στήριζε αποτελούσε πεδίο μάχης, ο έλεγχος του οποίου θα καθόριζε τον νικητή, αφού η αδυναμία παραγωγής συνεπαγόταν και αδυναμία συνέχισης της ένοπλης προσπάθειας με φυσικό επακόλουθο την ήττα.

Η συγκεκριμένη παράμετρος αναδεικνύεται και από τις εκτιμήσεις υψηλόβαθμων αξιωματούχων στην πορεία της σύρραξης. Στους δύο τελευταίους μήνες του 1941, με το Γ΄ Ράιχ να αντιμετωπίζει τις πρώτες ελλείψεις εξοπλισμού και τη μάχη της Μόσχας να βρίσκεται σε εξέλιξη, ο υπουργός Εξοπλισμού και Πολεμοφοδίων Fritz Todt, διαπίστωσε την αδυναμία της χώρας του να κερδίσει τον πόλεμο. Οι λόγοι σχετίζονταν με την ανωτερότητα Βρετανών και Αμερικανών σε βιομηχανικούς πόρους, την καλύτερη και πιο προσαρμοσμένη σε χειμερινό πόλεμο σοβιετική παραγωγή και συνολικά τη μαζική, βιομηχανική απόδοση των αντιπάλων της Γερμανίας. Όμως και ο Speer τον Αύγουστο του 1943, όταν η παραγωγή είχε αρχίσει να παρουσιάζει σημάδια υστέρησης, επεσήμανε τον ρεαλιστικό κίνδυνο για την

αδυναμία συνέχισης του πολέμου, αν διατηρούνταν με την ίδια σφοδρότητα οι βομβαρδισμοί των βιομηχανικών αστικών κέντρων.⁵³

δ) Οι νέοι πρωταγωνιστές και μία καινοφανής εξίσωση

Ο αυξανόμενος δείκτης βιομηχανοποίησης των συγκρούσεων, που κορυφώθηκε στην εξαετία 1939-1945, έφερε αθόρυβα στο προσκήνιο τους κατοίκους των πόλεων και ιδίως το εργατικό δυναμικό, αφού η προσφορά και η βούλησή τους για την τελική νίκη ισοδυναμούσαν με την κινητήρια δύναμη για τη λειτουργία των εργοστασίων είτε αυτά ήταν πολεμικού εξοπλισμού, ενέργειας, καυσίμων ή άλλου βοηθητικού υλικού. Στις βιομηχανοποιημένες στρατιωτικές αναμετρήσεις δε θα αγωνίζονταν μόνο θαρραλέοι αξιωματικοί και οπλίτες με αίσθημα αυτοθυσίας και γενναιότητας, αλλά και οι ανώνυμοι πολίτες που στο δικό τους, μεταφορικό πεδίο μάχης θα επωμίζονταν κόπους και θυσίες, για να διασφαλίσουν την ομαλή παραγωγή. Όποιος και με οποιονδήποτε τρόπο συμμετείχε στην πολεμική διαδικασία, στηρίζοντας τη διεξαγωγή των επιχειρήσεων, συνιστούσε εχθρό. Ο Trenchard είχε δηλώσει το 1928: «Στόχος αποτελεί καθετί που συνεισφέρει αποτελεσματικά στην καταστροφή των πολεμικών μέσων του αντιπάλου, μειώνοντας έτσι την αποφασιστικότητά του για μάχη».⁵⁴

Η εξουδετέρωση των διευρυμένων πλέον στόχων έγινε εφικτή με την εμφάνιση του αεροπλάνου, καθώς η επιθετική του δράση εύκολα ακύρωσε το υφιστάμενο μεταφορικό σύνορο ανάμεσα στο μέτωπο και στο εσωτερικό των κρατών, μετατρέποντας τον πόλεμο σε ολοκληρωτικό. Το 1932 ο ειρηνιστής Βρετανός πρωθυπουργός Stanley Baldwin είχε δηλώσει: «Το βομβαρδιστικό καταφέρνει πάντα να περνάει μέσα στις γραμμές του εχθρού».⁵⁵ Οι αστικοί πληθυσμοί οριοθετήθηκαν ως στρατιωτικός στόχος που έπρεπε να έχει τη σκληρή αντιμετώπιση της πρώτης γραμμής, αφού κριτήριο συνιστούσε ο δείκτης προσφοράς στην ένοπλη προσπάθεια και όχι η γεωγραφική απόσταση από το θέατρο των επιχειρήσεων. Ενώ μέχρι τώρα διέθεταν την πολυτέλεια να περιβάλλονται από ασφάλεια μακριά από την εμπόλεμη ζώνη, αρκούμενοι στον ρόλο του παθητικού θεατή, αυτήν τη φορά θα αντίκριζαν και οι ίδιοι το σκληρό και αποκρουστικό πρόσωπο του πολέμου. Χωρίς συναισθηματικές διακρίσεις το επαχθές φορτίο των εκρηκτικών και εμπρηστικών βομβών θα έπληττε τις αυλές

⁵³ Evans, *ό.π.*, σσ. 321, 442.

⁵⁴ Φρίντριχ, *ό.π.*, σ. 90.

⁵⁵ Murray, *ό.π.*, σ. 14.

των σπιτιών, τις γειτονιές, τους συνοικιακούς δρόμους, τις πλατείες, τις εκκλησίες, τα πάρκα και τους χώρους αναψυχής.

Βασική επιδίωξη της εναέριας βίας ήταν η πρόκληση φόβου, η επικράτηση πανικού, η παρουσία νευρωτικών διαταραχών και η έλλειψη ύπνου, ώστε να αποδιοργανωθεί η καθημερινότητα, εξέλξη που θα οδηγούσε σε παράλυση των λειτουργικών και κοινωνικών δομών στα αστικά κέντρα. Τον Φεβρουάριο του 1943, όταν ο αριθμός των συναγερμών στην περιοχή του Ρουρ είχε φτάσει τους πεντακόσιους, ο Heinz Pettenberg, λόγω της απουσίας ύπνου παρομοίαζε τους ανθρώπους με νεκρούς. Ήταν τέτοια η εξάντληση που αμέσως μόλις κάθονταν, κοιμόντουσαν στο τραμ και στους χώρους αναμονής στα ιατρεία ή στα κυβερνητικά γραφεία.⁵⁶ Οι πόλεις δεν ισοδυναμούσαν πια με εξ αποστάσεως κριτές των στρατιωτικών εξελίξεων, αλλά οι ίδιες με όσους κατοικούσαν και εργάζονταν αποτελούσαν ζώνη επιχειρήσεων. Τον Σεπτέμβριο του 1939 ο Henry Willink, επίτροπος για τους άστεγους βομβόπληκτους του Λονδίνου, τόνισε ότι θα κάνει τα πάντα: «[...] για εκείνους που υποφέρουν στην πρώτη γραμμή».⁵⁷

Στη νέα εποχή, η σταδιακή διεύρυνση της εμπόλεμης ζώνης νομιμοποίησε την επικέντρωση στο ηθικό των αστικών κοινωνιών, αναβαθμίζοντάς το σε μέγιστη προτεραιότητα για τους επιτιθέμενους, αφού η προσδοκώμενη κατάρρευσή του συνεπαγόταν σειρά θετικών παρενεργειών. Θα μπορούσε να προκαλέσει πολιτικές εξελίξεις για την ανατροπή των κυβερνήσεων ή τον τερματισμό της σύρραξης, όπως επίσης τον περιορισμό ή τη διακοπή της πολεμικής παραγωγής. Αυτή θα μπορούσε να υπονομευτεί είτε με την ολική ή μερική καταστροφή των εργοστασίων είτε με τον κλονισμό του φρονήματος για όσους εργάζονταν ή κατοικούσαν κοντά τους. Σύμφωνα και με τη δήλωση του Βρετανού κυβερνητικού εκπροσώπου, λόρδου Cranborne τον Φεβρουάριο του 1944: «Οι μεγάλες πολεμικές βιομηχανίες μπορούν να αδρανοποιηθούν μόνο αν αδρανοποιηθεί ολοκληρωτικά και η ζωή στις πόλεις όπου βρίσκονται».⁵⁸ Εκείνος από τους αντιπάλους που θα λύγιζε πιο γρήγορα την ψυχολογία και την πίστη στην επικράτηση της αντίπαλης πλευράς θα ήταν ο νικητής στον αγώνα δρόμου για την παραγωγή, η διάρκεια και η ένταση της οποίας θα καθόριζαν την έκβαση της σύρραξης. Άλλωστε και οι θεωρητικοί της εναέριας απειλής από τη δεκαετία του 1920 είχαν προβλέψει ότι: «Το έθνος που θα αντέξει περισσότερο χρόνο στους βομβαρδισμούς, θα είναι ο τελικός νικητής».⁵⁹

⁵⁶ Stargardt, *ό.π.*, σ. 349.

⁵⁷ Joshua Levine, *The Secret History of the Blitz*, Simon & Schuster, London 2016, σ. 32.

⁵⁸ Grayling, *ό.π.*, σ. 246.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 168.

Αν και ο ολοκληρωτικός πόλεμος μετατράπηκε για τους πολίτες σε μία δυσβάστακτη εμπειρία, ταυτόχρονα λειτούργησε και ως πρόκληση. Η ένοπλη σύρραξη έπαυσε να αποτελεί αντικείμενο λογοτεχνικής ενασχόλησης ή θεωρητικών αναλύσεων και αναγνώσεων, αφού μετατράπηκε σε επώδυνη πραγματικότητα, καταργώντας την όποια διάθεση αδράνειας, υπεκφυγής ή αποστασιοποίησης. Το «νέο όπλο» έβγαλε από την αφάνεια το εσωτερικό μέτωπο, οδήγησε τους απλούς ανθρώπους από το παρασκήνιο στο προσκήνιο, παρέχοντας τη δυνατότητα να διεξαγάγουν τον δικό τους αγώνα, καθώς όφειλαν να διατηρήσουν αμείωτη την πίστη στην επικράτηση, να συνεισφέρουν με όποιο τρόπο μπορούσαν και να μην υποκύψουν στον παρατεταμένο εναέριο τρόπο. Στο δικό τους πεδίο μάχης έπρεπε να διακρίνονται από τις αρετές των ένοπλων πρωταγωνιστών, συνιστώντας στρατιώτες όχι μόνο για τους επιτιθέμενους, αλλά και για τις ηγεσίες των χωρών.

Οι κυβερνήσεις με τη σειρά τους κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια για να τους πείσουν ότι είναι ο άοπλος εσωτερικός στρατός, η προσφορά του οποίου δεν υπολείπεται σε στρατηγική αξία από εκείνη που καταβαλλόταν στη ζώνη των επιχειρήσεων, υπό την απαραίτητη προϋπόθεση να αποκηρύξουν άμεσα βολικές νοοτροπίες και να επαναπροσδιορίσουν αξίες και αρχές. Η παθητικότητα, η αδράνεια, η μικροψυχία, ο ωχαδερφισμός, η αδιαφορία προς τον εθνικό αγώνα και το κοινωνικό σύνολο με την πρόταξη του στενού ατομικού συμφέροντος, αποτελούσαν μορφές συμπεριφοράς προς αποφυγή, ενώ αντίθετα θα έπρεπε να τους διακρίνουν οι αξίες του αληθινού στρατιώτη. Ο Γερμανός στρατηγός Alfred Jodl, αρχηγός του Γραφείου Επιχειρήσεων της Ανώτατης Διοίκησης των Ενόπλων Δυνάμεων δήλωσε: «Μπροστά στα ερείπια των κτήσεων του ανθρώπου, σβήνουν όλα τα κοινωνικά προβλήματα, όλες οι ζήλειες, οι τιποτένιες ορμές της ανθρώπινης ψυχής».⁶⁰

Η στρατιωτικοποίηση των πολιτών ήταν έκδηλη και στην περίπτωση της Ιταλίας. Ο νόμος της 21^{ης} Μαΐου 1940, που σηματοδότησε την προετοιμασία για τον επικείμενο πόλεμο διευκρίνιζε ότι όσοι απαλλάσσονταν από τη στράτευση θα συμμετείχαν στον κοινό αγώνα «με το ίδιο πνεύμα αφοσίωσης και αυτοθυσίας, όπως οι μάχιμοι», διακρινόμενοι από στρατιωτική πειθαρχία.⁶¹ Ο ιδεολόγος των Ναζί, Alfred Rosenberg, θεωρούσε ότι ο πολίτης από τη στιγμή που υπερασπίζεται τον τόπο κατοικίας του απέναντι στις εναέριες επιδρομές αποτελεί στρατιώτη,⁶² όταν στον Βόλο, το καλοκαίρι του 1940 τοπική εφημερίδα, αναδημοσιεύοντας άρθρο από τον ευρωπαϊκό Τύπο, έκανε αναφορά στο «Μέτωπο των

⁶⁰ Γουίλιαμ Σίρερ, *Το τέλος του Ημερολογίου. Βερολίνο, 1944-1947*, μετάφρ. Δ. Μαλανδράκης, Εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα 1997, σ. 298.

⁶¹ Claudia Baldoli-Andrew Knapp, *Forgotten Blitzes. France and Italy under Allied Air Attack, 1940-1945*, Continuum, London 2012, σσ. 90-91.

⁶² Φρίντριχ, *ό.π.*, σ. 545.

μετόπισθεν». Ως «όπλα» του πολίτη σημείωνε τη σύνεση, την ψυχραιμία, την πειθαρχία, την κριτική αντιμετώπιση των διαδόσεων, παροτρύνοντας τους κατοίκους να ενεργούν ως στρατιώτες με εσωτερική δύναμη, πνεύμα αλληλεγγύης, υπομονή και συμμόρφωση στους κάθε είδους περιορισμούς.⁶³

Η καινοφανής εξίσωση ανάμεσα στον πολίτη και στον στρατιώτη δεν περιορίστηκε μόνο στη διατύπωση συναισθηματικών παραινέσεων μέσω του Τύπου ή του μηχανισμού προπαγάνδας, καθώς στο Γ' Ράιχ απέκτησε και έμπρακτη μορφή, αποδίδοντας στους νεκρούς των βομβαρδισμών τιμές που ως τότε αφορούσαν μόνο οπλίτες. Ο Joseph Goebbels αναγνώριζε τα θύματα του αεροπορικού πολέμου ως «πεσόντες που θυσιάστηκαν στο πεδίο της μάχης». Κηδεύονταν με στρατιωτικές τιμές, ο σιδηρούς σταυρός κοσμούσε τους τάφους τους, ενώ οι επιζώντες λάμβαναν παράσημα πολεμικής ανδρείας και οι τραυματίες τα διακριτικά τραυματία πολέμου.⁶⁴

Επιπρόσθετα, το ναζιστικό καθεστώς στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει τη μέγιστη δυνατή αγωνιστικότητα από τους πολίτες, χρησιμοποίησε με επιδέξιο τρόπο τους στρατιώτες ως πρότυπα για τον άμαχο πληθυσμό, αλλά και το αντίθετο. Οι κάτοικοι των πόλεων όφειλαν να αποβάλουν κάθε ίχνος φόβου απέναντι στους βομβαρδισμούς και σε οποιοδήποτε όπλο μαζικής καταστροφής, πραγματοποιώντας στο ακέραιο το καθήκον προς την πατρίδα, όπως ακριβώς οι οπλίτες. Υπέδειξε μάλιστα ως ηθικά χαρακτηριστικά που έπρεπε να τους διακρίνουν, το κουράγιο, το θάρρος και την ψυχραιμία.⁶⁵ Όμως και ο ίδιος ο Hitler τους αξιοποίησε ως πρότυπα γενναιότητας και καρτερίας στην πρώτη διαταγή που εξέδωσε προς τους στρατιώτες στο ανατολικό μέτωπο: «Το σύνταγμα ή η μεραρχία που εγκαταλείπει τη θέση της συμπεριφέρεται τόσο άτιμα, ώστε θα έπρεπε να ντρέπεται μπροστά στις γυναίκες και στα παιδιά που έρχονται αντιμέτωπα στις πόλεις μας με την τρομοκρατία των βομβαρδισμών».⁶⁶

Όταν μάλιστα οι θεωρητικές αρετές των ένοπλων μαχητών μετατράπηκαν βαθμιαία σε αυτονόητο τρόπο σκέψης και δράσης, δεν απουσίασε η προσπάθεια μετακένωσής τους προς την πρώτη γραμμή, επιβεβαιώνοντας την αμφίδρομη πλέον σχέση ανάμεσα σε αυτήν και στα μετόπισθεν. Από την αλληλογραφία της εποχής αναδεικνύεται ότι στην ελληνική πρωτεύουσα, η αποκήρυξη του φόβου, «η κατακτημένη τόλμη» και η προσφορά της ζωής για τις αδιαπραγμάτευτες αξίες της ελευθερίας και της τιμής, ισοδυναμούσαν στη συλλογική συνείδηση με ανυποχώρητο κώδικα συμπεριφοράς και για τους οπλίτες. «Έτσι σκεφτόμεθα

⁶³ Εφημ. *Η Θεσσαλία*, 18 Ιουλίου 1940.

⁶⁴ Φρίντριχ, *ό.π.*, σ. 547.

⁶⁵ Süß, *ό.π.*, σ. 56.

⁶⁶ Φρίντριχ, *ό.π.*, σσ. 547-548.

εμείς εις τα μετόπισθεν και απαιτούμε από εσάς να είστε άφοβοι, απτόητοι, να μην επιτρέψετε εις κανέναν εχθρό, οποιοσδήποτε και αν είναι, από οπουδήποτε και αν προέρχεται να πατήση ελληνική γης. Ή νίκη ή θάνατος δια όλους μας».⁶⁷

Παράλληλα, το εσωτερικό μέτωπο έπρεπε να αναδείξει τα δικά του πρότυπα, με συνέπεια γρήγορα να εμφανιστούν και οι ήρωες των πόλεων. Όπως η ζώνη μάχης διακρινόταν από ενέργειες απaráμιλλης γενναιότητας, οι οποίες παρά το υψηλό ποσοστό κινδύνου κατευθύνονται από την περιφρόνηση του φόβου και ισχυρό πνεύμα ομαδικότητας και αλληλεγγύης στην υπηρετήση υψηλών ιδανικών, έτσι και στα αστικά κέντρα ξεχώρισαν οι άοπλοι στρατιώτες ηρωικών πράξεων. Μία εβδομάδα μετά τον βομβαρδισμό του Μάντσεστερ τα Χριστούγεννα του 1940 εφημερίδα δημοσίευσε φωτογραφίες παρουσιάζοντας ως αληθινούς ήρωες πυροσβέστες και απλούς πολίτες που πάλευαν με τις φλόγες ακόμα και με γυμνά χέρια. Υποκινούμενοι από πνεύμα αυτοθυσίας, ξεχώριζαν για την ακλόνητη επιθυμία επιβίωσης και την αποφασιστικότητα να πράξουν το καθήκον τους, αποτελώντας για τους αναγνώστες πρότυπα αγωνιστικότητας και φορείς ηθικών αξιών.

Στη Γερμανία οι ήρωες ήταν κυρίως ατρόμητες γυναίκες στην παθητική αεράμυνα και νοσοκόμες, χωρίς να λείπουν και περιπτώσεις συλλογικής ηρωοποίησης, με εμφατική περίπτωση τη μαρτυρική πόλη της Κολωνίας.⁶⁸ Παρόμοια μεταχείριση είχε και η Λυββέκη, οι εφημερίδες της οποίας χαρακτήρισαν «ήρωες» τους χειριστές των αντιαεροπορικών πυροβόλων, όταν τα θύματα της εναέριας επιδρομής ανακηρύχτηκαν και εδώ «στρατιώτες», που πρόσφεραν τη ζωή τους για τη Γερμανία, με την υποχρέωση της χώρας να μην τους ξεχάσει ποτέ.⁶⁹

Περιπτώσεις, όπως αυτή στο Μάντσεστερ, εμφανίστηκαν στα αστικά κέντρα όλων των εμπόλεμων κρατών, συνιστώντας πηγή έμπνευσης όχι μόνο για τους πολίτες, αλλά και για τους ένοπλους μαχητές. Από τη μία, ενίσχυαν την αποφασιστικότητά τους να συνεχίσουν τον «δίκαιο αγώνα» εναντίον ενός εχθρού που με εγκληματικές πρακτικές τρομοκρατούσε τους άμαχους στην πατρίδα, τη στιγμή που η ηρωική διάσταση των ανυπεράσπιστων ανθρώπων πολλαπλασίαζε το κίνητρο να συμπεριφερθούν ανάλογα στο πεδίο της μάχης. Κάθε θετική ή αρνητική εξέλιξη στα αερόπληκτα μετόπισθεν είχε τώρα αντίκτυπο και στην πρώτη γραμμή, γεγονός που αναγνωρίστηκε από τον στρατηγό Jodl: «Οπωσδήποτε εκείνο που έχει σήμερα το μεγαλύτερο βάρος στο μέτωπο της πατρίδας και επομένως λόγω αντιδράσεως, στη γραμμή

⁶⁷ Μαρία Κοτζάμπαση, «Το ταχυδρομείο είναι μία ιεροτελεστία». Από την αλληλογραφία του Πολέμου (Νοέμβριος 1940-Απρίλιος 1941), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1998, σ. 39.

⁶⁸ Süss, *ό.π.*, σσ. 64, 69-70.

⁶⁹ Hansen, *ό.π.*, σ. 78.

του μετώπου, είναι οι εχθρικές επιδρομές τρόμου από αέρος εναντίον των εστιών μας, και επίσης εναντίον των συζύγων και των παιδιών μας».⁷⁰

Στην Αθήνα, στα τέλη Νοεμβρίου 1940 οι αποθεραπευμένοι τραυματίες αναχωρούσαν προς το μέτωπο με περισσότερο θάρρος και ψυχική δύναμη, ύστερα από τη διαπίστωση ότι η πόλη ακολουθούσε φυσιολογικούς ρυθμούς στην καθημερινότητά της, χωρίς ίχνος φόβου ή ηττοπάθειας.⁷¹ Αλλά και στην πολιορκημένη Μόσχα η προσπάθεια των 500.000 κατοίκων, κυρίως γυναικών, να θωρακίσουν την άμυνα της πρωτεύουσας με οδοφράγματα και αντιαρματικά εμπόδια, σύμφωνα με τον στρατάρχη Georgy Zhukov, αναδείχτηκε ένα από τα πλέον κατάλληλα μέσα ενίσχυσης του ηθικού για τους μαχόμενους οπλίτες.⁷²

ε) Η «πολιτισμοκτονία»

Οι «παράπλευρες απώλειες» των εναέριων επιδρομών στο άψυχο δυναμικό των αστικών κέντρων αφορούσαν και εκείνες που ήταν άρρηκτα δεμένες με το πολιτιστικό υπόβαθρο. Ανάμεσα στις συσσωρευμένες υλικές καταστροφές περιλαμβάνονταν εκκλησίες, βιβλιοθήκες, αρχαία ιστορικού και πολιτικού ενδιαφέροντος, σχολικές μονάδες, θεατρικές αίθουσες, χώροι συναυλιών, πανεπιστημιακά ιδρύματα, μουσεία, πινακοθήκες, κτηριακά συγκροτήματα ως δείγματα εξαιρετικής αρχιτεκτονικής κατασκευής, ιστορικά κτήρια που αποτελούσαν αναπόσπαστα στοιχεία του αστικού τοπίου και της πολιτιστικής ταυτότητας ενός έθνους. Μέσα σε λίγα λεπτά παραδόθηκε στην καταστροφή ανεκτίμητη πολιτισμική κληρονομιά αιώνων, αφού οι βόμβες αδυνατούσαν να «κατηγοριοποιήσουν» το κτηριακό δυναμικό με βάση την πολιτιστική του αξία.

Δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις, όπου μέρος από αυτό μετατράπηκε σε σύμβολο αγωνιστικής διάθεσης και της ακλόνητης θέλησης για αντίσταση, η ύπαρξη ή η καταστροφή του οποίου ταυτίστηκε με την έκβαση του αγώνα, με πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα τους καθεδρικούς ναούς στο Κόβεντρυ⁷³ και του Αγίου Παύλου στο Λονδίνο. Ο τελευταίος, ως διαχρονικός συνδυασμός της βρετανικής αρχιτεκτονικής, της αυτοκρατορικής και χριστιανικής παράδοσης, εξέφρασε το πνεύμα των στιγμών ότι «το Λονδίνο μπορεί να αντέξει», υπήρξε για το έθνος ανεκτίμητος φορέας ψυχικών ικανοτήτων (ελπίδα, θάρρος,

⁷⁰ Σίρερ, *ό.π.*, σ. 297.

⁷¹ Γενικά Αρχεία του Κράτους Νομού Αττικής [Κεντρική Υπηρεσία, Αθήνα, στο εξής ΓΑΚ Ν. Αττικής], Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: Υποδιοικήσεις Θηλέων Αθηνών, «Δελτίον Διαφώτισεως της 29^{ης} Νοεμβρίου 1940 της Υ.Θ.Α.», Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1940, σ. 2.

⁷² Andrew Nagorski, *Μόσχα 1941. Η μεγαλύτερη μάχη*, μετάφρ. Νικόλαος Λαζαρίδης, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2010, σσ. 249-250.

⁷³ Gardiner, *ό.π.*, σσ. 156-157.

αυτοπεποίθηση), έχοντας τη δυνατότητα να επηρεάσει ακόμα και τη στάση της αμερικανικής κοινωνίας για εμπλοκή στην αναμέτρηση.⁷⁴

Στην Ιταλία οι προσπάθειες των αρχών να διασώσουν τα έργα τέχνης είχαν ως αφετηρία τον Ιούνιο του 1939. Αξιοποιώντας την εμπειρία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αποφασίστηκε να μεταφερθούν μακριά από τις πόλεις, με τις δυσκολίες του εγχειρήματος να μεγαλώνουν μετά το 1942, διάστημα στο οποίο εντάθηκαν οι βομβαρδισμοί στην ιταλική χερσόνησο. Το Μιλάνο, η Νάπολη, η Απουλία και η Καμπανία κατέγραψαν απώλειες, όταν κλειδί για τη σωτηρία των κινητών πολιτιστικών στοιχείων (πίνακες ζωγραφικής, γλυπτά) αναδείχτηκε η διασπορά και η αποθήκευση σε ασφαλείς υπαίθριους χώρους, σε αντίθεση με την προστασία των πέτρινων-στατικών μνημείων, η οποία κρίθηκε μέτριας αποτελεσματικότητας. Τον Φεβρουάριο του 1944 οι Σύμμαχοι, αναζητώντας ισορροπία ανάμεσα στις επιχειρησιακές προτεραιότητες και στους μνημειακούς χώρους, κατέταξαν τις πόλεις σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με την πολιτιστική τους αξία. Η πρώτη περιλάμβανε εκείνες εκτός του αεροπορικού κινδύνου (Ρώμη, Φλωρεντία, Βενετία, Τορτσέλο), η δεύτερη όσες θα μπορούσαν να τον αποφύγουν, αν αυτό ήταν εφικτό, ενώ η τρίτη αυτές που θα βομβαρδίζονταν ανενδοίαστα.⁷⁵

Στη Γερμανία πολύτιμη αποδείχτηκε η συνδρομή των κατοίκων, για να διασωθούν τα 4/5 από τα αρχεία των βιβλιοθηκών και των έργων τέχνης. Οι Hermann Göring και Heinrich Himmler τον Μάιο του 1943 εγκαινίασαν το πρόγραμμα για την προστασία των παλαιών πόλεων, ενώ για την προστασία των πολιτιστικών θησαυρών αξιοποιήθηκαν βραχώδη σπήλαια, μακρινά κάστρα, πύργοι, ανάκτορα, υπόγεια καταφύγια και υπόγεια ζυθοποιείων, στοές, ορυχεία αλατιού και καλίου. Όπως και στην Ιταλία, έτσι και εδώ εφαρμόστηκε η πρακτική της μεταφοράς-διασποράς, με τις απώλειες των βιβλίων από τις δημόσιες βιβλιοθήκες να ανέρχονται στα 8 εκατομμύρια.⁷⁶

Στη Γαλλία οι πρώτες ενέργειες πολιτιστικής προστασίας χρονολογούνται από το 1937, για να επιταχυνθούν μετά την κρίση του Μονάχου τον Σεπτέμβριο του 1938. Περιλάμβαναν τη διάσωση της κληρονομιάς σε εκκλησιαστικά κτήρια, βιβλιοθήκες, γκαλερί, αρχεία, τη στιγμή που η επιχείρηση εκκένωσης από τον Λούβρο και άλλα είκοσι τρία μουσεία, ακόμα και τα επαρχιακά, έλαβε χώρα στις 27 Αυγούστου 1939. Οι προσπάθειες «πολιτιστικής

⁷⁴ Süss, *ό.π.*, σσ. 285-286, 532-533.

⁷⁵ Marta Nezzo, "The Defence of Works of Art from Bombing in Italy during the Second World War", Claudia Baldoldi, Andrew Knapp and Richard Overby (ed.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum, London 2011, σσ. 105-114.

⁷⁶ Μέχρι τον Νοέμβριο του 1944 είχαν μεταφερθεί από τα κρατικά αρχεία 2.225.000 πιστοποιητικά, 1.750.000 πακέτα εγγράφων, 500.000 χειρόγραφα και υπηρεσιακά βιβλία, βλ. Φρίντριχ, *ό.π.*, σσ. 689-720.

αραίωσης» συνεχίστηκαν στη διάρκεια του πολέμου, με την αξία της καταστροφής σε μνημεία και έργα τέχνης να ανέρχεται σε 10 δισεκατομμύρια γαλλικά φράγκα.⁷⁷

Στην ελληνική περίπτωση το προπολεμικό διάστημα έμεινε ουσιαστικά ανεκμετάλλευτο, καθώς η κυβέρνηση επιθυμούσε να αποφύγει την παραμικρή ενέργεια που θα προκαλούσε στο εσωτερικό υποψίες πολεμικής προπαρασκευής. Η αρχική απόφαση το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου ήταν επικεντρωμένη στην προστασία του περιεχομένου για το Νομισματικό Μουσείο, αν και ως αφετηρία για τη διαδικασία της πολιτιστικής προστασίας θεωρείται η 11^η Νοεμβρίου, όταν από το υπουργείο Παιδείας κοινοποιήθηκαν στους εφόρους αρχαιοτήτων: «Γενικά τεχνικά οδηγία δια την προστασίαν των αρχαίων των διαφόρων μουσείων από τους εναερίουσ κινδύνους». Το κύριο βάρος του εγχειρήματος έφεραν οι νεοσύστατες «Επιτροπές Απόκρυψης και Ασφάλισης», οι οποίες μέχρι τον Μάιο του 1941 μερίμνησαν για την προστασία, συντάσσοντας τα ανάλογα πρωτόκολλα απόκρυψης.⁷⁸

Παράλληλα, δημιουργήθηκαν αντίγραφα των καταλόγων στα μουσεία, τα οποία στις 29 Νοεμβρίου παραδόθηκαν για να φυλαχθούν στο θησαυροφυλάκιο της Τράπεζας της Ελλάδος. Για την ασφάλεια και την καλύτερη συντήρηση των εγκιβωτισμένων πλέον εκθεμάτων αξιοποιήθηκαν τα υπόγεια των μουσείων και των πιστωτικών ιδρυμάτων -ειδικά για τα δεύτερα και τα θησαυροφυλάκια που διέθεταν- κρύπτες, οι τάφροι που ανοίχτηκαν στους εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους, οι εργασίες στα δάπεδα των αιθουσών, ενώ πραγματοποιήθηκαν εργασίες υποστύλωσης και προσφέρθηκε στις ξύλινες κατασκευές τους και στις συσκευασμένες αρχαιότητες συμπληρωματική προστασία με σάκους άμμου.⁷⁹

Ακόμα και σήμερα ορισμένα από τα πολιτιστικά μνημεία διατηρούν τα σημάδια του πολέμου, με την εκκωφαντική τους «σιωπή» στις πολύβουες λεωφόρους των μεγαλουπόλεων να ηχεί ως αδιάψευστος μάρτυρας της καταστροφής. Οι «παράπλευρες απώλειες» στο πεδίο του πολιτισμού αναδεικνύουν το μερίδιο που ο χώρος του πνεύματος και της τέχνης κατέβαλε στην εξαετή αναμέτρηση. Στην περίπτωση μάλιστα της Γερμανίας και της Ιαπωνίας συντελέστηκε «πολιτισμοκτονία», αφού οι συστηματικοί, μεθοδικοί και επίμονοι βομβαρδισμοί μετέτρεψαν σε εκατομμύρια κυβικά μέτρα ερειπίων σημεία και σύμβολα ιστορίας, πολιτισμού, συλλογικής μνήμης και κοινωνικής συνοχής.⁸⁰

⁷⁷ Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σσ. 96-97.

⁷⁸ Αφορούσαν το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, το Νομισματικό, το Βυζαντινό και τα μουσεία Ακροπόλεως, Κεραμεικού, Πειραιώς, Δελφών, Ολυμπίας, Κορίνθου, Θηβών, Χαλκίδας, Σπάρτης, Τεγέας, Βόλου, Κέρκυρας, Κεφαλονιάς, Ρεθύμνου και Θεσσαλονίκης, βλ. Βασίλειος Χ. Πετράκος, *Τα αρχαία της Ελλάδος κατά τον πόλεμο 1940-1944*, Αρχαιολογική Εταιρεία Αθήνας, Αθήνα 1994, σσ. 73, 81-85.

⁷⁹ Στο ίδιο, σσ. 85-102.

⁸⁰ Grayling, *ό.π.*, σσ. 37, 200-201.

στ) Έμφυχος και άψυχος απολογισμός

Η αποκρουστική τακτική του βομβαρδισμού ανοχύρωτων πόλεων [...] που είχε ξεκινήσει από τους Γερμανούς, ανταποδόθηκε στο εικοσαπλάσιο από τους [...] Συμμάχους, με αποκορύφωμα τη χρήση των ατομικών βομβών [...].⁸¹

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος επιβεβαίωσε με τον πιο εμφατικό τρόπο τις καταστρεπτικές προσδοκίες των επιτελείων και τους φόβους των άμαχων. Τα συμμαχικά βομβαρδιστικά που εκτέλεσαν 1.440.000 αποστολές, πλήττοντας με 2.700.000 τόνους βόμβες την ήπειρο (οι μισοί εντοπίζονται στη Γερμανία, όπου το 1944 σκοτώνονταν 127 άνθρωποι την ημέρα, με τον αριθμό να αυξάνεται το επόμενο έτος σε 1.023),⁸² προκάλεσαν πρωτόγνωρες απώλειες σε έμφυχο και άψυχο υλικό, εμπλουτίζοντας την ορολογία του αεροπορικού πολέμου με δύο επιπλέον όρους. Ήταν η «Αμβουργοποίηση» (από το γερμανικό ρήμα «Hamburgise»)⁸³ και το «Κοβεντροποιώ» (από το «Coventrinen»),⁸⁴ ως συνώνυμα της ολοκληρωτικής και τυφλής καταστροφής, με σημείο αναφοράς τις καμένες και σκελετωμένες πόλεις των δύο εμπρηστικών βομβαρδισμών.

Αν και η εναέρια βία επικεντρώθηκε κυρίως στη Γερμανία και στη Βρετανία, έγινε αισθητή σε όλη την ήπειρο, ενώ η πλέον βομβαρδισμένη περιοχή αναδείχτηκε η Μάλτα.⁸⁵ Δοκιμάστηκαν αστικά κέντρα στην Ιταλία (Νάπολη, Τορίνο, Γένοβα, Μιλάνο, Λιβόρνο),⁸⁶ στη Σοβιετική Ένωση (Μινσκ, Σμολένσκ, Κίεβο, Σεβαστούπολη),⁸⁷ στη Γαλλία,⁸⁸ στις Κάτω Χώρες και στα Βαλκάνια (Σόφια, Βάρνα), όπου το Βελιγράδι στις 6 Απριλίου 1941 γνώρισε έναν από τους πιο σφοδρούς ως τότε βομβαρδισμούς, με τους νεκρούς να ξεπερνούν τους

⁸¹ Ονίνστον Τσώρτσιλ, *Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, μετάφρ. Γιάννης Καστανάρας, τόμ. Α΄, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2010, σ. 29.

⁸² Φρίντριχ, *ό.π.*, σσ. 37, 225. Οι νεκροί των βομβαρδισμών στη Γερμανία ανέρχονται στις 400.000, με το 75% να οφείλεται στη RAF και το υπόλοιπο 25% στους Αμερικανούς, βλ. Hansen, *ό.π.*, σ. 429.

⁸³ Σε φυλλάδια που η RAF έριξε σε κεντρικές περιοχές του Βερολίνου τον Νοέμβριο του 1943 προειδοποίησε τον πληθυσμό ότι η πόλη θα είχε την τύχη του Αμβούργου, βλ. Stargardt, *ό.π.*, σ. 387.

⁸⁴ Keith Lowe, *Όλεθρος. Η Ευρώπη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, μετάφρ. Ιωάννης Χαλαζιάς, Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2014, σ. 32.

⁸⁵ Από το 1940 ως τον Αύγουστο του 1944 δέχτηκε 3.302 αεροπορικές επιδρομές, βλ. Overy, *The Bombing War*, σ. 496.

⁸⁶ Οι έμφυχες απώλειες στην ιταλική χερσόνησο εκτιμώνται στις 60.000. Οι 7.000 αφορούν τη Ρώμη στην τριετία 1941-1944, όταν μόνο το 1943 έπεσαν 110.474 τόνοι βομβών, η διπλάσια ποσότητα σε σύγκριση με τη Βρετανία, βλ. στο ίδιο, σσ. 528-546.

⁸⁷ Οι νεκροί του σοβιετικού «Blitz» έφτασαν στους 51.526 και οι τραυματίες στους 136.425, βλ. στο ίδιο, σσ. 201-208, 225.

⁸⁸ Στη Γαλλία ο αριθμός των απωλειών ανέρχεται στους 54.631, βλ. Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σ. 3.

4.000 και τις ζημιές στο οικιστικό δυναμικό να αγγίζουν το 47% των κτηρίων.⁸⁹ Δεν έλειψαν μάλιστα περιπτώσεις στις οποίες οι πόλεις αποτέλεσαν στόχο παρατεταμένου βομβαρδισμού και από επίγεια μέσα (Λένινγκραντ, Σεβαστούπολη) ή μετατράπηκαν σε πεδίο μάχης ενός «ανορθόδοξου πολέμου», εγκλωβίζοντας στα ερείπιά τους και τον πληθυσμό που είχε επιλέξει ή αναγκάστηκε να παραμείνει σε αυτές (Στάλινγκραντ, Βερολίνο).

Η αστική διάσταση της σύρραξης περιέλαβε και τις υπόλοιπες γεωγραφικές περιοχές. Επλήγησαν πόλεις και χώρες στην Εγγύς και Μέση Ανατολή (Αλεξάνδρεια, Τελ-Αβίβ, Χάιφα, Παλαιστίνη, Μπαχρέιν),⁹⁰ όπως και στην Ασία, με τα αστικά κέντρα της Κίνας,⁹¹ κυρίως όμως της Ιαπωνίας, να επωμίζονται το βαρύτερο φορτίο στις απώλειες. Η αστική εμπειρία της αναμέτρησης επιβεβαιώνεται και από τους αριθμούς των νεκρών, αφού στην Ευρώπη τα θύματα του αεροπορικού πολέμου υπολογίζονται στις 600.000, με τον αριθμό των τραυματιών να φτάνει το 1 εκατομμύριο.⁹² Στην Ιαπωνία, σύμφωνα με την αμερικανική «Έρευνα Στρατηγικού Βομβαρδισμού» που διενεργήθηκε μετά την παράδοσή της και δημοσιεύτηκε την 1^η Ιουλίου 1946, οι θάνατοι πολιτών για τους εννέα μήνες επιδρομών εκτιμώνται στους 806.000, ξεπερνώντας τις ένοπλες απώλειες, οι οποίες ανήλθαν στις 780.000.⁹³

Η δοκιμασία των πόλεων δεν περιλάμβανε μόνο τον ανθρώπινο παράγοντα, αλλά και τη συσσωρευμένη καταστροφή που υπέστη το σύνολο του αστικού ιστού. Οδικό δίκτυο, σιδηροδρομικοί σταθμοί, γέφυρες, εργοστάσια, κανάλια, λιμενικές και ποτάμιες εγκαταστάσεις υπήρξαν θύματα της εναέριας βίας, με τις κτηριακές υποδομές και το οικιστικό δυναμικό να σαρώνονται από τον εφιαλτικό συνδυασμό εκρηκτικών και εμπρηστικών βομβών. Στη Γερμανία, όπου η οικιστική καταστροφή ήταν δεκαοκτώ μεγαλύτερη από την αντίστοιχη βρετανική, αφήνοντας πίσω της 19 εκατομμύρια άστεγους, ο μέσος όρος καταστροφής σε αστικά κέντρα όπως το Βερολίνο, το Ανόβερο, το Ντόρτμουντ, η Κολωνία έφτασε στο 60% των κατοικιών.⁹⁴ Σε μία χώρα, όπου ερημοποιήθηκε το 40% από τις εβδομήντα μεγαλύτερες πόλεις,⁹⁵ χάθηκε πάνω από το ¼ των οικιών, 14 εκατομμύρια

⁸⁹ Christopher Shores-Brian Cull-Nicola Malizia, *Ο αεροπορικός πόλεμος στην Ελλάδα, 1940-1941. Από την Ήπειρο και την Μακεδονία έως την μάχη της Κρήτης*, Εκδόσεις Eurobooks, Αθήνα 2009, σσ. 268-269.

⁹⁰ Overy, *The Bombing War*, σσ. 494-495.

⁹¹ Στο Χουντσόου ο ημερήσιος βομβαρδισμός της 14^{ης} Μαΐου 1938 προκάλεσε 700 νεκρούς, τη στιγμή που στην Τσονγκκίνγκ οι διήμεροι βομβαρδισμοί στις 3 και 4 Μαΐου 1939 είχαν ως συνέπεια τον θάνατο τουλάχιστον 5.000 κατοίκων, βλ. Rana Mitter, *China's war with Japan, 1937-1945. The struggle for survival*, Penguin Books, London 2014, σσ. 153, 191.

⁹² Στο ίδιο, σ. 17.

⁹³ Grayling, *ό.π.*, σσ. 121-122.

⁹⁴ Lowe, *ό.π.*, σσ. 34-35.

⁹⁵ Grayling, *ό.π.*, σ. 211.

άνθρωποι στερήθηκαν μέρος από τις περιουσίες τους, τη στιγμή που 17 με 20 εκατομμύρια βρέθηκαν χωρίς ηλεκτρικό ή νερό.⁹⁶

Ο βρετανικός απολογισμός περιλαμβάνει 202.000 κατεστραμμένα σπίτια και 4.500.000 με σοβαρές ζημιές.⁹⁷ Η Γαλλία απώλεσε το 10-15% από το σύνολο των 12 εκατομμυρίων στεγασμένων χώρων που διέθετε, με την ανοικοδόμησή τους να διαρκεί μια ολόκληρη γενιά, ενώ πόλεις όπως οι Καέν, Σαιν-λο και Χάβρη είχαν μέσο όρο καταστροφής 78%.⁹⁸ Η Ιταλία ως τον Μάρτιο του 1943 είχε 122.000 αχρηστευμένα κτίρια, στη σοβιετική Σεβαστούπολη έμειναν άθικτα μόνο ένδεκα,⁹⁹ ενώ στην Ιαπωνία καταστράφηκαν 2.510.000 οικίες, αφήνοντας 15 εκατομμύρια άστεγους, δηλαδή το 30% του πληθυσμού.¹⁰⁰

Ποτέ άλλοτε δεν καταγράφηκαν τέτοια δεδομένα μαζικής καταστροφής, αναδεικνύοντας το βαρύ τίμημα που τα αστικά κέντρα και οι πληθυσμοί κατέβαλαν για τη στρατηγική τους αξία. Ο λειτουργικός ιστός των πόλεων έφτασε στα όρια αντοχής του, αφού οι εναέριες επιδρομές μετέτρεψαν σε σωρούς από ερείπια το μεγαλύτερο μέρος του κτηριακού δυναμικού, υπονομεύοντας τη δυνατότητα των δημοτικών και κρατικών αρχών να συνδράμουν τον πολίτη σε συνθήκες διοικητικού χάους και ανθρώπινης απόγνωσης. Ο όρος «ερημοποίηση» ταιριάζει απόλυτα στην αποκρουστική εικόνα που στη λήξη της αναμέτρησης παρουσίαζαν τα μεγάλα αστικά κέντρα, εναρμονισμένη πλήρως με τοπία επιστημονικής φαντασίας. Υπήρξε, όμως, και η μακροπρόθεσμη διάσταση, αφού οι επιδρομές, εκμηδενίζοντας τις οικιστικές, βιομηχανικές και ενεργειακές υποδομές, υποβάθμισαν δραματικά το μεταπολεμικό βιοτικό επίπεδο, επιμηκύνοντας για τους κατοίκους τη διάρκεια της δοκιμασίας.

ζ) Αστική συμμόρφωση και κυβερνητική αγωνία

Στον Μεσοπόλεμο οι επιχειρησιακές δυνατότητες του αεροπλάνου είχαν μονοπωλήσει το ενδιαφέρον των ηγεσιών και της κοινής γνώμης. Τα στρατιωτικά επιτελεία κατέγραφαν ενθουσιώδεις εκτιμήσεις για τις καταστρεπτικές του δυνατότητες, με τα πρώτα δείγματα γραφής στα πεδία των μαχών και εναντίον των ανυπεράσπιστων αμάχων να επιβεβαιώνουν τις δυσοίωνες προβλέψεις. Στις κυβερνήσεις επικρατούσε ωστόσο αυξημένος προβληματισμός και ανησυχία που ήταν απόρροια δύο παραγόντων. Από τη μία,

⁹⁶ Stephan Glienke, "The Allied War and German Society", Claudia Baldoli, Andrew Knapp and Richard Overy (ed.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe, 1940-1945*, Continuum, London 2011, σ. 185.

⁹⁷ Lowe, *ό.π.*, σ. 32.

⁹⁸ Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σ. 6.

⁹⁹ Overy, *The Bombing War*, σσ. 208, 525

¹⁰⁰ Hastings, *ό.π.*, σ. 454.

αδυνατούσαν να διαθέσουν επαρκείς οικονομικούς πόρους για να εξασφαλίσουν τη στοιχειώδη προστασία των αστικών πληθυσμών, καθώς τα εξοπλιστικά προγράμματα από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 απορροφούσαν το μεγαλύτερο μέρος των κρατικών πόρων, ενώ από την άλλη, πλησιάζοντας στο φθινόπωρο του 1939, συρρικνώνονταν τα περιθώρια προπαρασκευής. Στην πορεία προς τον πόλεμο ήταν υποχρεωμένες να λειτουργήσουν σε δυσχερές περιβάλλον, όπως αυτό οριοθετούνταν από το καθεστώς ημιπροστασίας για το έμψυχο δυναμικό των πόλεων και από τη χρονική παράμετρο, εξέλιξη που καθιστούσε επιτακτική ανάγκη τη λήψη και εφαρμογή, έστω και την ύστατη στιγμή, μέτρων επικεντρωμένων στην αντιμετώπιση της εναέριας βίας.

Με δεδομένο τον υψηλό βαθμό έκθεσης των αστικών πληθυσμών στις αεροπορικές προσβολές, εύλογα προέκυπταν ερωτήματα για τη συμπεριφορά τους στη διάρκεια των έκτακτων συνθηκών. Θα στέκονταν στο ύψος των περιστάσεων, κινητοποιούμενοι στο όνομα του εθνικού συμφέροντος; Θα πειθαρχούσαν και σε ποιο βαθμό στις κυβερνητικές εντολές; Η πληθυσμιακή και κοινωνική τους γεωγραφία ενίσχυε τον δείκτη κοινωνικής συνοχής; Αμβλυνε ή επέτεινε την πρόκληση ανεπιθύμητων πολιτικών εξελίξεων για τις ηγεσίες; Πόσο ρεαλιστικό ήταν το ενδεχόμενο να εγκλωβιστούν σε κατάσταση πανικού με την άφιξη των εναέριων επιδρομών; Καθώς η έναρξη της αναμέτρησης πλησίαζε, τα ερωτήματα διατυπώνονταν ολοένα και πιο έντονα, προβληματίζοντας τις κυβερνήσεις, αφού η στάση τους θα καθόριζε τον δείκτη κοινωνικής συνοχής και ενεργοποίησης στο εσωτερικό μέτωπο, ενώ, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των ηγεσιών, θα αποτελούσε και τον καταλυτικό παράγοντα για την παραμονή τους ή όχι στην εξουσία.

Η συμπεριφορά και ο φρονηματισμός των πόλεων απέναντι στις ηγεσίες δεν ήταν συνάρτηση μόνο του συντελεστή αντιαεροπορικής προστασίας, αλλά επηρεάζονταν εξίσου από τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Οι τρεις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα βρήκαν τα αστικά κέντρα σε θέση υπεροχής απέναντι στην ύπαιθρο. Αρχικά, η ανωτερότητα ήταν ποσοτική και σχετιζόταν με την ψυχρή αλήθεια των αριθμών, αφού το κύμα αστυφιλίας μετά τη λήξη του «Μεγάλου Πολέμου» τροποποίησε αισθητά τα πληθυσμιακά μεγέθη.¹⁰¹ Οι πόλεις διατηρούσαν τη λάμψη και τη γοητεία τους, καθώς οι δυνατότητες απασχόλησης, οι ευκαιρίες διασκέδασης, η ποιότητα στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, -σε αντίθεση με τη

¹⁰¹ Το γαλλικό αστικό δυναμικό στο διάστημα 1921-1931 διευρύνθηκε πάνω από 2 εκατομμύρια με την αύξηση στην περιφέρεια του Παρισιού να φτάνει στο 35%. Στη Βρετανία, από το 1914 ως το 1939 οι κάτοικοι των πόλεων ανήλθαν από το 75% στο 83% του πληθυσμού, τη στιγμή που όσες ξεπερνούσαν τους 100.000 αυξήθηκαν αριθμητικά από σαράντα σε εξήντα. Στην περιφέρεια του Λονδίνου ο πληθυσμός στο διάστημα 1921-1931 διευρύνθηκε κατά 1.700.000, το Βερολίνο κατά 1 εκατομμύριο, όταν αστικά κέντρα, όπως το Μιλάνο, η Γένοβα, το Αμβούργο και το Ρότερνταμ γνώρισαν αύξηση κατά αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες, βλ. Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης. Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, μετάφρ. Μιχάλης Κοκολάκης, τόμ. 3, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 132.

φτώχεια, τις ασθένειες, τις στερήσεις και τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης στην ύπαιθρο -τις είχαν μετατρέψει στις συνειδήσεις αγροτών και εργατών σε οικιστικούς-εργασιακούς «παράδεισους».

Ανεξάρτητα από τη λογιστική διάσταση υπήρχε όμως και μία πιο ουσιαστική παράμετρος που επιβεβαίωνε τον κυρίαρχο ρόλο τους. Στη βιομηχανοποιημένη εποχή, με τη δύναμη και το γόητρο των χωρών να οριοθετούνται από την παραγωγή των εργοστασίων, οι πόλεις, αν και επικίνδυνες για τη βιολογική και ηθική υγεία ενός έθνους, ήταν απαραίτητες για την επιβίωση και την επιβολή στα αντίπαλα κράτη. Η πρωτοκαθεδρία τους δεν έδειξε να επηρεάζεται ούτε και από την κριτική στάση μελών της επιστημονικής κοινότητας που τις θεωρούσαν επικίνδυνες για την ανθρώπινη εξέλιξη. Οι αποξενωμένες και αλλοτριωμένες ανθρώπινες σχέσεις, σε συνδυασμό με την αναζήτηση του ευκαιριακού έρωτα, υποβάθμιζαν το βιοτικό και αξιακό επίπεδο των αστικών κοινωνιών, σε αντίθεση με την εξιδανικευμένη φυσική ζωή που λειτουργούσε ως αντίδοτο στα παρακμιακά αστικά κέντρα.¹⁰² Όπως δήλωνε και ο Himler: «Οι δειλοί γεννιούνται στις πόλεις. Οι ήρωες στην εξοχή».¹⁰³

Τα προβλήματα των πόλεων με την υπερσυγκέντρωση πληθυσμού εντάθηκαν από το χρηματιστηριακό «κραχ» του 1929. Στην αρχή της δεκαετίας του 1930, εξαιτίας της Ύφεσης, μετρούσαν στρατιές ανέργων από τη βιομηχανία και τις επιχειρήσεις, όταν η κατάρρευση του διεθνούς εμπορίου πυροδότησε μία πρωτοφανή αγροτική κρίση. Η πτώση στις τιμές των προϊόντων της γης υπερχρέωσε τους αγρότες, με τη χαμηλή αγοραστική δύναμη να μετατρέπει τα αγαθά του πρωτογενούς τομέα σε σωρούς αζήτητων προϊόντων ενισχύοντας εκ νέου την εσωτερική μετανάστευση. Στις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης ήρθε να προστεθεί τώρα και η απογοήτευση για τις ηγεσίες, οι περισσότερες από τις οποίες απέφυγαν να αντιμετωπίσουν τους υψηλούς δείκτες ανεργίας, διαθέτοντας γενναίους οικονομικούς πόρους. Το στοιχείο που πρυτάνευσε ήταν η λογική της περιστολής των δαπανών, για να αποφευχθεί η διόγκωση του δημόσιου χρέους, καθώς ήθελαν να αποφύγουν τον εκ νέου κλονισμό της εμπιστοσύνης των κοινωνιών απέναντι στις ίδιες και στην ικανότητά τους να διαχειριστούν τις οικονομικές προκλήσεις.¹⁰⁴

Ακόμα και στη Σοβιετική Ένωση ή στη Γερμανία, όπου η ανεργία λίγο πριν από τον Σεπτέμβριο του 1939 είχε ουσιαστικά εξαλειφθεί, οι δυσκολίες και η δυσφορία δεν απουσίαζαν, με κοινό χαρακτηριστικό το χαμηλό επίπεδο διαβίωσης, τους αδύναμους

¹⁰² Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετάφρ. Κώστας Κουρεμένος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σσ. 101-103.

¹⁰³ Ναζί: Η Ιστορία Προειδοποιεί. Η Πορεία προς τον Πόλεμο, BBC, 2006.

¹⁰⁴ Mazower, *ό.π.*, σ. 118.

μισθούς και την περιορισμένη κατανάλωση.¹⁰⁵ Στην πρώτη, η βίαιη κολεκτιβοποίηση της αγροτικής ιδιοκτησίας οδήγησε τους δυσारेστημένους αγρότες στις πόλεις, προκαλώντας πληθυσμιακή γιγάντωση και όξυνση του στεγαστικού προβλήματος, με συνέπεια η λαχτάρα για αξιοπρεπή στέγαση να αποτελέσει για πολλούς βασικό λόγο ένταξης στο κόμμα.¹⁰⁶ Οι κομπασμοί της σοβιετικής ηγεσίας για εξάλειψη της ανεργίας δε συμβάδιζαν ωστόσο με τις συνθήκες διαβίωσης. Οι ελλείψεις σε τρόφιμα και καταναλωτικά αγαθά ήταν ορατές, η επιβολή δελτίου τροφίμων συνιστούσε πραγματικότητα, αλλά και τα συνδικάτα, από τη στιγμή που έθεσαν ως βασική προτεραιότητα το στοίχημα της παραγωγής, μετατράπηκαν από προστάτες των εργατών σε φορείς αυστηρού ελέγχου και επιβολής πειθαρχίας, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τις εργασιακές συνθήκες.¹⁰⁷

Στη Γερμανία το ναζιστικό κόμμα παρέμενε επιφυλακτικό απέναντι στους αστικούς πληθυσμούς, αντιμετωπίζοντας τις πόλεις ως εστίες ανάπτυξης παρακμιακών πνευματικών φαινομένων, έντονης πολιτικοποίησης και εκκόλαψης επαναστατικών ιδεολογιών.¹⁰⁸ Ανεξάρτητα από τις πομπώδεις διακηρύξεις για δημιουργία μιας αταξικής και γεμάτης αλτρουισμό εθνικολαϊκής κοινότητας, οι κοινωνικές ανισότητες διατηρούνταν, με την οικονομική κατάσταση για τους μισθωτούς της εργατικής τάξης να παραμένει στάσιμη. Η σταθερή εργασία, η ασφάλεια και η απομάκρυνση των αδυναμιών της Βαϊμάρης που προσφέρθηκαν-προβλήθηκαν από το καθεστώς, μεταφράστηκαν σε απρόθυμη κοινωνική συναίνεση, όταν η «παθητική αντίσταση» στους εργασιακούς χώρους (χαμηλή αποδοτικότητα, συχνές απουσίες), αν και δεν έλαβε οργανωμένη μορφή, συντηρούσε την ανησυχία του.¹⁰⁹

Η έναρξη της παγκόσμιας σύρραξης βρήκε αναπόφευκτα τις πόλεις με άλυτα προβλήματα και συσσωρευμένο πληθυσμό. Δεν ήταν μόνο η αστυφιλία (αγρότες, άνεργοι εργάτες) που τροποποίησε τον αστικό κοινωνικό χάρτη, αλλά και οι μετανάστες του εξωτερικού, διαμορφώνοντας ένα πολυπολιτισμικό σύνολο με αμφιλεγόμενη συμπεριφορά.¹¹⁰

¹⁰⁵ Στη Γερμανία το 1938 η ανεργία είχε συρικνωθεί στο 3%, για να εξελιχτεί στο επόμενο έτος σε πλήρη απασχόληση, βλ. στο *ίδιο*, σσ. 132, 137.

¹⁰⁶ Στο Λένινγκραντ ο πληθυσμός αυξήθηκε από 1.600.000 το 1927 σε 3.200.000 το 1941. Μέχρι τα τέλη του 1934 πάνω από τους μισούς βιομηχανικούς εργάτες έμεναν σε κοινά διαμερίσματα και στρατώνες με συχνή έλλειψη νερού. Στις αρχές του 1941 σε ένα δωμάτιο έμεναν από είκοσι έως σαράντα εργάτες χωρίς βασικά καταναλωτικά αγαθά, βλ. Richard Bidlack-Nikita Lomagin, *The Leningrad Blockade, 1941-1944*, Yale University Press, New Haven & London 2012, σσ. 25-26, 30.

¹⁰⁷ Mazower, *ό.π.*, σσ. 126-128.

¹⁰⁸ Φρίντριχ, *ό.π.*, σσ. 607-608.

¹⁰⁹ Στην περίοδο 1932-1939 οι μισθοί μειώθηκαν κατά 11%, ενώ, αν συνυπολογιστούν και οι υποχρεωτικές κρατήσεις για ερανικές εισφορές, η μείωση στις αποδοχές έφτανε ακόμα και στο 30%, βλ. Richard J. Evans, *Το Γ' Ράιχ στην εξουσία*, μετάφρ. Κώστας Αντύπας, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σσ. 477-483, 492-503.

¹¹⁰ Στη Γαλλία το 1931 υπήρχαν 3 εκατομμύρια μετανάστες, αντιστοιχώντας στο 7% του πληθυσμού, βλ. Bernstein-Milza, *ό.π.*, σ. 69.

Οι νεοεισερχόμενοι αποτέλεσαν γρήγορα προλεταριάτο ζώντας σε τρώγλες στον πυρήνα πυκνοκατοικημένων, υποβαθμισμένων και μολυσμένων βιομηχανικά περιοχών. Το εργασιακό περιβάλλον ήταν απογοητευτικό με αυστηρή επιτήρηση, καταπίεση, χαμηλές αμοιβές και τον πάντα επικρεμάμενο κίνδυνο της απόλυσης.¹¹¹ Οι νέοι, ετερόκλητοι εθνικά και πολιτισμικά πληθυσμοί, βιώνοντας καταθλιπτικές στεγαστικές και εργασιακές συνθήκες, διακρίνονταν από έλλειμμα συνοχής, χαμηλό αίσθημα κοινότητας, υποβαθμισμένη ψυχολογία, ασταθείς αξίες, έντονη ροπή προς εγκληματικές ενέργειες και πράξεις αμφίβολης ηθικής, καθιστώντας λογική κατάληξη τον εγκλωβισμό τους σε κατάσταση πανικού, όταν θα άρχιζαν οι αεροπορικές επιδρομές. Όπως είχε δείξει και η περίπτωση του Λονδίνου το 1917, οι κίνδυνοι κοινωνικής αναταραχής και πολιτικής αποσταθεροποίησης συμβάδιζαν με το πληθυσμιακό μέγεθος και ήταν πιο έντονοι στις πρωτεύουσες των χωρών.¹¹²

Το δυσοίωνα οικονομικό και κοινωνικό αστικό περιβάλλον στις παραμονές του πολέμου επιβεβαίωνε τον ρόλο των πόλεων ως φορέων ελέγχου και αμφισβήτησης των κυβερνήσεων, αλλά και ως παράγοντα για την ασφαλή και αδιατάρακτη παραμονή τους στην εξουσία. Αν η αστική συμμόρφωση συνιστούσε βασική προϋπόθεση για κοινωνική και πολιτική ομαλότητα, πλησιάζοντας στο φθινόπωρο του 1939, η τελευταία αποτελούσε ευσεβή πόθο και όχι πραγματικότητα. Σε πολλές πόλεις, ανεξάρτητα από τις πάγιες οικονομικές και κοινωνικές δυσκολίες, είχε συσσωρευτεί ανθρώπινο δυναμικό με περιθωριακή συμπεριφορά, χωρίς ελπίδα, προοπτική και ιδανικά, εισπράττοντας μόνο εργοδοτική εκμετάλλευση, κρατική αδιαφορία για την αντιμετώπιση βιοτικών προβλημάτων, περιφρόνηση και εχθρότητα από τις υπόλοιπες τάξεις. Οι αρχικοί βιομηχανικοί παράδεισοι μετατράπηκαν σε «δεξαμενές» απελπισμένων ετεροτήτων, με αβέβαιες και απρόβλεπτες αντιδράσεις, αφού έπρεπε να συνυπάρξουν ανόμοιες θρησκείες, πολιτικές ιδεολογίες, αξίες, πεποιθήσεις, καθημερινές προτεραιότητες, καθιστώντας αμφίβολο τον συντονισμό-έλεγχο από την κεντρική εξουσία.

Οι κυβερνητικές ανησυχίες για την αστική συμπεριφορά εντεινόνταν και εξαιτίας του κινήματος ειρήνης που επικράτησε μετά το 1918, ιδίως στη Βρετανία, όπου οι αντιπολεμικές φωνές κυριάρχησαν μέχρι το 1939. Η Ύφεση επιδείνωσε τις κοινωνικές ανισότητες, επιτείνοντας τον διαρκή σκεπτικισμό, με συνέπεια λίγους μήνες πριν τον πόλεμο να φαντάζει δύσκολη η επανάληψη της κινητοποίησης που καταγράφηκε το 1914.¹¹³ Για τα βιομηχανικά, ωστόσο, κράτη η απροθυμία συμμετοχής, κυρίως των εργατών που ζούσαν κοντά στα εργοστάσια, αποκτούσε μεγαλύτερη επικινδυνότητα, αφού αποτελούσαν την κινητήρια

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 136.

¹¹² Overy, *The Bombing War*, σσ. 26-27.

¹¹³ Mackay, *ό.π.*, σσ. 16-19, 22-26.

δύναμη της οπλικής βιομηχανίας. Πτώση στο ηθικό ισοδυναμούσε με πτώση της πολεμικής παραγωγής, υπονομεύοντας την εθνική προσπάθεια για επιβίωση και αντίσταση. Η ετερόκλητη φυσιογνωμία των πόλεων, η υψηλή ανεργία, η διατήρηση των μεσοπολεμικών ανισοτήτων και η κυβερνητική αδυναμία να δώσει λύσεις στα χρόνια προβλήματα του εργατικού δυναμικού «θόλωναν» την επικοινωνιακά πολύτιμη εικόνα του ενωμένου έθνους, υπονόμειαν τη βούληση των αστικών πληθυσμών για συστράτευση, δημιουργώντας προϋποθέσεις αποστασιοποίησης από τις κυβερνητικές κατευθύνσεις.¹¹⁴

Βαθμιαία το αστικό πεδίο μετατράπηκε σε «σκληρό καθρέπτη» για τις ηγεσίες, καθώς με ιδιαίτερη ευκρίνεια αποτυπώνονταν οι ολιγωρίες, τα λάθη, η απουσία αξιόπιστων λύσεων, μειώνοντας τον δείκτη εμπιστοσύνης και φρονηματισμού. Λίγο πριν από τον πόλεμο, όταν τα μέτρα ενεργούς και παθητικής προστασίας για τους αστικούς πληθυσμούς κρίνονταν ανεπαρκή, ο δείκτης κοινωνικής δυσφορίας παρέμενε υψηλός. Οι εναέριες προσβολές θα έφερναν στην επιφάνεια τα κενά, τις ελλείψεις και τις κυβερνητικές αδυναμίες, οδηγώντας στα δύο εφιαλτικά σενάρια που οι ηγεσίες επιθυμούσαν διακαώς να αποφύγουν: Η προϋπάρχουσα λαϊκή δυσφορία μπορούσε να εξελιχτεί σε αγανάκτηση και οργή, προκαλώντας κοινωνική έκρηξη, με συνέπεια την ανατροπή τους ή την άσκηση ασφυκτικής πίεσης για συνθηκολόγηση. Η στρατιωτική σύγκρουση θα ήταν εξαιρετικά βραχύβια, αφού στην ουσία θα λάμβανε τέλος με την έναρξή της. Ο Baldwin το 1936 προχώρησε σε μία δυσοίωση πρόβλεψη ότι μετά από τις επιθέσεις με βόμβες και αέρια: «Οι οργισμένοι πολίτες κάθε χώρας [...] θα αφανίσουν κάθε κυβέρνηση στην Ευρώπη».¹¹⁵

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι αντιαεροπορικές λύσεις που αναζητήθηκαν, όπως η απομάκρυνση του πληθυσμού από τις πόλεις και η δημιουργία περιορισμένου αριθμού χώρων προστασίας, με το κόστος της μαζικής κατασκευής τους να κρίνεται απαγορευτικό,¹¹⁶ εξυπηρετούσαν και πολιτικούς σκοπούς. Στη Γερμανία, όπου το ηθικό του εργατικού δυναμικού χαρακτηριζόταν ασταθές από το 1938, το καταφυγιακό πρόγραμμα που άρχισε το 1940 απέβλεπε στην ψυχολογική του στήριξη και στη ματαίωση των βρετανικών σχεδίων για γενικευμένη εξέγερση εναντίον του καθεστώτος.¹¹⁷ Αλλά και τα προγράμματα για εκκένωση των πόλεων, τα οποία στη Γαλλία και στη Βρετανία διαμορφώθηκαν μετά το 1935

¹¹⁴ Στην Αγγλία το 1939 οι άνεργοι υπολογίζονταν σε 3 εκατομμύρια, αντιστοιχώντας στο 12% του εργατικού δυναμικού, βλ. στο *ίδιο*, σσ. 30-31. Στο Βέλγιο το ποσοστό ανεργίας ήταν 14%, στην Ολλανδία 25%, με την Ιταλία να καταγράφει ακόμα πιο υψηλούς αριθμούς, βλ. Mazower, *ό.π.*, σ. 137.

¹¹⁵ Overly, *The Bombing War*, σ. 29.

¹¹⁶ Στη Μεγάλη Βρετανία ανερχόταν στις 350.000.000 λίρες, ξεπερνώντας ακόμα και τις δαπάνες του στρατιωτικού προϋπολογισμού για το 1938. Η Ιταλία, εξασθενημένη οικονομικά λόγω των επιχειρήσεων στην Αιθιοπία και στην Ισπανία, παρείχε προστασία για 72.000 πολίτες σε πληθυσμό 44 εκατομμυρίων, τη στιγμή που η Γαλλία διέθεσε για καταφύγια μόνο 0.9 % από τον αμυντικό της προϋπολογισμό, βλ. στο *ίδιο*, σσ. 35-36.

¹¹⁷ Φρίντριχ, *ό.π.*, σσ. 526-527.

αποσκοπώντας στην αποφυγή του χάους και στην εκτόνωση της δυσαρέσκειας,¹¹⁸ λειτουργούσαν ανακουφιστικά για το ναζιστικό καθεστώς. Οι βομβαρδισμοί θα μετέτρεπαν τους αστικούς πληθυσμούς σε περιφερόμενη μάζα απελπισμένων και τρομοκρατημένων ανθρώπων με μοναδικό στόχο την επιβίωση, χωρίς καμία διάθεση και δυνατότητα εναντίωσης στους πανίσχυρους, περιφερειακούς διοικητές του κόμματος (Gauleiter).¹¹⁹

Ο κρατικός δείκτης ανησυχίας και ανασφάλειας για κοινωνική-πολιτική σταθερότητα επιβεβαιώνεται και από την παράμετρο ότι η κοινή γνώμη προπολεμικά βρισκόταν υπό συνεχή παρακολούθηση.¹²⁰ Οι δημοκρατίες και τα δικτατορικά καθεστώτα επιθυμούσαν να είναι ενημερωμένα για τον δείκτη δυσφορίας ή ικανοποίησης των πολιτών, τα θέματα της καθημερινότητας με τη μεγαλύτερη γι' αυτούς σημασία, τον αντίκτυπο των προπολεμικών περιορισμών, το επίπεδο ψυχολογίας και τις προσδοκίες που έτρεφαν από αυτές, ώστε να τροποποιούν κάθε φορά τη θεματολογία και τη «δοσολογία» του προπαγανδιστικού μηχανισμού. Έπρεπε με πράξεις να πείσουν ότι είχαν τη διορατικότητα, το σθένος, τη νηφαλιότητα, αλλά και την ικανότητα να διαχειριστούν τις προκλήσεις, ενισχύοντας τους μεταξύ τους δεσμούς και οικοδομώντας σχέση εμπιστοσύνης, με την ύπαρξή της να θεωρείται αυτονόητη για κοινή αντιμετώπιση των δυσκολιών. Η μετάβαση της κοινωνίας από την ειρηνική στην εμπόλεμη περίοδο έπρεπε να γίνει με τους λιγότερους πολιτικούς και κοινωνικούς κραδασμούς. Ο ολοκληρωτικός πόλεμος απαιτούσε πλήρη ενεργοποίηση των εγχώριων δυνάμεων υπό την καθοδήγηση αξιόπιστων και ετοιμοπόλεμων ηγεσιών. Αποτελούσε παράλληλη δοκιμασία για τη βάση και την κορυφή, η αντιμετώπιση της οποίας θα καθοριζόταν από τον βαθμό συνοχής στο εσωτερικό μέτωπο και τον δείκτη εμπιστοσύνης ανάμεσα στις κυβερνήσεις και στους απλούς πολίτες.

Ήταν σαφές ότι η επερχόμενη αναμέτρηση ισοδυναμούσε για τις ηγεσίες με το μεγαλύτερο στοίχημα κυβερνησιμότητας. Θα μπορούσαν είτε να το κερδίσουν, νομιμοποιούμενες στη συνείδηση των πολιτών, είτε να το χάσουν, στερούμενες την εξουσία. Θα κρίνονταν όχι μόνο για την επάρκεια ή ανεπάρκεια της προπολεμικής προετοιμασίας, αλλά και για την ποιότητα της αντίδρασής τους αμέσως μόλις άρχιζαν οι επιχειρήσεις. Οι αστικές κοινωνίες απαιτούσαν από το κράτος-εγγυητή της ανθρώπινης ζωής, εναέρια προστασία, ομαλή διατροφική και καταναλωτική διαδικασία, επάρκεια ενεργειακών

¹¹⁸ Overy, *The Bombing War*, σσ. 35-37.

¹¹⁹ Φρίντριχ, *ό.π.*, σσ. 614-615.

¹²⁰ Στη Μεγάλη Βρετανία η ευαίσθητη αυτή διαδικασία εξυπηρετήθηκε και από τις εκθέσεις της «Μονάδας Μαζικής Παρατήρησης» (Mass Observation Unit), που ιδρύθηκε το 1937 ως φορέας κοινωνικών μελετών, βλ. Grayling, *ό.π.*, σ. 241. Αν και διακρινόταν από τον μη κρατικό της χαρακτήρα, τόσο στην προπολεμική όσο και στην εμπόλεμη περίοδο, μέσω των διαρκών και ποσοτικοποιημένων ερευνών της, διευκόλυνε την κυβερνητική αναγκαιότητα να αφογκράζεται τη διάθεση στο εσωτερικό της χώρας.

υποδομών και πρόνοια, που περιλάμβανε οργανωμένο σχέδιο για στέγαση και σίτιση των βομβόπληκτων, όπως και αποζημίωση για τις καταστραμμένες περιουσίες. Η ικανοποίηση ή η απογοήτευση από την ποιότητα της κυβερνητικής αντίδρασης θα ρύθμιζαν τελικά και την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης προς την κεντρική εξουσία.

Όλοι ανέμεναν τις επιπτώσεις που θα είχε το «σοκ» του πολέμου, με τις πόλεις να παραμένουν ουσιαστικά ανοχύρωτες απέναντι στις εναέριες επιδρομές. Η έκταση των πολεοδομικών συγκροτημάτων και ο συσσωρευμένος πληθυσμός παρέπεμπε στη σφαίρα της ματαιοδοξίας κάθε σχεδιασμό για πλήρη και αξιόπιστη προστασία. Το εξωπραγματικό καταφυγικό κόστος έστρεψε την προσοχή και αναβάθμισε άλλες λύσεις (συσκότιση, αεραμυντική διαφώτιση και κυρίως την αστική εκκένωση), για να αμβλυνθεί η σκληρή αλήθεια που γνώριζαν οι ηγεσίες· το μέγεθος της ανθρώπινης και υλικής καταστροφής ήταν άμεσα εξαρτημένο από τις καταστροφικές διαθέσεις των επιτιθέμενων. Αν ο αντίπαλος ήταν ικανός να πραγματοποιήσει συνεχείς και μαζικούς βομβαρδισμούς, οι έκθετοι στην εναέρια βία πληθυσμοί θα κατέβαλαν πρωτοφανές τίμημα. Σε κάθε χώρα οι υπολογισμοί και οι εκτιμήσεις είχαν διαμορφωθεί, τα όποια μέτρα είχαν δρομολογηθεί. Εκείνο που απέμενε ήταν ο βαθμός επιβεβαίωσης. Η Ελλάδα με τη σειρά της δε θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση από τον κανόνα της προπαρασκευής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΡΑΤΕΥΣΗ

α) Διδάγματα και προτεραιότητες

Ένας από τους βασικότερους παράγοντες για την επιτυχημένη διεξαγωγή μιας στρατιωτικής αναμέτρησης, πολύ περισσότερο μιας ολοκληρωτικής αναμέτρησης, όπως εξελίχτηκε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, είναι η ύπαρξη από την ειρηνική περίοδο ενός συγκροτημένου σχεδίου πολιτικής επιστράτευσης. Οι εμπόλεμες προκλήσεις που σχετίζονται με τον επισιτισμό και πολεμικό εφοδιασμό του στρατεύματος, τη διατροφική θωράκιση του άμαχου πληθυσμού και την απρόσκοπτη χρηματοδότηση του ένοπλου αγώνα, προϋποθέτουν συνολική αξιοποίηση του έμψυχου-άψυχου υλικού μιας χώρας και ενεργοποίηση των παραγωγικών της δυνάμεων. Η νικηφόρα έκβαση της σύρραξης απαιτεί συνδυασμό της προσπάθειας που θα καταγραφεί στην πρώτη γραμμή, αλλά και εκείνης που οι τοπικές κοινωνίες θα καταβάλουν στο εσωτερικό μέτωπο με την καθοδήγηση της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας. Την κρίσιμη στιγμή της έναρξης των επιχειρήσεων θα πρέπει όλοι να έχουν πλήρη γνώση των ευθυνών που τους αναλογούν, ώστε συνειδητά και πειθαρχημένα να ανταποκριθούν σε αυτές με άμεσο και αποτελεσματικό τρόπο.

Η καταλυτική σημασία του επιστρατευτικού παράγοντα έγινε ιδιαίτερα αισθητή στον «Μεγάλο Πόλεμο». Η πρωτόγνωρη ένταση της σύγκρουσης, σε συνδυασμό με τη συνεχώς αυξανόμενη φθορά και ζήτηση πολεμικού υλικού, απορρόφησαν σε ελάχιστο χρονικό διάστημα τα υπάρχοντα εφεδρικά αποθέματα, αιφνιδιάζοντας τις κυβερνήσεις και στους δύο συνασπισμούς. Η έλλειψη επιστρατευτικού σχεδίου αποδείχτηκε επικίνδυνη παράμετρος για την εξέλιξη των επιχειρήσεων, με συνέπεια αυτό να διαμορφωθεί στη διάρκεια της αναμέτρησης με πρόχειρο και αποσπασματικό τρόπο. Ο δευτερογενής τομέας ήταν ο πρώτος που προσάρμοσε την παραγωγή του στις στρατιωτικές ανάγκες (βιομηχανική επιστράτευση), όταν η αυξανόμενη ζήτηση εργατικών χεριών, λόγω της βιομηχανικής έντασης, αντιμετωπίστηκε με την επαναφορά από το μέτωπο χιλιάδων πρώην εργατών, την αξιοποίηση εκείνων που δεν είχαν στρατευτεί, όπως και των γυναικών (εργατική επιστράτευση). Καταβλήθηκε προσπάθεια για ενίσχυση της γεωργικής-κτηνοτροφικής παραγωγής, με έμφαση στην καλλιέργεια προϊόντων που κρίνονταν απαραίτητα για τη διατροφική συντήρηση του στρατού και του πληθυσμού (γεωργική επιστράτευση), ενώ αναζητήθηκαν

και τρόποι ομαλής χρηματοδότησης του ένοπλου αγώνα, χωρίς να ασκηθεί πρόσθετη πίεση στις ήδη ταλαιπωρημένες κρατικές οικονομίες (οικονομική επιστράτευση).¹

Η δυσάρεστη επιστρατευτική εμπειρία αποδείχτηκε, όμως, πολύτιμη μεταπολεμικά. Οι κυβερνήσεις έσπευσαν με νομοθετικές πρωτοβουλίες να διασφαλίσουν την προσαρμογή και αξιοποίηση των διαθέσιμων πόρων για τις απαιτήσεις μιας επερχόμενης σύρραξης, αφού ήταν νωπή η αμφίβολη, ως προς την αποτελεσματικότητά της, περίπτωση να συγκροτηθεί αξιόπιστο επιστρατευτικό πλάνο στις έκτακτες συνθήκες. Είχαν επίγνωση ότι ο βαθμός ετοιμότητάς του θα ήταν ικανός να στηρίξει με ουσιαστικό τρόπο έναν μελλοντικό διμέτωπο αγώνα. Αυτόν που θα λάμβανε χώρα στη ζώνη των επιχειρήσεων, αλλά και εκείνον στα μετόπισθεν εξαιτίας της επικείμενης, καταστροφικής δράσης του αεροπλάνου, διαμορφώνοντας σε μεγάλο βαθμό τις προϋποθέσεις και τη δυναμική για θετική έκβαση των επιχειρησιακών εξελίξεων.

Για την Ελλάδα το ζήτημα της πολιτικής επιστράτευσης ήταν άμεσα εξαρτημένο από τη συνολικά ασθμαίνουσα πολεμική προπαρασκευή, καθώς μετά τη Συνθήκη της Λοζάνης τον Ιούλιο του 1923 ο επιστρατευτικός σχεδιασμός δεν υπήρξε προτεραιότητα για την πλειοψηφία των κυβερνήσεων, αναβάλλοντας συνεχώς τη συγκρότησή του. Μέχρι το 1927 δεν είχε σημειωθεί καμία πρόοδος, με τις όποιες ενέργειες από το Γενικό Επιτελείο Στρατού (ΓΕΣ) ως το φθινόπωρο του 1935 να είναι επικεντρωμένες σε δύο σημεία. Το πρώτο, σε καθαρά θεωρητικό επίπεδο, αφορούσε τη μελέτη των ξένων νομοθετικών πρωτοβουλιών για την πολεμική προετοιμασία και τη μεταπολεμική βιομηχανική πολιτική των ευρωπαϊκών κρατών, ενώ το δεύτερο την ανάπτυξη εκείνων των βιομηχανιών που ο στρατός ξηράς θα χρειαζόταν σε περίπτωση πολέμου. Προς αυτή την κατεύθυνση έλαβε χώρα καταγραφή των βιομηχανικών μονάδων σε αστικά κέντρα (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Βόλος). Επιπρόσθετα, ασκήθηκε πίεση προς τα πολιτικά υπουργεία, ώστε να δοθεί βαρύτητα στην ανάπτυξη των κλάδων του δευτερογενούς τομέα που είχαν ανάγκη οι ένοπλες δυνάμεις, αλλά και προς το υπουργείο Στρατιωτικών για την πραγματοποίηση πολεμικών παραγγελιών, ιδίως μέσω της εγχώριας βιομηχανίας.²

Η εξέλιξη όμως που λειτούργησε ως καταλύτης, υποχρεώνοντας την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία να δώσει μεγαλύτερη έμφαση στο επιστρατευτικό ζήτημα και να εγκαινιάσει σειρά νομοθετικών παρεμβάσεων για την πληρέστερη οργάνωσή του ήταν η ιταλοαιθιοπική κρίση, που ξέσπασε τον Οκτώβριο του 1935. Τον ίδιο μήνα ιδρύθηκε στο ΓΕΣ

¹ Αλέξανδρος Παπάγος, *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του, από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940*, Εκδόσεις Πυρσός, Αθήνα 1945, σσ. 68-69.

² Στο ίδιο, σ. 69.

«Γραφείο Πολιτικής Επιστράτευσης», επικεντρωμένο μέχρι τον Αύγουστο του 1936 στη βιομηχανική επιστράτευση, ενώ από τον Δεκέμβριο οι διευρυμένες αρμοδιότητές του περιλάμβαναν μέτρα για την παραγωγική κινητοποίηση με στόχο την κάλυψη των αναγκών στον στρατό και τον πληθυσμό. Το καθοριστικό βήμα πραγματοποιήθηκε, ωστόσο, στις αρχές Ιανουαρίου 1936, όταν έλαβε χώρα η ανασυγκρότηση του Ανώτατου Συμβουλίου Εθνικής Άμυνας (ΑΣΕΑ) για συντονισμό των τριών κλάδων της Εθνικής Άμυνας,³ όπως και των κρατικών υπηρεσιών που σχετίζονταν με την πολεμική προετοιμασία.⁴

Στα τέλη του έτους, το υπουργείο Στρατιωτικών απέκτησε τη δυνατότητα να συλλέγει στοιχεία για τη βιομηχανική, τη γεωργική και την οικονομική παραγωγή. Επιτρεπόταν η περιοδική καταγραφή στις δραστηριότητες οργανισμών και επιχειρήσεων, με τις δημόσιες αρχές, τους οργανισμούς δημόσιου, ιδιωτικού δικαίου και τους πολίτες να είναι υποχρεωμένοι, υπό συνθήκες απόλυτης εχεμύθειας, να παρέχουν κάθε είδους πληροφόρηση για επιστρατευτικά θέματα.⁵ Το 1937 δημοσιεύτηκαν τα δύο εκτελεστικά Βασιλικά Διατάγματα του αναγκαστικού νόμου 378. Το πρώτο, στη διάρκεια του Φεβρουαρίου, σηματοδότησε την απογραφή των βιομηχανικών μονάδων και των αποθεμάτων για τις πρώτες ύλες (πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο),⁶ με το δεύτερο να οριοθετεί τη διαδικασία συλλογής στοιχείων για τα αποθέματα σε γεωργικά, κτηνοτροφικά προϊόντα και είδη διατροφής, τα οποία καθορίζονταν από τον υπουργό Στρατιωτικών, αφού στο πλαίσιο της πολεμικής προπαρασκευής ήταν μέγιστη ανάγκη η γνώση των διαθέσιμων πόρων της χώρας.⁷

Ο νομοθετικός κύκλος ολοκληρώθηκε με τον νόμο 1984, που σήκωσε το βάρος της επιστρατευτικής προσπάθειας από τον Σεπτέμβριο του 1939 μέχρι και την 28^η Οκτωβρίου.⁸ Η πολιτική επιστράτευση απέβλεπε στην οργάνωση-κινητοποίηση των εγχώριων δυνάμεων για

³ ΦΕΚ, Α.Ν. 3-1-1936, «Περί Ανωτάτου Συμβουλίου Εθνικής Αμύνης», φύλλο 5, Αθήνα, 4 Ιανουαρίου 1936.

⁴ Παπάγος, *ό.π.*, σ. 130.

⁵ ΦΕΚ, Α.Ν. 378, «Περί λήψεως μέτρων δια την μελέτην της οργανώσεως της οικονομικής επιστρατεύσεως της Χώρας», φύλλο 546, Αθήνα, 18 Δεκεμβρίου 1936.

⁶ Παπάγος, *ό.π.*, σ. 344.

⁷ Η κατά. προσέγγιση συγκέντρωση των γεωργικών αποθεμάτων θα πραγματοποιούνταν κάθε τέσσερις μήνες στις κοινότητες και στους δήμους, με τους σταθμούς χωροφυλακής και τα αστυνομικά τμήματα να έχουν τον κύριο ρόλο για έλεγχο και επιβεβαίωση των στοιχείων. Στις έδρες κοινοτήτων και δήμων ιδρύονταν «Μόνιμες Περιφερειακές Επιτροπές» για τη διαμόρφωση των καταστάσεων συλλογής δεδομένων, τις οποίες θα υπέβαλλαν στη Νομαρχιακή Επιτροπή Ανεφοδιασμού. Η τελευταία θα συνέτασσε συγκεντρωτικούς πίνακες προωθώντας τους στη Μερραρχία ή στο Σώμα Στρατού, όπου υπάγονταν οι αυτοδιοικητικοί φορείς, βλ. ΦΕΚ, Β.Δ. «Περί τρόπου συγκεντρώσεως πληροφοριών επί των υπάρχοντων αποθεμάτων των γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων ως και των ειδών διατροφής», φύλλο 148, Αθήνα, 22 Απριλίου 1937. Η γεωργική και κτηνοτροφική απογραφή ξεκίνησε στις 25 Ιανουαρίου 1938, βλ. Παπάγος, *ό.π.*, σ. 344.

⁸ Είχε προηγηθεί ο νόμος 832 για θέματα επιστράτευσης που σχετίζονταν με το εφεδρικό προσωπικό ζωτικών κρατικών υπηρεσιών και ιδιωτικών οργανισμών, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 832, «Περί χορηγήσεως αναστολής προελεύσεως εις εφέδρους εν επιστρατεύσει», φύλλο 350, Αθήνα, 7 Σεπτεμβρίου 1937. Επίσης, ο νόμος 861, η πιο ολοκληρωμένη ως τότε νομοθετική πρωτοβουλία, ο οποίος με τις κατάλληλες προσθήκες αντικαταστάθηκε από τον αντίστοιχο 1984, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 861, «Περί Οργανώσεως της Πολιτικής ή Οικονομικής Επιστρατεύσεως της Χώρας», φύλλο 370, Αθήνα, 22 Σεπτεμβρίου 1937.

την ενίσχυση της άμυνας. Οι Έλληνες, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας, όπως και οι οργανισμοί δημόσιου και ιδιωτικού δικαίου θα κινητοποιούνταν για την οικονομική και υγειονομική στήριξη των οικογενειών που διέθεταν εφένδρους, την πραγματοποίηση αεραμυντικών έργων, τη συμμετοχή σε γεωργικές εργασίες, σε βιομηχανικές επιχειρήσεις, σε δημόσια έργα και έργα μεταφορών. Διαμορφωνόταν ένα πλέγμα ασφυκτικών περιορισμών, το οποίο περιλάμβανε τον έλεγχο στις εισαγωγές-εξαγωγές, τη ρύθμιση της γεωργικής και βιομηχανικής παραγωγής, τη μείωση στην κατανάλωση, την επιβολή διατίμησης σε αγαθά και ημερομίσθια, την προσαρμογή του συγκοινωνιακού δικτύου στις επιστρατευτικές ανάγκες, τη στιγμή που νομιμοποιούνταν η επιβολή κάθε μορφής περιορισμού για κάλυψη των αναγκών στις ένοπλες δυνάμεις και στον άμαχο πληθυσμό.

Η ευθύνη για την οργάνωση και εφαρμογή της επιστράτευσης αφορούσε το ΑΣΕΑ με συμβουλευτικό όργανο το «Συμβούλιο Πολιτικής Επιστράτευσης». Το Συμβούλιο ήταν υπεύθυνο για τη σύνταξη επιστρατευτικού σχεδίου με σκοπό την παραγωγή και συγκέντρωση των γεωργικών-κτηνοτροφικών προϊόντων που κρίνονταν απαραίτητα για τη διατροφή του πληθυσμού, αλλά και την αξιοποίηση των βιομηχανικών κλάδων, οι οποίοι διαδραμάτιζαν νευραλγικό ρόλο στην πολεμική δοκιμασία. Αποσκοπούσε στη διαπαιδαγώγηση των πολιτών, κυρίως της νεολαίας, για τον τρόπο συμβολής στην εθνική κινητοποίηση, στην αξιοποίηση των μη στρατευμένων αντρών, όπως και των γυναικών στους χώρους εργασίας και στην αγροτική παραγωγή και τέλος, στη διεξαγωγή της προπαγάνδας στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Οι νομαρχίες θα διαδραμάτιζαν πρωταγωνιστικό ρόλο για την προπαρασκευή και ομαλή διεξαγωγή της επιστρατευτικής διαδικασίας, καθοδηγούμενες από το «Νομαρχιακό Συμβούλιο Πολιτικής Επιστράτευσης». Οι πολίτες στην ειρηνική περίοδο καλούνταν σε ενημερωτικές εκδηλώσεις και ασκήσεις, οποιαδήποτε χρονική στιγμή θα μπορούσε να διεξαχθεί απογραφή του έμψυχου και άψυχου υλικού, με τις ποινές για τους παραβάτες (φυλάκιση, χρηματικό πρόστιμο) να επιβάλλονται στην εμπόλεμη περίοδο αποκλειστικά από τα στρατοδικεία και τα ναυτοδικεία.⁹

β) Γεωργική επιστράτευση και αστική διατροφή

Η ομαλή διατροφή του πληθυσμού συνιστά κομβικό παράγοντα για την επιτυχημένη κατάληξη μιας στρατιωτικής σύρραξης. Πρόκειται για διαπίστωση με διαχρονικό χαρακτήρα, η οποία απέκτησε μεγαλύτερη βαρύτητα σε συνθήκες μιας ολοκληρωτικής και μακράς

⁹ ΦΕΚ, Α.Ν. 1984, «Περί οργάνωσης της Πολιτικής και Οικονομικής Επιστρατεύσεως της Χώρας», φύλλο 405, Αθήνα, 23 Σεπτεμβρίου 1939.

χρονικής έκτασης αναμέτρησης, όπως ήταν ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, όταν η μαζική χρήση του αεροπλάνου πολλαπλασίασε την πίεση που ασκήθηκε στα μετόπισθεν, μεταφέροντας σημαντικό βάρος στις αστικές κοινωνίες. Είναι, άλλωστε, δύσκολο να φανταστεί κανείς την αποτελεσματική διεξαγωγή μιας σύγκρουσης στην πορεία της οποίας εμφανίζονται έντονα επισιτιστικά προβλήματα, με τις παρενέργειες να πλήττουν τις ένοπλες δυνάμεις και κυρίως τον άμαχο πληθυσμό, προδιαγράφοντας σε μεγάλο βαθμό την αρνητική της έκβαση.

Επιπλέον, ο απρόσκοπτος εφοδιασμός σε καταναλωτικά είδη στις έκτακτες συνθήκες μόνο θετικά μπορεί να επιδράσει στις ηγεσίες και στους πολίτες. Για τις πρώτες ισοδυναμεί με αδιάψευστο τεκμήριο της ικανότητάς τους να προβλέπουν και πολύ περισσότερο να εξασφαλίζουν τα αναγκαία αποθέματα τροφίμων. Η προνοητικότητα και η προσαρμογή στις απαιτήσεις μιας κρίσης αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες, ώστε να ενισχυθεί η εμπιστοσύνη των πολιτών προς αυτές, παροτρύνοντάς τους να εφαρμόζουν με μεγαλύτερη προθυμία τα περιοριστικά μέτρα και τις διαταγές που προϋποθέτει η διεξαγωγή του αγώνα στο εσωτερικό μέτωπο. Η διάθεση για άσκηση κυβερνητικής κριτικής, που εξαιτίας της διαγραφόμενης πολεμικής απειλής είχε εξασθενήσει, ουσιαστικά τώρα εκλείπει, ενδυναμώνοντας στα μετόπισθεν κλίμα ενότητας και κοινωνικής συνοχής, η ύπαρξη του οποίου είναι αυτονόητη για μια θετική έκβαση της εθνικής προσπάθειας. Από την άλλη, ενισχύεται το αίσθημα ασφάλειας, καθώς ο ομαλός εφοδιασμός περιορίζει την αγωνία και την αβεβαιότητα για εξασφάλιση των αγαθών που κρίνονται απαραίτητα στην εμπόλεμη επιβίωση. Παράλληλα, ελαχιστοποιείται ο κίνδυνος εκδήλωσης φόβου και διασποράς πανικού στις αστικές κοινωνίες, συμβάλλοντας θετικά στη συλλογική ψυχολογία, με την ενδυνάμωση της αυτοπεποίθησης και της πίστης στην τελική νίκη.

Το διατροφικό στοίχημα κρίνεται, ωστόσο, στην προπολεμική περίοδο, όταν σε ειρηνικό περιβάλλον και με ομαλές οικονομικές συνθήκες, συγκροτείται χωρίς την ασφυκτική χρονική πίεση προληπτικός επισιτιστικός μηχανισμός. Αυτός περιλαμβάνει την κινητοποίηση του αγροτικού κόσμου για επίτευξη της μεγαλύτερης δυνατής γεωργικής παραγωγής, την ομόθυμη, έμπρακτη στήριξη του εγχειρήματος από τον αστικό πληθυσμό, την πιστή εφαρμογή από την πλευρά της κοινωνίας των νομικών και αγορανομικών διατάξεων που σχετίζονται με την εξασφάλιση της αυτάρκειας και την αναγκαία επιβολή των προβλεπόμενων ποινών. Πάνω απ' όλα, το στοιχείο που απαιτείται είναι η συνειδητοποίηση από τους πολίτες ότι μόνο η πειθαρχία στην παραγωγή και στην κατανάλωση θα ελαχιστοποιήσει το ενδεχόμενο να εμφανιστούν περιπλοκές, αλλά και στην περίπτωση που εκείνες εμφανιστούν, είναι η ίδια που θα περιορίσει την έκταση, συντελώντας στην αποτελεσματική τους διαχείριση.

Η διατροφική επιμελητεία στην πορεία μιας στρατιωτικής εμπλοκής διαδραματίζει κομβικό ρόλο ιδίως για τον πληθυσμό των αστικών κέντρων. Η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού κατοίκων, σε συνδυασμό με την εγγενή τους αδυναμία να δημιουργήσουν προϋποθέσεις για την αξιοποίηση του πρωτογενούς τομέα, τα καθιστούν περισσότερα ευάλωτα στις πιθανές δυσλειτουργίες ή την ανεπάρκεια του επισιτιστικού μηχανισμού σε σύγκριση με την ύπαιθρο. Η τελευταία, διαθέτει γεωργικές και κτηνοτροφικές εκτάσεις, το έστω και περιορισμένο αριθμητικά, εξαιτίας των επιστρατευτικών αναγκών, αλλά έμπειρο αγροτικό δυναμικό, όπως και τεχνικά μέσα για την καλλιέργεια της γης, παράγοντες που επιτρέπουν να εξασφαλίζει την αυτοσυντήρησή της, αποτελώντας τον κύριο τροφοδότη του αστικού πληθυσμού.

Η συγκεκριμένη πραγματικότητα ισχύει για το ειρηνικό διάστημα, πολύ περισσότερο όμως για τις έκτακτες συνθήκες, υπό την προϋπόθεση ότι ο κόσμος της υπαίθρου εργάζεται με πειθαρχία και αυξημένο αίσθημα ευθύνης στη βάση ενός συγκροτημένου σχεδίου. Με άλλα λόγια, η διατροφική ανακούφιση των αστικών πληθυσμών είναι σε σημαντικό ποσοστό εξαρτημένη από τον βαθμό παραγωγικής κινητοποίησης του αγροτικού κόσμου, χωρίς αυτό να ακυρώνει τη σημασία και της δικής τους συμμετοχής. Η γεωργική επιστράτευση συνιστά για τις πόλεις την κυριότερη, ίσως, από τις άλλες μορφές πολιτικής επιστράτευσης (βιομηχανική, εργατική, οικονομική), αφού η διατροφική ομαλότητα συνέχει και συγκρατεί τον κοινωνικό ιστό, διατηρεί υγιή τον αξιακό κώδικα, περιορίζοντας την εκδήλωση μορφών συμπεριφοράς βασισμένων στην ιδιοτέλεια, τον εγωισμό, τον καιροσκοπισμό και την υπονόμευση της συλλογικής προσπάθειας.

Για μία χώρα όπως η Ελλάδα, με το ποσοστό της αστικοποίησης για το 1940 να αναλογεί στο 47.04% του πληθυσμού, η παραπάνω παράμετρος αποκτά μεγαλύτερη σημασία.¹⁰ Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι και οι εγγραφές στο ημερολόγιο του Μεταξά από τις 20 ως τις 27 Σεπτεμβρίου 1940 αναδεικνύουν αγωνία για την αντιμετώπιση των επισιτιστικών προβλημάτων, εστιάζοντας στη σιτάρκεια: «Ανησυχία [...] δια έλλειψιν σίτου [...]. Ησυχώτεροι, εκτός από τα επισιτιστικά προβλήματα [...]. Όλα στενά και δύσκολα».¹¹ Η

¹⁰ Το 32% αφορά τον αστικό πληθυσμό (2.350.100) και τον 15.4 % τον ημιαστικό (1.133.047), βλ. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (έκδ.), *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, Αθήνα 1955, σ. 36. Το 46.50% του αστικού δυναμικού κατοικούσε στην Αθήνα, ενώ το 17.50%, το 8.50% και το 3.79% σε πόλεις άνω των 10.000, των 20.000 και των 100.000 κατοίκων αντίστοιχα, βλ. Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός αποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1989, σ. 158. Σύμφωνα με την απογραφή της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940, ο πληθυσμός ανέρχόταν σε 7.344.860 κατοίκους, βλ. Εθνικών Τυπογραφείων, (έκδ), Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940. Πραγματικός, νόμιμος και μόνιμος πληθυσμός, κυρωθείς δια του από 28 Ιανουαρίου 1946 Διατάγματος*, Αθήνα 1946, σ. 12.

¹¹ Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμ. Δ', Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα [χ.χ.έ], σσ. 506-507.

κυβερνητική πρόνοια στο διατροφικό ζήτημα αναπόφευκτα είναι επικεντρωμένη στις αστικές κοινωνίες εξαιτίας της αγροτικής υστέρησης, αλλά και επειδή οι πόλεις, λόγω των υποδομών που διαθέτουν, διαδραματίζουν νευραλγικό ρόλο στην πολεμική δοκιμασία, καταδικασμένες να αποτελούν στόχους ύψιστης σημασίας για την εχθρική αεροπορία.

γ) Το «στοίχημα» της αυτάρκειας

Για τη μικρή βαλκανική χώρα, με τη διαχρονικά έντονη εξάρτηση από τις εισαγωγές βασικών ειδών και την πλειοψηφία των κατοίκων να έχει ως σημείο εργασιακής αναφοράς τον πρωτογενή τομέα,¹² ο επισιτιστικός παράγοντας απέκτησε βαρύνουσα σημασία για την πολεμική προπαρασκευή. Από τα τέλη Αυγούστου 1936 το καθεστώς, αγωνιώντας για την αυτάρκεια και επικεντρωμένο στην αύξηση της παραγωγής, αποφάσισε να εκπονήσει μακροπρόθεσμο σχέδιο για τη συστηματικοποίηση και τον συντονισμό της εθνικής κινητοποίησης.¹³ Για την πραγματοποίησή του ιδρύθηκε «Κυβερνητική Επιτροπή Εθνικής Παραγωγής», με συμβουλευτικό όργανο το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο. Η Επιτροπή περιλάμβανε τα δύο βασικότερα υπουργεία για την επιτυχή κατάληξη του εγχειρήματος, Γεωργίας και Εθνικής Οικονομίας, τα οποία θα συνεργάζονταν στενά με τα αντίστοιχα της Εργασίας, των Σιδηροδρόμων-Αυτοκινήτων και της Εμπορικής Ναυτιλίας.¹⁴

Σύμφωνα με την πολιτική ηγεσία, η αρχή της αυτάρκειας, που προπαγανδίστηκε και από τις έντυπες εκδόσεις της 4^{ης} Αυγούστου,¹⁵ μετατράπηκε σε μονόδρομο, αφού το ένα μετά το άλλο τα ευρωπαϊκά κράτη την είχαν επιλέξει λόγω του αυξανόμενου οικονομικού ανταγωνισμού, ο οποίος λειτούργησε ως προοίμιο της παγκόσμιας σύρραξης. Απέναντι σε ένα τέτοιο εσωστρεφές διεθνές περιβάλλον, η χώρα αναγκάστηκε να προσαρμοστεί χωρίς τη θέλησή της, συντηρώντας πάντα την ελπίδα της γρήγορης εξόδου, προοπτική που μετά την 1^η

¹² Το 1938 οι αγροτικές οικογένειες αριθμούσαν 4.486.000 μέλη, εκπροσωπώντας το 62.86 % του πληθυσμού, βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Εκδόσεις Θεμέλιο, ε' έκδ., Αθήνα 1988, σ. 114.

¹³ Πρόκειται για το πενταετές πρόγραμμα 1937-1942, το οποίο μεταξύ άλλων προέβλεπε την παρουσία 500 γεωπόνων, εξοπλισμένων με τα απαραίτητα τεχνικά μέσα, ώστε να διαδώσουν στην ύπαιθρο τα σύγχρονα συστήματα καλλιέργειας, όπως και τη «γεωργική διαφώτιση» των 2.000 σιτοπαραγωγικών κοινοτήτων για υιοθέτηση των νέων καλλιεργητικών μεθόδων, βλ. Μπάμπης Βασ. Αλιβιζάτος, *Η Νέα Γεωργική Πολιτική*, Έκδοση Εθνικής Εταιρείας, Αθήνα 1937, σσ. 34-35.

¹⁴ Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τόμ. Α', Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 1969, σσ. 20-26.

¹⁵ Ξεχωρίζει το περιοδικό *Νέα Πολιτική* του Ιωάννη Τουρνάκη, καθηγητή της Ανώτατης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, που κυκλοφόρησε από τον Σεπτέμβριο του 1937 μέχρι το καλοκαίρι του 1940, βλ. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Πολιτική Οικονομία και Έλληνες Διανοούμενοι. Μελέτες για την ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σ. 154. Η σημαντικότερη έκδοση ήταν το περιοδικό *Νέον Κράτος* του Αρίστου Καμπάνη, μία μηνιαία επιθεώρηση πολιτικού, κοινωνικού, ιστορικού και καλλιτεχνικού περιεχομένου, με διάστημα κυκλοφορίας από τον Σεπτέμβριο του 1937 μέχρι τον Μάρτιο του 1941. Περισσότερα για το περιοδικό αυτό βλ. Μαρίνα Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, μετάφρ. Μάρα Μοίρα, Εκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σσ. 39-40.

Σεπτεμβρίου 1939 αποδυναμώθηκε σημαντικά.¹⁶ Πρόσωπο-κλειδί για τον καθορισμό της οικονομικής πολιτικής και τη διαμόρφωση του προγράμματος, που αφορούσε την ουσιαστικά διευθυνόμενη από το κράτος οικονομία της αυτάρκειας, ήταν ο Αλέξανδρος Κορυζής, υπουργός Πρόνοιας και υποδιοικητής της Εθνικής Τράπεζας.¹⁷

Η επιδίωξη της οικονομικής αυτοτέλειας συνδεόταν άμεσα και με τις στρατιωτικές εξελίξεις, αφού ο Μεταξάς από το φθινόπωρο του 1936 σε συνεδρίαση του Ανώτατου Ναυτικού Συμβουλίου γνωστοποίησε τις επιχειρησιακές εκτιμήσεις και τις αποφάσεις του για τον εξωτερικό προσανατολισμό: «[...] Προβλέπω πόλεμον μεταξύ Αγγλικού και Γερμανικού συγκροτήματος. Πόλεμον πολύ χειρότερον από τον προηγούμενον. Εις τον πόλεμον αυτόν θα κάνω ό,τι ημπορώ δια να μη εμπλακή η Ελλάς, αλλά τούτο δυστυχώς θα είναι αδύνατον [...] είναι περιττόν να σας είπω ότι η θέσις μας εις την σύρραξιν αυτήν θα είναι παρά το πλευρόν της Αγγλίας».¹⁸ Ήταν σίγουρος ότι η επόμενη αναμέτρηση θα διακρινόταν από χρονική διάρκεια και ιδιαίτερη ένταση, η οποία πριν από την έναρξή της είχε ήδη αποκτήσει οικονομικό χαρακτήρα δοκιμάζοντας τις κρατικές αντοχές. Θεωρούσε ότι η νίκη προϋπέθετε ισχυρή οικονομία, η οποία θα εξασφαλιζόταν μέσα από την ένταση της παραγωγής, αφού θα πολλαπλασίαζε τους εθνικούς πόρους καθιστώντας εφικτή τη χρηματοδότηση της Άμυνας. Η πολεμική προπαρασκευή ήταν, επομένως, εξαρτημένη από το αποτέλεσμα της παραγωγικής κινητοποίησης, στην οποία βασικό ρόλο θα διαδραμάτιζαν η γεωργία και η βιομηχανία.¹⁹

Δώδεκα μήνες μετά την επιβολή της δικτατορίας η αυτάρκεια, ιδίως στον σίτο, οριοθετήθηκε και νομοθετικά ως ένας από τους κύριους στόχους, απόρροια των βελτιωμένων καλλιεργητικών μεθόδων και της αύξησης των στρεμματικών αποδόσεων.²⁰ Στις δημόσιες αναφορές ο Μεταξάς δεν παρέλειπε βέβαια να σημειώνει ότι η άνοδος της παραγωγής στον πρωτογενή τομέα συνιστούσε αδήριτη ανάγκη εξαιτίας της συνεχιζόμενης διεύρυνσης του πληθυσμού, περιορίζοντας ταυτόχρονα τη χρόνια, αγροτική αστυφιλία που ως μοναδικές συνέπειες είχε την έμψυχη αποδυνάμωση της υπαίθρου και τη διεύρυνση της αστικής ανεργίας.²¹ Ήταν, ωστόσο, και ο κίνδυνος της επερχόμενης σύρραξης που επέβαλλε την ανάδειξη της παραγωγικής προσπάθειας σε μέγιστη προτεραιότητα, με κομβική τη συνδρομή της γεωργίας. Με δεδομένο μάλιστα το κλειστό, διεθνές οικονομικό περιβάλλον, η χώρα

¹⁶ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σ. 192.

¹⁷ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β2', Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 117.

¹⁸ Επαμεινώνδας Καββαδίας, *Ο Ναυτικός Πόλεμος του 1940 όπως τον έζησα. Αναμνήσεις 2 Μαρτίου 1935-25 Μαρτίου 1943*, Εκδόσεις Πυρσός, Αθήνα 1950, σσ. 103-104.

¹⁹ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σσ. 52, 190-191, 194-196.

²⁰ ΦΕΚ, Α.Ν. 813, «Περί προώθησως της εντατικής καλλιεργείας», φύλλο 319, Αθήνα, 13 Αυγούστου 1937.

²¹ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σσ. 74-75, 99.

βρέθηκε καταδικασμένη να προχωρήσει, στηριζόμενη στις δικές της δυνάμεις, ώστε να επιτύχει το καλύτερο δυνατό επίπεδο διατροφικής επιμελητείας.

Η εφαρμογή ενός συγκροτημένου προγράμματος για την αύξηση της παραγωγής εξυπηρετούσε την τότε κυβερνητική πολιτική με διπλό τρόπο. Από τη μία πλευρά, το «Νέον Κράτος», όπως αυτοπροσδιοριζόταν η 4^η Αυγούστου, σε αντίθεση με τις προηγούμενες και συστηματικά απαξιωμένες από τον προπαγανδιστικό του μηχανισμό κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, εμφανιζόταν με σχέδιο και όραμα εθνικής ανασυγκρότησης, προσδοκώντας δημοφιλία και διεύρυνση της πολυπόθητης κοινωνικής αποδοχής, ενώ από την άλλη εργαζόταν με απώτερο στόχο τη διατροφική προστασία του πληθυσμού στις εμπόλεμες συνθήκες, για τις οποίες ο Μεταξάς ήταν βέβαιος. Αυτή η προληπτική, σιωπηρή προσπάθεια δημιουργίας αποθεμάτων, ως ένας από τους βασικούς άξονες της προπολεμικής οικονομικής πολιτικής, αναγνωρίστηκε και στην περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου μέσα από το *Νέον Κράτος*, το κύριο μέσο ιδεολογικής έκφρασης για το καθεστώς.²²

δ) Στον δρόμο προς την 28^η Οκτωβρίου 1940

Στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μέχρι την ιταλική εισβολή στην Αλβανία, στις 7 Απριλίου 1939, οι κυβερνητικές ενέργειες επικεντρώθηκαν σε τρεις κατευθύνσεις: α) στην ανάπτυξη «γεωργικής συνείδησης» από το αγροτοπαραγωγικό δυναμικό και τον αστικό πληθυσμό, β) στη διαφώτιση του αγροτικού κόσμου στις νέες καλλιεργητικές μεθόδους, και γ) στην παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων σε ύπαιθρο και πόλεις που κρίνονταν απαραίτητα για την εγχώρια διατροφή. Η πρώτη, είχε ως προϋπόθεση ότι ο αγροτικός κόσμος, αντιλαμβανόμενος την κρισιμότητα των στιγμών και με υψηλότερο από κάθε άλλη φορά αίσθημα ευθύνης, θα επιδιδόταν στην εντατική καλλιέργεια, ώστε να εξασφαλίσει για τον ίδιο και τον πληθυσμό των πόλεων τις απαιτούμενες ποσότητες αγαθών. Ο ρόλος του γεωργού αποδεικνυόταν καίριος για την επίτευξη της αυτάρκειας, χωρίς ωστόσο να ακυρώνει τη συμβολή των αστικών κοινωνιών, που αποφεύγοντας την αδράνεια και τον εφησυχασμό, έπρεπε να κινητοποιηθούν στο μέτρο των δυνατοτήτων τους, λειτουργώντας επικουρικά στην παραγωγική προσπάθεια της υπαίθρου. Η γεωργική συνείδηση τις αφορούσε εξίσου και, όταν λίγο αργότερα οι στρατιωτικές εξελίξεις θα διαμόρφωναν συνθήκες διατροφικού συναγερμού, θα έπρεπε με τη σειρά τους να εξαντλήσουν την παραμικρή καλλιεργητική δυνατότητα στα όρια των πολεοδομικών συγκροτημάτων.

²² Δ. Ι. Δελιβάνης, «Τα οικονομικά προβλήματα της μαχομένης Ελλάδος», *Νέον Κράτος*, 43 (31 Μαρτίου 1941), 193-197.

Ένα από τα πλέον ευαίσθητα πεδία για διαμόρφωση γεωργικής συνείδησης από τον αστικό και αγροτικό πληθυσμό ήταν η σχολική εκπαίδευση. Τα μέλη της εκπαιδευτικής κοινότητας, με το διευρυμένο κύρος που διέθεταν σε μαθητές και τοπικές κοινωνίες, είχαν τη δυνατότητα να αναδείξουν τα πολλαπλά οφέλη από την καλλιέργεια της γης, δίνοντας το έναυσμα για παραγωγική εκμετάλλευση. Στις αρχές του 1938, έλαβε χώρα κοινή προσπάθεια των συναρμόδιων για το θέμα υπουργείων (Εσωτερικών, Γεωργίας, Παιδείας), σε συνεργασία με τις τοπικές γεωργικές υπηρεσίες. Ήταν η εκστρατεία για τη δημιουργία σχολικών κήπων, υπό την προϋπόθεση ότι οι αυτοδιοικητικοί πόροι καθιστούσαν εφικτή τη συγκεκριμένη εξέλιξη,²³ τη στιγμή που και οι σχολικές εφορείες με τα πενιχρά οικονομικά τους μέσα εργάστηκαν συστηματικά για τον ίδιο σκοπό μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου.²⁴

Η προσπάθεια για την επίτευξη της αυτάρκειας ανέδειξε ακόμα περισσότερο τη σημασία που είχε η διαφώτιση του κτηνοτροφικού και αγροτικού κόσμου. Ο πληθυσμός της υπαίθρου όφειλε να επιδείξει ευελιξία και προσαρμοστικότητα, εφαρμόζοντας νέες μεθόδους, ώστε να εξασφαλίσει μεγαλύτερη ποσότητα και βελτιωμένη ποιότητα αγαθών. Κίνητρα για υιοθέτηση των προοδευτικών γεωργικών πρακτικών παραχωρήθηκαν το 1937, προβλέποντας μειωμένες τιμές σε ποσοστό 20-25% για την απόκτηση μηχανημάτων καθαρισμού και απολύμανσης σπόρου, εργαλείων άρσης, σποράς και υποκίνητων αντλητικών μηχανημάτων.²⁵ Οι αυτοδιοικητικοί φορείς όφειλαν να διαθέτουν τα εγχειρίδια που εξέδιδε η «Ελληνική Γεωργική Εταιρεία» με οδηγίες διαπαιδαγώγησης στις καλλιεργητικές εξελίξεις,²⁶ ενώ σημείο αναφοράς αποτέλεσε το περιοδικό *Αγροτικό Μέλλον*, το επίσημο όργανο της «Εθνικής Συνομοσπονδίας Συνεταιρισμών Ελλάδας» (ΕΣΣΕ) και φορέας των κυβερνητικών κατευθύνσεων.²⁷ Στις επαρχίες, τους δήμους και τις κοινότητες ιδρύθηκαν τοπικές επιτροπές,

²³ Γενικά Αρχεία του Κράτους Νομού Μαγνησίας [στο εξής ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας], Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Προέδρους Κοινοτήτων Νομού, Αριθ. 7742, Λάρισα, 21 Μαρτίου 1938.

²⁴ Στο ίδιο: Αρχείο Δημοτικού σχολείου Αγίου Βλασίου, Βιβλίο πράξεων της Σχολικής Εφορείας του Δημοτικού σχολείου Αγίου Βλασίου 1931-1940, Πράξη 4/16-3-1939 και Γενικά Αρχεία του Κράτους Νομού Λαρίσης [στο εξής ΓΑΚ Ν. Λαρίσης], Αρχείο 3^{ου} Δημοτικού Σχολείου Λαρίσης, Βιβλίο Πρακτικών της Σχολικής Εφορείας του 3^{ου} Δημοτικού σχολείου Λαρίσης από 28-4-1937 έως και, Πράξεις 23 της 31^{ης} Ιανουαρίου 1938, 27 της 29^{ης} Ιανουαρίου 1939 και 31 της 28^{ης} Ιανουαρίου 1940.

²⁵ ΦΕΚ, Α.Ν. 813, «Περί προώθησης της εντατικής καλλιέργειας».

²⁶ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων Νομού, Αριθ. 10780, Λάρισα, 7 Απριλίου 1938.

²⁷ Η ΕΣΣΕ ιδρύθηκε το Μάρτιο του 1938 στη θέση της Πανελληνίας Συνομοσπονδίας Ενώσεως Γεωργικών Συνεταιρισμών, ενσωματώνοντας τις συνεταιριστικές οργανώσεις και βρισκόταν υπό την εποπτεία του Μεταξά. Σκοποί της ήταν η ενιαία οργάνωση-καθοδήγηση των γεωργικών συνεταιρισμών και η στενή συνεργασία με το κράτος για προώθηση-εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής, όπως καθοριζόταν από το υπουργείο Γεωργίας, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 1154, «Περί Κεντρικής Οργάνωσης των Γεωργικών Συνεταιρισμών της Ελλάδος», φύλλο 118, Αθήνα, 28 Μαρτίου 1938.

για να προπαγανδίσουν τη διάδοσή του στα μέλη του αγροτικού κόσμου, εξασφαλίζοντας την εγγραφή συνδρομητών.²⁸ Επιπρόσθετα, οι νομαρχίες, με στόχο τη γεωργική καθοδήγηση, εξέδιδαν συνεχώς αγορανομικές διατάξεις καθορίζοντας τις εργασίες άμεσης ωφελιμότητας όπως και τα χρονικά περιθώρια για την ολοκλήρωσή τους, με τους γεωπόνους να αναλαμβάνουν την επίβλεψη της πιστής εφαρμογής, έχοντας τη συνδρομή και της Αγροφυλακής.²⁹

Τα προϊόντα που βρέθηκαν στο επίκεντρο της προώθησης ήταν ο σίτος και τα όσπρια, με το ποσοστό επάρκειας για τα δύο προϊόντα το 1939 να ανέρχεται στο 73.8% και στο 91% αντίστοιχα.³⁰ Ο πρώτος, αφού η εγχώρια παραγωγή δεν ήταν ικανή να καλύψει τις ανάγκες και ταυτόχρονα αποτελούσε τη βάση του άρτου, του κύριου διατροφικού στοιχείου,³¹ συγκέντρωσε τις περισσότερες συστάσεις των υπηρεσιών, καταλαμβάνοντας εκτενείς αναφορές και στις προτροπές του Μεταξά. Ο αγροτικός κόσμος ενθαρρυνόταν να προτιμήσει την επίπονη και πολύωρη διαδικασία της γραμμικής σποράς (οι σπόροι τοποθετούνταν κατά μήκος των αυλακιών, ιδιαιτερότητα που προϋπέθετε τη συνδρομή των μελών της κοινότητας),³² ενώ μετατράπηκε σε σύνθημα η εντατική και όχι η εκτατική του καλλιέργεια. Πρόθεση ήταν η άνοδος της σιτοπαραγωγής να προέλθει μέσα από τη βελτίωση των στρεμματικών αποδόσεων, σε συνδυασμό με την αξιοποίηση και όχι την επέκταση των υφιστάμενων εκτάσεων, αφού έτσι διαγραφόταν ο κίνδυνος να περιοριστούν όσες κρίνονταν απαραίτητες για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας.³³

²⁸ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 185: Επαρχιακή Τοπική Επιτροπή «Αγροτικό Μέλλον», προς τον Πρόεδρον Κοινότητος Μακρυνίτσας, Βόλος, 8 Δεκεμβρίου 1938.

²⁹ Ο θεσμός των επαρχιακών και κοινοτικών γεωπόνων δημιουργήθηκε ως απαραίτητος επιστημονικός σύμβουλος των γεωργών για τη μετάδοση γνώσεων και των νέων μεθόδων καλλιέργειας, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 574, «Περί Οργανισμού του Υπουργείου Γεωργίας», φύλλο 110, Αθήνα, 30 Μαρτίου 1937.

³⁰ Χρυσός Ευελπίδης, *Η γεωργία μας εις το πλαίσιον της πολεμικής οικονομίας*, Εκδόσεις Πυρσός, Αθήνα 1940, σ. 18.

³¹ Το 60% από το σύνολο των θερμίδων που κατανάλωνε η ελληνική οικογένεια προερχόταν από το ψωμί, όταν ο μέσος όρος για τις ΗΠΑ, την Αγγλία, τη Γερμανία και τη Γαλλία ήταν περίπου 38%, βλ. Αγγελος Θ. Αγγελόπουλος, *Το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδος. Θέση και Αντιμετώπιση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1945, σ. 11.

³² Ενδεικτικό της πρόθεσης να στηριχτούν οι προοδευτικές μέθοδοι ήταν η παροχή φορολογικών κινήτρων, με τη σιτοπαραγωγή της σκαλιστικής καλλιέργειας να απαλλάσσεται από τον φόρο του 1-3% που επιβλήθηκε στη γεωργία το 1940 για ενίσχυση της Άμυνας, βλ. Εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου (έκδ.), *4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940. Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, τόμ. Α', Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Αθήνα [χ.χ.έ], σ. 75. Στην Αττικοβοιωτία υπολογίζονταν ότι η στρεμματική απόδοση του σίτου ήταν 60-70 οκάδες, όταν η σκαλιστική καλλιέργεια θα μπορούσε να αποδώσει ακόμα και 150-220 οκάδες, βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 107: «Εκθεσις των συμπερασμάτων του Συμβ. Πολ. Επιστρατεύσεως της Δ/σεως Πρωτεύουσας 28-7-1939», Αθήνα, 28 Ιουλίου 1939, σ. 15.

³³ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σ. 47. Για το 1939 η ενισχυμένη σιτοπαραγωγή αποτέλεσε πραγματικότητα, αφού σε σχέση με το προηγούμενο έτος ήταν αυξημένη κατά 6.3%. Μία εξέλιξη, όμως, που οριοθετήθηκε από τη διεύρυνση των εδαφών προς καλλιέργεια σε ποσοστό 10.6%, λόγω της μείωσης στην αγρανάπαιση και των περισσότερων εκχερσώσεων, οι οποίες μπόρεσαν έτσι να καλύψουν τις στάσιμες στρεμματικές αποδόσεις του σίτου, βλ. Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον, *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1939*, Αθήνα 1940, σσ. 7-9.

Μέχρι τον Απρίλιο του 1939 ο λόγος του Μεταξά ήταν επικεντρωμένος στην ανάγκη για εντατικοποίηση της παραγωγικής κινητοποίησης. Περιείχε παραινέσεις μακροπρόθεσμης προοπτικής με αποδέκτη τον κόσμο της υπαίθρου, για να επαναφέρει τη συνήθεια της αποταμίευσης αγαθών, να εφαρμόσει την πολυκαλλιέργεια, αξιοποιώντας οποιονδήποτε χώρο ικανό προς γεωργική εκμετάλλευση, αλλά και να ενισχύσει την ανάπτυξη της οικιακής κτηνοτροφίας, αιτιολογώντας για την ώρα τις συστάσεις με την αόριστη διατύπωση: «[...] Αν ποτε επέλθουν εις το μέλλον καιροί αντίξοοι [...]».³⁴ Όπως, άλλωστε, αποκαλύπτουν οι ημερολογιακές εγγραφές του, με αφορμή τη φημολογούμενη επίθεση της Ρώμης στη γειτονική Αλβανία, είχε λάβει την απόφαση του «ΟΧΙ» από τις 18 Μαρτίου 1939: «Φοβερά απόφασίς μου εν περιπτώσει Ιταλικής απειλής»,³⁵ η οποία και επιβεβαιώθηκε στον Βρετανό πρεσβευτή Sidney Waterlow δύο ημέρες μετά το τετελεσμένο γεγονός της εισβολής: «[...] Έχω απόφασιν να αντισταθώ μέχρις εσχάτων, ότι ο πόλεμος θα επεκταθή εις όλην την Ελλάδα-και ότι προτιμώ την τελείαν καταστροφήν δια τον τόπον μου παρά την ατίμωσιν».³⁶ Δεν είχε πλέον καμία αμφιβολία ότι η χώρα συνιστούσε τον επόμενο στόχο της «Νέας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας», πεποίθηση που μετέτρεψε τη διατροφική προπαρασκευή σε αυτονόητη προτεραιότητα.

Για να επιτύχει μάλιστα το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα στον τομέα του ελέγχου και του συντονισμού της κυβερνητικής πολιτικής, προχώρησε σε δύο ενέργειες. Η πρώτη, αφορούσε την ανασυγκρότηση της Αγροφυλακής, παρέχοντας στον γεωργό και στον κτηνοτρόφο το αναγκαίο αίσθημα ασφάλειας, για να επιδοθεί απερίσπαστος στην εντατική καλλιέργεια, αλλά και στο κράτος τη δυνατότητα να εποπτεύει στενά την παραγωγική διαδικασία μέχρι και την πιο απομακρυσμένη κοινότητα.³⁷ Με τη δεύτερη θεσμοθέτησε τον «Οίκο του Αγρότου» στη θέση των Γεωργικών Επιμελητηρίων, με σκοπό «την επαγγελματικήν και πνευματικήν διαπαιδαγώγησιν και διαφώτισιν της αγροτικής τάξεως [...] την βελτίωσιν των υλικών και ηθικών όρων διαβίωσης [...]».³⁸ Ουσιαστικά, οι

³⁴ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ Α', σσ. 330, 342.

³⁵ Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιου*, τόμ. Δ', σ. 359.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 364.

³⁷ ΦΕΚ Α.Ν. 1010, «Περί Κώδικος Αγροτικής Ασφαλείας», φύλλο 528, Αθήνα, 31 Δεκεμβρίου 1937.

³⁸ ΦΕΚ, Α.Ν. 1481, «Περί ιδρύσεως 'Οίκων του Αγρότου' και συμπληρώσεως και τροποποιήσεως του Α. Νόμου 1154 ως ούτος μεταγενεστέρως ετροποποιήθη και συνεπληρώθη», φύλλο 440, Αθήνα, 26 Νοεμβρίου 1938. Οι «Οίκοι του Αγρότου» και οι γεωργικοί συνεταιρισμοί αποτέλεσαν ψηφίδες του ευρύτερου προγράμματος της 4^{ης} Αυγούστου για την οργάνωση του κράτους και της κοινωνίας, προβλέποντας την κολεκτιβιστική οργάνωση της τελευταίας και την «εθνική» κορπορατιστική (συνεταιριστική) οργάνωση της εργασίας. Η ίδρυση του υπουργείου Συνεταιρισμών ήταν η έμπρακτη απόδειξη για την εφαρμογή του συντεχνιακού συστήματος στην οικονομική ζωή, αν και εφαρμόστηκε με πειραματικό τρόπο μόνο στη γεωργία μέσω των «Οίκων» και των συνεταιρισμών, βλ. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Το καθεστώς Μεταξά, 1936-1940», Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, (Ένθετο στα *Τα Νέα-Στιγμές της Σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα 2017), 3, σσ. 82-83 και ΦΕΚ, Α.Ν. 1929, «Περί Συστάσεως Υφυπουργείου

«Οίκοι» θα λειτουργούσαν ως φορείς διάδοσης των αρχών και αξιών της 4^{ης} Αυγούστου, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για πιστή εφαρμογή της γεωργικής πολιτικής από τον αγροτικό κόσμο.

Μετά τον Απρίλιο η αύξηση της παραγωγής αναβαθμίστηκε σε «μεγίστη ανάγκη». Πολλαπλασιάστηκαν οι προτροπές για ενίσχυση της βιομηχανικής και εμπορικής απόδοσης, την αξιοποίηση του ενάλιου πλούτου, κυρίως όμως εκείνες προς τον αγροτικό κόσμο για ένταση της καλλιέργειας. Αυτή ενισχύθηκε με την αγορά 1.000 σπαρτικών μηχανών από το υπουργείο Γεωργίας, αν και αρκετοί αγρότες εμφανίζονταν επιφυλακτικοί στη χρήση τους, εμμένοντας στον παραδοσιακό τρόπο για την αξιοποίηση της γης.³⁹ Μέσα στο γενικότερο κλίμα αποθησαύρισης αγαθών αξιοποιήθηκαν και οι κήποι στις αστικές νοσοκομειακές μονάδες για τη διατροφική κάλυψη του προσωπικού και των ασθενών,⁴⁰ ενώ πραγματοποιήθηκε στις κοινότητες υπό αυστηρή μυστικότητα απογραφή των μη στρατευθέντων αγροτών.⁴¹ Ήταν μία προληπτική ενέργεια που έδινε στο κράτος τη δυνατότητα να γνωρίζει τον ακριβή αριθμό του έμψυχου δυναμικού που παρέμενε στην ύπαιθρο, ώστε να το αξιοποιήσει μελλοντικά με τον πιο κατάλληλο τρόπο, εάν το επέβαλαν οι στρατιωτικές εξελίξεις.

Τον Ιούνιο του 1939 το υπουργείο Αγορανομίας κάλεσε τους γενικούς διοικητές και νομάρχες να κοινοποιήσουν στα σωματεία αρτοποιιών, εδωδιμοπωλών, κρεοπωλών τις οδηγίες από την Ανώτερη Διοίκηση Αντιαεροπορικής Άμυνας (ΑΔΑΑ)⁴² για προφύλαξη των τροφίμων (άρτος, συντηρημένες τροφές, αλλαντικά, αποικιακά, νερό) από χημικές ουσίες, αφού προπολεμικά ήταν υπαρκτός ο κίνδυνος των εναέριων χημικών επιδρομών.⁴³ Τον επόμενο μήνα ζήτησε τη συνεργασία των γενικών διοικήσεων και νομαρχιών με τις

Συνεταιρισμών παρά τω Προέδρω της Κυβερνήσεως, συμπληρώσεως των Α.Ν. 1154, 1480, 1481 'περί Κεντρικής Οργανώσεως των Γεωργικών Συνεταιρισμών' και 'περί ιδρύσεως Οίκων του Αγρότου' και επεκτάσεως του Α.Ν. 865/1937 'περί προτιμήσεως μεταξύ αποδοχών Υπουργού και Δημοσίου υπαλλήλου', φύλλο 350, Αθήνα, 31 Αυγούστου 1939.

³⁹ Εφημ. *Ηπειρωτικός Αγών*, 28 Απριλίου 1939.

⁴⁰ Το Αχιλλοπούλειο Δημοτικό Νοσοκομείο Βόλου διέθεσε 7.000 δρχ., για να καλλιεργηθούν λαχανικά και όσπρια, βλ. ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Φιλελήμονος Αδελφότητας (Αδελφάτου) Βόλου, Πρακτικά Αδελφάτου Αχιλλοπούλειου Νοσοκομείου, Πράξη 57 της 9^{ης} Αυγούστου 1939.

⁴¹ Στο ίδιο, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Προέδρους των Κοινοτήτων Νομού Λαρίσης, Αριθ. 15247, Λάρισα, 23 Μαΐου 1939.

⁴² Η Επιθεώρηση Α/Α συστάθηκε το 1935 και για πρώτη φορά μία ξεχωριστή υπηρεσία ήταν επικεντρωμένη σε αεραμυντικά ζητήματα, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 2/11 Νοεμβρίου 1935, «Περί συστάσεως Επιθεωρήσεως αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας», φύλλο 539, Αθήνα, 11 Νοεμβρίου 1935. Δύο χρόνια αργότερα μετονομάστηκε σε ΑΔΑΑ, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 679, «Περί τροποποιήσεως ενίων διατάξεων του από 4-9-35 Νομοθετικού Διατάγματος 'περί Οργανισμού του Στρατού'», φύλλο 192, Αθήνα, 20 Μαΐου 1937.

⁴³ Γενικά Αρχεία του Κράτους Νομού Ιωαννίνων [στο εξής ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων], Αρχείο Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου [στο εξής ΓΔΗ], 1940, φάκ. 1283/2: Υπουργείον Αγορανομίας, προς τας Γενικάς Διοικήσεις και Νομαρχίας του Κράτους, Αριθ. 278, Αθήνα, 20 Ιουνίου 1939, όπου συνημμένο το έγγραφο της ΑΔΑΑ με ημερομηνία 15 Μαΐου 1939. Οι παραπάνω οδηγίες είχαν δημοσιοποιηθεί από την ΑΔΑΑ ήδη από το 1937, βλ. Γεώργιος Κ. Γαλανάκης, *Η άμυνα κατά του αεροχημικού πολέμου*, Αθήνα 1938, σσ. 134-135.

κοινοτικές, αστυνομικές, εκπαιδευτικές και εκκλησιαστικές αρχές. Στόχος ήταν να προπαγανδίσουν την επαναφορά της παραδοσιακής πρακτικής για αποταμίευση τροφίμων από την ελληνική οικογένεια, ώστε σε περίπτωση επιστράτευσης να υπάρχει επάρκεια τουλάχιστον για το αρχικό διάστημα, μέχρι να ομαλοποιηθεί ο εφοδιασμός από τις επισιτιστικές αρχές. Το μέτρο λόγω του κόστους είχε προαιρετικό χαρακτήρα, θα μπορούσε, όμως, να υιοθετηθεί από τους εύπορους πολίτες και τα ιδρύματα κοινωνικής πρόνοιας για τη δημιουργία δίμηνων αποθεμάτων από τον αγροτικό και αστικό πληθυσμό.⁴⁴ Γινόταν πλέον φανερό ότι έπρεπε σταδιακά να υιοθετηθούν νέες πρακτικές (αποθήκευση προϊόντων, ανάπτυξη οικόσιτης πτηνοκτηνοτροφίας), ώστε οι κάτοικοι, κυρίως στις πόλεις, να είναι ικανοί να αντιμετωπίσουν τις επισιτιστικές προκλήσεις, οι οποίες αποκτούσαν ολοένα και πιο επιτακτικό χαρακτήρα όσο πλησίαζε η ελληνοϊταλική σύγκρουση.

Το γεγονός, ωστόσο, που έθεσε τη χώρα σε κατάσταση διατροφικού συναγερμού ήταν η έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η ανασφάλεια και οι περιορισμοί στις μεσογειακές θαλάσσιες μεταφορές, η αύξηση των μεταφορικών εξόδων, σε συνδυασμό με την πολιτική των κρατών να διακόψουν για προληπτικούς λόγους τις εξαγωγές προϊόντων, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα αναγκαία αποθέματα αγαθών, προκάλεσαν πρόσθετες δυσχέρειες σε μία φτωχή επισιτιστικά Ελλάδα, η οποία το 1939 εισήγαγε το ¼ των βασικών ειδών.⁴⁵ Το χαμηλό διατροφικό επίπεδο αναδεικνύεται και από το γεγονός ότι η ημερήσια προπολεμική πρόσληψη των 2.300 θερμίδων ήταν πιο χαμηλή ακόμα και από την αγγλική της εμπόλεμης περιόδου που έφτανε τις 2.827,⁴⁶ με άμεσες παρενέργειες τον χαμηλό μέσο όρο ζωής, τον υψηλό δείκτη νοσηρότητας-θνησιμότητας, τη στιγμή που η ελονοσία αποτελούσε πραγματική μάστιγα, αναγκάζοντας την κυβέρνηση να εισάγει το ¼ της παγκόσμιας παραγωγής κινίνης.⁴⁷

Παράλληλα, η αβεβαιότητα ως προς τη διάρκεια της σύγκρουσης, η βεβαιότητα, όμως, για τη σφοδρότητά της πολλαπλασίαζαν τις δυσκολίες για τις εθνικές οικονομίες, αναδεικνύοντας την αναγκαιότητα της διατροφικής αυτοσυντήρησης. Λίγες εβδομάδες μετά την έναρξη του πολέμου ο Μεταξάς σημείωνε στις 13 Νοεμβρίου: «Εάν ο πόλεμος συνεχισθή

⁴⁴ Το δίμηνο αγροτικό απόθεμα περιλάμβανε γεώμηλα, όσπρια, ξηρούς καρπούς, λάδι και αλεύρι για την παρασκευή άρτου, ενώ το αστικό ζάχαρη, ρύζι, όσπρια, λάδι, βούτυρο, ζυμαρικά, βλ. ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς Απάσας τας Κοινοτικές Αστυνομικές Εκκλησιαστικές αρχάς Νομού Λαρίσης, Αριθ. 152, Λάρισα, 12 Σεπτεμβρίου 1939, όπου συνημμένη η υπ' αριθ. 375 διαταγή του υφυπουργείου Αγορανομίας.

⁴⁵ Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Από τη φτώχεια στην πείνα. Η πολιτική οικονομία του λιμού», *Ιστορικά*, 80 (26 Απριλίου 2001), 16-17.

⁴⁶ Η προπολεμική κατά κεφαλή υστέρηση στην ετήσια κατανάλωση, σε σύγκριση με την εμπόλεμη Αγγλία, ήταν πιο έντονη σε αγαθά όπως οι πατάτες (17 κιλά έναντι 116), το κρέας (19 έναντι 46.3), τα αυγά (4.3 έναντι 10.4), το γάλα (ρευστό) (39 έναντι 136), τη ζάχαρη (10 έναντι 28.2) και τα λαχανικά (56 έναντι 90), βλ. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σσ. 10-11.

⁴⁷ Ο μέσος όρος ζωής στην Ελλάδα ήταν 50 χρόνια, όταν στη Μεγάλη Βρετανία, την Ολλανδία και τη Σουηδία ξεπερνούσε τα 60, βλ. Χεκίμογλου, «Από τη φτώχεια στην πείνα», 15.

για πολλά χρόνια, η γενική πτώχεια όλων των εμπολέμων θα είναι το επακόλουθμα. Και φυσικά η γενική πτώσις του βιοτικού επιπέδου όλων, και εις πολύ χαμηλόν σημείον [...]. Και η μόνη λύσις για εμάς είναι η αυτάρκεια».⁴⁸ Μέσα σε αυτό το επιδεινούμενο και αβέβαιο οικονομικό περιβάλλον η εξασφάλισή της αυτάρκειας σε είδη ανάγκης μετατράπηκε σε μονόδρομο, δίνοντας στην εξελισσόμενη προσπάθεια τον χαρακτήρα σταυροφορίας.

Η αφετηρία της οριοθετήθηκε με διαταγή που απέστειλε προς τις κρατικές αρχές (υπουργούς, γενικούς διοικητές, νομάρχες, επάρχους), σύμφωνα με την οποία η καλλιέργεια της γης αποτελούσε: «Εθνικόν καθήκον όμοιον προς το καθήκον του στρατεύεσθαι [...]. Ούτε σπιθαμή γης δεν επιτρέπεται να μείνη ακαλλιέργητος, ούτε χώρος αυλής να μείνη χωρίς να παραγάγη κάτι [...]. Όλαι αι ποικιλίαι των καλλιεργειών δέον να τεθούν εις χρήσιν [...] ο αγροτικός κόσμος [...] να είναι ο στρατός της οικονομικής ζωής [...]. Όλη η Ελλάς πρέπει να μεταβληθή εις ένα αγροτικόν στρατόπεδον [...].⁴⁹

Η κρισιμότητα ήταν αισθητή και στο επίπεδο της ρητορικής. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο όρος «στρατός» χρησιμοποιείται σε ένα τόσο μικρό κείμενο παραλλαγμένος τρεις φορές, σηματοδοτώντας τον χαρακτήρα της «μάχης» που έπρεπε να δοθεί σε κάθε σημείο της υπαίθρου και των πόλεων. Οι αγρότες, όπως και οι κάτοικοι των αστικών κέντρων αποτελούσαν τους πιστούς και πειθαρχημένους «στρατιώτες» στον «πόλεμο» του εσωτερικού μετώπου για την εξασφάλιση της αυτάρκειας. Ο παραινετικός και ήπιος τόνος της ειρηνικής περιόδου, «σας ζητώ, σας ζητούμεν, συμβουλή» αντικαταστάθηκε από αυστηρότερες διατυπώσεις, «εντέλλομαι, δεν επιτρέπεται, δέον, θέλω να εννοήση καλά τι ζητώ», με σαφείς αναφορές και στη λήψη δραστικών μέτρων εναντίον των κρατικών υπαλλήλων που θα παρουσίαζαν σημάδια αδιαφορίας ή ολιγωρίας.

Από την εκστρατεία δε θα απουσίαζαν τα σώματα ασφαλείας, ενώ υπήρχαν προσδοκίες για τη συμβολή του εκπαιδευτικού κόσμου, με σημαίνοντα τον ρόλο της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ), προς την οποία κοινοποίησε ανάλογη εγκύκλιο μία ημέρα αργότερα.⁵⁰ Με στόχο την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης, σε ορισμένες περιπτώσεις δόθηκε στη γεωργική εξόρμηση πανηγυρικός χαρακτήρας, όταν και πραγματοποιήθηκαν τελετές έναρξης, με την παρουσία του Μεταξά να καταγράφεται στην Αττικοβοιωτία.⁵¹ Άλλωστε, ο ίδιος

⁴⁸ Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμ. Δ', σ. 406.

⁴⁹ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Γενικούς Επιθεωρητάς Μέσης και Δημοτικής Εκπαιδευσεως... και Γεωργικούς Συν/μούς, Αριθ. 32194, Λάρισα, 9 Σεπτεμβρίου 1939, όπου συνημμένη η υπ' αριθ. 43573 τηλεφωνική διαταγή. Η διατύπωση «Ούτε σπιθαμή γης δεν επιτρέπεται να μείνη ακαλλιέργητος, ούτε χώρος αυλής να μείνη χωρίς να παραγάγη κάτι [...]», υπήρξε σύνθημα σε πανό που αναρτήθηκε στην είσοδο του δημοτικού καταστήματος στην Πάτρα, βλ. Εφημ. *Νεολόγος Πατρών*, 17 Σεπτεμβρίου 1939.

⁵⁰ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σσ. 139-140.

⁵¹ Εφημ. *Ακρόπολις*, 7 Νοεμβρίου 1939.

αισθανόταν ότι νομιμοποιούνταν να ζητήσει κάθε θυσία από τον αγροτικό κόσμο, προς τον οποίο ο δημόσιος λόγος του περιείχε μονίμως εγκωμιαστικές αναφορές. Θεωρούσε ότι η κρατική πολιτική είχε ενισχύσει τη θέση του σε βάρος άλλων τάξεων,⁵² ενώ η ανακήρυξη σε «Πρώτο Αγρότη» την 1^η Ιουλίου 1937 σηματοδότησε τον ξεχωριστό, συναισθηματικό του δεσμό με τον κόσμο της υπαίθρου.⁵³

Οι αυτοδιοικητικές αρχές κλήθηκαν με τη σειρά τους να συμβάλουν στη διατροφική κινητοποίηση. Οι νομαρχίες ενεργοποιήθηκαν, ώστε ο αγροτικός και ο αστικός πληθυσμός να συνειδητοποιήσουν την προτεραιότητα της αυτάρκειας και την ανάγκη συμμόρφωσης προς τις υποδείξεις τους. Οι μέχρι τότε συστάσεις για ανάπτυξη της οικόσιτης πτηνοκτηνοτροφίας και της αποθήκευσης αγαθών για τη δημιουργία αποθεμάτων, οι οποίες θα περιόριζαν την εξάρτηση από τις εισαγωγές, εξοικονομώντας πολύτιμο συνάλλαγμα, απέκτησαν χαρακτήρα ύψιστης ανάγκης.⁵⁴ Για τον καλύτερο συντονισμό των ενεργειών και την εξασφάλιση του ελέγχου της εντατικής καλλιέργειας μέχρι και το τελευταίο χωριό, δημιουργήθηκε στους νομούς ένα σύστημα επάλληλης εποπτείας από Επιτροπές Πολιτικής Επιστράτευσης. Αυτό περιλάμβανε την κεντρική επιτροπή στην πρωτεύουσα του νομού, την επαρχιακή επιτροπή στην πρωτεύουσα της επαρχίας και την τοπική επιτροπή σε κάθε κοινότητα. Στην τελευταία, η παραγωγική διαδικασία βρισκόταν υπό την εποπτεία των γεωπόνων, των αγροφυλάκων και των αστυνομικών οργάνων, με τη νεοσυσταθείσα τεχνική επιτροπή να αναλαμβάνει τη διαχείριση των καλλιεργητικών ζητημάτων.⁵⁵

Επιπρόσθετα, αναπτύχθηκε αρθρογραφία στον Τύπο για θέματα αυτάρκειας (ένταση καλλιέργειας, αποταμίευση αγαθών, τεχνικές οδηγίες για την αξιοποίηση της γης, πειθαρχία στις αγορανομικές διατάξεις), πραγματοποιήθηκαν στις πόλεις γεωργικές διαλέξεις, διανεμήθηκαν φυλλάδια στους γεωργούς και καταρτίστηκε με ευθύνη των επαρχιακών και τοπικών επιτροπών πρόγραμμα ομιλιών στην ύπαιθρο από κρατικούς και ιδιωτικούς

⁵² Αιχμή της φιλοαγροτικής πολιτικής υπήρξε ο νόμος 677, ανακουφίζοντας προσωρινά τους αγρότες από τους ιδιώτες πιστωτές (τοκογλύφους), καθώς διεγράφησαν οι καθυστερούμενοι τόκοι για ιδιωτικά χρέη πριν από την 1^η Ιανουαρίου 1935. Το υπόλοιπο κεφάλαιο μετά τη διαγραφή θα εξοφλούνταν με τόκο 3% και σε δώδεκα έτη, με την πρώτη τοκοχρεωλυτική δόση να καταβάλλεται την 1^η Οκτωβρίου 1938, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 677, «Περί ρυθμίσεως χρεών», φύλλο 184, Αθήνα, 17 Μαΐου 1937. Σημαντική αποδείχτηκε και η μερική κατάργηση της φορολογίας του ελαίου, που διευκόλυνε τις εξαγωγές του προϊόντος, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 1462, «Περί καταργήσεως των επί του ελαίου και τινών ελαιωδών προϊόντων εγγείου δημοσίου και προσθέτων φόρων και περί άλλων τινών διατάξεων», φύλλο 426, Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 1938. Για να ενδυναμωθεί το αίσθημα εγγείου ασφάλειας για τους αποκατασταθέντες μικροϊδιοκτήτες, γηγενείς και πρόσφυγες, αποφασίστηκε να τους αποδοθεί η πλήρης κυριότητα των κλήρων, μόλις επικυρωνόταν η οριστική διανομή από τον υπουργό Γεωργίας, ο οποίος και θα παραχωρούσε τους οριστικούς τίτλους κυριότητας, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 1722, «Περί τροποποίησης και συμπληρώσεως διατάξεων τινών του Αγροτικού Νόμου», φύλλο 173, Αθήνα, 2 Μαΐου 1939.

⁵³ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Α', σ. 211.

⁵⁴ Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας [στο εξής ΙΑΜ], Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας [στο εξής ΓΔΜ], φάκ. 130: Υφυπουργείον Αγορανομίας, προς τους κ.κ. Γεν. Διοικητές, Νομάρχες και Επάρχους, «Περί αναπτύξεως της πτηνοκτηνοτροφίας», Αριθ. 1051, Αθήνα, 26 Σεπτεμβρίου 1940.

⁵⁵ *Η Θεσσαλία*, 16 Σεπτεμβρίου 1939 και *Νεολόγος Πατρών*, 20 Σεπτεμβρίου 1939.

γεωπόνους, ενισχύοντας την εκστρατεία για διαφώτιση του αγροτικού κόσμου. Ο βασικός στόχος ήταν να εμφανιστεί περισσότερο δεκτικός στις νέες, βελτιωμένες καλλιεργητικές μεθόδους, εξέλιξη που συνεπαγόταν την εγκατάλειψη της αγρανάπαυσης, την εφαρμογή τετραετούς αμειψισποράς και τη χρησιμοποίηση σε μεγαλύτερο βαθμό των χημικών λιπασμάτων για εξασφάλιση βελτιωμένων στρεμματικών αποδόσεων.⁵⁶

Καταβλήθηκε συνεχής προσπάθεια, ώστε να μεγιστοποιηθεί η διατροφική χρήση της πατάτας, με την υποχρεωτική καλλιέργεια συγκεκριμένων προϊόντων να βρίσκεται στο επίκεντρο των αγορανομικών διατάξεων. Αυτές έδιναν βαρύτητα στη σπορά δημητριακών, στη φύτευση κηπευτικών και γεώμηλων από κάθε αγρότη σε έκταση τουλάχιστον διακοσίων τετραγωνικών μέτρων (όπου ήδη καλλιεργούνταν, η αύξηση της σπειρόμενης έκτασης έπρεπε να ανέρχεται σε ποσοστό τουλάχιστον 30%),⁵⁷ στη σπορά ρεβιθιών σε όχι λιγότερο από τρία στρέμματα,⁵⁸ ενώ παρόμοιο χαρακτήρα έλαβε η γραμμική και σκαλιστική καλλιέργεια του σίτου για συγκεκριμένο αριθμό στρεμμάτων.⁵⁹ Ως προς τον τελευταίο, απαγορεύτηκε η κατοχή του από μη σιτοπαραγωγούς με την αγροτική οικογένεια να δικαιούται την ετήσια ποσότητα διατροφής και την αναγκαία ποσότητα σποράς,⁶⁰ πρακτική που ίσχυσε και για τα όσπρια, τη διατροφική βάση του αγροτικού και εργατικού πληθυσμού.⁶¹

Ήταν τέτοια η κρισιμότητα των στιγμών, ώστε δόθηκε σημασία και στην παραμικρή λεπτομέρεια που θα μπορούσε να έχει θετική επίδραση στην επισιτιστική κατάσταση. Η νομαρχία Λάρισας ζήτησε από τον αγροτικό κόσμο της Θεσσαλίας να προτιμήσει την καλλιέργεια της φθινοπωρινής έναντι της εαρινής φακής,⁶² όταν ακόμα και το ξεβοτάνισμα των χόρτων μετατράπηκε σε καθήκον.⁶³ Αλλά και η ΓΔΗ στην προσπάθεια να εξασφαλίσει καθολική και απερίσπαστη συμμετοχή των αγροτών στη σταυροφορία για την εντατική καλλιέργεια, επέβαλε το κλείσιμο των καφενείων και των ποτοπωλείων στα χωριά για όσο διάστημα βρίσκονταν σε εξέλιξη οι γεωργικές εργασίες.⁶⁴

⁵⁶ *Η Θεσσαλία*, 13 Σεπτεμβρίου, 11 Οκτωβρίου και 4 Δεκεμβρίου 1939. Ύστερα από συμφωνία με την «Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων» εξασφαλίστηκε μέχρι τον Ιανουάριο του 1940 η διάθεση 80.000 τόνων χημικών λιπασμάτων σε σταθερές τιμές, βλ. *Ηπειρωτικός Αγών*, 30 Σεπτεμβρίου 1939.

⁵⁷ Εφημ. *Ελευθερία*, 23 Σεπτεμβρίου 1939.

⁵⁸ Εφημ. *Κήρυξ*, 10 Μαρτίου 1940.

⁵⁹ *Ελευθερία*, 2 Νοεμβρίου 1939, 10 Μαρτίου 1940.

⁶⁰ Η ετήσια ποσότητα διατροφής για κάθε οικογένεια ήταν ανάλογη των μελών, με την ημερήσια ατομική να καθορίζεται στα διακόσια δράμια, βλ. Εφημ. *Μακεδονία*, 12 Σεπτεμβρίου 1939.

⁶¹ *Η Θεσσαλία*, 18 Ιουλίου 1940.

⁶² Η μεγαλύτερη στρεμματική απόδοση και η ποιοτική υπεροχή της φθινοπωρινής φακής ισοδυναμούσαν με ετήσια παραγωγή 73.000 αιγοπροβάτων, βλ. ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Προέδρους των Κοινοτήτων του Νομού, Αριθ. 33743, Λάρισα, 22 Σεπτεμβρίου 1939.

⁶³ *Η Θεσσαλία*, 11 Απριλίου 1940.

⁶⁴ Εξαιρούνταν οι Κυριακές και το διάστημα από 6 έως 10 μ.μ., βλ. *Ηπειρωτικός Αγών*, 6 Οκτωβρίου 1939.

Στην επιτυχημένη κατάληξη της παραγωγικής εκστρατείας κομβικός θα ήταν ο ρόλος του εκπαιδευτικού κόσμου, όπως και της εκκλησίας, καθώς όφειλαν να επικεντρωθούν όχι μόνο στις σχολικές αίθουσες και στο εσωτερικό των ναών, αλλά να αναδείξουν τη σημασία της με ομιλίες σε κάθε χώρο κοινωνικής συναναστροφής. Σύμφωνα με τη νομαρχία Αχαΐας, οι εκπαιδευτικοί έμπρακτα θα έπρεπε να συμβάλουν στην επιτυχία του εθνικού σκοπού: «[...] τον οποίον σαφώς και κατηγορηματικώς το κράτος τάσσει ως πρώτιστον καθήκον σας».⁶⁵

Ενδεικτική για το κλίμα του διατροφικού συναγερμού ήταν η εγκύκλιος με συστάσεις για ίδρυση και ολική αξιοποίηση των σχολικών κήπων, την πλήρη παραμέληση των καλλωπιστικών φυτών και την καλλιέργεια ειδών πρώτης ανάγκης, όπως δημητριακά, πατάτες, λαχανικά, όσπρια και οπωροφόρα δέντρα. Η ανάγκη για τη δημιουργία καλλιεργήσιμων χώρων είχε ενταθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε ενθαρρύνονταν οι πολίτες να τους δημιουργήσουν με επιχωματώσεις ακόμα και στις στέγες σπιτιών και σχολείων. Εντύπωση προκαλεί και το φορτισμένο της λεξιλόγιο στην προσπάθεια να εξασφαλίσει τη συμμετοχή των εκπαιδευτικών: «Κινηθήτε [...] με πίστιν και φανατισμόν [...]. Μένος ιερόν να καταλάβη πάντας υμάς [...] αποτελεί σταυροφορίαν [...] ίσως και ιερωτέραν [...] από τας θρησκευτικὰς τοιαύτας».⁶⁶ Οι εκθέσεις για τα σχολεία της περιφέρειας Πατρών από τον Οκτώβριο του 1939 έως τον Μάρτιο 1940 αποκαλύπτουν ότι η πλειονότητα αυτών διέθετε κήπους, όπου καλλιεργούνταν σιτηρά, λαχανικά, γεώμηλα, κουκιά και οπωροφόρα δέντρα.⁶⁷

Η Ιερά Σύνοδος ζήτησε από το ανθρώπινο δυναμικό της να συμμετέχει ενεργά στη σταυροφορία για εντατική καλλιέργεια με ομιλίες και επισκέψεις στην ύπαιθρο, πρόσκληση που επαναλήφθηκε και από τοπικούς ιεράρχες.⁶⁸ Σε αρκετές περιπτώσεις οι Μητροπόλεις διέθεσαν για καλλιέργεια κήπους ναών, όπως έπραξε εκείνη στα Ιωάννινα,⁶⁹ η οποία απηύθυνε συστάσεις για εκμετάλλευση των αστικών κήπων,⁷⁰ τη στιγμή που δημιουργήθηκαν προσδοκίες και για την αξιοποίηση της μοναστηριακής γης.⁷¹ Στην προσπάθειά τους οι ιερείς είχαν αρωγό τις τοπικές αρχές, όπως αναδεικνύεται από

⁶⁵ Γενικά Αρχεία του Κράτους Νομού Αχαΐας [στο εξής ΓΑΚ Ν. Αχαΐας], Β' Γυμνάσιο Αρρένων Πατρών, φάκ. «Εισεληθόντων Εγγράφων, από 1-1-1939 έως 31-1-1940 από 1-700»: Νομαρχία Αχαΐας, προς τους κ.κ. Δ/ντάς Γυμνασίων και Ιδιωτικών Σχολείων, Δ/ντάς Δημοτικών Σχολείων, Αριθ. 32019/110, Πάτρα, 16 Σεπτεμβρίου 1939.

⁶⁶ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο 1^{οο} Δημ. Σχ. Βόλου, φάκ. 3, «Εγκύκλιοι Επιθεωρητού 1941-1949»: Ο Γενικός Επιθεωρητής της Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως της Ζ' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας, προς άπαντας τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς της Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως της Ζ' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας, «Περί εντατικής καλλιέργειας της γης», Αριθ. 1218, Λάρισα, 19 Σεπτεμβρίου 1939.

⁶⁷ ΓΑΚ Ν. Αχαΐας, Αρχείο Δ/σης Α'θμιας Εκπαίδευσης, φάκ. Εκπαιδευτική Περιφέρεια Πατρών, Υπηρεσιακά Εκθέσεις Σχολείων και διδακτικού Προσωπικού Σχολικού έτους 1939-1940.

⁶⁸ *Νεολόγος Πατρών*, 23 Σεπτεμβρίου 1939.

⁶⁹ *Ηπειρωτικός Αγών*, 29 Σεπτεμβρίου 1939.

⁷⁰ Ιωάννης Ν. Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου, 1936-1950*, Ιωάννινα 1997, τόμ. 10^{ος}, σ. 356.

⁷¹ Εφημ. *Μακεδονικόν Βήμα*, 8 Οκτωβρίου 1939.

κοινοποίηση του επάρχου Βόλου-Αλμυρού προς την κοινότητα Μακρυνίτσας, με την οποία ζήτησε να μεριμνήσει για την εξασφάλιση όσο γινόταν μεγαλύτερου ακροατηρίου σε προγραμματισμένη διάλεξη κληρικού.⁷²

Όταν η κρισιμότητα των συνθηκών το επέβαλε, οι πόλεις κινητοποιήθηκαν εξαντλώντας τις καλλιεργητικές δυνατότητες με την εκμετάλλευση των κήπων (δημοτικών και ιδιόκτητων) που βρίσκονταν εντός των ορίων του αστικού ιστού, όπως και των ανοιχτών-αναξιοποίητων γεωργικών χώρων. Οι πρώτοι ήταν άμεση ανάγκη να μετατραπούν σε λαχανόκηπους ή χώρους καλλιέργειας γεώμηλων και οσπρίων, αντικαθιστώντας τα κάθε λογής άνθη ή καλλωπιστικά φυτά. Στον Βόλο η διοικούσα επιτροπή, λίγες ημέρες μετά το διατροφικό προσκλητήριο του Μεταξά, αποφάσισε να στηρίξει οικονομικά την καλλιέργεια των δημοτικών γηπέδων και να αξιοποιήσει τα πάρκα του αστικού κέντρου.⁷³

Αλλά και στα Ιωάννινα καταγράφηκε συνδυασμένη προσπάθεια από την πλευρά του δήμου και της ΓΔΗ. Η διοικούσα επιτροπή χρηματοδότησε την καλλιέργεια κήπων και τμημάτων πλατειών,⁷⁴ όταν στην πόλη που διακρινόταν από μεγάλες εκτάσεις με ανθόκηπους και γι' αυτό χαρακτηριζόταν «ανθούπολη»,⁷⁵ η Γενική Διοίκηση κατέβαλε προσπάθειες, ώστε να ευαισθητοποιήσει τους δημότες στο κάλεσμα για ένταση της καλλιέργειας. Αρχικά, δημοσίευσε απόφαση για εκμετάλλευση κήπων και αυλών με λαχανικά και οπωροφόρα δέντρα, πλαισιωμένη από διάλεξη προς αγρότες και αστούς για τη σημασία της αυτάρκειας, με τον διοικητή, Κ. Φιλοσοφόπουλο, να δίνει το παράδειγμα, βοηθώντας στην εκχέρσωση και καλλιέργεια κηπευτικών στον περίβολο του κτηρίου, όπου στεγαζόταν η Διοίκηση.⁷⁶

Η ανταπόκριση της τοπικής κοινωνίας δεν επαλήθευσε, όμως, τις προσδοκίες, με συνέπεια νέα απόφαση-διαταγή στις 19 Σεπτεμβρίου να επιβάλει την υποχρεωτική καλλιέργεια κήπων και ακάλυπτων χώρων (οικόπεδα, πάρκα, πλατείες), ενώ σε περίπτωση μη συμμόρφωσης των ιδιοκτητών προβλεπόταν επιβολή αυστηρών ποινών.⁷⁷ Οι πολίτες εμφανίζονταν επιφυλακτικοί, αφού η μετατροπή των ανθόκηπων σε λαχανόκηπους σηματοδοτούσε αισθητική ανατροπή στην καρδιά του αστικού κέντρου, διαμορφώνοντας

⁷² ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 575: Επαρχία Βόλου και Αλμυρού, προς τον κ. Πρόεδρον Κοινότητος Μακρυνίτσης, Αριθ. 6143, Βόλος, 11 Δεκεμβρίου 1939.

⁷³ Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου [στο εξής ΔΗ.Κ.Ι.], Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου Βόλου (Παγασών), Πράξη 485 της 28^{ης} Σεπτεμβρίου 1939. Η δικτατορία είχε καταργήσει τους αιρετούς εκπροσώπους στην τοπική αυτοδιοίκηση, διορίζοντας διοικούσες επιτροπές, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 472, «Περί μεταρρυθμίσεως διατάξεων τινων της Νομοθεσίας 'περί Δήμων και Κοινοτήτων'», φύλλο 66, Αθήνα, 23 Φεβρουαρίου 1937.

⁷⁴ Ιστορικό Αρχείο Δήμου Ιωαννίνων [στο εξής ΙΑΔΙ], Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου, Πράξη 218 της 6^{ης} Νοεμβρίου 1939.

⁷⁵ Νικολαΐδης, *ό.π.*, σσ. 353-354.

⁷⁶ *Ηπειρωτικός Αγών*, 15, 16 Σεπτεμβρίου 1939.

⁷⁷ Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 355.

ατμόσφαιρα και ψυχολογία πολέμου, τις οποίες σε περίοδο ειρήνης δεν ήταν διατεθειμένοι να αποδεχτούν εύκολα.

Έναν μήνα αργότερα ο Φιλοσοφόπουλος ζήτησε από κάθε οικογένεια την καλλιέργεια τουλάχιστον 1.000 στρεμμάτων από τους κήπους και αγρούς, σημειώνοντας με έμφαση τις ποινές για όσους αδιαφορούσαν ή καλλιεργούσαν ατελώς.⁷⁸ Σε συνεργασία με ανώτερα στελέχη της Διεύθυνσης Γεωργίας πραγματοποίησε ελέγχους σε οδούς και συνοικίες, για να διαπιστώσει την πορεία του εγχειρήματος από το οποίο τελικά έμεινε ικανοποιημένος.⁷⁹ Η σταυροφορία έμεινε χαραγμένη και στη μνήμη του Σπύρου Στεφόπουλου: «[...] Ο μεγάλος μας κήπος μεταβλήθηκε σε ένα ωραίο μπουστάνι [...]. Μου είχαν βγει οι πλάτες για το πότισμα [...], την πολλή δουλειά την έβγαζε ο πατέρας, όμως κι όλη η οικογένεια βοηθούσε. Αυτά όλα τα δύο καλοκαίρια του '39 και του '40».⁸⁰

Τον Σεπτέμβριο του 1940, όταν βρισκόταν σε εξέλιξη η αντίστροφη μέτρηση για την έναρξη της ελληνοϊταλικής σύγκρουσης, οι τοπικές επιτροπές πολιτικής επιστράτευσης έπρεπε να διαθέτουν πλήρη εικόνα για τον ακριβή αριθμό ανδρών και γυναικών από το 18^ο μέχρι το 60^ο έτος της ηλικίας, οι οποίοι μπορούσαν να προσφέρουν αγροτικές υπηρεσίες, τον αριθμό των αροτριώντων ζώων, τις έτοιμες εκτάσεις για φθινοπωρινή καλλιέργεια, όπως και τις κοινοτικές ανάγκες σε σπόρους και σε ζωοτροφές.⁸¹ Με βάση αυτή την προεργασία, λίγες ημέρες αργότερα το υπουργείο Γεωργίας ενεργοποίησε τον αναγκαστικό νόμο 1984. Προαναγγέλλοντας την πρακτική της εμπόλεμης περιόδου, επέβαλε ανά δύο εβδομάδες τριήμερη υποχρεωτική εργασία για την καλλιέργεια αγρών που ανήκαν σε επιστρατευμένους γεωργούς ή σε εκείνους των οποίων επιτάχτηκαν τα αροτριώντα ζώα, όταν για τον ίδιο σκοπό θα προσφέρονταν από τους ιδιοκτήτες και τα μη επιταγμένα γεωργικά μηχανήματα. ενδυναμώνοντας το αίσθημα της συλλογικότητας και της ομοψυχίας. Οι υποχρεωτικές αγροτικές εργασίες καθορίστηκαν με αγορανομικές διατάξεις τον Οκτώβριο, ενώ οι τοπικές επιτροπές επιστράτευσης ανέλαβαν να ενημερώσουν τους κατοίκους στις κοινότητες με έκτακτες συνελεύσεις, την τοιχοκόλλησή τους σε πολυσύχναστα μέρη και αναγνώσεις στους ναούς για τρεις συνεχόμενες Κυριακές.⁸²

⁷⁸ *Ηπειρωτικός Αγών*, 18 Οκτωβρίου 1939.

⁷⁹ Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 357.

⁸⁰ Σπύρος Στεφόπουλος, *Προβλήματα ιστορίας και σκέψεις πάνω σ' αυτά. Για τον πόλεμο του 1940-41 και για τα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής*, Ιωάννινα 2004, σ. 9.

⁸¹ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 89: Νομαρχία Λαρίσης, Αριθ. 66, Λάρισα, 7 Σεπτεμβρίου 1940.

⁸² Στο ίδιο: Νομαρχία Λαρίσης, «Αγορανομική Διάταξις αριθ. 49» και προς τους Προέδρους Κοινοτήτων, Τοπικός Επιτροπός Πολιτικής Επιστρατεύσεως, τας συσταθείσας δυνάμει της υπ' αριθ. Π.Ε. 66 αποφάσεως ημών, Αριθ. 39715, Λάρισα, 2 Οκτωβρίου 1940.

Στις 2 Οκτωβρίου ο Μεταξάς απευθύνθηκε εκ νέου προς τον αγροτικό κόσμο, ζητώντας να καταβάλει μεγαλύτερη προσπάθεια, με την ένταση των εργασιών να κρίνεται επιβεβλημένη για τρεις λόγους: την επέκταση του πολέμου στην περιοχή της Μεσογείου μετά την είσοδο σε αυτόν της Ιταλίας τον Ιούνιο του 1940, τη μη ικανοποιητική ετήσια παραγωγή, όπως διαμορφώθηκε από τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες και την έλλειψη έμπειρων γεωργικών χεριών εξαιτίας των επιστρατευτικών αναγκών,⁸³ ζητώντας για ακόμα μία φορά τη συνδρομή των εκπαιδευτικών και της ΕΟΝ.⁸⁴

Η προσπάθεια για εξασφάλιση διατροφικής αυτάρκειας συνεχίστηκε με αμείωτο ρυθμό μέχρι την 28^η Οκτωβρίου.⁸⁵ Διακρίθηκε από σταδιακή εντατικοποίηση, με «βηματοδότη» την επιδείνωση των στρατιωτικών εξελίξεων και σημείο καμπής την παγκόσμια σύρραξη. Η αρχική αγωνία, μετά τον Απρίλιο του 1939, μετατράπηκε σε «ύψιστη ανάγκη», για να αποκτήσει από τον Σεπτέμβριο χαρακτήρα σταυροφορίας, απαιτώντας την κινητοποίηση του αστικού και αγροτικού κόσμου. Αυτή έλαβε χώρα σε κλίμα πειθαρχίας και συνεχούς κρατικής εποπτείας που καταγράφηκε μέχρι και την πιο απομακρυσμένη κοινότητα, μέχρι και τον τελευταίο αγρότη ή κτηνοτρόφο. Ήδη από τον Αύγουστο του 1937, και με αφορμή την επέτειο από την επιβολή της δικτατορίας, ο Μεταξάς είχε οριοθετήσει την κατευθυντήρια αρχή του καθεστώτος: «Το σύμβολον όλων μας από του πρώτου μέχρι του τελευταίου έστω: εργασία, τάξις και πειθαρχία».⁸⁶ Σύμφωνα με τις νομαρχιακές εγκυκλίους, η παραμικρή απόκλιση από το καλλιεργητικό καθήκον αποτελούσε πράξη αντιπατριωτική,⁸⁷ η οποία συνοδευόταν από επιβολή αυστηρών ποινών, καθώς η έλευση του πολέμου δεν επέτρεπε την παραμικρή μορφή παραβατικότητας, αμέλειας ή ολιγωρίας.⁸⁸

Ήταν όμως και τα κύρια γνωρίσματα της 4^{ης} Αυγούστου που διευκόλυναν τη «γεωργική συμμόρφωση» της κοινωνίας, αφού ο κυρίαρχος ρόλος των σωμάτων ασφαλείας στην επικράτεια και της Αγροφυλακής στην ύπαιθρο, σε συνδυασμό με έναν κρατικό μηχανισμό

⁸³ Πριν από την κήρυξη γενικής επιστράτευσης το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου βρίσκονταν ήδη σε κατάσταση μερικής, μυστικής επιστράτευσης μονάδες στη Μακεδονία, στη Θράκη, στην περιοχή των Ιωαννίνων, σε μέρος της Θεσσαλίας (Λάρισα), σε νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου, βλ. Παπάγος, *ό.π.*, σσ. 284-289.

⁸⁴ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σσ. 347-348.

⁸⁵ Σύμφωνα με υπολογισμούς του γεωπόνου Χρυσού Ευελπίδη, για το διάστημα 1933-1939 η αυτάρκεια παρουσίασε εξαιρετικά αποτελέσματα σε είδη, όπως το συμπυκνωμένο γάλα (97.1%), το βούτυρο (93.5%), το χοιρινό κρέας (99%), τα αυγά (97%), τα λαχανικά και την πατάτα (99%), πολύ θετικές επιδόσεις στον αραβόσιτο (85%), το κρέας αιγοπροβάτων (88.5%), λιγότερο θετικές στα όσπρια (78.5%), στο σίτο-άλευρα (65.9%) και στο βοδινό κρέας (62.5%), υστερώντας στο ρύζι (12.2%) και στη ζάχαρη-μέλι (3.6%), βλ. Ευελπίδης, *ό.π.*, σσ. 18-19.

⁸⁶ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Α', σ. 226.

⁸⁷ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρονήτσας, φάκ. 89: Νομαρχία Λαρίσης, προς τας Τοπικές Επιτροπές Πολιτικής Επιστρατεύσεως, συσταθείσας δυνάμει της υπ' αριθ. Ε. Π. 66 αποφάσεώς μας, Αριθ. 71, Λάρισα, 28 Σεπτεμβρίου 1940.

⁸⁸ Στην Πάτρα με νομαρχιακή απόφαση και ύστερα από πρόταση του Επόπτη Αγροτικής Ασφαλείας Αχαΐας, εκτοπίστηκε για ένα τρίμηνο στους Παξούς αγρότης από την περιοχή Καλαβρύτων με την κατηγορία της πρόκλησης αγροζημιών, βλ. Εφημ. *Τηλέγραφος*, 12 Ιανουαρίου 1940.

απόλυτα ελεγχόμενο από το καθεστώς ελαχιστοποιούσε τις περιπτώσεις απόκλισης από το γράμμα των αναγκαστικών νόμων και των υπουργικών ή νομαρχιακών αγορανομικών διατάξεων. Σε αυτό το πλαίσιο, η πανίσχυρη εκτελεστική εξουσία στη διαδρομή για την εφαρμογή του αυταρκειακού προγράμματος στην ουσία τροποποίησε και την έννοια της γεωργικής ιδιοκτησίας. Ο Έλληνας αγρότης, αν και δε στερήθηκε τα αναφαίρετα δικαιώματά του επί της γης, μετατράπηκε τώρα σε εντολοδόχο του κράτους, το οποίο στον «βωμό» του εθνικού σκοπού άσκησε έλεγχο, απαίτησε πειθαρχία, επέβαλε τρόπους καλλιέργειας σε συγκεκριμένα είδη, αποσκοπώντας στην εξασφάλιση των απαραίτητων διατροφικών ποσοτήτων. Η απειλή του πολέμου, που άμβλυne την αντιπάθεια προς το καθεστώς, συσπειρώνοντας σταδιακά τους πολίτες γύρω από την κεντρική εξουσία, διαμόρφωσε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για συντεταγμένη πορεία κράτους-κοινωνίας στη μάχη της εντατικής αγροκαλλιέργειας λίγο πριν από την ελληνοϊταλική αναμέτρηση και την έναρξη της επώδυνης, εναέριας δοκιμασίας για τα αστικά κέντρα. Για το κράτος και τις τοπικές αρχές η αντιαεροπορική προστασία αποτελούσε την επόμενη μεγάλη πρόκληση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΑΣΤΙΚΗ ΑΕΡΑΜΥΝΤΙΚΗ ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

α) Φόβοι και δυσκολίες

Η Ελλάδα, όπως και τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, παρακολούθουσε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τις εξελίξεις στη γηραιά ήπειρο. Μετά το 1922 η χώρα προσπάθησε να απορροφήσει τους οικονομικούς και κοινωνικούς κραδασμούς που κληροδοτήθηκαν από τη μικρασιατική περιπέτεια, υιοθέτησε νέο δόγμα στην εξωτερική πολιτική με την αποκήρυξη των αλυτρωτικών βλέψεων, επιδιώκοντας να εξασφαλίσει στο εσωτερικό τη μέγιστη πολιτική σταθερότητα. Όμως, η διεθνής οικονομική κρίση του 1929 οδήγησε σε πτώση την κυβέρνηση Βενιζέλου, προκάλεσε όξυνση των πολιτικών παθών, που ενισχύονταν με αποτυχημένα στρατιωτικά πραξικοπήματα, δοκιμάζοντας τις αντοχές και την ικανότητα του πολιτικού κόσμου. Ο τελευταίος, αποδείχτηκε κατώτερος των περιστάσεων, υπηρέτης του στενού κομματικού και όχι του εθνικού συμφέροντος, με αποκορύφωμα την εκχώρηση της πρωθυπουργίας στον Ιωάννη Μεταξά τον Απρίλιο του 1936. Ο Μεταξάς, γνωστός πολέμιος της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και της συνταγματικής νομιμότητας, μετά την επιβολή της δικτατορίας αποδείχτηκε πρόσωπο-κλειδί, καθώς ήταν εκείνος που θα διαχειριζόταν το ζήτημα της στρατιωτικής ανασυγκρότησης, όπως και την εθνική δοκιμασία η οποία ξέσπασε τις πρώτες πρωινές ώρες της 28^{ης} Οκτωβρίου.

Για το μικρό βαλκανικό κράτος οι δύο μεσοπολεμικές δεκαετίες δεν αποτέλεσαν διάστημα μόνο πολιτικών αναθεωρήσεων και ανακατατάξεων. Η επώδυνη αεροπορική πραγματικότητα, όπως διαμορφώθηκε μετά τους αστικούς βομβαρδισμούς στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι αποκρυσταλλωμένες θεωρητικές προσεγγίσεις για τα «ζωτικά κέντρα» στη δεκαετία του 1920, αλλά και οι ιαπωνικές εναέριες επιδρομές εναντίον των πόλεων της Κίνας το 1931-1932, επέβαλαν τον επαναπροσδιορισμό της επιχειρησιακής φιλοσοφίας, με σημείο αναφοράς την Αντιαεροπορική Άμυνα (Α/Α), ως αναπόσπαστο κρίκο της πολεμικής προσπάθειας και μονόδρομο για την αστική προστασία.¹ Μετά μάλιστα την

¹ Η Α/Α περιλαμβάνει την Παθητική Αεράμυνα (ΠΑΑ) που αποσκοπεί στην προστασία του έμψυχου-άψυχου υλικού και στην αποκατάσταση των βλαβών που προκαλούνται από την εχθρική αεροπορία, την Ενεργή Αεράμυνα (ΕΑΑ) για την επιθετική αναχίτηση-αντιμετώπιση της τελευταίας με χρήση καταδιωκτικών αεροσκαφών και επίγειων αντιαεροπορικών όπλων και την Υπηρεσία Επιτήρησης Συναγερμού Αέρος-Θαλάσσης (ΥΕΣΑΘ) για την έγκαιρη ειδοποίηση και κινητοποίηση των δύο πρώτων, βλ. Γενικό Επιτελείο

έμπρακτη απόδειξη των ικανοτήτων του «νέου όπλου» είχε μετατραπεί σε παράγοντα-καταλύτη ακόμα και για την έκβαση μιας αναμέτρησης, όπως επισημαίνεται από την Επιθεώρηση Α/Α, με αφορμή το επίπεδο αντιαεροπορικής προστασίας για την Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη: «[...] Άνευ της στοιχειώδους ταύτης αεραμύνης σχεδόν αναποτρέπτως θα καμφθώμεν οιαδήποτε και αν είναι η υπόλοιπος προς πόλεμον παρασκευή μας [...] η πλήρης ανυπαρξία τούτου έχει ως συνέπειαν να μηδενίζη σχεδόν την αποτελεσματικότητα της όλης προς πόλεμον οργανώσεώς μας [...]».²

Η πολεμική προπαρασκευή των αστικών κέντρων δρομολογήθηκε στη δεκαετία του 1930 με τον βαθμό αντιαεροπορικής ασφάλειας να επηρεάζεται από τις κυβερνητικές προτεραιότητες, οι οποίες μέχρι τον Οκτώβριο του 1935 είχαν οδηγήσει σε δεύτερη μοίρα τη ένοπλη θωράκιση. Η ανησυχητική αυτή εξέλιξη αναδεικνύεται από τοποθετήσεις της στρατιωτικής ηγεσίας, αποδίδοντας την υστέρηση σε λόγους που αφορούσαν τη διεθνή πολιτική σκηνή, κυρίως, όμως, σε εσωτερικούς παράγοντες. Ο Αλέξανδρος Σακελλαρίου, Αρχηγός Στόλου και μέλος του Ανώτατου Ναυτικού Συμβουλίου, επεσήμαινε ότι το κόστος της Μικρασιατικής Καταστροφής και οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες επηρέασαν τη στρατιωτική ανασυγκρότηση, με συνέπεια και οι λίγες αξιόλογες προσπάθειες που είχαν προηγηθεί (Πάγκαλος, Βενιζέλος) να έχουν παροδικό χαρακτήρα.³

Ο αρχηγός του ΓΕΣ, αντιστράτηγος Αλέξανδρος Παπάγος, θεωρούσε με τη σειρά του πως το φιλειρηνικό ρεύμα που επικράτησε και στην Ελλάδα μετά το 1918, η παρατεταμένη πολιτική αστάθεια, η σπατάλη του δημοσίου χρήματος και ιδίως οι εσφαλμένες εκτιμήσεις και οι άστοχες επιλογές της στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας για το διάστημα 1928-1935, λειτούργησαν αρνητικά στην πορεία προς τον εξοπλισμό.⁴ Σύμφωνα, ωστόσο, με τον Αλέξανδρο Δεσποτόπουλο, η καταγεγραμμένη υστέρηση δεν ισοδυναμούσε με εθνική αδιαφορία, αφού οι κυβερνήσεις μέχρι το 1935 προσπάθησαν να βελτιώσουν το αξιόμαχο των ενόπλων δυνάμεων, εστιάζοντας στην αναβάθμιση της εκπαίδευσης για τα στελέχη και στην προμήθεια του απαραίτητου οπλισμού.⁵

Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (έκδ.), *Η προς πόλεμον προπαρασκευή του ελληνικού στρατού, 1923-1940*, Αθήνα 1969, σ. 85.

² ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/1/1: Η Επιθεώρησης Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας, προς το Υπουργείον Στρατιωτικών, «Υποβολή εκθέσεως μετά καταστάσεων δια την οργάνωσιν της Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας», Αριθ. 22, Ιούνιος 1936, σσ. 4-5.

³ Αλέξανδρος Σακελλαρίου, *Ένας Ναύαρχος θυμάται...*, τόμ. Α', Εκδόσεις Γιώτα Σίγμα, Αθήνα [χ.χ.έ], σ. 208.

⁴ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 87: Ο Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού, προς την Α.Ε. τον κ. Πρόεδρον της Κυβέρνησης και Υπουργόν των Στρατιωτικών, την Α.Ε. τον κ. Υφυπουργόν των Στρατιωτικών, «Υποβολή Υπομνήματος», Αριθ. 39309, Αθήνα, 5 Φεβρουαρίου 1937, σσ. 23-25.

⁵ Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, *Η πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδος 1923-1940*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1998, σσ. 15-16.

Η ελλιπής κρατική χρηματοδότηση που σημάδεψε την πορεία της προετοιμασίας και αναπόφευκτα τον δείκτη της αεραμυντικής οργάνωσης, θέτοντας σε κίνδυνο ακόμα και την εδαφική ακεραιότητα, αποτυπώνεται στα έγγραφα της περιόδου. Όπως σημειώνει το Ανώτατο Στρατιωτικό Συμβούλιο (Πρακτικό 122/14 Δεκεμβρίου 1932), αν και το 1923 οι δαπάνες για την άμυνα απορροφούσαν το 26% του προϋπολογισμού, ύστερα από εννέα χρόνια υποχώρησαν στο 10%, όταν τα όμορα κράτη κατέγραφαν τουλάχιστον διπλάσιο ποσοστό. Η αμυντική κατάσταση χαρακτηριζόταν «αυτόχρημα τραγική», εξέλιξη που οδήγησε τη στρατιωτική ηγεσία να απευθύνει έκκληση για συμπλήρωση των ελλείψεων: «[...] Προς εξασφάλισιν μιας στοιχειώδους αμύνης, άνευ της οποίας κινδυνεύει η υπόστασις ημών ως κράτους», χωρίς να απουσιάζει και η επισήμανση για πλήρη απουσία αντιαεροπορικής άμυνας.⁶

Δύο χρόνια αργότερα το ΓΕΣ, εναρμονισμένο με τις εκτιμήσεις των ευρωπαϊκών επιτελείων, αναγνώρισε τη δυσάρεστη πραγματικότητα. Η πλήρης εφαρμογή των μέτρων της παθητικής και ενεργούς αεράμυνας θα ήταν ικανή να περιορίσει και όχι να εξαλείψει τον εναέριο κίνδυνο, τονίζοντας ότι η αποτελεσματική αντιμετώπισή του απαιτούσε οικονομικές θυσίες και τη συνδρομή των πολιτών σε κλίμα εθνικής πειθαρχίας. Ταυτόχρονα, οριοθέτησε με ακρίβεια τα «ευπαθή και ζωτικά σημεία», που αφορούσαν πόλεις στο εσωτερικό (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Βόλος, Λάρισα, Καβάλα) και στην παραμεθόριο ζώνη, στις οποίες οι εναέριες προσβολές, συμπεριλαμβανομένων βιομηχανικών εγκαταστάσεων κρίσιμων για τη διεξαγωγή του πολέμου και η διατάραξη της τάξης θα μπορούσαν να επιδράσουν στο ηθικό του πληθυσμού και του στρατού, επισημαίνοντας δύο ζητήματα: α) τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες, και β) την επίδραση που η αεραμυντική διαφώτιση θα είχε στο ηθικό των πολιτών, αφού φάνταζε ικανή να τους προστατέψει από την ανεξέλεγκτη κινδυνολογία για τον εναέριο κίνδυνο, λειτουργώντας θετικά στη ενδυνάμωση της ψυχολογίας στο εσωτερικό μέτωπο.⁷

Το γεγονός ωστόσο που σημάδεψε τη διαδικασία της προπαρασκευής ήταν η ιταλική εισβολή στην Αιθιοπία. Η ηγεσία αφυπνίστηκε από την επιθετική ενέργεια του Mussolini για διεύρυνση της «Νέας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας», η οποία ανέτρεψε τις γεωπολιτικές ισορροπίες στη Μεσόγειο, δρομολογώντας την έναρξη της προετοιμασίας. Ισοδυναμούσε με μία επεκτατική κίνηση, τερματίζοντας το δωδεκαετές ειρηνικό διάστημα που βίωνε η χώρα μετά τη Συνθήκη της Λοζάνης, την απουσία προκλητικών ενεργειών και τη σταθερή

⁶ Για το έτος 1931-1932 η Βουλγαρία διέθεσε το 19% του προϋπολογισμού, ενώ η Γιουγκοσλαβία και η Τουρκία το 26%, βλ. Παπάγος, *ό.π.*, σσ. 92-95.

⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/Π/1: «Περί οργανώσεως προστασίας αμάχου πληθυσμού από εναερίων επιθέσεων», 1934, σσ. 3-4, 11, 15-16.

προσήλωση στο έργο της εσωτερικής ανασυγκρότησης και ανάπτυξης. Η Ελλάδα αναζήτησε τη διπλωματική στήριξη της Αγγλίας, επανεξέτασε τον αμυντικό προσανατολισμό, που ως τότε ήταν μόνιμα επικεντρωμένος στην ανάσχεση της βουλγαρικής απειλής για έξοδο στο Αιγαίο, συνειδητοποιώντας την επιτακτική ανάγκη για την ενίσχυση των αμυντικών δαπανών και την ανασυγκρότηση των ενόπλων δυνάμεων, μέρος της οποίας ήταν και η αντιαεροπορική ενίσχυση.

Πόσο επιβεβλημένη ήταν η παραπάνω εξέλιξη αναδεικνύεται σε έκθεση του ΓΕΣ τον Οκτώβριο του 1935 για τη στρατιωτική κατάσταση σε περίπτωση αγγλοϊταλικού πολέμου: «Η σήμερον στρατιωτική δυναμικότης της Ελλάδος είναι τόσον περιορισμένη, ώστε να μη δύναται να αποτελή εγγύησιν της ασφαλείας της». Ειδικότερα για το θέμα της αεράμυνας, αφού επεσήμανε ότι η χώρα θα αποτελέσει στόχο της ιταλικής αεροπορίας, τόνιζε: «[...] Η αντιαεροπορική άμυνα, ενεργητική και παθητική, δια να μη είπη τις ότι είναι άγνωστος εν Ελλάδι, πάντως ευρίσκεται εν εμβρυώδει καταστάσει. Εναντίον της προσβολής δι' αερίων ουδέν δύναται η χώρα μας να αντιτάξει». Έκδηλη ήταν και η ανησυχία για το ηθικό σε περίπτωση βομβαρδισμού βιομηχανικών και στρατιωτικών εγκαταστάσεων στην Αθήνα και στον Πειραιά, αναγνωρίζοντας την έλλειψη προστασίας: «Είναι επίσης ευνόητος η επίδρασις εξ ενός τοιούτου βομβαρδισμού επί του ηθικού του αμάχου και άνευ προστασίας πληθυσμού».⁸

Οι προσπάθειες για την αεραμυντική ασφάλεια, που εντατικοποιήθηκαν μετά το 1935, διακρίνονταν από την ίδια μονότονη διαπίστωση. Η οικονομική στενότητα συνιστούσε τροχοπέδη για την ουσιαστική της ενίσχυση, με συνέπεια το 1936 ο αντιστράτηγος Δημήτριος Καθενιώτης, Πρόεδρος του Ανώτατου Πολεμικού Συμβουλίου, να χαρακτηρίσει ανεπαρκές το επίπεδο ετοιμότητας της ΕΑΑ για την πρωτεύουσα.⁹ Το ίδιο έτος, η Επιθεώρηση Α/Α οριοθέτησε ως «αεροπορικές προτεραιότητες» την Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη. Στις τρεις πόλεις κατοικούσαν 1.300.000 κάτοικοι από τα 2.100.000 που ήταν το σύνολο του αστικού πληθυσμού, διαθέτοντας νευραλγικές υποδομές στη βιομηχανία, στο εμπόριο, στις μεταφορές και τις κεντρικές κρατικές υπηρεσίες. Λόγω της έλλειψης

⁸ Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιου*, τόμ. Δ', σσ. 618-619. Στις 10 Φεβρουαρίου 1939 ο Παπάγος ενημέρωσε τον Μεταξά για την ένδεια αντιασφυξιογόνων προσωπίδων. Ο στρατός διέθετε μόνο 100.000, όταν απαιτούνταν 300.000 συνολικής δαπάνης 200 εκατομμυρίων δρχ., τη στιγμή που ο άμαχος πληθυσμός «[...] δεν διαθέτει σχεδόν καμμίαν». Οι κάτοικοι των μεγάλων πόλεων θα διευκολύνονταν, ώστε να τις εξασφαλίσουν μέσω δόσεων, στους άπορους προβλεπόταν η δωρεάν διάθεσή τους, ενώ οι βιομηχανικές μονάδες-στόχοι της εχθρικής αεροπορίας θα αναλάμβαναν οι ίδιες να τις προμηθεύσουν στο προσωπικό τους, βλ. Παπάγος, *ό.π.*, σ. 386.

⁹ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 85: Ανώτατον Πολ. Συμβούλιον, προς τον κ. Πρόεδρον Α.Σ. Εθνικής Αμύνης, «Υποβολή γνωματεύσεων επί του ζητήματος της Οργανώσεως Αεραμύνης της Χώρας», Αριθ. 142, Αθήνα, 10 Σεπτεμβρίου 1936, σ. 4.

αεραμυντικών μέσων, οι επιδρομές εναντίον τους θα είχαν καταστροφικά αποτελέσματα, όταν για την υποτυπώδη και μόνο οργάνωση της ΕΑΑ απαιτούνταν 865.000.000 δρχ.¹⁰

Ακόμα και μετά την παρέλευση δύο ετών η στρατιωτική ηγεσία συνέχιζε να κάνει λόγο για στοιχειώδη εξυπηρέτηση των αεραμυντικών αναγκών. Το ποσό των 6 δισεκατομμυρίων που ζητούσε η Ανώτερη Διοίκηση Αντιαεροπορικής Άμυνας (ΑΔΑΑ) για πλήρη οργάνωση θεωρούνταν ανέφικτο, με αποτέλεσμα η ΕΑΑ των πόλεων να εξυπηρετηθεί από τα μέσα που διέθετε ο στρατός εκστρατείας, στον βαθμό που θα ήταν εφικτό, ενώ για την ΠΑΑ προβλεπόταν η διάθεση μόνο 25 εκατομμυρίων, με σκοπό την εγκατάσταση δικτύου διαβιβάσεων και παρατηρήσεως.¹¹ Η ισχνή χρηματοδότηση της παθητικής αεροπροστασίας ερμηνεύεται από την ανάγκη για ενίσχυση της ΕΑΑ (στρατός εκστρατείας, αεροπορία, αντιαεροπορικό πυροβολικό, οχυρωματικά έργα), με αποτέλεσμα για το διάστημα 1936-1939 να περιοριστεί τελικά στα 19 εκατομμύρια.¹²

Το 1939 αποδείχτηκε κρίσιμο έτος για τη στρατιωτική προπαρασκευή. Ο Ισπανικός Εμφύλιος είχε ολοκληρωθεί, παρέχοντας στα επιτελεία τη δυνατότητα να αξιολογήσουν τη χρήση του «νέου όπλου», η σύγκρουση στην ευρωπαϊκή ήπειρο ήταν θέμα χρόνου, ενώ ειδικότερα για την Ελλάδα η ιταλική εισβολή στην Αλβανία αποκτούσε ξεχωριστή σημασία, μετατρέποντάς την σε όμορη χώρα με την «υπό κατασκευή» αυτοκρατορία του Mussolini. Το ΓΕΣ ερμήνευσε την κίνηση της Ρώμης ως άλλη μία προκαταρκτική ενέργεια του Άξονα στην πορεία προς τον πόλεμο, θεωρώντας αναξιόπιστες τις διαβεβαιώσεις για σεβασμό της εδαφικής ακεραιότητας. Μοναδικός στόχος των φαινομενικά φιλικών και φιλειρηνικών εγγυήσεων ήταν ο καθυσχασμός και η επανάπαυση της Αθήνας, ώστε να καθυστερήσει την όποια διαδικασία επιστράτευσης, εξέλιξη που θα μεγιστοποιούσε την επιτυχία του εχθρικού αιφνιδιασμού. Επιπλέον, αναγνώριζε την ιταλική αεροπορική και ναυτική υπεροχή, το χαμηλό επίπεδο της εγχώριας ΕΑΑ, την επιτακτική ανάγκη για ενίσχυση των λίγων μονάδων που ήδη βρίσκονταν στην αλβανική μεθόριο και την έναρξη της επιστρατευτικής διαδικασίας, χωρίς να εγκαταλείπει την εγρήγορση έναντι της μόνιμης βουλγαρικής απειλής.¹³

¹⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/1/1: Η Επιθεώρησης Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας, προς το Υπουργείον Στρατιωτικών, «Υποβολή εκθέσεως μετά καταστάσεων δια την οργάνωσιν της Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας», Αριθ. 22, Ιούνιος 1936, σσ. 1-4.

¹¹ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 87: Ο Αρχηγός του Γενικού Επιτ. Στρατού, προς την Α.Ε. Κύριον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως και Υπουργόν επί των Στρατιωτικών, την Α.Ε. Κύριον Υφυπουργόν επί των Στρατιωτικών, «Υποβολή γενικού εφοδιαστικού προγράμματος του Στρατού και εισηγητικής επ' αυτού εκθέσεως», Αριθ. 71549, Αθήνα, 26 Ιανουαρίου 1938, σσ. 13-14.

¹² Αθανάσιος Κορόζης, *Οι πόλεμοι 1940-41. Επιτυχία και Ευθύνη*, τόμ. Α', Αθήνα 1957, σ. 184.

¹³ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 105: Ο Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού, προς την Α.Ε. τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως και Υπουργόν επί των Στρατιωτικών, την Α.Ε. τον κ. Υφυπουργόν των Στρατιωτικών, «Υποβολή Υπομνήματος», Αριθ. 60835, Αθήνα, 25 Απριλίου 1939, σσ. 1-4.

Τον Απρίλιο η ΑΔΑΑ έκρινε ότι η ιταλική παρουσία στην Αλβανία έφερε πιο κοντά και το ενδεχόμενο βομβαρδισμού των πόλεων από την αεροπορία του Mussolini, μετατρέποντας σε αυτονόητη ενέργεια την ενίσχυση των προσπαθειών για προστασία των μεγάλων αστικών κέντρων και ιδίως της Θεσσαλονίκης. Όμως, το επίπεδο της αεράμυνας παρέμενε φτωχό, το οικονομικό κόστος καθιστούσε εξωπραγματικό το ενδεχόμενο να διασφαλιστεί προστασία στο εσωτερικό, με συνέπεια να προταχτεί η λύση της ιεράρχησης αναγκών. Άλλωστε, ο Ισπανικός Εμφύλιος είχε δείξει ότι στόχο της εχθρικής αεροπορίας δεν αποτελούσε η επικράτεια, αλλά οι παράλιες πόλεις και όσες βρίσκονταν σε απόσταση εκατό χιλιομέτρων από τη μεθοριακή γραμμή, όταν για τις ελληνικές η απουσία ουσιαστικής ασφάλειας από την αεροπορία δίωξης και η μερική μόνο από το επίγειο πυροβολικό μεγιστοποιούσαν τον βαθμό εναέριας έκθεσης. Η αεράμυνα θα επικεντρωνόταν, επομένως, σε συγκεκριμένα αστικά κέντρα, σιδηροδρομικούς κόμβους, υποδομές, που στην Αττική περιλάμβαναν τις αποθήκες καυσίμων στη Δραπετσώνα, το ηλεκτρικό εργοστάσιο της Πάουερ, το ανυπεράσπιστο ως τότε υδροηλεκτρικό φράγμα στο Μαραθώνα και τα πολιτιστικά μνημεία.¹⁴

Η υστέρηση καταγράφηκε και το 1940 με τον Παπάγο να χαρακτηρίζει την αντιαεροπορική άμυνα ανεπαρκή. Το υπουργείο Στρατιωτικών παρέμενε σταθερά προσανατολισμένο στον βουλγαρικό κίνδυνο,¹⁵ τη στιγμή που ο Μεταξάς προχώρησε σε μία οδυνηρή επισήμανση. Η χώρα των ελλειμματικών προϋπολογισμών θα συνέχιζε μόνη την εξοπλιστική προσπάθεια, αφού οι Σύμμαχοι (Άγγλοι, Γάλλοι) αδυνατούσαν να βοηθήσουν εκαιτίας των δικών τους στρατιωτικών αναγκών.¹⁶

Στο διάστημα της προετοιμασίας γινόταν αντιληπτός ο υψηλός βαθμός έκθεσης των αστικών κέντρων στον αεροπορικό κίνδυνο. Οι εναέριες προσβολές θεωρούνταν δεδομένες, η αδυναμία προστασίας γινόταν αποδεκτή από τη στρατιωτική ηγεσία, εξέλιξη που προκαλούσε ανησυχία για τον δείκτη ψυχολογίας και τις απώλειες ανάμεσα στον πληθυσμό. Το ισχυρότερο αποτρεπτικό μέσο ήταν η παρουσία ΕΑΑ, η οποία θα ελαχιστοποιούσε τη δράση της εχθρικής αεροπορίας, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση αισθήματος ασφάλειας για τους κατοίκους των πόλεων,¹⁷ με τις μεταπολεμικές εκθέσεις να αναγνωρίζουν τη δυσαναλογία

¹⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/Α/1: Ανωτέρα Δ/σις Αντιαερ/κής Αμύνης, «Έκθεσις επί γενικωτάτων τινών ζητημάτων αφορώντων την αεράμυνα», Αθήνα, 31 Ιουλίου 1939, σσ. 3-5, 7-8, 10 και φάκ. 767/Δ/1: Υπουργείον Στρατιωτικών, Διαταγή Βασιλικού Σώματος Στρατού, «Οδηγία δια την Αντιαεροπορικήν Άμυνα», 1939, σ. 3.

¹⁵ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 104: Ο Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού, προς την Α.Ε. κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως και Υπουργόν επί των Στρατιωτικών, την Α.Ε. κ. Υφυπουργόν επί των Στρατιωτικών, «Υποβολή Υπομνήματος», Αριθ. 115414, Αθήνα, 2 Απριλίου 1940, σσ. 25-30.

¹⁶ Για το οικονομικό έτος 1939-1940 το έλλειμμα προσδιοριζόταν στα 540 εκατομμύρια δρχ., βλ. *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1939*, σ. 106.

¹⁷ Την 28^η Οκτωβρίου η Ελλάδα διέθετε 78 αεροπλάνα πρώτης γραμμής έναντι 463 ιταλικών. Τα τελευταία υπερτερούσαν σε τεχνικά χαρακτηριστικά και επιχειρησιακές δυνατότητες, αφού διέθεταν μεγαλύτερη ακτίνα δράσης, προηγμένα συστήματα αεροναυτιλίας, μεταφέροντας μεγαλύτερο φορτίο βομβών. Επιπρόσθετα, ο

των αεροπορικών δυνάμεων ανάμεσα στην ιταλική και στην ελληνική περίπτωση: «[...] Η εις αεροπορίαν ιταλική υπεροχή ήτο συντριπτική».¹⁸

Ελάχιστα ήταν, όμως, τα κράτη στη δεκαετία του 1930 που μπορούσαν να διαθέσουν τους αναγκαίους οικονομικούς πόρους ή είχαν την τεχνογνωσία και την απαραίτητη βιομηχανική υποδομή, ώστε να εξασφαλίσουν αποτελεσματική ΕΑΑ. Η συνειδητοποίηση της υστέρησης, σε συνδυασμό με τη βεβαιότητα ότι και στην περίπτωση επάρκειας ενεργών μέσων προσβολής του αντιπάλου, αυτά δε θα μπορούσαν να εξουδετερώσουν την εχθρική δραστηριότητα, είχαν ως συνέπεια να στρέψουν την προσοχή στην εκπαίδευση του άμαχου πληθυσμού για τη διαχείριση των εναέριων συνεπειών, προσδοκώντας ότι θα ήταν ικανή να αντισταθμίσει σε σημαντικό βαθμό την αδυναμία τους να παρουσιάσουν αξιόλογες αεροπορικές δυνάμεις. Ακόμα και οι πιο ισχυρές οικονομικά χώρες προσέδωσαν σε αυτήν βαρύτητα, αναγνωρίζοντας ότι η έγκαιρη οργάνωσή της από την ειρηνική περίοδο, συνεπικουρούμενη από τη δράση της αεροπορίας, θα αναδεικνυόταν σε καθοριστικό παράγοντα για την αστική ασφάλεια και τη διατήρηση του ηθικού, συμβάλλοντας στη σταθεροποίηση των μετόπισθεν.

Με άλλα λόγια, πλησιάζοντας στη νέα σύρραξη, η οικονομική στενότητα και ο διάχυτος φόβος για την καταστρεπτική δράση του «νέου όπλου», αναβάθμισαν την ΠΑΑ σε κύρια προτεραιότητα για τις ηγεσίες. Ήδη από το 1937 η Επιθεώρηση Α/Α δήλωνε ότι για την Ελλάδα «[...] της οποίας αι οικονομικά δυνατότητες δεν επιτρέπουν εξαιρετικά ισχυρόν αντιαεροπορικών εξοπλισμόν δια μέσων ενεργών, η οργάνωσις της παθητικής αντιαεροπορικής αμύνης του αμάχου πληθυσμού είναι όλως ιδιαίτέρως επιβεβλημένη».¹⁹

β) Η οργάνωση της Παθητικής Αεράμυνας

Η ΠΑΑ, ως τμήμα της αντιαεροπορικής άμυνας, βρισκόταν υπό την εποπτεία του υπουργείου Στρατιωτικών, συνιστώντας σύμφωνα με τις επιτελικές εκτιμήσεις: «[...] ου μόνον έργον πατριωτισμού αλλά και καθήκον στοιχειώδους ανθρωπισμού».²⁰ Περιλάμβανε

αντίπαλος διέθετε σύγχρονα αεροδρόμια στην Αλβανία (Κορυτσά, Αργυρόκαστρο, Τίρανα, Βεράτιο, Αυλώνα) και στη νοτιοανατολική Ιταλία (Μπάρι, Λέτσε, Πρίντζι, Φότζια, Τάραντο), βλ. Γενικό Επιτελείο Αεροπορίας, *Ελληνική Αεροπορία. Συνοπτική Ιστορία: 1908-1944*, Υπηρεσία Ιστορίας ΠΑ, 2000, σσ. 90-91.

¹⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 601/Α/1: «Εκθεση του Αρχιστρατήγου Αλέξανδρου Παπάγου σχετικά με τον ελληνοϊταλικό και ελληνογερμανικό πόλεμο 1940-41», σ. 181.

¹⁹ Υπουργείον Στρατιωτικών (έκδ.), *Επιθεώρησις Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας, Παθητική Αεράμυνα*, Αθήνα 1937, σ. 12.

²⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/Π/1: «Εκθεσις περί οργανώσεως προστασίας αμάχου πληθυσμού από εναερίων επιθέσεων», 1934, σ. 5. Το προσωπικό της απαιτούσε 15.000 άνδρες (τραυματιοφορείς, εφέδρους άνω των 40 ετών για ενίσχυση των σωμάτων ασφαλείας, της πυροσβεστικής, της υγειονομικής υπηρεσίας και των

εκείνη των ενόπλων δυνάμεων, των χερσαίων συγκοινωνιών, των λιμενικών ζωνών και του άμαχου πληθυσμού, λειτουργώντας προληπτικά (τεχνητή απόκρυψη, συσκότιση, αραίωση πληθυσμού), αμυντικά (ορύγματα, καταφύγια, χρήση αντιασφυξιογόνων προσωπίδων) και επανορθωτικά (υγειονομική υπηρεσία, πυρόσβεση, υπηρεσία απολυμαντών).²¹ Ο κρατικός ρόλος ήταν δευτερεύων, αφού θεωρούνταν βασική αρμοδιότητα για τους δήμους, τις κοινότητες, τις επιχειρήσεις, τις βιομηχανίες και τέλος τους ίδιους τους πολίτες. Τα σώματα ασφαλείας (Βασιλική Χωροφυλακή, Αστυνομία Πόλεων) θα αναλάμβαναν την οργάνωσή της για την ειρηνική περίοδο και την καθοδήγηση στις έκτακτες συνθήκες, σύμφωνα με τα καθήκοντά τους, όπως οριοθετήθηκαν από το υφυπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας (ΥΔΑ).²²

Το κύριο βάρος για τη συγκρότησή της στην περίοδο από την ιταλική εισβολή στην Αλβανία ως την άνοιξη του 1940 έφερε ο αναγκαστικός νόμος 1135.²³ Προέβλεπε την ίδρυση Διοικήσεων ΠΑΑ στις μεγάλες πόλεις, για όσες, όμως, είχαν μικρότερη αεραμυντική σημασία την ευθύνη έφεραν τα τοπικά Φρουραρχεία και η Χωροφυλακή, προβαίνοντας στη σύσταση Γραφείων ΠΑΑ. Διευρύνθηκαν οι αρμοδιότητες των αστυνομικών αρχών, αφού η παρουσία τους στην ύπαιθρο, αλλά και η γνώση των τοπικών συνθηκών κρίνονταν καθοριστικής σημασίας για την οργάνωση και λειτουργία της. Στις Διοικήσεις και στα Γραφεία νευραλγική θα ήταν η παρουσία των εν ενεργεία ή απόστρατων αξιωματικών, ενώ μεταφέρθηκαν περισσότερες αρμοδιότητες στην τοπική αυτοδιοίκηση. Η μετατόπιση αφορούσε την κατασκευή και διασκευή ομαδικών καταφυγίων, τη διαφώτιση των πολιτών και του διοικητικού προσωπικού μέσα από διαλέξεις, άρθρα στον τοπικό Τύπο, προβολή ταινιών, αναλαμβάνοντας πρωταγωνιστικό ρόλο στην ενημέρωση του πληθυσμού. Οι αυτοδιοικητικοί φορείς ήταν υποχρεωμένοι να εγγράψουν στους ετήσιους προϋπολογισμούς ελάχιστο όριο πιστώσεων για την πραγματοποίηση μέτρων, όπως αυτά δρομολογούνταν από τα υπουργεία Στρατιωτικών και Εσωτερικών. Καθορίστηκαν οι διατάξεις για τους ιδιοκτήτες οικιών, καταστημάτων, αποθηκών τροφίμων για την προστασία των ίδιων και των αγαθών,

υπηρεσιών επιτηρήσεως και πληροφοριών αέρος), βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/Β/1: «Εκθεσις επί της Α/Α του Εσωτερικού της Χώρας», 4 Μαρτίου 1937, σ. 5

²¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή*, σσ. 86, 89.

²² ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 94: «Κανονιστικά Οδηγία Επιστρατεύσεως», Υφυπουργείον Δημόσιας Ασφάλειας, Αθήνα 1939.

²³ Η πρώτη νομοθετική παρέμβαση για τη συντονισμένη δράση Παθητικής και Ενεργής αεράμυνας έλαβε χώρα το 1935, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 2/11 Νοεμβρίου 1935, «Περί συστάσεως Επιθεωρήσεως αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας», φύλλο 539, Αθήνα, 2 Νοεμβρίου 1935. Οι οργανωτικές βάσεις τέθηκαν το 1936 και αφορούσαν την ενεργό ανάμειξη της αυτοδιοίκησης, την υποχρεωτική εργασία των πολιτών για αεραμυντικά έργα, τη στιγμή που κρατικοί οργανισμοί, ιδιωτικές βιομηχανίες και επιχειρήσεις (ανεξάρτητα ιδρύματα) αναλάμβαναν με ίδιους οικονομικούς πόρους την προστασία των υπαλλήλων, των μηχανημάτων και του ευπαθούς υλικού, βλ. ΦΕΚ, Β.Δ., «Περί οργάνωσης της Παθητικής Αεραμύνης της Χώρας», φύλλο 104, Αθήνα, 22 Φεβρουαρίου 1936.

βαρύτητα δόθηκε, ωστόσο, στην υποχρεωτική κατασκευή καταφυγίων για τις νέες οικοδομές, αφού σε διαφορετική περίπτωση θα ανακαλούνταν η άδεια οικοδόμησης.²⁴

Το 1938 η ΑΔΑΑ κοινοποίησε το Σχέδιο Ενέργειας που αποτέλεσε βάση για την οργάνωση της ΠΑΑ στην περιοχή ευθύνης των 13 εποπτειών, 64 διοικήσεων και 244 υποδιοικήσεων ΠΑΑ (η καθεμία κατηγορία αντιστοιχούσε στις ανώτατες διοικήσεις Χωροφυλακής και στις αστυνομικές διευθύνσεις, στις διοικήσεις, υποδιοικήσεις Χωροφυλακής και στα αστυνομικά τμήματα). Ήταν επικεντρωμένο στην οργάνωση των υπηρεσιών που εμπλέκονταν σε θέματα αεράμυνας (έφεδρη αστυνομία, συνεργεία ανιχνευτών, απολυμαντών, πυροσβεστών, παροχής πρώτων βοηθειών, απεγκλωβισμού πολιτών από ερείπια κτηρίων), στη σύνταξη μελετών για μερική αραιώση πληθυσμού, στην απογραφή των υπαρχόντων καταφυγίων, στον εντοπισμό των σημείων και την παροχή τεχνικών οδηγιών για ανόρυξη ορυγμάτων, στη συσκότιση, στον συναγερμό, στην αυτοπροστασία οικιών, βιομηχανιών, επιχειρήσεων και στην προστασία των τροφίμων και του νερού από χημικές ουσίες.²⁵

Ο νόμος, ωστόσο, με τον οποίο η χώρα κηρύχτηκε σε «κατάσταση Αεραμύνης» το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου ήταν ο 2372. Το Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Άμυνας (ΑΣΕΑ), με τις αποφάσεις του να έχουν υποχρεωτικό χαρακτήρα για τις κρατικές αρχές, τους οργανισμούς δημόσιου ή ιδιωτικού δικαίου και τους ιδιώτες, ανέλαβε την ευθύνη για την οργάνωση και εποπτεία της αεραμυντικής ασφάλειας, νομιμοποιούμενο να επιβάλλει κάθε είδους περιορισμό, δαπάνη ή εργασία προς όφελος της αντιαεροπορικής άμυνας. Συνεργαζόταν με όλα τα υπουργεία, κυρίως με τα πολεμικά (Στρατιωτικών, Ναυτικού, Αεροπορίας), το ΥΔΑ για την πυρόσβεση και την αστική αραιώση, το υπουργείο Εσωτερικών και Διοικήσεως Πρωτεύουσας για την προστασία του πληθυσμού (καταφύγια, ορύγματα, τεχνητή απόκρυψη, παροχή προσωπίδων, συναγερμός, συσκότιση, σταθμοί πρώτων βοηθειών), όπως και τα υπουργεία Συγκοινωνίας-Δημοσίων Έργων, Σιδηροδρόμων-Αυτοκινήτων, Κρατικής Υγιεινής-Αντιλήψεως, με βασική μέριμνα του τελευταίου την παροχή νοσοκομειακής περίθαλψης στους αερόπληκτους κατοίκους. Ο γενικός επιθεωρητής είχε την εποπτεία των μέτρων, παρακολουθούσε τον βαθμό πραγματοποίησής τους, φέροντας την ευθύνη για τη διεύθυνση των Σχολείων αυτοπροστασίας (αφορούσαν την εκπαίδευση στελεχών, ανιχνευτών, απολυμαντών αερίων και πυροτεχνουργών), την οργάνωση ασκήσεων και τη

²⁴ ΦΕΚ, Α.Ν. 1135, «Περί οργάνωσης της Παθητικής Αεραμύνης της Χώρας», φύλλο 116, Αθήνα, 22 Μαρτίου 1938.

²⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/ΚΒ/1: Ανωτέρα Διοικήσεις Αντιαεροπορικής Αμύνης, προς τας Διοικήσεις και Υποδιοικήσεις Παθητικής Αεραμύνης, Αριθ. 446, 1 Οκτωβρίου 1938 και ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή*, σσ. 90-91.

σύνταξη σχεδίων για τον άμαχο πληθυσμό. Οι δημοτικές και κοινοτικές αρχές συνέχισαν να επωμίζονται μεγάλο μερίδιο της οικονομικής προσπάθειας, με τους νομάρχες να είναι αρμόδιοι για τη διαμόρφωση-εφαρμογή των σχεδίων αεράμυνας στις περιφέρειές τους.²⁶

Το ίδιο έτος (1940) για τα αστικά κέντρα προβλεπόταν η οργάνωση ενενήντα πέντε αεραμυντικών αποσπασμάτων, τα οποία υπάγονταν διοικητικά στις στρατιωτικές και αστυνομικές αρχές. Ήταν επικεντρωμένα στην ενίσχυση των βομβόπληκτων, στην ανίχνευση και απολύμανση από πολεμικές χημικές ουσίες, στον απεγκλωβισμό πολιτών από τα ερείπια, στη στήριξη ή και στην κατεδάφιση ετοιμόρροπων κτηρίων, στην περισυλλογή των βομβών που δεν είχαν εκραγεί, αν και στην πράξη λειτούργησαν μόνο ορισμένα και με μειωμένο προσωπικό.²⁷ Για την καλύτερη οργάνωση της προστασίας εκδόθηκε κανονισμός με τίτλο «Οδηγία δια την οργάνωσιν της παθητικής αεραμύνης», κοινοποιήθηκαν στις αστυνομικές αρχές μέτρα για την προφύλαξη των τροφίμων από τις χημικές ουσίες, ενώ στις μεγαλύτερες πόλεις το προσωπικό των σωμάτων ασφαλείας εκπαιδεύτηκε και σε αεραμυντικά θέματα.²⁸

Ιδιαίτερη βαρύτητα απέκτησε η ασφάλεια για τις πόλεις-λιμάνια. Κανείς δεν αμφέβαλλε ότι η εχθρική αεροπορία θα επεδίωκε την αχρήστευση των λιμενικών εγκαταστάσεων, την πρόκληση δυσχερειών στη μεταφορά και στον εφοδιασμό του στρατού, στον επισιτισμό των αστικών κοινωνιών, τη στιγμή που η λειτουργία τους ως βάσεις ελλιμενισμού για τα συμμαχικά πλοία ενίσχυε τη στρατηγική τους αξία για τα βομβαρδιστικά. Στα μεγάλα λιμάνια ελήφθησαν μέτρα συσκότισης, συναγερμού, κατασκευάστηκαν ορύγματα και ενισχύθηκαν τα μέσα πυρόσβεσης.²⁹

Μέχρι τον Φεβρουάριο του 1940 ο Πειραιάς διέθετε τρία καταφύγια χωρητικότητας 1.400 ατόμων, στο ίδιο έτος σχεδιαζόταν η κατασκευή άλλων τριών για 1.500 άτομα, όταν για την ανόρυξη ορυγμάτων προβλεπόταν πίστωση ύψους 800.000 δρχ. Στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης η προστασία περιλάμβανε ένα καταφύγιο που δεν είχε ολοκληρωθεί, υπήρξαν, όμως, μελέτες για δημιουργία άλλων τεσσάρων που δεν αποπερατώθηκαν, όπως στην περιοχή του Τελωνείου. «Υστερεί από πάσης απόψεως μη επιτευχθείσης προόδου ουδέ εις την απόκρυψιν ακόμη του φωτισμού. Γενικώς η Επιτροπεία λιμένος Θεσσ/νίκης

²⁶ ΦΕΚ, Α.Ν. 2372, «Περί Παθητικής Αεραμύνης της Χώρας», φύλλο 168, Αθήνα, 30 Μαΐου 1940. Λίγο πριν από την 28^η Οκτωβρίου ο νόμος 2598 τροποποίησε τον 2372 σε σημεία που σχετίζονταν με την αυστηροποίηση των ποινών για τους παραβάτες και την κρατική εποπτεία όσων διέθεταν στο καταναλωτικό κοινό είδη ΠΑΑ, αναλάμβαναν την κατασκευή καταφυγίων ή έφεραν την ευθύνη για την οργάνωση στα ανεξάρτητα ιδρύματα, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 2598, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων του Αναγκαστικού Νόμου 'περί Παθητικής Αεραμύνης της Χώρας'», φύλλο 334, Αθήνα, 22 Οκτωβρίου 1940.

²⁷ Το κάθε απόσπασμα αποτελούνταν από 8 αξιωματικούς και 150 οπλίτες, ενώ υπολογίστηκε ότι η πλήρης επάνδρωση θα απαιτούσε 1.316 εφέδρους αξιωματικούς, 1.974 υπαξιωματικούς και 12.972 στρατιώτες, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή*, σσ. 92-93.

²⁸ Παπάγος, *ό.π.*, σ. 351.

²⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή*, σ. 95.

επέδειξεν αδιαφορίαν [...] δια την οργάνωσιν της παθητικής αεραμύνης του λιμένος [...]». Η έλλειψη οικονομικών μέσων καθυστερούσε την προμήθεια προσωπίδων για το λιμάνι της Καβάλας, με την ίδια δυσκολία να εντοπίζεται και στην Αλεξανδρούπολη, όπου είχε αρχίσει η κατασκευή δύο καταφυγίων χωρητικότητας διακοσίων ατόμων.³⁰

Στην Πάτρα, η Λιμενική Επιτροπή αμέσως μετά τον τορπιλισμό της «Ελλης» κατασκεύασε βάσεις αντιαεροπορικών τηλεβόλων, επισημάνθηκε η ανάγκη για την εκπαίδευση του προσωπικού, την εγκατάσταση σειρήνων, πολεμικού φωτισμού, την οργάνωση ομάδων πυρόσβεσης, πρώτων βοηθειών και τεχνικών επισκευών, με την αστυνομία να λαμβάνει μέτρα προστασίας για τα «ευπαθή σημεία», όπως ήταν το τηλεγραφείο, η τηλεφωνική υπηρεσία, το εργοστάσιο ηλεκτρισμού και οι σιδηροδρομικές εγκαταστάσεις.³¹ Επιπρόσθετα, ελήφθησαν μέτρα για την αραιώση του πληθυσμού μέσω των λιμένων του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης, της Πρέβεζας, της Καβάλας και της Πάτρας.³² Από την πρωτεύουσα της Αχαΐας υπολογιζόταν να μετακινηθούν 25.000 πολίτες, ορίστηκαν τα σημεία διαμονής των βομβόπληκτων, ενώ για λόγους ασφάλειας αποφασίστηκε η απομάκρυνση του πρατηρίου πετρελαίου και η μεταστέγαση του δημοτικού νοσοκομείου και άλλων νοσηλευτικών υπηρεσιών.³³

Το νομοθετικό πλαίσιο με αφετηρία το Νοέμβριο του 1935, όταν στην εξουσία βρισκόταν το βραχύβιο δικτατορικό καθεστώς του Γεώργιου Κονδύλη, έθεσε τις βάσεις για την αντιαεροπορική οργάνωση, αναδεικνύοντας τον καθοριστικό ρόλο που θα διαδραμάτιζαν οι αυτοδιοικητικές αρχές. Οι διοικούσες επιτροπές έπρεπε να ανταποκριθούν έμπρακτα στις υποχρεώσεις τους, όπως καθορίζονταν από τα υπουργεία Στρατιωτικών και Εσωτερικών, τόσο ως προς το οικονομικό σκέλος όσο και προς εκείνο που ήταν επικεντρωμένο στην εκπαίδευση του διοικητικού προσωπικού και την ενημέρωση των αστικών κοινωνιών. Επρόκειτο για μία «λεπτή» και επίπονη προπαρασκευαστική διαδικασία με τα χρονικά περιθώρια να περιορίζονται από την επιδείνωση των πολιτικών και στρατιωτικών συνθηκών στην ευρωπαϊκή ήπειρο, η οποία με τη σειρά της ανέδειξε μία σειρά πειστικών ερωτημάτων. Οι αυτοδιοικητικές αρχές είχαν αποκτήσει συνείδηση του αεροπορικού κινδύνου; Είχαν τη

³⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 787/ΙΣΤ'4: Γενικόν Επιτελείον Β. Ναυτικού, προς Γ.Ε.Σ.-ΙΙΙ-Γ', «Παθητική αεράμυνα λιμένων», Αριθ. 150/586, Αθήνα, 26 Φεβρουαρίου 1940, σσ. 1-2.

³¹ Βασίλης Κ. Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας 1940-1944*, τόμ. Γ', Αχαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα 1989, σσ. 40-41.

³² Από τον Πειραιά θα μεταφέρονταν 20.000 άτομα προς τις Σπέτσες και τον Αργολικό κόλπο, 15.000 από τη Θεσσαλονίκη, 1.500, από την Πρέβεζα προς τον Αμβρακικό, 3.000 από την Καβάλα προς τη Θάσο και 5.000 από την Πάτρα προς την Αιτωλοακαρνανία, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή*, σ. 95.

³³ Από τους 25.000 πολίτες οι 15.000 θα μπορούσαν ως εύποροι να απομακρυνθούν με δικά τους μέσα, ενώ οι υπόλοιποι θα απομακρύνονταν σε διάστημα πέντε ημερών με επιταγμένα λεωφορεία προς χωριά, κωμοπόλεις και προάστια, βλ. Λάζαρης, *ό.π.*, σσ. 41-42.

δυνατότητα να ανταποκριθούν στις οικονομικές απαιτήσεις και, αν ναι, μέχρι ποιο βαθμό; Με ποιο τρόπο επιχείρησαν να αξιοποιήσουν τις υπάρχουσες πιστώσεις, διασφαλίζοντας τις λειτουργικές ανάγκες των πόλεων και το επίκαιρο αίτημα για εναέρια προστασία;

γ) Η συμβολή της Τοπικής Αυτοδιοίκησης

Στο διάστημα που μεσολάβησε από την έναρξη της αντιαεροπορικής κινητοποίησης μέχρι τον Οκτώβριο του 1940 οι δήμοι δραστηριοποιήθηκαν με στόχο την εφαρμογή των μέτρων τα οποία αποτελούσαν τμήμα των αρμοδιοτήτων τους. Η ενεργοποίηση και ο βαθμός προετοιμασίας δεν ήταν ο ίδιος για όλα τα αστικά κέντρα, αλλά οριοθετούνταν από το πληθυσμιακό μέγεθος και τον βαθμό έκθεσης στον εναέριο κίνδυνο. Στις πόλεις που αποτελούσαν βέβαιους στόχους συστάθηκαν άμεσα δημοτικές υπηρεσίες ΠΑΑ, οι οποίες εστίασαν στην εξασφάλιση της απαραίτητης υλικοτεχνικής υποδομής σε αντιαεροπορικά μέσα, όπως και στην ενημέρωση των κατοίκων σε ζητήματα προστασίας-αυτοπροστασίας, η δαπάνη των οποίων επιβάρυνε τους αυτοδιοικητικούς προϋπολογισμούς.

Το υπουργείο Εσωτερικών, με κριτήριο τον δείκτη αεραμυντικής προτεραιότητας, γνωστοποιούσε τα απαραίτητα μέτρα και το ανάλογο κόστος, ασκώντας μέσω των γενικών διοικητών, νομαρχών και επάρχων αυστηρή και συνεχή εποπτεία. Αυτή περιλάμβανε έλεγχο στον τρόπο διαχείρισης των οικονομικών πόρων (από τον Ιανουάριο του 1939 οι δήμοι κατέθεταν τα ποσά για αγορά αεραμυντικών ειδών σε ειδικό λογαριασμό της Εθνικής Τράπεζας με μοναδικό αναλήπτη την ΑΔΑΑ ή την εξουσιοδοτημένη τοπική επιτροπή αεράμυνας),³⁴ την αναγραφή των αναγκαίων πιστώσεων στους δημοτικούς προϋπολογισμούς, διατηρώντας το δικαίωμα για την τελική τους έγκριση.³⁵ Παράλληλα, οι αυτοδιοικητικοί φορείς καλούνταν να ενημερώνουν τα αρμόδια υπουργεία και τις αεραμυντικές αρχές για την πορεία υλοποίησης των μέτρων, αιτιολογώντας κάθε φορά τις καθυστερήσεις,³⁶ οι οποίες λίγο μετά την ιταλική εισβολή στην Αλβανία είχαν προσλάβει ανησυχητικές διαστάσεις.³⁷

³⁴ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1939, φάκ. 1225: Υπουργείον των Εσωτερικών, προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητάς, Νομάρχας και Επάρχους, «Υπό ποιον τίτλον εφεξής θα κατατίθενται αι πιστώσεις υπέρ Παθητικής Αεραμύνης», Αριθ. 49182, Αθήνα, 13 Ιουλίου 1939 και Υπουργείον των Εσωτερικών, προς τον κ. Έπαρχον Βόλου, «Γνωρίζομεν δικαιούχον πιστώσεως δια είδη Παθητ. Αεραμύνης», Αριθ. 48050, Αθήνα, 28 Ιουνίου 1939.

³⁵ Στο ίδιο: Υπουργείον των Εσωτερικών, προς την Γενικήν Διοίκησιν Ηλείου, «Έγκρισις μεταφοράς πιστώσεων προς ενίσχυσιν τοιούτων υπέρ Παθητ. Αεραμύνης» Αριθ. 76342, Αθήνα, 3 Οκτωβρίου 1939 και Δήμος Ιωαννιτών, προς την Διοίκησιν Χωροφυλακής Ιωαννίνων, Αριθ. 4477, Ιωάννινα, 22 Ιουλίου 1939.

³⁶ Στο ίδιο: Υπουργείον των Εσωτερικών, προς τους κ.κ. Νομάρχας και Επάρχους, «Περί μεταφοράς πιστώσεων και ψηφίσεως των πιστώσεων υπέρ Παθητικής Αεραμύνης», Αριθ. 19751, Αθήνα, 18 Μαρτίου 1939 και Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης [στο εξής ΚΙΘ], Δημοτικό Ιστορικό Αρχείο, 1939, φάκ. 9, 5^{ος} υποφάκ.: Γενική

Ως προς την υλικοτεχνική υποδομή οι ενέργειες επικεντρώθηκαν σε δύο κατευθύνσεις. Η πρώτη, που ήταν και η λιγότερο επώδυνη οικονομικά, προέβλεπε την προμήθεια-εγκατάσταση σειρήνων, τη διαρρύθμιση του δημοτικού φωτισμού, ώστε να είναι εφικτή η στιγμιαία συσκότιση,³⁸ την προμήθεια προσωπίδων, τη συγκρότηση συνεργείων (ανιχνευτών, απολυμαντών, νοσοκόμων πρώτων βοηθειών, τραυματιοφορέων) και την ενίσχυση των μέσων πυρόσβεσης, αφού η χρήση των εμπρηστικών βομβών στον Ισπανικό Εμφύλιο κατέστησε επιτακτική ανάγκη την αντιμετώπιση των καταστρεπτικών συνεπειών τους. Η ύπαρξη μάλιστα αξιόπιστου συστήματος συναγερμού αποτέλεσε τη βάση της αστικής οργάνωσης. Στην προπολεμική περίοδο θα λειτουργούσε ως μέσο άσκησης του πληθυσμού, συντελώντας στην εκπαίδευση και αεραμυντική του διαφώτιση, ενώ την κρίσιμη στιγμή της εναέριας επίθεσης θα απέτρεπε τον αιφνιδιασμό πολιτών και αρχών, παρέχοντας πολύτιμο χρόνο για οργάνωση της αυτοπροστασίας.³⁹

Οι αρχικές εγγραφές στα πρακτικά των δήμων χρονολογούνται στο τελευταίο τετράμηνο του 1937, αν και ως τότε οι περισσότεροι δεν είχαν εναρμονιστεί με τις υποδείξεις των στρατιωτικών αρχών για διάθεση των απαραίτητων πιστώσεων. Σύμφωνα με την ΑΔΑΑ, η υστέρηση δεν οφειλόταν σε οικονομικούς λόγους, αλλά στο γεγονός ότι δεν είχαν συνειδητοποιήσει την ανάγκη για άμεση εφαρμογή των μέτρων (το ενδεχόμενο του πολέμου φάνταζε μακρινό), όπως επίσης και στην έλλειψη πίεσης από την πλευρά των προϊσταμένων αρχών αυτοδιοίκησης.⁴⁰ Από τα τέλη του 1937 και μέχρι την 28^η Οκτωβρίου τα δημοτικά πρακτικά Θεσσαλονίκης,⁴¹ Λάρισας,⁴² Παγασών (Βόλου),⁴³ Ιωαννίνων,⁴⁴ Πατρών,⁴⁵

Διοικήσεις Μακεδονίας, προς τους κ.κ. Δημάρχους Θεσ/κης, Βεροίας, Ναούσης, Λαγκαδά και τους κ.κ.κ. Προέδρους Κοινοτήτων Νεαπόλεως, Ρυσίου..., Αριθ. 74642, Θεσσαλονίκη, 10 Μαΐου 1939.

³⁷ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1939, φάκ. 1225: Υπουργείου των Εσωτερικών, προς τους κ.κ. Νομάρχες, «Περί των ληφθέντων μέτρων Παθητικής Αεραμύνης», Αριθ. 23243, Αθήνα, 17 Απριλίου 1939.

³⁸ Μέχρι την 28^η Οκτωβρίου είχαν τοποθετηθεί εκατόν εβδομήντα σειρήνες σε τριάντα αστικά κέντρα, με τους κυριότερους δήμους να ανταποκρίνονται στην υποχρέωση της συσκότισης ανεξάρτητα από εκείνη των οικιών και των καταστημάτων, βλ. Παπάγος, *ό.π.*, σ. 352.

³⁹ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1939, φάκ. 1225: Η Ανωτέρα Διοικήσις Α/Α της Χώρας, προς την Γενικήν Διοίκησιν Ηπείρου, Αριθ. 61, Αθήνα, 10 Φεβρουαρίου 1938.

⁴⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/ΛΒ/1: Η Επιθεώρησις Α.Α. της Χώρας, προς το Υπουργείον των Στρατιωτικών, «Υποβολή Σχεδίου Νόμου περί οργάνωσης της Παθητικής Α.Α.», Αριθ. 1622, Αθήνα, 17 Μαΐου 1937, όπου συνημμένη η αιτιολογική έκθεση, σ. 3.

⁴¹ Μέχρι τον Φεβρουάριο του 1939 είχε γίνει η διαρρύθμιση του δικτύου ηλεκτροφωτισμού σε συνθήκες αεράμυνας, η διασκευή και εξοπλισμός των δημοτικών καταβρεκτήρων σε πυροσβεστικά οχήματα, η αγορά σειρήνων, αν και καταγραφόταν υστέρηση στην προμήθεια υλικών για τα συνεργεία ΠΑΑ, βλ. ΚΙΘ, 1939, φάκ. 9, 5^{ος} υποφάκ.: Ο Δήμος Θεσσαλονίκης, προς την Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης, Αριθ. 4766, Θεσσαλονίκη, 13 Φεβρουαρίου 1939.

⁴² Οι εγγραφές σχετίζονται με την αγορά μέσων αυτοπροστασίας για το προσωπικό της πυροσβεστικής, της απολυμαντικής και υγειονομικής υπηρεσίας του δήμου, την παροχή διευκολύνσεων για τη δημιουργία και τη λειτουργία πυροσβεστικής υπηρεσίας, τη διάθεση των δημοτικών αυτοκινήτων-καταβρεκτήρων, ώστε να λειτουργούν ως μέσα πυρόσβεσης, χωρίς ωστόσο να παρακωλύεται η χρήση τους από τον δήμο και την προμήθεια σειρήνων, βλ. ΓΑΚ. Ν. Λάρισας, Αρχείο Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Λαρισαίων,

περιείχαν συνεχείς και αγωνιώδεις εγγραφές εξαιτίας της χρονικής πίεσης και της μόνιμης οικονομικής στενότητας. Δεν απουσίαζαν οι δυσλειτουργίες και οι περιπτώσεις έλλειψης συνεργασίας ανάμεσα στις αυτοδιοικητικές και στρατιωτικές αρχές, με συνέπεια οι εξασφαλισμένες πιστώσεις για έργα αεράμυνας να παραμένουν αδιάθετες, αξιοποιούμενες από τις πρώτες για άλλες επείγουσες ανάγκες.⁴⁶

Μία παράμετρος που ανάγλυφα αναδεικνύεται μέσα από τα πρακτικά είναι και εκείνη για την κρισιμότητα της αστικής πυρασφάλειας. Η στρατιωτική ηγεσία τη χαρακτήριζε «διαζώντως επείγον» θέμα, αφού ο εμπρηστικός κίνδυνος, ξεπερνώντας και τις πλέον ευφάνταστες προβλέψεις, θα μπορούσε να αποδειχτεί ανώτερος ακόμα και από εκείνον της χρήσης αερίων,⁴⁷ αναγορεύοντας στις αρχές του 1938 την πυροπροστασία ως μία από τις κύριες προτεραιότητες μαζί με τον συναγερμό και τη συσκότιση.⁴⁸ Στην Αθήνα, στον Πειραιά και στη Θεσσαλονίκη καταγράφονταν «εύφλεκτες» κατασκευές, με τις περισσότερες οικοδομές να διαθέτουν ξύλινες στέγες, τη στιγμή που η Πυροσβεστική Υπηρεσία διακρινόταν από ελλείψεις σε μέσα και μόνιμες εγκαταστάσεις νερού.⁴⁹

Αλλά και το υπουργείο Εσωτερικών ήδη από το 1937 θεωρούσε τον εμπρηστικό ως τον μεγαλύτερο κίνδυνο, επισημαίνοντας την ανάγκη να θωρακιστούν οι πόλεις, ειδικά εκείνες στις οποίες δεν είχε επεκταθεί η Κρατική Πυροσβεστική Υπηρεσία (ΚΠΥ).⁵⁰ Τα συγκεκριμένα αστικά κέντρα λόγω του υψηλού κόστους, που απαιτούσε η ύπαρξη

φάκ. 20, Συνεδριάσεις από 19 Ιουλίου 1937 ως 27 Ιουνίου 1938, Συνεδρία της 30^{ης} Αυγούστου, σ. 14, της 1^{ης} Δεκεμβρίου, σσ. 90-92 και της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1937, σ. 99.

⁴³ Η δημοτική αρχή εγκατέστησε σειρήνες, όταν μετά την έναρξη της παγκόσμιας σύρραξης διέθεσε πιστώσεις για την κάλυψη των υπόλοιπων αεραμυντικών αναγκών (συσκότιση, μάσκες αερίων, συγκρότηση αποσπασμάτων ΠΑΑ), βλ. ΔΗ.Κ.Ι., Πράξεις 422 της 10^{ης} Ιουλίου και 513 της 2ας Νοεμβρίου 1939.

⁴⁴ Ο δήμος στους πρώτους μήνες του 1937 προχώρησε σε ενέργειες για ίδρυση δημοτικής πυροσβεστικής υπηρεσίας, ψηφίζοντας τον Ειδικό Οργανισμό για τη λειτουργία της, βλ. ΙΑΔΙ, Πράξη 84 της 5^{ης} Μαρτίου 1937. Επιπλέον, χρηματοδότησε τη μετατροπή των κρυπτών του φρουρίου σε καταφύγια, τη συγκρότηση δύο συνεργείων ανίχνευσης και απολύμανσης αερίων, την εκπαίδευση οικονομικών, νοσοκόμων, απολυμαντών, τραυματιοφορέων, την έκδοση οδηγιών για αεραμυντικά θέματα, την προμήθεια είκοσι φορείων για συλλογή θυμάτων και παροχή πρώτων βοηθειών, εντείνοντας τις προσπάθειές του και για κατασκευή δευτέρου καταφυγίου με κρατική συνδρομή, βλ. ίδιο, Πράξη 113 της 1^{ης} Ιουλίου 1939.

⁴⁵ Η δημοτική αρχή το 1938 προχώρησε στην τροποποίηση του δημόσιου φωτισμού και το επόμενο έτος στην κατασκευή καταφυγίου στη δημοτική βιβλιοθήκη, βλ. Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών [στο εξής ΔΒΠ], Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου, Πράξεις 743 της 25^{ης} Ιουλίου 1938 και 1145 της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1939.

⁴⁶ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1939, φάκ. 1225: Δήμος Ιωαννιτών, προς την Γενικήν Διοίκησην Ηπείρου, Αριθ. 7004, Ιωάννινα, 11 Δεκεμβρίου 1937 και Αριθ. 1758, Ιωάννινα, 13 Απριλίου 1939.

⁴⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/Α/1: Ανωτέρα Δ/σις Αντιαερ/κής Αμύνης, «Έκθεσις επί γενικωτάτων τινών ζητημάτων αφορώντων την αεράμυναν», Αθήνα, 31 Ιουλίου 1939. σ. 1.

⁴⁸ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1939, φάκ. 1225, Η Ανωτέρα Διοίκησης Α/Α της Χώρας, προς την Γενικήν Διοίκησην Ηπείρου, Αριθ. 61, Αθήνα, 10 Φεβρουαρίου 1938.

⁴⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/Ι/1: Η Επιθεώρησις Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας, προς Υπουργείον Στρατιωτικών, «Υποβολή εκθέσεως μετά καταστάσεων δια την οργάνωσιν της Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας», Αριθ. 22, Ιούνιος 1936, σ. 9.

⁵⁰ Το Πυροσβεστικό Σώμα συστάθηκε το 1930 και υπαγόταν στην αποκλειστική αρμοδιότητα του υπουργείου Εσωτερικών, βλ. ΦΕΚ, Νόμος 4661, «Περί διοργανώσεως Πυροσβεστικής Υπηρεσίας εν τω Κράτει», φύλλο 153, Αθήνα, 12 Μαΐου 1930.

οργανωμένης πυρόσβεσης, θα έπρεπε με ίδιους πόρους να δημιουργήσουν τα στοιχειώδη μέσα αντιμετώπισης των εμπρηστικών βομβών με λειτουργικό δίκτυο ύδρευσης (χώροι αποθήκευσης νερού, ύπαρξη υδροστομιών) και τη διαρρύθμιση των οχημάτων-καταβρεχτήρων, που χρησιμοποιούνταν για τους χωμάτινους δρόμους, σε πυροσβεστικά.⁵¹ Αν και απευθύνονταν συστάσεις-οδηγίες για οργάνωση της δημοτικής πυροσβεστικής υπηρεσίας με ενίσχυση του οπλισμού των δημοτικών μηχανημάτων, η ΑΔΑΑ διαπίστωνε τον Φεβρουάριο του 1940 ότι οι περισσότεροι δήμοι υστερούσαν στον εξοπλισμό πυρόσβεσης.⁵²

Η ποιότητα της αστικής πυρασφάλειας ήταν επιπλέον εξαρτημένη από την επέκταση της ΚΠΥ στις πόλεις με μεγάλο πληθυσμό και νευραλγική γεωγραφική θέση. Μέχρι την επιβολή της δικτατορίας ΚΠΥ διέθεταν η Αθήνα, ο Πειραιάς, η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα, το Ηράκλειο και η Καβάλα, για να ακολουθήσει από το ΥΔΑ η ίδρυση σταθμών σε Βόλο, Λάρισα, Χανιά με παράλληλη ανανέωση του τεχνολογικού εξοπλισμού.⁵³ Σε όσα αστικά κέντρα δεν είχε συσταθεί, παρατηρήθηκαν προβλήματα στην αποτελεσματικότητα των μέσων πυρόσβεσης (αφορούσαν τα τροποποιημένα δημοτικά οχήματα-καταβρεχτήρες), με τη λύση να δίνεται στις αρχές Αυγούστου 1940, όταν η κυβέρνηση αποφάσισε την επέκτασή της και για όσα διέθεταν ετήσιο προϋπολογισμό μέχρι 6 εκατομμύρια δρχ.⁵⁴ Το υφυπουργείο απέστειλε μάλιστα σε πόλεις αξιωματικούς του Πυροσβεστικού Σώματος για εικοσαήμερη εκπαίδευση των ομάδων πυρόσβεσης, όπως συνέβη στα Ιωάννινα με τη δαπάνη μετακίνησης και διαμονής να επιβαρύνει τον αυτοδιοικητικό προϋπολογισμό.⁵⁵

Η δεύτερη κατεύθυνση των δημοτικών προσπαθειών σχετικά με την υλικοτεχνική υποδομή, που ήταν και η περισσότερο επίπονη οικονομικά, αφορούσε τη δημιουργία «συστηματικών» καταφυγίων, τα οποία έπρεπε να πληρούν τις τρεις βασικές προϋποθέσεις ασφάλειας: τη στερεότητα, τη στεγανότητα και την επάρκεια σε οξυγόνο.⁵⁶ Μέχρι την 28^η

⁵¹ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1939, φάκ. 1225: Υπουργείον των Εσωτερικών, προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητάς και Νομάρχας του Κράτους, «Περί οργάνωσης των Πυροσβεστικών μέσων των Δήμων προς εξυπηρέτησιν της Παθητικής Αεραμόνης της χώρας», Αριθ. 2409, Αθήνα, 9 Νοεμβρίου 1937.

⁵² Στο ίδιο: Υπουργείον των Εσωτερικών, προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητάς, Νομάρχας και Επάρχους, «Περί εφοδιασμού δήμων και κοινοτήτων δια πυροσβεστικών μηχανημάτων», Αριθ. 584, Αθήνα, 1 Ιουνίου 1940, όπου συνημμένο το υπ' αριθ. 12136 έγγραφο της ΑΔΑΑ.

⁵³ Εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου (έκδ.), *Τρία έτη διακυβέρνησεως του κ. Ιωάννου Μεταξά*, Αθήνα [χ.χ.έ], σ. 179. Ως τον ελληνοϊταλικό πόλεμο πυροσβεστικούς σταθμούς απέκτησαν η Ελευσίνα, η Κοζάνη, η Καλαμάτα, τα Ιωάννινα, ενώ στους πρώτους μήνες του 1941 το ίδιο συνέβη για την Πρέβεζα, την Κομοτηνή, την Κέρκυρα, τη Φλώρινα, τη Δράμα, τη Μυτιλήνη, τις Σέρρες και το Αγρίνιο, βλ. Γιάννης Σταμούλης, *Συνοπτική Ιστορία του Πυροσβεστικού Σώματος 1833-2003*, Πυροσβεστικό Μουσείο, Αθήνα 2013, σ. 16.

⁵⁴ *Ηπειρωτικός Αγών*, 2 Αυγούστου 1940 και Νικολαΐδης, *ό.π.*, σσ. 393-394.

⁵⁵ ΙΑΔΙ, Πράξη 179 της 4^{ης} Ιουλίου 1940.

⁵⁶ Η πρώτη διακρινόταν σε απόλυτη, όταν τα καταφύγια μπορούσαν να αντέξουν σε ολόσωμα εκρηκτικά βλήματα τουλάχιστον εκατό κιλών (το δυσβάστακτο οικονομικό κόστος τα καθιστούσε ουσιαστικά μη πραγματοποιήσιμα) και σε σχετική, όταν ήταν ικανά να αντέξουν στα ερείπια υπερκείμενης οικοδομής και γι' αυτό τον λόγο η στέγη τους θα έπρεπε να είχε πάχος τουλάχιστον τριάντα εκατοστά, βλ. *Παθητική Αεράμυνα*, σσ. 34-35.

Οκτωβρίου ήταν το ζήτημα που απασχόλησε περισσότερο τις κρατικές και δημοτικές αρχές, καθώς όλοι είχαν αντιληφθεί ότι σε περίπτωση εναέριων επιδρομών η παρουσία τους θα αποδεικνυόταν καταλυτική για την προστασία της ανθρώπινης ζωής. Τα πρακτικά των διοικουσών επιτροπών περιέχουν εκτενείς και αγωνιώδεις συζητήσεις για την ανάγκη να δοθεί προτεραιότητα στο θέμα της καταφυγιακής προστασίας. Η τελευταία, θα βοηθούσε στην ανάπτυξη-εμπέδωση αισθήματος ασφάλειας μεταξύ των πολιτών, αφού θα γνώριζαν ότι στις οριακές στιγμές κατά τη διάρκεια των βομβαρδισμών, όταν τα υπόλοιπα μέσα ασφάλειας και οικιακής αυτοπροστασίας (ορύγματα, ενισχυμένοι εσωτερικοί χώροι σπιτιών) θα αποδεικνύονταν ανεπαρκή, υπήρχε αξιόπιστη και αποτελεσματική επιλογή.

Την ίδια στιγμή, θα ενισχύονταν οι πιθανότητες ο αστικός πληθυσμός να διατηρήσει την ψυχραιμία και το αίσθημα της αυτοκυριαρχίας, να ελαχιστοποιηθεί ο διαλυτικός κίνδυνος εμφάνισης πανικού με φυσική κατάληξη την ηττοπάθεια, ενώ θα μπορούσε να αποφευχθεί ή να περιοριστεί και το αποκαρδιωτικό φαινόμενο της άτακτης, μαζικής φυγής των κατοίκων από τις πόλεις. Τόσο η πρακτική όσο και η ψυχολογική διάσταση των καταφυγίων αποκτούσαν ξεχωριστή βαρύτητα, αν συνυπολογιστεί το γεγονός ότι η ύπαρξή τους αφορούσε κοινωνίες χωρίς προγενέστερη εμπειρία εναέριας βίας και των οποίων το ηθικό θα μπορούσε εύκολα να κλονιστεί από τις επιδρομές, με την πρωτόγνωρη εικόνα των κατεστραμμένων, ετοιμόρροπων κτηρίων, όπως και των νεκρών στους δρόμους να εισβάλλει ξαφνικά στην καθημερινότητά τους.

Στην προσπάθεια των αρχών να εξασφαλίσουν τη μέγιστη αστική προστασία αξιοποιήθηκαν κάθε μορφής κλειστοί και στεγασμένοι χώροι. Ήταν υπόγεια δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων, ιερών ναών, αλλά και φυσικές τοποθεσίες, που με τις κατάλληλες παρεμβάσεις θα μπορούσαν να προσφέρουν ασφάλεια στους κατοίκους. Η συγκεκριμένη πρακτική εφαρμόστηκε στα Ιωάννινα, με τον δήμο να επιβεβαιώνει τον Ιούλιο του 1939 προγενέστερη απόφασή του για τη διασκευή των κρυπτών-κατακομβών στο φρούριο,⁵⁷ αφού η πόλη ως τον Ιούνιο δε διέθετε κανένα δημόσιο καταφύγιο.⁵⁸ Όμως, τα ασφυκτικά χρονικά περιθώρια, όπως διαμορφώθηκαν μετά την έναρξη του πολέμου, τα δυσεπίλυτα προβλήματα των αλληπάλληλων άγονων δημοπρασιών και οι αναπόφευκτες καθυστερήσεις στη δημιουργία των έργων, οδήγησαν τις διοικούσες επιτροπές σε αρκετές περιπτώσεις να

⁵⁷ ΙΑΔΙ, Πράξεις 113 της 1^{ης} Ιουλίου και 97 της 23 Μαΐου 1939.

⁵⁸ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1939, φάκ. 1225: Διοίκησης Χωροφυλακής Ιωαννίνων, προς την Γενικήν Διοίκησην Ηπείρου, «Περί κατασκευής Δημοτικών καταφυγίων», Αριθ. 30/1/28, Ιωάννινα, 19 Ιουνίου 1939.

αποφασίζουν την έναρξη των διαδικασιών, χωρίς να έχει προηγηθεί ο προβλεπόμενος δημόσιος μειοδοτικός διαγωνισμός.⁵⁹

Από την άλλη, υπήρχε η οικονομική παράμετρος, αφού η δαπάνη κατασκευής ενός «συστηματικού» καταφυγίου δεν μπορούσε να συγκριθεί με την εγκατάσταση σειρήνων, τη διαρρύθμιση του φωτισμού ή των δημοτικών οχημάτων για πυροσβεστικούς σκοπούς και την ανόρυξη ορυγμάτων, δυσχεραίνοντας τη δημιουργία του. Η οικονομική στενότητα ήταν, άλλωστε, η αιτία που ανάγκασε το υπουργείο Στρατιωτικών να ιεραρχήσει τις αεραμυντικές προτεραιότητες, θέτοντας ως βάση τον συναγερμό, τη συσκότιση και την πυρασφάλεια.⁶⁰ Ενδεικτική είναι η περίπτωση του δήμου Λάρισας, ο οποίος αδυνατούσε να ανταποκριθεί στις καταφυγιακές υποχρεώσεις επικαλούμενος το κόστος, που άγγιζε τα 2 εκατομμύρια δρχ.⁶¹ Ο δήμος Παγασών τον Νοέμβριο του 1939 αποφάσισε τη διάθεση 1 εκατομμυρίου για την κατασκευή ενός μόνο καταφυγίου στα όρια του αστικού κέντρου.⁶² Τον Μάιο του ίδιου έτους ο δήμος Ιωαννίνων δήλωσε με τη σειρά του αδυναμία για την κατασκευή άλλων δύο συνολικής δαπάνης 1 εκατομμυρίου. Η μοναδική ρεαλιστική επιλογή, η οποία απέμενε, ήταν να προχωρήσει στην κατασκευή του ενός και στη διασκευή των κρυπτών του φρουρίου, ζητώντας την κρατική συνδρομή για το δεύτερο καταφύγιο.⁶³

Οι χώροι προστασίας μετατράπηκαν στη μεγαλύτερη πρόκληση για τις δημοτικές αρχές, δοκιμάζοντας τις οικονομικές αντοχές και την εύρυθμη λειτουργία των πόλεων.⁶⁴ Η επικείμενη έναρξη της παγκόσμιας αναμέτρησης αποτέλεσε ορόσημο αφύπνισης και για τον Μεταξά, όταν στις 29 Αυγούστου 1939 σημείωσε στο ημερολόγιό του: «Σκεπτόμαστε δια καταφύγιον δια παιδιά. Μάσκες».⁶⁵ Όλοι αναγνώριζαν πως ήταν ανέφικτη η κατασκευή επαρκούς αριθμού καταφυγίων και εξωπραγματικό το ενδεχόμενο να διασφαλιστεί προφύλαξη για τον αστικό πληθυσμό. Η μαζική κατασκευή απαιτούσε τεράστια χρηματικά ποσά σε βάρος των αυξημένων στρατιωτικών αναγκών, κινδυνεύοντας να προκαλέσει τη δραματική υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου και την οικονομική υποθήκευση της χώρας για

⁵⁹ Με αυτό τον τρόπο ο δήμος Ιωαννίνων αποφάσισε τη διασκευή των κρυπτών του φρουρίου, βλ. ΙΑΔΙ, Πράξη 113 της 1^{ης} Ιουλίου 1939.

⁶⁰ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1939, φάκ. 1225: Η Ανωτέρα Διοίκησις Α/Α της Χώρας, προς την Γενικήν Διοίκησιν Ηπείρου, Αριθ. 61, Αθήνα, 10 Φεβρουαρίου 1938.

⁶¹ *Ελευθερία*, 23 Αυγούστου 1939.

⁶² ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 513 της 2ας Νοεμβρίου 1939.

⁶³ ΙΑΔΙ, Πράξεις 96 και 97 της 23^{ης} Μαΐου 1939.

⁶⁴ Η δαπάνη προστασίας για 20.000 κατοίκους των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης ανερχόταν στα 60.000.000 δρχ., βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/1: Η Επιθεώρησις Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας, προς το Υπουργείον Στρατιωτικών, «Υποβολή εκθέσεως μετά καταστάσεων δια την οργάνωσιν της Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας», Αριθ. 22, Ιούνιος 1936, Κατάστασις αριθ. 3.

⁶⁵ Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιου*, τόμ. Δ', σ. 390.

δεκαετίες, αφού μόνο για τη στοιχειώδη αεραμυντική επάρκεια της πρωτεύουσας τον Ιούλιο του 1939 απαιτούνταν 465.000.000 δρχ.⁶⁶

Εκείνο που έπρεπε να δρομολογηθεί ήταν η συνετή διαχείριση των διαθέσιμων οικονομικών πόρων, ώστε μέσω της κατασκευής ή της ενίσχυσης υπόγειων χώρων αρχικά να καταστεί δυνατή η προστασία του προσωπικού της αυτοδιοίκησης και των δημόσιων υπηρεσιών, για να μην οδηγηθεί σε κατάρρευση ο λειτουργικός ιστός των πόλεων, συμπαρασύροντας την οικονομική δραστηριότητα και την ανθρώπινη ψυχολογία.⁶⁷ Η εξέλιξη αυτή, σε συνδυασμό με τη συνειδητή, συνεπή εφαρμογή των υπόλοιπων μέτρων από τους κατοίκους (συσκότιση, τήρηση συναγεμίων, οικιακή αυτοπροστασία) θα καθιστούσε ρεαλιστική την πραγμάτωση του μοναδικού εφικτού στόχου που δεν ήταν άλλος από τον περιορισμό των εναέριων συνεπειών.

Δυσκολίες παρουσιάστηκαν και στο ζήτημα της κατασκευής καταφυγίων στις ιδιωτικές οικοδομές. Με αφετηρία το 1936 η παρουσία τους ήταν υποχρεωτική στα νεοαναγειρόμενα τριώροφα και τετραώροφα κτήρια Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης, για να περιλάβει στα επόμενα χρόνια και τα υπόλοιπα αστικά κέντρα. Όμως, στο διάστημα 1936-1939 η πρωτεύουσα απέκτησε μόλις 267 τριώροφες και 338 πολυώροφες οικοδομές, με τους αντίστοιχους αριθμούς για το 1939 να καλύπτουν μόνο το 2.9% του οικιστικού της αποθέματος.⁶⁸ Από το 1937 το ίδιο ίσχυσε και για τις παλαιότερες οικοδομές, υπό την προϋπόθεση ότι θα γινόταν προσθήκη τουλάχιστον δύο ορόφων, εξέλιξη που οδήγησε αρκετές να αποκτήσουν τον δικό τους χώρο προστασίας.⁶⁹ Οι τεχνικές δυσκολίες καθιστούσαν ωστόσο πιο δύσκολο το εγχείρημα, αφού η εμφάνιση του αεροπλάνου ήταν μεταγενέστερη της δημιουργίας τους, έχοντας ως συνέπεια το καλοκαίρι του 1939 να ανασταλεί η αναγκαστική παρουσία των καταφυγίων.⁷⁰

Οι προπολεμικές εκτιμήσεις του ΓΕΣ προσδιορίζουν ότι στην Αθήνα κατασκευάστηκαν σε νεόδμητα κτήρια 5.400 χώροι προστασίας χωρητικότητας 40.000 ατόμων.⁷¹ Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας λειτούργησε, όμως, ανασταλτικά στην οικοδομική κίνηση,

⁶⁶ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 107: «Εκθεσις των συμπερασμάτων του Συμβ. Πολ. Επιστρατεύσεως της Δ/σεως Πρωτεύουσας 28-7-1939», Αθήνα, 28 Ιουλίου 1939, σ. 35. Λόγω κόστους κανένα κοινόχρηστο καταφύγιο δεν είχε κατασκευαστεί το ίδιο διάστημα στην περιοχή Διοικήσεως Πρωτεύουσας, βλ. στο ίδιο, σ. 32.

⁶⁷ Στα Ιωάννινα ο δήμος αποφάσισε τη διαρρύθμιση διαμερίσματος στο υπόγειο του δημοτικού καταστήματος ως καταφύγιο για το προσωπικό του, βλ. ΙΑΔΙ, Πράξη 185 της 5^{ης} Σεπτεμβρίου 1939.

⁶⁸ Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 220.

⁶⁹ Ανώνυμος, «Η Δράσις της Ανωτ. Διοικήσεως Αντιαεροπορικής Αμύνης», *Τεχνικά Χρονικά*, 179-180 (1-15 Ιουνίου 1939), 554-555.

⁷⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/Α/1: Ανωτέρα Δ/σις Αντιαερ/κής Αμύνης, «Εκθεσις επί γενικωτάτων τινών ζητημάτων αφορώντων την αεράμυναν», Αθήνα, 31 Ιουλίου 1939. σ. 1.

⁷¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή*, σ. 93.

αυξάνοντας σημαντικά το κόστος ανέγερσης και περιορίζοντας τις αρχικά υψηλές προσδοκίες του εγχειρήματος. Στη Λάρισα το 1938 καταγράφηκε άνοδος αποκλειστικά στις μονώροφες οικοδομές, καθώς απαλλάσσονταν από την ανάγκη κατασκευής καταφυγίου, σταμάτησε η εκδήλωση ενδιαφέροντος για τις διώροφες ή τις μεγαλύτερες,⁷² ενώ στην Αθήνα το επόμενο έτος η μείωση έπληξε όλους τους τύπους οικοδομών.⁷³ Η θεσσαλική νομαρχία διατύπωσε αίτημα προς την ΑΔΑΑ για δημιουργία φθηνότερου τύπου, με το προσδοκώμενο ποσοστό μείωσης να ανέρχεται στο 40%, το οποίο τελικά δεν ικανοποιήθηκε. Παρέμεινε έτσι η υποχρεωτική κατασκευή, με τη δαπάνη σε μία διώροφη οικοδομή να ανέρχεται στις 60.000 δρχ., για τις τριώροφες έφτανε στις 100.000,⁷⁴ όταν στις αρχές Οκτωβρίου 1940 αυτό που κατέστη υποχρεωτικό ήταν η πρόβλεψη κατάλληλου χώρου για τη δημιουργία μελλοντικά ενός καταφυγίου και όχι η άμεση κατασκευή του.⁷⁵

Υπό το βάρος των οικονομικών δυσκολιών, οι αρχές έδωσαν έμφαση στην οικιακή αυτοπροστασία, τη βάση της αστικής αεραμυντικής προσπάθειας, με πυρήνα την οικογένεια για μεμονωμένα οικήματα, συγκροτήματα κατοικιών ή πολυκατοικίες. Σε κάθε κατοικήσιμο χώρο δόθηκαν οδηγίες να ενισχυθεί είτε το υπόγειο ή ένας ισόγειος στέρεος χώρος ή ένα από τα υπάρχοντα δωμάτια, ώστε να λειτουργεί ως προσωρινό καταφύγιο. Η κατανομή των εσωτερικών καθηκόντων περιλάμβανε τον «αρχηγό αεραμύνης» ή «οικοφύλακα», όπως και τον υπεύθυνο για θέματα πυρόσβεσης, «οικοπυροσβέστης» και υγειονομικής περίθαλψης, «οικονοσοκόμος». Τα συγκεκριμένα πρόσωπα ορίζονταν με τη σύμφωνη γνώμη των υπόλοιπων μελών και ειδικά τα δύο πρώτα θα έπρεπε να μη στρατεύονται, ώστε να παραβρίσκονται στον χώρο της οικίας την εμπόλεμη περίοδο.⁷⁶

Επιπλέον, πραγματοποιούνταν η καταγραφή των ατόμων στην κοινότητα αυτοπροστασίας. Αυτή λάμβανε χώρα σε ειδικά δελτία, τα οποία οι αρχηγοί των οικογενειών προμηθεύονταν από αστυνομικούς σταθμούς και τα παρέδιδαν μέσα σε δεκατέσσερις ώρες από την παραλαβή τους. Τα ενεργά μέλη (οικοφύλακας, οικοπυροσβέστης, οικονσοκόμος), με την υποχρέωση να παρακολουθούν τα μαθήματα στα Σχολεία ΠΑΑ, έφεραν την ευθύνη της πιστής εφαρμογής των μέτρων, ενημέρωναν τα υπόλοιπα για ζητήματα συναγερμού, συσκότισης, πυρκαγιάς, οργάνωσης φαρμακείου, ενώ εντός εικοσιτετραώρου έπρεπε να γνωστοποιούν στις αστυνομικές αρχές οποιαδήποτε μετακίνηση ή αλλαγή κατοικίας για

⁷² *Ελευθερία*, 20 Ιανουαρίου 1939.

⁷³ Το 1938 είχαν κατασκευαστεί 3.500 νέες οικοδομές, ενώ το 1939 ο αριθμός τους ανήλθε στις 3.070, βλ. Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 220.

⁷⁴ *Ελευθερία*, 15 Φεβρουαρίου, 18 Απριλίου 1939.

⁷⁵ *Η Θεσσαλία*, 3 Οκτωβρίου 1940.

⁷⁶ Ανωτέρα Διοίκησης Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας (έκδ.), *Οικογενειακή Αεράμυνα (Οδηγίαί δια τους κατοίκους)*, Αθήνα 1938, σσ. 8-9, 11-12.

άτομα της κοινότητάς τους.⁷⁷ Όπως σημείωνε και η Επιθεώρηση Α/Α: «Κάθε σφυρί, κάθε υδρία οικιακής χρήσεως, κάθε κιβώτιον είναι και σοβαρόν εργαλείον αεραμύνης».⁷⁸

Παράλληλα, δρομολογήθηκαν οι ενέργειες ανόρυξης ορυγμάτων (τάφροι) σε σημεία του αστικού ιστού με αραιή δόμηση. Επιλέχθηκαν ανοιχτοί χώροι, όπως πάρκα, πλατείες, προαύλια εκκλησιών, διασταυρώσεις μεγάλων οδικών αρτηριών για την παροχή ασφάλειας σε πεζούς, οι οποίοι την ώρα του συναγερμού θα βρίσκονταν εκτός οικιών και καταστημάτων, αδυνατώντας να εξασφαλίσουν προφύλαξη. Αποτελούσε, ωστόσο, πρόχειρη λύση με μειωμένο συντελεστή προστασίας, προοικονομώντας την περιορισμένη αποδοχή της στο εμπόλεμο διάστημα, η οποία αποσκοπούσε στην πρόσκαιρη κάλυψη των πολιτών από τα ερείπια των κτηρίων που θα κατέρρεαν, από τα θραύσματα του εδάφους και τα ισχυρά ωστικά κύματα τη στιγμή της έκρηξης. Ταυτόχρονα, αδυνατούσαν να παρέχουν ασφάλεια σε περίπτωση χρήσης των πολυβόλων από τα εχθρικά αεροπλάνα, χωρίς να αποκλείεται και το εφιαλτικό σενάριο να εκραγεί βόμβα εντός τους. Από τον Αύγουστο του 1939 οι διοικούσες επιτροπές Βόλου,⁷⁹ Λάρισας,⁸⁰ Ιωαννίνων,⁸¹ ανέλαβαν τον εντοπισμό κατάλληλων σημείων και το κόστος πραγματοποίησης, όταν στην Πάτρα προβλέπονταν να προστατέψουν 7.000 πολίτες με οριζόμενους χώρους τις πλατείες και μέρος της παραλιακής ζώνης.⁸²

Για την ανόρυξη οι αυτοδιοικητικές αρχές, σύμφωνα με τον νόμο 2372,⁸³ αξιοποίησαν την προσωπική εργασία των κατοίκων. Ο δήμος Παγασών τον Σεπτέμβριο του 1939 επέβαλε δεκαήμερη εργασία στους άνδρες μεταξύ 18-55 ετών, όσοι, όμως, επιθυμούσαν θα είχαν τη δυνατότητα εξαγοράς προς 60 δραχ. την ημέρα. Εξαιρούνταν οι ξένοι υπήκοοι που δεν είχαν ακίνητη περιουσία στον δήμο, οι άποροι με ηλικία τα 60 έτη, όσοι αντιμετώπιζαν προβλήματα υγείας, αλλά και εκείνοι από τους υπαλλήλους και τη Φρουρά που δε διέθεταν αστική ακίνητη ιδιοκτησία.⁸⁴ Λίγους μήνες αργότερα την ίδια πρακτική εφάρμοσε και ο δήμος Λάρισας, εγκρίνοντας καταλόγους με ονόματα δημοτών που θα πρόσφεραν εξαήμερη εργασία για την κατασκευή αεραμυντικών έργων.⁸⁵

Η εφαρμογή της υποχρεωτικής εργασίας προκάλεσε όμως ανησυχία στις τοπικές κοινωνίες, η οποία ενισχυόταν από τη χρονική συγκυρία, καθώς από τον Σεπτέμβριο

⁷⁷ *Μακεδονία*, 21 Σεπτεμβρίου 1939.

⁷⁸ Επιθεώρησις Αντιαεροπορικής Αμύνης, «Η Οργάνωσις της Αεραμύνης του αμάχου πληθυσμού», *Τεχνικά Χρονικά*, 109 (1 Ιουλίου 1936), 601.

⁷⁹ ΔΗ.Κ.Ι. Πράξη 51 της 2ας Νοεμβρίου 1939.

⁸⁰ *Κήρυξ*, 13 Απριλίου 1940.

⁸¹ ΙΑΔΙ, Πράξη 185 της 5^{ης} Σεπτεμβρίου 1939.

⁸² Λάζαρης, *ό.π.*, σ. 41.

⁸³ ΦΕΚ, Α.Ν. 2372, «Περί Παθητικής Αεραμύνης της Χώρας».

⁸⁴ ΔΗ.Κ.Ι. Πράξη 473 της 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1939.

⁸⁵ *Η Θεσσαλία*, 23 Μαΐου 1940.

βρισκόταν σε εξέλιξη η παγκόσμια σύρραξη, τροφοδοτώντας φήμες για πολεμική εμπλοκή της Ελλάδας. Η καινοφανής διαδικασία της ανόρυξης και η ασυνήθιστη εικόνα των ορυγμάτων στην ειρηνική περίοδο ήταν ικανές από κοινού να διασπείρουν τον πανικό μεταξύ των κατοίκων. Ίσως, έτσι να ερμηνεύονται στην περίπτωση του Βόλου, ελάχιστες ημέρες μετά την επιβολή της, οι δηλώσεις του αξιωματικού της επιτροπής αεραμύνης ότι τα έργα θα γίνουν: «[...] Άμα τη ενδεχομένη κηρύξει του πολέμου και ουχί ευθύς αμέσως σήμερον»,⁸⁶ όπως και του δημάρχου Νικόλαου Σαράτση, ότι θα πραγματοποιούνταν μόνο σε περίπτωση ανάγκης (στον τοπικό Τύπο προστέθηκε η διατύπωση «[...] Είναι δε ενδεχόμενον και να μη εφαρμοσθή εντελώς»),⁸⁷ μεταθέτοντας ουσιαστικά τον χρόνο κατασκευής στο απώτερο μέλλον.

Στα Ιωάννινα, αν και η χρηματοδότηση της ανόρυξης δρομολογήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1939, η δημοτική αρχή προχώρησε σε προμήθεια σκαπτικών μηχανημάτων τον Ιούλιο του επόμενου έτους, με την κατασκευή τους να οριοθετείται από την τοπική Διοίκηση ΠΑΑ σαράντα οκτώ ώρες μετά την κήρυξη της πόλης σε «κατάσταση αεραμύνης».⁸⁸ Όλοι αναγνώριζαν ότι η εντατικοποίηση των μέτρων θα λειτουργούσε αρνητικά στην αστική ψυχολογία, ερχόμενη σε αντίφαση με τις κυβερνητικές διαβεβαιώσεις για αποφυγή της πολεμικής ανάμειξης. Όσο απαραίτητη θεωρούνταν, τόσο επικίνδυνη θα μπορούσε να αποδειχτεί στην πράξη, αφού θα υπονόμευε το ηθικό, προκαλώντας αναταράξεις στην καθημερινή ζωή και την οικονομική δραστηριότητα.

Η ραγδαία επιδείνωση στο διεθνές περιβάλλον μετά την εισβολή της Wehrmacht στην Πολωνία επιτάχυνε τους αεραμυνητικούς ρυθμούς, ασκώντας μεγαλύτερη πίεση στους κρατικούς προϋπολογισμούς για αύξηση των στρατιωτικών δαπανών. Στις 30 Αυγούστου 1939 το υπουργείο Εσωτερικών κοινοποίησε διαταγή προς δήμους και κοινότητες για προληπτική αναστολή, περιορισμό ακόμα και ακυρώσεις κονδυλίων μειωμένης τώρα προτεραιότητας «[...] δια την ικανοποίησιν γενικωτέρων αναγκών».⁸⁹

Από την περίπτωση του δήμου Παγασών αναδεικνύεται η αγωνία των δημοτικών συμβουλίων να εξασφαλίσουν τις υπάρχουσες πιστώσεις, όπως και η ακολουθούμενη μέχρι την 28^η Οκτωβρίου πρακτική που περιλάμβανε την αναγκαστική ακύρωση και μεταφορά κονδυλίων. Χρηματικά ποσά που αφορούσαν έργα υποδομής και ανάπτυξης (βελτίωση-

⁸⁶ ΔΗ.Κ.Ι. Πράξη 484 της 28^{ης} Σεπτεμβρίου 1939.

⁸⁷ *Η Θεσσαλία*, 28 Σεπτεμβρίου 1939.

⁸⁸ ΙΑΔΙ, Πράξη 197 της 1^{ης} Αυγούστου 1940.

⁸⁹ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Δημάρχους Λαρίσης και Παγασών και Προέδρους Κοινοτήτων του Νομού, «Περίληψις Περί περιορισμού κ.λ.π. δαπανών των Δήμων και Κοινοτήτων», Αριθ. 79, Λάρισα, 25 Σεπτεμβρίου 1939 και ΔΗ.Κ.Ι., Συνεδρία της 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1939.

επέκταση λιμενικών εγκαταστάσεων, δίκτυο ύδρευσης και αποχέτευσης), την οδοποιία, τον εξωραϊσμό του αστικού, φυσικού χώρου (κήποι, δενδροστοιχίες, πάρκα), την πραγματοποίηση πολιτιστικών δραστηριοτήτων, την ενίσχυση θεατρικών, μουσικών, φιλανθρωπικών συλλόγων ή τη διενέργεια απαλλοτριώσεων για την επέκταση του σχεδίου πόλεων, δεσμεύτηκαν για την εφαρμογή των μέτρων πολεμικής προπαρασκευής.⁹⁰

Την αναγκαστική πρακτική αναμόρφωσης του προϋπολογισμού υιοθέτησε και ο δήμος Ιωαννίνων με τους τομείς της ρυμοτομίας, των έργων εξωραϊσμού (δημιουργία πάρκων) και της δημόσιας υγιεινής να προσφέρουν τα μεγαλύτερα ποσά για την αεραμυντική οργάνωση.⁹¹ Δεν έλειψαν και περιπτώσεις «εσωτερικής αναδιανομής», όταν τον Ιούλιο του 1937 ανακάλεσε πίστωση, που είχε διαθέσει τον προηγούμενο μήνα για προμήθεια δύο σειρήνων συναγερμού, ώστε να διατεθεί για δημιουργία καταφυγίων.⁹² Η μετατόπιση των οικονομικών προτεραιοτήτων προκάλεσε δυσχέρειες και σε τομείς κοινωνικής προσφοράς, όπου η αυτοδιοίκηση παραδοσιακά είχε αναπτύξει δραστηριότητα, με τον δήμο Παγασών, υπό το βάρος των αεραμυντικών υποχρεώσεων, να αδυνατεί να στηρίζει τη λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων. Αυτά, λόγω της ανεργίας που αυξήθηκε μετά τον Σεπτέμβριο του 1939, έπρεπε να διπλασιαστούν, για να καλύψουν διατροφικά τους άπορους πολίτες, με συνέπεια να επιβληθεί στους κατοίκους η επίπονη λύση της διετούς ερανικής φορολογίας.⁹³

Η δυσάρεστη, αλλά επιβεβλημένη από τις διεθνείς εξελίξεις λύση της ακύρωσης και μεταφοράς δημοτικών κονδυλίων αποτέλεσε τη λεπτή και απόλυτη ισορροπία που έπρεπε να επιτευχθεί ανάμεσα στην αεραμυντική ευθύνη προς τις τοπικές κοινωνίες, χωρίς να θιγούν ανεπανόρθωτα οι βασικές δομές λειτουργίας των πόλεων. Η αναγκαιότητά της ήταν αδιαμφισβήτητη, αφού σε περίπτωση πολεμικής εμπλοκής διαγραφόταν ο κίνδυνος να συρικνωθούν περισσότερο οι αυτοδιοικητικές οικονομικές δυνατότητες, όταν οι πρωτόγνωρες συνθήκες που θα επικρατούσαν στα αστικά κέντρα (συναγερμοί, βομβαρδισμοί, φυγή κατοίκων) θα αποδιοργάνωναν την οικονομική δραστηριότητα, επηρεάζοντας τα δημοτικά έσοδα. Η ευρωπαϊκή εμπειρία καθιστούσε βέβαιο ένα τέτοιο ενδεχόμενο, αφού οι πολίτες, θέτοντας ως ύψιστη προτεραιότητα την ατομική και οικογενειακή ασφάλεια, είτε θα αδιαφορούσαν είτε θα εκδήλωναν αδυναμία ανταπόκρισης στις οικονομικές τους υποχρεώσεις.

⁹⁰ Το ποσό που διέθεσε ο δήμος εφαρμόζοντας τη συγκεκριμένη τακτική έφτασε το 1.654.000 δρχ., βλ. ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 513 της 2ας Νοεμβρίου 1939.

⁹¹ Μεταφέρθηκαν 250.000 δρχ. για την κατασκευή μεταξύ άλλων καταφυγίων, ορυγμάτων, την οργάνωση συνεργείων και προμήθεια αεραμυντικού υλικού, βλ. ΙΑΔΙ, Πράξη 185 της 5^{ης} Σεπτεμβρίου 1939.

⁹² Στο ίδιο, Πράξη 229 της 30^{ης} Μαρτίου 1937.

⁹³ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 508 της 6^{ης} Οκτωβρίου 1939.

δ) Η παράμετρος της αστικής διαφώτισης

Η ενημέρωση και η εκπαίδευση του άμαχου πληθυσμού αναδείχτηκε σε κομβικό παράγοντα για την αποτελεσματική έκβαση της αεραμυντικής προσπάθειας. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, όταν η αυξανόμενη χρήση του «νέου όπλου» έδειχνε να αλλάζει τη μορφή του πολέμου και οι καταστρεπτικές του συνέπειες είχαν αποδειχτεί σε βάρος των πόλεων, η ενημέρωση των τοπικών κοινωνιών απέκτησε αυτονόητο χαρακτήρα. Όλοι αναγνώριζαν ότι από τη στιγμή που ο αστικός πληθυσμός και η ψυχολογία του είχαν μετατραπεί σε βασικό στόχο των επιδρομών, η γνώση ή η άγνοια σε θέματα που σχετιζόνταν με την προσαρμογή και την αντιμετώπιση των αεροπορικών προκλήσεων θα καθόριζαν τον δείκτη διαχείρισής τους.

Απώτερος στόχος της διαφώτισης ήταν η ανάπτυξη «αεραμυντικής συνείδησης».⁹⁴ Αυτή αναβαθμίστηκε στον πιο κρίσιμο παράγοντα, αφού οι κάτοικοι στις πόλεις, έχοντας επίγνωση των ρεαλιστικών συνεπειών του εναέριου πολέμου, οικειοθελώς και σε κλίμα εμπιστοσύνης θα ήταν διατεθειμένοι να συναινέσουν σε κάθε απαίτηση ή περιορισμό από την πλευρά των αρχών. Μία συμπεριφορά που θα ενίσχυε την προοπτική να αντιμετωπίσουν τις εμπόλεμες προκλήσεις με ψυχραιμία, πειθαρχία και χωρίς την παραμικρή διάθεση δυσφορίας ή υπεκφυγής, ελαχιστοποιώντας τις προϋποθέσεις εμφάνισης πανικού, ο οποίος διαχρονικά αποτελεί τον πιο ύπουλο εχθρό για την κοινωνική συνοχή στις έκτακτες συνθήκες.

Η ενημέρωση ήταν απόρροια συνδυασμένων ενεργειών του κράτους και της αυτοδιοίκησης. Σημείο αναφοράς αποτέλεσε η Κεντρική Σχολή ΠΑΑ Αθηνών, που άρχισε να λειτουργεί τον Ιανουάριο του 1937,⁹⁵ για να εκπαιδεύσει εν ενεργεία και απόστρατους αξιωματικούς των ενόπλων δυνάμεων, των σωμάτων ασφαλείας, του λιμενικού σώματος, όπως και εκπροσώπους των κρατικών οργανισμών και ανεξάρτητων ιδρυμάτων. Ενδεικτικό της σημασίας της είναι το γεγονός ότι ο ανώτατος διοικητής Α/Α, υποστράτηγος Κωνσταντίνος Μπακόπουλος, ζήτησε η μέχρι τότε περιοδική της λειτουργία να αποκτήσει μόνιμο χαρακτήρα.⁹⁶ Το χρονικό διάστημα της μαθητείας ανερχόταν σε είκοσι πέντε εργάσιμες ημέρες, ενώ όσοι ολοκλήρωναν τον κύκλο εκπαίδευσης αποκτούσαν πτυχίο στελέχους ΠΑΑ, έχοντας ως αποστολή να εκπαιδεύσουν τους πολίτες σε αεραμυντικά

⁹⁴ Κωνσταντίνος Ποδότας, *Οι εκ των αεροπλάνων κίνδυνοι του άμαχου πληθυσμού. Παθητική Αεράμυνα*, Αθήνα 1939, σσ. 12-13.

⁹⁵ *4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940*, τόμ. Α', σ. 43.

⁹⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 766/Β/1: Ανωτ. Διεύθυνσις Αντιαερ. Αμύνης, προς τα μέλη του Κεντρικού Συμβουλίου Ανωτέρας Δ/σεως Αντιαεροπορικής Αμύνης, Αριθ. 4775, Αθήνα, 1938, σσ. 1-2.

ζητήματα.⁹⁷ Μέχρι τον Ιούνιο του 1939 είχαν λειτουργήσει επτά σειρές της Σχολής, με την παραγωγή των στελεχών να ανέρχεται στα 1.750.⁹⁸

Οι γενικοί διοικητές και οι νομάρχες έπρεπε να μεριμνήσουν, ώστε οι διοικούσες επιτροπές να στείλουν με δικά τους έξοδα δύο δημοτικούς υπαλλήλους άνω των 42 ετών, από τους οποίους ο ένας έπρεπε να ήταν ιατρός και ο δεύτερος ανώτερος διοικητικός υπάλληλος.⁹⁹ Τα στελέχη μετά την αποφοίτηση θα διέθεταν την απαραίτητη θεωρητική υποδομή, ώστε να επικεντρώσουν τις προσπάθειές τους σε δύο κατευθύνσεις: α) στην αεραμυντική οργάνωση των δήμων, πάντα σε στενή συνεργασία με τις στρατιωτικές και αστυνομικές αρχές, και β) στην ενημέρωση των διοικητικών υπαλλήλων και των πολιτών, αποτελώντας τους ομιλητές στα Σχολεία ΠΑΑ και στις διαλέξεις που πραγματοποιούνταν γι' αυτό τον σκοπό.¹⁰⁰ Η παρουσία και οι ενέργειές τους θεωρούνταν κομβικής σημασίας, αφού θα μετατρέπονταν σε συνδέσμους ανάμεσα στο υπουργείο Στρατιωτικών και στις τοπικές κοινωνίες, με την πολυδιάστατη λειτουργία του καθοδηγητή, του οργανωτή και του εκπαιδευτή για θέματα που σχετίζονταν με την αστική ασφάλεια.

Στις μεγάλες πόλεις ιδρύθηκαν Σχολεία αυτοπροστασίας, όπου δίδασκαν απόφοιτοι της Κεντρικής Σχολής. Η ΑΔΑΑ κατέστησε υποχρεωτική τη φοίτηση για τους δημόσιους και δημοτικούς υπαλλήλους, όπως ήταν και για το διοικητικό προσωπικό των υπουργείων στα αντίστοιχα Σχολεία που διέθεταν.¹⁰¹ Σύμφωνα με το υπουργείο Εσωτερικών, η εφαρμογή της φοίτησης συνιστούσε αρμοδιότητα για γενικούς διοικητές και νομάρχες, με την προϋπόθεση να μην επιβαρύνει υπερβολικά τους δημοτικούς προϋπολογισμούς.¹⁰² Στα Ιωάννινα τον Ιούνιο του 1938 το Σχολείο λειτούργησε σε αίθουσα της Ζωσιμαίας Σχολής, παρέχοντας έξι

⁹⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/Β/1: «Εκθεσις επί της Α/Α του Εσωτερικού της Χώρας», 4 Μαρτίου 1937, σσ. 3-4. Από την Σχολή ήταν εξαρτημένες οι παραγωγικές σχολές νοσοκόμων, τραυματιοφορέων, απολυμαντών και πυροσβεστών, με την ετήσια παραγωγή των στελεχών να ανέρχεται στις 2.000, βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 103: ΓΕΣ, «Σημείωμα επί της συντελεσθείσης και συντελουμένης προσπάθειας δια την αναδιοργάνωσιν των πολεμικών ημών δυνάμεων», Αθήνα, 28 Ιανουαρίου 1939. σ. 12.

⁹⁸ Ανώνυμος, «Η Δράσις της Ανωτ. Διοικήσεως», 554.

⁹⁹ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1939, φάκ. 1225: Υπουργείον Εσωτερικών, προς τους κ.κ. Νομάρχας Ευβοίας... κ.κ. Γενικούς Διοικητάς Κρήτης και Ηπείρου, Αριθ. 32325, Αθήνα, 6 Μαΐου 1939. Ο δήμος Ιωαννίνων έστειλε δημοτικό ιατρό, για να παρακολουθήσει την τέταρτη περίοδο μαθημάτων, βλ. ΙΑΔΙ, Πράξη 146 της 13^{ης} Μαΐου 1937. Ο δήμος Παγασών ιατρό και έναν β' λογιστή, βλ. ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 348 της 5^{ης} Μαΐου 1939. Οι δήμοι Λάρισας και Ηρακλείου έστειλαν ίδιο αριθμό υπαλλήλων, βλ. *Ελευθερία*, 13 Μαΐου 1939 και Εφημ. *Δράσις*, 21 Μαΐου 1939. Ο δήμος Πατρών έστειλε αστυνόμο για εκπαίδευση πέντε ημερών, βλ. ΔΒΠ, Πράξη 1083 της 16^{ης} Νοεμβρίου 1939.

¹⁰⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή*, σ. 91.

¹⁰¹ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1939, φάκ. 1225: Υπουργείον Στρατιωτικών, «Κοινοποίησις προς εκτέλεσιν του 15^{ου} Πρακτικού Κεντρικού Συμβουλίου Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας», Αριθ. 10005, Αθήνα, 14 Απριλίου 1938, όπου συννημένο το Πρακτικό και Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Γ', 16 Απρίλη 1934-14 Δεκέμβρη 1940*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1984, σσ. 164, 166. Ο Σεφέρης από τον Οκτώβριο του 1937 υπηρετούσε στο υφυπουργείο Τύπου και Πληροφοριών ως προϊστάμενος της Διεύθυνσης Εξωτερικού Τύπου.

¹⁰² ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1939, φάκ. 1225: Υπουργείον των Εσωτερικών, προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητάς, Νομάρχας και Επάρχους, Αριθ. 29946, Αθήνα, 28 Μαΐου 1938.

ωριαία μαθήματα στους κοινοτικούς υπαλλήλους, με το πρόγραμμα να περιλαμβάνει ενότητες για τις εναέριες επιδρομές, τα είδη βομβών και πολεμικών ουσιών, την ατομική-ομαδική προστασία και την παροχή πρώτων βοηθειών.¹⁰³ Για τις μικρότερες πόλεις οι οποίες δεν αντιμετώπιζαν μεγάλο κίνδυνο επιδρομών ή η χιλιομετρική απόσταση καθιστούσε απαγορευτική την παρακολούθηση των μαθημάτων, η ενημέρωση θα γινόταν μέσω του τεύχους *Οικογενειακή Αεράμυνα*, που θα διανεμόταν κατ' οίκον από τις αστυνομικές αρχές.¹⁰⁴

Τον Φεβρουάριο του 1939 η ΑΔΔΑ ενέκρινε την υποχρεωτική εκπαίδευση του πληθυσμού και των δύο φύλων σε ομάδες μέχρι εκατό ατόμων.¹⁰⁵ Στον Πειραιά η λειτουργία των Σχολείων ξεκίνησε στις αρχές Οκτωβρίου και ο αριθμός ήταν ανάλογος με τις περιοχές ευθύνης των αστυνομικών τμημάτων. Στα τελευταία, εγγράφονταν όσοι ενδιαφέρονταν να παρακολουθήσουν το πρόγραμμα του Σχολείου, η διάρκεια του οποίου ήταν έξι ημέρες, με τα ωριαία μαθήματα να παραδίδονται χωριστά σε αγόρια και κορίτσια άνω των 17 ετών.¹⁰⁶ Στη Θεσσαλονίκη τα μαθήματα θα πραγματοποιούνταν στο δημοτικό νοσοκομείο για το προσωπικό του και αφορούσαν τους εναέριους κινδύνους, την προστασία από χημικές ουσίες, την οργάνωση της αυτοπροστασίας, την πάλη κατά του πυρός, υγειονομικά μέτρα, τις βόμβες, τα καταφύγια και τα ορύγματα.¹⁰⁷ Στη Λάρισα η παρακολούθηση θα γινόταν τμηματικά από εκατόν είκοσι κάθε φορά κατοίκους,¹⁰⁸ στην Πάτρα το Σχολείο είχε διάρκεια δεκατρείς ημέρες,¹⁰⁹ ενώ στα Ιωάννινα το 1939 λειτούργησε Σχολή ανάλογα με την περιφέρεια του κάθε αστυνομικού τμήματος.¹¹⁰

Οι διαλέξεις συνιστούσαν ακόμα ένα μέσο, ώστε ο πληθυσμός να ενημερωθεί με τον πλέον αξιόπιστο τρόπο και να περιοριστεί η ανησυχία για τις συνέπειες του αεροπορικού πολέμου. Λάμβαναν χώρα σε κλειστούς χώρους (αμφιθέατρα πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, σχολικές μονάδες πρωτοβάθμιας-δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, κινηματοθέατρα, αίθουσες εμπορικών συλλόγων και εργατοϋπαλληλικών κέντρων), με ομιλητές γιατρούς, αξιωματικούς των ενόπλων δυνάμεων, των σωμάτων ασφαλείας και του πυροσβεστικού σώματος, όλοι απόφοιτοι της Κεντρικής Σχολής. Τον ρόλο του ομιλητή ανέλαβε μάλιστα και ο ίδιος ο

¹⁰³ Στο ίδιο: 8^η Μερραρχία, Αριθ. 7780, Ιωάννινα, 25 Μαΐου 1938.

¹⁰⁴ Στο ίδιο: Η Ανωτέρα Διοίκησης Α.Α. της Χώρας, προς την Γενικήν Διοίκησην Ηπείρου, «Περί τρόπου εκπαίδευσεως Δημοτικών και Δημοσίων υπαλλήλων εις τα της αεραμύνης», Αριθ. 2823, Αθήνα, 18 Ιουλίου 1938 και Ανώνυμος, «Η Δράσις της Ανωτ. Διοικήσεως», 554.

¹⁰⁵ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: Υπουργείον Στρατιωτικών, «Κοινοποίησις προς εκτέλεσιν 18^{ου} Πρακτικού Κεντρικού Συμβουλίου Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας», Αριθ. 35011, όπου συνημμένο το Πρακτικό.

¹⁰⁶ *Ακρόπολις*, 29 Σεπτεμβρίου 1939.

¹⁰⁷ ΚΙΘ, 1939, φάκ. 9, 5^{ος} υποφάκ.: Ο Δήμαρχος προς τον κ. Διευθυντήν του Δημοτικού Νοσοκομείου, Αριθ. 5214, Θεσσαλονίκη, 3 Φεβρουαρίου 1939.

¹⁰⁸ *Ελευθερία*, 17 Μαρτίου 1939.

¹⁰⁹ ΔΒΠ, Πράξη 375 της 29^{ης} Φεβρουαρίου 1940.

¹¹⁰ *Ηπειρωτικός Αγών*, 5 Απριλίου 1939.

Μπακόπουλος, όπως συνέβη στα Ιωάννινα τον Απρίλιο του 1938,¹¹¹ όταν στην Πάτρα τον Οκτώβριο του 1939 δόθηκαν για εννέα συνεχείς ημέρες ωριαίες διαλέξεις στους οικοκυροσβέστες από τον διοικητή της Πυροσβεστικής Υπηρεσίας.¹¹² Άλλες απευθύνονταν στην τοπική κοινωνία με ελεύθερη είσοδο,¹¹³ άλλες, όμως, πραγματοποιούνταν σε πιο αυστηρό πλαίσιο και τμηματικά για συγκεκριμένη κάθε φορά ενορία της πόλης. Σε αυτή την περίπτωση δινόταν βαρύτητα στην ενημέρωση για τους επικεφαλείς των οικογενειών, αφού η παρουσία κρινόταν υποχρεωτική χωρίς να γίνεται μάλιστα διάκριση φύλου, ενώ μετά την ολοκλήρωσή τους παρέδιδαν εγγράφως στον αστυνομικό της εισόδου τα προσωπικά τους στοιχεία, διαφορετικά επιβάλλονταν κυρώσεις.¹¹⁴

Σημαντικό ρόλο για την εξοικείωση του πληθυσμού με τις συνθήκες του εναέριου πολέμου διαδραμάτισαν οι ασκήσεις που πραγματοποιήθηκαν μετά το καλοκαίρι του 1939.¹¹⁵ Για λίγες ώρες οι πόλεις κηρύσσονταν σε «κατάσταση αεραμύνης», βιώνοντας, έστω και σ' ένα μη ρεαλιστικό περιβάλλον, πρωτόγνωρους περιορισμούς και ανατροπές. Από τη στιγμή της έναρξης του συναγερμού και με την απαγόρευση φωτισμού τα αστικά κέντρα βυθίζονταν στο σκοτάδι. Οι πολίτες απαγορευόταν να κυκλοφορούν, όσοι βρίσκονταν εκτός των οικιών θα έπρεπε να κατευθυνθούν σε προκαθορισμένους ανοιχτούς χώρους (πλατείες), όπου θα υπήρχαν καταφύγια, με τα τροχοφόρα να ακινητοποιούνται στη δεξιά άκρη των δρόμων, ώστε να είναι δυνατή η απρόσκοπτη διέλευση των εξουσιοδοτημένων οχημάτων. Σε όσα αστικά κέντρα ήταν εφικτό η ΕΑΑ έκανε αισθητή την παρουσία της με χρήση προβολέων για τον εντοπισμό στον ουρανό των εχθρικών αεροσκαφών, όπως και με βολές του αντιαεροπορικού πυροβολικού. Τα συνεργεία (ανιχνευτές, απολυμαντές, πυροσβέστες, νοσοκόμοι, τραυματιοφορείς), διασχίζοντας ταχύτατα τους έρημους δρόμους έφταναν στα σημεία, όπου υποτίθεται ότι υπήρχαν κατεδαφισμένα ή ετοιμόρροπα κτήρια, νεκροί, εγκλωβισμένοι ή είχαν προκληθεί πυρκαγιές από τη ρίψη εμπρηστικών βομβών.

Οι ασκήσεις αποτέλεσαν τον πιο αξιόπιστο τρόπο, ώστε οι κάτοικοι να συνειδητοποιήσουν το μέγεθος και τις συνέπειες του αεροπορικού κινδύνου. Ήταν μία δοκιμασία μικρής χρονικής έκτασης, η οποία βοηθούσε στο να εξοικειωθούν με τις συνθήκες μιας μελλοντικής επιδρομής και να προετοιμαστούν κατάλληλα γι' αυτή. Μία ευκαιρία για να

¹¹¹ Με την ευκαιρία της επίσκεψής του ο τοπικός Τύπος δημοσίευσε σε συνέχεια παλαιότερες διαλέξεις του ίδιου για την οικογενειακή αεράμυνα, βλ. Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 261.

¹¹² ΔΒΠ, Πράξη 1077 της 16^{ης} Νοεμβρίου 1939.

¹¹³ Εφημ. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 13 Σεπτεμβρίου 1939.

¹¹⁴ *Ηπειρωτικός Αγών*, 20 Απριλίου και *Ελευθερία*, 11 Φεβρουαρίου 1939.

¹¹⁵ Έλαβαν χώρα σε πόλεις όπως οι Σέρρες, η Δράμα, η Καβάλα, η Αλεξανδρούπολη, βλ. *Μακεδονία*, 8 Φεβρουαρίου 1939. Νυχτερινή άσκηση πραγματοποιήθηκε και στην Έδεσσα, βλ. στο ίδιο, 12 Σεπτεμβρίου 1939. Ασκήσεις συσκότισης και συναγερμού πραγματοποιήθηκαν και στην Κοζάνη, βλ. *Μακεδονικό Βήμα*, 1 Οκτωβρίου 1939.

αντιληφθούν τη σημασία της απόλυτης πειθαρχίας στις υποδείξεις και στις διαταγές των αρχών, την αξία της ατομικής ευθύνης απέναντι στο σύνολο, περιορίζοντας για τους ίδιους και τις οικογένειές τους τα αρνητικά αποτελέσματα. Δεν είχαν ως αντικειμενικό στόχο να τρομοκρατήσουν τον πληθυσμό στη διάρκεια της νύχτας, αλλά να του δώσουν τη δυνατότητα να αντιληφθεί το μέγεθος της εναέριας απειλής, ώστε μέσα από τη γνώση των συνεπειών, με περισσότερη ψυχραιμία και νηφαλιότητα να προσαρμοστεί στις πραγματικές συνθήκες. Ήταν τρόπος αισθητοποίησης των αεροπορικών συνθηκών, οι οποίες ήδη μονοπωλούσαν τις σελίδες των εφημερίδων είτε αφορούσαν τη Γκερνίκα είτε τα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα που βρέθηκαν στη δίνη των βομβαρδισμών μετά τον Σεπτέμβριο του 1939.

Ταυτόχρονα, συνιστούσαν την ιδανική ευκαιρία για να δοκιμαστεί ο κρατικός μηχανισμός και ειδικότερα οι δομές εκείνες που εμπλέκονταν στην αντιαεροπορική προστασία, αφού παρέχόταν η δυνατότητα να εντοπιστούν αδυναμίες, καθυστερημένες αντιδράσεις, αστοχίες, όπως και οι περιπτώσεις παραβίασης των οδηγιών από τους πολίτες. Από τα στρατιωτικά και αστυνομικά επιτελεία, το κέντρο συναγερμού, την υπηρεσία διαβίβασης εντολών, τα συνεργεία μέχρι και τον τελευταίο κάτοικο, απαιτούνταν συντονισμός ενεργειών, συμμόρφωση και ταχύτητα στην εκτέλεση των διαταγών. Με άλλα λόγια, οι ασκήσεις είχαν μετατραπεί σε διαδικασία προσομοίωσης που έφερε τις αρχές και τους πολίτες, πιο κοντά στις εμπόλεμες συνθήκες, προΐδεάζοντας, κυρίως τον πληθυσμό, για τις υποχρεώσεις του απέναντι στον εναέριο κίνδυνο.

Η Αθήνα βίωσε συνθήκες «εικονικής» επιδρομής στις 20 Ιουνίου 1939, όταν «στοχοποιήθηκε» από τρία κύματα εχθρικών βομβαρδιστικών. Υπήρξε δε μία από τις μεγαλύτερες ασκήσεις, διαμορφώνοντας καινοφανείς συνθήκες για τους κατοίκους, οι οποίοι, όπως και στην αντίστοιχη άσκηση του Πειραιά, εκδήλωσαν έντονο ενδιαφέρον, σπεύδοντας να την παρακολουθήσουν από προκαθορισμένα, ασφαλή σημεία.¹¹⁶ Ανάλογη άσκηση πραγματοποιήθηκε στις 2 Οκτωβρίου και στη Θεσσαλονίκη, όταν η πόλη κηρύχτηκε σε «κατάσταση αεραμύνης» για χρονικό διάστημα 6 ½ ωρών. Λίγες ημέρες μετά την ολοκλήρωσή της δημοσιεύτηκαν στον τοπικό Τύπο τα ονόματα όσων παραβίασαν τους περιορισμούς για τη συσκότιση, προαναγγέλλοντας την πρακτική που θα εφαρμοζόταν και στην εμπόλεμη περίοδο.¹¹⁷ Στην Κοζάνη, σε όσους από τους ιδιοκτήτες καταστημάτων και οικιών εφάρμοσαν στη διάρκεια της άσκησης πλημμελώς τις διατάξεις για την απόκρυψη του φωτισμού, επιβλήθηκε ως ποινή η προσωρινή διακοπή του ηλεκτρικού ρεύματος και η

¹¹⁶ *Ακρόπολις*, 20 Ιουνίου 1939.

¹¹⁷ *Μακεδονία*, 30 Σεπτεμβρίου, 10 Οκτωβρίου 1939.

δημοσιοποίησή τους στις εφημερίδες.¹¹⁸ Ήταν στην ουσία μία μορφή κοινωνικού στιγματισμού για εκείνους που στη διάρκεια της επιδρομής περιφρόνησαν τις διαταγές των αρχών, θέτοντας σε κίνδυνο με την ανεύθυνα στάση τους το κοινωνικό σύνολο.

Στη Λάρισα,¹¹⁹ αλλά και στα Ιωάννινα με την έγκριση της 8^{ης} Μεραρχίας, πραγματοποιήθηκαν ασκήσεις συσκότισης και συναγερμού από τον Μάιο ως τον Σεπτέμβριο του 1939,¹²⁰ με τους αεραμυντικούς φορείς να προχωρούν σε προληπτικές ενέργειες για την αραίωση του πληθυσμού, όπως είχε ζητήσει τον Φεβρουάριο η ΑΔΑΑ. Στην πρώτη ζητήθηκε από τους αρχηγούς των οικογενειών να δηλώσουν στις αστυνομικές αρχές τα ονοματεπώνυμα των προστατευόμενων μελών, τη διεύθυνση μόνιμης κατοικίας, και το όνομα του νέου ιδιοκτήτη, ο οποίος θα τους φιλοξενούσε σε περίπτωση εξόδου από την πόλη. Με αυτό τον τρόπο ήθελαν να γνωρίζουν τον αριθμό των πολιτών που θα εγκατέλειπαν το αστικό κέντρο, όπως και τον αντίστοιχο εκείνων που θα παρέμεναν, ώστε να λάβουν μέτρα για τον επισιτισμό και την προστασία των ιδιοκτησιών από κλοπές στο διάστημα απουσίας τους.¹²¹ Στην πρωτεύουσα της Ηπείρου ο δήμος χρηματοδότησε την εκτύπωση δελτίων απογραφής του πληθυσμού και οδηγίες για την αστική αραίωση,¹²² ενώ καταγράφηκαν και τα στοιχεία των δημοσίων υπαλλήλων σε περίπτωση εθελούσιας ή υποχρεωτικής απομάκρυνσης των οικογενειών τους.¹²³

Η διαδικασία της προπαρασκευής παρέμεινε ζωντανή στη μνήμη των κατοίκων της εποχής. Στα Ιωάννινα ο Σπύρος Στεφόπουλος σημειώνει: «[...] Από το 1939 κάτι είχε αλλάξει σ' αυτή την πόλη. Πρωτοακούσαμε ήχους σειρήνων. Είδαμε πού ήταν τοποθετημένες κάποιες από αυτές. Είχαμε και δοκιμαστικούς συναγερμούς. Είχαμε και ασκήσεις συσκότισης»,¹²⁴ ενώ στη Θεσσαλονίκη ο Γιώργος Ιωάννου ανακαλεί τα ανάμικτα συναισθήματα που προκαλούσε η παρουσία της:

«Όταν έστησαν τη σειρήνα πάνω στο γειτονικό σπίτι, μούδιασε η καρδιά μας και σκοτείνιασε, θαρρείς, το φως στην αυλή. Μέρα και νύχτα αυτήν είχαμε στο μυαλό μας-αυτήν και τον πόλεμο. [...] Μα, όταν μια μέρα έκαναν δοκιμαστικό

¹¹⁸ *Μακεδονικό Βήμα*, 8 Οκτωβρίου 1939.

¹¹⁹ *Ελευθερία*, 5 Μαΐου, 28 Σεπτεμβρίου 1939.

¹²⁰ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: 8^η Μεραρχία, προς την Διοίκηση Χωροφυλακής Ιωαννίνων, Αριθ. 14942, Ιωάννινα, 2 Σεπτεμβρίου 1939.

¹²¹ *Ελευθερία*, 6, 7 Σεπτεμβρίου 1939.

¹²² ΙΑΔΙ, Πράξη 113 της 1^{ης} Ιουλίου 1939.

¹²³ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: Διοίκησις Χωρ/κής Ιωαννίνων, προς την Γενικήν Διοίκησην, «Περί αραίωσης του πληθυσμού της πόλεως Ιωαννίνων», Αριθ. 32/1/32/, Ιωάννινα, 31 Αυγούστου 1939.

¹²⁴ Στεφόπουλος, *ό.π.*, σ. 9.

συναγερμό και ούρλιαξε, μαζί με τις άλλες, κι η σειρήνα μας, ψήλωσε πια ο νους μας απ' το φόβο αλλά κι απ' το κρυφό καμάρι».¹²⁵

Η εκπαίδευση της κοινής γνώμης υποστηρίχτηκε και από τα δεκατρία υποδειγματικά καταφύγια που κατασκευάστηκαν σε συγκεκριμένα αστικά κέντρα. Στην ειρηνική περίοδο μετατράπηκαν σε εστίες διαφώτισης του πληθυσμού, ενώ στον ελληνοϊταλικό πόλεμο αποτέλεσαν χώρους προστασίας για τα αεραμυντικά συνεργεία στο κρίσιμο διάστημα των συναγερμών.¹²⁶

Νευραλγικό πεδίο για την αστική διαφώτιση αποδείχτηκε και η εκπαίδευση, αφού η ενημέρωση επεκτάθηκε σε κάθε μορφή ομαδικής οργάνωσης, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τους προσκόπους.¹²⁷ Τον Φεβρουάριο του 1939 η ΑΔΑΑ ενέκρινε την εισαγωγή του ωριαίου μαθήματος για την αεράμυνα στο ωρολόγιο πρόγραμμα τάξεων Γυμνασίων και Αστικών Σχολείων.¹²⁸ Το μάθημα διδασκόταν ήδη στα πανεπιστήμια, όπως συνέβαινε στις ευρωπαϊκές χώρες, όπου μάλιστα και βαθμολογούνταν.¹²⁹ Στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση τον ρόλο του διδάσκοντα θα αναλάμβαναν οι σχολίατροι, οι καθηγητές της φυσικής αγωγής και των φυσικών επιστημών, με τους τελευταίους να διδάσκουν το τετράωρο μάθημα και στην τριτοβάθμια εκπαιδευτική βαθμίδα.¹³⁰

Ξεχωριστή σημασία απέκτησαν οι σχολικές βιβλιοθήκες, διαθέτοντας περιοδικά και βιβλία αεραμυντικού ενδιαφέροντος, με το υπουργείο Παιδείας να συνιστά την ανάγνωσή τους από τους μαθητές,¹³¹ όπως και την ανάρτηση σε αίθουσες του πίνακα «Πολεμικών

¹²⁵ Γιώργος Ιωάννου, *Η Σαρκοφάγος*, Εκδόσεις Κέδρος, η' έκδ., Αθήνα 1988, σ. 19.

¹²⁶ Τα καταφύγια βρίσκονταν στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, την Καβάλα, τη Δράμα, τη Λάρισα και τον Βόλο, βλ. Παπάγος, *ό.π.*, σσ. 351-352.

¹²⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή*, σ. 91.

¹²⁸ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: Υπουργείον Στρατιωτικών, «Κοινοποίησις προς εκτέλεσιν 18^{ου} Πρακτικού Κεντρικού Συμβουλίου Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας», Αριθ. 35011, Αθήνα, 22 Μαρτίου 1939, όπου συνημμένο το Πρακτικό. Η υποχρεωτική διδασκαλία καθιερώθηκε στις 24 Σεπτεμβρίου 1939, βλ. *4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940*, τόμ. Δ', σ. 9.

¹²⁹ Ποδότας, *ό.π.*, σ. 66.

¹³⁰ *Μακεδονικόν Βήμα*, 10 Μαρτίου 1940.

¹³¹ Πρόκειται για το περιοδικό *Αεροχημική άμυνα*, βλ. ΓΑΚ Ν. Αχαΐας, 11^ο Δημ. Σχολείο Πατρών, Βιβλίον Πρακτικών της Σχολικής Εφορείας ΙΑ' Δημοτικού Σχολείου Πατρών. 1933-1947, Πράξη 38 της 23 Απριλίου 1937. Τα βιβλία έφεραν τον τίτλο: *Η άμυνα κατά του Αεροχημικού Πολέμου*, βλ. ΓΑΚ Ν. Αχαΐας, Β' Γυμνάσιο Αρρένων Πατρών, φάκ. «Εισεληθόντων Εγγράφων, Από 1-1-1939 έως 31-1-1940 από 1-700»: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους κ.κ. Γενικούς Επιθεωρητάς των σχολείων Μέσης Εκπαιδύσεως, τους Διευθυντάς... των σχολείων Μέσης Εκπαιδύσεως του Κράτους, «Σύστασις βιβλίου Γεωργίου Γαλανάκη 'η άμυνα κατά του Αεροχημικού πολέμου'», Αριθ. 115703, Αθήνα, 14 Δεκεμβρίου 1938. Επίσης και *Πώς θα προφυλαχθώμεν από τας αεροπορικές επιδρομάς*, βλ. στο ίδιο: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους κ.κ. Γενικούς Επιθεωρητάς... και τους Επιθεωρητάς των Δημοτικών σχολείων του Κράτους, «Περί συστάσεως βιβλίου 'Πώς θα προφυλαχθώμεν από τας αεροπορικές επιδρομάς'», Αριθ. 788, Αθήνα, 4 Ιανουαρίου 1940.

Αερίων».¹³² Οι κυβερνητικοί φορείς αξιοποιούσαν και την παραμικρή δυνατότητα, ώστε να προωθήσουν τα παραπάνω βιβλία. Με αφορμή τον διαγωνισμό για την «εβδομάδα των ανθέων» που έλαβε χώρα στα δημοτικά σχολεία του Πειραιά, απονεμήθηκε στον νικητή-μαθητή βιβλίο για τις εναέριες επιδρομές και την αντιαεροπορική άμυνα, προκαλώντας την εύλογη απορία του, αν και όπως παραδέχτηκε ο ίδιος, συνειδητοποίησε τη σκοπιμότητα της επιλογής λίγα χρόνια αργότερα.¹³³

Οι καθηγητές φυσικής αγωγής μέσα στους καλοκαιρινούς μήνες ολοκλήρωναν στην Αθήνα την απαραίτητη ενημέρωση, με την προσδοκία ότι αποτελούσαν τα πλέον κατάλληλα άτομα, για να αναλάβουν την οργάνωση και την εκπαίδευση συναδέλφων και μαθητών στις σχολικές μονάδες.¹³⁴ Οι μαθητές είχαν τη δυνατότητα να ενημερωθούν για θέματα σχετικά με την ατομική και οικογενειακή αυτοπροστασία (χρήση προσωπίδων, μέτρα απολύμανσης, αντιμετώπιση πυρκαγιών, παροχή πρώτων βοηθειών), να εξοικειωθούν με την ιδέα μιας αεροπορικής επιδρομής, μεταφέροντας στα υπόλοιπα μέλη των οικογενειών μέρος των πληροφοριών και το ερέθισμα για πρόσθετη ενημέρωση. Ήταν ένας τρόπος για να αναπτυχθεί μεταξύ των μαθητών αίσθημα αλληλεγγύης και συμμόρφωσης στις υποδείξεις και στους περιορισμούς που συνεπάγεται μία έκτακτη κατάσταση. Ενδεικτική είναι η μαρτυρία του Βασίλη Κοτσαμανίδη: «Μας έκαναν κατ' εξαίρεση και μαθήματα που είχαν σχέση με τον πόλεμο [...] κυρίως παθητική αεράμυνα, αλλά και αυτοπροστασία [...] από το 1939 και μετά [...] κάναμε μία φορά την εβδομάδα επί μία ώρα [...] από τους καθηγητές τους ίδιους και μάλιστα μας άρεσε [...] τότε στο 2^ο Γυμνάσιο είχαμε Θεολόγο ο οποίος είχε σπουδάσει στην Ελβετία και είχε μία πολύ πιο πλατιά ενημέρωση απ' ότι οι άλλοι [...] οι άλλοι είχαν κάποιες οδηγίες γραπτές σε σημειώσεις σαν οδηγό [...]».¹³⁵

Οι αυτοδιοικητικές αρχές ανέλαβαν πρωταγωνιστικό ρόλο και στη διάδοση βιβλίων ή έντυπου υλικού. Οι νομαρχίες υποδείκνυαν την απόκτηση τουλάχιστον ενός αντιτύπου από το βιβλίο *Η άμυνα κατά του αεροχημικού πολέμου*,¹³⁶ ο δήμος Λάρισας χρηματοδότησε την έκδοση οδηγιών για μέτρα προστασίας απέναντι στους βομβαρδισμούς,¹³⁷ ενώ και ο αντίστοιχος των Ιωαννίνων έπραξε ανάλογα για οδηγίες που σχετίζονταν με την αραίωση

¹³² Στο ίδιο: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους κ.κ. Γεν. Επιθεωρητάς Μέσης Εκπαιδεύσεως... και Σχολείων Μέσης Εκπαιδεύσεως του Κράτους, «Περί συστάσεως πίνακος 'πολεμικών αερίων'», Αριθ. 115704, Αθήνα, 14 Δεκεμβρίου 1938.

¹³³ Δημήτρης Σέρβος, *Που λες ... στον Πειραιά (ντοκουμέντα Ψ αναμνήσεις)*, Αθήνα 1996, σ. 14.

¹³⁴ Παπάγος, *ό.π.*, σ. 351.

¹³⁵ Γεώργιος Γιώτης, *Ιδιωτική συλλογή προφορικών συνεντεύξεων: Συνέντευξη Βασίλειου Κοτσαμανίδη*, Βόλος, 15 Σεπτεμβρίου 2017.

¹³⁶ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Δημάρχους Λαρίσης και Παγασών και Προέδρους Κοινοτήτων Νομού, Αριθ. 24268, Λάρισα, 28 Αυγούστου 1938.

¹³⁷ *Ελευθερία*, 13 Μαΐου 1939.

πληθυσμού και την κατασκευή καταφυγίων.¹³⁸ Δεν έλειπαν και χρονικές καθυστερήσεις, οι οποίες επισημαίνονταν από τις αρχές, με τη διοίκηση Χωροφυλακής Ηπείρου να στιγματίζει την ολιγορία των δήμων Ιωαννίνων, Άρτας και Πρέβεζας για την κατάθεση οικονομικής συνδρομής, ώστε να εκτυπωθεί και να διανεμηθεί δωρεάν το βιβλίο *Οικογενειακή Αεράμυνα*.¹³⁹

Ουσιαστικό ρόλο στο ζήτημα της διαφώτισης διαδραμάτισε ο Τύπος, που μαζί με το ραδιόφωνο συνιστούσαν τα μοναδικά μέσα μαζικής ενημέρωσης. Η πλειονότητα της ύλης του πρώτου ήταν επικεντρωμένη στην εξέλιξη των πολεμικών επιχειρήσεων, αφού από το καλοκαίρι του 1940 η διεθνής ειδησεογραφία μονοπωλούνταν από τους βομβαρδισμούς των βρετανικών πόλεων. Οι εναέριες συνέπειες κυριάρχησαν στις στήλες εφημερίδων και περιοδικών, βοηθώντας τους κατοίκους να διαμορφώσουν ολοκληρωμένη εικόνα για την καταστρεπτική ικανότητα του «νέου όπλου», να συνειδητοποιήσουν τον υπαρκτό κίνδυνο των επιδρομών, εκδηλώνοντας μεγαλύτερο ενδιαφέρον για παρακολούθηση των διαλέξεων.¹⁴⁰ Πολλές φορές τα άρθρα ήταν αναδημοσίευση από ευρωπαϊκές εφημερίδες και περιοδικά, με τους συντάκτες να έχουν ολοκληρώσει την εκπαίδευση στην Κεντρική Σχολή Αθηνών. Σε όλες τις περιπτώσεις ο Τύπος επεδίωκε να κατατοπίσει τον πληθυσμό για τα αποτελέσματα των βομβαρδισμών, μετέφερε τις οδηγίες των αρχών,¹⁴¹ χωρίς να παραλείπει να ενημερώνει τις αστικές κοινωνίες και για βιβλία με αεραμυντικό ενδιαφέρον, προτρέποντας το αναγνωστικό κοινό να τα προμηθευτεί.¹⁴²

ε) Η υγειονομική περίθαλψη

Τα νέα δεδομένα που διαμόρφωσε ο εναέριος πόλεμος αύξησαν τις απαιτήσεις και για την υγειονομική θωράκιση των πόλεων. Το προηγούμενο του Ισπανικού Εμφυλίου και οι βομβαρδισμοί ευρωπαϊκών αστικών κέντρων το φθινόπωρο του 1939, ανέδειξαν με εμφαντικό τρόπο την ανάγκη να επανασχεδιαστούν οι υποδομές στον χώρο της υγείας και να

¹³⁸ ΙΑΔΙ, Πράξη 113 της 1^{ης} Ιουλίου 1939.

¹³⁹ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: Ανωτέρα Διοίκησης Χωρ/κής Ηπείρου, προς την Γενικήν Διοίκησην Ηπείρου, «Περί ανατυπώσεως του βιβλίου 'Οικογενειακή αεράμυνα'», Αριθ. 22/2/30, Ιωάννινα, 9 Απριλίου 1940.

¹⁴⁰ Στη Λάρισα ήταν τόσο μεγάλη η προσέλευση στις διαλέξεις που πραγματοποιήθηκαν στα δημόσια σχολεία, ώστε πολλοί δεν κατόρθωσαν να εισέλθουν στις αίθουσες και παρέμειναν στον προαύλιο χώρο. Το φαινόμενο επισημάνθηκε από τον τοπικό Τύπο, προτείνοντας να διεξάγονται στην αυλή, για να μπορούν να τις παρακολουθούν οι ενδιαφερόμενοι και κυρίως οι επικεφαλείς των οικογενειών, βλ. *Ελευθερία*, 15 Φεβρουαρίου 1939.

¹⁴¹ Στο ίδιο, 5 Μαΐου 1939 και *Κήρυξ*, 2 Ιουνίου 1940.

¹⁴² Ξεχωριστή περίπτωση αποτέλεσε το βιβλίο του Κωνσταντίνου Ποδότα, Αστυνόμου Α' της Αστυνομικής Διεύθυνσης Αθηνών, βλ. *Ελευθερία*, 28 Αυγούστου 1939.

καταγραφεί γενναία κρατική χρηματοδότηση για την εξασφάλιση των απαραίτητων κτηριακών εγκαταστάσεων, του νοσοκομειακού-νοσηλευτικού υλικού και του εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού. Μέσα στα περιορισμένα χρονικά περιθώρια έπρεπε να διαμορφωθούν οι προϋποθέσεις που θα επέτρεπαν την ουσιαστική ιατροφαρμακευτική στήριξη του αστικού πληθυσμού και θα περιόριζαν, στο μέτρο του δυνατού, την απώλεια της ανθρώπινης ζωής, προσφέροντας ανακούφιση στα σωματικά και ψυχικά τραύματα των βομβόπληκτων.

Στην Ελλάδα η οργάνωση της υγειονομικής περίθαλψης, ως τμήμα της πολιτικής επιστράτευσης, βρισκόταν υπό την επίβλεψη του υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως.¹⁴³ Το υπουργείο, σε συνεργασία με το ΓΕΣ και την Επιθεώρηση Υγειονομικής Υπηρεσίας Στρατού, εκπόνησε σχέδιο για την υγειονομική κάλυψη, το οποίο περιλάμβανε δύο τύπους περίθαλψης, την κλειστή και την ανοιχτή. Η πρώτη, με αντικειμενικό σκοπό την περίθαλψη των αερόπληκτων πολιτών, ήταν επικεντρωμένη στην όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη προετοιμασία των αστικών νοσοκομειακών ιδρυμάτων στα νευραλγικά ζητήματα της στελέχωσης με νοσηλευτικό προσωπικό και του εφοδιασμού με το απαραίτητο ιατροφαρμακευτικό υλικό. Ο αριθμός των κλινών για κάθε νοσοκομειακή μονάδα οριοθετήθηκε από τον πληθυσμό του νομού και τον δείκτη έκθεσης των πόλεων στις εναέριες επιδρομές, όταν για τις παραμεθόριες περιοχές υπήρξε πρόβλεψη για εφεδρικό αριθμό κλινών, ώστε να είναι δυνατή η σύσταση και η λειτουργία κινητών νοσοκομείων, αν μία τέτοια εξέλιξη κρινόταν επιβεβλημένη από τις στρατιωτικές εξελίξεις.¹⁴⁴

Η ανοικτή περίθαλψη αφορούσε τη συγκρότηση σταθμών πρώτων βοηθειών ΠΑΑ στις πόλεις και ιατρείων στην ύπαιθρο, με το αρχικό σχέδιο να προβλέπει έναν σταθμό για κάθε αστυνομικό τμήμα. Αρχικά, θα λειτουργούσε ως σταθμός Β΄ κατηγορίας για την άμεση και πρόχειρη ιατροφαρμακευτική κάλυψη των βομβόπληκτων, αλλά και για τους τραυματίες που έπρεπε να διακομισθούν στα νοσοκομεία. Σε περίπτωση, όμως, που αυτό ήταν ανέφικτο, εξαιτίας της απόστασης των σταθμών από τις νοσοκομειακές μονάδες ή της αδυναμίας εξεύρεσης μεταφορικών μέσων, προβλεπόταν η ίδρυση σταθμού Α΄ κατηγορίας με μικρό χειρουργείο και περιορισμένο αριθμό κλινών. Η «οικονομική αποκέντρωση» ίσχυσε και στην

¹⁴³ Η μέριμνα του αερόπληκτου πληθυσμού είχε δρομολογηθεί με προγενέστερες νομοθετικές πράξεις, όπως το Β.Δ., «Περί Οργανώσεως της Παθητικής Αεραμύνης της Χώρας» και τον Α.Ν. 1135, «Περί οργανώσεως της Παθητικής Αεραμύνης της Χώρας».

¹⁴⁴ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (έκδ.), *Η Υγειονομική Υπηρεσία του Στρατού κατά τον πόλεμο 1940-1941*, Αθήνα 1983, σσ. 14-15. Στην πρωτεύουσα οι νοσοκομειακές κλίνες σε περίοδο επιστράτευσης ανέρχονταν στις 3.500, ένας αριθμός που θα μπορούσε να προσανξηθεί κατά εννιακόσιες με την αξιοποίηση του διαθέσιμου χώρου σε σχολικές και ξενοδοχειακές μονάδες, βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 107: «Εκθεσις των συμπερασμάτων του Συμβ. Πολ. Επιστρατεύσεως της Δ/σεως Πρωτεύουσας 28-7-1939», Αθήνα, 28 Ιουλίου 1939, σ. 28.

περίπτωση της υγειονομικής προπαρασκευής, αφού οι κτηριακές υποδομές, το αναγκαίο υγειονομικό προσωπικό, το νοσηλευτικό υλικό θα εξασφαλιζόνταν και για τους δύο τύπους περίθαλψης από πρωτοβουλίες και πόρους των νομαρχιών.¹⁴⁵

Στην πορεία για την αστική υγειονομική προπαρασκευή καθοριστική ήταν η συμβολή του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού (ΕΕΣΣ), ο οποίος ανέλαβε έναν διμέτωπο αγώνα. Από τη μία ήταν η αδήριτη ανάγκη να καταρτίσει νέες εθελόντριες αδελφές βοηθούς νοσοκόμες, ενώ από την άλλη έπρεπε να ενισχύσει και το ανθρώπινο δυναμικό του, επιταχύνοντας τη λειτουργία των δικών του παραγωγικών σχολών. Οι συνεχείς εκκλήσεις που απηύθυνε προς τον γυναικείο πληθυσμό έτυχαν θερμής ανταπόκρισης, με αποτέλεσμα στην Αθήνα και στα δεκαοκτώ επαρχιακά του τμήματα να καταρτίσει 1.347 εθελόντριες νοσοκόμες και να αυξήσει το δυναμικό του σε διπλωματούχες αδελφές, με στόχο πάντα την κάλυψη των σοβαρών κενών στο υγειονομικό προσωπικό, κυρίως για τις στρατιωτικές ανάγκες, όπως και για εκείνες στα μετόπισθεν. Κεντρική φυσιογνωμία της όλης προσπάθειας αναδείχθηκε η Αθηνά Μεσολωρά, η οποία επιπλέον ήταν υπεύθυνη για το σχέδιο οργάνωσης των υγειονομικών σχηματισμών και της επιστράτευσης του εγχώριου νοσηλευτικού δυναμικού στις έκτακτες συνθήκες.¹⁴⁶

Στην Αθήνα η Σχολή Νοσοκόμων για τη διετία 1938-1939 λειτούργησε στο κτήριο του Λυκείου Ελληνίδων.¹⁴⁷ Τα μαθήματα, που συνήθως είχαν δίμηνη διάρκεια και συνοδεύονταν από εξετάσεις και ανάλογο χρονικό διάστημα πρακτικής εκπαίδευσης στις νοσοκομειακές μονάδες, ήταν επικεντρωμένα στην αντιμετώπιση τραυμάτων, εγκαυμάτων, καταγμάτων, κρυοπαγημάτων και στην υγιεινή των οφθαλμών. Μέχρι τις 10 Οκτωβρίου 1939 έλαβε χώρα η έναρξή τους σε αρκετές πόλεις (Αθήνα, Πάτρα, Βόλο, Λάρισα, Ιωάννινα, Κέρκυρα), αποσκοπώντας στην αριθμητική αύξηση του σώματος εθελοντών νοσοκόμων, με τις παραδόσεις να γίνονται από στρατιωτικούς γιατρούς και διπλωματούχες αδελφές του ΕΕΣ.¹⁴⁸ Ως την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου ο αριθμός των καταρτισμένων εθελοντών οικονομικών και εθελοντών νοσοκόμων άγγιξε τις 2.000, απολογισμός που κρίθηκε

¹⁴⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η Υγειονομική Υπηρεσία*, σ. 15.

¹⁴⁶ Ξενοφών Α. Πανταζίδης, *Ιστορία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού*, τόμ. Α', Αθήνα 1987, σσ. 244-246.

¹⁴⁷ Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς (έκδ), *Το Λύκειο Ελληνίδων. 100 χρόνια*, Αθήνα 2010, σ. 41. Το Λύκειο συστάθηκε το 1911 με πρόεδρο την Καλλιρρόη Παρέν, έχοντας ως στόχους τη διατήρηση των εθνικών εθίμων-παραδόσεων μέσα από την αναζωογόνηση των δημοτικών τραγουδιών, των εθνικών χορών, την περισυλλογή των τοπικών ενδυμασιών και τη μορφωτική ανύψωση της Ελληνίδας ως μητέρας και εργαζόμενης. Στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου πρόεδρος υπήρξε η Άννα Τριανταφυλλίδου, βλ. στο ίδιο, σσ. 21-23, 41.

¹⁴⁸ Στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 1939 αποφοίτησαν πενήντα οκτώ εθελόντριες νοσοκόμες, στην Κέρκυρα τον επόμενο μήνα ο αριθμός έφτασε τις τριάντα πέντε, στον Βόλο τον Οκτώβριο του 1940 οι απόφοιτες ήταν πενήντα, ενώ στη Λάρισα η εκπαίδευση γινόταν σε τμήματα των είκοσι πέντε γυναικών, βλ. *Ακρόπολις*, 28 Νοεμβρίου, Εφημ. *Κέρκυρα*, 23 Δεκεμβρίου 1939, *Η Θεσσαλία*, 12 Οκτωβρίου και *Κήρυξ*, 19 Ιουνίου 1940.

ικανοποιητικός, απόρροια του ενθουσιασμού που έδειξαν οι εκπαιδευτές του ΕΣΣ και οι εκπαιδευόμενοι.¹⁴⁹

Προς την κατεύθυνση της αστικής υγειονομικής ενίσχυσης, την άνοιξη του 1940 αποφασίστηκε η ίδρυση-λειτουργία πολυιατρείων (κέντρα υγείας της εποχής) για όσες είχαν πληθυσμό από 60.000 έως 100.000 κατοίκους.¹⁵⁰ Στη Θεσσαλονίκη, και υπό την επίβλεψη της Βιργινίας Ζάννα, ο αρχικός πυρήνας των εθελοντών αδελφών συστάθηκε το 1937, με την προσπάθεια να εντατικοποιείται το 1939 λόγω της παγκόσμιας σύρραξης. Στο πρώτο εξάμηνο του έτους υπήρχαν ήδη διακόσιες δέκα αδελφές και οι πρώτοι είκοσι τρεις τραυματιοφορείς, ενώ ιδρύθηκε και σχολή διπλωματούχων αδελφών τριετούς φοίτησης για την εκπαίδευση τριάντα μαθητριών.¹⁵¹

ζ) Η Ευρώπη και η Απω Ανατολή προετοιμάζονται

Η δεκαετία του 1930 αποτέλεσε διάστημα έντονης προπαρασκευής και για την ευρωπαϊκή ήπειρο. Οι κυβερνήσεις με επίγνωση των εναέριων συνεπειών επιδόθηκαν σε «αγώνα δρόμου» για την προστασία της ζωής και της περιουσίας των πολιτών, με σημεία αναφοράς την αστική διαφώτιση, την πραγματοποίηση ασκήσεων στις πόλεις, την αναγκαία υποδομή για αξιόπιστο σύστημα συναγερμού και στιγμιαίας συσκότισης, τον σχεδιασμό εκκενώσεων και της αυτοπροστασίας. Τα κοινά στοιχεία της προσπάθειας θα μπορούσαν να εντοπιστούν στην αναζήτηση ισορροπίας για τις ευθύνες και τις αρμοδιότητες ανάμεσα στις τοπικές αρχές και στην κεντρική εξουσία, στην υπερεκτίμηση της χημικής απειλής (Αγγλία, Ιταλία, Γαλλία), αλλά και στην αφθονία «παραγωγής» νόμων και υποχρεωτικών διατάξεων, με τη σκληρή διαπίστωση ότι λίγα πραγματοποιήθηκαν πριν από την έναρξη των επιχειρήσεων. Ο καθοριστικός παράγοντας που ευθύνεται για το δυσάρεστο χάσμα ανάμεσα σε θεωρία και πράξη, ήταν για άλλη μία φορά το κόστος για την εφαρμογή των μέτρων, μετατρέποντάς το σε μόνιμο εφιάλτη για τις ηγεσίες. Η κυβερνητική πρόκληση ήταν τώρα υπαρκτή: η εξεύρεση της «χρυσής τομής» στη διαχείριση των οικονομικών πόρων, ώστε να μην τεθεί υπό αμφισβήτηση η στρατιωτική ισχύς του έθνους, σε συνδυασμό και με τις επιτακτικές ανάγκες για παροχή πολιτικής προστασίας.

¹⁴⁹ Εκπαιδεύτηκαν 1.823 αδελφές νοσοκόμες και 120 γυναίκες οικονομοί, οι οποίες θα ενίσχυαν τις αριθμητικά περιορισμένες μόνιμες αδελφές νοσοκόμες του στρατού, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η Υγειονομική Υπηρεσία*, σσ. 3-4.

¹⁵⁰ Προβλεπόταν η ίδρυση εννέα πολυιατρείων στην Αθήνα, έξι στον Πειραιά, πέντε στη Θεσσαλονίκη και από ένα στις πρωτεύουσες των νομών, βλ. *Κήρυξ*, 6 Μαρτίου 1940.

¹⁵¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 676/Δ/2^ε: «Εκθεσις Πεπραγμένων του εν Θεσσαλονίκη τμήματος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού κατά τον ελληνοϊταλικόν πόλεμον 1940-1941», σσ. 1-2.

Η έκρηξη του πολέμου βρήκε τη Γερμανία σε καλύτερη θέση από οποιαδήποτε άλλη χώρα. Η εξέλιξη φαντάζει λογική, αφού το καθεστώς από το 1933 προετοίμαζε συστηματικά το μάχιμο και άμαχο ανθρώπινο δυναμικό για την επερχόμενη σύγκρουση, όταν οι βασικότεροι αντίπαλοί του εξακολουθούσαν να τρέφουν ψευδαισθήσεις για ματαίωση της στρατιωτικής αναμέτρησης. Ούτε, όμως, αυτή απέκλινε από τον κανόνα της απόστασης ανάμεσα σε θεωρία και πράξη, καθώς η έναρξη του πολέμου τη βρήκε με σοβαρές ελλείψεις. Η υστέρηση θα μπορούσε να ερμηνευτεί από την επιλογή της καγκελαρίας να διεξαγάγει βραχύβιο νικηφόρο πόλεμο εκτός των συνόρων, ένας προσανατολισμός που έδειχνε να δικαιώνεται μετά τις επιτυχίες του «Blitzkrieg» και τον δικαιολογημένο ενθουσιασμό λαού και ηγεσίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η αμυντική φιλοσοφία της αεραμυντικής οργάνωσης φαινόταν ασύμβατη με τη λογική της επιθετικής εδαφικής επέκτασης και το μαχητικό πνεύμα της στρατιωτικοποιημένης εθνικοσοσιαλιστικής κοινωνίας. Η αλαζονική πεποίθηση ότι τα δεινά του πολέμου θα παρέμεναν άγνωστα για το Γ' Ράιχ μετέτρεψε την αντιαεροπορική θωράκιση σε δευτερεύον θέμα, με τους πληροφοριακά εγκλωβισμένους από τον προπαγανδιστικό μηχανισμό πολίτες να πείθονται και να καθησυχάζονται για την κρατική ικανότητα διαχείρισης των προκλήσεων. Επιπλέον, η ηγεσία υπερεκτίμησε τις δυνατότητες προστασίας που παρείχε η ΕΑΑ, εδραιώνοντας τη δημοφιλή για το καθεστώς εικόνα των άτρωτων από τον αέρα γερμανικών πόλεων, με παράλληλη υποτίμηση των συμμαχικών δυνατοτήτων για βομβαρδισμούς ευρείας κλίμακας.¹⁵²

Το αρχικό σχέδιο για την αεραμυντική οργάνωση το 1933 κατέστησε υπεύθυνο τον Göring και το υπουργείο Αεροπορίας. Σε περιφερειακό επίπεδο στηρίχτηκε στις αστυνομικές αρχές, με την προσπάθεια να διακρίνεται από σταδιακό συγκεντρωτισμό, έλλειψη κριτικής συζήτησης και την ασφυκτική εποπτεία του κόμματος, κυρίως μετά το 1935, υπονομεύοντας τα περιθώρια αυτοδιοικητικών πρωτοβουλιών. Οι τοπικοί φορείς κλήθηκαν να αναλάβουν νέα καθήκοντα (καταφύγια, διατροφικά αποθέματα, τήρηση καταναλωτικής πειθαρχίας), μετατρέποντας τις πόλεις σε «ραχοκοκαλιά» του εσωτερικού μετώπου, αν και γρήγορα πέρασαν στον έλεγχο των παραρτημάτων του κόμματος και του ναζιστικού οργανισμού πρόνοιας, τα οποία σήκωσαν και το βάρος της προπαρασκευής.

Βασική φιλοσοφία του σχεδίου υπήρξε η αρχή ότι οι αυτοδιοικητικές αρχές και οι πολίτες θα αναλάμβαναν στο όνομα της εθνικολαϊκής κοινότητας τη δαπάνη αυτοπροστασίας, διευκολύνοντας την προσπάθεια επανεξοπλισμού. Ως την έναρξη του πολέμου, η χώρα διαιρέθηκε σε τρεις ζώνες με κριτήριο τον βαθμό έκθεσης στον εναέριο

¹⁵² Süss, *ό.π.*, σσ. 174-176, 210-211.

κίνδυνο. Πόλεις ή περιοχές, όπως η Κολωνία, η Νυρεμβέργη, το Ντούισμπουργκ, η Έσση δημιούργησαν υπηρεσίες πρόνοιας για την περίθαλψη, τη σίτιση, τη στέγαση των βομβόπληκτων, την ασφάλεια των οικιακών αγαθών, οργάνωσαν μέσα πυρόσβεσης, όπως και δίκτυα πληροφόρησης για τα θύματα και τους αγνοούμενους.¹⁵³ Η Λειψία ήδη από το 1934 διέθετε είκοσι επτά συνεργεία περισυλλογής και ταφής νεκρών, ενώ δύο χρόνια αργότερα είχαν διαμορφωθεί χώροι για μαζική ταφή των αεροπορικών απωλειών.¹⁵⁴

Το ζήτημα των καταφυγίων μονοπώλησε αναπόφευκτα το ενδιαφέρον των αρχών. Περιλάμβανε τα κλειστά δημόσια και τον υποδειγματικό, εσωτερικό αντιαεροπορικό χώρο (δωμάτιο, κελάρι ή υπόγειο), που έπρεπε να διαθέτει κάθε σπίτι ή πολυκατοικία. Για τα πρώτα ο Göding διέθεσε πιστώσεις μόνο σε περιοχές ύψιστης βιομηχανικής σημασίας, με συνέπεια στα τέλη του 1939 το καταφυγιακό πρόγραμμα να υστερεί ακόμα και για τις σχολικές μονάδες, όπου υιοθετήθηκε ως λύση η ανόρυξη σκεπαστών ορυγμάτων ή η δημιουργία ενισχυμένου ισόγειου χώρου. Για το «δανικό δωμάτιο» η δαπάνη των 3 δισεκατομμυρίων μάρκων κατέστησε, όμως, αδύνατη την εξασφάλισή του, τη στιγμή που η έκρηξη του πολέμου βρήκε το Αμβούργο του 1.700.000 κατοίκων, πόλη-λιμάνι και αεροπορικό στόχο, να διαθέτει ογδόντα οκτώ δημόσια καταφύγια μόνο για 7.000 από αυτούς.¹⁵⁵

Στην Αγγλία η αεραμυντική προετοιμασία οριοθετήθηκε από δύο παράγοντες: α) τη σχέση που διαμορφώθηκε ανάμεσα σε κυβέρνηση και τοπικές αρχές στην πορεία προς την 1^η Σεπτεμβρίου 1939, και β) τον δείκτη επιδείνωσης των πολιτικών-στρατιωτικών εξελίξεων στην ευρωπαϊκή ήπειρο, οι οποίες καθόρισαν και την ταχύτητα εφαρμογής των αναγκαίων μέτρων. Βάση των τελευταίων αποτέλεσε το αξίωμα ότι την οργάνωσή τους θα αναλάμβαναν οι δήμοι και όχι η κυβέρνηση, η οποία αρχικά περιορίστηκε σε ρόλο καθοδηγητή. Η επίταση, όμως, της πολεμικής απειλής διευκόλυνε την κεντρική εξουσία να διευρύνει τις δυνατότητες παρέμβασης, προκαλώντας την αντίδραση των αυτοδιοικητικών αρχών. Τελικά, επιτεύχθηκε η «μέση οδός» με τους δήμους να αναλαμβάνουν από το 1937 την αστική προστασία υπό τη στενότερη επίβλεψη της πολιτείας, η οποία θα επωμιζόταν και το κόστος πραγματοποίησης, διατηρώντας το δικαίωμα εποπτείας για τον ρυθμό εφαρμογής των μέτρων.

Η παραπάνω εξέλιξη ανακούφισε οικονομικά τις τοπικές αρχές, αμβλύνοντας τις συνεχείς διαμαρτυρίες τους, καθώς οι αυξημένες δαπάνες κοινωνικής πρόνοιας που καλούνταν να διαχειριστούν, περιορίζονταν εξαιτίας των αεραμυντικών υποχρεώσεων. Η

¹⁵³ Στο ίδιο, σσ. 174-176.

¹⁵⁴ Φρήντριχ, *ό.π.*, σσ. 460, 574.

¹⁵⁵ Overy, *The Bombing War*, σ. 417.

συνεργασία ανάμεσα στη βάση και την κρατική εξουσία χαρακτηρίστηκε επιπρόσθετα από δυσλειτουργίες λόγω της αυτοδιοικητικής καχυποψίας για τις επεκτατικές προθέσεις του κέντρου, όπως και των νέων καθηκόντων που έπρεπε να διεκπεραιωθούν μέσα από έναν αποκαρδιωτικό όγκο αντιφατικών διαταγών, κυρίως οικονομικού χαρακτήρα. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι δήμος στη νότια Αγγλία μέσα σε δύο μόνο εβδομάδες δέχτηκε περισσότερα από διακόσια υπομνήματα και διαταγές.¹⁵⁶

Αν και η κοινή γνώμη ήταν ενημερωμένη, σε αντίθεση με τη Γερμανία, για την εναέρια απειλή, ο ρυθμός της προπαρασκευής καθορίστηκε από τις εξωτερικές εξελίξεις. Καθοριστικό σημείο αποτέλεσε η κρίση του Μονάχου, σηματοδοτώντας την έναρξη των προσπαθειών για ενίσχυση-επέκταση της πυροσβεστικής υπηρεσίας, την ανόρυξη ορυγμάτων από τους δήμους για το 10% του πληθυσμού σε διάστημα τριών ημερών, όπως και την τροποποίηση-ενίσχυση εσωτερικών χώρων σε οικίες και κτήρια. Παράλληλα, επιταχύνθηκαν οι διαδικασίες για παροχή των καταφυγίων «Anderson», τα οποία θα εξασφάλιζαν προστασία σε 10 εκατομμύρια κατοίκους από το σύνολο των 27 που ζούσαν στις αεροπορικά εκτεθειμένες περιοχές,¹⁵⁷ ενώ υπό τον διαρκή και υπερτιμημένο φόβο του χημικού εναέριου πολέμου η κυβέρνηση διένειμε 38 εκατομμύρια μάσκες αερίων σε άντρες, γυναίκες και παιδιά.¹⁵⁸

Η προπολεμική φιλοσοφία στο θέμα των καταφυγίων ήταν επικεντρωμένη στην ατομική και όχι στη μαζική ασφάλεια, υποκρύπτοντας, πέρα από την αυτονόητη οικονομική παράμετρο και πολιτικούς σκοπούς. Οι αρχές ήταν επιφυλακτικές στη δημιουργία μεγάλων δημόσιων καταφυγίων, αφού διαγραφόταν ο κίνδυνος να μετατραπούν σε εστίες απειθαρχίας και κοινωνικής διαμαρτυρίας. Με την κατάλληλη τεχνική καθοδήγηση και τις εσωτερικές μετατροπές, οι οικίες και οι κήποι θα μπορούσαν να αποκτήσουν τον δικό τους χώρο ασφάλειας, που θα ήταν πολύ πιο οικονομικός από την πολυδάπανη λύση των καταφυγίων.¹⁵⁹ Επιπλέον, ο υπόγειος συνωστισμός ανησυχούσε την κυβέρνηση, καθώς θα μπορούσε να προκαλέσει σημαντικό αριθμό νεκρών, διασπορά πανικού και την επικίνδυνη για την πολεμική προσπάθεια παρατεταμένη «νοοτροπία αδράνειας», καθιστώντας την κεντρική εξουσία αρνητική στην προοπτική αξιοποίησης των σταθμών του μετρό.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Süss, *ό.π.*, σσ. 171-174.

¹⁵⁷ Ήταν καταφύγιο κήπου, εύκολο στη δημιουργία του με χωρητικότητα τεσσάρων έως έξι ατόμων. Παρείχε προστασία από θραύσματα βομβών και ερειπίων, όχι όμως και από τις βόμβες υψηλής εκρηκτικής ισχύος, βλ. Gardiner, *ό.π.*, σσ. 10-11, 53-54.

¹⁵⁸ Angus Calder, *The People's War. Britain 1939-1945*, Pimlico, London 1969, σ. 25.

¹⁵⁹ Süss, *ό.π.*, σ. 300.

¹⁶⁰ Levine, *ό.π.*, σσ. 48-55.

Η εκτόνωση της κρίσης μετά τη συμφωνία στο Μόναχο και η προσπάθεια της ηγεσίας να πείσει την κοινή γνώμη ότι έλαβε χώρα ένα αποφασιστικό βήμα για την αποφυγή του πολέμου, οδήγησαν τις προσπάθειες σε ύφεση, για να εντατικοποιηθούν ξανά την άνοιξη του 1939, όταν η Wehrmacht εισέβαλε στην Πράγα, με διευρυμένες τώρα αρμοδιότητες και ενισχυμένη χρηματοδότηση για τους δήμους. Όμως και στην Αγγλία ο πόλεμος βρήκε το πρόγραμμα των χώρων προστασίας και των ενισχυμένων υπογείων να υστερεί σε σχέση με τον αρχικό σχεδιασμό. Αν και η κατάσταση για τα ¾ των ορυγμάτων που είχαν κατασκευαστεί στην περίοδο του Μονάχου βελτιώθηκε, καταγράφηκε έλλειψη καταφυγίων τύπου «Anderson», με την κυβέρνηση να ασκεί πίεση στις τοπικές αρχές, ώστε να προχωρήσουν στη δημιουργία υπέργειων ανθεκτικών καταφυγίων χωρητικότητας πενήντα ατόμων.¹⁶¹

Η εκκένωση του αστικού πληθυσμού, ως τμήμα του αντιαεροπορικού σχεδιασμού, απασχόλησε την αγγλική κυβέρνηση μετά τον βομβαρδισμό των ισπανικών πόλεων και κυρίως εκείνων της Γκερνίκα. Από το καλοκαίρι του 1938 διαμορφώθηκαν οι βασικές παράμετροι της πολιτικής για την αραίωση, αφού καθορίστηκαν οι ζώνες απομάκρυνσης και υποδοχής, οι πληθυσμιακές ομάδες που έπρεπε να απομακρυνθούν, εξετάστηκαν οι δομές στέγασης στις νέες περιοχές, αν και στις αγροτικές αυτές διακρίνονταν από χαμηλή ποιότητα. Η προεργασία έδωσε τη δυνατότητα στην ηγεσία να υπολογίζει ότι θα μπορούσε να εφαρμόσει στην πράξη μία γρήγορη και αποτελεσματική εκκένωση με την έναρξη των επιχειρήσεων. Η διαταγή για το πρώτο κύμα αστικής αραίωσης δόθηκε εικοσιτέσσερις ώρες πριν από τη γερμανική εισβολή στην Πολωνία και ήταν λακωνική: «Εκκενώστε άμεσα».¹⁶²

Η 1^η Σεπτεμβρίου 1939 βρήκε τη Γαλλία με οργανωμένο αεραμυντικό σχέδιο, ως απόρροια πρωτοβουλιών με χρονική αφετηρία το 1922. Αυτό που επιχειρήθηκε ήταν η αρμονική συνεργασία μεταξύ των εμπλεκόμενων υπουργείων και η ανάπτυξη στενού δεσμού μεταξύ κεντρικής και τοπικής κυβέρνησης. Αρκετές αρμοδιότητες παραχωρήθηκαν στους δήμους (συσκότιση, εκκένωση), οι οποίοι θα έπρεπε να αναζητήσουν τους απαραίτητους οικονομικούς πόρους, αφού η κρατική αρωγή, τουλάχιστον ως το 1935, ήταν περιορισμένη. Με την πάροδο του χρόνου ο διαχωρισμός των εξουσιών ανάμεσα σε κέντρο και τοπική εξουσία έγινε διαυγέστερος, όταν από το 1938 πυρήνας της προστασίας αποτέλεσε η ασφάλεια για τη ζωή και την περιουσία των πολιτών, σε αντιδιαστολή με την προστασία διοικητικών κέντρων, εργοστασίων και σιδηροδρομικών κόμβων που ίσχυε ως τότε. Και στη

¹⁶¹ Gardiner, *ό.π.*, σσ. 54-56.

¹⁶² Julie Summers, *When the children came home. Stories of Wartime Evacuees*, Simon & Schuster, London 2011, σσ. 1-9.

γαλλική περίπτωση ορόσημο για την επιτάχυνση της προπαρασκευής υπήρξε η κρίση του Μονάχου, με τον Daladier, ως πρωθυπουργό και υπουργό Άμυνας, να αναδεικνύεται σε πρόσωπο-κλειδί, σφραγίζοντας την εξέλιξη της προσπάθειας.¹⁶³

Στο ζήτημα των καταφυγίων οι αρχές συνειδητοποίησαν ότι η εξασφάλιση πλήρους προστασίας ήταν ανέφικτη. Ήδη από το 1923 ο υπουργός Άμυνας, Andre Maginot, επεσήμανε την αδυναμία ακόμα και για τις νοσοκομειακές μονάδες, ενώ το 1931 ο πρωθυπουργός, Pierre Laval, τόνιζε την επιτακτική ανάγκη της αστικής αραιώσης ως αντίδοτο στην αδυναμία παροχής επαρκών χώρων προστασίας. Οι δήμοι έπρεπε να αξιολογήσουν τα υπάρχοντα καταφύγια, να ενισχύσουν όσα ήταν εφικτό, να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα σκαπτικά εργαλεία για την ανόρυξη ορυγμάτων, αν και η ασφυκτική χρονική πίεση οδήγησε σε βεβιασμένες ενέργειες, υποβαθμίζοντας την ποιότητα κατασκευής. Και στη γαλλική περίπτωση το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν το κόστος και όχι η εκπόνηση φιλόδοξων κατασκευαστικών σχεδίων, αφού και μετά το 1938 η κρατική οικονομική στήριξη θεωρούνταν ελλιπής. Στη Ρουέν, όπως και στη Μασσαλία, τα καταφύγια επαρκούσαν μόνο για το 10% του πληθυσμού, στη Λυών των 570.000 κατοίκων, το καλοκαίρι του 1939 είχαν ολοκληρωθεί μόνο δέκα (πέντε δημόσια και πέντε για το διοικητικό προσωπικό), τη στιγμή που η Ναντ διέθετε 24.000 θέσεις προστασίας για 180.000 κατοίκους.¹⁶⁴

Έντονο σκεπτικισμό προκαλούσε και το επίπεδο της αεροπορικής δύναμης, ως η βασικότερη πτυχή της ΕΑΑ. Η παραγωγή αεροσκαφών, που ξεκίνησε το 1934, σημαδεύτηκε από τις αμφιταλαντεύσεις της ηγεσίας για τον επιχειρησιακό ρόλο του «νέου όπλου». Το αεροπλάνο θα ακολουθούσε το δόγμα του στρατηγικού βομβαρδισμού ή θα περιοριζόταν σε μέσο υποστήριξης των χερσαίων δυνάμεων; Όταν ο Daladier αναχώρησε για τη Συνδιάσκεψη στο Μόναχο, ήταν κάτοχος επιστολής από τον στρατηγό Joseph Vuillemin, διοικητή του Επιτελείου Αεροπορίας, με τη σαφή προειδοποίηση ότι η χώρα δε διέθετε αεροπορική δύναμη. Οι εξελίξεις στη βαυαρική πρωτεύουσα οδήγησαν, ωστόσο, σε γενναία χρηματοδότηση της παραγωγής, με αποτέλεσμα τον Αύγουστο του 1939 να επικρατεί αισιοδοξία στην ηγεσία. Το θετικό κλίμα ανατράπηκε όμως στη συνέχεια, καθώς οι πολυαναμενόμενες παραδόσεις αμερικανικών αεροσκαφών αποδείχτηκαν ελάχιστες, ενώ τον Μάιο του 1940 υπήρχαν μόνο ογδόντα ετοιμοπόλεμα αεροπλάνα από το καλύτερο μαχητικό. Η γερμανική εισβολή βρήκε τη γαλλική αεροπορία να υστερεί σε ποιότητα και ποσότητα από

¹⁶³ Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σσ. 50-53.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σσ. 56, 60-61.

τη Luftwaffe, τη στιγμή που τα 1.286 αεροσκάφη της δεν ήταν ικανά να αντιπαρατεθούν στα 3.530 γερμανικά.¹⁶⁵

Στη Σοβιετική Ένωση η αστική αντιαεροπορική προστασία ήταν προβληματική λίγο πριν από την επιχείρηση «Μπαρμπαρόσσα». Η υπερβολική βεβαιότητα της ηγεσίας ότι καμία εχθρική δύναμη δε θα μπορούσε να διασπάσει τη συνοριακή γραμμή, μετέτρεψε την εσωτερική άμυνα σε δευτερεύον ζήτημα, με συνέπεια ως τον Ιούνιο του 1941 να μην έχουν εκπονηθεί σχέδια για μαζικές εκκενώσεις πληθυσμού ή των πολεμικών εργοστασίων.¹⁶⁶ Το χαμηλό επίπεδο ασφάλειας ήταν άλλωστε εκείνο που πυροδότησε και την κριτική, η οποία ασκήθηκε στην εμπόλεμη περίοδο μετά την απόλυτη διάψευση των προπολεμικών κομματικών και κρατικών υποσχέσεων.¹⁶⁷

Η προετοιμασία της Μόσχας είχε αφετηρία το 1933. Από το 1938 τα νέα κτήρια έπρεπε να διαθέτουν ενισχυμένο εσωτερικό χώρο, δρομολογήθηκε η μετατροπή των υπόγειων σε καταφύγια, με αποτέλεσμα στην έναρξη των επιχειρήσεων η πρωτεύουσα να παρέχει ασφάλεια σε 400.000 κατοίκους από το σύνολο των 4 εκατομμυρίων. Ανεξάρτητα από τις προσπάθειες που είχαν καταβληθεί υπήρχε ωστόσο και μία εφιαλτική προοπτική. Η πόλη ισοδυναμούσε με μία απέραντη «πυριτιδαποθήκη», αφού τα κελάρια-υπόγεια ήταν λίγα, ενώ το 70% των κατοικήσιμων κτηρίων ήταν κατασκευασμένο από ξύλο, συνιστώντας ιδανικό στόχο για τις εμπρηστικές βόμβες, παρά τις ενέργειες των αρχών να καταστρέψουν αχυρώνες και αποθήκες. Το πιο ασφαλές σημείο ήταν οι σταθμοί του μετρό, που είχαν κατασκευαστεί στα μέσα της δεκαετίας του 1930 με την πρόβλεψη να λειτουργήσουν ως καταφύγια, διαθέτοντας αξιοζήλευτες υποδομές, όπως σταθμούς πρώτων βοηθειών και πόσιμο νερό.¹⁶⁸

Αλλά και στο Λένινγκραντ το επίπεδο αστικής ασφάλειας ήταν χαμηλό με επιδερμική εκπαίδευση των μονάδων πολιτικής προστασίας, τα μέσα πυρόσβεσης ήταν απλοϊκά (κράνη, λοστοί, ελάχιστοι πυροσβεστήρες, κουβάδες και άμμος), τη στιγμή που η αποστολή για τον εντοπισμό πυρκαγιών μετατράπηκε σε γυναικεία υπόθεση.¹⁶⁹ Η Lena Mukhina σημειώνει στις 23 Ιουνίου 1941: «[...] Το διαμέρισμά μας δεν είναι προετοιμασμένο για μία επίθεση. Κανείς μας δεν γνωρίζει πού είναι ο σταθμός πρώτων βοηθειών ή το αντιαεροπορικό καταφύγιο ή το αρχηγείο της αεράμυνας. Ή τι να κάνουμε αν χτυπηθούμε από μία

¹⁶⁵ Jackson, *ό.π.*, σσ. 17-21.

¹⁶⁶ Bidlack-Lomagin, *ό.π.*, σ. 22.

¹⁶⁷ Rodric Braithwaite, *Moscow 1941. A city and its People at War*, Profile Books, London 2007, σ. 330.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σσ. 185-189.

¹⁶⁹ Μάικλ Τζονς, *Λένινγκραντ. Η πολιορκία (1941-1944)*, μετάφρ. Ρένα Χατχούτ, Εκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα 2008, σ. 182.

εμπρηστική ή υψηλής εκρηκτικής ισχύος βόμβα [...] δεν έχουμε καθόλου άμμο στο διαμέρισμά μας».¹⁷⁰

Η Ιταλία, αν και θεωρητικά αποτελούσε μία υπολογίσιμη στρατιωτική δύναμη και παραδοσιακό λάτρη των επιχειρησιακών δυνατοτήτων του «νέου όπλου», παρουσίασε με τη σειρά της αρκετές δυσλειτουργίες στην αεραμυντική προπαρασκευή. Ο εικοσαετής, διοικητικός υπερσυγκεντρωτισμός του κράτους είχε αποδυναμώσει τις τοπικές αρχές, ελαχιστοποιώντας την επικοινωνία με το κέντρο, κατάσταση που τροποποιήθηκε στον πόλεμο, χωρίς να λείπουν οι συγκρούσεις αρμοδιοτήτων μεταξύ των συνυπεύθυνων υπουργείων (Στρατιωτικών και Εσωτερικών). Η αυτοδιοίκηση ανέλαβε το βάρος της προετοιμασίας για κατασκευή καταφυγίων, εγκατάσταση συναγερμών και την αστική διασπορά. Η εκκένωση του πληθυσμού, όπως και οι οικονομικοί και ψυχολογικοί παράγοντες που συνδέονταν μαζί της, είχαν απασχολήσει έντονα την ηγεσία από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 για τις πόλεις με πληθυσμό πάνω από 100.000 κατοίκους. Ο στρατηγός Giannuzzi Savelli είχε παραδεχτεί το 1931 ότι η φυγή των κατοίκων ήταν ο πιο αποτελεσματικός τρόπος μείωσης του ανθρώπινου δυναμικού για το οποίο θα απαιτούνταν προστασία. Το πλάνο που διαμορφώθηκε στο διάστημα 1934-1939 περιλάμβανε πενήντα πέντε υποψήφια αστικά κέντρα προς αραίωση, με τα υπόλοιπα να συνιστούν «περιοχές υποδοχής», ενώ η όλη διαδικασία ανατέθηκε στους νομάρχες και στους δήμους. Στη βάση του σχεδίου το καθεστώς προσδοκούσε να μειωθεί στο μισό ο αστικός πληθυσμός, με τις πρώτες μετακινήσεις να πραγματοποιούνται στη γαλλική συνοριακή γραμμή στα τέλη Μαΐου 194, λίγο πριν από την είσοδο της Ιταλίας στον πόλεμο.¹⁷¹

Το μεγαλύτερο εμπόδιο και στην περίπτωση της Ιταλίας αποδείχτηκε το κόστος. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, όταν η ηγεσία συνειδητοποίησε ότι η προστασία σε εθνικό επίπεδο ήταν ανέφικτη, έδωσε προτεραιότητα στις βιομηχανικές πόλεις, στις υποδομές μεταφορών, ενέργειας και στα ναυπηγεία. Στην πράξη, όμως, έγιναν ελάχιστα με αποκορύφωμα την περίπτωση κομματικού αξιωματούχου στο Τορίνο το 1938 να απειλεί με παραίτηση, επειδή δεν επιθυμούσε να παραπλανά τους κατοίκους για τη δήθεν αποτελεσματική αντιαεροπορική προστασία. Η Τζένοα, ένα αστικό κέντρο υψηλού εναέριου κινδύνου, διέθετε μόνο τέσσερα δημόσια καταφύγια και αυτά ήταν τούνελ με περιορισμένη πρόσβαση, ενώ ελάχιστα ήταν και τα ιδιωτικά. Σε μία χώρα με πληθυσμό 44 εκατομμύρια. ο

¹⁷⁰ Lena Mukhina, *The Diary of Lena Mukhina. A Girl's Life in the Siege of Leningrad*, Pan Books, London 2016, σσ. 55-56.

¹⁷¹ Elena Cortesi, "Evacuation in Italy during the Second World War Evolution and Management", Claudia Baldoli, Andrew Knapp and Richard Overby (ed.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum, London 2011, σσ. 60-62.

απολογισμός το 1939 περιλάμβανε 259 δημόσια καταφύγια που παρείχαν ασφάλεια για 72.000 κατοίκους και άλλα 415 σε βιομηχανικές εγκαταστάσεις για 43.000 εργάτες. Το ποσό που απαιτούνταν για προστασία άγγιζε τα 740 εκατομμύρια λιρέτες, εξέλιξη που, σύμφωνα με τον Mussolini, ξεπερνούσε τις δυνατότητες της οικονομίας. Περισσότερες πιστώσεις άρχισαν να διατίθενται μετά τις 10 Ιουνίου 1940, όταν η RAF εγκαινίασε την επιχειρησιακή της δραστηριότητα, βομβαρδίζοντας τα αστικά κέντρα στο βόρειο τμήμα της χώρας. Μόνο για τις βιομηχανίες υψηλού κινδύνου, όπου και εδώ τα μέτρα αεράμυνας κρίνονταν ανεπαρκή και διατυπώνονταν συνεχώς παράπονα-αιτήματα από τους εργοδότες, απαιτούνταν 160 εκατομμύρια λιρέτες και διάστημα ετοιμασίας δύο χρόνων.¹⁷²

Σοβαρές ελλείψεις παρουσίαζε και η ΕΑΑ με τα αντιαεροπορικά μέσα να είναι απαρχαιωμένα, αφού χρονολογούνταν από τον «Μεγάλο Πόλεμο». Τον Φεβρουάριο του 1940 η στρατιωτική ηγεσία ενημέρωσε τον Ιταλό δικτάτορα ότι ήταν διαθέσιμο λιγότερο από το 1/3 των αντιαεροπορικών όπλων και ότι άλλο 1/3 θα ήταν έτοιμο στο τέλος του 1942.¹⁷³ Τα αεροπλάνα ήταν λίγα, τεχνολογικά κατώτερα των αντιπάλων και ακατάλληλα για νυχτερινή μάχη.¹⁷⁴ Ο χαμηλός δείκτης προστασίας, που είχε συνειδητοποιηθεί από τον πληθυσμό προκάλεσε φαινόμενα αδιαφορίας και απειθαρχίας στη διαδικασία των ασκήσεων (Βενετία, Μπάρι, Μιλάνο, Τορίνο, Ρώμη Μπρίντζι). Οι πολίτες, που διαμαρτύρονταν για τις ελλείψεις, διατύπωναν απαξιωτικά σχόλια για την κρατική ικανότητα, γεγονός που ανησυχούσε τη φασιστική ηγεσία, συνδέοντας ευθέως τη συμπεριφορά τους με τον δείκτη αφοσίωσης προς την ίδια. Σε ένα καθεστώς φθίνουσας δημοτικότητας ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1930, πολύ φυσιολογικά απέστρεψαν περαιτέρω την προσοχή τους από αυτό, εναποθέτοντας μοιραία την προστασία σε επίπεδο ευχών: «Ας ελπίσουμε ότι δε θα χρειαστεί, ας ελπίσουμε ότι δε θα γίνει πόλεμος».¹⁷⁵

Η Κίνα, αν και είχε επίγνωση των καταστρεπτικών δυνατοτήτων του νέου όπλου, δεν ήταν επαρκώς προετοιμασμένη για να τις αντιμετωπίσει. Σύμφωνα με τον Chiang Kai Shek, το επίπεδο της προετοιμασίας δεν προσέγγιζε ούτε το 1% εκείνου της Ιαπωνίας, με τον πληθυσμό να βρίσκεται σε κατάσταση πανικού. Στη Ναντσίνγκ τα εννέα από τα δέκα καταφύγια ήταν ευαίσθητα στις εναέριες επιδρομές, ενώ υπήρχε έλλειψη οικονομικών πόρων, παράμετρος που λειτουργούσε ανασταλτικά στην προσπάθεια των κατοίκων να ενισχύσουν την αμυντική ικανότητα των οικιών τους είτε χτίζοντας νέους ενισχυμένους τοίχους είτε χρησιμοποιώντας αμμόσακους. Στην πραγματικότητα αυτό που διέκρινε την αεραμυντική

¹⁷² Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σσ. 62-63.

¹⁷³ Στο ίδιο, σσ. 67, 86.

¹⁷⁴ Fincardi, “Anglo-American Air Attacks and the Rebirth of Public Opinion in Fascist Italy”, σ. 243.

¹⁷⁵ Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σσ. 70-73.

προστασία ήταν οι μεγάλες ανισότητες. Περιοχές όπως η Ταϊγιουάν ήταν καλά προετοιμασμένες, εκφράζοντας την αποφασιστικότητα των αρχών για αντίσταση, σε άλλες πόλεις, όμως, όπως στη Ντατόνγκ, οι υποδομές ήταν ουσιαστικά μηδαμινές.¹⁷⁶

Οι αντιαεροπορικές ελλείψεις και η υστέρηση ήταν αισθητές σε όλες τις χώρες ήδη από την προπολεμική περίοδο. Τα περιορισμένα χρονικά περιθώρια και η αδυναμία διάθεσης επαρκών πιστώσεων εξαιτίας των αναγκών στη ζώνη των επιχειρήσεων, δημιουργούσαν πολλά ερωτηματικά και έντονο σκεπτικισμό για το επίπεδο της αστικής ασφάλειας. Μέσω των ασκήσεων και της ενημέρωσης οι κάτοικοι στις πόλεις όφειλαν να εξοικειωθούν με τον εναέριο κίνδυνο και να συμμορφωθούν με τις υποδείξεις των αρμόδιων αρχών, αρκούμενοι σε παθητική στάση για την πιστή εφαρμογή τους. Οι πολλαπλές προκλήσεις, τα κρατικά κενά και η ανάγκη συνδρομής των κυβερνητικών ενεργειών δημιούργησαν όμως τις κατάλληλες προϋποθέσεις, ώστε να αναλάβουν έναν ρόλο περισσότερο ενεργητικό έως πρωταγωνιστικό, κινητοποιούμενοι και στηρίζοντας με κάθε εφικτό μέσο το στοίχημα της εθνικής προπαρασκευής.

¹⁷⁶ Mitter, *ό.π.*, σσ. 90, 107-108.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗ – ΠΡΟΣΦΟΡΑ

α) Οι προπολεμικές ιδιαιτερότητες

Η βαθμιαία κοινωνική ενεργοποίηση για τη στήριξη μιας μελλοντικής στρατιωτικής αναμέτρησης, χαρακτηρίζεται από ιδιαιτερότητες και αμφίρροπο δείκτη αποτελεσματικότητας σε σύγκριση με την αντίστοιχη των έκτακτων συνθηκών. Στην τελευταία η κήρυξη του πολέμου συνιστά τετελεσμένο γεγονός, τερματίζοντας με εμφατικό και βίαιο τρόπο τις όποιες προσδοκίες και ανομολόγητες σκέψεις για αποφυγή της στρατιωτικής εμπλοκής, που πάντοτε ευδοκιμούν μέχρι την ύστατη στιγμή. Τα χρονικά περιθώρια έχουν πλέον εκμηδενιστεί, οι επιχειρησιακές ανάγκες είναι υπαρκτές και αυξανόμενες, με τις παρενέργειές τους να πλήττουν αδιάκριτα και τον άμαχο πληθυσμό, μετατρέποντας σε αυτονόητη εξέλιξη την κινητοποίηση στα μετόπισθεν.

Το ειρηνικό διάστημα από την άλλη, εξακολουθεί να προσφέρει στο κοινωνικό σύνολο ορισμένες «πολυτέλειες». Την «πολυτέλεια» να ελπίζει ότι η σύρραξη που ολοένα πλησιάζει τελικά θα αποτραπεί, την «πολυτέλεια» να επαναπαύεται στην ύπαρξη χρονικών περιθωρίων, καθιστώντας στη συνείδησή του εφικτή την έγκαιρη προετοιμασία για τις κρίσιμες στιγμές, την «πολυτέλεια» να απολαμβάνει τα ειρηνικά αγαθά, παρά τις απαγορεύσεις και τους περιορισμούς λόγω της επικρεμάμενης ένοπλης αναμέτρησης. Πάνω απ' όλα, όμως, η ειρηνική περίοδος ισοδυναμεί με πεδίο σύγκρουσης ανάμεσα στη λογική και στο συναίσθημα. Η πρώτη, επιβάλλει την ψυχρή εκτίμηση των πολιτικών-στρατιωτικών δεδομένων, μέσα από την οποία οι κοινωνίες υπό στενή κρατική καθοδήγηση οφείλουν να συνειδητοποιήσουν το μέγεθος του επερχόμενου κινδύνου, καταθέτοντας όλες τις δυνάμεις για την προπαρασκευή των ίδιων και της χώρας. Το συναίσθημα από την άλλη, αρνείται πεισματικά να αποδεχτεί αυτό που ρητά υπαγορεύει η ορθολογική προσέγγιση, παρατείνοντας απεγνωσμένα το ειρηνικό διάστημα στη συνείδησή τους, πάντα με την κρυφή ελπίδα για αποφυγή της ένοπλης περιπέτειας.

Η προπολεμική κινητοποίηση δεν αποτελεί, επομένως, δεδομένη διαδικασία, αν και η όποια συμμετοχή μόνο ωφέλιμη μπορεί να αποδειχτεί και μάλιστα με πολλαπλούς τρόπους. Απομακρύνει τους πολίτες από τον επικίνδυνο εφησυχασμό, την αδράνεια, τη βολική υποτίμηση της εξωτερικής απειλής, διατηρώντας τους σε εγρήγορση και προσηλωμένους

στον σκοπό της προετοιμασίας. Τους εθίζει σε συλλογικές διαδικασίες (ίδρυση συλλόγων, σωματείων, ερανική συμμετοχή), αναδεικνύοντας την αξία της συνδρομής και της κοινωνικής αλληλεγγύης, που συνιστούν αναγκαίες προϋποθέσεις στην περίοδο της δοκιμασίας. Προσφέρει στους απλούς ανθρώπους τη χαρά και την ικανοποίηση της συμμετοχής σε μία εθνική προσπάθεια, καθιστώντας τους ενεργά μέλη και όχι απόμακρους-παθητικούς θεατές. Λειτουργεί ως μικρογραφία των έκτακτων συνθηκών, με τον δείκτη ατομικής συμβολής και προσφοράς να καθορίζει την ποιότητα της κινητοποίησης στα μετόπισθεν. Δεν απουσιάζει και η πρακτική διάσταση, αφού η προληπτική, κρατική αποταμίευση βασικών ειδών για τις ανάγκες των πολιτών και του στρατού, όπως και η συγκέντρωση χρηματικών ποσών, κυρίως μέσα από ερανικές διαδικασίες, αποτελούν τη βάση για διαχείριση των αναγκών με την έναρξη των επιχειρήσεων. Με άλλα λόγια, η ενεργοποίηση της ειρηνικής περιόδου συμβάλει στην άμεση προσαρμογή του πληθυσμού στις έκτακτες συνθήκες, προοικονομώντας ως έναν βαθμό και την ουσιαστική συνδρομή στη διάρκεια του εθνικού αγώνα.

β) Η ελληνική περίπτωση

Για την Ελλάδα, η οποία βρισκόταν υπό την ασφυκτική επιτήρηση της 4^{ης} Αυγούστου, με το αστυνομικό και συγκεντρωτικό κράτος να λειτουργεί ως επόπτης των οικονομικών και κοινωνικών διεργασιών, εύλογα θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί: Μέσα σε ένα τέτοιο αυστηρά οριοθετημένο περιβάλλον τι περιθώρια για ανάληψη πρωτοβουλιών είχαν απομείνει στον πληθυσμό; Κατ' επέκταση, σε ποιο βαθμό ήταν εξοικειωμένος με τις διαδικασίες κοινωνικής συνδρομής; Ποιες ήταν οι αυτοδιοικητικές ενέργειες για την ανακούφιση των αδύνατων κοινωνικών στρωμάτων; Η προσφορά των εύπορων πολιτών, οι οποίοι πάντοτε καλούνται να σηκώσουν το μεγαλύτερο βάρος προσφοράς και αλληλεγγύης, ποια έκταση έλαβε και πόσο ειλικρινής αποδείχτηκε στο προπολεμικό διάστημα;

Η ελληνική αστική κοινωνία δεν ανέμενε την επιδείνωση των στρατιωτικών συνθηκών στην ευρωπαϊκή ήπειρο, για να υιοθετήσει τη λογική της κοινωνικής αρωγής. Αυτή συνιστούσε οικεία διαδικασία, η οποία είχε εκδηλωθεί έμπρακτα λίγα χρόνια νωρίτερα, με αφορμή την κινητοποίηση για την περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Άλλωστε, η ανεργία, το χαμηλό βιοτικό επίπεδο και ο υποσιτισμός ταλαιπωρούσαν ήδη το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, χωρίς να επιτρέπουν τον κοινωνικό εφησυχασμό στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Όμως και το καθεστώς έδειξε ξεχωριστό ενδιαφέρον για τη στήριξη κάθε ερανικής μορφής, όχι μόνο για να συνδράμει στην αυτονότητη και κοινωνικά αναγκαία ανακούφιση των ευπαθών ομάδων, αλλά και για να

εξυπηρετήσει πολιτικούς σκοπούς. Επιβεβαιώνοντας έμπρακτα τον πατερναλιστικό του χαρακτήρα, ήταν αυτό που σε αντίθεση με τις «παρηκμασμένες», προαυγουστιανές κυβερνήσεις αντιμετώπιζε τώρα με αποτελεσματικό τρόπο τη δυστυχία που κληρονόμησε, ενισχύοντας τον δείκτη δημοφιλίας και τα κοινωνικά του ερείσματα. Παράλληλα, η γενναϊόδωρη πολιτική θα ελαχιστοποιούσε τη δυνατότητα οι οικονομικά ευάλωτες ομάδες να στραφούν προς την αριστερή ιδεολογία, αφού θα εδραιωνόταν στη συνείδησή τους ως μοναδικός συμπαραστάτης και αρωγός στην προσπάθεια για βελτίωση του βιοτικού επιπέδου.

Οι ενορίες των πόλεων μεταράπηκαν σε πυρήνα της κοινωνικής μέριμνας. Η υστέρηση στον τομέα της πρόνοιας αναδεικνύεται στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, όταν το φθινόπωρο του 1937 ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας, αναγνωρίζοντας την απουσία καταλόγων, συνταγμένων με επιμέλεια για τους άπορους, ζήτησε από τη δημοτική αρχή να προχωρήσει στον καταρτισμό τους, όπως και στην έκδοση δελτίων ή και βιβλιαρίων απορίας. Ήταν ο μοναδικός τρόπος, ώστε οι πτωχοί να εξασφαλίσουν ιατρική-νοσοκομειακή περίθαλψη, την αρωγή των συσσιτίων, αλλά και οποιαδήποτε οικονομική συνδρομή από το κράτος, την αυτοδιοίκηση, την ιδιωτική ή τη συλλογική πρωτοβουλία. Οι ενδιαφερόμενοι ύστερα από πρόσκληση του δήμου θα υπέβαλλαν τις δηλώσεις, οι οποίες θα ελέγχονταν ως προς την ακρίβεια των στοιχείων από τις ενοριακές επιτροπές. Απευθύνονταν παραινέσεις προς τους πολίτες να δηλώσουν στους καταλόγους άπορους, οι οποίοι εμφανίζονταν διστακτικοί να προβούν στην υποβολή τους «δια να μη θίγεται η φιλοτιμία πραγματικώς απόρων μικροαστών». Οι κατάλογοι θα είχαν ετήσια διάρκεια, η δημοσιοποίησή τους απαγορευόταν, τη στιγμή που οι επιτροπές θα τηρούσαν απόλυτη εχεμύθεια στη συλλογή των στοιχείων.¹

Από τις προπολεμικές δυνατότητες αρωγής ξεχωρίζουν οι ετήσιοι έρανοι για τον Ερυθρό Σταυρό, αυτός που διεξαγόταν με αφορμή την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου για την ενίσχυση ορφανοτροφείων, οικοτροφείων και παιδικών σταθμών, ο έρανος της Αντιφθισικής

¹ Πρόεδρος της επιτροπής οριζόταν ο ιερέας της ενορίας. Τα υπόλοιπα μέλη περιλάμβαναν έναν εκπρόσωπο της εκκλησιαστικής επιτροπής, τον διευθυντή του πλησιέστερου προς τον ενοριακό ναό δημοτικού σχολείου, τον διοικητή του οικείου αστυνομικού τμήματος, ενώ για τους άπορους της Ισραηλιτικής κοινότητας μεριμνούσαν ο αντιπρόσωπός της και ο διευθυντής του οικείου σχολείου Ισραηλιτών, βλ. ΚΙΘ, 1941, φάκ. 2, 8^{ος} υποφάκ.: Γενική Διοίκησης Μακεδονίας, προς τους κ.κ. Ιερατικώς Προϊσταμένους των ενοριών, Εκκλησιαστικός Επιτροπός... και Ισραηλιτική Κοινότητα, «Περί συγκροτήσεως Επιτροπών κατ' ενορίας δια τον καταρτισμόν καταλόγων και δελτίων απόρων», Αριθ. 48874, Θεσσαλονίκη, 4 Οκτωβρίου 1937 και «Καταγραφή απόρων Δήμου Θεσσαλονίκης», Θεσσαλονίκη, 4 Νοεμβρίου 1937. Περισσότερες πληροφορίες για τη δημοτική μέριμνα προς τους άπορους στη Θεσσαλονίκη μέχρι την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, βλ. Ελπίδα Κ. Βόγλη, «'Πτωχοί' και 'Πένητες' στην πόλη της Θεσσαλονίκης (1912-1941)», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, 6 (ΚΙΘ, Θεσσαλονίκη 2002), σσ. 247-259.

Εταιρείας,² όπως και εκείνος που πραγματοποιήθηκε για την αναστήλωση του ετοιμόρροπου, εξαιτίας του πρόσφατου σεισμού, Ιερού Ναού της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα.³ Σε όλες τις περιπτώσεις ήταν αισθητή η παρουσία της Εκκλησίας, ενώ σημαντικός αναδείχτηκε ο αυτοδιοικητικός παράγοντας όχι μόνο για να συνεισφέρει ανάλογα με τις οικονομικές του δυνατότητες,⁴ αλλά για να προπαγανδίσει και να οργανώσει σε συνεργασία με τις αστυνομικές αρχές την επιτυχημένη διεξαγωγή τους.⁵

Υπήρξαν, ωστόσο, τρεις μορφές ερανικής προσφοράς, επικεντρωμένες στην Άμυνα, που απέσπασαν σε σημαντικό βαθμό την προσοχή και το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης. Η πρώτη, ήταν ο πανελλήνιος έρανος για την ενίσχυση της Βασιλικής Αεροπορίας, που ξεκίνησε τον Απρίλιο του 1935, με πρωτοβουλία του υπουργείου Αεροπορίας. Το «νέο όπλο» και τα εντυπωσιακά επιχειρησιακά του δείγματα, σε συνδυασμό με την ευαισθησία που τα ζητήματα της εθνικής ασφάλειας διαχρονικά προκαλούν στον άμαχο πληθυσμό, πυροδότησαν την επιθυμία για δημιουργία αξιόμαχης αεροπορικής δύναμης. Η επιτροπή που συστάθηκε για τον συγκεκριμένο σκοπό, με επίγνωση των περιορισμένων, κρατικών οικονομικών δυνατοτήτων, επικαλέστηκε τον πατριωτισμό των Ελλήνων, απευθύνοντας έκκληση «υπέρ της ενισχύσεως της Αεροπορίας», η οποία κατέληγε με τη διατύπωση: «Καταστήσατε την αεροπορίαν φοβεράν εις ισχύν, ίνα έχητε την εγγύησιν της ειρήνης και του μεγαλείου της χώρας μας».⁶ Ο έρανος δεν ανταποκρίθηκε, όμως, στις αρχικές προσδοκίες, αφού το στρατιωτικό κίνημα του 1935, που αναζωπύρωσε το κλίμα του διχασμού και εξέθρεψε την καχυποψία στους κόλπους της κοινωνίας, οδήγησε στη συγκέντρωση μόνο 20 εκατομμυρίων δρχ., με αποτέλεσμα η επιτροπή να διακόψει πρόωρα τις ενέργειές της.⁷

Η προσπάθεια απέκτησε μεγαλύτερη δυναμική μετά το 1937, όταν ο νέος υφυπουργός Αεροπορίας, Πέτρος Οικονομάκος, επιδιώκοντας να ενεργοποιήσει περισσότερο το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης, αποφάσισε να δημοσιεύει στον Τύπο τις ευχαριστήριες

² Έλαβε χώρα το 1938 με την έγκριση του υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως, βλ. ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς Αστυνομικές Αρχές και κ.κ. Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων Νομού, Αριθ. 15781, Λάρισα, 7 Ιουνίου 1938.

³ Για τη διεξαγωγή του αποφασίστηκε σύσταση Κεντρικής Επιτροπής υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου Αθηνών, βλ. στο ίδιο: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Δημάρχους Λαρίσης και Παγασών και Προέδρους Κοινοτήτων Νομού, Αριθ. 34975, Λάρισα, 21 Οκτωβρίου 1938, όπου συνημμένη η διαταγή του υπουργείου Εσωτερικών με Αριθ. 64028.

⁴ Ο δήμος Παγασών τη διετία 1939-1940 πρόσφερε για τον έρανο του Ερυθρού Σταυρού 150.000 δρχ., βλ. ΔΗ.Κ.Ι., Πράξεις 315 της 28^{ης} Απριλίου 1939 και 696 της 9^{ης} Απριλίου 1940.

⁵ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Προέδρους των Κοινοτήτων του Νομού, Αριθ. 1354, Λάρισα, 18 Ιανουαρίου 1939 και Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Δημάρχους Λαρίσης και Παγασών και κ.κ. Προέδρους Κοινοτήτων Νομού, Αριθ. 2580, Λάρισα, 26 Ιανουαρίου 1939.

⁶ ΓΕΑ, *Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας*, σ. 101.

⁷ Στο ίδιο, σσ. 101-102.

επιστολές προς εκείνους που είχαν συνεισφέρει είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο, ως μέσο συνειδησιακής πίεσης και για τους υπόλοιπους πολίτες.⁸ Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση ίδρυσε εκ νέου «Κεντρική Επιτροπή Εράνων Βασιλικής Αεροπορίας», η οποία έθεσε υπό τον έλεγχό της τη σχετική διαδικασία, τη στιγμή που τα ποσά από εισφορές, δωρεές και κληροδοτήματα καταθέτονταν στην Τράπεζα της Ελλάδας.⁹

Ο έρανος σταδιακά αγκαλιάστηκε από τον ελληνικό λαό, ακόμα και στο εξωτερικό,¹⁰ αφού συμμετείχαν δήμοι,¹¹ κοινότητες, εμπορικοί, υπαλληλικοί σύλλογοι, συνδικαλιστικές οργανώσεις, η Εκκλησία, το Λύκειο Ελληνίδων¹² και οι ανώνυμοι πολίτες. Τον Αύγουστο του 1938, ο Οικονομάκος ενημέρωσε τον Μεταξά ότι το ποσό που συγκεντρώθηκε ξεπέρασε κάθε προσδοκία, αγγίζοντας για την τριετία 1935-1938 τα 265.000.000 δρχ.,¹³ ενώ συνολικά έφτασε τα 800.000.000 δρχ. Δεν έλειψαν και οι υπόνοιες για κακοδιαχείριση των χρημάτων, εξέλιξη που προκάλεσε τη σύσταση της «Επιτροπής Ανακρίσεων», η οποία όμως απάλλαξε τους κατηγορούμενους. Ο ενθουσιασμός της κοινωνίας προκάλεσε και το ενδιαφέρον του ξένου Τύπου, ιδίως στην Ιταλία και στη Βουλγαρία, όπου με άρθρα εκδήλωσε το θαυμασμό του για την ανταπόκριση των Ελλήνων, ενώ στην περίπτωση της πρώτης αξιοποιήθηκε ως παράδειγμα, για να εξασφαλιστεί ανάλογη συμπεριφορά από τον εγχώριο πληθυσμό.¹⁴

Η δεύτερη μορφή ερανικής προσφοράς, που σχετιζόταν με την Άμυνα, έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 1938, όταν εγκρίθηκε επίσημα το καταστατικό του Φιλανθρωπικού Ιδρύματος «Η Φανέλλα του Στρατιώτου» (ΦΤΣ). Σκοπός του ήταν: «Η παροχή μαλλίνων ειδών υφαντισμού, βιβλίων, περιοδικών και εν γένει παντός πράγματος όπερ δύναται να συντελέσει εις την ψυχαγωγίαν του Στρατού Προκαλύψεως».¹⁵ Μέσα σε λίγο διάστημα τα αστικά κέντρα απέκτησαν το δικό τους παράρτημα, προσδίδοντας στην προσπάθεια πανελλήνιο χαρακτήρα. Σε κάθε πόλη γυναικείοι σύλλογοι ανέλαβαν πρωτοβουλίες, με στόχο να ευαισθητοποιήσουν τον πληθυσμό για την πραγμάτωση των σκοπών του, εξασφαλίζοντας και την απαραίτητη, για οικονομικούς λόγους, εγγραφή νέων μελών.

⁸ *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 30 Οκτωβρίου 1939.

⁹ ΦΕΚ, Α.Ν. 643, «Περί εράνων υπέρ της Β. Αεροπορίας», φύλλο 153, Αθήνα, 26 Απριλίου 1937.

¹⁰ Οι εισφορές έφτασαν τα 35 εκατομμύρια δρχ., ενώ υπήρξαν και δωρεές αεροσκαφών διώξεως από Έλληνες της Αιγύπτου, βλ. *4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940*, τόμ. Δ', σ. 118.

¹¹ Η προσφορά του δήμου Ιωαννίνων για το 1939 έφτασε τις 150.000 δρχ., βλ. ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1939, φάκ. 1225: Δήμος Ιωαννιτών, προς την Γενικήν Διοίκησιν Ηπείρου, Αριθ. 1758, Ιωάννινα, 13 Απριλίου 1939. Ο δήμος Παγασών διέθεσε το 1937 το ποσό των 500.000 δρχ., βλ. ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 562 της 15^{ης} Ιουνίου 1937.

¹² *Το Λύκειο Ελληνίδων*, σ. 41.

¹³ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 96: Ο Υφυπουργός της Αεροπορίας, προς τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως, «Ανασκόπησις των μέχρι σήμερον ενεργειών του Υ.Α. προς εφοδιασμόν της Β. Αεροπορίας δια Πολεμικών Αεροπλάνων», Αριθ. 969, Αθήνα, Αύγουστος 1938, σ. 1.

¹⁴ ΓΕΑ, *Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας*, σ. 102.

¹⁵ ΦΕΚ, Β.Δ., «Περί συστάσεως και εγκρίσεως καταστατικού λειτουργίας του εν Αθήναις Φιλανθρωπικού Ιδρύματος 'Η Φανέλλα του Στρατιώτου'», φύλλο 387, Αθήνα, 21 Οκτωβρίου 1938.

Οι μηνιαίες μάλιστα συνδρομές τους αποτέλεσαν μέρος από τα έσοδα του Ιδρύματος, τα οποία, αν και στερούνταν την κρατική επιχορήγηση, ενισχύονταν από τις εισφορές των ιδρυτών, των πολιτών σε χρήμα και σε είδος, τις συνδρομές συλλόγων, επαγγελματικών οργανώσεων, την οικονομική ενίσχυση των δήμων,¹⁶ ή τις εισπράξεις καλλιτεχνικών εκδηλώσεων (μουσικές συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις).¹⁷ Καταγράφηκαν ξεχωριστές προσφορές, όπως στη Θεσσαλονίκη, όταν τα έσοδα από την τελευταία μέρα λειτουργίας της ΔΕΘ δόθηκαν στο τοπικό παράρτημα,¹⁸ χωρίς να λείπουν και εκείνες από τη μέση εκπαίδευση, με πιο ενδεικτική αυτήν του Βόλου, όπου οι μικροί μαθητές συγκέντρωσαν είδη ρουχισμού, αλλά και οτιδήποτε θα μπορούσε να ψυχαγωγήσει τους στρατιώτες (βιβλία, περιοδικά, τσιγάρα, γλυκά, σοκολάτες).¹⁹ Με τη ΦΤΣ συνεργάστηκε και η «Μέριμνα του Στρατιώτου» που ιδρύθηκε από το Λύκειο Ελληνίδων τον Σεπτέμβριο του 1939. Οι κυρίες του Λυκείου έπλεκαν συνεχώς για τους οπλίτες, ενώ οι πόροι της «Μέριμνας» ενισχύονταν από τα έσοδα των μαθημάτων ερμηνείας και αισθητικής αναλύσεως αρχαίων δραμάτων που παρέδιδαν τα μέλη της.²⁰

Μέχρι την 28^η Οκτωβρίου ήταν συνεχείς οι εκκλήσεις των παραρτημάτων προς τον πληθυσμό των μεγάλων αστικών κέντρων για πλέξιμο μάλλινων ειδών (φανέλες, κάλτσες, πουλόβερ). Λίγο πριν από τον χειμώνα, η επιτακτική ανάγκη για ανεύρεση της πολύτιμης πρώτης ύλης οδήγησε την κυβέρνηση στην απόφαση να δεσμεύσει προληπτικά τα 2/3 από τις ποσότητες των κατεργασμένων και ακατέργαστων ερίων που βρίσκονταν στην κατοχή εμπόρων και χωρικών, όπως επίσης και το 1/3 της μελλοντικής παραγωγής.²¹ Οι ενέργειες για εξασφάλιση επαρκούς ποσότητας ήταν συνεχείς και προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλλαν οι αυτοδιοικητικές αρχές. Πέντε εικοσιτετράωρα πριν την ιταλική εισβολή, η νομαρχία Λάρισας απηύθυνε έκκληση προς δήμους και κοινότητες της περιφέρειάς της, ώστε με τη συνδρομή των αστυνομικών οργάνων και των στελεχών της ΕΟΝ να συγκεντρώσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερες ποσότητες ερίων και να τις παραδώσουν στις τοπικές στρατιωτικές αρχές.²²

Η τρίτη μορφή συνδρομής αφορούσε το εύδρομο «Έλλη». Στο διάστημα που μεσολάβησε από τον τορπιλισμό του μέχρι και την 28^η Οκτωβρίου η κοινωνία ζούσε στους

¹⁶ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 730 της 9^{ης} Απριλίου 1940.

¹⁷ *Ακρόπολις*, 17 Ιανουαρίου 1940.

¹⁸ *Μακεδονία*, 9, 13 Οκτωβρίου 1940.

¹⁹ *Η Θεσσαλία*, 21 Απριλίου 1940.

²⁰ *Το Λύκειο Ελληνίδων*, σ. 41.

²¹ ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 145: Υφυπουργείον Αγορανομίας, προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητές, Νομάρχες και Επάρχους... και Αγρονόμους, Αριθ. 715, Αθήνα, 3 Αυγούστου 1940, όπου συνημμένη η υπ' αριθ. 160 αγορανομική διάταξη.

²² *Η Θεσσαλία*, 23 Οκτωβρίου 1940.

ρυθμούς της «Νέας Έλλης», με την κορυφαία ιταλική πρόκληση και το αίσθημα της βαριάς, εθνικής προσβολής που τη συνόδευε να ενεργοποιεί ένα απρόβλεπτο κύμα προσφοράς. Από την πρωτεύουσα και τα αστικά κέντρα μέχρι τις πιο απομακρυσμένες κοινότητες, από τις μεγάλες βιομηχανίες και τις επιχειρήσεις μέχρι τους επαγγελματικούς συλλόγους και τα μικρά σωματεία, από τους εύπορους μέχρι τους απλούς πολίτες, εκδηλώθηκε τέτοια διάθεση συνδρομής, της οποίας η ταχύτητα εκδήλωσης, η έκταση και η ένταση ξεπέρασαν κάθε προσδοκία. Η Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας κατέθεσε από το ταμείο της 2 εκατομμύρια δραχ. Επιπλέον, ζήτησε από τον πρωθυπουργό να πραγματοποιηθεί πανελλήνιος έρανος υπέρ του «άτυχου πλοίου», να αποδεχτεί την προσφορά ενός ημερομισθίου από τον εργατικό κόσμο, όπως και το 1/30 του μισθού των υπαλλήλων, με τους κινηματογράφους της Αθήνας και του Πειραιά να καταθέτουν τις εισπράξεις μίας ημέρας.²³

Η ερανική κινητοποίηση διατήρησε μέχρι τέλος τον ιδιωτικό, αυθόρμητο και προαιρετικό χαρακτήρα, αφού ο Μεταξάς θεώρησε επαρκή τη φορολογική επιβάρυνση που ήδη βίωνε η κοινωνία, ώστε να μη μετατραπεί και αυτή σε υποχρεωτική μέσω της κρατικής επιβολής. Ήταν μία στάση η οποία προβλήθηκε από τον ελεγχόμενο Τύπο ως «ανδρική άρνησις»,²⁴ εξαιρώντας την ειλικρίνεια και το μέγεθος της κυβερνητικής κατανόησης. Με την προσπάθεια για τη «Νέα Έλλη» η μικρή βαλκανική χώρα έδειξε την αποφασιστικότητα, την ευαισθησία και τα αντανακλαστικά της απέναντι σε προκλητικές ενέργειες που έθιγαν την εθνική αξιοπρέπεια, προοικονομώντας ουσιαστικά δύο εξελίξεις: α) την καθολική αποδοχή και τον ενθουσιασμό με τον οποίο έγινε δεκτή η απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου, και β) τον βαθμό ενεργοποίησης-προσφοράς που εκδηλώθηκε στην εμπόλεμη περίοδο.

Στο διάστημα της πολεμικής προπαρασκευής υπήρξαν και πιο «αθόρυβες», αλλά εξίσου αποτελεσματικές μορφές κοινωνικής αρωγής με πιο ενδεικτική περίπτωση τη γυναικεία παρουσία. Ανεξάρτητα από τη ΦΤΣ, που ήταν μία αποκλειστικά γυναικεία υπόθεση, τις φιλανθρωπικές οργανώσεις ή συλλόγους σε κάθε πόλη για την οικονομική-διατροφική ανακούφιση των άπορων, ενεργοποιήθηκε άμεσα και για την πύκνωση των τάξεων του σώματος εθελοντών αδελφών νοσοκόμων, έχοντας ως κύρια αποστολή την υγειονομική στήριξη του αερόπληκτου πληθυσμού. Η επιθυμία συμμετοχής, η παρακολούθηση των μαθημάτων και η πρακτική άσκηση στις νοσοκομειακές μονάδες, διακρίθηκε από ξεχωριστό ζήλο, με συνέπεια η προσφορά της στον χώρο της περίθαλψης να αναγνωριστεί

²³ *Ακρόπολις*, 17 Αυγούστου, 18 Σεπτεμβρίου 1940.

²⁴ *Μακεδονία*, 18 Αυγούστου 1940.

μεταπολεμικά και από τη στρατιωτική ηγεσία, τονίζοντας ότι: «Ο ρόλος της γυναίκας [...] υπήρξε ουσιωδέστατος».²⁵

Παράλληλα, στις κρίσιμες εβδομάδες που μεσολάβησαν από τα γεγονότα της Τήνου ως την 28^η Οκτωβρίου προβαλλόταν από την κυβέρνηση ολοένα και πιο έντονα η αξία της αλληλεγγύης. Μέσα από τον Τύπο και το περιοδικό της ΕΟΝ, τη *Νεολαία*, απευθύνονταν παραινέσεις προς τους εύπορους για έμπρακτη επίδειξη κοινωνικής μέριμνας. Στις δύσκολες στιγμές, θα έπρεπε αυθόρμητα να συνδράμουν τους συνανθρώπους τους, ιδίως των λαϊκών τάξεων, οι οποίοι λίγο πριν από τη στρατιωτική εμπλοκή αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσχέρειες (ανεργία, υποαπασχόληση, αδυναμία εξυπηρέτησης ατομικών, οικογενειακών και επαγγελματικών υποχρεώσεων), περιορίζοντας ως έναν βαθμό τις ανέσεις και τα υλικά αγαθά τους. Για να καταστούν οι συστάσεις περισσότερο αποτελεσματικές, διατυπώνονταν σε φορτισμένο λεκτικά περιβάλλον, αφού τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή από την έκταση της προσφοράς: «[...] Θ' αποφασισθή η συνολική μας τύχη ως έθνους και ως κοινωνίας».²⁶

Μία τέτοια περίπτωση αστικής συνδρομής ήταν η λειτουργία των λαϊκών και μαθητικών συσσιτίων στους χειμερινούς μήνες (συνιστούσαν δρομολογημένες κρατικές πρωτοβουλίες πριν από την 4^η Αυγούστου),²⁷ όταν οι συνθήκες διαβίωσης επιδεινώνονταν για τις ευπαθείς ομάδες (άποροι, άνεργοι) και τους οικονομικά αδύνατους μαθητές.²⁸ Καθοριστικό ρόλο για ζητήματα οργάνωσης-λειτουργίας διαδραμάτιζε το ΠΚΠΑ, με τα παραρτήματα στην

²⁵ Παπάγος, *ό.π.*, σ. 348.

²⁶ *Η Νεολαία*, 52 (28 Σεπτεμβρίου 1940), 1633.

²⁷ Οι αυξημένες απαιτήσεις για κοινωνική μέριμνα εξαιτίας της οικονομικής κρίσης του 1929 και της συνακόλουθης εγχώριας πτώχευσης το 1932 οδήγησαν στην έκδοση νομοθετικού διατάγματος για παροχή συσσιτίων από τους αυτοδιοικητικούς φορείς. Για την κάλυψη της δαπάνης, η οποία δε θα ξεπερνούσε το 5% των ετήσιων τακτικών τους εσόδων, θα μπορούσαν να επιβάλουν ειδική ερανική προσφορά στους εύπορους ή να αυξήσουν τους δημοτικούς-κοινοτικούς φόρους και τα τέλη, βλ. ΦΕΚ, ΝΔ, «Περί παροχής βοηθημάτων δια το τρέχον έτος υπό Δήμων και Κοινοτήτων εις άπορους δημότας δια της λειτουργίας συσσιτίων ή παροχών ειδών διατροφής», φύλλο 36, Αθήνα, 10 Φεβρουαρίου 1932. Πρώτο σχολικό έτος για τη λειτουργία των μαθητικών συσσιτίων ήταν αυτό του 1927-1928 με συμμετοχή 525 μαθητών, όταν το 1935-1936 ο αντίστοιχος αριθμός έφτασε στις 24.000, βλ. Χρήστος Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, Εκδόσεις ΟΕΣΒ, Αθήνα 1942, σσ. 514-515. Κομβικό σημείο για τη λειτουργία τους, στην περίοδο της δικτατορίας, υπήρξε ο νόμος 1787. Αν και μέχρι το 1939, ο μαθητικός υποσιτισμός αποτελούσε μέριμνα του Πανελληνίου Ιδρύματος Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντιλήψεως (ΠΚΠΑ) στο πλαίσιο της λειτουργίας των λαϊκών συσσιτίων, τώρα μετατράπηκε σε μόνιμο εκπαιδευτικό θεσμό, ενσωματωμένο στις δραστηριότητες των σχολικών μονάδων. Η οργάνωση και η ενίσχυσή του ήταν αρμοδιότητα της Κεντρικής Επιτροπής Μαθητικών Συσσιτίων (ΚΕΜΣ), με πρόεδρο τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών. Η χρηματοδότηση περιλάμβανε την κρατική επιχορήγηση, η οποία δεν ήταν μικρότερη από 12.000.000 δρχ., την ετήσια μαθητική εισφορά των 30 δρχ. (εξαιρούνταν οι άποροι μαθητές) και εισφορές από την αυτοδιοίκηση, τα ΝΠΔΔ και την ιδιωτική οικονομία, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 1787, «Περί οργάνωσης των Μαθητικών Συσσιτίων», φύλλο 231, Αθήνα, 9 Ιουνίου 1939.

²⁸ Μία από τις παλαιότερες αναφορές για τα συσσίτια σχετίζεται με τη Θεσσαλονίκη, όταν τον Ιανουάριο του 1930 λειτουργήσαν τα λαϊκά και δύο χρόνια αργότερα τα μαθητικά, βλ. Χρήστος Μ. Μανδατζής, «Όπου εδρεύει η φτωχολογιά, η προσφυγιά και η ανεργία...» Τα συσσίτια», Ελευθερία Μαντά, Δημήτρης Κοντογεώργης, Χρήστος Μανδατζής (επιμ.), *Φτώχεια και Φιλανθρωπία στη Θεσσαλονίκη*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2017, σσ. 241, 252.

πρωτεύουσα κάθε νομού,²⁹ αξιοποιώντας και τις προϋπάρχουσες δομές μέριμνας, που είχαν ως σημείο αναφοράς τις φιλανθρωπικές οργανώσεις των πόλεων.

Οι πόροι των λαϊκών συσσιτίων προέρχονταν από την ετήσια επιχορήγηση του ΠΙΚΠΑ, το ποσό που κατέβαλλαν οι σιτιζόμενοι, τη συνδρομή της αυτοδιοίκησης³⁰ και των αστικών κοινωνιών. Αυτές τα ενίσχυσαν με ποικίλους τρόπους, προαιρετικού χαρακτήρα, όπως οι ατομικές και συλλογικές χρηματικές εισφορές,³¹ οι εισπράξεις από θεατρικές παραστάσεις,³² συναυλίες,³³ ποδοσφαιρικούς αγώνες, χορούς,³⁴ ενώ ευπρόσδεκτες ήταν και οι προσφορές σε είδος (διατροφικά προϊόντα, μέσα παρασκευής-κατανάλωσης φαγητού).³⁵ Δεν έλειπαν και περιπτώσεις, όπως στα Ιωάννινα το 1937, όπου καταγράφηκε ανεπαρκής ανταπόκριση εκ μέρους του γυναικείου πληθυσμού για την παρασκευή και διανομή τους. Ήταν μία συμπεριφορά που στηλιτεύτηκε από τον τοπικό Τύπο, θα μπορούσε όμως να ερμηνευτεί και ως έμμεσος τρόπος αντίδρασης κατά της δικτατορίας ή της πολιτικής που ακολουθούσε η Γενική Διοίκηση Ηπείρου (ΓΔΗ) στον τρόπο οργάνωσής τους.³⁶

Η παύση της λειτουργίας για τα λαϊκά συσσίτια στους εαρινούς μήνες, προκαλούσε ωστόσο την επανεμφάνιση της αστικής επαιτείας, υπενθυμίζοντας με οδυνηρό τρόπο τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Η κατάσταση προβλημάτιζε τις διοικούσες επιτροπές, αναζητώντας τρόπους απαλλαγής από την εικόνα της κοινωνικής δυστυχίας, με τον δήμο Παγασών να αναλαμβάνει με δικά του έξοδα την αποστολή των επαιτών στις ιδιαίτερες πατρίδες τους.³⁷ Επιπρόσθετα, στο επίκεντρο της αστικής μέριμνας βρέθηκε από το 1937 και η «Μαθητική Ιματιοθήκη», η οποία παρείχε

²⁹ Τον Σεπτέμβριο του 1939 το ΠΙΚΠΑ μετατράπηκε σε αυτοδιοικούμενο ΝΠΔΔ. Σκοποί του ήταν η προστασία της μητρότητας, της παιδικής ηλικίας, η λειτουργία των συσσιτίων και η συνδρομή των άπορων. Βρισκόταν υπό την εποπτεία του υπουργείου Κρατικής Υγιεινής, με τα έσοδα να περιλαμβάνουν την κρατική επιχορήγηση, τις κοινωνικές εισφορές-δωρεές και εισοδήματα των περιουσιακών του στοιχείων, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 1950, «Περί οργάνωσης του Πατριωτικού Ιδρύματος Κοινωνικής Προνοίας και Αντιλήψεως», φύλλο 371, Αθήνα, 7 Σεπτεμβρίου 1939. Το Ίδρυμα ανέλαβε τη λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων στις 17 Αυγούστου 1936, βλ. 4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940, τόμ. Α', σ. 11.

³⁰ Ο δήμος Λάρισας το 1938 διέθεσε για τη λειτουργία τους 250.000 δρχ., βλ. ΓΑΚ Ν. Λάρισας, Συνεδρία της 1^{ης} Μαρτίου 1938. Ο δήμος Ιωαννίνων για το έτος 1940-1941 θα διέθετε 200.000 δρχ., βλ. ΙΑΔΙ, Πράξη 215 της 8^{ης} Αυγούστου 1940.

³¹ *Ακρόπολις*, 12 Ιανουαρίου, 12 Νοεμβρίου 1939.

³² Οι εκπαιδευτικές αρχές στην Αχαΐα, μέσω των σχολικών διευθυντών, προέτρεπαν τους μαθητές να παρακολουθούν θεατρικές παραστάσεις, βλ. ΓΑΚ Ν. Αχαΐας, Β' Γυμνάσιο Αρρένων Πατρών, φάκ. «Εισελθόντων Εγγράφων, από 1-1-1939 έως 31-1-1940 από 1-700»: Ο Γενικός Επιθεωρητής ΙΑ' Εκπαιδ. Περιφέρειας, προς τους κ.κ. Δ/τάς των Σχολείων, Αριθ. 2135, Πάτρα, 10 Μαΐου 1939.

³³ *Ακρόπολις*, 12 Δεκεμβρίου 1939.

³⁴ *Η Θεσσαλία*, 9, 28 Φεβρουαρίου 1940.

³⁵ Στο ίδιο, 28 Ιανουαρίου, 8 Μαρτίου 1940.

³⁶ Νικολαΐδης, *ό.π.*, σ. 139.

³⁷ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξεις 404 της 30^{ης} Ιουνίου 1939 και 703 της 9^{ης} Απριλίου 1940.

στους άπορους μαθητές είδη ένδυσης και υπόδησης, πλαισιώνοντας τη στήριξη που παρεχόταν από το κράτος και την τοπική αυτοδιοίκηση.³⁸

Στην πορεία η έναρξη της παγκόσμιας σύρραξης αποδείχτηκε παράμετρος καθοριστικής σημασίας, τροποποιώντας τον χαρακτήρα και τους όρους για την αστική ερανική συμμετοχή. Οι οικονομικές παρενέργειες με την έκρηξη της ανεργίας, την επικράτηση εργασιακής ανασφάλειας και την άνοδο του κόστους ζωής, μεγιστοποίησαν τον αριθμό των πολιτών που χρειάζονταν διατροφική στήριξη, αυξάνοντας τις ανάγκες για περαιτέρω χρηματοδότηση. Η κρατική ενίσχυση δεν μπορούσε να ικανοποιήσει τις συσσωρευμένες απαιτήσεις, με τις διοικουσες επιτροπές να βρίσκονται στη δυσάρεστη θέση να περιορίσουν τη δική τους συνδρομή, καθώς οι αεραμυντικές ανάγκες απορροφούσαν σημαντικές πιστώσεις από τους δημοτικούς προϋπολογισμούς, ελαχιστοποιώντας τη δυνατότητά τους να ανακουφίσουν τις αδύναμες πληθυσμιακές ομάδες.

Απέμενε η αστική προσφορά, η οποία ήταν επιτακτική ανάγκη να εντατικοποιηθεί, ώστε να καλύψει τη χρηματοδοτική υστέρηση του κράτους και της αυτοδιοίκησης. Πολλαπλασιάστηκαν οι προτροπές προς τους πλούσιους για τη μεγιστοποίηση της οικονομικής συνδρομής τους,³⁹ χωρίς να λείπουν και περιπτώσεις εύπορων κυριών στις πόλεις που επωμίστηκαν τα διατροφικά έξοδα άπορων μαθητών για το σχολικό έτος.⁴⁰ Με ιδιαίτερο τρόπο προβλήθηκε το γεγονός ότι και η οικογένεια Μεταξά είχε αναλάβει από τον Νοέμβριο του 1939 τη σίτιση τεσσάρων παιδιών της ΕΟΝ. Η οργάνωση θεωρούσε ότι η λειτουργία των συσσιτίων, από τη στιγμή που περιλάμβανε νέους και νέες ως δικά της μέλη, θωράκιζε το μέλλον της χώρας. Η εξάλειψη του παιδικού υποσιτισμού αποτελούσε όχι μόνο εθνική υποχρέωση, αλλά πράξη κοινωνικής δικαιοσύνης και αλληλεγγύης,⁴¹ χωρίς να παραλείπει και η ίδια τη διενέργεια εράνων για την παροχή τους.

Ο προαιρετικός όμως χαρακτήρας της μέχρι τότε εισφοράς είχε ως συνέπεια να μη συγκεντρώνονται τα αναμενόμενα ποσά από τους οικονομικά ευκατάστατους πολίτες και μαθητές. Στα Ιωάννινα τα Χριστούγεννα του 1936, παρά τις εκκλήσεις από τη ΓΔΗ και τη δημοσίευση αρχικά παραινέσεων και στη συνέχεια ακόμα και επικριτικών σχολίων για την απροθυμία των εύπορων, συγκεντρώθηκαν 80.000 δρχ. Ήταν μία εξέλιξη που δε συνιστούσε αξιόλογη οικονομική ενίσχυση για τις 2.500 άπορες οικογένειες της πόλης, καταγράφηκε

³⁸ Από τον Αύγουστο του 1938 και ως τον αντίστοιχο μήνα του επόμενου έτους η κρατική αρωγή περιλάμβανε την προσφορά ενδυμάτων σε 12.500 μαθητές στην Αθήνα και στον Πειραιά, βλ. *Τρία έτη διακυβερνήσεως του Κου Ιωάννου Μεταξά*, σσ. 306-307.

³⁹ Ξεχωρίζει η έκκληση που απηύθυνε η Λέλα Μεταξά, σύζυγος του Ι. Μεταξά, ως αντιπρόεδρος της ΚΕΜΣ, βλ. *Η Νεολαία*, 5 (4 Νοεμβρίου 1939), 133.

⁴⁰ Το ποσό που απαιτούνταν για τη διατροφή ενός μαθητή στις διακοσιες ημέρες λειτουργίας των συσσιτίων ανερχόταν στις 800 δρχ., βλ. στο ίδιο, σ. 133.

⁴¹ Στο ίδιο, 9 (2 Δεκεμβρίου 1939), 256.

μάλιστα και το επόμενο έτος, αν και οι συνεχείς εκκλήσεις των τοπικών αρχών και του Τύπου, οι οποίες ισοδυναμούσαν με έμμεσες απειλές, τελικά έφεραν αποτελέσματα.⁴²

Η υστέρηση της προσφοράς υποχρέωσε τις διοικούσες επιτροπές να κάνουν χρήση της νομοθεσίας, επιβάλλοντας ξεχωριστή φορολογία για την ίδρυση και λειτουργία των συσσιτίων.⁴³ Το ποσό συμμετοχής για κάθε πολίτη ήταν ανάλογο με τις οικονομικές του δυνατότητες, χωρίς να ξεπερνά το χρηματικό όριο που οι ίδιες καθόριζαν. Ήταν μία άμεση ερανική φορολογία με διετή ορίζοντα, μακριά από το στοιχείο της εθελούσιας προσφοράς, αφού η τελευταία είχε μετατραπεί σε τετελεσμένο πλέον γεγονός για τους ευκατάστατους κατοίκους. Ο δήμος Παγασών, οριοθέτησε ως ανώτατο ποσό τις 5.000 δρχ., επιδιώκοντας με τα χρήματα που θα συγκέντρωνε να ενισχύσει το Δημοτικό Νοσοκομείο και κοινωνικά ιδρύματα, όπως το Άσυλο Παιδιού, το Ορφανοτροφείο, τον Βρεφικό Σταθμό και το παράρτημα του Ερυθρού Σταυρού.⁴⁴ Για το πρώτο έτος προβλεπόταν η είσπραξη 1 εκατομμυρίου, από το οποίο 550.000 δρχ. προοριζόνταν για τα λαϊκά συσσίτια και 200.000 δρχ. για τα αντίστοιχα μαθητικά,⁴⁵ όταν και ο δήμος Ηρακλείου εφάρμοσε με τη σειρά του την πρακτική του ερανικού καταλόγου.⁴⁶

Η σημασία που είχε ο μαθητικός υποσιτισμός αναδεικνύεται και από τις ενέργειες του Μεταξά. Ως υπουργός Παιδείας κοινοποίησε εγκύκλιο προς τους εκπαιδευτικούς, επικαλούμενος τη θέληση και τον ενθουσιασμό τους για την ενίσχυση του θεσμού.⁴⁷ Δύο ημέρες πριν από την 28^η Οκτωβρίου απηύθυνε διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό, ζητώντας την ενεργή στήριξή του, αφού στον επερχόμενο χειμώνα θα έπρεπε να σιτιστούν και τα παιδιά των εφέδρων, οι οποίοι για τις ανάγκες της μερικής επιστράτευσης είχαν εγκαταλείψει τις οικογενειακές εστίες. Σε αυτό το πλαίσιο, ανακοίνωσε τη διεξαγωγή κρατικού εράνου στη διάρκεια του Νοεμβρίου για ενίσχυση των μαθητικών συσσιτίων, προχωρώντας στη σύσταση επιτροπής με επικεφαλής τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών.⁴⁸

⁴² Νικολαΐδης, *ό.π.*, σσ. 210-211.

⁴³ ΦΕΚ, Α.Ν. 1609, «Περί μεταρρυθμίσεως διατάξεων της περί Δήμων και Κοινοτήτων Νομοθεσίας», φύλλο 50, Αθήνα, 10 Φεβρουαρίου 1939. Η κατώτερη των προσδοκιών συνδρομή για το έτος 1938-1939 είχε επισημανθεί και από τον Μεταξά, προαναγγέλλοντας τη διεύρυνση της προσφοράς για το επόμενο έτος, βλ. *Η Νεολαία*, 18 (11 Φεβρουαρίου 1939), 588. Όμως, το αποτέλεσμα δεν κρίθηκε ικανοποιητικό, αφού η σίτιση περιέλαβε 100.000 μαθητές έναντι των 200.000 που ήταν ο αρχικός στόχος, βλ. Μεταξάς, *Λόγοι και σκέψεις*, τόμ. Β', σ. 354.

⁴⁴ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 508 της 6ης Οκτωβρίου 1939. Στον Βόλο των 54.919 κατοίκων ο αριθμός των εύπορων υπολογιζόταν στις 4.000, βλ. «Πληθυσμός της Ελλάδος», σ. 38 και *Η Θεσσαλία*, 6 Νοεμβρίου 1939.

⁴⁵ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 592 της 21^{ης} Φεβρουαρίου 1940.

⁴⁶ Εφημ. *Κρητικά Νέα*, 14 Δεκεμβρίου 1939.

⁴⁷ ΓΑΚ Ν. Αχαΐας, Β' Γυμνάσιο Αρρένων Πατρών, φάκ. «Εισεληθόντων Εγγράφων, από 1-1-1939 έως 31-1-1940 από 1-700»: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους κ.κ. Επιθεωρητάς Δημοτικών Σχολείων και λοιπούς εκπαιδευτικούς λειτουργούς, «Περί μαθητικών συσσιτίων», Αριθ. 116975, Αθήνα, 20 Δεκεμβρίου 1938.

⁴⁸ Μεταξάς, *Λόγοι και σκέψεις*, τόμ. Β', σσ. 353-355.

γ) Η ενεργοποίηση στην Ευρώπη

Η εθελοντική συστράτευση απασχόλησε και τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις στην ειρηνική περίοδο. Οι απαιτήσεις του αναμενόμενου ολοκληρωτικού πολέμου καθιστούσαν αυτονόητη την κοινωνική συνδρομή για την αντιμετώπιση των εναέριων προκλήσεων, μετατρέποντας σε «στοίχημα» για τις ηγεσίες την ανταπόκριση των πολιτών στις εκκλήσεις τους. Αν και ο βαθμός συμμετοχής για τη στελέχωση των υπηρεσιών πολιτικής άμυνας ήταν διαφορετικός από χώρα σε χώρα, ο αριθμός των εθελοντών ως την έναρξη του πολέμου υπολογίζεται στα 30-32.000.000. Το μεγαλύτερο ποσοστό καταγράφηκε στη Γερμανία, όπου η στρατολόγηση ήταν αποκλειστική αρμοδιότητα του κόμματος, και στη Σοβιετική Ένωση, με τους αριθμούς να ανέρχονται στα 13 και 15 εκατομμύρια αντίστοιχα. Και στις δύο περιπτώσεις το κίνημα του εθελοντισμού είχε έντονη ιδεολογική διάσταση, καθώς η στράτευση ισοδυναμούσε με τεκμήριο πίστης και αφοσίωσης στις αρχές του κομμουνιστικού καθεστώτος ή στις αξίες της εθνικοσοσιαλιστικής λαϊκής κοινότητας.⁴⁹

Ειδικότερα, στο Γ΄ Ράιχ εκτιμάται ότι ως το 1939 τα $\frac{2}{3}$ του πληθυσμού συμμετείχαν σε μία τουλάχιστον από τις μαζικές οργανώσεις που υποστήριζε το κόμμα,⁵⁰ ενώ μόνο στον σύνδεσμο αεράμυνας είχαν λάβει ειδική εκπαίδευση 8 εκατομμύρια πολίτες. Η μαζική παρουσία ήταν απόρροια του υψηλού βαθμού έκθεσης στον αεροπορικό κίνδυνο που αντιμετώπιζε η χώρα, όπως και της προβαλλόμενης, αδιαμφισβήτητης ικανότητας των Ναζί να τον ελαχιστοποιήσουν. Το πρόγραμμα εναέριας προστασίας προέβλεπε την εκπαίδευση των κατοίκων στις πόλεις σε ζητήματα που αφορούσαν την πυρόσβεση, τις μάσκες αερίων, την προστασία σε πολυκατοικίες και γειτονιές, αφού μέχρι το 1935 κάθε δρόμος και κτήριο έπρεπε να «εξοπλιστεί» για τη διαχείριση της εναέριας απειλής. Οι αεραμυντικές ασκήσεις μετατράπηκαν σε αυτονόητο στοιχείο της καθημερινής ζωής, «μονόδρομο» για την ασφάλεια και την ευημερία των πολιτών, ενδυναμώνοντας το αίσθημα της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης, οι οποίοι συνιστούσαν τους ακρογωνιαίους λίθους για τη λαϊκή κοινότητα.⁵¹

Στη Βρετανία η κινητοποίηση υπήρξε στόχος για την Air Raid Precautions (ARP) που συστάθηκε το 1924 και αναδιοργανώθηκε το 1937. Η Ύφεση που έπληξε τη χώρα μετά το 1929 διαίρεσε οικονομικά την κοινωνία και διόγκωσε την ανεργία, δημιουργώντας βάσιμες αμφιβολίες στην κεντρική εξουσία για τη διάθεση προσφοράς στην ειρηνική περίοδο.⁵² Αν

⁴⁹ Overy, *The Bombing war*, σ. 37.

⁵⁰ Stargardt, *ό.π.*, σ. 9.

⁵¹ Peter Fritzsche, *Ζωή και Θάνατος στο Τρίτο Ράιχ*, μετάφρ. Βασιλεία Αβραμίδου-Κώστας Δεσποινιάδης, Εκδόσεις Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 62-63.

⁵² Mackay, *ό.π.*, σσ. 30-31.

και μέχρι τους πρώτους μήνες του 1938 οι κρατικές εκκλήσεις έβρισκαν μικρή ανταπόκριση,⁵³ η Συνδιάσκεψη στο Μόναχο αποτέλεσε ορόσημο ενεργοποίησης, αφού στους επόμενους έξι μήνες ο αριθμός των εθελοντών ξεπέρασε το 1 εκατομμύριο με βασική προτίμηση τις αεραμυντικές υπηρεσίες.⁵⁴ Αξιοσημείωτη ήταν και η συμμετοχή της εργατικής τάξης, καθώς έρευνα που πραγματοποίησε η Mass Observation το καλοκαίρι του 1939 στο δυτικό Λονδίνο, έδειξε ότι τα $\frac{2}{3}$ των εθελοντών προέρχονταν από τους κόλπους της.⁵⁵ Στην Αγγλία η βασικότερη οργάνωση γυναικείου εθελοντισμού υπήρξε η Women's Voluntary Service (WVS), που ιδρύθηκε το 1938, επικεντρωμένη στη στέγαση και σίτιση των βομβόπληκτων, στη συνδρομή των υπηρεσιών υγείας, στη στελέχωση της Mass Observation και στην ανάληψη καθηκόντων που σχετίζονταν με την αεραμυντική ασφάλεια.⁵⁶

Ο εθελοντισμός μετατράπηκε σε πρόκληση για την Ιταλία και τη Γαλλία, αφού και στις δύο χώρες το επίπεδο της προπολεμικής κινητοποίησης αποδείχτηκε προβληματικό. Ο φόβος του αεροπορικού πολέμου και το ένστικτο της αυτοσυντήρησης δεν αποτέλεσαν ωστικούς παράγοντες για τη συμμετοχή του πληθυσμού στις υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης και τη συμμόρφωσή του στις απαιτήσεις των ασκήσεων. Στη γαλλική Βρέστη οι προσπάθειες στρατολόγησης εθελοντών στα μέσα της δεκαετίας του 1930 αντιμετώπιστηκαν ακόμα και με εχθρικό τρόπο, ενώ στην Ιταλία οι μεγαλύτερες δυσκολίες παρουσιάστηκαν στη στρατολόγηση αντρών ηλικίας μεταξύ 20-45 ετών. Ο γυναικείος εθελοντισμός ευδοκίμησε ωστόσο στη Γαλλία με επίκεντρο την ΠΑΑ, καθώς υπολογίζεται ότι ο αριθμός που εκπαιδεύτηκε στην αντιμετώπιση των εναέριων προσβολών ανήλθε στις 500.000.⁵⁷

Στην Ιταλία η απροθυμία ενεργοποίησης αναδεικνύεται από την παράμετρο ότι οι δύο κυριότερες, εθελοντικές στη βάση τους, οργανώσεις για την κινητοποίηση και την αεραμυντική προπαρασκευή του πληθυσμού, η Unione Nazionale Protezione Antiaerea (UNRA)⁵⁸ και η Capo Fabbricato, δε διακρίθηκαν ούτε για τον μαζικό τους χαρακτήρα ούτε κέρδισαν την εμπιστοσύνη της κοινής γνώμης. Αν και τελούσαν υπό τον πλήρη έλεγχο, τη

⁵³ Τον Σεπτέμβριο του 1938 το δημοτικό συμβούλιο στο Μπρίστολ εκτιμούσε τις ελλείψεις αεραμυντικού προσωπικού στις 8.000, βλ. Marc Wiggan, "The Blackout and the Idea of Community in Britain and Germany", Claudia Baldoli, Andrew Knapp and Richard Overy (ed.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum, London 2011, σ. 51.

⁵⁴ Gardiner, *ό.π.*, σ. 100.

⁵⁵ Calder, *ό.π.*, σ. 197.

⁵⁶ Levine, *ό.π.*, σ. 37.

⁵⁷ Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σ. 66.

⁵⁸ Η UNRA ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1934 και βρισκόταν υπό τον έλεγχο του υπουργείου Στρατιωτικών. Αποστολή της ήταν η ενημέρωση του πληθυσμού για τον εναέριο κίνδυνο, αναλαμβάνοντας την οργάνωση ομάδων που θα συνεργάζονταν με την αστυνομία, τον Ερυθρό Σταυρό ή τις υπηρεσίες πυρόσβεσης. Οι εθελοντές ήταν υπεύθυνοι για τη δημόσια συμμόρφωση με τους κανονισμούς συσκότισης, την αντιαεροπορική πειθαρχία και την επανεκκίνηση της κανονικής ζωής μετά τους βομβαρδισμούς, βλ. στο ίδιο, σ. 54.

στήριξη και τη χρηματοδότηση του φασιστικού κόμματος, η πρώτη περιλάμβανε το 1937 150.000 μέλη, όταν η αντίστοιχη γερμανική οργάνωση αριθμούσε 11 εκατομμύρια.⁵⁹

Στα αστικά κέντρα (Μιλάνο, Βενετία, Γένοβα, Μπάρι) οι κάτοικοι απαξίωναν ή αδιαφορούσαν για τις ασκήσεις, ιδίως εκείνες που αφορούσαν τη συσκοτίση, χωρίς ίχνος εμπιστοσύνης στις προσπάθειες της UNRA να εξασφαλίσει δωρεές ή χρηματικές εισφορές. Σύμφωνα με τον επικεφαλής του παραρτήματος στο Τορίνο, ο πληθυσμός τον Σεπτέμβριο του 1938 αντιμετώπιζε την οργάνωση ως «μπλόφα», που μοναδικό σκοπό είχε την οικονομική αφαίμαξη των πολιτών. Αλλά και η άλλη οργάνωση-κλειδί για την πολιτική προστασία, η *Caro Fabbricato*, παρά τον ιδεολογικό ζήλο των μελών και την ελπίδα ότι δε θα ξεσπάσει πόλεμος, όταν αυτός αποτέλεσε αναπόδραστη εξέλιξη, χάθηκαν από το προσκήνιο λόγω της γενικευμένης απαισιοδοξίας και της φτώχης τους εκπαίδευσης. Η κρατική, οικονομική στήριξη που απολάμβανε η UNRA δε στάθηκε ικανή να καλύψει τα κενά και τις αδυναμίες, αφού το 1939 έλειπε το 1/3 του προσωπικού, με ανάλογο ποσοστό να αφορά τη στελέχωση του Ερυθρού Σταυρού και των δυνάμεων πυρόσβεσης. Χαρακτηριστική ένδειξη για την ανθρώπινη υστέρηση ήταν το γεγονός ότι το Τορίνο, η βασικότερη βιομηχανική πόλη και αδιαμφισβήτητος στόχος των εναέριων επιδρομών, στις αρχές του 1940 διέθετε μόνο 188 πυροσβέστες. Το στοιχείο που διέκρινε την Ιταλία και την ταλαιπωρημένη από τις πολιτικές αντιπαραθέσεις Γαλλία, στο ζήτημα της κινητοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού για την επάνδρωση των υπηρεσιών έκτακτης ανάγκης, ήταν η υποστελέχωση και η ελλιπής εκπαίδευση.⁶⁰

Οι υψηλές προσδοκίες είχαν, επομένως, διαψευστεί και οι δύο χώρες οδηγήθηκαν στη σύρραξη με χαμηλό δείκτη ανθρώπινης συμμετοχής. Αλλά και τα υπόλοιπα υπό πολεμική προπαρασκευή κράτη ακολούθησαν την ίδια διαδρομή, κομίζοντας αμφιβολίες για το εάν και κατά πόσο οι ενδείξεις προσφοράς και κινητοποίησης θα επαληθεύονταν στις έκτακτες συνθήκες. Ένα ερώτημα, η κατηγορηματική απάντηση του οποίου φάνταζε ακόμα πιο δύσκολη, μέσα σε μία καθημερινότητα που συνεχώς διαβρωνόταν από τις συσσωρευμένες ανατροπές και τους αναπόφευκτους περιορισμούς.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 73.

⁶⁰ Στο ίδιο, σσ. 65-73.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΤΟ

ΑΝΑΤΡΟΠΕΣ – ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ

α) Προσδοκίες και διαψεύσεις

Η προπολεμική περίοδος συνιστά διαχρονικά ένα άθροισμα ιδιαιτεροτήτων. Μετέωρη ανάμεσα στο ειρηνικό διάστημα και στο επώδυνο ενδεχόμενο μιας πολεμικής αναμέτρησης διακρίνεται από αντίρροπες τάσεις και προσανατολισμούς, θέτοντας σε δοκιμασία τις αντοχές κοινωνιών και κυβερνήσεων. Οι πρώτες παρακολουθούν με έντονο ενδιαφέρον και αγωνία τις διεθνείς πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις, επιλέγουν και ταυτίζονται θεωρητικά με κάποιον από τους αντίπαλους συνασπισμούς, πάντοτε με την κρυφή ελπίδα ότι η δική τους χώρα την κρίσιμη στιγμή θα βρεθεί στην ασφαλή πλευρά εκείνων που απέφυγαν την παραμικρή ανάμειξη στην πολεμική εμπλοκή. Για τις ηγεσίες είναι από την άλλη περίοδος εγρήγορσης, δοκιμασίας και ευθύνης, με στόχο την προπαρασκευή του μάχιμου και άμαχου δυναμικού. Βασική μέριμνα του κρατικού μηχανισμού αποτελεί η λήψη μέτρων, ώστε να διαχειριστεί τις μελλοντικές προκλήσεις με όσο γίνεται πιο ουσιαστικό τρόπο, προσδοκώντας ότι αυτά θα παραμείνουν στο στάδιο της προληπτικής και όχι της εμπόλεμης εφαρμογής.

Η εθνική προετοιμασία συνεπάγεται, ωστόσο, περιορισμούς και ανατροπές στον δημόσιο και ιδιωτικό βίο των πολιτών, εθίζοντάς τους στην ευθυγράμμιση με τις κυβερνητικές επιταγές. Στο ίδιο διάστημα η ανθρώπινη ψυχολογία παρουσιάζεται εξαιρετικά ρευστή και εύθραυστη, ακροβατώντας συνεχώς ανάμεσα στην ψυχραιμία και στην ενδόμυχη λαχτάρα για αποφυγή κάθε πολεμικής ανάμειξης, αλλά και στην ξαφνική μετάπτωση στην επικίνδυνη κατάσταση φόβου, πανικού και ηττοπάθειας. Η επικρεμάμενη έναρξη μιας στρατιωτικής σύγκρουσης διαμορφώνει ένα νέο, δυσάρεστο περιβάλλον για τις αστικές κοινωνίες, αφού βαθμιαία τις απομακρύνει από συνήθειες, πρακτικές και το ασφαλές συναισθηματικό κλίμα της ειρηνικής περιόδου, επιβάλλοντας στην καθημερινότητα όρους και απαγορεύσεις που προσιδιάζουν σε καθεστώς έκτακτης ανάγκης, προαναγγέλλοντας ουσιαστικά την επιβολή του.

Η Ελλάδα δε θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση από τον παραπάνω κανόνα, με τον Μεσοπόλεμο να περιλαμβάνει σειρά ανησυχητικών και προκλητικών ενεργειών στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Η άνοδος στην εξουσία του Hitler τον Ιανουάριο του 1933 επανέφερε τον εφιάλτη του εδαφικού αναθεωρητισμού, ενώ δύο χρόνια αργότερα οι επεκτατικές βλέψεις της

Ιταλίας, όπως εκδηλώθηκαν με την εισβολή στην Αβησσυνία, επιδείνωσαν το διεθνές κλίμα, καθιστώντας την προοπτική του πολέμου ισχυρότερη από κάθε άλλη φορά. Ο ραγδαίος επανεξοπλισμός της Γερμανίας και η επαναφορά της στρατιωτικής θητείας το 1935, που ισοδυναμούσαν με κατάφωρη παραβίαση των περιοριστικών όρων της Συνθήκης των Βερσαλλιών, σε συνδυασμό με την αποχώρηση του Βερολίνου και της Ρώμης από την Κοινωνία των Εθνών, αποτελούσαν έμπρακτες αποδείξεις για την ειλημμένη απόφασή τους να επιλέξουν τον δρόμο της ρήξης και της σύρραξης. Η είσοδος των χιτλερικών στρατευμάτων στην αποστρατικοποιημένη ζώνη της Ρηνανίας το 1936, ο Ισπανικός Εμφύλιος, η ενσωμάτωση της Αυστρίας στο «χιλιόχρονο» Γ΄ Ράιχ τον Μάρτιο του 1938 και η εισβολή της Wehrmacht στη Βοημία τον επόμενο χρόνο, δρομολόγησαν στη γηραιά ήπειρο την ένοπλη αναμέτρηση, με τις κυβερνήσεις και τις κοινωνίες να τίθενται σε κατάσταση συναγερμού.

Η μικρή βαλκανική χώρα παρακολουθούσε με αγωνία τα γεγονότα και χωρίς να υποτιμά τον διαρκή βουλγαρικό κίνδυνο, άρχισε βαθμιαία να στρέφει την προσοχή και στην απειλή που προερχόταν από τη Ρώμη. Η Ιταλία έμελλε να μετατραπεί σε μοιραία χώρα, αφού η επιθετική πολιτική της στη Μεσόγειο σφράγισε οριστικά και αμετάκλητα την πορεία των εξελίξεων. Η ενσωμάτωση της Αλβανίας, η είσοδος στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η επακόλουθη προκλητική συμπεριφορά εναντίον της Αθήνας, με αποκορύφωμα τα γεγονότα που έλαβαν χώρα τον Αύγουστο του 1940, διέψευσαν και επίσημα τις ειρηνικές προσδοκίες σηματοδοτώντας την ανεπιθύμητη σύγκρουση.

Οι δεκαοκτώ περίπου μήνες που μεσολάβησαν από τον Απρίλιο του 1939 ως τον Οκτώβριο του 1940 αποτέλεσαν, επομένως, ξεχωριστό διάστημα που σημαδεύτηκε από την επιτάχυνση της πολεμικής προπαρασκευής, τις ψυχολογικές μεταπτώσεις του πληθυσμού, τις ανατροπές στην καθημερινότητα, στοιχεία που, πλησιάζοντας στην εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο, αποκτούσαν ολοένα και πιο έντονο χαρακτήρα. Σταδιακά, το «προσωπείο» της ειρήνης άρχισε να ξεθωριάζει και να παραχωρεί τη θέση του σε εκείνο της στρατιωτικής αναμέτρησης, καθιστώντας αναπόφευκτη τη διατύπωση ενός βασικού ερωτήματος. Το καθεστώς έκτακτης ανάγκης, που επιβλήθηκε το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου, είχε ήδη τεθεί ανεπίσημα σε εφαρμογή και αν ναι, μέχρι ποιο βαθμό κατά τη διάρκεια της προπολεμικής περιόδου;

β) Οι οικονομικοί αναπροσανατολισμοί

Η Ελλάδα, όπως και τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη, βίωσε στο οικονομικό πεδίο τις παρενέργειες από την επιδείνωση του διεθνούς περιβάλλοντος, με κομβικό σημείο την ιταλοαιθιοπική κρίση. Η επανεξέταση των προτεραιοτήτων, η επιτήρηση των οικονομικών μεγεθών, η δραστική περιστολή και ο έλεγχος των δαπανών, μετατράπηκαν σε μονόδρομο για τις κρατικές επιλογές. Με αφετηρία το 1935 η χώρα, εναρμονισμένη και με την ευρωπαϊκή πρακτική, οδηγήθηκε σε αναπροσαρμογή των οικονομικών πόρων, αφού υποχρεώθηκε να δαπανά στο εξής σεβαστό ποσοστό του ετήσιου προϋπολογισμού για στρατιωτικές ανάγκες, το οποίο αυξανόταν μέχρι τον Οκτώβριο του 1940.

Αρχικά, η κυβέρνηση του Παναγή Τσαλδάρη αποφάσισε να διαθέσει σε βάθος δύο χρόνων 3 δισεκατομμύρια δρχ., ώστε να καταστεί δυνατή η προμήθεια του στρατού ξηράς με πολεμικό υλικό. Μέχρι την έναρξη της ελληνοϊταλικής αναμέτρησης διατέθηκαν άλλα 12.7, ανεβάζοντας τη δαπάνη των τακτικών και έκτακτων πιστώσεων στα 15.7 δισεκατομμύρια δρχ. Πρόκειται για σημαντικά ποσά, αν λάβει κανείς υπόψη ότι στα δώδεκα περίπου χρόνια που μεσολάβησαν από τη Συνθήκη της Λοζάνης μέχρι το φθινόπωρο του 1935 το Ταμείο Εθνικής Άμυνας διέθεσε για την πολεμική προπαρασκευή 3 δισεκατομμύρια.¹ Μόνο τυχαίο δεν είναι το γεγονός ότι και ο δημόσιος λόγος του Μεταξά περιείχε εκτενείς αναφορές στις πολεμικές δαπάνες, οι οποίες στην περίοδο της 4^{ης} Αυγούστου έφτασαν τα 10 δισεκατομμύρια. Σε όλες τις περιπτώσεις τονιζόταν με έμφαση, και για λόγους εσωτερικής πολιτικής κατανάλωσης, ότι η οικονομική αρωγή στις ένοπλες δυνάμεις δεν είχε προέλθει από τη συνηθισμένη και αποτυχημένη πρακτική του εξωτερικού δανεισμού, που τόσο πιστά εφαρμόστηκε στο παρελθόν, αλλά από ίδιους πόρους της χώρας.²

Στους πέντε μήνες που ακολούθησαν την ιταλική εισβολή στην Αλβανία και ως την 1^η Σεπτεμβρίου 1939, ο αυστηρός έλεγχος και ο περιορισμός των δαπανών μετατράπηκαν σε πρώτη αξία και για την τοπική αυτοδιοίκηση. Οι δήμοι και οι κοινότητες ήταν υποχρεωμένοι να αναθεωρήσουν τους προϋπολογισμούς, ενώ από τις δαπάνες θα πραγματοποιούνταν μόνο όσες είχαν άμεση προτεραιότητα. Στο πλαίσιο της αυστηρής δημοσιονομικής προσαρμογής απαγορεύτηκε κάθε νέος διορισμός (εξαιρούνταν οι προσωρινές προσλήψεις για αναπλήρωση εφέδρων σε περίπτωση απόλυτης ανάγκης), όπως και οι επιβαρύνσεις που προέρχονταν από προαγωγές και μισθολογικές ωριμάνσεις του

¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή*, σσ. 21-23.

² Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σσ. 52, 58, 67, 85, 195.

προσωπικού.³ Οι δημοτικοί οργανισμοί έσπευσαν να προσαρμοστούν στο ασφυκτικό περιβάλλον λιτότητας, περιορίζοντας το λειτουργικό κόστος, με το Αχιλλοπούλειο Νοσοκομείο Βόλου να μειώνει την κατανάλωση στο ηλεκτρικό ρεύμα, στο φωταέριο ακόμα και στη χρήση του τηλεφώνου.⁴

Η εξέλιξη η οποία σημάδεψε την εθνική οικονομική προπαρασκευή δεν ήταν άλλη από την έκρηξη της παγκόσμιας σύρραξης. Οι κυβερνητικές αποφάσεις, που μετά τον Απρίλιο του 1939 απέβλεπαν στη συγκράτηση των δαπανών, αυξήθηκαν σε αριθμό και αυστηροποιήθηκαν ως προς το περιεχόμενο. Οι αυτοδιοικητικοί προϋπολογισμοί δέχτηκαν ισχυρότερες πιέσεις, καθώς έπρεπε να επιταχυνθούν τα ήδη δρομολογημένα έργα ή να εκπονηθούν νέα που συνδέονταν με την αστική αεροπροστασία για εγκατάσταση συστήματος συναγερμού, την ανόρυξη ορυγμάτων, την κατασκευή καταφυγίων, τη μετατροπή του δημοτικού φωτισμού σε συνθήκες αεράμυνας, την ενίσχυση των μέσων πυρόσβεσης και τη βελτίωση της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Οι διοικούσες επιτροπές εξασφάλισαν τα ποσά από την αναγκαστική ακύρωση ή την αναστολή πιστώσεων για έργα εξωραϊσμού, υποδομών, τη διοργάνωση πνευματικών-πολιτιστικών δραστηριοτήτων, όπως και από τον ευαίσθητο χώρο της κοινωνικής πρόνοιας (επιδόματα σε άπορους-άνεργους, χρηματοδότηση συσσιτίων, φιλανθρωπικών συλλόγων), τα οποία τέθηκαν σε δεύτερη μοίρα μπροστά στην ανάγκη να εξασφαλιστεί η ασφάλεια των πόλεων από τις επικείμενες αεροπορικές επιδρομές.

Ο κρατικός έλεγχος και η εποπτεία για συγκράτηση των δαπανών παρέμεινε αμείωτος μέχρι την 28^η Οκτωβρίου. Οι νομαρχίες επαναλάμβαναν τις συστάσεις για διαχείριση των εσόδων με μεγάλη φειδώ, επιβεβαίωσαν την απαγόρευση για οποιαδήποτε πρόσληψη στο προσωπικό, όταν για το θέμα των δημοτικών έργων αποφάσισαν ότι θα εκτελούνταν μόνο τα εγγειοβελτιωτικά, αφού ενίσχυαν την εξελισσόμενη παραγωγική σταυροφορία για ένταση της καλλιέργειας.⁵ Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι τον Σεπτέμβριο η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (ΓΔΜ) δεν ενέκρινε πίστωση του δήμου Θεσσαλονίκης για πραγματοποίηση πανελλήνιων στρατιωτικών αγώνων,⁶ ενώ τον Οκτώβριο το υπουργείο Εσωτερικών ακύρωσε την πρόσληψη υπαλλήλων στον δήμο και η ΓΔΜ την τροποποίηση του κανονισμού στο

³ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Δημάρχους Λαρίσης και Παγασών και Προέδρους των Κοινοτήτων του Νομού, Αριθ. 30918, Λάρισα, 30 Αυγούστου 1939 και «Περίληψις Περί περιορισμού κ.λ.π. δαπανών των Δήμων και Κοινοτήτων», Αριθ. 79, Λάρισα, 25 Σεπτεμβρίου 1939.

⁴ Στο ίδιο, Αρχείο Φιλελεήμονος Αδελφότητος (Αδελφάτου) Βόλου, Πρακτικά Αδελφάτου Αχιλλοπούλειου Νοσοκομείου, Πράξη 70 της 9^{ης} Αυγούστου 1939.

⁵ Στο ίδιο, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Δημάρχους Λαρίσης και Παγασών και Προέδρους Κοινοτήτων του Νομού, «Περίληψις Περί περιορισμού κ.λ.π. δαπανών των Δήμων και Κοινοτήτων», Αριθ. 79, Λάρισα, 25 Σεπτεμβρίου 1939.

⁶ Δήμος Θεσσαλονίκης, Ιστορικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης [στο εξής ΙΑΔΘ], Πρακτικό 3 της 27^{ης} Σεπτεμβρίου 1939.

βρεφοκομείο «Άγιος Στυλιανός», ώστε να αποφευχθεί το ενδεχόμενο νέων διορισμών.⁷ Σύντομα έκανε την εμφάνισή του και το εθνικό σύνθημα «Οικονομία παντού». Στο νέο περιβάλλον λέξη-κλειδί αναδείχτηκε η πειθαρχία, καταναλωτική και αγορανομική, η οποία θα ήταν ικανή να αμβλύνει το μέγεθος των αναπόφευκτων ανατροπών και των δυσμενών όρων διαβίωσης, που σταδιακά διαμορφώνονταν στην πορεία προς την ελληνοϊταλική αναμέτρηση.

γ) Πρώτες ύλες – καύσιμα

Ένας από τους πιο νευραλγικούς τομείς στον οποίο θα έπρεπε να επιβληθούν δραστικές περικοπές ήταν εκείνος των εισαγόμενων πρώτων υλών, αφού οι δυσχέρειες στις θαλάσσιες και χερσαίες μεταφορές λόγω του πολέμου πολλαπλασίασαν τις δυσκολίες για την προμήθειά τους, οδηγώντας σε άνοδο τις τιμές. Τα καύσιμα βρέθηκαν στο επίκεντρο της κρατικής μέριμνας, καθώς η παραμικρή οικονομία στην κατανάλωσή τους ισοδυναμούσε με πολύτιμο συναλλαγματικό κέρδος, τη στιγμή που κανείς δεν αγνοούσε τη σημασία των «αποθεμάτων ασφαλείας» για τις στρατιωτικές ανάγκες.⁸ Στην εκστρατεία συμμετείχε η αυτοδιοίκηση, πολύτιμη όμως θα αναδεικνυόταν και η συνδρομή των πολιτών, ιδίως στα αστικά κέντρα, οι οποίοι όφειλαν να αναθεωρήσουν ισχύουσες καταναλωτικές νοοτροπίες, επιδεικνύοντας ωριμότητα και προσαρμογή στα νέα ενεργειακά δεδομένα.

Αφετηρία για την ενίσχυση των εγχώριων αποθεμάτων αποτέλεσε η απαγόρευση εξαγωγής καυσίμων (υγρών και στερεών) δύο ημέρες πριν από την έναρξη του πολέμου.⁹ Η εξοικονόμηση ακάθαρτου πετρελαίου, που σε αρκετές πόλεις συνιστούσε την πρώτη ύλη για τη λειτουργία των ηλεκτρικών εργοστασίων, θα μπορούσε να εξασφαλιστεί σε σημαντικό βαθμό από τον περιορισμό στη δημόσια και ιδιωτική κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας. Αυτός θα γινόταν πράξη με την απαγόρευση της βραδινής λειτουργίας των υπηρεσιών και τον περιορισμό του υπαίθριου, δημοτικού και κοινοτικού φωτισμού. Προς αυτή την κατεύθυνση τον Οκτώβριο η Ανώτατη Επιτροπή Ανεφοδιασμού¹⁰ τροποποίησε το ωράριο

⁷ Στο ίδιο, Πρακτικά 2 και 3 της 20^{ης} Οκτωβρίου 1939.

⁸ Τον Μάιο του 1940 τα αποθέματα υγρών καυσίμων του στόλου, σύμφωνα με αναφορά του Αρχηγού, υποναύαρχου Αλέξανδρου Σακελλαρίου, επαρκούσαν μόνο για πενθήμερη πολεμική δράση, βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 104: Γενικόν Επιτελείον Β. Ναυτικού, προς τον Κύριον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως και Υπουργόν των Ναυτικών, «Ανάγκη εγκαίρου λήψεως μέτρων τινών εν τω Β. Ναυτικώ», Αριθ. 101/1675, Αθήνα, 10 Μαΐου 1940, σ. 4.

⁹ Δράσις, 31 Αυγούστου 1939.

¹⁰ Η Επιτροπή συγκροτήθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου 1939 και αποτελούνταν από τους υπουργούς και υφυπουργούς Εθνικής Οικονομίας, Σιδηροδρόμων, Αγορανομίας, Εμπορικής Ναυτιλίας και έναν υφυπουργό παρά τον πρωθυπουργό. Αποστολή της ήταν ο συντονισμός των προσπαθειών για τις μεταφορές, τον ομαλό ανεφοδιασμό της κοινωνίας και την αντιμετώπιση των δυσχερειών στο διάστημα λειτουργίας της. Επιπλέον, θα επέβαλλε τους

λειτουργίας για τις δημόσιες υπηρεσίες, με σκοπό να παραμένουν ανοιχτές μόνο στη διάρκεια της ημέρας.¹¹ Οι νομαρχίες, με συστάσεις που απηύθυναν σε δήμους και κοινότητες, πρότειναν τη συνεχή ή την τμηματική λειτουργία τους σε πρωινές-απογευματινές ώρες, αποκλείοντας την παρουσία των υπαλλήλων στις βραδινές, όταν τον ίδιο μήνα το υπουργείο Σιδηροδρόμων και Αυτοκινήτων ζήτησε τη μείωση του δημοτικού και κοινοτικού φωτισμού σε ποσοστό 20%.¹²

Στον τελευταίο περιορισμό οι διοικούσες επιτροπές προσαρμόστηκαν άμεσα, όπως έπραξε ο δήμος Θεσσαλονίκης για τις κεντρικές οδούς της πόλης,¹³ αλλά και ο αντίστοιχος στο Ηράκλειο, ζητώντας ανάλογη στάση και από τους πολίτες, ώστε να ελαχιστοποιηθεί η αδικαιολόγητη χρήση του ρεύματος για ιδιωτική χρήση.¹⁴ Οι συνθήκες συσκότισης που επικράτησαν συνάντησαν όμως τον αστικό σκεπτικισμό, αφού η κυκλοφορία των κατοίκων, ιδιαίτερα τις χειμερινές νυκτερινές ώρες, αποδείχτηκε δυσχερής και επικίνδυνη, σε συνδυασμό και με την παράμετρο ότι οι υποβαθμισμένες περιοχές «[...] Επανέκτησαν την γνώριμον αθλίαν των όψιν».¹⁵ Στην πόλη της Κέρκυρας, ο τοπικός Τύπος από το καλοκαίρι ζητούσε «Φως, περισσότερον φως!»,¹⁶ ενώ και η Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης προειδοποιούσε τη ΓΔΜ ότι ο περιορισμένος φωτισμός δημιουργούσε στους συνοικισμούς: «[...] κατάστασιν πρόσφορον προς διάπραξιν αδικημάτων κατά της περιουσίας».¹⁷

Η προσπάθεια για μείωση στην κατανάλωση ρεύματος περιλάμβανε συστάσεις προς τον πληθυσμό και τους επαγγελματικούς κλάδους. Τα δικηγορικά γραφεία και συμβολαιογραφεία θα λειτουργούσαν πρωί και σε καμία περίπτωση απόγευμα, με ανώτατο χρονικό όριο τις 5:30 μ.μ., όταν σε οικίες, εμπορικά καταστήματα και ιδιωτικά γραφεία οι λαμπτήρες έπρεπε να αντικατασταθούν από άλλους μικρότερης έντασης.¹⁸ Στη Θεσσαλονίκη απαγορεύτηκε η λειτουργία φωτεινών επιγραφών και διαφημίσεων στα καταστήματα μετά το κλείσιμο της αγοράς, παραμένοντας ως μοναδικός φωτισμός ο εσωτερικός ασφάλειας, ενώ οι κινηματογράφοι θα λειτουργούσαν μέχρι τα μεσάνυχτα και τα υπόλοιπα θεάματα μισή ώρα

αναγκαίους καταναλωτικούς περιορισμούς, μεριμνώντας για την ανάπτυξη κλίματος οικονομίας και αποφυγής της σπατάλης, ώστε να παραταθεί χρονικά η αποθεματική αντοχή του κράτους, βλ. 4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940, τόμ. Δ', σ. 6.

¹¹ ΓΑΚ Ν. Αχαΐας, Β' Γυμνάσιο Αρρένων Πατρών, φάκ. «Εισεληθόντων Εγγράφων, από 1-1-1939 έως 31-1-1940 από 1-700»: Ο Γεν. Επιθεωρητής κ.λ.π., προς τους κ.κ. Δ/τάς των Σχολείων, Αριθ. 86, Πάτρα, 31 Οκτωβρίου 1939, όπου συνημμένη η υπ' αριθ. 2378 διαταγή του υπουργείου των Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας.

¹² ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Δημάρχους Λαρίσης και Παγασών και των ηλεκτρισωμένων Κοινοτήτων του Νομού, Αριθ. 35971, Λάρισα, 10 Οκτωβρίου 1939.

¹³ ΙΑΔΘ, Απόφαση 404 της 16^{ης} Απριλίου 1940.

¹⁴ *Κρητικά Νέα*, 14 Σεπτεμβρίου 1939.

¹⁵ *Ελευθερία*, 1 Οκτωβρίου 1939.

¹⁶ *Κέρκυρα*, 12 Ιουλίου 1939

¹⁷ ΙΑΔΘ, Απόφαση 404 της 16^{ης} Απριλίου 1940.

¹⁸ *Η Θεσσαλία*, 10 Οκτωβρίου 1939.

μετά τις 12.¹⁹ Λίγες ημέρες μετά την είσοδο της Ιταλίας στον πόλεμο οι περιορισμοί στη χρήση ηλεκτρικής ενέργειας εντάθηκαν, χωρίς να αποκλείονται τώρα και οι λιμενικές ζώνες των πόλεων με απαγόρευση των φωτεινών επιγραφών και διαφημίσεων.²⁰

Πρόσθετος τρόπος για εξοικονόμηση πετρελαίου, εκτός από την καταναλωτική μείωση του ρεύματος, ήταν οι δραστικοί περιορισμοί στη χρήση του για θερμαντικούς σκοπούς. Το υπουργείο Σιδηροδρόμων καθόρισε τη μείωση σε ποσοστό 30%, η οποία θα προερχόταν από την οικονομία στη θέρμανση οικιών, δημόσιων και ιδιωτικών γραφείων, τον περιορισμό της παραγωγής θερμού ύδατος στις πολυκατοικίες πριν τη χειμερινή περίοδο για τρεις ημέρες την εβδομάδα, αλλά και από το γεγονός ότι στο εξής η ακριβής έναρξη για τη χειμερινή λειτουργία της κεντρικής θέρμανσης προϋπέθετε σχετική διαταγή.²¹ Στο ίδιο κλίμα ασφυκτικού ελέγχου η αγορανομία τον Οκτώβριο του 1939 κάλεσε τους κατόχους της κεντρικής θέρμανσης να καταγράψουν με υπεύθυνες δηλώσεις την καύσιμη ύλη που θα χρειάζονταν για τον χειμώνα, όπως και την ποσότητα που είχαν ήδη προμηθευτεί.²²

Αμέσως μετά τον τορπιλισμό της «Ελλης», η βενζίνη βρέθηκε στο επίκεντρο της εκστρατείας για εξοικονόμηση καυσίμων, χωρίς να εξαιρούνται και εκείνα που χρησιμοποιούσε η αεροπορία.²³ Οι αρχές κοινοποίησαν συστάσεις προς τους πολίτες, για να ελαχιστοποιήσουν τις μετακινήσεις με αυτοκίνητα εντός και εκτός των πόλεων στις απολύτως απαραίτητες, με σκοπό να αποφευχθεί η αδικαιολόγητη σπατάλη στα καύσιμα και να ελαχιστοποιηθούν οι δαπάνες που σχετίζονταν με τη συντήρηση των οχημάτων (ανταλλακτικά). Στο δεύτερο δεκαήμερο του Σεπτεμβρίου, το υπουργείο Σιδηροδρόμων επέβαλε στην περιοχή Διοικήσεως Πρωτεύουσας την εκ περιτροπής κυκλοφορία των οχημάτων (μονά-ζυγά) εκτός της Κυριακής,²⁴ ενώ τον Οκτώβριο δεσμεύτηκαν και οι ποσότητες των ελαστικών.²⁵ Οι παραπάνω εξελίξεις είχαν ως συνέπεια η κοινή γνώμη να προετοιμαστεί ψυχολογικά για το επόμενο βήμα, που δεν ήταν άλλο από την επιβολή μηνιαίου δελτίου για τα επιβατικά και φορτηγά αυτοκίνητα ιδιωτικής και δημόσιας χρήσης.

¹⁹ *Μακεδονία*, 19 Σεπτεμβρίου 1939.

²⁰ *Η Θεσσαλία*, 18 Ιουνίου 1940.

²¹ Από τους περιορισμούς δεν εξαιρούνταν και οι πολυκατοικίες που χρησιμοποιούσαν ως καύσιμη ύλη τον γαιάνθρακα, βλ. *Ελευθερία*, 28 Οκτωβρίου 1939.

²² *Μακεδονία*, 5 Οκτωβρίου 1939.

²³ Τα «αεροπορικά» καύσιμα αφορούσαν τη βενζίνη από εβδομήντα πέντε ως εκατό οκτάνια, όπως και τα ορυκτέλαια των κινητήρων για τα οποία απαγορεύτηκε η διάθεσή τους χωρίς την έγκριση του υπουργείου Αεροπορίας, βλ. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 145: Υφυπουργείον Αγορανομίας, προς τους κ.κ. Γεν. Διοικητές, Νομάρχες, Επάρχους... Υποδιοικήσεις Χωροφυλακής του Κράτους, Αριθ. 69371, Αθήνα 16 Αυγούστου 1940, όπου συνημμένη η υπ' αριθ. 173 αγορανομική διάταξη.

²⁴ *Ακρόπολις*, 13 Σεπτεμβρίου 1939. Προπολεμικά κυκλοφορούσαν 8.700 επιβατικά, 5.900 φορτηγά και 2.600 λεωφορεία, ανεβάζοντας τον αριθμό των τροχοφόρων οχημάτων στα 17.200, βλ. Δημήτριος Ι. Μαγκριώτης, *Θυσία της Ελλάδος και εγκλήματα Κατοχής κατά τα έτη 1941-1944*, Αθήνα [χ.χ.έ], σ. 57.

²⁵ ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 126: Υφυπουργείον Αγορανομίας, «Περί δηλώσεως των κατεχομένων ποσοτήτων ελαστικών αυτοκινήτων και δεσμεύσεως αυτών», Αριθ. 89852, Αθήνα, 5 Οκτωβρίου 1940.

Για την εφαρμογή του μέτρου σε κάθε νομό δημιουργήθηκαν τοπικές επιτροπές παροχής δελτίων.²⁶ Η διάθεση γινόταν αποκλειστικά από πρατήρια, με μοναδικές αποκλίσεις τα αυτοκίνητα των κυβερνητικών, στρατιωτικών αρχών και του διπλωματικού σώματος.²⁷ Όσοι κατείχαν οχήματα περισσότερα του ενός δικαιούνταν ένα δελτίο παροχής, το ίδιο όμως συνέβαινε και στην περίπτωση που στην οικογένεια υπήρχαν αυτοκίνητα σε ονόματα άλλων μελών (σύζυγος, τέκνα).²⁸ Οι ποσότητες που απαιτούνταν για την κυκλοφορία των φορτηγών αυτοκινήτων στην περιοχή Διοικήσεως Πρωτεύουσας και στο μεγαλύτερο μέρος των επαρχιών καθορίζονταν αυστηρά κάθε δελτιακό μήνα, εκτός των φορτηγών που υπάγονταν στην αρμοδιότητα της Κεντρικής Επιτροπής Προστασίας Εγχώριων Σιτηρών.²⁹ Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε και στις τιμές διάθεσης με το υπουργείο Σιδηροδρόμων να ρυθμίζει ανώτατα όρια πώλησης για τη βενζίνη, το ακάθαρτο και το φωτιστικό πετρέλαιο.³⁰

Η ανάγκη για να εξασφαλιστεί η μεγαλύτερη δυνατή οικονομία στα καύσιμα επέβαλε τον περιορισμό μετακινήσεων και δρομολογίων, εξέλιξη που διαμόρφωσε καινοφανή και δυσμενή δεδομένα στις κυκλοφοριακές συνήθειες της ελληνικής κοινωνίας. Τον Οκτώβριο του 1939 η Διοίκηση Χωροφυλακής Μαγνησίας ανακοίνωσε την απαγόρευση κυκλοφορίας για τα αυτοκίνητα σε απόσταση μεγαλύτερη των δέκα χιλιομέτρων από το κέντρο του Βόλου, ενώ την 1^η Νοεμβρίου οι Θεσσαλικοί Σιδηρόδρομοι προχώρησαν σε ακυρώσεις και περικοπές δρομολογίων, οι οποίες περιλάμβαναν και το τραμ της πόλης.³¹

Εξίσου ανησυχητική ήταν η κατάσταση και για τα αποθέματα της στερεάς καύσιμης ύλης (γαιάνθρακας).³² Το καλοκαίρι του 1940 η Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης έκανε λόγο για «ανεπάρκεια» ενόψει του επερχόμενου χειμώνα, ζητώντας τη λήψη μέτρων από τη ΓΔΜ, όπως ήταν η ενίσχυση της παραγωγής των εγχώριων λιγνιτωρυχείων και η πάταξη της

²⁶ Στη Θεσσαλονίκη το μηνιαίο δελτίο εμφανίστηκε στις 21 Νοεμβρίου με τον πρώτο δελτιακό μήνα να ολοκληρώνεται στις 15 Δεκεμβρίου, βλ. *Μακεδονία*, 16 Νοεμβρίου 1939. Στην Πάτρα η αντίστοιχη ημερομηνία ήταν η 1^η Ιανουαρίου 1940, βλ. *Νεολόγος Πατρών*, 16 Δεκεμβρίου 1939.

²⁷ *Μακεδονία*, 25 Οκτωβρίου 1939.

²⁸ *Νεολόγος Πατρών*, 1 Νοεμβρίου 1939.

²⁹ *Η Θεσσαλία*, 31 Ιουλίου 1940.

³⁰ Από τον Αύγουστο μέχρι και τον Δεκέμβριο του 1939 η τιμή της βενζίνης αυξήθηκε κατά 18%, βλ. *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1939*, σ. 79.

³¹ *Η Θεσσαλία*, 5, 8 Οκτωβρίου 1939.

³² Στη συνεδρίαση της 5^{ης} Απριλίου 1940 η Ανώτατη Επιτροπή Ανεφοδιασμού γνωστοποίησε ότι είχαν ελαττωθεί σε ανησυχητικό βαθμό, με αποτέλεσμα το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας να προβεί σε ενέργειες, ώστε να εξασφαλιστεί η εισαγωγή τους από τη Μεγάλη Βρετανία για τις ανάγκες των ΣΕΚ, του ναυτικού και της βιομηχανίας, βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Υπουργείο Επισιτισμού, φάκ. 27: Υφυπουργείον Αγορανομίας, Αριθ. 347, Αθήνα, 15 Απριλίου 1940, όπου συνημμένο το υπ' αριθ. 24 Πρακτικό.

αισχροκέρδειας στις τιμές του λιγνίτη, του ξυλάνθρακα και των καυσόξυλων, ώστε να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες της πόλης και των βιομηχανιών στην περιοχή της Μακεδονίας.³³

Σημείο αναφοράς για τους περιορισμούς αποτέλεσε και ο σίδηρος, η βάση της πολεμικής βιομηχανίας, ο οποίος μετά την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου παρουσίαζε έλλειψη, με τις αυξημένες διεθνείς τιμές να καθιστούν εξαιρετικά δύσκολη την προμήθειά του. Με απόφαση της Ανωτάτης Επιτροπής Ανεφοδιασμού τον Οκτώβριο του 1939 το υπουργείο Συγκοινωνίας ανέστειλε προσωρινά την κατασκευή κάθε έργου που βάρυνε το Δημόσιο, ακόμα και αν αυτά είχαν δημοπρατηθεί. Η αναστολή ίσχυσε και για τις ιδιωτικές πολυώροφες οικοδομές, αν και στις μονώροφες ή διώροφες θα χρησιμοποιούνταν σιδηροπαγές σκυρόδεμα στη στέγη και τα πατώματα, με την Ανώτερη Διοίκηση Αντιαεροπορικής Άμυνας να διατηρεί το δικαίωμα της τελικής έγκρισης.³⁴

Από το πνεύμα οικονομίας και δραστικής περιστολής των δαπανών δεν εξαιρέθηκε ούτε το χαρτί, αλλά και κάθε παλαιό, φθαρμένο και απαξιωμένο ως τότε υλικό. Τον Οκτώβριο με εντολή του Μεταξά απευθύνθηκε σύσταση προς τα υπουργεία και τους εξαρτημένους από αυτά οργανισμούς δημόσιου και ιδιωτικού δικαίου για φειδώ στη χρήση του.³⁵ Η εφαρμογή του μέτρου εντατικοποιήθηκε τον Μάρτιο του 1940, όταν το υπουργείο Οικονομικών σηματοδότησε την έναρξη της εκστρατείας για περισυλλογή κάθε είδους απορριμμάτων και άχρηστου χάρτου, την οποία ανέλαβε να διεκπεραιώσει η ΕΟΝ. Για τον ίδιο σκοπό περιορίστηκε και ο αριθμός των σελίδων στις εφημερίδες. Στις αρχές Σεπτεμβρίου οι αθηναϊκές θα κυκλοφορούσαν με τέσσερις και οι επαρχιακές με δύο,³⁶ ενώ χαρακτηριστικό γεγονός για την ανάγκη εξοικονόμησης υπήρξε η απαγόρευση της Αστυνομικής Διεύθυνσης Πειραιώς για κατασκευή-ανύψωση ακόμη και των χαρταετών.³⁷

³³ ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 136: Διεύθυνσις Αστυνομίας Θεσσαλονίκης, προς την Γενικήν Διοίκησιν Μακεδονίας, «Περί λήψεως μέτρων προς πρόληψιν ανεπαρκείας στερεάς καυσίμου ύλης», Αριθ. 47/53/178', Θεσσαλονίκη, 31 Ιουλίου 1940, όπου συνημμένη η υπ. αριθ. 16/10/36 αγορανομική έκθεση. Οι τιμές του γαιάνθρακα και της ξυλείας στο διάστημα Αυγούστου-Δεκεμβρίου 1939 αυξήθηκαν κατά 29% και 26% αντίστοιχα, βλ. *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1939*, σ. 79.

³⁴ ΓΑΚ Ν. Αχαΐας, Β΄ Γυμνάσιο Αρρένων Πατρών, φάκ. «Εισεληθόντων Εγγράφων, από 1-1-1939 έως 31-1-1940 από 1-700»: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους κ.κ. Γενικούς Επιθεωρητάς Μέσης και Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως και Επιθεωρητάς δημοτικών σχολείων..., Αριθ. 2778, Αθήνα, 20 Νοεμβρίου 1939, όπου συνημμένη η υπ' αριθ. 1411 εγκύκλιος του υπουργείου Συγκοινωνίας.

³⁵ Στο ίδιο: Ο Γεν. Επιθεωρητής κ.λ.π., προς τους κ.κ. Δ/τάς των Σχολείων Περιφέρειας, Αριθ. 88, Πάτρα, 31 Οκτωβρίου 1939.

³⁶ *Κρητικά Νέα*, 6 Σεπτεμβρίου 1939.

³⁷ *Ακρόπολις*, 6 Οκτωβρίου 1939.

δ) Η διατροφική πρόκληση

Στα προληπτικά μέτρα που η χώρα ήταν υποχρεωμένη να λάβει περιλαμβάνονταν και εκείνα για το επισιτιστικό ζήτημα. Τα διατροφικά κέρδη της εκστρατείας, που λάμβανε χώρα στην ύπαιθρο και στα αστικά κέντρα για ένταση της αγροκαλλιέργειας, θα είχαν μεγαλύτερο κοινωνικό αντίκρισμα, αν συνδυάζονταν με κρατικές ενέργειες για τη δημιουργία και την αποτελεσματική διαχείριση των υπαρχόντων αποθεμάτων σε αγαθά και τρόφιμα. Αυτές έπρεπε να αποσκοπούν στον έλεγχο της εισαγωγικής και εξαγωγικής δραστηριότητας, στη δίκαιη κοινωνική κατανομή των διατροφικών ειδών, επιδεικνύοντας μέριμνα για τη στήριξη των αδύνατων οικονομικά στρωμάτων, όπως επίσης και στην προστασία του καταναλωτή από κρούσματα αισχροκέρδειας που πάντοτε εμφανίζονται σε περιόδους κρίσεων. Το όφελος από μία τέτοια πρακτική ήταν διπλό, αφού θα δημιουργούνταν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για ομαλή κάλυψη των εγχώριων αναγκών, τη στιγμή που θα ενισχυόταν και το αίσθημα δικαίου, διαμορφώνοντας κλίμα εμπιστοσύνης ανάμεσα στους πολίτες και τις κυβερνητικές αρχές. Η εξασφάλιση και ενίσχυση των διατροφικών αποθεμάτων ήταν άλλωστε επιτακτική ανάγκη, καθώς η χώρα τον Ιούλιο του 1939 διέθετε ελάχιστα από αυτά, για να καλύψει τις ανάγκες του πληθυσμού και του στρατού σε συνθήκες επιστράτευσης.³⁸

Στην επισιτιστική πορεία μέχρι την 28^η Οκτωβρίου κομβικός παράγοντας αποδείχτηκε η έναρξη της παγκόσμιας σύρραξης. Αν και η Ελλάδα βρισκόταν χρονικά μακριά από την ένοπλη αναμέτρηση, συνιστούσε ήδη χωρίς τη θέλησή της τμήμα του οικονομικού πολέμου που σάρωνε την ήπειρο. Οι προσωπικές εγγραφές στο ημερολόγιο του Μεταξά στις 6, 12 Σεπτεμβρίου και 25 Οκτωβρίου του 1939 είναι ενδεικτικές: «Ανησυχίαν μου δια την οικονομικήν εξέλιξιν [...]. Εσωτερικαί οικονομικαί δυσκολίαι πολύ μεγάλαι. Όχι ανυπέρβλητοι. Αγών δια τα οικονομικά μας».³⁹ Η ανασφάλεια στις θαλάσσιες μεταφορές, οι αναταράξεις στη βιομηχανική απόδοση, οι απαγορεύσεις και οι περιορισμοί στις εξαγωγές-εισαγωγές αγαθών από τα εμπόλεμα κράτη, επηρέασαν και εκείνα που παρέμεναν ουδέτερα στρατιωτικά, όχι μόνο περιορίζοντας τις εμπορικές συναλλαγές, αλλά αυξάνοντας και τις τιμές των εισαγόμενων αγαθών μετά την υπερτίμησή τους στις χώρες παραγωγής και την κατακόρυφη αύξηση των ναύλων.⁴⁰ Η οικονομική ουδετερότητα, λόγω της στενής

³⁸ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 107: «Εκθεσις των συμπερασμάτων του Συμβ. Πολ. Επιστρατεύσεως της Δ/σεως Πρωτεύουσας 28-7-1939», Αθήνα, 28 Ιουλίου 1939», σ. 8.

³⁹ Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμ. Δ', σσ. 393, 402.

⁴⁰ Το 1939 οι εμπορικές συναλλαγές σε σύγκριση με τις αντίστοιχες του 1938 περιορίστηκαν σε όγκο και αξία. Ως προς τον πρώτο, η μείωση στις εισαγωγές ήταν 9.40 % και στις εξαγωγές 6.86%, ενώ η αξία των εισαγωγών μειώθηκε κατά 16.84% και των εξαγωγών κατά 9.35%, βλ. *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1939*, σ. 56. Η κατάσταση επιδεινώθηκε τους πρώτους οκτώ μήνες του 1940, καθώς σε σύγκριση με το αντίστοιχο διάστημα

αλληλεξάρτησης των ευρωπαϊκών οικονομιών, ήταν πλέον ανέφικτη, με συνέπεια τα κράτη, ανάμεσά τους και η Ελλάδα, να προχωρήσουν σε προληπτικά, περιοριστικά μέτρα, έχοντας ως στόχο τον έλεγχο του κόστους ζωής και την προστασία των όρων διατροφής.

Στο εσωτερικό της χώρας η εβδομάδα πριν από την έκρηξη του πολέμου, όπως και οι πρώτες ημέρες που την ακολούθησαν υπήρξαν χρονικό διάστημα με τα τυπικά συμπτώματα μιας έντονης κρίσης. Το υπουργείο Αγορανομίας από τις 27 Αυγούστου έθεσε σε ισχύ διάταξη για την αποφυγή αδικαιολόγητων υπερτιμήσεων και την εμφάνιση της αισχροκέρδειας. Απαγόρευσε την απόκρυψη διατροφικών ειδών, ο εμπορικός κόσμος μέχρι την 1^η Σεπτεμβρίου θα έπρεπε να επαναφέρει τις τιμές που ίσχυαν στις 22 Αυγούστου, ενώ θα δημοσιευόταν ανά δεκαήμερο δελτίο τιμών χονδρικής και λιανικής πώλησης. Οι αγορανομικές προειδοποιήσεις ήταν αυστηρές, σημειώνοντας ότι οι κερδοσκοπικές συμπεριφορές, που ισοδυναμούσαν με έλλειψη κοινωνικής αλληλεγγύης θα τιμωρούνταν «[...] κατά τον σκληρότερον τρόπον [...] άνευ ουδεμιάς συγνώμης».⁴¹

Ο φόβος που επικράτησε στις αστικές κοινωνίες εξαιτίας των δυσάρεστων πολεμικών εξελίξεων, είχε οδηγήσει πολλούς κατοίκους και κυρίως τους εύπορους στην προμήθεια και αποθήκευση μεγάλων ποσοτήτων τροφίμων αγνοώντας τις νομικές κυρώσεις. Ήταν μία ψυχολογική αντίδραση, βασισμένη στο ένστικτο της ατομικής και οικογενειακής αυτοσυντήρησης, με παρενέργειες την υπερτίμηση και την έλλειψη αγαθών, που ενισχύθηκε από την ενέργεια μελών του εμπορικού κόσμου να προχωρήσουν σε άνοδο των τιμών, αποσκοπώντας στην απόκτηση βραχύβιων κερδών. Οι κυβερνητικοί φορείς, ανάμεσά τους και η Ανώτατη Επιτροπή Εφοδιασμού, διαβεβαίωναν κατηγορηματικά ότι λόγω της κρατικής μέριμνας δεν υπήρχε πρόβλημα στην επάρκεια τροφίμων, ζητώντας από τους κατοίκους αγορανομική πειθαρχία, αφού η ψύχραιμη συνδρομή της κοινωνίας, με την αποφυγή της απόκρυψης, αποτελούσε ιερή υποχρέωση συνδεδεμένη με τον πατριωτισμό των Ελλήνων.⁴² Οι αστυνομικές αρχές θα πραγματοποιούσαν έρευνες σε αποθηκευτικούς χώρους, καταστήματα, ακόμη και κατ' οίκον για τον εντοπισμό παράνομων αποθεμάτων, τα οποία στη συνέχεια θα διανέμονταν στους άπορους και στα φιλανθρωπικά ιδρύματα.⁴³

Μετά τις 12 Σεπτεμβρίου οι έμποροι λιανικής και οι παντοπώλες θα διέθεταν στους καταναλωτές αυστηρά καθορισμένες ποσότητες τροφίμων για μία εβδομάδα (εξαιρούνταν ο οίνος, το λάδι, οι ελιές, το βούτυρο), ενώ ειδικά για ορισμένα είδη, (ζάχαρη, καφές, ρύζι,

του 1939 η μείωση του όγκου για τις εξαγωγές έφτασε στο 59% και τις εισαγωγές στο 37%, βλ. Τράπεζα Αθηνών, Τμήμα Οικονομολογικών Μελετών, «Επισκόπησις κατά την 15^{ην} Οκτωβρίου 1940», σ. 6.

⁴¹ *Η Θεσσαλία*, 29 Αυγούστου 1939.

⁴² *Ακρόπολις*, 19 Οκτωβρίου 1939.

⁴³ *Η Θεσσαλία*, 3 Σεπτεμβρίου 1939.

όσπρια και ζυμαρικά) όσοι κατείχαν ποσότητες άνω των επτά ημερών θα έπρεπε να τις δηλώσουν εγγράφως στα αστυνομικά τμήματα. Οι περιοριστικές διατάξεις περιλάμβαναν τη σφαγή ζώων και την κατανάλωση κρέατος για τρεις ημέρες την εβδομάδα είτε αυτή αφορούσε οικιακή χρήση είτε διάθεση προς το κοινό από εστιατόρια, λέσχες, συσσίτια, καθώς διαφορετικά θα επιβαλλόταν χρηματικό πρόστιμο.⁴⁴ Επιπρόσθετα, με αφετηρία την 24^η Σεπτεμβρίου οι γενικές διοικήσεις και οι νομαρχίες ήταν υποχρεωμένες κάθε Κυριακή να ενημερώνουν το υφυπουργείο Αγορανομίας για τα διατροφικά αποθέματα μέχρι το απόγευμα του Σαββάτου,⁴⁵ ώστε να εγκρίνει τις μηνιαίες ποσότητες για το καταναλωτικό κοινό, τις βιομηχανίες και τον στρατό.

Η ανάγκη για τη διατήρηση καταναλωτικής ψυχραιμίας και την ομαλοποίηση της διατροφικής κατάστασης οδήγησαν λίγο αργότερα σε νομοθετική παρέμβαση, με την εισαγωγή αγαθών να γίνεται αποκλειστικά από τις «Ενώσεις Εισαγωγέων».⁴⁶ Αυτές αποτελούνταν από τους εισαγωγείς που μέχρι την ημερομηνία εφαρμογής του μέτρου διατηρούσαν επιχειρήσεις, εισάγοντας το εμπόρευμα για το οποίο ιδρύθηκε η «Ένωση». Την εποπτεία της διαδικασίας είχε κυβερνητικός επίτροπος, ο οποίος ενημέρωνε τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας, ενώ ειδικά για τα τρόφιμα παρέμενε ενήμερος ο υπουργός Αγορανομίας, όπως και για τα καύσιμα ο υπουργός Σιδηροδρόμων.⁴⁷ Μέσα από τις «Ενώσεις», που ουσιαστικά συνιστούσαν ημικρατικές οργανώσεις, το εμπόριο πέρασε υπό κρατική εποπτεία, χωρίς να ακυρωθεί ο ρόλος του εμπορικού κόσμου, με τη διαφορά ότι εξαιτίας της κυβερνητικής καθοδήγησης θα λειτουργούσε με συγκεκριμένους περιορισμούς. Η κεντρική εξουσία στο πλαίσιο της διευθυνόμενης οικονομίας θα είχε έτσι τον έλεγχο των εισαγωγών, όπως και επίγνωση των διατροφικών αποθεμάτων, ώστε να ρυθμίζει με πιο δίκαιο τρόπο την κατανομή τους στον εμπορικό κόσμο.

⁴⁴ *Ελευθερία*, 15 Σεπτεμβρίου 1939. Ο περιορισμός στη σφαγή ζώων (ιδίως αιγών), που συνιστούσαν το μοναδικό εγχώριο απόθεμα τροφίμων, θεωρήθηκε στο κρίσιμο 1939 μέτρο άμεσης απόδοσης, αφού σε περίπτωση εφαρμογής θα εξασφαλιζόταν κτηνοτροφικό κεφάλαιο 20.000 τόνων κρέατος, βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 107: «Εκθεσις των συμπερασμάτων του Συμβ. Πολ. Επιστρατεύσεως της Δ/σεως Πρωτεύουσας 28-7-1939», Αθήνα, 28 Ιουλίου 1939», σ. 7.

⁴⁵ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Υπουργείο Επισιτισμού, φάκ. 22, 1^{ος} υποφάκ.: Τηλεγράφημα Ηγουμενίτσης, προς Υφυπουργείον Αγορανομίας, Αριθ. 15055, 2 Ιουλίου 1940.

⁴⁶ Οι Ενώσεις είχαν πανελλήνιο χαρακτήρα και αφορούσαν τη ζάχαρη, τον καφέ, τα όσπρια, το ρύζι, τα αλίπαστα (βακαλάος) και τον γαϊάνθρακα, βλ. 4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940, τόμ. Γ', σσ. 272-273 και *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 9 Οκτωβρίου 1939.

⁴⁷ ΦΕΚ, Α.Ν. 1960, «Περί ρυθμίσεως του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου», φύλλο 379, Αθήνα, 11 Σεπτεμβρίου 1939. Σύμφωνα με τον Κυριάκο Βαρβαρέσο η εφαρμογή του νόμου είχε ως συνέπεια τη μείωση των εισαγωγών από 4658 εκατομμύρια δρχ. το διάστημα Σεπτεμβρίου-Δεκεμβρίου 1938 σε 3184 εκατομμύρια το αντίστοιχο διάστημα του 1939, βλ. Κ. Βαρβαρέσος, «Εκθεσις του Διοικητού της Τραπεζής της Ελλάδος κ.κ. Βαρβαρέσου εξ ονόματος του Γενικού Συμβουλίου επί του ισολογισμού του έτους 1939», *Νέα Πολιτική*, 4 (Απρίλιος 1940), 487.

Η σύσταση των «Ενώσεων» δημιούργησε τις προϋποθέσεις για αποτελεσματική αντιμετώπιση των δύο μεγαλύτερων προβλημάτων που ήταν η απόκρυψη αγαθών και η ελαχιστοποίηση της αθέμιτης κερδοσκοπίας. Οι έμποροι θα διέθεταν καθορισμένες ποσότητες τροφίμων, σύμφωνα με την κατανάλωση των παρελθόντων ετών, όπως θα αποδεικνυόταν από τα τιμολόγια που ήδη διέθεταν και σε τιμές διαμορφωμένες από το υφυπουργείο Αγορανομίας. Η ανάγκη για περαιτέρω καταναλωτική προστασία οδήγησε το επόμενο έτος σε νέα νομοθετική παρέμβαση, με την οποία αποτράπηκε το ενδεχόμενο να επηρεάζεται ανεξέλεγκτα το κόστος των εισαγομένων εμπορευμάτων από τη συνεχή άνοδο των τιμών λόγω της διεθνούς αστάθειας και ανασφάλειας.⁴⁸

Για τη βελτιστοποίηση της κρατικής εποπτείας, τον Νοέμβριο του 1939 δημιουργήθηκαν κέντρα ανεφοδιασμού σε μεγάλες πόλεις, (Πάτρα, Βόλος) με αρμοδιότητα να καλύπτουν τις επισιτιστικές ανάγκες και των γειτονικών νομών για ένα μήνα, όταν μέσω των τοπικών επιτροπών ανεφοδιασμού παρέχονταν στους εμπόρους οι ποσότητες τροφίμων για διάθεση στο καταναλωτικό κοινό.⁴⁹ Τον Ιούνιο απαγορεύτηκε η μεταφορά βασικών διατροφικών ειδών από νομό σε νομό για εμπορία ή ιδιωτική χρήση, χωρίς να συνοδεύονται από διατακτικές του υφυπουργείου Αγορανομίας, όπως και η κατ' οίκον διανομή τους.⁵⁰ Οι κρατικές πρωτοβουλίες είχαν ως συνέπεια να διαμορφωθεί ένα επάλληλο δίκτυο ελέγχου και επιτήρησης, με αφετηρία τον έλεγχο στις εισαγωγές και τελικό σταθμό το παντοπωλείο της γειτονιάς. Οι καθορισμένες από το υφυπουργείο Αγορανομίας ποσότητες τροφίμων ακολουθούσαν προς τον καταναλωτή αυστηρά οριοθετημένη διαδρομή μέσω των «Ενώσεων», των κέντρων ανεφοδιασμού στους νομούς και των τοπικών επιτροπών.

Η έναρξη του πολέμου επιδείνωσε όμως το βιοτικό επίπεδο για τον ελληνικό πληθυσμό. Για το διάστημα από τον Αύγουστο μέχρι και τον Δεκέμβριο, η μεγαλύτερη άνοδος των τιμών χονδρικής πώλησης σε ποσοστό 20-50% ήταν επικεντρωμένη σε διατροφικά είδη, όπως φασόλια, γεώμηλα, φακή, κριθάρι, αραβόσιτος, καφές, ζάχαρη, τη στιγμή που ήταν μικρότερη από το 20% για το ελαιόλαδο, το κρέας, το ρύζι, το τυρί, το βούτυρο, τον

⁴⁸ Ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας είχε τη δυνατότητα να επιβάλλει στα εισαγόμενα αγαθά, κατά την εκτίμησή του, επιβάρυνση ανάλογη με την προβλεπόμενη αύξηση στη διεθνή τιμή. Με τα δημόσια έσοδα που θα προέκυπταν ήταν δυνατή η μείωση των τιμών στα εμπορεύματα από το εξωτερικό, εξασφαλίζοντας γι' αυτές τη μέγιστη δυνατή σταθερότητα και λογική αναπροσαρμογή, με στόχο την αποτροπή κερδοσκοπικών φαινομένων, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 2416, «Περί ρυθμίσεως των τιμών κόστους των υπό των Ενώσεων Εισαγωγέων εισαγομένων εμπορευμάτων», φύλλο 198, Αθήνα, 28 Ιουνίου 1940.

⁴⁹ *Νεολόγος Πατρών*, 28 Σεπτεμβρίου 1939. Από τον Βόλο θα προμηθεύονταν τις απαραίτητες ποσότητες τροφίμων οι νομοί Λάρισας, Τρικάλων, οι επαρχίες Δομοκού και Ιστιαίας και τα νησιά Σκιάθου, Σκόπελος, Αλόνησος, βλ. *Η Θεσσαλία*, 12 Νοεμβρίου 1939.

⁵⁰ ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 145: Υφυπουργείον Αγορανομίας, προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητές, Νομάρχες, Επάρχους... και Τελωνειακός Αρχάς Κράτους, Αριθ, 46339, Αθήνα, 26 Ιουνίου 1940, όπου συνημμένη η υπ' αριθ. 132 αγορανομική διάταξη.

βακαλάο.⁵¹ Το κόστος ζωής έδειξε να επιβαρύνεται και στη διάρκεια του επόμενου έτους, καθώς από τον Αύγουστο του 1939 μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 1940 ο γενικός τιμάρθμος αυξήθηκε σε ποσοστό 24.5%.⁵²

Η είσοδος της Ιταλίας στον πόλεμο και οι πρόσθετες δυσχέρειες στις θαλάσσιες επικοινωνίες οδήγησαν στις 15 Ιουνίου στην ανακοίνωση για επιβολή του δελτίου διανομής τροφίμων.⁵³ Ο Μεταξάς στις 25 του ίδιου μήνα σημείωνε: «Βαίνομεν μοιραίως προς εξάντλησιν ένεκα του αποκλεισμού»,⁵⁴ υποστηρίζοντας ότι αυτή πραγματοποιήθηκε για προληπτικούς λόγους και αποτελούσε συνισταμένη δύο παραγόντων. Από τη μία, προείχε η ανάγκη εξοικονόμησης και διατήρησης των υπαρχόντων αποθεμάτων για μεγαλύτερο διάστημα, από την άλλη, όμως, κρινόταν επιβεβλημένη η ύπαρξη δικαιοσύνης και ισότητας στην κατανομή των αγαθών μεταξύ πλουσίων και πτωχών. Το δελτίο, το κόστος του οποίου ορίστηκε στη 1 δρχ., περιλάμβανε τον άρτο, τη ζάχαρη, τον καφέ, τα ζυμαρικά, το ρύζι, τα όσπρια και τον βακαλάο, επιτείνοντας τους υφιστάμενους περιορισμούς στα καύσιμα, στις μετακινήσεις, στο ηλεκτρικό ρεύμα. Η αισχροκέρδεια και η απόκρυψη θα αντιμετωπίζονταν με αμείλικτο τρόπο, ενώ η συμμόρφωση με τα μέτρα ισοδυναμούσε με καθήκον «υψίστης εθνικής σημασίας».⁵⁵

Μέχρι την 28^η Οκτωβρίου η εκστρατεία εναντίον της υπερτίμησης και της απόκρυψης ήταν συνεχής, με τις αρχές να πραγματοποιούν ελέγχους,⁵⁶ να υποβάλλουν μηνύσεις εναντίον των εμπόρων που παραβίαζαν τη διατίμηση, είχαν προχωρήσει σε απόκρυψη αγαθών (κυρίως

⁵¹ *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1939*, σσ. 76-79.

⁵² «*Επισκόπησις κατά την 15^{ην} Οκτωβρίου 1940*», σ. 9.

⁵³ Οι πρώτες σκέψεις για διατροφική οικονομία χρονολογούνται από τον Μάιο του 1938, όταν η διεύθυνση Αγορανομίας του ομώνυμου υφυπουργείου ζήτησε μελέτη για την αντιμετώπιση των αναγκών σε άρτο για τον άμαχο πληθυσμό και τις ένοπλες δυνάμεις, μόλις η χώρα θα κηρυσσόταν σε κατάσταση επιστράτευσης, βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Υπουργείο Επισιτισμού, φάκ. 27: Υφυπουργείον Αγορανομίας, Διεύθυνσις Αγορανομίας, προς τον κ. Γενικόν Τεχνικόν Επιθεωρητήν Υφυπουργείου Αγορανομίας, Αριθ. 82, Αθήνα, 24 Μαΐου 1938. Ένα χρόνο αργότερα η ίδια διεύθυνση ζήτησε έκθεση για τα ζητήματα που σχετίζονταν με το δελτίο διανομής (κατάλληλος τύπου δελτίου, ταχεία διανομή στους δικαιούχους, προληπτικά μέτρα για την αποφυγή κρουσμάτων εκμετάλλευσης της διαδικασίας και του καταναλωτικού πανικού σε περίπτωση επιδείνωσης των διεθνών συνθηκών), βλ. στο ίδιο: Υφυπουργείον Αγορανομίας, Διεύθυνσις Αγορανομίας, προς τον παρ' ημίν Γενικόν Τεχνικόν Επιθεωρητήν, Αριθ. 25, Αθήνα, 25 Μαΐου 1939. Τελικά, η Ανώτατη Επιτροπή Ανεφοδιασμού στη συνεδρίαση της 5^{ης} Απριλίου αποφάσισε τη σύσταση διϋπουργικής επιτροπής, η οποία θα καθόριζε τα είδη του δελτίου και τις πόλεις στις οποίες θα επιβαλλόταν, βλ. στο ίδιο: Υφυπουργείον Αγορανομίας, Αριθ. 347, Αθήνα, 15 Απριλίου 1940, όπου συνημμένο το υπ' αριθ. 24 Πρακτικό.

⁵⁴ Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιου*, τόμ. Δ', σ. 478.

⁵⁵ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σσ. 315-316. Την ευθύνη για τη διανομή του στον πληθυσμό έφεραν το υφυπουργείο Αγορανομίας και οι νομαρχίες. Ο κάθε πολίτης θα είχε ένα ατομικό δελτίο για τον άρτο (χορηγούνταν η ποσότητα μιας εβδομάδας) και ένα για τα υπόλοιπα τρόφιμα τρίμηνης διάρκειας, βλ. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 144: Υφυπουργείον Αγορανομίας, «Αγορανομική διάταξις υπ' αριθ. 141», Αριθ. 50001, Αθήνα, 6 Ιουλίου 1940.

⁵⁶ Στην Αθήνα και τον Πειραιά το καλοκαίρι του 1939 με διαταγές του υφυπουργείου Αγορανομίας έλαβαν χώρα από το υπαλληλικό του προσωπικό και με τη συνδρομή της Χωροφυλακής αιφνιδιαστικοί έλεγχοι σε εξοχικά κέντρα, καταστήματα, αρτοποιεία και πρατήρια για εντοπισμό παραβάσεων που αφορούσαν υπέρβαση τιμών και έλεγχο της ποιότητας των προσφερόμενων αγαθών, βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Υπουργείο Επισιτισμού, φάκ. 27: Αριθ. 295, 345 και 361, Αθήνα, 16 Ιουνίου, 7 Ιουλίου και 14 Ιουλίου 1939.

του καφέ) ή χορηγούσαν στο καταναλωτικό κοινό είδη πρώτης ανάγκης σε ποσότητες μικρότερες από τις καθορισμένες.⁵⁷ Ο όρος «Αισχροδικείο» είχε εισέλθει στην καθημερινότητα, για να στηλιτεύσει και να αποδώσει με απαξιωτικό τρόπο τη στάση των πολιτών απέναντι στους παραβάτες των αγορανομικών διατάξεων, ενώ ο κοινωνικός στιγματισμός ολοκληρωνόταν με δημοσίευση στον Τύπο των ονομάτων και των ποινών.⁵⁸

Στο πλαίσιο της διαρκούς αγορανομικής μάχης εντάσσεται και ο νόμος 2582, που περιλάμβανε τον νέο αγορανομικό κώδικα. Σε σχέση με τον «προκάτοχό» του,⁵⁹ προέβλεπε πιο αυστηρές ποινές, όπως το προσωρινό κλείσιμο του καταστήματος σε περίπτωση υποτροπής του παραβάτη για αισχροκέρδεια και την εκποίηση των κατασχεθέντων τροφίμων. Το συγκεντρωμένο ποσό αποτελούσε προϊόν κατάθεσης στο Ταμείο Άρτου, διαμορφώνοντας έτσι το οριστικό νομικό καθεστώς που οι αγορανομικές αρχές ακολούθησαν πιστά στη διάρκεια της ελληνοϊταλικής σύγκρουσης.⁶⁰

Οι εγχώριες διατροφικές ανάγκες δοκιμάστηκαν έντονα από τις ευρωπαϊκές πολεμικές εξελίξεις. Οι αστικές κοινωνίες από τον Σεπτέμβριο του 1939 ως την 28^η Οκτωβρίου βρέθηκαν υπό καθεστώς διαρκούς και αυστηρής αγορανομικής επιτήρησης. Η εποπτεία και ο έλεγχος δε στάθηκαν όμως ικανές να αποτρέψουν την καταναλωτική ανησυχία, όπως εκφράστηκε με την απόκρυψη αγαθών, εξέλιξη δικαιολογημένη όχι μόνο λόγω της έναρξης ενός μεγάλου και αβέβαιου ως προς τη διάρκειά του πολέμου, αλλά και της παραδοσιακής υστέρησης των πόλεων στον τομέα της αγροτικής παραγωγής. Νέα δεδομένα διαμορφώθηκαν και στη λειτουργία του εισαγωγικού εμπορίου, με το κράτος να μετατρέπεται σε αποκλειστικό επόπτη των οικονομικών διαδικασιών και αμείλικτο τιμωρό της απόκρυψης και της αισχροκέρδειας. Τη μεγαλύτερη, ωστόσο, ανατροπή σηματοδότησε η επιβολή του δελτίου στα τρόφιμα, η οποία, παρά τον προληπτικό της χαρακτήρα, επιβεβαίωσε την κρισιμότητα των στιγμών, υπενθυμίζοντας στους κατοίκους των αστικών κέντρων ότι η χώρα βρισκόταν σε κατάσταση πολεμικής προπαρασκευής.

⁵⁷ Στη Λάρισα έχει καταγραφεί η ποινή της φυλάκισης για σειρά αγορανομικών παραβάσεων. Η υπερτίμηση αγαθών (ζάχαρη, γάλα, κρέας, λάδι, κρασί, ψάρια), συνεπαγόταν φυλάκιση από τέσσερις μέχρι είκοσι ημέρες, η πώληση προϊόντων κατώτερης ποιότητας ως ανώτερης, μία εβδομάδα και η διάθεση νοθευμένων αγαθών (καφές), από επτά μέχρι και δεκαπέντε ημέρες, βλ. ΓΑΚ Ν. Λάρισας, Αρχείο Πρωτοδικείου Λάρισας, φάκ. 386, Αποφάσεις και Πρακτικά Μονομελούς Πλημμελειοδικείου, 1940, 29-2097. Στην Πάτρα για υπέρβαση της διατίμησης (ζάχαρη, γάλα, κρέας, ψάρια, άλευρα) και την πώληση νοθευμένων αγαθών επιβλήθηκε χρηματικό πρόστιμο 100 δρχ. και φυλάκιση από επτά μέχρι και σαράντα ημέρες, βλ. ΓΑΚ Ν. Αχαΐας: Αποφάσεις Αγορανομικού Δικαστηρίου, 601-828 τέλος 1940. Στην Αθήνα η Επιτροπή Ασφάλειας επέβαλλε για αισχροκέρδεια και απόκρυψη ακόμα και την ποινή του εκτοπισμού, βλ. *Μακεδονία*, 24 Οκτωβρίου 1940.

⁵⁸ Στο ίδιο, 22 Σεπτεμβρίου 1940.

⁵⁹ ΦΕΚ, Α.Ν. 382, «Περί Αγορανομικού Κώδικος», φύλλο 552, Αθήνα, 23 Δεκεμβρίου 1936.

⁶⁰ ΦΕΚ, Α.Ν. 2582, «Περί τροποποίησης, συμπλήρωσης και καταργήσεως άρθρων τινών του υπ' αριθ. 382/1936 Αναγκαστικού Νόμου 'περί Αγορανομικού Κώδικος'», φύλλο 319, Αθήνα, 7 Οκτωβρίου 1940.

ε) Ανεργία – φόροι

Μία από τις πλέον δυσάτεστες επιπτώσεις του πολέμου για τον πληθυσμό που διέμενε και εργαζόταν στις πόλεις ήταν η αύξηση της ανεργίας, επιβαρύνοντας το ήδη δυσμενές βιοτικό επίπεδο. Λίγο πριν από την παγκόσμια σύρραξη, το 30% των μισθωτών από το εργατικό δυναμικό ήταν χωρίς εργασία, με τα ημερομίσθια να έχουν μικρότερη αγοραστική δύναμη σε σύγκριση με εκείνη του 1929.⁶¹ Επιπλέον, το ¼ των κατοίκων ήταν άποροι, ηλικιωμένοι χωρίς κάποια σύνταξη, πολύτεκνες οικογένειες ταλαιπωρημένες από την ανεργία, χωρίς να απουσιάζουν και οι περιπτώσεις που δε διέθεταν αρσενικό μέλος σε παραγωγική ηλικία.⁶² Ο Αριστείδης Δημητράτος, υπουργός Εργασίας, επεσήμανε ότι οι κλάδοι που επλήγησαν περισσότερο ήταν η βιομηχανία, η βιοτεχνία, τα οικοδομικά επαγγέλματα και η καπνεργασία, με τις περισσότερες απολύσεις να καταγράφονται στην Αθήνα, στον Πειραιά και στην Πάτρα.⁶³

Οι έντονες πιέσεις που ασκήθηκαν στην αγορά εργασίας αναγνωρίστηκαν και από τον Μεταξά. Το κύμα απολύσεων προκάλεσε την οργισμένη αντίδρασή του, όπως δείχνει και η ημερολογιακή εγγραφή στις 9 Σεπτεμβρίου: «Βιομήχανοι απολύουν τους εργάτες των. Τους ηπειλίησα ότι θα δημεύσω τα εργοστάσιά των αν δεν τους ξαναπάρουν όλους»,⁶⁴ με συνέπεια η προσωπική του παρέμβαση να εξασφαλίσει την επαναπρόσληψη 807 εργατών-εργατοτεχνιτών και την αναστολή απολύσεων για άλλους 3.900.⁶⁵ Οι κυβερνητικές εκτιμήσεις απέδιδαν το διπλασιασμό της ανεργίας σε ψυχολογικούς λόγους, αφού ο επιχειρηματικός κόσμος έδειξε να επηρεάζεται από το κλίμα ανασφάλειας και αβεβαιότητας που επικράτησε με την έναρξη του πολέμου. Εξάιρεση αποτέλεσε ο κλάδος της οικοδομής, καθώς η έλλειψη σιδήρου και η ακρίβεια στην εισαγωγή του είχαν οδηγήσει την Ανώτατη

⁶¹ Το 1940 το 24% των εργαζομένων αμείβονταν με λιγότερο από 30 δρχ. την ημέρα, το 25.5% είχε ημερομίσθιο περίπου 45 δρχ. και το 29% 75 δρχ. Οι οικονομολόγοι της εποχής εκτιμούσαν πως το ανεκτό επίπεδο οικογενειακής διαβίωσης απαιτούσε ετήσιο εισόδημα 60.000 δρχ., προϋπόθεση που ίσχυε μόνο για το 21.5% του πληθυσμού, όταν το 40% αδυνατούσε να αποκτήσει ακόμα και τα στοιχειωδέστερα αγαθά, βλ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 113-116.

⁶² Χεκίμογλου, «Από τη φτώχεια στην πείνα», 16.

⁶³ Από τις 3 έως τις 8 Σεπτεμβρίου απολύθηκαν 13.257 μισθωτοί εργαζόμενοι, ενώ για την επόμενη εβδομάδα ο προβλεπόμενος αριθμός ήταν 12.720. Το πρώτο δεκαπενθήμερο του πολέμου οι απολύσεις στη βιομηχανία θα έφταναν τις 9.933, στη βιοτεχνία τις 2.070, στην οικοδομή τις 3.910 και στην καπνεργασία τις 7.200 (οι 3.000 αφορούσαν ασφαλισμένους καπνεργάτες και οι υπόλοιπες 4.200 ελεύθερους). Σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκέντρωσε το υφυπουργείο Εργασίας από τριάντα πόλεις, τον Σεπτέμβριο οι άνεργοι έφτασαν περίπου τις 15.000, οι μισθωτοί που περιήλθαν σε καθεστώς μερικής ανεργίας τις 10.000, ανεβάζοντας έτσι τον αριθμό των πληγέντων μισθωτών στους 25.000, βλ. Ιωάννης Λ. Ζάρρας, *Ανεργία και εκ περιτροπής εργασία*, Εκδόσεις Πυρσός, Αθήνα 1940, σ. 230 υποσ. 1 και *Ακρόπολις*, 14 Σεπτεμβρίου 1939.

⁶⁴ Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμ. Δ', σ. 393.

⁶⁵ *Ακρόπολις*, 14 Σεπτεμβρίου 1939.

Επιτροπή Ανεφοδιασμού ήδη από τον Οκτώβριο να επιβάλει προσωρινή παύση των εργασιών για όλους σχεδόν τους οικοδομικούς τύπους (πολυώροφες, μονώροφες, διώροφες).⁶⁶

Οι αθρόες απολύσεις, αλλά και όσες αναμένονταν, δημιούργησαν προβληματισμό, αναστάτωση και δυσάρεστο κλίμα στους αστικούς πληθυσμούς. Στην Πάτρα η έλλειψη πρώτων υλών και καυσίμων περιόρισε αισθητά τον κύκλο εργασιών για τις βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες, κάμψη σημείωσε ωστόσο και η εμπορική κίνηση του λιμένος. Οι απολύσεις συνιστούσαν καθημερινό φαινόμενο, δυσχεραίνοντας το έργο της Φιλανθρωπικής Εταιρείας που σημειώνει: «Πρόκειται δε περί απολυμένων οικογενειάρχων, με ανήλικα τέκνα, οι οποίοι αντιμετωπίζουν κατά τον πλέον σκληρόν τρόπον το πρόβλημα της στέγης και της στοιχειώδους διατροφής των οικογενειών τους».⁶⁷

Ο Βόλος ένα έτος μετά την κήρυξη του πολέμου χαρακτηριζόταν από περιορισμένη εμπορική κίνηση στο λιμάνι, υποχώρηση του τουρισμού και έντονες αναταράξεις στην καπνεργασία, με απότομες και συνεχείς μεταπτώσεις από την απασχόληση στην απόλυτη ανεργία. Θέσεις εργασίας χάθηκαν ακόμα στους κλάδους των υποδηματοποιών, των λιμενεργατών (εκτελωνιστές, φορτοεκφορτωτές)⁶⁸ και των εργαζομένων στα ατμόπλοια, όπου η ανεργία έφτασε στο 60% σε σύνολο εκατόν ογδόντα εργατών, εξαιτίας της διακοπής ή του δραστικού περιορισμού των δρομολογίων εσωτερικού και εξωτερικού.⁶⁹ Στη Θεσσαλονίκη των τετρακοσίων βιομηχανιών και βιοτεχνιών, οι άνεργοι υπολογίζονταν στους 10.000, με την πλειοψηφία να περιλαμβάνει οικοδόμους, ελαιοχρωματιστές, ξυλουργούς, φορτοεκφορτωτές και υποδηματοποιούς.⁷⁰

Κανείς κυβερνητικός παράγοντας δεν μπορούσε να παραβλέψει και την πολιτική διάσταση, αφού οι δυσκολίες, η αγωνία και η ανασφάλεια που βίωνε ο εργατικός κόσμος αποτελούσαν ευνοϊκές προϋποθέσεις, ώστε η αριστερή ιδεολογία, παρά το γεγονός ότι βρισκόταν υπό συστηματικό διωγμό από την πρώτη ημέρα της δικτατορίας, να διευρύνει την επίδρασή της στις τάξεις του. Το καθεστώς απέδιδε μεγάλη σημασία σε αυτόν θεωρώντας τον «[...] ένα από τους μεγάλους και δυνατούς χονδρούς στύλους, επάνω εις τους οποίους

⁶⁶ ΓΑΚ Ν. Αχαΐας, Β΄ Γυμνάσιο Αρρένων Πατρών, φάκ. «Εισεληθόντων Εγγράφων, από 1-1-1939 έως 31-1-1940 από 1-700»: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους κ.κ. Γενικούς Επιθεωρητάς Μέσης και Στοιχειώδους Εκπαιδευσεως και Επιθεωρητάς δημοτικών σχολείων..., Αριθ. 2778, Αθήνα, 20 Νοεμβρίου 1939, όπου συνημμένη η υπ' αριθ. 1411 εγκύκλιος του υπουργείου Συγκοινωνίας.

⁶⁷ Το σύνολο των εισαγωγών-εξαγωγών σε τόνους από το λιμάνι της πόλης για το 1938 ήταν 93.515, για να υποχωρήσει το επόμενο έτος στους 79.087, βλ. Βασίλης Κ. Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, τόμ. Β΄, Αχαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα 1986, σσ. 389-393.

⁶⁸ *Η Θεσσαλία*, 25, 28 Σεπτεμβρίου 1940.

⁶⁹ Στο ίδιο, 26 Νοεμβρίου 1939.

⁷⁰ Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνοϊταλικού πολέμου: Συσσίτια και καταφύγια», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, 5, Εκδόσεις Ιανός, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 309-310.

βασίζεται το καθεστώς το σημερινόν, το ιδικόν μας. Μαζί [...] με τον αγροτικόν [...] βαστάζουν ολόκληρον το ελληνικόν καθεστώς και το αναγεννώμενον έθνος».⁷¹

Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο αμέσως μετά την επιβολή του ανέλαβε νομοθετικές πρωτοβουλίες για ανακούφιση-προσεταιρισμό του εργατικού κόσμου, διευρύνοντας και τα κοινωνικά του ερείσματα, οι οποίες στην πλειονότητά τους αφορούσαν ετεροχρονισμένη εφαρμογή μέτρων που είχαν διατυπωθεί ή θεσπιστεί από τις κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις, χωρίς να εφαρμοστούν στην πράξη.⁷² Μάλιστα ο Μεταξάς, για να ενδυναμώσει και την προσωπική του σχέση, ανακηρύχτηκε συμβολικά τον Αύγουστο του 1937 «Πρώτος Εργάτης».⁷³ Όπως δήλωνε τον Μάιο του 1940: «[...] Η καταπολέμησις της ανεργίας [...] δεν είναι ζήτημα μονάχα εργατικόν, είναι ζήτημα ολοκλήρου της κοινωνίας. Επάνω στην ανεργία στηρίχθηκαν στο παρελθόν όλες οι προσπάθειες για την ανατροπήν της ελληνικής κοινωνίας. Η ανεργία και η δυστυχία μέσα στις οικογένειες των εργατών και υπαλλήλων είναι εκείνες που υπήρξαν πάντοτε ο κακός σύμβουλος».⁷⁴

Υπό αυτές τις συνθήκες ήταν επιβεβλημένη η λήψη μέτρων για να ανακουφιστεί ο εργατικός κόσμος από την «πολεμική ανεργία», αλλά και για να αποτραπεί η δυσάρεστη για το καθεστώς επανεμφάνιση της αριστερής απειλής. Το σημαντικότερο ήταν ο νόμος για την εφαρμογή της εκ περιτροπής εργασίας είτε με τον περιορισμό των ημερήσιων ωρών εργασίας είτε με τον καθορισμό ανώτατου αριθμού ημερομισθίων για συγκεκριμένο διάστημα (εβδομάδα, μήνας), ώστε οι εργαζόμενοι να πραγματοποιούν έναν ελάχιστο και κοινό αριθμό ημερομισθίων. Με τον ίδιο νόμο ιδρύθηκε και η «Εργατική Οργάνωσις μετακινήσεως και προστασίας ανέργων», με την οποία η Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (ΕΣΕΕ) είχε τη δυνατότητα να μετακινεί άνεργους στο εσωτερικό ανάλογα με τις τοπικές ανάγκες σε εργατικό δυναμικό.⁷⁵ Η Ανώτατη Επιτροπή Ανεφοδιασμού αποφάσισε τον Απρίλιο του 1940

⁷¹ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Α', σ. 432.

⁷² Οι σημαντικότερες κατοχύρωναν τη γενίκευση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, σηματοδοτώντας την εξασφάλιση κατώτατου ημερομισθίου, την υποχρεωτική διαιτησία για επίλυση εργατικών διαφορών, την εφαρμογή του οκτάωρου σε όλους σχεδόν τους κλάδους της βιομηχανίας-βιοτεχνίας και την εφαρμογή του νόμου για τις κοινωνικές ασφαλίσσεις, αφού το 1937 ξεκίνησε η λειτουργία του ΙΚΑ, βλ. Πλουμίδης, «Το καθεστώς Μεταξάς», σσ. 80-81. Επιπλέον, ορίστηκαν η 1^η Μαΐου ως «Ημέρα Εορτασμού της Εργασίας» και η τελευταία εβδομάδα του Απριλίου ως «Εβδομάς Εργατικής Αμίλλης», βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 606, «Περί καθιερώσεως 'εβδομάδος εργατικής Αμίλλης' και ημέρας εορτασμού της εργασίας», φύλλο 135, Αθήνα, 9 Απριλίου 1937.

⁷³ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Α', σσ. 227-228.

⁷⁴ Στο ίδιο, τόμ. Β', σ. 286.

⁷⁵ Η εκ περιτροπής εργασία επιβαλλόταν με απόφαση του υφυπουργού Εργασίας σε συνεργασία με το προεδρείο της εργατοϋπαλληλικής οργάνωσης των μισθωτών ή με πρόταση από την ΕΣΕΕ, όταν για τις επαρχίες αρκούσε η απόφαση του τοπικού Γραφείου Ευρέσεως Εργασίας. Για το χρονικό διάστημα εφαρμογής, ο εργοδότης δεν μπορούσε να καταγγείλει τη σύμβαση εργασίας, στη ρύθμιση θα εντάσσονταν όσοι εργάζονταν στην επιχείρηση την 1^η Σεπτεμβρίου, ενώ απαγορευόταν οποιαδήποτε πρόσληψη, εάν δεν είχαν απορροφηθεί οι πρώην απολυμένοι εργαζόμενοι, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 2000, «Περί λήψεως μέτρων καταπολεμήσεως της ανεργίας», φύλλο 419, Αθήνα, 2 Οκτωβρίου 1939. Στον Μεσοπόλεμο η εκ περιτροπής εργασία είχε προταθεί από τους εργάτες ως ένας τρόπος για να αντιμετωπιστεί η ανεργία. Υποστήριζαν ότι αυτή ήταν «τεχνητή», γιατί προκαλούνταν από

να αναστείλει μερικώς την απαγόρευση για κατασκευή πολυώροφων οικοδομών με χρήση σιδηροπαγούς σκυροδέματος, που εκτός της ανεργίας είχε προκαλέσει σειρά προβλημάτων και στις βιομηχανίες οι οποίες βρίσκονταν σε στενή εξάρτηση από τον οικοδομικό κλάδο.⁷⁶ Επιπλέον, ενισχύθηκε η κοινωνική πολιτική με χορήγηση επιδομάτων ανεργίας,⁷⁷ ενώ και τα δεκαοκτώ Γραφεία Ευρέσεως Εργασίας που διέθετε η χώρα, από τον Απρίλιο του 1939 και για ένα έτος μετακίνησαν και απορρόφησαν 44.000 άνεργους.⁷⁸

Το βιοτικό επίπεδο μετά τον Σεπτέμβριο επιδεινώθηκε και από την πρόσθετη φορολογική επιβάρυνση, η οποία πραγματοποιήθηκε σε δύο στάδια. Το πρώτο σχετιζόταν με την επιβολή έκτακτων φορολογικών βαρών στο τρίμηνο Σεπτεμβρίου-Νοεμβρίου 1939, με το καθεστώς να τη μετατοπίζει στα ανώτερα οικονομικά στρώματα, προσπαθώντας να ικανοποιήσει το δημόσιο «περί δικαίου» αίσθημα. Περιλάμβανε την αύξηση της έμμεσης φορολογίας σε προϊόντα που καταναλώνοντα κυρίως από εύπορους, όπως τα τσιγάρα πολυτελείας⁷⁹ και την επιβολή ξεχωριστού φόρου πολυτελείας.⁸⁰ Έσοδα αναμένονταν και από την άμεση φορολογία, η οποία προέβλεπε την επιβάρυνση με συντελεστή 75% των έκτακτων κερδών που εξασφάλισαν οι έμποροι λόγω της απότομης ανόδου των τιμών εξαιτίας του πολέμου,⁸¹ όπως και την προσωρινή φορολογία των κερδών της εμπορικής

την κερδοσκοπική διάθεση της εργοδοσίας να επιτύχει δραστική μείωση των εργατικών ημερομισθίων. Οι άλλοι τρόποι ήταν η καταβολή χρηματικής αποζημίωσης σε περίπτωση απόλυσης, ο χαρακτηρισμός ορισμένων επαγγελμάτων ως «κλειστών» (καπνεργάτες, αρτεργάτες, τυπογράφοι, φορτοεκφορτωτές), για να διασφαλίσουν την απασχόληση και ένα αποδεκτό ημερομίσθιο αποτρέποντας την είσοδο νέων μελών και τέλος, η βίαιη ανάληψη εργασίας, (αφορούσε τους άνεργους καπνεργάτες), όταν επιχειρούσαν να εισέλθουν δυναμικά και να παραμείνουν στους χώρους εργασίας, παρά τις προειδοποιήσεις των εργοδοτών, βλ. Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», Χ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β1', Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σσ. 311-313.

⁷⁶ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Υπουργείο Επισιτισμού, φάκ. 27: Υφυπουργείον Αγορανομίας, Αριθ. 347, Αθήνα, 15 Απριλίου 1940, όπου συνημμένο το Πρακτικό υπ' αριθ. 24.

⁷⁷ Διατέθηκαν 68 εκατομμύρια δρχ. από τα οποία τα 46 ήταν η κρατική συμβολή, με τα υπόλοιπα 22 να προέρχονται από εράνους και προσφορές, όταν πριν από τον Σεπτέμβριο του 1939 το αντίστοιχο συνολικό ποσό ήταν 20 εκατομμύρια, βλ. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σ. 286.

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 286. Τα Γραφεία είχαν ξεκινήσει τη λειτουργία τους στις 25 Αυγούστου 1937, βλ. *4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940*, τόμ. Β', σ. 5.

⁷⁹ ΦΕΚ, Α.Ν. 1973, «Περί προσθέτου φορολογίας καταναλώσεως επί των σιγαρέττων πολυτελείας», φύλλο 393, Αθήνα, 17 Σεπτεμβρίου 1939.

⁸⁰ Η αύξηση των τιμών λιανικής πώλησης ορίστηκε στο 10% για είδη πολυτελείας που κατασκευάζονταν, συσκευάζονταν ή μεταποιούνταν στην Ελλάδα, όπως και για εκείνα που εισάγονταν από το εξωτερικό. Η έμμεση φορολογία επιβλήθηκε μεταξύ άλλων σε αρώματα, καλλυντικά, κονσέρβες ζωικής και φυτικής προέλευσης, συσκευασμένες μαρμελάδες, καρκεύματα, εμφιαλωμένο κρασί, οινοπνευματώδη ποτά, φωτογραφικές μηχανές-φίλμ, κοσμήματα και τους πολύτιμους λίθους, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 1991, «Περί επιβολής φόρου πολυτελείας», φύλλο 413, Αθήνα, 29 Σεπτεμβρίου 1939.

⁸¹ Πρόκειται για κέρδη προϊόντων που είχαν αγοράσει στο εξωτερικό μέχρι την 1^η Σεπτεμβρίου 1939 και είτε τα μεταπώλησαν εκεί, εκμεταλλευόμενοι τις έντονες και ξαφνικές διακυμάνσεις των τιμών μετά την έκρηξη του πολέμου είτε σκόπευαν να τα μεταφέρουν αργότερα στην Ελλάδα, όταν αναπόφευκτα θα καταγραφόταν ανάλογη άνοδος στις τιμές, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 1992, «Περί ειδικής φορολογίας εκτάκτων κερδών πραγματοποιηθέντων εκ μεταπώλησεως κλπ. εμπορευμάτων», φύλλο 411, Αθήνα, 29 Σεπτεμβρίου 1939. Η ταμειυτική απόδοση του φόρου υπολογιζόταν στα 700 εκατομμύρια δρχ., βλ. *Ακρόπολις*, 30 Μαρτίου 1940.

ναυτιλίας/εφοπλιστών.⁸² Οι δύο τελευταίοι επιβάρυναν τμήματα του επιχειρηματικού κόσμου, που χωρίς να εντείνουν την οικονομική δραστηριότητα εξασφάλισαν κέρδη μεγαλύτερα από τα αντίστοιχα προπολεμικά, εκμεταλλευόμενα απλώς την επιδείνωση του διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος. Θεωρήθηκε, λοιπόν, σωστό και δίκαιο, στο πνεύμα της φορολογικής δικαιοσύνης τα συσσωρευμένα κέρδη να φορολογηθούν όχι με συντελεστές της ειρηνικής περιόδου, αλλά με νέους, προσαυξημένους και για καθορισμένο χρονικό διάστημα.

Το δεύτερο στάδιο προέβλεπε την επιβολή νέων φόρων, στο πλαίσιο του πρώτου, μετά την έναρξη της παγκόσμιας αναμέτρησης, προϋπολογισμού για το οικονομικό έτος 1940-1941, όπως εξειδικεύτηκαν με σειρά νόμων τον Απρίλιο του 1940. Ένας προϋπολογισμός που προβληματίζε και τον Μεταξά, όπως δείχνει και η ημερολογιακή εγγραφή στις 6 Μαρτίου 1940: «Ανησυχία μου δια προϋπολογισμόν [...]».⁸³ Περιλάμβανε την προσωρινή φορολόγηση των καθαρών προσόδων,⁸⁴ της γεωργικής παραγωγής,⁸⁵ εκ νέου των ναυτιλιακών κερδών⁸⁶ και τη διαρρύθμιση των τελών χαρτοσήμου.⁸⁷

Η κρισιμότητα των στιγμών οδήγησε και στη διεύρυνση της φορολογικής βάσης με τη συμβολή του αγροτικού κόσμου ως άμεση αντίδραση στις αυξανόμενες ταμειωτικές και αμυντικές ανάγκες. Η κυβέρνηση, γνωρίζοντας τη δυσφορία που θα προκαλούσε η επιβολή τους (ο Μεταξάς σημείωνε στις 29 Μαρτίου 1940: [...] Νέοι φόροι. Πώς θα τους δεχθή ο ελληνικός λαός;),⁸⁸ προσπάθησε να τη διαχειριστεί, προβάλλοντας το πνεύμα φορολογικής

⁸² Ήταν επικεντρωμένη στο σύνολο των φορτηγών ατμόπλοιων χωρητικότητας άνω των πεντακοσίων κόρων. Θα ήταν κλιμακούμενη ανά 1.000 κόρους, στην τελευταία βαθμίδα θα βρίσκονταν πλοία με χωρητικότητα άνω των 6.000 και θα καταβαλλόταν σε πέντε τριμηνιαίες δόσεις λιρών Αγγλίας, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 2075, «Περί επιβολής εκτάκτου προσωρινού φόρου επί των κερδών των φορτηγών πλοίων», φύλλο 487, Αθήνα, 14 Νοεμβρίου 1939.

⁸³ Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμ. Δ', σ. 455.

⁸⁴ Αφορούσε τα ετήσια εισοδήματα άνω των 60.000 δρχ., που προέρχονταν από οικοδομές με ποσοστό 3 και 6%, από μισθωτές υπηρεσίες άνω των 300.000 δρχ., με 5%, τη στιγμή που επιβλήθηκε πρόσθετος φόρος 5% και στις κινητές αξίες, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 2286, «Περί επιβολής επί τριετίαν προσθέτων φορολογικών ποσοστών επί των καθαρών προσόδων δι' οχυρώσεις και αεροπορικήν άμυναν», φύλλο 118, Αθήνα, 6 Απριλίου 1940.

⁸⁵ Ο φόρος ήταν της τάξης του 1-2% για προϊόντα ευρείας παραγωγής. Εξαιρούνταν το κριθάρι, η βρώμη, τα όσπρια, το ρύζι, τα γεώμηλα και ο σίτος υπό την προϋπόθεση ότι αποτελούσε προϊόν γραμμικής-σκαλιστικής σποράς, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 2287, «Περί επιβολής επί τριετίαν προσωρινού φόρου επί της γεωργικής παραγωγής δι' οχυρώσεις και αεροπορικήν άμυναν», φύλλο 118, Αθήνα, 6 Απριλίου 1940.

⁸⁶ Ο νόμος 2288 επέβαλε φόρο και στα επιβατηγά πλοία που πραγματοποιούσαν υπερωκεάνια ταξίδια, ενώ με παροχή διευκολύνσεων στους πλοιοκτήτες επιχειρήθηκε να ενισχυθεί η αγορά νέων πλοίων και η επαναφορά στην ελληνική σημαία για όσα είχαν αγοραστεί απευθείας σε ξένη ή την είχαν υποστείλει για απόκτηση ξένης ιθαγένειας, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 2288, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Α.Ν. 2075 του 1939 'περί επιβολής εκτάκτου προσωρινού φόρου επί των κερδών των φορτηγών πλοίων'», φύλλο 118, Αθήνα, 6 Απριλίου 1940.

⁸⁷ ΦΕΚ, Α.Ν. 2289, «Περί τροποποιήσεών τινων εις τας κλάσεις του κινητού χαρτοσήμου της δραχμής μιας και των δραχμών τριών», φύλλο 118, Αθήνα, 6 Απριλίου 1940.

⁸⁸ Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμ. Δ', σ. 459. Η ανησυχία του Μεταξά μόνο αβάσιμη δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, γνωρίζοντας την ήδη άδικη κατανομή των φορολογικών βαρών, η οποία για τα 6.500.000 των Ελλήνων με ετήσιο εισόδημα από 4.152 μέχρι 15.415 δρχ. έφτανε κατά μέσο όρο το 18.6%, ενώ για όσους είχαν εισόδημα από 120.000 μέχρι 562.360 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 20.65%, βλ. Γεώργιος Αν. Τρίμης, *Η πεινχρότης του ελληνικού εργατικού εισοδήματος*, Αθήνα 1949, σσ. 58-59. Μεγάλες διαστάσεις είχε

δικαιοσύνης. Τονίστηκε ότι οι περισσότεροι έπλητταν τα ανώτερα οικονομικά στρώματα (στον Τύπο η φορολόγηση των καθαρών προσόδων προβλήθηκε ως «φόρος επί των μεγάλων εισοδημάτων»), όπως και ο προσωρινός τους χαρακτήρας, που διασφαλιζόταν από τον τριετή ορίζοντα εφαρμογής. Τα έσοδα των δύο πρώτων (καθαρών προσόδων, γεωργικής παραγωγής) υπολογίζονταν στα 245 εκατομμύρια δρχ. και θα αξιοποιούνταν για αμυντικές ανάγκες, με προτεραιότητες την κατασκευή οχυρωματικών έργων και την αεροπορική προστασία της χώρας.⁸⁹ Η «πολεμική φορολογία» επιδείνωσε αναπόφευκτα τις συνθήκες διαβίωσης και άσκησε μεγαλύτερη οικονομική πίεση σε μία κοινωνία, η οποία από το 1936 μέχρι και την άνοιξη του 1940 είχε καταβάλει ήδη 3 δισεκατομμύρια δρχ.⁹⁰

στ) Το ευμετάβλητο ηθικό

Η πολεμική προπαρασκευή δεν αποσκοπεί ή δεν πρέπει να αποσκοπεί μόνο στην εξασφάλιση των υλικών μέσων για την προστασία από οποιαδήποτε επιθετική ενέργεια που αποβλέπει στην απώλεια της ανθρώπινης ζωής και στην καταστροφή των υποδομών με καταλυτικό ρόλο για τη διεξαγωγή μιας στρατιωτικής αναμέτρησης. Στον ίδιο βαθμό επιβάλλεται να μεριμνά για τη διατήρηση της εγχώριας ψυχολογίας σε υψηλό επίπεδο, αφού η ακλόνητη βούληση ενός λαού για έναρξη και συνέχιση του ένοπλου αγώνα, όπως και η πίστη στην τελική επικράτηση συνιστούν τις υπόγειες, κινητήριες δυνάμεις μιας εθνικής προσπάθειας, αποφεύγοντας με κάθε τρόπο την παράδοση των πολιτών σε κατάσταση σύγχυσης και πανικού. Η υλική και ηθική προπαρασκευή είναι αλληλένδετες έννοιες, η παρουσία των οποίων εγγυάται την αποτελεσματική αντιμετώπιση της εξωτερικής απειλής και τη νικηφόρα έκβαση μιας σύρραξης. Χωρίς αμφιβολία, το ενδεχόμενο της εμπλοκής διαμορφώνει αρνητικό συναισθηματικό περιβάλλον, με φυσική κατάληξη την επικράτηση ανασφάλειας μεταξύ του πληθυσμού. Κανείς δεν μπορεί να αποφύγει το αρχικό ξάφνιασμα, το αίσθημα αμηχανίας, την αγωνία για την επόμενη ημέρα ή την εκδήλωση συμπεριφορών που διακρίνονται από έλλειψη ψυχραιμίας και αυτοπειθαρχίας. Οι ψυχολογικές «αναταράξεις» αποτελούν διαχρονικά χαρακτηριστικό στοιχείο κάθε προπολεμικής περιόδου, με τη συχνότητα και την έντασή τους να οριοθετούνται από τη γεωγραφική εγγύτητα του εξωτερικού κινδύνου και τη θετική ή αρνητική πορεία των στρατιωτικών επιχειρήσεων.

λάβει και η φοροδιαφυγή, καθώς πριν από τον πόλεμο οι περιπτώσεις πολιτών που δήλωναν εισόδημα άνω του 1.000.000 δρχ. αριθμούσαν μόνο τις πενήντα πέντε, βλ. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 13.

⁸⁹ *Ακρόπολις*, 30 Μαρτίου 1940.

⁹⁰ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Μεταξά, φάκ. 104.

Στο ευμετάβλητο και απρόβλεπτο πεδίο της ανθρώπινης ψυχολογίας η ηγεσία μπορεί να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο. Με νηφαλιότητα, εγρήγορση και υπευθυνότητα οφείλει να διαχειρίζεται τις εχθρικές προκλήσεις, παρέχοντας στους πολίτες ασφάλεια, σταθερότητα και ιδίως το αίσθημα ότι διακρίνεται από επίγνωση του κινδύνου, διατηρώντας τον έλεγχο στις μεταβαλλόμενες και απρόβλεπτες εξελίξεις. Ακραία ρητορική, διχαστικός λόγος, πατριδοκαπηλία, πολιτικός καιροσκοπισμός, επικοινωνιακά βεβιασμένες ενέργειες και συναισθηματικές λεκτικές υπερβολές, αποτελούν διαχρονικά τα «ιδανικά συστατικά» για αποτυχημένη και ανεύθυνη διαχείριση μιας κρίσης, προαναγγέλλοντας την έναρξη περιπετειών με δυσοίωνες προοπτικές. Όλοι συνειδητοποιούν ότι η ανησυχία και ο φόβος στους κόλπους των αστικών κοινωνιών δεν μπορούν να ακυρωθούν. Εκείνο που πρέπει, όμως, να αποφευχθεί, συνιστώντας αντικείμενο της κρατικής μέριμνας για έλεγχο και αποτροπή, είναι η επιδείνωση και η μετατροπή τους σε κατάσταση ανεξέλεγκτου και μεταδιδόμενου πανικού. Σε αυτή την περίπτωση, οι συνθήκες κοινωνικού χάους υπονομεύουν την κοινωνική συνοχή, διαμορφώνουν κλίμα ηττοπάθειας και δρομολογούν δυσάρεστες αναταράξεις στην καθημερινή ζωή, αποτελώντας την «αχίλλειο πτέρνα» στην πορεία μιας ένοπλης αναμέτρησης.

Στην Ελλάδα η ψυχολογική διαδρομή των αστικών κοινωνιών μέχρι την 28^η Οκτωβρίου καθορίστηκε από την επιδείνωση των στρατιωτικών εξελίξεων στην ευρωπαϊκή ήπειρο και κυρίως στην περιοχή των Βαλκανίων. Η ιταλική προκλητικότητα, όπως εκδηλώθηκε σταδιακά από τον Απρίλιο του 1939 ως το φθινόπωρο του 1940, βασισμένη στο διαχρονικό σφάλμα της υπερεκτίμησης των εθνικών δυνατοτήτων και της υποτίμησης του αντιπάλου λειτούργησε με διπλό τρόπο. Από τη μία, σηματοδότησε την αφετηρία στη μακρά διαδικασία συναισθηματικών ανατροπών και αλλαγών, οριοθετώντας τις αστικές ψυχολογικές διακυμάνσεις, από την άλλη, ωστόσο, μετατράπηκε ακούσια στον πιο αξιόπιστο προπαγανδιστικό μηχανισμό για το εσωτερικό. Ορισμένοι από τους δέκτες εκείνης της εποχής μεταπολεμικά αξιολόγησαν την αποτελεσματικότητά της: «Η προπαγάνδα τους (των Ιταλών) ήταν πληθωρική, αλλά χοντροκομμένη και προκλητική κι όχι μόνο δεν κατάφεραν να πετύχουν όσα επιδίωκαν, αλλά έφεραν αντίθετο αποτέλεσμα».⁹¹

Επιπρόσθετα, ήταν μία συμπεριφορά που αποδείχτηκε ικανή να ενώσει έναν ολόκληρο λαό, θέτοντας προσωρινά στο περιθώριο ετερόκλητες πολιτικές αντιλήψεις και αντιπαραθέσεις. Παράλληλα, κατέστησε μονόδρομο την αντίσταση σε οποιαδήποτε ενέργεια αμφισβητούσε την εθνική αξιοπρέπεια και την εδαφική ακεραιότητα, μετατρέποντας σε

⁹¹ Ιωάννης Ν. Νικολαΐδης, *Μνήμες του '40*, Ιωάννινα 1985, σ. 30.

συσσωρευμένη, βουβή οργή και αγανάκτηση τις απειλές και τις προκλήσεις μιας θεωρητικά ανώτερης δύναμης. Όπως εύστοχα είχε επισημάνει και η στρατιωτική ηγεσία τον Απρίλιο του 1939, «το δίκαιον της υποθέσεως» είχε ενισχύσει τις ηθικές δυνάμεις του λαού, ώστε να αντέξει σε περίπτωση μελλοντικής αναμέτρησης.⁹² Για τη μικρή βαλκανική χώρα η ψυχολογική θωράκιση ήταν κρίσιμη και για έναν ακόμα λόγο. Οι αστικές κοινωνίες χωρίς προηγούμενη, έμπρακτη εμπειρία αεροπορικής βίας εύκολα θα μπορούσαν να οδηγηθούν σε κατάσταση φόβου και πανικού, με συνέπεια την αποσταθεροποίηση του εσωτερικού μετώπου και την υπονόμευση της ένοπλης προσπάθειας.

Η ενσωμάτωση της Αλβανίας στη «Νέα Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» προκάλεσε γενικευμένη ανησυχία, χωρίς να απουσιάσουν και οι μεμονωμένες εκδηλώσεις έλλειψης ψυχραιμίας, όταν εκπαιδευτικοί λειτουργοί προτίμησαν να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους κυρίως στις απομακρυσμένες γεωγραφικά περιοχές.⁹³ Στις 13 Απριλίου, η δήλωση συμπαράστασης από τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία έδειξε να λειτουργεί καθησυχαστικά για την κοινή γνώμη, παρά το γεγονός ότι δε συνοδευόταν από σαφή δέσμευση για τη στρατιωτική εμπλοκή τους.⁹⁴ Η πρωτεύουσα δεν απέφυγε το αρχικό σάστισμα, που το διαδέχτηκε η συσπείρωση και η αποφασιστικότητα για αντίσταση απέναντι σε οποιαδήποτε ενέργεια που θα προσέβαλλε την ανεξαρτησία:

«[...] Βρήκα την Αθήνα σε μεγάλη ταραχή, αλλά μου έκανε εντύπωση το πατριωτικό φρόνημα του πληθυσμού. Μίλησα με ανθρώπους του καθεστώτος και της αντιπολίτευσης και με μαρξιστές. Δεν υπάρχει δεύτερη γνώμη: αν οι Ιταλοί προσβάλουν την ανεξαρτησία μας πρέπει να πολεμήσουμε. Ο λαός αρχίζει να φανατίζεται μολονότι δε γίνεται καμιά πολεμική προπαγάνδα προς το παρόν [...] Το κυριότερο συναίσθημα της μάζας [...] είναι το μίσος κατά της φασιστικής Ιταλίας. Αν η πολιτική και στρατιωτική διοίκηση σταθεί στο ύψος των περιστάσεων μπορεί κανείς να προβλέψει θετικά ότι ο ελληνικός λαός θα πολεμήσει καλύτερα από κάθε άλλη φορά [...]».⁹⁵

⁹² ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 105: Ο Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού, προς την Α.Ε. τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως και Υπουργόν επί των Στρατιωτικών, την Α.Ε. τον κ. Υφυπουργόν των Στρατιωτικών, «Υποβολή Υπομνήματος», Αριθ. 60835, Αθήνα, 25 Απριλίου 1939, σ. 13.

⁹³ ΓΑΚ Ν. Λάρισας, Αρχείο Δ/σης Α'θμιας Εκπ/σης Ν. Λάρισας, Β' Εκπ/κή Περιφέρεια, Εμπιστευτικά 1939-1975 (α), φάκ. «Εμπιστευτικών Εγγράφων 1939-1948»: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους Γεν. Επιθεωρητάς Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαιδύσεως, τους Επιθεωρητάς των Δημοτικών Σχολείων του Κράτους, Αριθ. 1733, Αθήνα, 25 Αυγούστου 1939.

⁹⁴ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1992, σ. 263.

⁹⁵ Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα [χ.χ.έ.], σσ. 70-71.

Αλλά και η έναρξη της παγκόσμιας σύρραξης, αν και επιβάρυνε για άλλη μία φορά πρόσκαιρα την ατμόσφαιρα, δε στάθηκε ικανή να αμβλύνει την ειλημμένη απόφαση για ένοπλη αντίσταση:

«Τις μεσημβρινές ώρες μπορούσε κανείς να παρατηρήσει κάποια ελαφριά νευρικήτητα στους κεντρικούς δρόμους της Αθήνας. Αμέσως ύστερα η πόλη ξαναβρήκε τη συνηθισμένη όψη της. Γενικά ο πληθυσμός είναι πολύ ψύχραιμος και αυτοπειθαρχημένος. Εξάλλου έχει πλήρη συνείδηση της σημασίας των γεγονότων και των κινδύνων που τον απειλούν [...] Το φρόνημα του στρατού [...] είναι πολύ καλό. Και του λαού το ίδιο. Δεν είδα ούτε ένα κρούσμα φαφλατοσύνης και πατριδοκαπηλείας [...]. Ωστόσο, κάτω από αυτή τη σιωπηλή σοβαρότητα, καταλαβαίνω ότι κρύβεται ένας φανατισμός. Ο τόπος είναι αποφασισμένος να αντισταθεί με όλα τα δυνατά του σε μια επιδρομή».⁹⁶

Η αγωνία και η αβεβαιότητα, έστω και για λίγο, σημάδεψαν την εύθραυστη ψυχολογία των κατοίκων στα αστικά κέντρα. Στις πρώτες ημέρες του Σεπτεμβρίου καταγράφηκε σπουδή για αποθήκευση διατροφικών ειδών και μαζική ανάληψη καταθέσεων από τράπεζες, παρά τις επίμονες κυβερνητικές διαβεβαιώσεις ότι δεν υπήρχε η παραμικρή πρόθεση να επιβληθούν περιορισμοί. Ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, Κυριάκος Βαρβαρέσος, έσπευσε να καθησυχάσει τους αποταμιευτές, χαρακτηρίζοντας την πράξη της αποθησαύρισης κεφαλαίων: «[...] Αποτέλεσμα αλογίστου ομαδικής ψυχολογίας [...] άσκοπον και αδικαιολόγητον [...]»,⁹⁷ αφού η ακινητοποίησή τους πέρα από τους κινδύνους που εγκυμονούσε για την ασφάλειά τους, ισοδυναμούσε ουσιαστικά με αχρήστευση. Ήταν μία εξέλιξη με βραχύβια ωστόσο διάρκεια, αφού τον Οκτώβριο ανεκόπη το κύμα αναλήψεων, με συνέπεια να επανέλθουν οι καταθέσεις τον Δεκέμβριο στο ίδιο επίπεδο με τον αντίστοιχο μήνα του 1938.⁹⁸

Η κοινή γνώμη ενδιαφερόταν ιδιαίτερα και για τη στάση των «ύποπτων» γειτονικών χωρών, με τις ιταλικές και βουλγαρικές δηλώσεις ουδετερότητας να απομακρύνουν την αρχική ανησυχία, δημιουργώντας προσδοκίες για άμεση αποκατάσταση της ομαλότητας.⁹⁹ Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της ψυχολογικής συμπεριφοράς οριοθετήθηκαν και εδώ από τον ρυθμό και την πορεία των επιχειρήσεων. Το αρχικό σάστισμα, η ανασφάλεια και ο φόβος που

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 106.

⁹⁷ Βαρβαρέσος, «Εκθεσις του Διοικητού», 495.

⁹⁸ Στο ίδιο, σσ. 488-489.

⁹⁹ *Η Θεσσαλία*, 14, 23 Σεπτεμβρίου 1939.

προκλήθηκαν από τη γερμανική εισβολή στην Πολωνία, τα διαδέχτηκε η σχετική αποκατάσταση της ηρεμίας στη διάρκεια των χειμερινών μηνών, με την αναγκαστική παύση των επιθετικών ενεργειών, για να επανέλθουν πιο έντονα την άνοιξη του 1940 μετά την εισβολή της Wehrmacht στις Κάτω Χώρες και τη Γαλλία.

Μέχρι την 28^η Οκτωβρίου ήταν συνεχείς οι παραινήσεις των αρχών μέσω του Τύπου για διατήρηση της ψυχραιμίας και πιστή εφαρμογή των περιορισμών που ανακοινώνονταν, τονίζοντας σε μία προσπάθεια ενίσχυσης του ηθικού, τα στοιχεία ενότητας και πειθαρχίας που διέκριναν τους Έλληνες ακόμη και μετά τον τορπιλισμό της «Έλλης». Οι δραματικές εξελίξεις στο λιμάνι της Τήνου υπήρξαν το αποκορύφωμα του ιταλικού ψυχολογικού πολέμου. «[...] Η αγανάκτηση είχε ξεχειλίσει πια από τις καρδιές, κάτι που αντιστάθμιζε το φόβο και ενδυνάμωνε την απόφαση για αντίσταση [...] Έγινε μίσος που εκδηλωνόταν με χίλιους τρόπους, φανερά, παρά τις απαγορεύσεις, ή σιωπηλά, με σφιγμένα χείλη, το σκοτεινό βλέμμα ή την ορκισμένη απόφαση [...]».¹⁰⁰ Η συνύπαρξη αντιφατικών συναισθημάτων ήταν ο παράγοντας που σημάδεψε τελικά το διάστημα της προπαρασκευής μέχρι και την έναρξη της ελληνοϊταλικής αναμέτρησης. «[...] Αντλούσαμε αισιοδοξία από τις προετοιμασίες, όμως ένα αγκάθι κεντούσε την καρδιά μας [...] μια σκιά αμφιβολίας αν τελικά θα τα βγάζαμε πέρα με τα εκατομμύρια λόγχεις που μας απειλούσαν [...]».¹⁰¹

Η αστική ψυχολογία διέθετε έναν ακόμα λόγο που μεγιστοποιούσε τον δείκτη ευαισθησίας της. Αφορούσε πόλεις, οι οποίες ήταν έδρα μεγάλων σχηματισμών (Σώμα Στρατού, Μεραρχία), καθώς θα μπορούσε εύκολα να επηρεαστεί με θετικό ή αρνητικό τρόπο από τη δημόσια συμπεριφορά που επεδείκνυαν οι εκπρόσωποι των στρατιωτικών αρχών. Οι τελευταίοι, αποτελώντας στη συνείδηση των κατοίκων εγγυητές της ασφάλειας και της εδαφικής ακεραιότητας, είχαν μετατραπεί σε καταλυτικό παράγοντα για το φρόνημα του πληθυσμού. Η παραμικρή βεβιασμένη ενέργεια ήταν ικανή να αντιστρέψει τα συναισθήματά του, να τροφοδοτήσει ανυπόστατες φήμες και σενάρια πολεμικής ανάμειξης, διαμορφώνοντας κλίμα αβεβαιότητας και καθημερινής αγωνίας.

Στα Ιωάννινα δύο ημέρες μετά την ιταλική εισβολή στην Αλβανία, η ξαφνική αναχώρηση από τον Μητροπολιτικό Ναό την ώρα της ιερής ακολουθίας του διοικητή της Μεραρχίας, Χαράλαμπος Κατσιμήτρος, και των αξιωματικών προκάλεσε αναστάτωση στην τοπική κοινωνία.¹⁰² Στη Λάρισα τρία μόλις εικοσιτετράωρα πριν από την 28^η Οκτωβρίου, όταν η ηγεσία περίμενε την εκδήλωση της ιταλικής επίθεσης, η αυθημερόν επιστροφή από

¹⁰⁰ Νικολαΐδης, *Μνήμες του '40*, σ. 22.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 32.

¹⁰² Χαράλαμπος Κατσιμήτρος, *Η Ηπειρος Προμαχούσα. Η δράση της VIII Μεραρχίας κατά τον πόλεμο 1940-41*, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας, Αθήνα 2007, σ. 16.

την Αθήνα του διοικητή του Β' Σώματος Στρατού, την ημέρα μάλιστα της ονομαστικής του εορτής, πυροδότησε σειρά σχολίων και κύμα ανασφάλειας. Ήταν μία απροσδόκητη εξέλιξη που ώθησε τους ανώτατους επιτελικούς αξιωματικούς της Στρατιάς να πραγματοποιήσουν νυχτερινή έξοδο σε κινηματογράφο της πόλης, για να διασκεδάσουν τις δυσάρεστες εντυπώσεις και να καθησυχάσουν τον πληθυσμό. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ένας από τους πρωταγωνιστές: «Η ηθοποιία μας υπήρξε επιτυχής».¹⁰³

Η ψυχολογική στήριξη των αστικών κοινωνιών περιλάμβανε και τον αποκλεισμό της παραμικρής διαρροής για ζητήματα στρατιωτικής σημασίας, που θα μπορούσε να τροφοδοτήσει φήμες με δυσάρεστες ψυχολογικές παρενέργειες. Η νομαρχία Λάρισας τον Μάιο του 1939 απαίτησε η απογραφή των μη στρατευθέντων αγροτών να πραγματοποιηθεί με αυστηρή μυστικότητα, για να μη δημιουργήσει μία στατιστική διαδικασία «παρεξηγούμενον θόρυβον».¹⁰⁴ Ο Σπύρος Μέξας, έπαρχος Βόλου-Αλμυρού, τον Σεπτέμβριο ζήτησε από τον δήμο Παγασών και τις κοινότητες της περιφέρειάς του να μην υποβάλλουν στο εξής αναφορές ή να μην προβαίνουν σε ανακοινώσεις για στρατιωτικά μέτρα εμπιστευτικού χαρακτήρα (επίταξη κτηνών).¹⁰⁵ Το ΓΕΣ συνέστησε στους υπαλλήλους του υπουργείου Παιδείας, όταν καλούνταν ως έφεδροι με ατομικές προσκλήσεις, να ενημερώνουν τις προϊστάμενες αρχές με κρυπτογραφικά και όχι με απλά, ανοιχτά τηλεγραφήματα,¹⁰⁶ ενώ την ίδια σύσταση απηύθυνε και το υφυπουργείο Αγορανομίας προς υπαλλήλους της κεντρικής του υπηρεσίας.¹⁰⁷

Η μέριμνα για τη διατήρηση υψηλού φρονήματος στην προπολεμική περίοδο πρέπει να επικεντρώνεται και στον αποκλεισμό των διαδόσεων που εύκολα μπορούν να «δηλητηριάσουν» την ψυχολογική ατμόσφαιρα και να μετατραπούν σε εσωτερικούς αποσταθεροποιητικούς παράγοντες. Η διασπορά ανυπόστατων φημών έλαβε επικίνδυνες διαστάσεις μετά τον Απρίλιο του 1939 για υποτιθέμενες εξελίξεις στην ευρωπαϊκή ήπειρο, αλλά και για να επιχειρηθεί σύμφωνα με τον Τύπο: «[...] Ο κλονισμός της ψυχραιμίας και της εμπιστοσύνης [...] επί την καθεστηκυίαν τάξιν».¹⁰⁸ Στα Ιωάννινα η Διοίκηση

¹⁰³ Δημήτριος Χατζηγιάννης, *Αναμνήσεις*, Έκδοση ΤΕΔΚ Ν. Λάρισας, Λάρισα 2011, σ. 203.

¹⁰⁴ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Προέδρους των Κοινοτήτων Νομού Λαρίσης, Αριθ. 15247, Λάρισα, 23 Μαΐου 1939.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, φάκ. 575: Επαρχία Βόλου και Αλμυρού, προς τον κ. Δήμαρχον Παγασών και τους κ.κ. Προέδρους των Κοινοτήτων των Επαρχιών Βόλου και Αλμυρού, Αριθ. 5975, Βόλος, 8 Σεπτεμβρίου 1939.

¹⁰⁶ ΓΑΚ Ν. Λάρισας, Αρχείο Δ/σης Α'θμιας, Β' Εκπ/κή Περιφέρεια, Εμπιστευτικά 1939-1975 (α), φάκ. «Εμπιστευτικών Εγγράφων 1939-1948»: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τας Διευθύνσεις του Υπουργείου... και τους Εφόρους των Αρχαιοτήτων», Αριθ. 1131, Αθήνα, 17 Μαΐου 1939, όπου συνημμένο το υπ' αριθ. 45513 έγγραφο του ΓΕΣ.

¹⁰⁷ ΓΑΚ Ν. Αττικής, υπουργείο Επισιτισμού, φάκ. 27: Υφυπουργείον Αγορανομίας, προς τους Περιφερειακούς Επόπτας Αγορανομίας, Αριθ. 42, Αθήνα, 16 Μαΐου 1939,

¹⁰⁸ *Δράσις*, 21 Μαΐου 1939.

Χωροφυλακής, με αφορμή τις προσκλήσεις εφέδρων, απείλησε με αυτόφωρο όσους προσπαθούσαν να διαδώσουν σενάρια πολέμου και να κλονίσουν το ηθικό, παροτρύνοντας τους κατοίκους να καταγγέλλουν τους διαδοσίεις ή τους δήθεν πατριώτες. Ταυτόχρονα, οποιαδήποτε αντεθνική ενέργεια η οποία θα υπονόμεινε τη δημόσια τάξη και ομαλότητα θα παραπεμπόταν στην Επιτροπή Ασφάλειας με προβλεπόμενη ποινή τον εκτοπισμό.¹⁰⁹ Παρά τις διαβεβαιώσεις, όμως, των υπευθύνων (8^η Μεραρχία, Χωροφυλακή) στην πόλη επικρατούσε αναστάτωση, κυρίως τις ημέρες του Πάσχα, αφού κανείς δεν εμπιστευόταν τις επίσημες δηλώσεις των Ιταλών.¹¹⁰

Οι φήμες ήταν ικανές να υπονομεύσουν και την οικονομική ζωή στα αστικά κέντρα, διαβρώνοντας το κλίμα ασφάλειας που δυνιστά τον βασικότερο ψυχολογικό παράγοντα για οποιαδήποτε οικονομική δραστηριότητα. Λίγο μετά την ιταλική ενσωμάτωση της Αλβανίας, η Διοίκηση Χωροφυλακής Λάρισας, όταν εμφανίστηκαν οι πρώτες εμπορικές δυσλειτουργίες, προχώρησε σε διάψευσή τους, ζητώντας από τους κατοίκους να καταγγείλουν στην αστυνομική αρχή τους διαδοσίεις για επιβολή αυστηρών ποινών.¹¹¹ Η έκρηξη της παγκόσμιας σύρραξης τροφοδότησε περισσότερο την άνηση των πολεμικών σεναρίων. Μέχρι την έναρξη της ελληνοϊταλικής αναμέτρησης όσοι διακινούσαν φήμες, όπως και εκείνοι που απλώς συζητούσαν ψευδείς ειδήσεις βρίσκονταν στο επίκεντρο των αστυνομικών διατάξεων, με τη Διοίκηση Χωροφυλακής Θεσσαλίας να υπενθυμίζει τις κυρώσεις που περιλάμβαναν σύλληψη και εκτοπισμό.¹¹²

Η Πάτρα θεωρήθηκε μία από τις πόλεις-βάσεις για τη διάδοση ανεδαφικών ειδήσεων, γεγονός που είχε επισημάνει και ο Μανιαδάκης στον νομάρχη Αχαΐας Αθανάσιο Πέππα.¹¹³ Η αισθητή παρουσία του ιταλικού στοιχείου προκαλούσε ανησυχία, αφού με την καθοδήγηση του Ιταλού προξένου, Στέργιου Γκραντενίκο, επιχείρησε συστηματικά από το 1937 (οργάνωση ιταλικής φασιστικής τρομοκρατικής ομάδας και νεολαίας, τέλεση εορτών, ίδρυση αθλητικών συλλόγων) να διαδώσει τη μουσολινική ιδεολογία, με προσεταιρισμό παιδιών από το ελληνικό στοιχείο της πόλης, χωρίς να απουσιάζουν και οι ενέργειες κατασκοπείας.¹¹⁴

¹⁰⁹ *Ηπειρωτικός Αγών*, 9, 10 Μαΐου 1939.

¹¹⁰ Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, σσ. 325-327.

¹¹¹ *Ελευθερία*, 12 Μαΐου 1939.

¹¹² *Η Θεσσαλία*, 11 Σεπτεμβρίου 1940.

¹¹³ *Νεολόγος Πατρών*, 9 Σεπτεμβρίου 1939.

¹¹⁴ Η προσπάθεια οδηγήθηκε σε αποτυχία λόγω της αρνητικής στάσης που έδειξε η τοπική κοινωνία, χωρίς να λείπουν και οι απολύσεις ιταλοπατρινών από τους χώρους εργασίας. Η συγκεκριμένη συμπεριφορά θορύβησε και το υπουργείο Εξωτερικών που απηύθυνε σύσταση στη νομαρχία τον Ιούνιο του 1939 να διαμορφωθεί με διακριτικό τρόπο ευνοϊκότερο κλίμα για το ιταλικό στοιχείο, ενώ οι δημόσιες και ιδιωτικές αρχές έπρεπε να αποστασιοποιηθούν από την εχθρική στάση της πατρινής κοινής γνώμης, βλ. Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία*, τόμ. Γ', σσ. 22-23. Η πρωτοβουλία του υπουργείου ήταν ενταγμένη στην κυβερνητική γραμμή να αποφευχθούν με

Η στρατιωτική ηγεσία αναγνώριζε ότι η ξένη προπαγάνδα ήταν παρούσα στον κρατικό μηχανισμό και στον ιδιωτικό τομέα, επικαλούμενη επαγγελματικούς λόγους (εμπορικούς, βιομηχανικούς, εκπαιδευτικούς, μεταλλευτικούς). Το πρόβλημα ήταν πιο έντονο στη Βόρεια Ελλάδα, εξαιτίας της συνδρομής ελάχιστων εκ των αλλόγλωσσων πληθυσμών, ζητώντας από τους γενικούς επιθεωρητές μιας σειράς υπουργείων να υποβάλλουν απευθείας στο ΓΕΣ ή στα οικεία Σώματα Στρατού τα τμήματα από τις υπηρεσιακές εκθέσεις που περιλάμβαναν στοιχεία για τις ενέργειες όσων ανέπτυσαν προπαγανδιστική δράση.¹¹⁵ Μεγάλη προσοχή δινόταν και στον έλεγχο των υποψηφίων προς κατάταξη στους κλάδους των ενόπλων δυνάμεων, ο οποίος για το Ναυτικό έπρεπε να επικεντρώνεται στο αν είναι αλλογενείς, ξενόγλωσσοι ή ξενικής προέλευσης, όπως και στο αν είναι δηλωμένοι κομμουνιστές ή απλά συμπαθούν τις κομμουνιστικές αντιλήψεις.¹¹⁶ Λίγο πριν την 28^η Οκτωβρίου δημοσιοποιήθηκε και ο νέος νόμος για ζητήματα κατασκοπείας, διευρύνοντας τις περιπτώσεις υπόπτων και αυστηροποιώντας τις προβλεπόμενες ποινές (επιβολή χρηματικού προστίμου) για οποιονδήποτε συλλαμβανόταν να υπονομεύει το εθνικό συμφέρον.¹¹⁷

ζ) Η ευρωπαϊκή ψυχολογία

Η διατήρηση του ηθικού προπολεμικά μετατράπηκε σε ύψιστη προτεραιότητα και για τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις. Στην Ιταλία τον χειμώνα του 1938-1939 το φρόνημα βρισκόταν σε χαμηλό επίπεδο, με τις βαρύγδουπες, αυτοκρατορικού χαρακτήρα δηλώσεις της ηγεσίας που ακολούθησαν την κατάκτηση της Αλβανίας, να μην προκαλούν ενθουσιασμό στην πλειοψηφία των πολιτών. Όλοι αντιλαμβάνονταν ότι αποτελούσαν τα προκαταρκτικά στάδια μιας ευρύτερης σύγκρουσης, χωρίς να ενισχύουν τη θέληση του πληθυσμού για συστράτευση, ούτε όμως και να μεταφράζονται σε έμπρακτη κινητοποίηση-συμμετοχή στις

κάθε τρόπο προκλητικές ενέργειες, οι οποίες θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από τη Ρώμη για όξυνση των σχέσεων, αποτελώντας αφορμή για στρατιωτική εμπλοκή των δύο χωρών.

¹¹⁵ ΓΑΚ Ν. Λάρισα, Αρχείο Δ/νσης Α' θμιας Ν. Λάρισα, Β' Εκπ/κή Περιφέρεια, Εμπιστευτικά 1939-1975 (α), φάκ. «Εμπιστευτικών Εγγράφων 1939-48»: Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους κ.κ. Γενικούς Επιθεωρητές... και Επιθεωρητές Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως, Αριθ. 1663, Αθήνα, 13 Ιουλίου 1939 όπου συνημμένη κοινοποίηση του ΓΕΣ με ημερομηνία 1 Ιουλίου 1939.

¹¹⁶ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων του Νομού, Αριθ. 17, Λάρισα, 18 Φεβρουαρίου 1939.

¹¹⁷ ΦΕΚ, Α.Ν. 2572, «Περί συμπλήρωσης του άρθρου 4 του Αναγκ. Νόμου 375/1936 'περί τιμωρίας των εγκλημάτων κατασκοπείας κ.λ.π.' και περί υποχρέωσης εμποροπλοιάρχων και πλοιοκτητών», φύλλο 314, Αθήνα, 3 Οκτωβρίου 1940. Μέχρι τότε κύριος νόμος για ζητήματα κατασκοπείας ήταν ο 375, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 375, «Περί τιμωρίας των εγκλημάτων κατασκοπείας και των εγκληματικών ενεργειών των απειλουσών την εξωτερικήν ασφάλειαν της Χώρας», φύλλο 546, Αθήνα, 18 Δεκεμβρίου 1936.

αντιαεροπορικές ασκήσεις, όπου καταγράφηκαν συσσωρευμένα κρούσματα απειθαρχίας, αδιαφορίας, τεκμηριώνοντας τον δείκτη χαμηλού ηθικού και γενικευμένης απαισιοδοξίας.¹¹⁸

Αλλά και στην Αγγλία επικρατούσε ανησυχία για το πατριωτικό πνεύμα του λαού. Το ερώτημα που απασχολούσε την ηγεσία ήταν το εξής: Θα πολεμούσαν οι Άγγλοι με την ίδια διάθεση, όπως στον «Μεγάλο Πόλεμο»; Η κατάσταση έδειξε να βελτιώνεται ύστερα από την εξασθένηση του ειρηνικού κινήματος και της πιο ρεαλιστικής πολιτικής που υιοθέτησαν οι Εργατικοί με αφετηρία την εκλογή του Clement Attlee. Επιπλέον, η κοινωνία απαιτούσε απτές αποδείξεις για την ικανότητα του κράτους να διαχειριστεί έκτακτες κρίσεις, οι οποίες θα ενδυνάμωναν τη μεταξύ τους σχέση εμπιστοσύνης, όπως και τη συλλογική ψυχολογία, με το καταφυγιακό πρόγραμμα, το οργανωμένο σχέδιο εκκένωσης και τη διανομή σε μάσκες αερίων να επιταχύνονται μετά τη Συνδιάσκεψη στο Μόναχο.

Ανεξάρτητα από τις αεραμυντικές ενέργειες που έλαβαν χώρα δύο χρόνια πριν τον πόλεμο, οι αναφορές της Mass Observation δεν ήταν θετικές. Αν και σε καμία περίπτωση δεν επικρατούσε υστερία, η κοινή γνώμη διακρινόταν από μοιρολατρία και απάθεια, θεωρώντας ότι η κυβέρνηση αντιδρούσε υπερβολικά, με τη δρομολόγηση απαγορεύσεων και περιορισμών. Βαρύτητα δόθηκε στην ενημέρωση για το δελτίο τροφίμων, καθώς η κυβέρνηση συνειδητοποίησε ότι η έλλειψη ικανού αριθμού μερίδων ήταν αρκετή για να κλονίσει την αποφασιστικότητα των πολιτών, ενώ λίγο πριν από σύρραξη συστάθηκε το υπουργείο Πληροφόρησης, για να αμβλύνει τον φόβο και να εμποδίσει τη διασπορά πανικού.¹¹⁹ Για την αποτροπή τους, οι τοπικές αρχές ήταν πολύ επιφυλακτικές στο ενδεχόμενο να μετατρέψουν από την ειρηνική περίοδο τους ανοιχτούς δημόσιους χώρους σε σημεία ανόρυξης ορυγμάτων, ώστε να μην προκληθούν δυσάρεστοι συνειρμοί που θα παρέπεμπαν στα ατελείωτα χαρακώματα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.¹²⁰

Στη Γερμανία το φρόνημα ήταν απόλυτα συνυφασμένο με τη ναζιστική ιδιότητα και την αφοσίωση στον Führer. Σύμφωνα με τον Goebbels, σε έναν ολοκληρωτικό πόλεμο αυτό έπρεπε να παρουσιάζει αναλογίες με εκείνο στην πρώτη γραμμή, έχοντας ως σημεία αναφοράς το θάρρος και τη γενναιότητα. Το ηθικό δεν αποτελούσε ατομική υπόθεση, αλλά ζήτημα της εθνικολαϊκής κοινότητας, με την ιδιότητα του μέλους να τεκμηριώνεται μέσα από τη συμμετοχή στις αντιαεροπορικές ασκήσεις, την ικανότητα αυτοπροστασίας και της αντιμετώπισης των εμπρηστικών βομβών.¹²¹ Το πολεμικό ποινικό δίκαιο τον Αύγουστο του 1938 προέβλεπε τη θανατική ποινή για όποιον επιχειρούσε να κάμψει ή να παραλύσει τη

¹¹⁸ Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σσ. 70-72, 75.

¹¹⁹ Mackay, *ό.π.*, σσ. 22-26, 37-39.

¹²⁰ Gardiner, *ό.π.*, σ. 53.

¹²¹ Süß, *ό.π.*, σ. 56.

θέληση του λαού για αντίσταση στον εχθρό.¹²² Οι προπολεμικοί περιορισμοί επιβάρυναν την ψυχολογία και στην εθνικοσοσιαλιστική κοινωνία, με την επιβολή του δελτίου τροφίμων ελάχιστα εικοσιτετράωρα πριν από την εισβολή στην Πολωνία να τεκμηριώνει τους φόβους για έναρξη των επιχειρήσεων: «Ο μέσος Γερμανός σήμερα φαίνεται απελπισμένος. Δεν μπορεί να ξεπεράσει το χτύπημα του δελτίου τροφίμων, που γι' αυτόν σημαίνει πόλεμος».¹²³

η) Η «απλουστευμένη» καθημερινότητα

Η πορεία προς τη στρατιωτική αναμέτρηση συνεπάγεται αναπόφευκτα ανατροπές στους καθημερινούς ρυθμούς, με τη χρονική και γεωγραφική απόσταση της εξωτερικής απειλής να καθορίζουν την έκταση και τον χρόνο της σταδιακής επιβολής τους. Οι αστικοί πληθυσμοί ως κύριοι δέκτες των αλλαγών οφείλουν να προσαρμόζονται στα δεδομένα που διαμορφώνονται από το ενδεχόμενο πολεμικής εμπλοκής, διευκολύνοντας το έργο των πολιτικών και στρατιωτικών αρχών. Η πειθαρχημένη και ομόθυμη συμμόρφωση συνιστά ένδειξη ότι έχουν αντιληφθεί την κρισιμότητα των στιγμών, τεκμηριώνοντας την αποφασιστικότητα και ετοιμότητά τους να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις. Αν και τυπικά η ειρηνική περίοδος συνεχίζει να υφίσταται, η καθημερινή ζωή βαθμιαία διαβρώνεται από δυσάρεστες ανατροπές, καινοφανείς περιορισμούς και ανασφάλεια, αφού είναι υποχρεωμένη να αποποιηθεί αγαθά, ανέσεις και βολικές συνήθειες, προετοιμαζόμενη για τις μελλοντικές έκτακτες συνθήκες.

Για την Ελλάδα το γεγονός που οριοθέτησε τις εξελίξεις στο πεδίο της καθημερινότητας μέχρι την 28^η Οκτωβρίου ήταν η έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Αμέσως μετά την 1^η Σεπτεμβρίου οι κυβερνητικές πρωτοβουλίες (υπουργικές αποφάσεις, αστυνομικές και αγορανομικές διατάξεις) προκάλεσαν αλυσιδωτές παρενέργειες, επηρεάζοντας τον δημόσιο και ιδιωτικό βίο. Από τη στάση και τη συμπεριφορά των πολιτών σε χώρους κοινωνικών συναναστροφών και συγκεντρώσεων, μέχρι τον τεμαχισμό του άρτου στο τραπέζι επιβλήθηκαν «πρέπει και μη», διαμορφώνοντας, ένα νέο τοπίο στους ρυθμούς και στον τρόπο διαβίωσης. Το πιο σημαντικό, ωστόσο, ήταν η διατήρηση της ψυχραιμίας και η αποφυγή σπασμωδικών συναισθηματικών αντιδράσεων, τη στιγμή που διατυπώνονταν απαισιόδοξες εκτιμήσεις για τη χρονική έκταση της σύγκρουσης.

Λίγες ημέρες μετά την έναρξή της το υφυπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας (ΥΔΑ) προχώρησε σε δύο ανακοινώσεις. Με αυτές επιβλήθηκαν αυστηροί κανόνες στον δημόσιο

¹²² Φρήντριχ, *ό.π.*, σ. 602.

¹²³ Γουίλιαμ Σίφερ, *Ημερολόγιο του Βερολίνου. Σημειώσεις ενός ξένου ανταποκριτή 1934-1941*, μετάφρ. Νίκος Ζουμπουλάκης, Εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα 1997, σ. 144.

λόγο και τη συμπεριφορά, αποβλέποντας στην επικράτηση της τάξης, στον περιορισμό του ενδεχομένου να επικρατήσει ο μεταδιδόμενος φόβος και στην αποφυγή προκλητικών και αμφιλεγόμενων ενεργειών από τους πολίτες. Οι τελευταίες θα μπορούσαν να δημιουργήσουν κλίμα φανατισμού και πόλωσης σε μία χώρα που ακολουθούσε τη γραμμή της ουδετερότητας στην εξωτερική πολιτική και να λειτουργήσουν διχαστικά στο εσωτερικό της κοινωνίας.

Η πρώτη απαγόρευε τις συζητήσεις και τα σχόλια που σχετίζονταν με την εξέλιξη της ευρωπαϊκής αναμέτρησης, τα οποία θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε διαπληκτισμούς και εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς. Περιλάμβανε τους δημόσιους χώρους, τα μέσα μαζικής μεταφοράς, παραδοσιακά σημεία της μεσοπολεμικής καθημερινότητας, όπως ήταν τα καφενεία, και συνοδευόταν από αυστηρές προειδοποιήσεις για αυθημερόν παραπομπή των παραβατών στην Επιτροπή Ασφάλειας. Η δεύτερη ανακοίνωση απαγόρευε στη διάρκεια των θεατρικών παραστάσεων, της προβολής κινηματογραφικών έργων ή σε οποιαδήποτε άλλη δημόσια εκδήλωση την έκφραση επιδοκίμασιών ή αρνητικών σχολίων εναντίον κρατών που εμπλέκονταν στη σύρραξη, καθώς όσοι δε συμμορφώνονταν θα συλλαμβάνονταν από τις αστυνομικές αρχές, αντιμετωπίζοντας την ποινή του εκτοπισμού.¹²⁴

Η «πολεμική λογοκρισία» γρήγορα διευρύνθηκε, περιλαμβάνοντας και τους εργασιακούς χώρους. Το υπουργείο Οικονομικών απαγόρευσε την ανάγνωση εφημερίδων από τους υπαλλήλους στα γραφεία των οικονομικών υπηρεσιών, όπως επίσης και τη διατύπωση σχολίων με επίκεντρο τις ευρωπαϊκές εξελίξεις, ώστε να παραμένουν απερίσπαστοι, μακριά από συμπεριφορές που θα ήταν ικανές να προκαλέσουν εκνευρισμό και ένταση στον εργασιακό χώρο. Δικαίωμα εισόδου διέθεταν οι υπάλληλοι και οι ιδιώτες υπό την αυστηρή προϋπόθεση ότι το ζήτημα ήταν οικονομικού περιεχομένου και μόνο κατά τις ώρες στις οποίες επιτρεπόταν η προσέλευσή τους, αφού σε διαφορετική περίπτωση απαγορευόταν ρητά.¹²⁵ Οι εκπαιδευτικές αρχές απαγόρευσαν στους εκπαιδευτικούς να συζητούν και να διατυπώνουν σχόλια για μη υπηρεσιακά ζητήματα εντός των σχολικών μονάδων, οι επισκέψεις σε αυτές θα πραγματοποιούνταν στις καθορισμένες ώρες,¹²⁶ με τις ανατροπές να περιλαμβάνουν και την αναστολή χορήγησης κανονικών αδειών, όπως έκανε το υπουργείο Παιδείας για το προσωπικό των εξαρτημένων από αυτό υπηρεσιών.¹²⁷

¹²⁴ *Μακεδονία*, 6, 7 Σεπτεμβρίου 1939. Τον Μάρτιο του 1939 για πρώτη φορά το ΥΔΑ απαγόρευσε στους κινηματογράφους αποδοκίμασιές στη διάρκεια προβολής των επίκαιρων, τις οποίες απέδιδε σε «[...] κομμουνιστικά και άλλης φύσεως ύποπτα στοιχεία [...]», βλ. *Ακρόπολις*, 29 Μαρτίου 1939.

¹²⁵ *Η Θεσσαλία*, 10 Οκτωβρίου 1939.

¹²⁶ ΓΑΚ Ν. Αχαΐας, Β' Γυμνάσιο Αρρένων Πατρών, (ΑΒΕ 360), φάκ. «Εισεληθόντων Εγγράφων, από 1-1-1939 έως 31-1-1940 από 1-700»: Ο Γενικός Επιθεωρητής της ΙΑ' Εκπαιδ. Περιφέρειας, προς τους κ.κ. Δ/τάς των Σχολείων Περιφέρειας, Αριθ. 85, Πάτρα, 16 Οκτωβρίου 1939.

¹²⁷ ΓΑΚ Ν. Λάρισας, Αρχείο Δ/σης Α'θμιας Ν. Λάρισας, Β' Εκπ/κή Περιφέρεια, Εμπιστευτικά 1939-1975 (α), φάκ. «Εμπιστευτικών Εγγράφων 1939-1948»: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς Άπαν το

Τον Σεπτέμβριο του 1939 διαμορφώθηκαν και τα εθνικά συνθήματα που αφορούσαν την επικράτηση αυστηρού πνεύματος οικονομίας και την αποφυγή σπατάλης στις καθημερινές δραστηριότητες του αστικού κυρίως πληθυσμού. Από τις στήλες των εφημερίδων προπαγανδίστηκε η συμβολή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ώστε η προσπάθεια για περιστολή των δαπανών να είναι απόρροια συνδυασμένων ενεργειών όχι μόνο από την κορυφή, αλλά και από τη βάση της κοινωνίας. Ανεξάρτητα από τις κυβερνητικές απαγορεύσεις που αφορούσαν τον κρατικό μηχανισμό, όπως ήταν οι περιορισμοί στην κατανάλωση του ηλεκτρικού ρεύματος ή τα καύσιμα, όφειλαν και οι πολίτες να συνδράμουν την εκστρατεία για ελαχιστοποίηση των δαπανών, αποφεύγοντας οτιδήποτε μπορούσε να θεωρηθεί περιττό στο τραπέζι, στη διασκέδαση, στη μετακίνηση ή στην ενδυμασία. Ο μικρόκοσμος της καθημερινότητας έπρεπε να διακρίνεται από καταναλωτική πειθαρχία, στηρίζοντας με τις δικές του δυνάμεις τον αγώνα της απόλυτης οικονομίας. Ήταν επιβεβλημένο οι κάτοικοι στις πόλεις να αναθεωρήσουν την αξία των υλικών αγαθών και ανέσεων, να αναζητήσουν τη μεγαλύτερη δυνατή απλότητα και λιτότητα στους όρους διαβίωσης, να επανεκτιμήσουν την αξία της οικιακής ζωής, αποδεικνύοντας έμπρακτα ευελιξία και συνειδητή προσαρμογή στις περιορισμένες καταναλωτικές απαιτήσεις που είχε διαμορφώσει η ευρωπαϊκή σύρραξη.

Το πνεύμα της οικονομίας έπρεπε να επικρατήσει στις διατροφικές συνήθειες και πρακτικές. Η φειδώ στην κατανάλωση και στη φθορά του άρτου αναγορεύτηκε σε ιερή υποχρέωση και πατριωτικό καθήκον προς την οικογένεια και το κοινωνικό σύνολο, ο τεμαχισμός πραγματοποιούνταν με καθορισμένο τρόπο, τα περιφρονημένα ψίχουλα απέκτησαν ξαφνικά ιδιαίτερη αξία, τη στιγμή που η συντήρησή του, όπως και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης, ακολουθούσε κανόνες.¹²⁸ Η διατροφική ποικιλία και οι λιχουδιές ήταν ανάγκη να περιοριστούν, με την πατάτα και τη φθινοπωρινή φακή να καταλαμβάνουν ολοένα και μεγαλύτερο μερίδιο στο τραπέζι, η πρώτη στη θέση του άρτου,¹²⁹ η δεύτερη σε εκείνη του κρέατος.¹³⁰ Οι νομαρχίες παρότρυναν την ανάπτυξη της οικιακής πτηνοκτηνοτροφίας, ώστε

προσωπικόν του καθ' ημάς Υπουργείου, Εξηρητημένων Υπηρεσιών και Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου, Αριθ. 1473, Αθήνα, 18 Ιουνίου 1940.

¹²⁸ Οι συστάσεις είχαν αποδέκτη κυρίως τη νοικοκυρά για τη σωστή διατήρηση του άρτου, την κοπή σε μικρά και λιγότερα τεμάχια από τον απαιτούμενο αριθμό την ώρα του γεύματος, ενώ ο τεμαχισμός θα έπρεπε να γίνεται σε μεγάλο δίσκο, ώστε να συλλέγονται τα ψυχία και να χρησιμοποιούνται για τη δημιουργία φαγητών. Η εκμετάλλευση των απαξιωμένων ψυχίων από τις 1.750.000 οικογένειες θα εξοικονομούσε την ημέρα σαράντα τόνους άρτου, με το ετήσιο όφελος να υπολογίζεται στα 92.345.000 δρχ., βλ. ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 130: Υφυπουργείον Αγορανομίας, προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητές, Νομάρχας και Επάρχους, Αριθ. 1050, Αθήνα, 26 Σεπτεμβρίου 1940.

¹²⁹ *Μακεδονία*, 17 Σεπτεμβρίου 1939.

¹³⁰ Για τη διατροφική προώθηση της φακής η Νομαρχία Λάρισας εξέδωσε εγκύκλιο με υποδείξεις γεωπόνων για τη συστηματική της καλλιέργεια, βλ. ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Προέδρους των Κοινοτήτων του Νομού, Αριθ. 33743, Λάρισα, 22 Σεπτεμβρίου 1939.

να εξασφαλιστεί η μέγιστη αυτάρκεια σε συγκεκριμένα προϊόντα (αυγά, τυρί, βούτυρο, γάλα) και να περιοριστούν οι δαπανηρές εισαγωγές κρέατος. Παράλληλα, δημοσιοποιούσαν συστάσεις για τη διατροφική αξιοποίηση ξηρών καρπών (σύκα, καρύδια, σταφίδα, φουντούκια), οι θρεπτικές ιδιότητες των οποίων τους είχαν μετατρέψει σε τροφή με ιδιαίτερη αξία για τον πληθυσμό και κυρίως για την παιδική ηλικία.¹³¹

Μία κατηγορία αγαθών στην οποία έπρεπε να επιτευχθεί οικονομία ήταν τα εισαγόμενα είδη, με πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις τον καφέ και τη ζάχαρη. Το επώδυνο συναλλαγματικό κόστος που συνεπαγόταν η προμήθειά τους από το εξωτερικό,¹³² αλλά και οι βραχύβιες, περιοδικές ελλείψεις, επέβαλλαν τη χρήση υποκατάστατων προϊόντων σε ολοένα και πιο έντονο βαθμό. Για τον πρώτο επιστρατεύτηκε ο συκοκαφές, παρά τη δυσαρέσκεια που η χρήση του προκαλούσε στο καταναλωτικό κοινό,¹³³ ενώ για τη ζάχαρη η σύσταση ήταν επικεντρωμένη στο πετιμέζι.¹³⁴ Ως εναλλακτικές επιλογές προτάθηκαν η χρήση της σταφιδίνης σε γλυκίσματα, η οποία ανεξάρτητα από την πολύτιμη οικονομία σε συνάλλαγμα θα στήριζε και τους σταφιδοπαραγωγούς σε μία δύσκολη στιγμή, αλλά και το μέλι, όπως συνιστούσε η νομαρχία Αχαΐας για τις εορτές των Χριστουγέννων.¹³⁵

Τον Ιούλιο του 1940 το υφυπουργείο Αγορανομίας ζήτησε από τις βιομηχανίες αεριούχων ποτών να περιορίσουν τη χρήση ζάχαρης σε ποσοστό 15%,¹³⁶ για να την αποκλείσει οριστικά δύο μήνες αργότερα, επιβάλλοντας την αξιοποίηση της σταφιδίνης από τα ζαχαροπλαστεία και τις βιομηχανίες ζαχαρωδών προϊόντων και αεριούχων ποτών.¹³⁷ Αναζητήθηκαν και άλλες λύσεις, όταν αρκετοί έμποροι προχώρησαν σε παραγγελίες σταφυλοζάχαρου για χρήση στον καφέ, στο τσάι και στην παρασκευή γλυκισμάτων, μία πρακτική που χρησιμοποιούνταν ευρέως και στο εξωτερικό.¹³⁸

Από την προσπάθεια περιστολής των δαπανών δε θα μπορούσαν να απουσιάσουν και οι συστάσεις για την ενδυμασία, με αποδέκτη κυρίως τον γυναικείο πληθυσμό, ο οποίος θα

¹³¹ Στο ίδιο: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Δημάρχους Λαρίσης και Παγασών, Προέδρους Κοινοτήτων του Νομού και Προέδρους Γεωργικών Συν/μών, «Περί αναπτύξεως οικιακής πτηνοκτηνοτροφίας», Αριθ. 158, Λάρισα, 9 Σεπτεμβρίου 1939.

¹³² Το 1939 η χώρα εισήγαγε 68.000 τόνους ζάχαρη, με την αξία τους να ανέρχεται στα 371 εκατομμύρια δρχ., χωρίς να υπολογίζεται σε αυτό η δασμολογική επιβάρυνση, βλ. Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 19.

¹³³ *Η Θεσσαλία*, 7 Δεκεμβρίου 1939.

¹³⁴ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Δημάρχους Λαρίσης και Παγασών, Προέδρους Κοινοτήτων Νομού και Προέδρους Γεωργικών Συν/μών, «Περί αναπτύξεως οικιακής πτηνοκτηνοτροφίας», Αριθ. 158, Λάρισα, 9 Σεπτεμβρίου 1939.

¹³⁵ *Νεολόγος Πατρών*, 20 Δεκεμβρίου 1939.

¹³⁶ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Υπουργείο Επισιτισμού, φάκ. 22, 2^{ος} υποφάκ.: Υφυπουργείον Αγορανομίας, προς την Γεν. Διοίκησιν Ηπείρου, Αριθ. 48251, Αθήνα, 13 Ιουλίου 1940.

¹³⁷ Στο ίδιο: Υφυπουργείον Αγορανομίας, προς Γενικήν Δ/σιν Ηπείρου, Νομαρχίαν Πάτρας, Αριθ. 77183, Αθήνα, 5 Σεπτεμβρίου 1940.

¹³⁸ *Η Θεσσαλία*, 12 Ιανουαρίου 1940.

έπρεπε να εγκαταλείψει κάθε σκέψη για πολυτελή ρούχα και εισαγόμενα ακριβά καλλυντικά. Η υπενθύμιση-προβολή της κοινωνικής θέσης και η διάθεση επίδειξης οικονομικών δυνατοτήτων και υλικών αγαθών, όχι μόνο έδειχναν ασύμβατες με την οικονομική σταυροφορία, αλλά δεν εναρμονιζόταν με τη σοβαρότητα-κρισιμότητα των στιγμών.¹³⁹

Το εθνικό σύνθημα «Οικονομία παντού» δεν εφαρμόστηκε ωστόσο με την ίδια αυστηρότητα στον δημόσιο βίο. Η πιο ηχηρή απόκλιση ήταν τα ποσά των δημοτικών προϋπολογισμών για τις εορταστικές εκδηλώσεις με αφορμή την «εθνική επέτειο» της 4^{ης} Αυγούστου. Ο αντιστράτηγος Αλέξανδρος Μαζαράκη-Αινιάν υπολογίζει ότι το ποσό που δαπανήθηκε για τον τριήμερο πανελλαδικό εορτασμό της δεύτερης επετείου από την επιβολή της δικτατορίας έφτασε τα 200 εκατομμύρια,¹⁴⁰ στην προσπάθειά της να διασκεδάσει τις εντυπώσεις μετά το αποτυχημένο κίνημα των Χανίων.¹⁴¹ Ο εκτροχιασμός των εορταστικών δαπανών ήταν μία εξέλιξη που δεν μπόρεσε να αποτραπεί, παρά τις υποδείξεις που απηύθυναν οι νομαρχίες προς δημοτικές και κοινοτικές αρχές για αποφυγή της σπατάλης. Η νομαρχία Λάρισας κοινοποίησε συστάσεις, ώστε στις εκδηλώσεις για τη «Λαϊκή και Πανελλήνια εορτή» της 4^{ης} Αυγούστου να αποφευχθούν οι υπέρμετρες-άσκοπες δαπάνες σε βάρος των κοινοτικών προϋπολογισμών: «Διότι ο Αρχηγός του κράτους ως έμβλημα έχει την περισυλλογήν και την οικονομίαν. Πρέπει να αποφύγητε και το ελάχιστον σχόλιον ότι το ιερόν κοινοτικόν χρήμα δαπανάται με σπατάλην». Ομολογία των οικονομικών δημοτικών υπερβάσεων συνιστά και το γεγονός ότι στο ίδιο έγγραφο παρατίθεται ως παράδειγμα κοινότητα, η οποία στον εορτασμό του περασμένου έτους έδειξε «[...] ακράτητον ενθουσιασμόν [...] χωρίς να θίξη το κοινοτικόν ταμείον».¹⁴²

Ο δήμος Ιωαννίνων στην τριετία 1937-1939 για τη ρίψη πυροτεχνημάτων στον «Λαϊκόν εορτασμό της 4^{ης} Αυγούστου» διέθεσε 66.000 δρχ.,¹⁴³ με τον αντίστοιχο στην Πάτρα να προσφέρει αναλογικά το ίδιο ποσό για ένα έτος (20.600 δρχ.).¹⁴⁴ Η πρακτική εφαρμόστηκε και στις επετειακές εκδηλώσεις του 1939 με τον Βρετανό πρεσβευτή, Michael Palairret, να

¹³⁹ Στο ίδιο, 17 Οκτωβρίου 1939.

¹⁴⁰ Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1948, σ. 504.

¹⁴¹ Το κίνημα έλαβε χώρα στις 28 Ιουλίου 1938 και αποτέλεσε τη σημαντικότερη ενέργεια από τον διωκόμενο πολιτικό κόσμο εναντίον της δικτατορίας. Κατέρρευσε, ωστόσο, την επόμενη ημέρα λόγω αδυναμιών οργάνωσης και συντονισμού, παρέχοντας τη δυνατότητα στο καθεστώς να προχωρήσει σε μία εντυπωσιακή στρατιωτική κινητοποίηση ως επίδειξη δύναμης. Σύμφωνα με τον Εμμανουήλ Τσουδερό, διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας και κύριο πρωταγωνιστή-χρηματοδότη του, αποσκοπούσε στην άσκηση πίεσης προς τον Γεώργιο, ώστε να αποκαταστήσει τη συνταγματική νομιμότητα, χωρίς να αμφισβητεί τον μοναρχικό θεσμό, βλ. Ιωάννης Κολιόπουλος «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 394.

¹⁴² ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρονίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Προέδρους των Κοινοτήτων του Νομού, Αριθ. 24506, Λάρισα, 20 Ιουλίου 1938.

¹⁴³ ΙΑΔΙ, Πράξεις 225 της 30^{ης} Ιουλίου 1937, 132 της 28^{ης} Ιουλίου 1938 και 144 της 19^{ης} Ιουλίου 1939.

¹⁴⁴ Λάζαρης, *Η Πολιτική Ιστορία*, τόμ. Γ', σ. 27.

σχολιάζει ότι ο εορτασμός έγινε: «[...] Με τη συνηθισμένη κατασπατάληση του δημοσίου χρήματος και με τον στριγκό ήχο του προπαγανδιστικού μηχανισμού να δουλεύει σε πλήρη δράση».¹⁴⁵ Αποκορύφωμα της δαπανηρής συμπεριφοράς αποτέλεσαν οι εορτασμοί τον Αύγουστο του 1940, οι οποίοι προκάλεσαν αρνητική εντύπωση και την αποδοκιμασία ακόμη και του Αμβρόσιου Τζίφου, υφυπουργού Εμπορικής Ναυτιλίας: «Προσωπικά πιστεύω ότι ήταν λάθος να εορταστεί η επέτειος υπό αυτές τις συνθήκες. Το φεστιβάλ του 1940 ήταν, πραγματικά, μια μεγάλη αποτυχία. Ο κόσμος θεωρεί ότι είναι ασυγχώρητο να ξοδεύεις χρόνο και χρήμα σε επετείους όταν ο εχθρός είναι προ των πυλών».¹⁴⁶

Ενδεικτικό παράδειγμα απόκλισης από το πνεύμα οικονομίας ήταν και τα ποσά που διέθεταν οι δήμοι για την υποδοχή-παραμονή του Γεώργιου και κυβερνητικών στελεχών. Τα έξοδα υποδοχής και δεξίωσης του πρώτου από τον δήμο Παγασών ανήλθαν το 1938 σε 350.000 δρχ.¹⁴⁷ Ο δήμος Πατρών με αφορμή την επίσκεψη Μεταξά τον Ιούνιο ενέκρινε πίστωση 200.000 δρχ., αν και τον προηγούμενο μήνα η νομαρχία είχε διαγράψει πιστώσεις πρόνοιας και πολιτισμού ύψους 231.000 δρχ.¹⁴⁸ Για τον ίδιο λόγο ο δήμος Ιωαννίνων, σε συνδυασμό και με τις εκδηλώσεις για την πρώτη επέτειο της δικτατορίας, διέθεσε περίπου 170.000 δρχ., οι οποίες μάλιστα εγκρίθηκαν χωρίς δημόσιο διαγωνισμό.¹⁴⁹

Η διασκέδαση εναρμονίστηκε με τη σειρά της στο κλίμα περιορισμών και απαγορεύσεων. Με διάταξη του ΥΔΑ η δημιουργία νέων κέντρων ήταν ανέφικτη, ενώ επιβλήθηκαν περιορισμοί στην είσοδο αλλοδαπών, για να εργαστούν σε αυτά, ώστε να ελαχιστοποιηθεί η περίπτωση εχθρικής προπαγάνδας-κατασκοπείας και χαλάρωσης των ηθών, ιδίως στις πόλεις που διέθεταν λιμάνια.¹⁵⁰ Ήταν αδήριτη ανάγκη η κοινωνία να παραμείνει απερίσπαστη και να διακρίνεται από αυτοπειθαρχία και προσήλωση στις απαιτήσεις που είχε διαμορφώσει η παγκόσμια σύρραξη. Οι πολίτες όφειλαν να συμμορφωθούν στο νέο πλαίσιο ψυχαγωγίας, η λειτουργία των κέντρων ολοκληρωνόταν μισή ώρα μετά τα μεσάνυχτα, χωρίς να λείπουν και οι διατυπώσεις αιτημάτων για παράταση του ωραρίου μέχρι τις 2:00 π.μ.¹⁵¹ Τον Οκτώβριο του 1939 απαγορεύτηκαν οι δημόσιοι χοροί για οικονομία και λόγους ηθικής ευπρέπειας, αφού η πραγματοποίησή τους κρίθηκε ασύμβατη, τη στιγμή που η απώλεια της ζωής στα πεδία των μαχών, όπως και των άμαχων

¹⁴⁵ Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά*, σ. 93.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 402 υποσ. 125.

¹⁴⁷ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξεις 780 της 3^{ης} και 782 της 10^{ης} Μαΐου 1938.

¹⁴⁸ ΔΒΠ, Πράξεις 554 της 9^{ης} Ιουνίου και 430 της 10^{ης} Μαΐου 1938.

¹⁴⁹ ΙΑΔΙ, Πράξη 225 της 30^{ης} Ιουλίου 1937.

¹⁵⁰ *Μακεδονία*, 7 Σεπτεμβρίου 1939.

¹⁵¹ *Κήρυξ*, 1 Φεβρουαρίου 1940.

στα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα, εξαιτίας του εντεινόμενου αεροπορικού πολέμου διευρυνόταν με την πάροδο του χρόνου.¹⁵²

Στην Κέρκυρα τον Ιούνιο του 1940 οι εορταστικές εκδηλώσεις για την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα ήταν μάλλον υποτονικές,¹⁵³ ενώ στον Βόλο το κλίμα στις Αποκριές του ιδίου έτους ήταν μελαγχολικό και απαισιόδοξο, επικρατούσε ελάχιστο κέφι, με μοναδική διέξοδο διασκέδασης την πραγματοποίηση συνεστιάσεων και χορών σε κλειστούς χώρους.¹⁵⁴ Η καθιερωμένη βόλτα στους φωτισμένους και στολισμένους εμπορικούς δρόμους των αστικών κέντρων, που για πολλούς αποτελούσε μορφή εκτόνωσης, πρόσκαιρης απόδρασης και ψυχικής ευχαρίστησης, έπαψε να υφίσταται μετά τον Σεπτέμβριο του 1939, όταν τις απογευματινές ώρες παρουσίαζαν μία ασυνήθιστη και μελαγχολική εικόνα. Το «δελτίο» στην κατανάλωση του ηλεκτρικού ρεύματος επέβαλλε το κλείσιμο των εμπορικών καταστημάτων, τις κλειστές και σκοτεινές βιτρίνες, αφού ακόμα και οι εξωτερικές φωτεινές επιγραφές παρέμεναν σβηστές. Οι κεντρικοί δρόμοι, που άλλοτε ισοδυναμούσαν με τον εμπορικό και οικονομικό τους «πνεύμονα», σφύζοντας από καταναλωτική κίνηση, τώρα είχαν νεκρώσει με βιαστικούς, σιωπηλούς και αδιάφορους διαβάτες που προσπερνούσαν μηχανικά. Η αβεβαιότητα και η οικονομική ανέχεια είχε προκαλέσει πλήρη στασιμότητα, με το κοινό να εμφανίζεται διστακτικό και απρόθυμο να προχωρήσει σε αγορές.

Οι περιορισμοί είχαν μεγαλύτερο αντίκτυπο στις επαρχιακές πόλεις και λιγότερο στην Αθήνα, με τις επιλογές ψυχαγωγίας να είναι περιορισμένες και επικεντρωμένες στον κινηματογράφο, στη χαρτοπαιξία ή σε κάποια περιφερόμενη θεατρική παράσταση από την πρωτεύουσα. Η τελευταία διέθετε κινηματογραφικές αίθουσες, θεατρικούς χώρους, κέντρα διασκέδασης με συνέπεια οι κάτοικοι να αισθάνονται λιγότερο τις συνέπειες των απαγορεύσεων. Στην περίοδο της δικτατορίας γνώρισε άφθονες αποκριάτικες εκδηλώσεις, ακόμα και το 1940, με υπεύθυνο τον υπουργό Διοικήσεως Πρωτεύουσας, Κωνσταντίνο Κοτζιά, που περιλάμβαναν παρελάσεις αρμάτων, πολλά από τα οποία προπαγάνδιζαν τα καθεστωτικά επιτεύγματα.¹⁵⁵ Η πολεμική προπαρασκευή έπρεπε να διακρίνεται από τις λιγότερες δυνατόν αναταράξεις στους καθημερινούς ρυθμούς, εξέλιξη που ικανοποιούσε και τον Μεταξά, όπως σημειώνει στο ημερολόγιό του στις 3 Μαρτίου 1940: «[...] Λένε (η Μαρίκα Κοτοπούλη) ότι ο κόσμος διασκεδάζει πολύ. Αυτό με εχαροποίησε».¹⁵⁶

¹⁵² *Η Θεσσαλία*, 4 Οκτωβρίου 1939.

¹⁵³ *Κέρκυρα*, 6 Ιουνίου 1940.

¹⁵⁴ *Η Θεσσαλία*, 23 Φεβρουαρίου 1940.

¹⁵⁵ Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθηναϊκή Αποκριά*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1990, σσ. 121-122.

¹⁵⁶ Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιου*, τόμ. Δ', σ. 455.

Το νέο τοπίο στη διασκέδαση αποτέλεσε και μία ευκαιρία, για να αναθεωρηθούν οι υφιστάμενες επιλογές διαβίωσης, σηματοδοτώντας μία ευρύτερη αλλαγή στην καθημερινή ζωή. Η ανάγκη για απλοποίηση έπρεπε να καταλαμβάνει κεντρική θέση στον τρόπο σκέψης και ζωής των Ελλήνων, θέτοντας στο περιθώριο εύκολες και γοητευτικές προσεγγίσεις υλικού ευδαιμονισμού. Οι πολίτες όφειλαν να συνηθίσουν να ζουν με λιγότερα αγαθά, λιγότερες ανέσεις, λιγότερες απολαύσεις. Σταδιακά επανήλθαν στο προσκήνιο συνήθειες παραμελημένες ή και απαξιωμένες από αρκετούς, όπως ήταν ο περίπατος, το διάβασμα ενός βιβλίου ή ακόμα και η παραμονή στον χώρο του σπιτιού. Άλλωστε, οι αερόπληκτες ευρωπαϊκές πόλεις και οι δοκιμαζόμενοι σκληρά πληθυσμοί τους είχαν μετατραπεί σε οδυνηρή υπενθύμιση για τον υψηλό βαθμό αστάθειας στη ζωή και διαρκή παραδείγματα της ανθρώπινης προσπάθειας για επιβίωση με ελάχιστα μέσα και αγαθά.

Ο μεγάλος κερδισμένος από την έκρηξη του ευρωπαϊκού πολέμου ήταν το καφενείο, ενδυναμώνοντας την ήδη ισχυρή του θέση ως ο κύριος χώρος των ανδρικών κοινωνικών συναναστροφών.¹⁵⁷ Η αυτονόητη ύπαρξη του ραδιοφώνου, σε αντίθεση με τις οικίες, το μετέτρεψε, ιδίως μετά τις στρατιωτικές εξελίξεις την άνοιξη του 1939, σε αποκλειστικό τόπο συλλογικής ενημέρωσης, αφού η ραδιοφωνική συσκευή μετέφερε αστραπιαία τις ειδήσεις και την εμπόλεμη ατμόσφαιρα. Η είδηση για παράδειγμα που αφορούσε την έναρξη του πολέμου μεταδόθηκε στη χώρα από τα λιγοστά ραδιόφωνα, προλαβαίνοντας χρονικά τις εφημερίδες.

«Το βραδάκι ανέβηκα στο Κουλέ-Καφε κι άκουσα σ' ένα καφενείο την ελληνική εκπομπή του Βερολίνου. Ήταν η μόνη ξένη εκπομπή, που μπορούσε ν' ακούγεται δυνατά σε δημόσιους χώρους. Μου φαίνονταν όλα σκοτεινιασμένα. Κόσμος πολύς είχε μαζευτεί. Όπως σκαρφάλωναν για τα σπίτια τους κατάκοποι με τα ζεμπίλια στα χέρια, σταματούσαν και άκουγαν φαρμακωμένοι. Η καημένη η Πολωνία σαρώνονταν απ' τους γερμανούς».¹⁵⁸

Ο συνωστισμός των θαμώνων γύρω τους, ο διαχωρισμός σε αγγλόφιλους και γερμανόφιλους, ιδίως μετά την κατάληψη της Ολλανδίας τον Μάιο του 1940, η διέξοδος στην αχαλίνωτη, ανθρώπινη πολεμική φαντασία, οι φραστικές αντεγκλήσεις που οδηγούσαν σε χειροδικίες και οι προβλέψεις για την πορεία των επιχειρήσεων διαμόρφωναν στο εσωτερικό

¹⁵⁷ Οι συντηρητικοί υπολογισμοί προσδιορίζουν ότι ο αριθμός τους ξεπερνούσε τα 30.000, με το καθένα να αναλογεί σε διακόσιους τριάντα κατοίκους, βλ. *Η Θεσσαλία*, 18 Ιουνίου 1940. Στον Βόλο των 55.000 περίπου κατοίκων το φθινόπωρο του 1939 υπήρχαν περισσότερα από εκατόν ογδόντα, βλ. στο ίδιο, 23 Σεπτεμβρίου 1939. Στην Πάτρα των 79.570 κατοίκων ο αντίστοιχος αριθμός ήταν διακόσια, βλ. Λάζαρης, *Η Πολιτική Ιστορία*, τόμ. Γ', σ. 16 και «Πληθυσμός της Ελλάδος», σ. 21.

¹⁵⁸ Ιωάννου, *ό.π.*, σσ. 21-22.

«εμπόλεμο σκηνικό». Η επαρχιακή πλήξη-μονοτονία υποχωρούσαν μπροστά στις δυναμικές, θεωρητικές προβλέψεις, εδραιώνοντας τον ρόλο τους ως «Άρειο Πάγο» των εξελίξεων και τη σύγκρουση ως αποκλειστικό θέμα συζήτησης στις καθημερινές συναναστροφές.¹⁵⁹

Ο Δημήτρης Τσιλιβίδης ανακαλεί την ατμόσφαιρα των καφενείων και τις προτιμήσεις του ακροατηρίου:

«Στη γειτονιά που έμενα ήταν ένα καφενείο λαϊκό, οι θαμώνες ήταν λαϊκοί άνθρωποι [...] ραδιόφωνα δεν υπήρχαν στα σπίτια, υπήρχαν όμως στα καφενεία [...]. Πήγαινα και εγώ κατά τις 7 η ώρα το απόγευμα. Είχε εκπομπή το BBC και [...] θα είχε εκπομπή και το Βερολίνο. Οι δύο εκπομπές ήταν η μία μετά την άλλη. Το ακροατήριο του καφενείου που οι περισσότεροι ήταν λαϊκής προέλευσης, όταν μιλούσε ο Γερμανός έβλεπε την αποδοχή από κάτω, όταν μιλούσε ο Εγγλέζος όχι τόσο. Ήταν ένα καλό δείγμα αυτής της συμπάθειας, η οποία επεκτάθηκε και έγινε θαυμασμός όταν οι Γερμανοί κατέλαβαν το Παρίσι, [...] στο σχολείο, στην τάξη μας μέσα ήταν αρκετά παιδιά γερμανόφιλα και μερικά αγγλόφιλα [...].¹⁶⁰

Μάλιστα, ο διχασμός ανάμεσα στους δύο μεγάλους συνασπισμούς επηρέασε και τις ανθρώπινες σχέσεις, προκαλώντας ψυχρότητα, νευρικότητα και ανεπαίσθητη καχυποψία μεταξύ των πολιτών. Η εικόνα του κατάμεστου, μεσοπολεμικού καφενείου με σημείο αναφοράς τη ραδιοφωνική συσκευή περιλάμβανε και την ύπαιθρο, όπου παρά το κόστος αγοράς, συντήρησης και εγκατάστασης, «φιλοπρόδοι κάτοικοι, ιδιοκτήτες κέντρων» προχωρούσαν στην απόκτησή της, εξέλιξη που ισοδυναμούσε με «ευλογία Θεού και τον ίδιον τον πολιτισμόν».¹⁶¹

Οι περιορισμοί επηρέασαν και τις μετακινήσεις των πολιτών στο εσωτερικό και προς το εξωτερικό. Το δελτίο καυσίμων οριοθέτησε τις χιλιομετρικές αποστάσεις που μπορούσαν να διανύσουν οι κάτοικοι των πόλεων, επιβάλλοντας περικοπές δρομολογίων στα αστικά-

¹⁵⁹ *Η Θεσσαλία*, 18, 25 Μαΐου 1940.

¹⁶⁰ Η προϋπάρχουσα συμπάθεια προς τους Γερμανούς από ένα μέρος των κατοίκων του Βόλου, σύμφωνα με τον Τσιλιβίδη, ήταν αποτέλεσμα των δυσάρεστων αναμνήσεων και της πείνας που είχε προκαλέσει στην τοπική κοινωνία ο συμμαχικός αποκλεισμός των Αγγλογάλλων στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά και των ισχυρών οικονομικών σχέσεων που είχαν αναπτύξει οι Γερμανοί με τη Μαγνησία, εισάγοντας μεγάλες ποσότητες τοπικών προϊόντων, όπως λάδι, ελιές, καπνό και κρασί. Γεώργιος Γιώτης, *Ιδιωτική συλλογή προφορικών συνεντεύξεων: Συνέντευξη Δημητρίου Τσιλιβίδη*, Βόλος, 20 Οκτωβρίου 2015. Το BBC εγκαινίασε τις ξενόγλωσσες μεταδόσεις τον Σεπτέμβριο του 1938, ενώ από τον επόμενο Ιανουάριο ξεκίνησαν οι εκπομπές στα μεσαία κύματα. Αν και εξέπεμπε σε δεκατέσσερις γλώσσες (οι δώδεκα ήταν ευρωπαϊκές), μέχρι τα τέλη του 1940 οι αρχικές δυνατότητες μετάδοσής του υστερούσαν σε σύγκριση με τις αντίστοιχες γερμανικές, βλ. Ιωάννης Στεφανίδης, *Υποκατάστατο ισχύος. Η βρετανική προπαγάνδα στα Βαλκάνια, 1939-44*, μετάφρ. Ελένη Κοτσυφού, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018, σσ. 28-29.

¹⁶¹ *Η Θεσσαλία*, 3 Ιουλίου 1939.

υπεραστικά μέσα μαζικής μεταφοράς και ανατροπές στον προγραμματισμό διακοπών και εκδρομών. Από τον Ιούλιο του 1939 όσοι επιθυμούσαν να ταξιδέψουν προς τις παραμεθόριες περιοχές θα έπρεπε να διαθέτουν αστυνομικές βεβαιώσεις από τον τόπο διαμονής ή πρόσφατες ταυτότητες, αφού το υπουργείο Στρατιωτικών ήθελε να αποτρέψει κατασκοπευτικές ενέργειες Ιταλών ή Γερμανών σε περιοχές κατασκευής οχυρωματικών έργων.¹⁶² Η μετακίνηση προς το εξωτερικό παρέμενε ελεύθερη για τις γυναίκες, χωρίς να ισχύει το ίδιο και για τους άντρες, καθώς όσοι βρίσκονταν στην ηλικιακή ομάδα μεταξύ 17-40 ετών θα μπορούσαν να μεταβούν εκτός Ελλάδας με ειδική άδεια του ΥΔΑ.¹⁶³

Η «απλούστευσις του βίου μας» για την οποία είχε κάνει λόγο ο Μεταξάς τον Νοέμβριο του 1939 αποτέλεσε μονόδρομο για την κοινωνία.¹⁶⁴ Το εκτεταμένο πλέγμα περιορισμών και απαγορεύσεων διαμόρφωσε νέο τοπίο στην καθημερινότητα, λειτουργώντας πολλαπλώς στην πορεία των αστικών πληθυσμών προς τη στρατιωτική αναμέτρηση. Μετατράπηκε σε μία διαρκή και δυσάρεστη υπενθύμιση για τη σύρραξη που βρισκόταν σε εξέλιξη στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Διατήρησε επικεντρωμένη την προσοχή των πολιτών στην κρισιμότητα των στιγμών, αποτρέποντας τον εφησυχασμό και την υποτίμηση του κινδύνου. Προετοίμασε ψυχολογικά τον πληθυσμό για μελλοντικές, πιο σκληρές και ευρύτερης έκτασης απαγορεύσεις, εξαιτίας του τετελεσμένου γεγονότος της στρατιωτικής εμπλοκής. Βοήθησε τους πολίτες να συνειδητοποιήσουν την αξία της κοινής συμμόρφωσης και προσαρμογής στις επιταγές της κεντρικής εξουσίας, ως κρίκο μιας συλλογικής προσπάθειας, θέτοντας το «εμείς» πάνω από τις ατομικές επιδιώξεις και επιθυμίες. Αποτέλεσε διαδικασία «προσομοίωσης» για τις έκτακτες συνθήκες, εθίζοντας τους πολίτες στη στέρηση υλικών μέσων, διατροφικών αγαθών, ανέσεων και στην ανάγκη να ανταπεξέρχονται στις προκλήσεις, επιστρατεύοντας την υπομονή και την επινοητικότητά τους.

Το «δελτίο» είχε κυριαρχήσει παντού: στη διατροφή, στην κατανάλωση καυσίμων και ηλεκτρικής ενέργειας, στην ενδυμασία, στον δημόσιο λόγο και τη συμπεριφορά, στη διασκέδαση, στις μετακινήσεις, στους δημοτικούς και οικιακούς προϋπολογισμούς. Δεν είχε επιβληθεί, όμως, στις δυνατότητες της κεντρικής εξουσίας να παρεμβαίνει και να επιτηρεί τη συμπεριφορά των πολιτών, διευρύνοντας τα υφιστάμενα περιθώρια διείσδυσης στον δημόσιο και ιδιωτικό βίο, αυστηροποιώντας τους περιορισμούς και τις συνέπειες απόκλισης από

¹⁶² Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, σσ. 339-340. Στις συγκεκριμένες περιοχές οι περιορισμοί που συνδέονταν με την εισοδο-κυκλοφορία φυσικών προσώπων ή οχημάτων, τη διαμονή, τη μεταβολή της κατοικίας ή την άσκηση του επαγγέλματος καθορίστηκαν με νόμο στα τέλη του 1936, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 376, «Περί μέτρων ασφαλείας οχυρών θέσεων», φύλλο 546, Αθήνα, 18 Δεκεμβρίου 1936.

¹⁶³ *Ελευθερία*, 12 Σεπτεμβρίου 1939. Η έναρξη της παγκόσμιας σύρραξης οδήγησε σε περαιτέρω μείωση τον αριθμό εκείνων που με ελληνική υπηκοότητα ταξίδευαν στο εξωτερικό. Ενώ το 1938 αριθμούσαν 38.042 για τα επόμενα δύο έτη περιορίστηκαν στους 29.314 και 11.887 αντίστοιχα, βλ. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, σ. 96.

¹⁶⁴ Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιου*, τόμ. Δ', σ. 406.

αυτούς. Οι αστικοί πληθυσμοί, πλησιάζοντας στην έναρξη της ελληνοϊταλικής σύγκρουσης, βίωσαν ένα δικαιολογημένο, λόγω της πολεμικής απειλής, ανεπίσημο καθεστώς έκτακτης ανάγκης με περιορισμό ή στέρηση αγαθών, συστολή ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων, ενίσχυση της κρατικής επιτήρησης και ένταση του προπαγανδιστικού μηχανισμού, προαναγγέλλοντας την επίσημη επιβολή του το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου. Ήταν μία μικρογραφία των εμπόλεμων συνθηκών, που παρείχε στους κατοίκους των πόλεων τη δυνατότητα εξοικείωσης με τους μελλοντικούς και πιο επώδυνους όρους διαβίωσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ

α) Ο έλεγχος των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης

Η δικτατορία στην προσπάθειά της να μεγιστοποιήσει την κοινωνική συμμετοχή στη μακρά και δύσκολη διαδρομή για την πολεμική προπαρασκευή, αξιοποίησε στον ύψιστο βαθμό το κύριο εργαλείο προπαγανδιστικής πολιτικής που δεν ήταν άλλο από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Ο πλήρης και αποκλειστικός έλεγχος που άσκησε, τα μετέτρεψε εύκολα και γρήγορα όχι μόνο σε μηχανισμό εξύμνησης και άκρατης προβολής των πρωταγωνιστών και των οικονομικών επιτευγμάτων της, αλλά και σε διαύλους μετακένωσης των ιδεολογικών αρχών και αξιών της. Η απειλή της σύρραξης, η οποία έγινε περισσότερο αισθητή μετά τον Απρίλιο του 1939, οδήγησε τη στρατιωτική και πολιτική ηγεσία στην απόφαση να δρομολογήσει ως βασική προτεραιότητα την επιτάχυνση της προετοιμασίας, με την κινητοποίηση στο εσωτερικό μέτωπο να προϋποθέτει την άμεση συνειδητοποίηση του κινδύνου από τον άμαχο πληθυσμό. Αυτό θα είχε ως συνέπεια ο τελευταίος να στηρίζει με ουσιαστικό τρόπο τις κρατικές πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση των αναγκών που σταδιακά διαμορφώνονταν στα μετόπισθεν και αφορούσαν τις αυξημένες αεραμυντικές απαιτήσεις, τη διατροφική αυτάρκεια, την επικράτηση του νέου καταναλωτικού δόγματος και την έμπρακτη εκδήλωση πνεύματος αλληλεγγύης.

Για να εξασφαλίσει την κοινωνική συνδρομή, το καθεστώς επιστράτευσε τον Τύπο (αθηναϊκό και επαρχιακό),¹ το ραδιόφωνο, που αποτελούσε το νέο, γοητευτικό τεχνολογικό επίτευγμα της εποχής και τον κινηματογράφο. Η συνδυασμένη χρήση και των τριών επικοινωνιακών μέσων παρείχε τη δυνατότητα να διεισδύει αθόρυβα σε κάθε σημείο των κοινωνικών συναναστροφών, της ατομικής ιδιοκτησίας και των εργασιακών χώρων, υπενθυμίζοντας στους κατοίκους των πόλεων και της υπαίθρου τις υποχρεώσεις που έπρεπε να αναλάβουν στο όνομα του εθνικού καθήκοντος. Το παραπάνω στοιχείο αποκτούσε μεγαλύτερη βαρύτητα για τους αστικούς πληθυσμούς, οι οποίοι ήταν περισσότερο «εκτεθειμένοι» στην κυβερνητική προπαγάνδα, εξαιτίας της πιο έντονης και διαρκούς επαφής με τις εφημερίδες και τα έντυπα μέσα, της ύπαρξης μεγαλύτερου αριθμού οικιακών

¹ Το 1938 εκδίδονταν περισσότερες από τριακόσιες επαρχιακές εφημερίδες, βλ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά*, σ. 375 υποσ. 34.

ραδιοφωνικών συσκευών, όπως και των περισσότερων ευκαιριών για παρακολούθηση κινηματογραφικών προβολών.

β) Ο ρόλος του Τύπου

Ο Τύπος, που διαχρονικά συνιστά το πλέον αποτελεσματικό μέσο διαμόρφωσης και χειραγώγησης της κοινής γνώμης, από την πρώτη στιγμή βρέθηκε υπό στενή κρατική επιτήρηση, αφού στις 5 Αυγούστου κοινοποιήθηκε διαταγή λογοκρισίας προς τους διευθυντές των εφημερίδων, οριοθετώντας με σαφήνεια το περιεχόμενο της αρθογραφίας.² Η επικοινωνιακή δύναμή του είχε αναγνωριστεί και από τον Μεταξά, όταν τον Σεπτέμβριο του 1936 δήλωσε στην ένωση συντακτών αθηναϊκών εφημερίδων: «Ο Τύπος [...] είναι [...] μία επιχείρησις εκμεταλλεύσεως μιας μεγάλης δυνάμεως, η οποία [...] λέγεται κοινή γνώμη», αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα και την ικανότητά του να τη διαμορφώνει: «[...] Η πρώτη θυσία [...] την οποίαν έχει ο Τύπος να υποστή είναι να γίνη [...] συνεργάτης του κράτους, συνέταιρος του κράτους, εις την εν γένει κατεύθυνσιν της κοινής γνώμης».³

Η σπουδή του καθεστώτος να τον ελέγξει ερμηνεύεται και από την παράμετρο ότι τον Αύγουστο του 1936 οι ραδιοφωνικές συσκευές ήταν ελάχιστες, οι περιορισμένοι κινηματογραφικοί χώροι, ειδικά στην επαρχία, και ιδίως το περιεχόμενο των προβολών δεν ικανοποιούσαν σε ικανοποιητικό βαθμό τις προπαγανδιστικές ανάγκες του, σε αντίθεση με την εφημερίδα που αποτελούσε το μαζικότερο μέσο ενημέρωσης. Όμως, ο Μεταξάς είχε συνειδητοποιήσει και τον ισχυρό δεσμό του Έλληνα αναγνώστη με αυτήν: «Ο Έλλην δεν δύναται να ζήσει χωρίς εφημερίδα», επισημαίνοντας με σαφήνεια την αποστολή, αλλά και τον σφικτό εναγκαλισμό του Τύπου με το «Νέον Κράτος»: «[...] Όλας τας εφημερίδας θα τας συνδέη ένα κοινόν χαρακτηριστικόν. Η τελεία επαφή προς το κράτος και η εξυπηρέτησις των σκοπών του κράτους και της κοινωνίας υπό την κατεύθυνσιν του κράτους».⁴

Μόνο τυχαία δεν ήταν η εξέλιξη ότι χωρίς να έχει ολοκληρωθεί μήνας από την επιβολή της δικτατορίας, δημοσιεύτηκαν οι αναγκαστικοί νόμοι 23⁵ και 45 για τον προσηταιρισμό και

² Επιτρεπόταν η δημοσίευση μόνο ευνοϊκών σχολίων για το κυβερνητικό έργο, με απαγόρευση οποιασδήποτε αναφοράς ακόμα και ονομαστικής για τον πολιτικό κόσμο, τη σύνθεση της κυβέρνησης, την οικονομική κατάσταση, τις εργατικές δραστηριότητες, το βιοτικό επίπεδο, τα ταξίδια του Γεώργιου, βλ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 72-73.

³ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Α', σσ. 40-41.

⁴ Στο ίδιο, σσ. 38, 42.

⁵ Ο νόμος σηματοδότησε εργασιακές διευκολύνσεις, ικανοποιώντας πάγια οικονομικά αιτήματα. Οι παροχές αφρούσαν την αύξηση της τιμής των εφημερίδων σε 2 δρχ., τη βελτίωση των αποδοχών από 15 μέχρι 25% και την προστασία σε μισθολογικά ζητήματα για τους συντάκτες και το προσωπικό του Τύπου, τη φορολογική ατέλεια του εισαγόμενου χαρτιού και την καθιέρωση της Κυριακής ως αργίας στις ημερήσιες εφημερίδες

τη στενή επιτήρηση του δημοσιογραφικού κόσμου.⁶ Το 1937 ακολούθησε νομοθετική παρέμβαση για την καθοδήγηση του εξωτερικού και εγχώριου Τύπου,⁷ με τους νόμους 1092⁸ και 1093 να αυστηροποιούν το επόμενο έτος ακόμα περισσότερο το πλαίσιο λειτουργίας του.⁹ Η καθεστωτική παροχολογία είχε άμεσα αποτελέσματα, με την πλειοψηφία των εφημερίδων να ευθυγραμμίζεται με την 4^η Αυγούστου, ενώ μόνον οι *Ανεξάρτητος*, *Ελεύθερος Άνθρωπος* *Ριζοσπάστης* και ο *Ελληνικός Βορράς* στη Θεσσαλονίκη έκλεισαν με την επιβολή της δικτατορίας.¹⁰ «Οι φιλελεύθερες κάνανε τώρα λαμπρές δουλειές. Όσο για τους διευθυντές τους, γιατί να διακόψουν την έκδοσή τους αφού κέρδιζαν; Η παλιά ηρωική εποχή είχε περάσει [...] όλοι δεχότανε με μια παθητική μεμψιμοιρία τα αλωνίσματα της λογοκρισίας».¹¹ Ο ριζικός αναπροσανατολισμός συνιστούσε τώρα πραγματικότητα:

«[...] Φίμωσαν [...] τον τύπο [...] Μοίραζαν στις εφημερίδες τους λόγους των επισήμων ή των φίλων τους, με ακριβή προσδιορισμό της θέσης και του τρόπου που θα δημοσιευότανε· [...] τις είχανε κάνει το πιο πληχτικό πράγμα που τυπώθηκε ποτέ στην Ελλάδα· [...] Μήτε λογάριάζαν πως δεν ξυπνάει κανείς μ' αυτό τον τρόπο τις ψυχές. Άλλωστε [...] δε θέλανε να τις ξυπνήσουν· θέλανε [...] να τους δώσουν τη νάρκη που αποζητούσαν».¹²

Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 23, «Περί του σχήματος και της τιμής πωλήσεως των εφημερίδων, απαγορεύσεως λαχείων, δώρων κ.λ.π.», φύλλο 356, Αθήνα, 19 Αυγούστου 1936.

⁶ Με τον συγκεκριμένο νόμο σφραγίστηκε η πορεία του Τύπου και των μέσων επικοινωνίας, αφού μετατράπηκαν σε πειθήνια όργανα του καθεστώτος. Ο λόγος ήταν η σύσταση του υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού (ΥΤΤ), με υφυπουργό τον Θεολόγο Νικολούδη, προσωπικό φίλο του Μεταξά. Στόχος ήταν «η διαφώτισις», ουσιαστικά, όμως, η διαμόρφωση της δημόσιας γνώμης και για την πραγμάτωσή του έθεσε υπό απόλυτη δικαιοδοσία τον ελληνικό και ξένο ημερήσιο-περιοδικό Τύπο, τα συνέδρια, τις εκθέσεις, το θέατρο, τον κινηματογράφο, τις διαφημίσεις, τις διαλέξεις: «[...] Ίνα [...] ευρίσκονται εντός του πλαισίου των εθνικών παραδόσεων και ιδεωδών [...]», βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 45, «Περί συστάσεως Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού», φύλλο 379, Αθήνα, 31 Αυγούστου 1936.

⁷ ΦΕΚ, Β.Δ., «Περί αρμοδιότητος των παρά τω Υφυπουργείω Τύπου και Τουρισμού Δ/σεων, Τμημάτων και Γραφείων, ως και κατανομής του προσωπικού», φύλλο 93, Αθήνα, 12 Μαρτίου 1937.

⁸ Παρείχε τη δυνατότητα για εκδοτική παύση εφημερίδας ή περιοδικού μέχρι ένα έτος, με τον Νικολούδη να διαχειρίζεται τα ζητήματα κυκλοφορίας, πώλησης ή κατάσχεσης. Η τελευταία πραγματοποιούνταν σε περίπτωση προσβολής της θρησκείας, της πατρίδας, μελών της βασιλικής οικογένειας, της κυβέρνησης, του πολιτεύματος και δημοσίευσης ειδήσεων για την Άμυνα, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 1092, «Περί Τύπου», φύλλο 68, Αθήνα, 22 Φεβρουαρίου 1938. Η παραμικρή απόκλιση από τις κατευθύνσεις της λογοκρισίας είχε ως συνέπεια το ολιγόημερο κλείσιμο, όπως συνέβη στα Ιωάννινα τον Δεκέμβριο του 1936 με την εφημερίδα *Κήρυξ*, βλ. Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, σ. 133.

⁹ Οι δημοσιογράφοι και οι υπάλληλοι του Τύπου θα έπρεπε για την άσκηση του επαγγέλματος να εγγραφούν στο «Μητρώο Τύπου», διαδικασία που ολοκληρωνόταν με σχετική πράξη, την αποκλειστική αρμοδιότητα της οποίας έφερε το ΥΤΤ, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 1093, «Περί δημοσιογραφικών οργανώσεων», φύλλο 68, Αθήνα, 22 Φεβρουαρίου 1938.

¹⁰ Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά*, σ. 375 υποσ. 31.

¹¹ Γιώργος Σεφέρης, *Χειρόγραφο Σεπ. '41*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1980, σ. 31.

¹² Στο ίδιο, σσ. 29-30.

Ο στρατηγός Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αιινιάν σημειώνει στις 14 Σεπτεμβρίου 1936: «[...] Τύπος ουσιαστικώς δεν υπάρχει, διότι αι εκδιδόμεναι εφημερίδες, δημοσιεύουν μόνο ύμνους προς την κυβέρνησιν, εκουσίως ή κατ' επιταγήν», συμπληρώνοντας λίγο αργότερα: «Κατά τον τύπον, ο οποίος μόνον ανακοινωθέντα κυβερνητικά ή άρθρα και ειδήσεις λογοκριμένας αναγράφει, παντού ο λαός εκδηλώνει την προς την κυβέρνησιν εμπιστοσύνην».¹³

Το ασφυκτικό νομοθετικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε για τα μέσα ενημέρωσης έθεσε τον πληθυσμό υπό καθεστώς μόνιμης διπλής ομηρίας: α) απέκοψε την πρόσβασή του σε οποιαδήποτε πηγή πληροφόρησης, και β) τον διατήρησε σταθερά δέσμιος σ' εκείνη που προερχόταν αποκλειστικά από την κυβέρνηση. Ο επικοινωνιακός εγκλωβισμός απέκτησε έτσι αναπόδραστο χαρακτήρα, αφού όχι μόνο οι εφημερίδες, αλλά και οι υπόλοιπες εκδόσεις, (βιβλία, περιοδικά, αφίσες), ελέγχονταν από τον Νικολούδη, διαμορφώνοντας από το κέντρο μία «ενιαία φωνή» που έφτανε αναλλοίωτη μέχρι και την πιο απομακρυσμένη κοινότητα της χώρας.

Επιπρόσθετα, το υφυπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας (ΥΔΑ) απαγόρευσε την κυκλοφορία ιδεολογικά ύποπτων βιβλίων, αξιοποιώντας για προπαγανδιστικούς σκοπούς τα έντυπα που η δικτατορία εξέδιδε ή ενέκρινε προς κυκλοφορία.¹⁴ Αυτά ήταν επικεντρωμένα στην ανάδειξη της προσωπικότητας του Μεταξά, στις δημόσιες ομιλίες του, στις αξίες και στα «πιστεύω» του «Νέου Κράτους», επιδιώκοντας να δημιουργήσουν στη συνείδηση των πολιτών μία διαχωριστική γραμμή. Από τη μία, βρισκόταν η Ελλάδα πριν την 4^η Αυγούστου (στην καθεστωτική ορολογία αποδιδόταν με τον όρο «προαυγουστιανή»), παραδομένη στον «ξεπεσμένο και διεφθαρμένο» κοινοβουλευτισμό και στον «ξενοκίνητο» και πάντα επικίνδυνο για την πολιτική και κοινωνική ομαλότητα κομμουνισμό, από την άλλη, όμως, κυριαρχούσε η «Νέα Ελλάς» υπό την καθοδήγηση του «μεσσιανικού» τώρα μεταξικού καθεστώτος. Η πνευματική επιτήρηση περιλάμβανε και τη λογοτεχνία, ώστε να αποκλειστεί η παραμικρή πιθανότητα για λανθάνουσα εκπομπή πολιτικών μηνυμάτων: «Περιπέτειες του Λεωνή με τη λογοκρισία. Μου σβήνουν τόσο πολλά πράγματα που είναι σα να απαγορεύουν την έκδοση. Φοβούνται ότι το βιβλίο κρύβει πολιτικούς υπαινιγμούς [...]».¹⁵

¹³ Μαζαράκης, *ό.π.*, σσ. 471, 483.

¹⁴ Το 1938 ανεστάλη η κυκλοφορία 445 βιβλίων, χωρίς να λείπουν και οι ακραίες ενέργειες, με το κάψιμο απαγορευμένων βιβλίων στον Πειραιά τον Αύγουστο του 1936, βλ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 70-71.

¹⁵ Θεοτοκάς, *ό.π.*, σ. 141. Ο «Λεωνής» (1940) είναι ένα από τα τρία μυθιστορήματα, ίσως το καλύτερο, που δημοσίευσε προπολεμικά ο Γ. Θεοτοκάς, βλ. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 1998, σ. 309. Τη λογοκρισία δεν απέφυγαν ούτε τα έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, με την «Αντιγόνη» του Σοφοκλή να γνωρίζει παρεμβάσεις στο περιεχόμενο λίγο πριν παρουσιαστεί στο Εθνικό Θέατρο, ενώ ο «Επιτάφιος» του Περικλή περιορίστηκε στο σχολείο σε μία επιδερμική διδασκαλία ή

Το υπουργείο Εσωτερικών, μέσω των αυτοδιοικητικών αρχών, είχε αναλάβει να προωθήσει βιβλία του καθεστώτος ή εκείνα που έφεραν την έγκρισή του, με τίτλους *Ο Αρχηγός και το Νέον Κράτος*, γιατί: «[...] Αποτελεί χρήσιμον συμβολήν εις το κυβερνητικόν εν γένει έργον [...]»¹⁶ ή το *Εθνικοί Παλμοί*,¹⁷ αφού ανταποκρίνονταν στις πολιτικές και κοινωνικές του αντιλήψεις. Παρόμοιες πρωτοβουλίες ανέλαβαν και οι νομαρχίες, συνιστώντας βιβλία υμνητικά για τη δικτατορία. Η νομαρχία Λάρισας πρότεινε το βιβλίο *Η Ελλάδα προ της 4^{ης} Αυγούστου*, ώστε: «[...] Ν' αποτελέση απαραίτητον στόλισμα πάσης βιβλιοθήκης και εγκόλπιον παντός πατριώτου»,¹⁸ αλλά και το *Οι λόγοι του Αρχηγού*, που δεν έπρεπε να απουσιάσει από καμία βιβλιοθήκη, πολύ περισσότερο από εκείνες των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης.¹⁹ Η ιδεολογική καθοδήγηση έλαβε χώρα και στον ευαίσθητο χώρο της εκπαίδευσης. Στα πρακτικά σχολικών εφορειών καταγράφεται η δαπάνη εφοδιασμού των βιβλιοθηκών με βιβλία και περιοδικά, επικεντρωμένα στους κύριους άξονες της ασκούμενης εκπαιδευτικής πολιτικής,²⁰ χωρίς να απουσιάζουν και όσα είχαν πολιτικό περιεχόμενο, όπως *Η Ελλάδα κατά την τελευταίαν εικοσιπενταετίαν*.²¹

Στην πορεία προς την 28^η Οκτωβρίου το καθεστώς διέθετε, επομένως, ένα συντριπτικό στρατηγικό πλεονέκτημα. Είχε τη δυνατότητα απερίσπαστο να διοχετεύει στην κοινή γνώμη την ποσότητα και το περιεχόμενο της ενημέρωσης που θεωρούσε επαρκή και κατάλληλη, για να συντονιστεί πιο εύκολα με τον ρυθμό κινητοποίησης που το ίδιο επεδίωκε. Οι προτεραιότητες της πολεμικής προπαρασκευής (παθητική αεράμυνα, διατροφική αυτάρκεια, καταναλωτική πειθαρχία, κοινωνική αλληλεγγύη) μετά την άνοιξη του 1939 κατέλαβαν σεβαστό μέρος στις σελίδες του Τύπου και των υπόλοιπων εντύπων. Περισσότερο προβλήθηκε η σταυροφορία για την καλλιεργητική ένταση με άρθρα γεωργικού ενδιαφέροντος, συχνά και στην πρώτη σελίδα των εφημερίδων, αλλά και με οδηγίες-

απαγορεύτηκε πλήρως, εξαιτίας του υμνητικού περιεχομένου για το δημοκρατικό πολίτευμα, βλ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 71.

¹⁶ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 341, υποφάκ. «Νομαρχία 1939»: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Δημάρχους Λαρίσης και Παγασών και Προέδρους των Κοινοτήτων Νομού, Αριθ. 19700, Λάρισα, 23 Ιουνίου 1938, όπου συνημμένη η διαταγή του υπουργείου Εσωτερικών με Αριθ. 33647.

¹⁷ Στο ίδιο: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Δημάρχους Λαρίσης και Παγασών και Προέδρους Κοινοτήτων Νομού, Αριθ. 29592, Λάρισα, 14 Σεπτεμβρίου 1938, όπου συνημμένη η διαταγή του υπουργείου Εσωτερικών, με Αριθ. 54684.

¹⁸ Στο ίδιο: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Δημάρχους Λαρίσης και Παγασών και Προέδρους Κοινοτήτων Νομού, Αριθ. 36802, Λάρισα, 4 Νοεμβρίου 1938.

¹⁹ Στο ίδιο, φάκ. 243: Νομαρχία Λαρίσης, προς τους κ.κ. Δημάρχους και Προέδρους των Κοινοτήτων του Νομού, Αριθ. 4113, Λάρισα, 6 Φεβρουαρίου 1940.

²⁰ Πρόκειται για το βιβλίο *Αι κατευθύνσεις της Παιδείας εις το Κράτος της 4^{ης} Αυγούστου*, βλ. στο ίδιο, Αρχείο 1^{ου} Δημοτικού σχολείου Βόλου, Βιβλίων Πρακτικών της Σχολικής Εφορείας του 1^{ου} Δημοτικού σχολείου Βόλου, Πράξη 11 της 4^{ης} Ιουνίου 1939.

²¹ Στο ίδιο, Αρχείο Δημοτ. σχολείου Αγίου Βλασίου, Βιβλίων Πράξεων της Σχολικής Εφορείας του Δημοτ. σχολείου Αγίου Βλασίου, 1931-1940, Πράξη 9 της 30^{ης} Ιουνίου 1939.

υποδείξεις των κρατικών και ιδιωτικών γεωπόνων προς τον αγροτικό κόσμο.²² Δημοσιεύονταν οι αγορανομικές διατάξεις υπουργείων και νομαρχιών, ενώ εμφανίζονταν εντός πλαισίου και με μορφή συνθημάτων, εκφράσεις από τα αγροτικά διαγγέλματα και τις ομιλίες του Μεταξά.²³ Δεν έλειπαν και οι δημοσιεύσεις παραινετικού χαρακτήρα, με βασική επιδίωξη οι αστικές και αγροτικές κοινωνίες να συνειδητοποιήσουν τη σημασία της αυτάρκειας ως απαραίτητο-αυτονόητο κρίκο στην πορεία προς την πολεμική προετοιμασία, εφαρμόζοντας πειθαρχημένα και χωρίς χρονοτριβή τα μέτρα για ένταση της παραγωγής.

Η ρητορική στο ζήτημα της γεωργικής επιστράτευσης φρόντισε να διαμορφώσει στο φαντασιακό των κατοίκων σκηνικό αναμέτρησης, η οποία θα διεξαγόταν με όρους της εμπόλεμης ζώνης. Το στοιχείο που το καθεστώς επεδίωξε να τονίσει ήταν τα περιορισμένα χρονικά περιθώρια για τη διεξαγωγή της «μάχης» στην ύπαιθρο: «Ο καιρός επείγει [...] μην αφήσετε τον καιρό ανεκμετάλλευτο [...]», τοποθετώντας στο επίκεντρο της προσπάθειας τον Έλληνα αγρότη: «Ο αγρότης μας αποτελεί τον κύριον συντελεστήν της αναπτύξεως, εξαπλώσεως και αποδόσεως της γεωργίας».²⁴ Ο τελευταίος είχε μετατραπεί αθόρυβα σε «στρατιώτη» του εσωτερικού μετώπου, όταν «όπλα» της κοινωνίας θα ήταν: «[...] Η ειρηνική σκαπάνη, το άροτρον, το εργαλείον».²⁵ Όπως ο ένοπλος στρατιώτης έτσι και ο αγρότης αναλάμβανε υψηλά καθήκοντα: «Έναντι του εαυτού του, της κοινωνίας και της Ελλάδος [...]»,²⁶ με τους «επιστρατευμένους» (ιερείς, δασκάλους, αγρότες), να διακρίνονται στην «ιερή σταυροφορία» από την αυτονόητη πολεμική αρετή, που δεν ήταν άλλη από την πειθαρχία: «Ας πειθαρχήσωμεν όλοι οι Έλληνες [...]. Ας πειθαρχήσωμεν και τώρα».²⁷

Στη «μάχη» για την επίτευξη αυτάρκειας κρίθηκαν ασύμβατες μορφές συμπεριφοράς, όπως η ολιγωρία, η υπεκφυγή, ο καιροσκοπισμός. Από τη στιγμή που το σύνθημα για ένταση της καλλιέργειας αποτέλεσε «άρθρο πίστης και νόμος», τέτοια κρούσματα θα αντιμετώπιζονταν με τη δέουσα σκληρότητα.²⁸ Επιστρατεύτηκαν και αποφθέγματα από τη λαϊκή διδακτική σοφία, «Όσο θα σπείρωμε, θα θερίσωμε»,²⁹ για να καταστεί σαφές ότι από την έκταση και ένταση της παραγωγικής κινητοποίησης θα οριοθετούνταν οι μελλοντικές διατροφικές αντοχές. Η καθολική συμμετοχή στη «Νέα Εθνική Εξόρμησιν», η οποία επιχειρήθηκε να εξασφαλιστεί με παραινέσεις, όπως: «[...] Ας μη μείνη κανείς με αδρανείς

²² *Ελευθερία*, 22 Σεπτεμβρίου και *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 11 Σεπτεμβρίου 1939.

²³ *Μακεδονία*, 14 Σεπτεμβρίου 1939.

²⁴ *Κρητικά Νέα*, 15 Δεκεμβρίου 1939.

²⁵ *Η Θεσσαλία*, 4 Οκτωβρίου 1940.

²⁶ *Μακεδονία*, 15 Οκτωβρίου 1940.

²⁷ *Ελευθερία*, 14 Σεπτεμβρίου 1939.

²⁸ *Μακεδονία*, 23 Οκτωβρίου 1940.

²⁹ *Κρητικά Νέα*, 11 Δεκεμβρίου 1939.

τας χείρας» ή «[...] ας κινήσωμεν προς την πλουτοφόρον γην [...]»,³⁰ συνιστούσε καθοριστικό παράγοντα για την έκβαση της «μάχης» στην ύπαιθρο και στις πόλεις, χωρίς να απουσιάζει από το «λεκτικό οπλοστάσιο» και η επιθυμητή έκβαση, που δεν ήταν άλλη από τη: «[...] Νίκη και [...] το αίσθημα της υπερηφανείας [...]».³¹

Μάχη, σταυροφορία, ιερή, καθήκον, άρθρο πίστης, στρατιώτης, νίκη, πειθαρχία, υπερηφάνεια, ήταν το λεξιλόγιο που αναδείχτηκε και μέσω του Τύπου, στην προσπάθεια της 4^{ης} Αυγούστου να ενεργοποιήσει προπολεμικά μία ολόκληρη κοινωνία για την εξασφάλιση παραγωγικής αυτάρκειας. Ο συνδυασμός στρατιωτικών όρων με εκφράσεις θρησκευτικού περιεχομένου δημιούργησε ένα ιδιαίτερο φραστικό περιβάλλον, αναδεικνύοντας την κρισιμότητα των στιγμών, αποπνέοντας όμως και αγωνία για το τελικό αποτέλεσμα. Οι θρησκευτικές διατυπώσεις, με τη συναισθηματική φόρτιση που τις διέκρινε, ασκούσαν τη δική τους, ξεχωριστή, συνειδησιακή πίεση σ' έναν πληθυσμό που διαχρονικά χαρακτηριζόταν από τον άρρηκτο δεσμό του με την ορθόδοξη παράδοση και πολύ περισσότερο σε ένα τμήμα του, όπως ο αγροτικός κόσμος, με υψηλό δείκτη αναλφαβητισμού και στενή σχέση με την Εκκλησία.³²

Από τις στήλες των εφημερίδων αναδεικνύονταν συνεχώς και τα αεραμυντικά ζητήματα. Τον Φεβρουάριο του 1939 η Ανώτερη Διοίκηση Αντιαεροπορικής Άμυνας ενέκρινε την υποχρεωτική γνωστοποίηση ανακοινώσεων για την αντιαεροπορική προστασία μέσω του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου του ραδιοφώνου και του κινηματογράφου.³³ Αναπτύχθηκε πλούσια αρθρογραφία για τις επιχειρησιακές δυνατότητες του «νέου όπλου», τους τύπους αεροσκαφών και την τεχνολογική τους εξέλιξη. Από το καλοκαίρι του 1940 μέχρι και την 28^η Οκτωβρίου κυριάρχησε ο αεροπορικός πόλεμος και ειδικότερα η «Μάχη της Αγγλίας», παρέχοντας στην κοινή γνώμη ολοκληρωμένη εικόνα για την πορεία των επιχειρήσεων. Δημοσιοποιούνταν οδηγίες προς τον πληθυσμό για την αντιμετώπιση του αεροχημικού πολέμου, των εκρηκτικών-εμπρηστικών βομβών, αλλά και οδηγίες για την κατασκευή καταφυγίων, την ανόρυξη ορυγμάτων, την οικοπροστασία, την παροχή πρώτων βοηθειών, τη συμπεριφορά του κοινού σε συνθήκες συσκότισης και στη διάρκεια των συναγερμών.³⁴ Επιπλέον, γνωστοποιούνταν οι ώρες και οι χώροι των ομιλιών για αεραμυντικά θέματα,³⁵

³⁰ Στο ίδιο, 9 Δεκεμβρίου και *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 12 Σεπτεμβρίου 1939.

³¹ *Η Θεσσαλία*, 4 Οκτωβρίου 1940.

³² Το ποσοστό αναλφαβητισμού στην Ελλάδα το 1940 υπολογίζεται περίπου στο 33%, βλ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 146.

³³ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: Υπουργείον Στρατιωτικών, «Κοινοποίησις προς εκτέλεσιν 18^{ων} Πρακτικού Κεντρικού Συμβουλίου Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας», Αριθ. 35011, όπου συνημμένο το Πρακτικό.

³⁴ *Μακεδονία*, 21 Σεπτεμβρίου 1939 και *Ακρόπολις*, 12 Απριλίου 1940.

³⁵ *Ελευθερία*, 30 Απριλίου, 3 Μαΐου 1939 και *Κρητικά Νέα*, 15 Σεπτεμβρίου 1939.

προβάλλονταν οι ασκήσεις που διεξάγονταν στις πόλεις, παροτρύνοντας τις αστικές κοινωνίες να συμμορφώνονται με τις υποδείξεις των αρχών, επιδεικνύοντας υψηλό αίσθημα ευθύνης και συμμετοχής.

Η αρθρογραφία απέβλεπε στην ενημέρωση του πληθυσμού για την έκταση που είχαν λάβει οι βρετανικοί βομβαρδισμοί, ώστε να συνειδητοποιήσει την καταστροφική διάσταση του εναέριου πολέμου. Αυτό θα είχε ως συνέπεια να εκδηλώσει ειλικρινές και μαζικό ενδιαφέρον για τις διαλέξεις που πραγματοποιούνταν στα αστικά κέντρα. Άλλωστε, όλοι αναγνώριζαν ότι η ποιότητα της διαφώτισης θα ήταν ικανή να περιορίσει τον φόβο και τη σύγχυση στις έκτακτες συνθήκες, δημιουργώντας τις θεωρητικές προϋποθέσεις για αποτελεσματική διαχείριση των αεροπορικών προσβολών.

Για να εμπεδωθεί το αίσθημα της ασφάλειας μεταξύ του πληθυσμού, το φθινόπωρο του 1939 δημοσιεύτηκαν άρθρα για τα οχυρωματικά έργα στη Βόρεια Ελλάδα, την «ελληνική γραμμή Μαζινώ».³⁶ Μέσα από λυρικές συχνά αφηγήσεις παρέχονταν πληροφορίες για την τεχνική αρτιότητα του έργου, τον πολεμικό εξοπλισμό, τις συνθήκες διαβίωσης των στρατιωτών, εξαιρώντας την ισχυρή αποτρεπτική τους δύναμη: «φρούρια ακατάλυτα απροσπέλαστα». Οι ψυχολογικές παρενέργειες ήταν προφανείς τόσο προς την κατεύθυνση του καθησυχασμού της κοινής γνώμης, «η ασφάλεια της χώρας εδραιούται, ασφάλεια εκατό τοις εκατόν, φρούρια ακατάλυτα», αλλά και την ενίσχυση της συλλογικής ψυχολογίας, «Έργον εθνικής υπερηφανείας».³⁷

Ιδιαίτερα προβλήθηκε το νέο εθνικό σύνθημα, «Οικονομία παντού», για περιορισμό των άσκοπων-περιττών δαπανών και επαναπροσδιορισμό της καταναλωτικής φιλοσοφίας, ώστε να εναρμονίζεται με την κρισιμότητα των στιγμών. Οι παραινέσεις που δημοσιοποιούνταν έφεραν τον τίτλο «συστάσεις συνέσεως», με την κοινωνική συμμόρφωση να θεωρείται αυτονόητη συμπεριφορά. Ειδικότερα, εκείνες που αφορούσαν την κατανάλωση διατροφικών ειδών, έχοντας ως σημείο αναφοράς τον άρτο, έπρεπε να γίνουν αποδεκτές με: «[...] πλήρη κατανόησιν, με ιεράν προσήλωσιν», διαφορετικά τονίζόταν ότι θα ακολουθούσε η επιβολή πολύ αυστηρών ποινών.³⁸

Από τις στήλες των εφημερίδων δεν μπορούσε να απουσιάσει και η έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως εκδηλωνόταν στην πράξη μέσω της ερανικής συμμετοχής. Δημοσιοποιούνταν σε καθημερινή βάση τα ονόματα και οι χρηματικές προσφορές ως εργαλείο παραδειγματισμού και συνειδησιακής πίεσης προς τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας,

³⁶ *Κρητικά Νέα*, 7 Νοεμβρίου 1939.

³⁷ *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 28 Οκτωβρίου 1939.

³⁸ *Μακεδονία*, 9 Οκτωβρίου 1940.

προοικονομώντας την εφαρμογή της συγκεκριμένης πρακτικής σε μεγαλύτερη έκταση στην περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου. Ο κατευθυνόμενος Τύπος έδειχνε να αναγνωρίζει τη δυσχέρεια ανταπόκρισης στις ερανικές διαδικασίες, καθώς η οικονομία δεχόταν ήδη ισχυρές πιέσεις εξαιτίας του οικονομικού πολέμου που σάρωνε την Ευρώπη και τη Μεσόγειο, με την αστάθεια και την ανασφάλεια να αποδυναμώνουν την αγοραστική δυνατότητα. Ανεξάρτητα από τις δυσκολίες, θεωρούσε όμως πως οι πολίτες όφειλαν να αντιμετωπίσουν με διαφορετικό πνεύμα όσες συνδέονταν με το νευραλγικό θέμα της Άμυνας, ξεχωρίζοντας τη «Φανέλα του Στρατιώτου». Οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των ακριτών, ειδικά στους χειμερινούς μήνες, έπρεπε να ευαισθητοποιήσουν το κοινωνικό σύνολο, ώστε να εντείνει τις προσπάθειες για ενίσχυση των αναγκών του Ιδρύματος,³⁹ εξέλιξη που αναβαθμίστηκε σε «εθνική ανάγκη» απέναντι στην οποία δεν επιτρεπόταν να αδρανήσει κανείς.⁴⁰

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα για τον άρρηκτο δεσμό και την πειθήνια σχέση που είχε διαμορφωθεί ανάμεσα στη δικτατορία και τον Τύπο, ήταν η ρητορική που αξιοποιήθηκε στην περίπτωση του τορπιλισμού της «Ελλης». Ένα εξαιρετικά δυσάρεστο γεγονός που είχε άμεση σχέση με την ασφάλεια και την εξωτερική πολιτική, αναβαθμίζοντας σε επιτακτική ανάγκη τον επικοινωνιακό χειρισμό του θέματος με τη δέουσα προσοχή, αφού οι αποδέκτες των μηνυμάτων ήταν πολλαπλοί, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Μόνο που σε αυτή την περίπτωση η θεμιτή, καταθλιπτική ομοιομορφία στην προβολή του θέματος εξυπηρετούσε το εθνικό και όχι το πολιτικό συμφέρον. Η χώρα έπρεπε να παραμείνει σταθερά στη γραμμή της ουδετερότητας, αποφεύγοντας οποιαδήποτε πρόκληση εναντίον των Ιταλών, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει σε πρόωρη ρήξη.

Αρχικά η ενέργεια παρουσιάστηκε ως χτύπημα ενάντια σε απαραβίαστες αξίες και αρχές, όπως: «Η ιδέα του δικαίου και του πολιτισμού, η διεθνής έννομος τάξις [...]», με το λεξιλόγιο να αποκτά και θρησκευτική διάσταση, λαμβάνοντας χώρα σε μία στιγμή «[...] εντόνου θρησκευτικής εκδηλώσεως [...]».⁴¹ Ο τορπιλισμός και οι πρωταγωνιστές του αποδόθηκαν με εκφράσεις, «έγκλημα, απαισιώτερον, δολοφόνοι, μοχθηρότερα κτυπήματα της μοίρας, άνανδροι, ύπουλον», ικανούς να ενισχύσουν τη λαϊκή οργή και να διεγείρουν τα αισθήματα φιλοπατρίας και υπερηφάνειας. Δεν έλειψαν οι αναφορές σε ένδοξες στιγμές του ιστορικού παρελθόντος, (Μαραθώνας, 1821), για να τονιστεί το «σύγχρονο θαύμα».⁴² Αυτό ήταν η εγχώρια κινητοποίηση και η διάθεση προσφοράς, που συνοψίστηκε στο σύνθημα

³⁹ *Ηπειρωτικός Αγών*, 20 Απριλίου 1940.

⁴⁰ *Τηλέγραφος*, 27 Οκτωβρίου 1940.

⁴¹ *Η Θεσσαλία*, 17 Αυγούστου 1940.

⁴² *Ακρόπολις*, 17 Αυγούστου 1940.

«πειθαρχούντες και ηνωμένοι».⁴³ Το υποβρύχιο παρέμεινε απροσδιόριστης εθνικότητας,⁴⁴ ενώ επιχειρήθηκε να καθησυχαστεί ο πληθυσμός και να εμπεδωθεί αίσθημα σταθερότητας, με τη διαχείριση των θεμάτων να βρίσκεται «[...] εις στιβαράς χείρας».⁴⁵ Ενδεικτική ήταν και η εντολή του Νικολούδη προς τους γενικούς διοικητές και νομάρχες στις 21 Αυγούστου να απαγορευτεί η δημοσίευση οποιασδήποτε είδησης για την εθνικότητα του υποβρυχίου και την πράξη του τορπιλισμού.⁴⁶

Ο επικοινωνιακός χειρισμός του γεγονότος απέβλεπε στην ενεργοποίηση ελεγχόμενης κοινωνικής αγανάκτησης, αφού η δρομολογημένη ένοπλη ρήξη επέβαλλε τη διατήρηση της ψυχραιμίας και την πειθαρχημένη τήρηση των κυβερνητικών υποδείξεων. Ήταν μία ευκαιρία για να προβληθεί η ενότητα απέναντι σε μία πρόκληση που ισοδυναμούσε με κήρυξη πολέμου, χωρίς το καθεστώς να χάνει την ευκαιρία, ακόμα και τώρα, να αναδεικνύει τη χαρισματική ηγεσία του Μεταξά ως εγγύηση ψυχραιμίας, συνειδητής και αποφασιστικής διαχείρισης της εχθρικής πρόκλησης. Η κυβέρνηση έδειχνε να συσπειρώνει γύρω της έναν ολόκληρο λαό, διατηρώντας τον έλεγχο στο εσωτερικό και ταυτόχρονα στέλνοντας στο εξωτερικό το μήνυμα ότι η χώρα ήταν αποφασισμένη να αντισταθεί: «Το φρόνημα του λαού σπουδαίο».⁴⁷

Ο Τύπος αποδείχτηκε τελικά το πλέον κατάλληλο «εργαλείο» στην προσπάθεια της πολιτικής ηγεσίας να μεγιστοποιήσει τον χρόνο της πολεμικής προπαρασκευής αποφεύγοντας τη σύρραξη, να απομακρύνει δυσάρεστες αναταράξεις στην καθημερινότητα με τη διασπορά φόβου και πανικού, αλλά και να ελέγξει απρόβλεπτες αντιδράσεις, υποκινούμενες από τα καταπιεσμένα αισθήματα ενός λαού. Συνέβαλε στην ομαλή ψυχική επιστράτευση της κοινωνίας, αφού με διακριτικό τρόπο κατονόμασε τους δράστες μέσω του ιταλικού όρου «Στιλέτο»,⁴⁸ καθιστώντας σαφές ότι η εδαφική ακεραιότητα και η εθνική ανεξαρτησία αποτελούσαν αδιαπραγμάτευτες αξίες και απαραβίαστες αρχές.

γ) Η συμβολή του ραδιοφώνου

Το ραδιόφωνο συνιστά ξεχωριστή περίπτωση επικοινωνιακού μέσου την περίοδο της 4^{ης} Αυγούστου. Σε αντίθεση με την εφημερίδα και τον κινηματογράφο, που υπήρχαν πριν από

⁴³ *Μακεδονία*, 17 Αυγούστου 1940.

⁴⁴ Σύμφωνα με το επίσημο ανακοινωθέν της 16^{ης} Αυγούστου το πλοίο: «[...] Ετορπιλλίσθη αιφνιδίως παρ' υποβρυχίου αγνώστου εθνικότητος [...]», βλ. Βασιλικόν Υπουργείον των Εξωτερικών (έκδ.), *Διπλωματικά έγγραφα-Η Ιταλική επίθεση κατά της Ελλάδος*, Αθήνα 1940, σσ. 95-96.

⁴⁵ *Ακρόπολις*, 17 Αυγούστου 1940.

⁴⁶ *Διπλωματικά έγγραφα*, σ. 105.

⁴⁷ Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, σ. 228.

⁴⁸ *Ακρόπολις*, 17 Αυγούστου 1940.

την επιβολή της και άμεσα προσαρμόστηκαν σε αυτή, το νέο μέσο ουσιαστικά δημιουργήθηκε και εξελίχτηκε στην περίοδο της δικτατορίας, για να μετατραπεί σταδιακά στο πιο αξιόπιστο εργαλείο προώθησης της κυβερνητικής πολιτικής.⁴⁹ Τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που διέδρυναν αισθητά την επικοινωνιακή του επίδραση, προσελκύοντας την καθεστωτική προσοχή ήταν δύο: α) η τεχνολογική δυνατότητα να ακυρώνει τη γεωγραφική απόσταση ανάμεσα στο κέντρο και στην περιφέρεια, αφού παρείχε τη δυνατότητα στα κυβερνητικά στελέχη να επικοινωνούν οποιαδήποτε στιγμή με την επικράτεια, μειώνοντας την απρόσωπη απόσταση ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και στους πολίτες, και β) το πληθυσμιακό εύρος, αφού η ηχητική και μόνο πρόσληψη των μηνυμάτων καθιστούσε δέκτες και τα αναλφάβητα τμήματα της κοινωνίας, σε αντίθεση με τον Τύπο και τις υπόλοιπες έντυπες μορφές (βιβλία, περιοδικά) από τις οποίες ένιωθαν αποκομμένα, διευρύνοντας για την κυβερνητική προπαγάνδα τις δυνατότητες κοινωνικής διείσδυσης.

Ενδεικτικό της σημασίας που αποδιδόταν στο ραδιόφωνο είναι το γεγονός ότι και ο Μεταξάς το επέλεξε, για να απευθυνθεί στις 10 Αυγούστου 1936 για πρώτη φορά στον ελληνικό λαό μετά την επιβολή της δικτατορίας. Μία ομιλία με την οποία αιτιολόγησε την κατάλυση του πολιτεύματος, αφιέρωσε σημαντικό τμήμα στην νεολαία, διατυπώνοντας μία πρόβλεψη και ταυτόχρονα προειδοποίηση: «Θα υπερπηδήσωμεν κάθε εμπόδιον και θα συντρίψωμεν πάσαν αντίδρασιν».⁵⁰ Έχοντας ως αφετηρία το κυβερνητικό διάγγελμα, όλοι συνειδητοποίησαν τα πολλαπλά οφέλη που θα αποκόμιζαν από τη σύσταση επίσημου σταθμού, με συνέπεια να δρομολογηθούν οι πρωτοβουλίες για την πραγματοποίησή του, εξυπηρετώντας στον μέγιστο βαθμό και τις πολιτικές επιδιώξεις του καθεστώτος.

Μέχρι τον Δεκέμβριο του 1936 είχαν δημοσιευτεί τρεις νόμοι που προδιέγραψαν την εξέλιξη και τη σχέση του νέου μέσου με αυτό.⁵¹ Ο κύκλος παρεμβάσεων περιλάμβανε τον

⁴⁹ Ήδη από το 1926 στη χώρα υπήρχαν διακόσιες συσκευές, με την πρώτη εμβρυώδη μορφή του ραδιοφώνου να εμφανίζεται στη Θεσσαλονίκη το 1928. Ήταν ο ραδιοσταθμός του Χρήστου Τσιγγιρίδη, μία ερασιτεχνική προσπάθεια, που ως το 1936 λειτουργούσε μόνο τον Σεπτέμβριο και στην περίοδο της ΔΕΘ. Αν και οι εγκαταστάσεις και οι τεχνικές προδιαγραφές του σταθμού ήταν υποτυπώδεις, αυτό δε λειτούργησε ανασταλτικά στο να αναπτύξει μία ιδιότυπη εμβέλεια, αφού μπορεί να μην ακουγόταν πάντοτε στη Μακεδονία, για ολιγόλεπτο όμως διάστημα η ακρόασή του ήταν εφικτή μέχρι το Μπάρι ή και την Αλεξάνδρεια, βλ. Γιώργος Αναστασιάδης, *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, Εκδόσεις Έκφραση, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 124-126.

⁵⁰ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Α', σσ. 16-18. Η ομιλία μεταδόθηκε από ημιπαράνομο σταθμό εμβέλειας τριακοσίων χιλιομέτρων που ιδρύθηκε στον Πειραιά το 1935 και λειτουργούσε με κρατική ανοχή, βλ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά*, σσ. 472-473 υποσ. 15.

⁵¹ Ο πρώτος διατύπωνε με σαφήνεια ότι το ΥΤΤ θα έθετε υπό έλεγχο και τις ραδιοφωνικές εκπομπές, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 45, «Περί συστάσεως Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού». Ο δεύτερος προέβλεπε τη σύσταση Υπηρεσίας Ραδιοφωνικών Εκπομπών (ΥΡΕ), που θα υπαγόταν στη ραδιοηλεκτρική υπηρεσία του υπουργείου Συγκοινωνιών (ήταν γνωστή ως τρία ΤΤΤ λόγω των υπηρεσιών που περιλάμβανε, δηλαδή, το Ταχυδρομείο, τον Τηλέγραφο, το Τηλέφωνο) και σκοπός της ήταν η «διαπαιδαγώγησις, μόρφωσις και ψυχαγωγία του κοινού». Προβλεπόταν επιπλέον η ίδρυση κέντρου ραδιοφωνικών εκπομπών στην Αθήνα και στις μεγάλες πόλεις, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 95, «Περί συστάσεως Υπηρεσίας Ραδιοφωνικών εκπομπών», φύλλο 391, Αθήνα, 7 Σεπτεμβρίου 1936. Ο τρίτος έδωσε τη δυνατότητα στην 4^η Αυγούστου να ελέγξει τις εκπομπές ραδιοφωνικών μηνυμάτων,

νόμο 1542 με τη Διεύθυνση Ραδιοφωνίας (μετονομασία της ΥΠΕ) να υπάγεται στη δικαιοδοσία του Νικολούδη,⁵² τον 1619, σύμφωνα με τον οποίο ο υφυπουργός Τύπου μπορούσε να τροποποιεί το περιεχόμενο του προγράμματος κατά την κρίση του, απαγορεύοντας τη λειτουργία ιδιωτικών ραδιοφωνικών πομπών,⁵³ ενώ ολοκληρώθηκε με τον 1807, ο οποίος επέβαλε αυστηρό πλαίσιο για τους εισαγωγείς και κατόχους συσκευών.⁵⁴

Τα εγκαινία του νέου μέσου πραγματοποιήθηκαν στις 25 Μαρτίου 1938, τη στιγμή που ο Γεώργιος απευθύνθηκε στον ελληνικό λαό με αφορμή τον εορτασμό της εθνικής επετείου. Το βασιλικό διάγγελμα υπήρξε η πρώτη, επίσημη ραδιοφωνική ομιλία και μετατράπηκε στη γενέθλια πράξη του.⁵⁵ Αν και οι οικονομικοί όροι απόκτησης-συντήρησης μιας συσκευής ήταν υψηλοί, καθιστώντας την ουσιαστικά είδος πολυτελείας,⁵⁶ η παρουσία της σε καφεενία, σχολεία, εργοστάσια, όπως και η μεγαφωνική σύνδεση σε πλατείες και ανοικτούς χώρους των πόλεων και των χωριών, μεγιστοποιούσαν τις δυνατότητες για ακρόαση των ομιλιών του Μεταξά και προώθηση των θέσεων ή γεγονότων που σχετίζονταν με τα πολιτικά πρόσωπα. Αυτό συνέβη για παράδειγμα στα Ιωάννινα, όταν οι δημότες παρακολούθησαν τη στέψη του τότε διαδόχου Παύλου και της Φρειδερίκης από την κεντρική πλατεία μέσω διπλής

αποκτώντας γνώση για τους κατόχους συσκευών μέσω διορισμού επόπτη στην ΥΠΕ. Αυτός προερχόταν από μετάταξη εν ενεργεία αξιωματικού της Αστυνομίας Πόλεων ή της Χωροφυλακής για τον εντοπισμό των πομπών που λειτουργούσαν παράνομα ή μυστικά, όπως επίσης και των αδήλωτων συσκευών στις κρατικές αρχές. Η εισηγητική έκθεση των υφυπουργών Δημόσιας Ασφάλειας, Κωνσταντίνου Μανιαδάκη και Τ.Τ.Τ., Κωνσταντίνου Νικολόπουλου, επικαλέστηκε δύο παράγοντες για την αυστηροποίηση των ραδιοφωνικών συνθηκών: λόγους εθνικής ασφάλειας και οικονομικούς, με τον σταθμό να μην μπορεί να αντέξει τη διαφυγή εσόδων, προερχόμενη από τις μη καταβαλλόμενες εισφορές των κατόχων παράνομων ραδιοφώνων, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 541, «Περί συμπλήρωσης του υπ' αρ. 404/1936 Αν. Νόμου του τροποποιούντος τον υπ' αριθ. 95/1936 Αναγκαστικών Νόμον 'περί συστάσεως Υπηρεσίας Ραδιοφωνικών Εκπομπών'», φύλλο 96, Αθήνα, 17 Μαρτίου 1937.

⁵² ΦΕΚ, Α.Ν. 1542, «Περί υπαγωγής της υπηρεσίας Ραδιοφωνικών Εκπομπών εις τον επί του Τύπου και Τουρισμού Υφυπουργόν», φύλλο 492, Αθήνα, 30 Δεκεμβρίου 1938.

⁵³ ΦΕΚ, Α.Ν. 1619, «Περί Ραδιοφωνίας και συμπλήρωσης των περί του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού κειμένων διατάξεων», φύλλο 61, Αθήνα, 16 Φεβρουαρίου 1939.

⁵⁴ Οι εισαγωγείς στο πρώτο δεκαήμερο κάθε μήνα έπρεπε να υποβάλλουν στο ΥΤΤ κατάσταση με τα εισαχθέντα και πωληθέντα ραδιόφωνα, όταν οι ιδιοκτήτες σε ένα μήνα από την ημερομηνία αγοράς υπέβαλλαν έγγραφη δήλωση κατοχής. Για την Αθήνα και τον Πειραιά οι δηλώσεις υποβάλλονταν στο ΥΤΤ, ενώ στην υπόλοιπη χώρα στις δημοτικές και κοινοτικές αρχές. Οι ιδιοκτήτες έπρεπε να είναι εφοδιασμένοι με άδεια κατοχής, χορηγούμενη από τη διεύθυνση ραδιοφωνίας του ΥΤΤ. Το ετήσιο κόστος της υποχρεωτικής συνδρομής για συσκευή οικιακής χρήσης κυμαινόταν από 100 μέχρι 300 δρχ., ανάλογα με την αγοραστική της αξία και καταβαλλόταν στον πρώτο μήνα κάθε έτους, βλ. ΦΕΚ, ΑΝ 1807, «Περί συμπλήρωσης των διατάξεων του Α.Ν. 1619/1939 'περί Ραδιοφωνίας κ.λ.π.'», φύλλο 257, Αθήνα, 22 Ιουνίου 1939.

⁵⁵ 4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940, τόμ. Δ', σσ. 148-149.

⁵⁶ Η ΕΟΝ Θηλέων στα Ιωάννινα το 1939 αδυνατούσε να προμηθευτεί ραδιόφωνο εξαιτίας του κόστους, βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 1: Η Θ.ΧΥΙΠ Περιφερειακή Διοίκησης ΕΟΝ, προς την Γενική Διεύθυνση Επιθεωρήσεως Κεντρικής Διοικήσεως Ε.Ο.Ν., «Εκθεσις πεπραγμένων», Αριθ. 64, Ιωάννινα, 18 Ιανουαρίου 1940, σ. 4. Για τον ίδιο λόγο στο υπουργείο Εξωτερικών υπήρχε μόνο ένα, βλ. Άγγελος Σ. Βλάχος, *Μια φορά κι ένα καιρό, ένας διπλωμάτης... (50 κυβερνήσεις)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1985, γ' έκδ., τόμ. Α', σσ. 36-37. Ακόμα και ο Μεταξάς σημειώνει με ικανοποίηση την 1^η Ιανουαρίου 1939 την απόκτησή της: «Έχουμε και ραδιόφωνο σπίτι», βλ. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμ. Δ', σ. 347.

μεγαφωνικής εγκατάστασης,⁵⁷ ενώ στην Κέρκυρα ο τοπικός Τύπος απαιτούσε την παρουσία ραδιοφώνων στα χωριά του νησιού, αλλά και την τοποθέτηση μεγαφώνων στα κεντρικά σημεία της πόλης.⁵⁸

Η δικτατορία εντατικοποίησε τις προσπάθειες για τεχνολογική βελτίωση του σταθμού Αθηνών (προγραμματιζόταν η αύξηση ισχύος του πομπού από δεκαπέντε σε εβδομήντα κιλοβάτ, εξέλιξη που λόγω του πολέμου δεν ολοκληρώθηκε), διευρύνοντας την εμβέλεια ακρόασης.⁵⁹ Μεγιστοποιήθηκε επίσης ο αριθμός των κατόχων, αφού το 1938 η Ελλάδα αριθμούσε 10-12.000 ραδιοφωνικές συσκευές, ενώ το 1940 είχε ξεπεράσει τις 61.000.⁶⁰ Την ίδια στιγμή το ΥΤΤ έθεσε σε εφαρμογή φιλόδοξο σχέδιο για τη δημιουργία «λαϊκού ραδιοφώνου»,⁶¹ αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες για έμπρακτη απόδειξη του κρατικού, πατερναλιστικού χαρακτήρα, με την αποστολή συσκευών σε σχολεία που βρίσκονταν στις πιο απομακρυσμένες περιοχές της Μακεδονίας και Θράκης.⁶²

Στη διαδρομή της πολεμικής προπαρασκευής η 4^η Αυγούστου διέθετε, επομένως, ένα εργαλείο επικοινωνιακής αμεσότητας, διευκολύνοντας την προσπάθειά του να ενεργοποιήσει τον πληθυσμό. Η παρουσία και μόνο του ραδιοφώνου σε οικίες, χώρους εργασίας και κοινωνικών συναναστροφών αποτέλεσε πόλο έλξης για τους πολίτες και τους εργαζόμενους, διαμορφώνοντας συνθήκες ομαδικής ακρόασης, ενώ εξυπηρετούσε τον κύριο στόχο για διεύρυνση του προπαγανδιστικού λόγου. Η επικοινωνιακή δύναμή του αναδείχτηκε στην περίπτωση της «Ελλης», όταν λόγω της θρησκευτικής αργίας του Τύπου μονοπώλησε την ενημέρωση, αφού μετά την γνωστοποίηση του κυβερνητικού ανακοινωθέντος στις 13:30 μ.μ.: «[...] Πλήθη κόσμου κατέκλυζον τα κέντρα εις τα οποία λειτουργούν ραδιόφωνα και ανέμενον την συνέχειαν των ανακοινώσεων [...]».⁶³

Από τις προπολεμικές προτεραιότητες προβλήθηκε η ένταση της γεωργικής καλλιέργειας, με το καθεστώς να έχει δύο δυνατότητες επαφής με τον κόσμο της υπαίθρου, για να μεταφέρει τις κατευθυντήριες γραμμές της αγροτικής πολιτικής. Η πρώτη ήταν το «Τμήμα Ομιλιών» της Διεύθυνσης Ραδιοφωνίας που καταλάμβανε και το μεγαλύτερο μέρος

⁵⁷ Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, σ. 237.

⁵⁸ *Κέρκυρα*, 21 Μαΐου 1939.

⁵⁹ *4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940*, τόμ. Δ', σ. 152.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 149. Στα Ιωάννινα τον Σεπτέμβριο του 1936 υπήρχαν εκατόν πέντε ιδιωτικές συσκευές, όμως δύο χρόνια αργότερα ο αριθμός έφτασε τις εκατόν πενήντα, βλ. Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, σσ. 118, 279. Η Λάρισα τον Ιανουάριο του 1940 διέθετε 328 ραδιόφωνα, βλ. *Κήρυξ*, 2 Φεβρουαρίου 1940. Στα Χανιά το 1939 σε οικίες και καταστήματα υπήρχαν τετρακόσιες ογδόντα συσκευές, βλ. *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, 9 Οκτωβρίου 1939. Σύμφωνα με τα στοιχεία της εθνικής απογραφής, τον Οκτώβριο του 1940 ο πληθυσμός των παραπάνω πόλεων ανερχόταν αντίστοιχα σε 21.877, 35.344 και 28.213 κατοίκους, βλ. «Πληθυσμός της Ελλάδος», σσ. 29, 39, 54.

⁶¹ *4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940*, τόμ. Γ', σ. 36.

⁶² Στο ίδιο, σ. 203.

⁶³ *Μακεδονία*, 17 Αυγούστου 1940.

του προγράμματος. Στις ομιλίες περιλαμβανόταν η «Ωρα του Αγρότου», που αρχικά παρουσιαζόταν τρεις φορές την εβδομάδα, ενώ αργότερα δύο, εξέλιξη αυτονόητη για χώρες όπως η Ελλάδα, καθώς τα 4/5 του πληθυσμού ασχολούνταν με τον πρωτογενή τομέα της οικονομίας.⁶⁴ Μέχρι τα τέλη Ιουλίου 1939 ο αριθμός των διαλέξεων είχε φτάσει τις εκατό,⁶⁵ αν και σταδιακά ο ραδιοφωνικός χρόνος περιορίστηκε στα δέκα λεπτά, συνιστώντας «το δεκάλεπτον του Έλληνα αγρότου».⁶⁶ Η ανάμνηση των εκπομπών για την παραγωγική σταυροφορία παρέμεινε έντονη και στη μνήμη του Σπύρου Στεφόπουλου στα Ιωάννινα: «Πρώτα άκουσα τις λέξεις σιτάρκεια και αυτάρκεια [...] ακούγαμε και αναλύσεις. Τόσο σιτάρι παράγουμε, τόσο μας λείπει και το εισάγουμε κι αυτό πρέπει να σταματήσει, γιατί οι καιροί που έρχονται θα είναι δύσκολοι κλπ [...] Και κάτι σαν σύνθημα: 'ούτε ένα τετραγωνικό μέτρο δεν πρέπει να μείνει ακαλλιέργητο'».⁶⁷

Η δεύτερη σχετιζόταν με τον σταθμό που ίδρυσε η ΕΟΝ τον Νοέμβριο του 1939,⁶⁸ όταν δύο φορές την εβδομάδα (Κυριακή και Πέμπτη) λάβμανε χώρα αγροτική ομιλία με υποδείξεις προς τα μέλη της και τον κόσμο της υπαίθρου.⁶⁹ Αυτός έγινε δεκτός ως πολύτιμο απόκτημα, με τις διαλέξεις να παρακολουθούνται: «[...] Μετά προσοχής και ενθουσιασμού [...]».⁷⁰ Η οργάνωση προμήθευσε τα απομακρυσμένα κλιμάκιά της με εξήντα δύο συσκευές, προσπαθώντας να διατηρείται συνεχής επικοινωνία ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια.⁷¹ Μία αναγκαιότητα που αναδεικνύεται και από την έκθεση της διοίκησης αρρένων του νομού Ιωαννίνων: «Αναγκαία προϋπόθεση της ιδεολογικής διαφώτισεως είναι η ύπαρξις ραδιοφώνου [...] δι' ου θα καθίσταται δυνατή η επικοινωνία [...] μετά των διαφωτιστών του κέντρου, ικανών να αξιοποιήσουν τα συνθήματα του Αρχηγού. Τοιουτοτρόπως και μόνον θα καταστή εξησφαλισμένη η ενότης και η ομόκεντρος κατεύθυνσις των σκοπών της Ε.Ο.Ν.».⁷²

⁶⁴ 4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940, τόμ. Δ', σσ. 154-155.

⁶⁵ Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά*, σ. 300.

⁶⁶ *Ακρόπολις*, 22, 24 Ιουλίου 1940.

⁶⁷ Στεφόπουλος, *ό.π.*, σ. 9.

⁶⁸ Τα εγκαίνια πραγματοποιήθηκαν στις 5 Νοεμβρίου (δύο χρόνια μετά την ίδρυση της οργάνωσης). Οι 20.000 δρχ. για τη δημιουργία του δόθηκαν από τα μέλη της, με τα ετήσια έξοδα λειτουργίας να ανέρχονται στις 160.000 δρχ., βλ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά*, σσ. 311-312. Πριν τη δημιουργία του οι επικοινωνιακές ανάγκες καλύπτονταν από τον σταθμό Αθηνών, εντάσσοντας στο τμήμα ομιλιών την «Ωρα της ΕΟΝ», η οποία μεταδιδόταν δύο φορές την εβδομάδα, βλ. 4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940, τόμ. Δ', σ. 155.

⁶⁹ *Η Νεολαία*, 14 (6 Ιανουαρίου 1940), 445.

⁷⁰ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 9: «Εκθεσις πεπραγμένων από 1-2-1940/9-8-1940», Αριθ. 1065, Καβάλα, 10 Αυγούστου 1940, σ. 3.

⁷¹ *Η Νεολαία*, 44 (3 Αυγούστου 1940), 1398.

⁷² ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ.1: ΑΧΥΙΙΙ Περιφερειακή Διοίκησης Ε.Ο.Ν., προς την Κεντρικήν Διοίκησην Ε.Ο.Ν., «Υποβολή εκθέσεως πεπραγμένων ΧVΙΙΙ Περιφ. Διοικήσεως Ε.Ο.Ν. Αρρένων Νομού Ιωαννίνων δευτέρου εξαμήνου 1939», Αριθ. 207, Ιωάννινα, 15 Μαρτίου 1940, σ. 2.

δ) Τα κινηματογραφικά «Επίκαιρα»

Ο κινηματογράφος ήταν το τρίτο από τα μέσα ενημέρωσης που επιστράτευσε η 4^η Αυγούστου αρχικά για να συντονίσει την κοινωνία στις ιδεολογικές της κατευθύνσεις και στην πορεία να την ενεργοποιήσει, ώστε να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της πολεμικής προπαρασκευής. Οι πόλεις βρέθηκαν για άλλη μία φορά στο επίκεντρο εξαιτίας της λειτουργίας κινηματογραφικών αιθουσών, οι οποίες στη δεκαετία του 1930 αποτέλεσαν βασική επιλογή για την ψυχαγωγία. Στην Αθήνα, τον Ιανουάριο του 1937 υπήρχαν είκοσι έξι αίθουσες με ήχο, όταν στα δέκα κεντρικά της σινεμά ο κόσμος παρακολουθούσε ταινίες τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα. Το ποσοστό του πληθυσμού για την πρωτεύουσα και την επαρχία που πήγαινε στον κινηματογράφο ανέρχεται στο 25%,⁷³ τη στιγμή που το ίδιο έτος η χώρα διέθετε εκατόν εβδομήντα χώρους προβολής.⁷⁴ Η δικτατορία, όπως στις περιπτώσεις του Τύπου και του ραδιοφώνου, έτσι και σε αυτήν του κινηματογράφου, συνειδητοποίησε γρήγορα τη δύναμη και τη γοητεία που οι ξένες παραγωγές ασκούσαν στον πληθυσμό, προχωρώντας σε νομοθετικές παρεμβάσεις, με απώτερο σκοπό να εξασφαλίσει πλήρη έλεγχο στο περιεχόμενο των ταινιών και στη διαδικασία προβολής.

Η σύσταση του ΥΤΤ από τον Αύγουστο του 1936 έθεσε και τον κινηματογράφο υπό την εποπτεία του Νικολούδη, στην προσπάθεια του να ενημερώσει-διαφωτίσει τον πληθυσμό σύμφωνα με τον αξιακό κώδικα του καθεστώτος. Ο νομοθετικός κύκλος περιλάμβανε τον νόμο 445 με τον κυρίαρχο ρόλο των αστυνομικών αρχών και τη λογοκρισία να σφραγίζουν την πορεία του στην περίοδο της δικτατορίας,⁷⁵ αλλά και τον 955, διευρύνοντας την εποπτεία

⁷³ Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά*, σ. 117.

⁷⁴ Αναστασιάδης, *ό.π.*, σ. 154. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ο κινηματογράφος, με σύμμαχο τις ξένες ταινίες, άρχισε να εκτοπίζει το θέατρο από τις αστικές προτιμήσεις, με εξαίρεση την ύπαιθρο, όπου η ψυχαγωγία χαρακτηριζόταν από τη συμπληρωματική φιγούρα του παραγκιόζη, βλ. Γιάννης Σολδάτος, *Ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου*, τόμ. Α', Εκδόσεις Αιγόκερως, Αθήνα 1999, σ. 58.

⁷⁵ Η παρουσία των σωμάτων ασφαλείας έγινε αισθητή με πολλούς τρόπους, αφού σε συνεργασία με το αρμόδιο νομαρχιακό συμβούλιο είχαν το δικαίωμα χορήγησης άδειας για σύσταση και λειτουργία κλειστών ή ανοιχτών κινηματογράφων. Η αστυνομική διεύθυνση Αθηνών διατήρησε το προνόμιο για τον χαρακτηρισμό ταινιών ως κατάλληλων ή ακατάλληλων (ηλικιακό όριο των ανηλίκων ήταν τα 14 έτη), με την παρουσία των αστυνομικών να είναι αισθητή στο εσωτερικό των αιθουσών. Η τελευταία δεν εξασφαλιζόταν μόνο από τα όργανα που βρίσκονταν εκεί για υπηρεσιακούς λόγους, αλλά και από τα δύο δελτία ελεύθερης εισόδου, που οι επιχειρήσεις παρέδιδαν στις αρχές. Όποτε κρινόταν απαραίτητο από την αστυνομία, γινόταν επιθεώρηση, ώστε να διαπιστωθεί, αν οι ιδιοκτήτες συμμορφώνονταν με τις υποδείξεις του συμβουλίου σε θέματα ασφάλειας των εγκαταστάσεων, διατηρώντας το δικαίωμα να διακόψουν την προβολή ενός έργου για λόγους δημόσιας τάξης. Κάθε ταινία, πριν την εισαγωγή ή την προβολή, έπρεπε να υποβάλλει στο ΥΤΤ περιληπτικά την υπόθεση, η οποία μεταβιβαζόταν για έγκριση στην «Επιτροπή Ελέγχου Κινηματογραφικών ταινιών», ώστε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να εκφράζει κομμουνιστικές ή επικίνδυνες, ανατρεπτικές ιδέες, τη στιγμή που απαγορευόταν η χορήγηση άδειας προβολής σε αλλοδαπούς, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 445, «Περί τροποποίησης, συμπλήρωσης και κωδικοποίησης των περί κινηματογράφων διατάξεων», φύλλο 22, Αθήνα, 25 Ιανουαρίου 1937.

από την «Επιτροπή Ελέγχου Κινηματογραφικών ταινιών» στα εισαγόμενα έργα και σε όσα επρόκειτο να προβληθούν.⁷⁶

Η μέση και δημοτική εκπαίδευση εισέπραξε ιδιαίτερη καθεστωτική «φροντίδα». Για την πρώτη το υπουργείο Παιδείας σύστησε στους μαθητές των τελευταίων τάξεων την ανάγνωση του βιβλίου *Ο Ηχητικός Κινηματογράφος*.⁷⁷ Μέχρι το 1939 υπολόγιζε να σταλούν στις σχολικές μονάδες πεντακόσιες ταινίες μορφωτικού-ψυχαγωγικού περιεχομένου, έχοντας διανείμει εκατόν πενήντα μηχανήματα προβολών ακόμα και στα πιο απομακρυσμένα χωριά.⁷⁸ Όσα σχολεία τα διέθεταν απαγορευόταν να προβάλλουν ταινίες από το ελεύθερο εμπόριο, ενώ εκείνες που υπήρχαν έπρεπε να υποβληθούν σε αυτό για έλεγχο-έγκριση.⁷⁹ Τον Δεκέμβριο εντατικοποίησε τις προσπάθειές του, ώστε όλα να εφοδιαστούν με κινηματογραφικά μηχανήματα.⁸⁰ Δεν απέκλειε και τη δημόσια προβολή μορφωτικών ταινιών, αναθέτοντας στους εκπαιδευτικούς μέσω διαλέξεων να αποσαφηνίζουν το περιεχόμενό τους, σύμφωνα με τα επεξηγηματικά βοηθήματα που θα λάμβαναν από το υπουργείο.⁸¹ Τα βιβλία σχολικών εφορειών περιέχουν τα ετήσια ποσά που οι μονάδες κατέβαλλαν για τον δικό τους μορφωτικό κινηματογράφο, όπως και τα πρακτικά για την παραλαβή του μηχανήματος προβολής, εξέλιξη που συνιστούσε ξεχωριστή στιγμή για κάθε σχολείο.⁸²

Η αναγκαιότητα της προπαρασκευής προωθήθηκε μέσω του κινηματογραφικού υλικού με δύο τρόπους. Ο πρώτος αφορούσε τις «εθνικές ταινίες» (αποτελούσαν αρμοδιότητα του ΥΠΤ και ήταν στην ουσία «επίκαιρα» μεγάλης χρονικής διάρκειας), οι οποίες από τον Νοέμβριο του 1939 προβάλλονταν στις αίθουσες των αστικών κέντρων και σε χρόνο που

⁷⁶ Η Επιτροπή είχε τη δυνατότητα να διαγράφει σκηνές, διαλόγους, να τροποποιεί τον τίτλο του έργου ακόμα και να ακυρώνει τη δημόσια προβολή για λόγους κρατικής ασφάλειας ή δυσφήμισης της χώρας στο εξωτερικό, έχοντας υπό επιτήρηση τις ταινίες που γυρίζονταν από ημεδαπούς. Όσοι εκδήλωναν την επιθυμία να εργαστούν ως φωτορεπόρτερ στα επίκαιρα έπρεπε να διαθέτουν άδεια από αυτήν, ενώ όσα ιδιωτικά σχολεία δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης επιθυμούσαν θα εντάσσονταν στο «Γραφείο Μορφωτικού Κινηματογράφου», ΦΕΚ, Α.Ν. 955, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του υπ' αρ. 445 της 20-1-37 Αναγκαστικού Νόμου 'περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως των περί κινηματογράφου διατάξεων'», φύλλο 474, Αθήνα, 23 Νοεμβρίου 1937.

⁷⁷ ΓΑΚ Ν. Αχαΐας, Β' Γυμνάσιο Αρρένων Πατρών, φάκ. «Εισεληθόντων Εγγράφων, από 1-1-1939 έως 31-1-1940 από 1-700»: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους κ.κ. Γεν. Επιθεωρητάς... και των Σχολείων Μέσης Εκπαιδεύσεως του Κράτους, «Σύστασις βιβλίου Μαρίας Μαρκέτου 'ο Ηχητικός κινηματογράφος'», Αριθ. 115705, Αθήνα, 14 Δεκεμβρίου 1938.

⁷⁸ 4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940, τόμ. Γ', σ. 203.

⁷⁹ ΓΑΚ Ν. Αχαΐας, Β' Γυμνάσιο Αρρένων Πατρών, φάκ. «Εισεληθόντων Εγγράφων, από 1-1-1939 έως 31-1-1940 από 1-700»: Ο Γεν. Επιθεωρητής κ.λ.π., προς τους κ.κ. Δ/τάς των Σχολείων Περιφέρειας, Αριθ. 5858, Πάτρα, 24 Νοεμβρίου 1939, όπου συνημμένο το έγγραφο του υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων με Αριθ. 116292.

⁸⁰ 4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940, τόμ. Δ', σ. 23.

⁸¹ ΓΑΚ Ν. Αχαΐας, Β' Γυμνάσιο Αρρένων Πατρών, φάκ. «Εισεληθόντων Εγγράφων, από 1-1-1939 έως 31-1-1940 από 1-700»: Ο Γεν. Επιθεωρητής κ.λ.π., προς τους κ.κ. Δ/τάς των Σχολείων, Αριθ. 5009, Πάτρα, 17 Οκτωβρίου 1939.

⁸² ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Δημ. σχολείου Αγίου Βλασίου, Βιβλίον πράξεων της Σχολικής Εφορείας του Δημ. σχολείου Αγίου Βλασίου. 1931-1940, Πράξεις 12 της 20^{ης} Νοεμβρίου 1938 και 11 της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1939.

γνωστοποιούνταν από τον Τύπο. Ήταν δώρες φωνοταινίες, καλύπτοντας όλους τους τομείς της κυβερνητικής δραστηριότητας (περιοδείες, ομιλίες Μεταξά και Γεωργίου, παρελάσεις, καθεστωτικοί εορτασμοί, εθνικές εορτές, οχυρωματικά έργα). Το διάστημα προβολής διαρκούσε μέχρι και δύο εβδομάδες, με εναλλασσόμενο ακροατήριο από δημοσίους υπαλλήλους, πρόσωπα δημόσιου και ιδιωτικού δικαίου, σχολεία και τον στρατό.⁸³

Από τις προτεραιότητες της εθνικής προετοιμασίας προπαγανδίστηκαν η σταυροφορία για ένταση της καλλιέργειας, με υποδείξεις του Μεταξά για επίτευξη αυτάρκειας, η ανάγκη για έμπρακτη εκδήλωση κοινωνικής αλληλεγγύης, με στόχο τη στήριξη των μαθητικών συσσιτίων,⁸⁴ όπως και η Άμυνα, με φιλμ για τα οχυρωματικά έργα στη Βόρεια Ελλάδα. Σε αυτή την περίπτωση, και υπό την ηχητική συνοδεία στρατιωτικών εμβατηρίων, η κοφτή και γεμάτη αποφασιστικότητα φωνή του ομιλητή αναδείκνυε την τεχνική και εξοπλιστική αρτιότητα των οχυρών, τονίζοντας το αίσθημα υπερηφάνειας και την επίτευξη ασφάλειας: «Το έργον είναι άτρωτον [...] η πατρίς μας έχει εξησφαλισμένα και απαραβίαστα τα βόρειά της σύνορα [...]. Οι Έλληνες πολίται πρέπει να είναι απολύτως ήσυχoi και να επιδίδονται απερίσπαστοι εις τα ειρηνικά των έργα [...]», χωρίς να απουσιάζουν και εδώ οι εγκωμιαστικές αναφορές: «[...] Διότι η εθνική κυβέρνησις της 4^{ης} Αυγούστου επρονόησε δια την προστασία των βορείων περιοχών και της χώρας μας ολοκλήρου».⁸⁵

Ο δεύτερος τρόπος ήταν η παρουσία των τακτικών «Επίκαιρων». Σύμφωνα με τον νόμο 445 κάθε κινηματογραφική επιχείρηση ήταν υποχρεωμένη να προβάλλει μετά την ολοκλήρωση του έργου τις ολιγόλεπτες, μέχρι δεκαπέντε λεπτών ταινίες, που τις χορηγούσε δωρεάν το «Γραφείο Μορφωτικού Κινηματογράφου».⁸⁶ Διαμορφώνονταν υπό την αυστηρή επίβλεψη του ΥΤΤ, με το καλλιτεχνικό τμήμα της ΕΟΝ να προωθεί τα δικά της ξεχωριστά επίκαιρα, δημιουργώντας στο διάστημα 1938-1940 φιλμ επικεντρωμένα στις δραστηριότητές της.⁸⁷ Άλλωστε, η οργάνωση διέθετε και την ειδική κινηματογραφική υπηρεσία της κεντρικής διοίκησης, με αποκλειστικό σκοπό την προβολή ταινιών, όχι μόνο στην προπολεμική

⁸³ *Κήρυξ*, 13 Ιανουαρίου 1940.

⁸⁴ *Μακεδονία*, 7 Νοεμβρίου 1939.

⁸⁵ Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, Γεγονότα δεκαετίας 1930, Άμυνα και Πολιτική Προστασία, «Τα οχυρωματικά έργα στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο, ΓΡΑΜΜΗ ΜΕΤΑΞΑ», Αριθ. 32055.

⁸⁶ Η μη προβολή ισοδυναμούσε με πεισματική παράβαση, ενώ αν συνέβαινε για τρίτη φορά, ο υφυπουργός Δημόσιας Ασφάλειας είχε δικαίωμα να διατάξει την παύση λειτουργίας του κινηματογράφου μέχρι δεκαπέντε ημέρες, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 445, «Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως των περί των κινηματογράφων διατάξεων».

⁸⁷ Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά*, σ. 145. Ο αριθμός ταινιών της ΕΟΝ έφτασε τις δεκαέξι, αξιοποιώντας ογδόντα κινηματογραφικά μηχανήματα, όταν μόνο το 1939 πραγματοποιήθηκαν στα μέλη της 462 προβολές, βλ. *Η Νεολαία*, 44 (3 Αυγούστου 1940), 1398. Προβάλλονταν ταινίες που η οργάνωση προμηθευόταν από το ΥΤΤ για τις επισκέψεις του Μεταξά στην επαρχία, τον εορτασμό εθνικών επετείων στην Αθήνα, όπως και παιδικές ταινίες, άλλοτε κατάλληλου και άλλοτε αμφίβολης καταλληλότητας περιεχομένου, βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 1: Η Θ.ΧΥΙΙΙ Περιφερειακή Διοίκησης Ε.Ο.Ν., προς την Κεντρική Διοίκηση Ε.Ο.Ν., «Υποβολή εκθέσεως πεπραγμένων Α' Εξαμήνου 1940», Αριθ. 1105, Ιωάννινα, 9 Αυγούστου 1940, σ. 13.

περίοδο, αλλά και στο εξάμηνο διάστημα της στρατιωτικής αναμέτρησης. Η χρονική στιγμή της παρουσίασης μόνον τυχαία δεν μπορούσε να χαρακτηριστεί, αφού οι θεατές, λίγο πριν την αποχώρηση, μετατρέπονταν ακούσια σε δέκτες φιλμ που εξυμνούσαν τα επιτεύγματα, τους πρωταγωνιστές, την αυθόρμητη λαϊκή ανταπόκριση προς το καθεστώς, εισπράττοντας ταυτόχρονα και μηνύματα που αφορούσαν την αναγκαιότητα και τον βαθμό ετοιμότητας για την πολεμική προπαρασκευή.

Από τα επίκαιρα προβλήθηκαν η σταυροφορία για την παραγωγική αυτάρκεια και οι αμυντικές δαπάνες. Η διατροφική εκστρατεία προωθήθηκε με έγχρωμο ντοκιμαντέρ, αφιερωμένο στους κατοίκους της υπαίθρου και στον καθημερινό αγώνα με τη γη, το οποίο προπαγάνδιζε την προσφορά του πρωτογενούς τομέα, υμνώντας παράλληλα τη διαβίωση στο χωριό με το σύνθημα: «Πλούσιοι είναι οι καρποί της γης-ευτυχία στο χωριό». Μέσα από μία πανδαισία χρωμάτων και την εναλλαγή αφισών που πλαισιώνονταν από το έμβλημα της 4^{ης} Αυγούστου, το εθνικό σύμβολο και τη μορφή του Μεταξά, εμφανίζονταν γραπτά μηνύματα όπως: «Η μάχη του σίτου, Επάρκεια ψωμιού», ενώ συχνά στη διάρκεια των προβολών εμφανίζονταν και εκφράσεις από το πρώτο διάγγελμα για ένταση της καλλιέργειας: «Η καλλιέργεια της γης συνιστά Εθνικό Καθήκον», «κάθε τμήμα της ελληνικής γης πρέπει να καλλιεργηθεί», «κάθε κομμάτι του ελληνικού χώματος πρέπει να παραγάγει κάτι». Οι παραινετικές αναφορές, καταλαμβάνοντας την έκταση της οθόνης, απέκτησαν συνθηματολογικό χαρακτήρα, χωρίς να αφήνουν ανεπηρέαστο και τον συναισθηματικό κόσμο των θεατών. Η ψυχολογική φόρτιση ήταν έτσι αναπόφευκτη, αφού τόνιζαν τις υποχρεώσεις των πολιτών απέναντι στη χώρα, καθιστώντας τους συνυπεύθυνους για την επιτυχημένη έκβαση της κρίσιμης σταυροφορίας.⁸⁸

Η Άμυνα με τη σειρά της αποτέλεσε το βασικό θέμα αφισών που προβάλλονταν στις οθόνες. Η φράση «Εθνική Άμυνα» είχε συχνή παρουσία, πλαισιωμένη από αριθμητικά στοιχεία για τα κρατικά ποσά που είχαν δαπανηθεί. Ακόμα και μέσα σε έναν χώρο ψυχαγωγίας προπαγανδιζόταν η προσπάθεια για δημιουργία αξιόμαχων ενόπλων δυνάμεων και γινόταν υπενθύμιση του γεγονότος ότι η Ελλάδα βρισκόταν σε πολεμική προετοιμασία, εξέλιξη που οι θεατές έπρεπε να είχαν διαρκώς στη σκέψη τους.⁸⁹ Η παράθεση αριθμητικών στοιχείων εμπέδωνε μεταξύ των πολιτών το αίσθημα ασφάλειας απέναντι σε κάθε ενέργεια που επιβουλεύονταν την ανεξαρτησία και την εδαφική ακεραιότητα. Επιπλέον, γεφύρωνε, μέχρι ένα σημείο, την απόσταση ανάμεσα στην κοινωνία και στην πολιτική ηγεσία, που πατερναλιστικά μεριμνούσε για την προστασία της, καλλιεργώντας το αίσθημα της

⁸⁸ Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά*, σσ. 191-193.

⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 193.

αυθόρμητης συνδρομής για οτιδήποτε θα μπορούσε να στηρίξει τις κρατικές πρωτοβουλίες σε έναν τόσο ευαίσθητο τομέα, όπως ήταν εκείνος της αμυντικής προετοιμασίας.

Η 4^η Αυγούστου αξιοποίησε και τις εορταστικές εκδηλώσεις εθνικών εορτών και επετείων, στο πλαίσιο των οποίων φρόντιζε να διατηρεί στη μνήμη τις εμπόλεμες προκλήσεις της εποχής. Στην επιβλητική παρέλαση με αφορμή τους εορτασμούς για την 25^η Μαρτίου 1940, ο κινηματογραφικός φακός αναδεικνύει την πιο έντονη από κάθε άλλη φορά στρατιωτική παρουσία, με τα πεζοπόρα τμήματα των ενόπλων δυνάμεων και της χωροφυλακής, το πυροβολικό, τα βαρέα όπλα και τους αεροπορικούς σχηματισμούς στον αττικό ουρανό. Η παρέλαση της ΕΟΝ με τη σειρά της λειτούργησε ως υπόμνηση για νευραλγικούς τομείς της πολεμικής προπαρασκευής επικεντρωμένους στον άμαχο πληθυσμό, καθώς περιλάμβανε τμήματα αεράμυνας με αυτοσχέδιες προσωπίδες, πρώτων βοηθειών, σκαπτικών εργαλείων, αλλά και ομάδες γεωργικής εκπαίδευσης, παραπέμποντας ευθέως στη σταυροφορία για την καλλιέργεια της γης που βρισκόταν σε εξέλιξη στην ύπαιθρο και τις πόλεις.⁹⁰

Ειδικότερα για την Αθήνα, η κυβερνητική προπαγάνδα είχε μεγαλύτερες δυνατότητες απήχησης, με τον Κωνσταντίνο Κοτζιά, υπουργό Διοικήσεως Πρωτεύουσας, να δημιουργεί τον «Λαϊκό Κινητό Κινηματογράφο». Ο τελευταίος παρουσίαζε δωρεάν προβολές ακόμα και στις πιο απομακρυσμένες-υποβαθμισμένες συνοικίες και κατά συνέπεια τις ταινίες με τα Επίκαιρα, προωθώντας μέσω του περιφερόμενου κινηματογράφου τις προτεραιότητες των στιγμών. Ήταν τόσο ικανοποιητικό το επικοινωνιακό αποτέλεσμα και η συμμετοχή του κόσμου, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του καθεστώτος, ώστε ο Κοτζιάς προχώρησε στην προμήθεια επιπλέον δύο μηχανημάτων προβολής.⁹¹ Αυτήν τη φορά η όποια προπαγάνδα, όπως και η υπενθύμιση των καλλιεργητικών και στρατιωτικών αναγκών δε λάμβαναν χώρα σε κλειστές και περιορισμένες ως προς τη χωρητικότητά τους κινηματογραφικές αίθουσες, αλλά σε ανοιχτούς χώρους, προεξοφλώντας τη συγκριτικά μεγαλύτερη ανθρώπινη συμμετοχή στην παρακολούθηση των ταινιών και την πρόσληψη των προβαλλόμενων μηνυμάτων.

ε) Η προπαγάνδα στην υπόλοιπη Ευρώπη

Στην ευρωπαϊκή ήπειρο η κοινή συνισταμένη του προπαγανδιστικού μηχανισμού οριοθετούνταν από την έμφαση στην ανάδειξη του εναέριου κινδύνου, ταυτόχρονα όμως και

⁹⁰ Φώτος Λαμπρινός, *Ισχύς μου η αγάπη του φακού. Τα κινηματογραφικά επίκαιρα ως τεκμήρια της ιστορίας (1896-1940)*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2005, σσ. 359-360.

⁹¹ Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά*, σ. 175.

από συνεχή προσπάθεια για την αποτροπή εκδήλωσης-επικράτησης πανικού στους αστικούς πληθυσμούς. Η γερμανική προπαγάνδα από την αρχή ήταν σταθερά προσηλωμένη στην ενδυνάμωση της λαϊκής ψυχολογίας. Τον Μάρτιο του 1933 δημιουργήθηκε το υπουργείο Λαϊκής Διαφώτισης και Προπαγάνδας με επικεφαλής τον Goebbels, ισχυρή προσωπικότητα που μετατράπηκε σε διαχρονικό σύμβολο του προπαγανδιστικού μηχανισμού και της ρητορικής του. Κύρια επιδίωξη αποτέλεσε η ανασύσταση και διατήρηση του πηγαίου ενθουσιασμού με τον οποίο η γερμανική κοινωνία είχε δεχτεί λίγα χρόνια πριν την έναρξη του «Μεγάλου Πολέμου»,⁹² καθώς η αναμενόμενη εξουθενωτική δοκιμασία του εναέριου τρόμου έπρεπε να προσκρούσει στη συλλογική εθνικοσοσιαλιστική βούληση για αντίσταση. Στη συγκεκριμένη μάχη οι άοπλοι στρατιώτες των μετόπισθεν έπρεπε να διακρίνονται από εσωτερική δύναμη και επαρκή αποθέματα αντοχής, αφού η ψυχολογία νίκης σχετιζόταν με την εθνικολαϊκή κοινότητα και δε συνιστούσε μόνο ατομική υπόθεση.⁹³ Όπως άλλωστε είχε δηλώσει και ο Goebbels: «Στις 30 Ιανουαρίου (1933) η εποχή του ατομικισμού πέθανε τελικά [...]. Η εθνικολαϊκή κοινότητα θα αντικαταστήσει το άτομο».⁹⁴

Ο ασφυκτικός έλεγχος της ενημέρωσης περιλάμβανε την καθοδήγηση του Τύπου, του ραδιοφώνου και του κινηματογράφου. Από τον 1938 εφαρμόστηκε και στη Γερμανία η υποχρεωτική προβολή των επίκαιρων, πριν από την έναρξη της ταινίας, προπαγανδίζοντας πολιτικά θέματα και ζητήματα σχετικά με τον αθλητισμό ή την κοινωνία.⁹⁵ Λίγο πριν από τον πόλεμο υπήρχαν 5.500 κινηματογραφικές αίθουσες, που ισοδυναμούσαν με 3-4 εκατομμύρια θέσεις. Αν και η ετήσια επισκεψιμότητα ανά άτομο παρέμενε υψηλή, φτάνοντας στα 14.400.000, ήταν μικρότερη σε σύγκριση με την αντίστοιχη στη Μεγάλη Βρετανία και στις Η.Π.Α.⁹⁶ Επιπρόσθετα, η ραδιοφωνική συσκευή εκτιμήθηκε γρήγορα ως προς την επικοινωνιακή δύναμη και την ικανότητά της να αναπαράγει την εθνική συλλογικότητα, με το ναζιστικό καθεστώς να προχωρά το 1933 στη μαζική παραγωγή φτηνών ραδιοφώνων, γνωστών ως το «Ραδιόφωνο του Λαού» (Volksempfänger). Το ίδιο έτος ραδιόφωνο διέθετε μόνο ένα στα τέσσερα νοικοκυριά, όταν το 1939 την είχαν αποκτήσει περισσότερα από τα μισά. Οι κάτοχοι της συσκευής εντοπιζόνταν κυρίως στις πόλεις και όχι στην ύπαιθρο, όπου το κόστος και το μηνιαίο τέλος συνδρομής απέτρεπε αρκετούς πολίτες από την αγορά της.⁹⁷

Στη Βρετανία, αν και εδώ αξιοποιήθηκε στις κινηματογραφικές αίθουσες η προβολή Επίκαιρων για την καταστροφή της Βαρκελώνης και του Μπιλμπάο, ώστε η κοινή γνώμη να

⁹² Evans, *To Γ' Ράιχ στην εξουσία*, σ. 121.

⁹³ Süß, *ό.π.*, σ. 56.

⁹⁴ Evans, *To Γ' Ράιχ στην εξουσία*, σ. 120.

⁹⁵ Στο ίδιο, σσ. 132-133.

⁹⁶ Fritzsche, *ό.π.*, σ. 80.

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 74.

ενημερωθεί για την αεροπορική απειλή,⁹⁸ ο προπαγανδιστικός μηχανισμός δε θεωρείται ικανοποιητικός. Το υπουργείο Πληροφόρησης ιδρύθηκε πριν από την έναρξη του πολέμου, έχοντας αποσπάσει μικρή κυβερνητική προσοχή και στήριξη. Η υστέρηση οφειλόταν σε λόγους πολιτικής κουλτούρας με την προπαγάνδα να αντιμετωπίζεται ως «αναγκαίο κακό», αφού η μέσω αυτής προώθηση της εξωτερικής πολιτικής θωρήθηκε πρακτική όχι απόλυτα συμβατή με τη δημοκρατία, ταυτισμένη με τις αντίστοιχες των δικτατορικών καθεστώτων. Η ευρεία όμως χρήση και η αποτελεσματική της διεξαγωγή από εκείνα, σε συνδυασμό με τις δυσμενείς στρατιωτικές εξελίξεις και κυρίως τη γαλλική ήττα, οδήγησαν σε αναθεώρηση της αρχικής στάσης, με συνέπεια να εγκαταλειφτεί ο αμυντικός τόνος που τη διέκρινε ως τότε, συνιστώντας πλέον τον τρίτο τρόπο δράσης κατά του Hitler μετά τον ναυτικό αποκλεισμό και τον στρατηγικό βομβαρδισμό του Harris.⁹⁹ Επιπλέον, σε αντίθεση με τη Γερμανία, η ηγεσία υποτίμησε την επικοινωνιακή δύναμη του ραδιοφώνου και του κινηματογράφου στην κατεύθυνση της διαφώτισης και ενίσχυσης του ηθικού, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι οι κάτοχοι ραδιοφωνικής συσκευής ανέρχονταν στα 9 εκατομμύρια, τη στιγμή που άλλα 19 παρακολουθούσαν κάθε εβδομάδα κινηματογράφο.¹⁰⁰

Στη Γαλλία η προπαγάνδα αξιοποίησε όλα τα διαθέσιμα μέσα για να ενημερώσει τον πληθυσμό για το μέγεθος της αεροπορικής απειλής. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 επιστρατεύτηκαν πόστερ, φυλλάδια, ραδιοφωνικές ανακοινώσεις και η αρθρογραφία στον Τύπο. Η κυβέρνηση Daladier, καθώς επιζητούσε καλύτερα αποτελέσματα, στρατολόγησε τους δήμους, εξαντλώντας τώρα όλους τους διαθέσιμους επικοινωνιακούς τρόπους. Στη Βρέστη οι κινηματογράφοι πρόβαλλαν μηνύματα για τους κανόνες της συσκότισης, ενώ στο Φινιστέρ προμηθεύτηκαν σειρά φιλμ που σχετίζονταν με την παθητική αεράμυνα.¹⁰¹

Στην Ιταλία η προπαγάνδα ήταν έργο της Unione Nazionale Protezione Antiaerea που ανέλαβε να διαφωτίσει τον ιταλικό λαό για τους κινδύνους του εναέριου πολέμου. Η ενημέρωση λάμβανε χώρα σε σχολεία, ινστιτούτα, παραδίδονταν δημόσιες διαλέξεις, αξιοποιήθηκαν πόστερ, ταινίες, χωρίς να απουσιάζει και η πραγματοποίηση αεραμυντικών ασκήσεων.¹⁰² Για τη διαφώτιση χρησιμοποιήθηκαν από το υπουργείο Στρατιωτικών το ραδιόφωνο, οι εφημερίδες και οι έντυπες εκδόσεις, με τους μαθητές να γίνονται κάτοχοι

⁹⁸ Gardiner, *ό.π.*, σ. 50.

⁹⁹ Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 16-18.

¹⁰⁰ Mackay, *ό.π.*, σσ. 38-39.

¹⁰¹ Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σσ. 65-66.

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 54.

βιβλίων με εικόνες για τις καταστροφές των βομβαρδισμένων ισπανικών πόλεων, εκθειάζοντας την ιταλική αεροπορική ικανότητα.¹⁰³

¹⁰³ Στο ίδιο, σσ. 67-68.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΚΑΙ Η ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΗΣ ΕΟΝ

«Η Εθνική Οργάνωσις της Νεολαίας είναι πραγματικώς ένας στρατός των παιδιών της Ελλάδος, τα οποία θα αποτελέσουν τον μέλλοντα μάχιμον στρατόν αυτής, μέσα εις τον οποίον γίνεται η κατεργασία των ψυχών και των σωμάτων δια να γίνουν Έλληνες και Ελληνίδες».¹

α) Καθεστωτικές προσδοκίες – στόχοι

Από την κινητοποίηση του έμψυχου δυναμικού, με σκοπό την πολεμική προπαρασκευή, δε θα μπορούσε να απουσιάσει και η ΕΟΝ, το προσωπικό στοίχημα και δημιούργημα του Μεταξά, επικεντρωμένο στο πλέον ευαίσθητο τμήμα του πληθυσμού που ήταν η νεολαία.² Άλλωστε, η «Εθνική Αναγέννησις», που από το πρώτο διάστημα αναδείχτηκε το βασικό σύνθημα της 4^{ης} Αυγούστου, μετέτρεψε σε προαπαιτούμενο και αυτονόητη διαδικασία την «αναμόρφωση» του νεανικού πληθυσμού, ο οποίος διακρινόταν από έλλειμμα υγιών ιδανικών, συνδεδεμένων με τις εθνικές παραδόσεις και τον πολιτισμό, αφού: «[...] Παρεσύρετο από τους αγύρτας ανατροπείς εις ανοήτους και ανθεθνικάς ουτοπίας».³ Ο διευρημένος αριθμός των μελών της οργάνωσης, η παρουσία τους στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο, αλλά και ο αμφιλεγόμενος, ημιστρατιωτικός χαρακτήρας της, έδωσε τη δυνατότητα στη δικτατορία μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα να θέσει υπό έλεγχο και εποπτεία το μεγαλύτερο τμήμα του νεανικού πληθυσμού.⁴

¹ Μεταξάς, *Λόγοι και σκέψεις*, τόμ. Β', σσ. 158-159.

² Η ΕΟΝ ιδρύθηκε τον Νοέμβριο του 1936 ως ΝΠΔΔ τρεις μόλις μήνες μετά την επιβολή της δικτατορίας, με γενικό αρχηγό τον διάδοχο Παύλο. Σκοπός της αποτέλεσε η αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου των νέων: «[...] Προς προαγωγήν της σωματικής και πνευματικής καταστάσεως αυτών, ανάπτυξιν του Εθνικού φρονήματος και της πίστεως προς την Θρησκείαν, δημιουργίαν πνεύματος συνεργασίας και κοινωνικής αλληλεγγύης και έγκαιρον επαγγελματικόν προσανατολισμόν εκάστου, αναλόγως προς τας φυσικάς ιδιότητας αυτού», βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 334, «Περί συστάσεως 'Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας'», φύλλο 499, Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 1936. Καταργήθηκε επίσημα από την «Ελληνική Πολιτεία» τον Ιούνιο του 1941, βλ. ΦΕΚ, Ν.Δ. 213, «Περί καταργήσεως Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας 'ΕΟΝ'», φύλλο 209, Αθήνα, 25 Ιουνίου 1941. Την πραγματική εξουσία ασκούσε ο Μεταξάς ως πρόεδρος του Ανώτατου Διοικητικού Συμβουλίου και Γενικός Επιθεωρητής, ο οποίος τον Νοέμβριο του 1937 αναγνωρίστηκε ως «Πρώτος Φαλλαγγίτης». Κυβερνητικός επίτροπος ορίστηκε ο Αλέξανδρος Κανελλόπουλος, βλ. Πλουμίδης, «Το καθεστώς Μεταξά», σσ. 65-66.

³ Μεταξάς, *Λόγοι και σκέψεις*, τόμ. Α', σ. 16.

⁴ Σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία, το 1940 αριθμούσε 1.201.450 μέλη, βλ. *Η Νεολαία*, 44 (3 Αυγούστου 1940), 1397.

Η συγκεκριμένη εξέλιξη, εναρμονισμένη απόλυτα με την πρακτική των ολοκληρωτικών καθεστώτων της εποχής (Ιταλία, Γερμανία, Σοβιετική Ένωση),⁵ μετατράπηκε στην αρχική της φιλοδοξία, αφού σταδιακά ενσωμάτωσε στην ΕΟΝ όλες τις συναφείς οργανώσεις, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στην απορρόφηση των τμημάτων εκείνων τα οποία διακρίνονταν για την αγροτική και εργατική τους προέλευση.⁶ Οι οργανώσεις που εντάχθηκαν, όπως είχε προαναγγελθεί και με τον ιδρυτικό της νόμο, ήταν οι Πρόσκοποι,⁷ τα Τάγματα Εργασίας, η Χριστιανική Αδελφότητα Νέων και η Χριστιανική Ένωση Νεανίδων. Τα μέλη έφεραν στρατιωτικό δίκοχο, ομοιόμορφη στολή σε σκούρο μπλε και, ανάλογα με την ηλικία, χωρίζονταν σε Σκαπανείς-ισσες (7-13 ετών), Φαλαγγίτες-ισσες Β (14-18 ετών) και Φαλαγγίτες-ισσες Α (19-25 ετών).⁸

Αν και η εγγραφή ήταν προαιρετική, στην ουσία απέκτησε υποχρεωτικό χαρακτήρα. Για το σχολικό έτος 1938-1939 το υπουργείο Παιδείας επεσήμανε πως: «[...] Άπαντες οι μαθηταί των σχολείων αποτελούσι συντεταγμένα τμήματα της Εθνικής Οργανώσεως Νέων», τη στιγμή που νομοθετική παρέμβαση όριζε ότι η εθνική και ηθική διαπαιδαγώγηση της νεολαίας ήταν κρατική υπόθεση.⁹ Υπήρχαν όμως και ψυχολογικοί λόγοι που τον ενίσχυαν, όπως η αγωνία και η ανασφάλεια των γονέων για τους ίδιους και τα παιδιά τους σε περίπτωση που αδιαφορούσαν για την είσοδο των τελευταίων στην οργάνωση,¹⁰ τα προνόμια που σε εποχή οικονομικής στενότητας παραχωρούνταν στους νέους και οι υψηλές επαγγελματικές προσδοκίες που συνόδευαν την πράξη ένταξης. Η γοητεία της καθαρής στολής και η αίσθηση εξουσίας, οι βαθμοί, τα σύμβολα και οι ύμνοι της 4^{ης} Αυγούστου, οι εντυπωσιακές παρελάσεις, οι λαμπαδηφορίες, τα λάβαρα, οι τελετές, τα τραγούδια, οι

⁵ Σε αυτά η κομματική ιδεολογία επέβαλλε τη στρατολόγηση των μελών από νεανική ηλικία. Στη χιτλερική νεολαία και στους σοβιετικούς Πιονιέρους ή Νέους Πρωτοπόρους η αφοσίωση στο κόμμα αναγόταν σε ύψιστη αρχή, ανώτερη ακόμα και από την οικογένεια, τη φιλία ή τη θρησκευτική πίστη. Το ποσοστό ένταξης των νέων στις οργανώσεις, ως απόρροια άσκησης βίας, ανέρχεται στο 75-80%, βλ. Norman Davies, *Η Ευρώπη σε πόλεμο, Η έναρξη, οι συγκρούσεις, οι ηγέτες και το τέλος του Φασισμού 1939-1945*, μετάφρ. Σωτήρης Αγάπιος, τόμ. Β', Εκδόσεις Ιωλκός, Αθήνα 2008, σ. 599.

⁶ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 1: προς τον κ. Υπουργόν Γενικών Διοικητήν Ηπείρου, Αριθ. 3566, Αθήνα, 26 Οκτωβρίου 1940, σ. 4. Οι φιλόδοξες εκτιμήσεις για εγγραφή νέων από εργατικές οικογένειες φαίνεται ότι δεν επαληθεύτηκαν, όταν η ίδια, δύο χρόνια μετά την ίδρυσή της, αναγνώρισε ότι: «[...] Οι εργαζόμενοι νέοι εις την συνολικήν δύναμιν της Ε.Ο.Ν. ελάχιστον ποσοστόν αντιπροσωπεύουν [...]. Αδιαφορία, άγνοια, περιφρόνησις και πολλάκις αντίδρασις είναι τα στοιχεία, τα οποία αποτελούν την θέσιν των εργατών νέων έναντι της προσπαθείας μας», βλ. στο ίδιο, φάκ. 13: Δ/σις Πολιτικής Διαφωτίσεως, «Δελτίον Πολιτικής Αντιλήψεως Διευθύνσεως Προπαγάνδας (Πολιτική Διαφώτ.) Αριθ. 2», Αθήνα [χ.χ.έ.], σσ. 2-3.

⁷ ΦΕΚ, Α.Ν. 1798, «Περί Εθνικής και Ηθικής Αγωγής της Νεολαίας», φύλλο 244, Αθήνα, 17 Ιουνίου 1939.

⁸ Τα Τάγματα Εργασίας ήταν μία παραστρατιωτική οργάνωση τετρακοσίων ατόμων για την αξιοποίηση των έργων στην εκτέλεση δημοσίων έργων, ουσιαστικά, όμως, λειτουργούσαν ως φρουρά πραιτωριανών. Ιδρύθηκαν τον Δεκέμβριο του 1937 με πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Κοτζιά και καταργήθηκαν στις 9 Ιουνίου 1938 με απόφαση του Μεταξά, ώστε να ενσωματωθούν στην ΕΟΝ, βλ. Πλουμίδης, «Το καθεστώς Μεταξά», σσ. 62-63.

⁹ Στο ίδιο, σ. 63 και Α.Ν. 1798, «Περί Εθνικής και Ηθικής Αγωγής της Νεολαίας».

¹⁰ Ιωάννου, *ό.π.*, σ. 20.

εκδρομές, οι κατασκηνώσεις, η χειραφέτηση από τον γονικό έλεγχο και τη γονική αυθεντία, η ελαστική παρακολούθηση του σχολείου και τα δωρεάν κινηματογραφικά εισιτήρια ασκούσαν ξεχωριστή επίδραση στις ανυποψίαστες παιδικές συνειδήσεις, και ιδίως σε όσες προέρχονταν από χαμηλά κοινωνικά στρώματα.¹¹ Ο Μεταξάς είχε επισημάνει ότι η υποδειγματική παρουσία ενός μέλους στις τάξεις της, όπως τεκμηριωνόταν από τον χρόνο παραμονής, τον ζήλο, την αφοσίωση και την πίστη στις αρχές της, θα μπορούσε να αποτελέσει «διαβατήριο» για επαγγελματική αποκατάσταση, με ελκυστικότερη προοπτική τον διορισμό στον δημόσιο τομέα, ένα πεδίο στο οποίο ήδη παρουσιαζόταν υστέρηση.¹²

Η ΕΟΝ ήταν αφοσιωμένη στις ιδεολογικές αρχές της 4^{ης} Αυγούστου¹³ και στο πολιτιστικό της όραμα,¹⁴ εξυπηρετώντας τις βασικές επιδιώξεις του «Αρχηγού», που ήταν η καλλιέργεια της προσωπολατρίας, η μελλοντική άντληση πιστών στελεχών για τον κρατικό μηχανισμό, η διεύρυνση των κοινωνικών ερεισμάτων, εξασφαλίζοντας την πολυπόθητη αποδοχή για τον ίδιο και το καθεστώς. Η συγκατάθεση αυτή αποκτούσε βαρύνουσα σημασία, αφού δεν είχε διαμορφωθεί κάποιος μαζικός, κομματικός σχηματισμός, ώστε να παρέχει εκ του ασφαλούς κοινωνική στήριξη, απουσία την οποία η δημιουργία και η εξάπλωση της οργάνωσης προσπαθούσαν εναγωνίως να εξισοροπήσουν.

Στο εσωτερικό μέτωπο η ΕΟΝ λειτούργησε στην ουσία ως ένας «παράλληλος στρατός πολλαπλών χρήσεων», που στο διάστημα της προπαρασκευής έκανε αισθητή την παρουσία

¹¹ Η ελεύθερη είσοδος στις κινηματογραφικές αίθουσες αφορούσε το 3% της συνολικής χωρητικότητας, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 1510, «Περί ελευθέρως εισόδου των μελών της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας εις τους κινηματογράφους», φύλλο 473, Αθήνα, 17 Δεκεμβρίου 1938.

¹² ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 1: Προς τον κ. Υπουργόν Γενικών Διοικητήν Ηπείρου, Αριθ. 3566, Αθήνα, 26 Οκτωβρίου 1940, σ. 6.

¹³ Το καθεστωτικό ιδανικό περιλάμβανε μία νεολαία αναθρεμμένη σε ελληνολατρικό περιβάλλον, αντλώντας αξίες και αρχές από την αρχαιότητα και ειδικότερα από το μοντέλο κοινωνικής-πολιτικής οργάνωσης που επικράτησε στη Σπάρτη. Ο σπαρτιατικός τρόπος αγωγής και ο αξιακός του κώδικας με τη λιτότητα, την εγκράτεια, την αυτοπεποίθηση, την απόλυτη πειθαρχία στις αρχές της πολιτείας, την αυτοκυριαρχία, τη σεμνότητα, την αφοσίωση στην πατρίδα, τη συνδυασμένη, υγιή ανάπτυξη σώματος και πνεύματος, την ανιδιοτελή προσφορά και την αίσθηση της συλλογικότητας, υπήρξαν σημεία αναφοράς για τη δικτατορία, βλ. *Η Νεολαία*, 3 (29 Οκτωβρίου 1938), 82-83. Αρχαιοελληνικά ήταν και τα σύμβολα που χρησιμοποιούσε, ο διπλός μινωϊκός πέλεκυς και ο χαιρετισμός με προτεταμένο το δεξί χέρι. Ο πρώτος συμβόλιζε τη διαχρονικότητα της ελληνικής φυλής, έμβλημα της κοσμικής και θρησκευτικής εξουσίας, ενώ ο δεύτερος ισοδυναμούσε με ένδειξη αγάπης, αφοσίωσης και σεβασμού προς τους θεούς ή το πρόσωπο προς το οποίο απευθυνόταν, βλ. Ελένη Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου*, *Φωτογραφίες*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987, σσ. 35-36, 84.

¹⁴ Ο πολιτισμός της 4^{ης} Αυγούστου, γνωστός ως «Γ' Ελληνικός Πολιτισμός», διακρινόταν από την απόρριψη ξένων πολιτιστικών στοιχείων και επιδράσεων. Αποτελούσε συνέχεια και συνδυασμό της αρχαίας και της βυζαντινής περιόδου, επιβεβαιώνοντας την αδιάσπαστη πολιτιστική πορεία του ελληνισμού και συνοδευόταν από την πεποίθηση ότι ως δημιουργήμα της νεολαίας, θα υπερείχε των προγενέστερων εντός και εκτός του ελλαδικού χώρου κατακτώντας την τελειότητα. Σύνθημά του ήταν η επιστροφή στις ρίζες-παραδόσεις του ελληνισμού και η θέαση της προγονικής πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από τη θρησκευτική πίστη. Στηριζόταν σε απαρσάλευτες ηθικές βάσεις, που για τη δικτατορία ήταν η κοινωνική αλληλεγγύη, η αφοσίωση στον βασιλιά και στο «Νέον Κράτος», αλλά και η ακλόνητη πίστη σε αξίες, όπως η υποχώρηση κάθε μορφής ατομισμού μπροστά στο ύψιστο ιδανικό και η υπηρεσία προς το έθνος με αίσθημα ευθύνης και συλλογικό πνεύμα, βλ. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Α', σσ. 53, 217, 239, 241, 253-254, 285-286.

του, συμβάλλοντας στις μεγάλες προκλήσεις, όπως η αεραμυντική προστασία, η εξασφάλιση της διατροφικής αυτάρκειας, η επικράτηση πνεύματος οικονομίας και η έμπρακτη εκδήλωση κοινωνικής ευαισθησίας. Οι εκδοτικές της προσπάθειες,¹⁵ σε συνδυασμό με τη θεωρητική και πρακτική, στρατιωτική προπαίδευση που τα στελέχη λάμβαναν στα στρατόπεδά της, (χρήση-βολή όπλου, ρίψη χειροβομβίδας, γνώση βλημάτων και οβίδων πυροβολικού, πορείες, σκοπιές, περιπολίες, ασκήσεις αποκρύψεως, αναγνώριση εδάφους, εκτίμηση και προσανατολισμός αποστάσεων, σηματοδοσία, εκσκαφή χαρακωμάτων, ασκήσεις «έρπειν»), δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις, ώστε να εξοικειωθούν με τις συνθήκες και τις απαιτήσεις ενός πολέμου, συνεισφέροντας στα μετόπισθεν και στη ζώνη των επιχειρήσεων.¹⁶

β) Η αεραμυντική προπαρασκευή

Στην προπολεμική περίοδο δύο ήταν οι παράγοντες που αποτέλεσαν τη βάση, ώστε η οργάνωση να προετοιμαστεί κατάλληλα για την αντιμετώπιση των εναέριων προκλήσεων: α) η θεωρητική κατάρτιση των στελεχών, για την οποία επιστρατεύτηκαν οι διαλέξεις, η φοίτηση στις αεραμυντικές σχολές τις οποίες διέθετε, το περιοδικό που εξέδιδε, *Η Νεολαία*,¹⁷ διαδεχόμενο προγενέστερες εκδόσεις,¹⁸ και β) η απαραίτητη πρακτική εφαρμογή, η οποία

¹⁵ Ε.Ο.Ν. (έκδ.), *Στρατιωτικά ειδικότητες. Οδηγία εκπαίδευσης επί των γενικών στρατιωτικών γνώσεων*, Αθήνα 1939.

¹⁶ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 4: Περιφ. Διοίκ. Αρρένων Αττ/τίας, Στρατόπεδον 4^{ης} Αυγούστου, «Αναλυτικόν πρόγραμμα εκπαίδευσης από 8-8-40 έως 31-8-40», Αθήνα, 2 Αυγούστου 1940, σσ. 1-22 και Ανώνυμος, «Αι ασκήσεις του Σχολείου Φαλαγγίτου», *Φαλαγγίτικη Επιθεώρησης*, 1 (Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1940), 36-40.

¹⁷ *Η Νεολαία* κυκλοφόρησε σε 133 τεύχη με το πρώτο να εκδίδεται στις 15 Οκτωβρίου 1938 και το τελευταίο στις 26 Απριλίου 1941, φιλοδοξώντας να μετατραπεί στο κύριο εξωσχολικό ανάγνωσμα των μαθητών. Ήταν το βασικό εργαλείο για την ιδεολογική διαφώτιση, την ηθική διαπαιδαγώγηση και τον προσηλυτισμό των νέων, προπαγανδίζοντας συστηματικά τις αρχές του «Νέου Κράτους». Η αφοσίωση στη μοναρχία, η θρησκεία, η οικογένεια, η σπαρτιατική αγωγή, ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός και τα καθεστωτικά επιτεύγματα, συνιστούσαν επαναλαμβανόμενα θέματα, σταδιακά, ωστόσο, αναδεικνύονταν και οι προπολεμικές εθνικές προτεραιότητες: όπως η αεραμυντική προστασία, η γεωργική εξόρμηση, η ανάγκη αποταμίευσης, η εκδήλωση κοινωνικής αλληλεγγύης, βλ. *Η Νεολαία*, (15 Οκτωβρίου 1938-26 Απριλίου 1941). Ο Κανελλόπουλος σε διαταγή του επεσήμανε τη διάγνωση των υψηλών προσδοκιών για την αποδοχή της, προειδοποιώντας τους βαθμοφόρους με επιβολή κυρώσεων σε περίπτωση που συνεχιζόταν ο χαμηλός δείκτης αναγνωσιμότητας από τα μέλη της, βλ. ΙΑΜ, Αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης, φάκ. 10: Ο κυβερνητικός επίτροπος, προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Ε.Ο.Ν., «Διαταγή Γενικής λήψεως», Αριθ. 5220, Αθήνα, 11 Φεβρουαρίου 1939, σσ. 1-2. Με την ευκαιρία της έκδοσης του περιοδικού ο Μεταξάς ζήτησε από τον κρατικό μηχανισμό να στηρίξει τη διάδοσή του, ώστε: «[...] Να καταστή ο αχώριστος σύντροφος παντός νέου [...]» και να πραγματοποιηθεί «[...] ο επιδιωκόμενος ιερός σκοπός της διαπαιδαγωγήσεως της Νεολαίας [...]», βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 13: Ο κυβερνητικός επίτροπος, προς τους κ.κ. Υπουργούς, Γενικούς Διοικητάς και Νομάρχας του Κράτους, Αριθ. 195, Αθήνα, 17 Οκτωβρίου 1938, όπου συνημμένη η διαταγή με ημερομηνία 15 Οκτωβρίου 1938.

¹⁸ Αφορούν το περιοδικό *Εθνική Νεολαία*, που κυκλοφόρησε στην περίοδο του Γεωργίου Κονδύλη και ως τα τέλη του 1937, την εφημερίδα *Νεολαία Εθνική*, το έντυπο *Η Νεολαία* τη διετία 1936-1937 και την εβδομαδιαία εφημερίδα *Η Νεολαία*, ως άμεσο προπομπό του περιοδικού, βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Η νέα γενιά υπό καθοδήγηση: Το παράδειγμα του περιοδικού Η Νεολαία (1938-1941)*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2012, σσ. 55-57.

έγινε εφικτή μέσα από την εκπαίδευση και τη συμμετοχή σε ασκήσεις που πραγματοποιούνταν στους χώρους στρατωνισμού της, χωρίς να απουσιάζουν και εκείνες που λάμβαναν χώρα στα μεγάλα αστικά κέντρα.¹⁹

Απώτερος στόχος της θεωρητικής και πρακτικής προπαίδευσης ήταν να δημιουργηθεί ένα «αντιαεροπορικό ανθρώπινο δυναμικό», επαρκώς ενημερωμένο, εκπαιδευμένο και εξοικειωμένο με τις εναέριες προκλήσεις, ώστε στις έκτακτες συνθήκες, με απόλυτη τάξη, πειθαρχία και χωρίς φόβο ή την παραμικρή διάθεση υπεκφυγής από το καθήκον να συνδράμει τις αρχές για την αποτελεσματική διαχείρισή τους. Ανεξάρτητα, όμως, από την πρακτική βοήθεια που τα μέλη θα παρείχαν στις κρίσιμες στιγμές, θα αναλάμβαναν να στηρίξουν και το κλονισμένο ηθικό του αεροπληκτου πληθυσμού, μεταφέροντας την πίστη στην τελική νίκη, για την οποία διέθεταν υψηλό δείκτη αυτοπεποίθησης. «Οι φόβοι, οι αγωνίες, οι πανικοί, που πιάνουν στην περίοδο αυτή της παγκόσμιας αναταραχής άλλους ανθρώπους, για μας, τα παιδιά της 4^{ης} Αυγούστου, είναι ολότελα ξένοι [...]».²⁰

Οι διαλέξεις υπήρξαν το πρώτο από τα μέσα, για να προωθηθεί η διαφώτιση των μελών, επικεντρωμένες σε θέματα όπως η παροχή πρώτων βοηθειών, η πυρόσβεση, η οικοπροστασία, ο συναγερμός, η ανίχνευση, η απολύμανση και η συσκότιση. Ήταν συνεχείς και συνιστούσαν μέρος ευρύτερων ομιλιών, με τις οποίες επιχειρούνταν η εθνική και ηθική διαπαιδαγώγηση του νεανικού πληθυσμού. Στον νομό Ιωαννίνων, μόνο στο πρώτο εξάμηνο του 1939 δόθηκαν περίπου 1.200 (ιδεολογικού προσανατολισμού, θρησκευτικού, εθνικού και ιστορικού περιεχομένου), στις οποίες εντάσσονταν και εκείνες με αεραμυντική θεματολογία.²¹ Σε όσα αστικά κέντρα υπήρχε έδρα μεγάλων στρατιωτικών σχηματισμών (Στρατιά, Μεραρχία) συμμετείχαν και οι διοικητές, όπως στα Ιωάννινα, με τον υποστράτηγο της 8^{ης} Μεραρχίας, Χαράλαμπο Κατσιμήτρο, να δίνει τον Ιανουάριο του 1939 διάλεξη με θέμα: «Η Ελληνίς ως νοσοκόμος εν καιρώ πολέμου».²²

Επιπρόσθετα, λειτούργησαν σχολές με σκοπό να προπαιδεύσουν ικανό αριθμό στελεχών, ώστε να μετατραπούν σε διαφωτιστές για τα μέλη της οργάνωσης, την οικογένεια και τον άμαχο πληθυσμό. Μία από αυτές ξεκίνησε τη λειτουργία της στον ναύσταθμο Σαλαμίνας τον Απρίλιο του 1939, με τα μαθήματα διάρκειας έξι εβδομάδων να παρακολουθούνται από

¹⁹ Το 1938 λειτουργούσαν ήδη δεκαεπτά στρατόπεδα, όπου εκπαιδεύτηκαν 17.000 μέλη της, βλ. *4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940*, τόμ. Β', σ. 178.

²⁰ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 13: Διεύθυνσις Πολιτικής Διαφώτισεως και Διαπαιδαγωγήσεως.

²¹ Στο ίδιο, φάκ. 1: Ο Γενικός Επόπτης ΕΟΝ Νομού Ιωαννίνων, προς την Κεντρικήν Διοίκησιν Ε.Ο.Ν., Αριθ. 765, Ιωάννινα, 18 Ιουλίου 1939, όπου συνημμένη η «Εκθεσις Πεπραγμένων υπό της ΑΧVΙΙΙ Περιφερειακής Διοικήσεως από της 1^{ης} Ιανουαρίου 1939/Δ' μέχρι της 30^{ης} Ιουνίου 1939/Δ'», σσ. 4-5.

²² Στο ίδιο, σ. 2.

πενήντα πέντε Φαλαγγίτες.²³ Στο κέντρο της ΕΟΝ στα Ιωάννινα εν ενεργεία αξιωματικοί του πεζικού παρέδωσαν μαθήματα σε αξιωματικούς και Φαλαγγίτες διάρκειας οκτώ ημερών.²⁴ Στο τοπικό τμήμα θηλέων η ωριαία ενημέρωση αφορούσε και το γυναικείο τμήμα της,²⁵ όταν στρατιωτικοί γιατροί παρέδιδαν μαθήματα για την αντιμετώπιση του χημικού πολέμου δύο φορές την εβδομάδα.²⁶

Στην κατεύθυνση της διαφώτισης συνέβαλλε και *Η Νεολαία*, γνωστοποιώντας οδηγίες αντιαεροπορικής προστασίας, όπως εκείνες για τη χρήση προσωπίδας,²⁷ ενώ το καλοκαίρι του 1940 δημοσιεύτηκε σε πέντε τεύχη σειρά άρθρων για την προστασία του πληθυσμού από τον εναέριο κίνδυνο.²⁸ Εξίσου σημαντικός ήταν και ο ρόλος των βιβλίων που εξέδιδε ή εκδίδονταν για λογαριασμό της οργάνωσης, τα οποία μεταξύ άλλων εστίαζαν στην αντιμετώπιση του χημικού πολέμου, αξιοποιούμενα στους χώρους στρατωνισμού της.²⁹ Το στρατόπεδο της «4^{ης} Αυγούστου» στο αναλυτικό του πρόγραμμα περιείχε σειρά μαθημάτων για πυρόσβεση, παροχή βοηθειών, όπως και θεωρία για τα καθήκοντα-προτεραιότητες των συνεργείων που σχετίζονταν με τη διαχείριση των αεροπορικών συνεπειών (ανιχνευτών, απολυμαντών, αποκατάστασης ζημιών).³⁰

Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην υγειονομική προπαρασκευή, αφού ιδρύθηκαν σχολές νοσοκόμων, με τα μαθήματα να παραδίδονται από στελέχη που ήταν ήδη εθελοντές του Ερυθρού Σταυρού και στρατιωτικούς γιατρούς.³¹ Στη Θεσσαλονίκη, το πρώτο εξάμηνο του 1940 στη σχολή νοσοκόμων και τραυματιοφορέων, είχαν φοιτήσει εκατό Φαλαγγίτες,³² όταν στην Πάτρα τον Απρίλιο του 1939 ξεκίνησε τη λειτουργία ο υγειονομικός σταθμός μαθημάτων για το τμήμα θηλέων με πρακτική άσκηση στο νοσοκομείο.³³ Τα μαθήματα

²³ Στο ίδιο, φάκ 4: Περιφερειακή Διοίκησης Αττικοβοιωτίας, προς την Κεντρική Διοίκηση, Αριθ. 951, Αθήνα, 25 Απριλίου 1939.

²⁴ Στο ίδιο, φάκ 1: Ο Γενικός Επόπτης ΕΟΝ Νομού Ιωαννίνων, προς την Κεντρική Διοίκηση Ε.Ο.Ν., Αριθ. 765, Ιωάννινα, 18 Ιουλίου 1939, όπου συνημμένη η «Εκθεση Πεπραγμένων υπό της ΑΧVIII Περιφερειακής Διοικήσεως από της 1^{ης} Ιανουαρίου 1939 μέχρι της 30^{ης} Ιουνίου 1939». σ. 3.

²⁵ Στο ίδιο: Η Θ. ΧΥIII Περιφερειακή Διοίκησης Ε.Ο.Ν. Νομού Ιωαννίνων, «Πρόγραμμα Μαθημάτων της Ε.Ο.Ν. Θ. Ν. Ιωαννίνων».

²⁶ Στο ίδιο: Η Θ. ΧΥIII Περιφερειακή Διοίκησης Ε.Ο.Ν. Νομού Ιωαννίνων, προς την Κεντρική Διοίκηση ΕΟΝ, «Υποβολή εκθέσεως πεπραγμένων Α. Εξαμήνου 1940», Αριθ. 1105, Ιωάννινα, 9 Αυγούστου 1940, σσ. 6-7.

²⁷ *Η Νεολαία*, 51 (30 Σεπτεμβρίου 1939), 1666.

²⁸ Στο ίδιο, 40 (6 Ιουλίου 1940), 41 (13 Ιουλίου 1940), 42 (20 Ιουλίου 1940), 43 (27 Ιουλίου 1940) και 46 (17 Αυγούστου 1940).

²⁹ Αθανάσιος Γ. Παϊζης, *Ο χημικός πόλεμος και η προστασία του αμάχου πληθυσμού*, Αθήνα 1940.

³⁰ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 4: Περιφ. Διοίκ. Αρρένων Αττικής, Στρατόπεδον 4^{ης} Αυγούστου, «Αναλυτικόν πρόγραμμα εκπαιδεύσεως από 8-8-40 έως 31-8-40», Αθήνα, 2 Αυγούστου 1940, σσ. 1, 6, 11.

³¹ Στο ίδιο, φάκ 1: Η Θ. ΧΥIII Περιφερειακή Διοίκησης Ε.Ο.Ν. Νομού Ιωαννίνων, προς την Κεντρική Διοίκηση ΕΟΝ, «Υποβολή εκθέσεως πεπραγμένων Α. Εξαμήνου 1940», Αριθ. 1105, Ιωάννινα, 9 Αυγούστου 1940, σ. 7.

³² Στο ίδιο, φάκ. 11: Περιφερειακή Δ/σις Θεσσαλονίκης, «Εκθεση Πεπραγμένων Περιφ. Διοικήσεως μέχρι 30 Ιουνίου 1940», σ. 7.

³³ Στο ίδιο, φάκ. 3: Διοίκηση Θηλέων Πατρών, προς την Κεντρική Διοίκηση Ε.Ο.Ν., Αριθ. 90, Πάτρα, 27 Απριλίου 1939.

ενδιαφέρονταν μάλιστα να παρακολουθήσουν και πολίτες που δε συγκαταλέγονταν στις τάξεις της. Χαρακτηριστική περίπτωση συνιστά η περιοχή Πωγωνίου Ιωαννίνων, όπου δήλωναν παρόντες όχι μόνο τα εγγεγραμμένα μέλη από το τοπικό τμήμα θηλέων, αλλά και γυναίκες της περιοχής που δεν αποτελούσαν μέλη.³⁴

Σταδιακά, η ΕΟΝ απέκτησε ένα εκπαιδευμένο ανθρώπινο δυναμικό που, σε στενή συνεργασία με τις αστυνομικές αρχές, έκανε αισθητή την παρουσία του στις αντιαεροπορικές ασκήσεις οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και στα υπόλοιπα αστικά κέντρα.³⁵ Στη συμπρωτεύουσα έλαβαν μέρος 1.692 εκπαιδευμένα στελέχη της, κυρίως τραυματιοφορείς και πυροσβέστες.³⁶ Στις δύο μεγαλύτερες πόλεις μετά την επιτυχημένη ολοκλήρωση της άσκησης οι υπεύθυνες αρχές εξέφρασαν θερμές ευχαριστίες για τη συμβολή της, που για προπαγανδιστικούς λόγους κοινοποιήθηκαν στην ίδια και δημοσιοποιήθηκαν στη *Νεολαία*. Ο διοικητής της Αντιαεροπορικής Άμυνας (Α/Α), Κωνσταντίνος Μπακόπουλος, δήλωσε για την περίπτωση της Αθήνας: «[...] Η επιτυχία των τελευταίων [...] ασκήσεων οφείλεται, κατά μέγιστον μέρος, εις την συμβολήν [...] της ΕΟΝ [...]. Η υπηρεσία [...] κατεπλάγη κυριολεκτικώς δια την ακρίβειαν και την πειθαρχίαν μετά των οποίων εξετέλεσαν τας ανατεθείσας [...] υπηρεσίας [...]»,³⁷ ενώ σε ανάλογη άσκηση στα Ιωάννινα ομάδες Φαλαγγιτών συμμετείχαν ως παρατηρητές της Α/Α και βοηθοί στην Πυροσβεστική Υπηρεσία.³⁸ Στην πρωτεύουσα στις 5 Αυγούστου 1940 (γήπεδο Λεωφόρου Αλεξάνδρας), η ΕΟΝ πραγματοποίησε επιδείξεις για την ανίχνευση-εξουδετέρωση δηλητηριωδών αερίων από τα εχθρικά αεροπλάνα, την κατάσβεση πυρκαγιών που προκλήθηκαν από τη ρίψη εμπρηστικών βομβών, τη διάσωση ενοίκων από τις φλεγόμενες οικίες, όπως και την περισυλλογή-περίθαλψη αερόπληκτων πολιτών από συνεργεία τραυματιοφορέων.³⁹

Η οργάνωση, παράλληλα, με τις ασκήσεις που διεξάγονταν στις πόλεις πραγματοποιούσε και εκείνες στους δικούς της χώρους στρατωνισμού. Μία από αυτές έλαβε χώρα στο

³⁴ Στο ίδιο, φάκ. 1: Το Υπουργείον Εσωτερικών, προς τα Υπουργεία Θρησκευμάτων και Εθν. Παιδείας..., και Αγροτικής Ασφαλείας, «Αποστολή αποσπασμάτων εκθέσεως του Εισηγητού του Γραφείου Επάρχου Πωγωνίου Β' Εξαμήνου 1939», Αριθ. 490, Αθήνα, 7 Μαρτίου 1940, σ. 107.

³⁵ Σύμφωνα με την έκθεση πεπραγμένων, για τη διετία 1937-1939 είχαν προετοιμαστεί 5.100 οικοπυροσβέστες, 900 μέλη συνεργείων απολύμανσης και 700 ανιχνευτές, διαθέτοντας ως υγειονομικό προσωπικό 4.500 τραυματιοφορείς και 5.300 νοσοκόμους, βλ. *Η Νεολαία*, 6 (11 Νοεμβρίου 1939), 193. Στους πρώτους μήνες του 1940 εκπαιδεύονταν 6.088 στα μέσα συνδέσμων (σηματοδότες, ραδιοτηλεγραφητές), στην αεράμυνα 5.697 και 5.637 στην περίθαλψη (παροχή πρώτων βοηθειών σε αερόπληκτους και τραυματίες), βλ. στο ίδιο, 44 (3 Αυγούστου 1940), 1399.

³⁶ Συμμετείχαν 20 Φαλαγγίτες στο κέντρο πληροφοριών της Εποπτείας ΠΑΑ, 172 ως πυροσβέστες και 1.500 ως τραυματιοφορείς, βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 11: Περιφερειακή Δ/σις Θεσσαλονίκης, «Έκθεσις Πεπραγμένων Περιφ. Διοικήσεως μέχρι 30 Ιουνίου 1940/Ε'», σσ. 5-6.

³⁷ *Η Νεολαία*, 38 (1 Ιουλίου 1939), 1237.

³⁸ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 1: «Περί της καταστάσεως και της δράσεως της Περιφερειακής Διοικήσεως Ε.Ο.Ν. Αρρένων του Νομού Ιωαννίνων», Ιωάννινα, 6 Δεκεμβρίου 1940, σ. 4.

³⁹ Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, Γεγονότα δεκαετίας 1940, Αθλητισμός, Ασκήσεις Παθητικής Αεράμυνας και Ναυτικές Επιδείξεις της ΕΟΝ, Αριθ. 47389.

στρατόπεδο της «4^{ης} Αυγούστου», όταν η εικονική, αεροπορική επίθεση στις εγκαταστάσεις του προκάλεσε σήμανση συναγερμού και την άμεση κινητοποίηση των συνεργείων (τραυματιοφορέων και νοσοκόμων, ανιχνευτών, πυρόσβεσης, απολυμαντών, αποκατάστασης ζημιών) για την αντιμετώπισή της.⁴⁰

γ) Η συμβολή στην παραγωγική επιστράτευση

Η εκστρατεία για την εξασφάλιση αυτάρκειας μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου απαιτούσε την ενεργοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού όχι μόνο στην ύπαιθρο, η οποία διαχρονικά συνιστά τον φυσικό παραγωγικό χώρο για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών, αλλά και στα αστικά κέντρα, αφού η κρισιμότητα της κατάστασης και τα περιορισμένα χρονικά περιθώρια επέβαλαν την εξάντληση των δυνατοτήτων για κινητοποίηση και προσφορά. Για να αποκτήσει η εξελισσόμενη σταυροφορία τις προϋποθέσεις επιτυχημένης κατάληξης, το καθεστώς επικαλέστηκε και τη συνεισφορά της ΕΟΝ, με τον αυτονόητο χαρακτήρα της παρουσίας της να αναδεικνύεται από το γεγονός ότι και ο Μεταξάς, μία ημέρα μετά το πρώτο «γεωργικό διάγγελμα» στις 9 Σεπτεμβρίου 1939, αισθάνθηκε την ανάγκη να της απευθύνει ξεχωριστό κάλεσμα.

Σε αυτό, αφού υπογράμμισε τη δεδομένη αφοσίωση και τον ισχυρό δεσμό του όρκου προς το πρόσωπό του, ζήτησε από τα μέλη της: «[...] Να γίνετε η πρωτοπορία του στρατού για την εξασφάλιση της οικονομικής ζωής της πατρίδος μας».⁴¹ Ταυτόχρονα, οριοθέτησε και τα καθήκοντα στη διάρκεια της γεωργικής εκστρατείας, τα οποία περιλάμβαναν την υποχρέωση να υπενθυμίζουν στους πολίτες την αναγκαιότητα της παραγωγικής έντασης, ενώ θα έπρεπε και τα ίδια με τις πράξεις τους (καλλιέργεια ιδιόκτητων κήπων της ΕΟΝ) να λειτουργήσουν ως πρότυπα γεωργικής συμπεριφοράς. Για άλλη μία φορά προχώρησε σε εξίσωση του καλλιεργητικού καθήκοντος με το στρατιωτικό, εκφράζοντας τη βεβαιότητα ότι οι εντολές του θα εφαρμοστούν πιστά από την οργάνωση.⁴²

Το δεύτερο διάγγελμα στις 2 Οκτωβρίου 1940 ήταν επικεντρωμένο στα στελέχη της, με σκοπό: «[...] Να γίνουν οι ενθουσιώδεις φορείς και κήρυκες της εθνικής αυτής προσπάθειας προς συντήρησιν και ευζωΐαν του ελληνικού λαού [...]».⁴³ Ο υπουργός Γεωργίας Γεώργιος Κυριακός στον απόηχο του πρώτου, ζήτησε από τα μέλη να προπαγανδίσουν στην ύπαιθρο

⁴⁰ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 4: Περιφ. Διοίκ. Αρρένων Αττικής, Στρατόπεδον 4^{ης} Αυγούστου, «Θέματα συναγερμών».

⁴¹ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ Β', σ. 140.

⁴² Στο ίδιο, σσ. 139-140.

⁴³ Στο ίδιο, σσ. 347-348.

την αναγκαιότητα της εντατικής καλλιέργειας, κατευθύνοντας με ζήλο και πειθαρχία τον αγροτικό κόσμο στο νέο εθνικό καθήκον, αφού η παράλειψή του «αποτελεί αυτόχρημα λιποταξίαν». Επιπλέον, θα αναλάμβαναν τον ρόλο του γεωργικού επόπτη και καθοδηγητή, καθώς θα στήριζαν τους άπειρους αγρότες στην εφαρμογή των νέων μεθόδων καλλιέργειας (σκαλίσματα, απολύμανση σπόρου, χρήση μηχανημάτων), ενημερώνοντας τις διοικητικές υπηρεσίες για κάθε τεχνική έλλειψη και ανάγκη που θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί.⁴⁴

Για να αποκτήσουν, όμως, τα στελέχη την ικανότητα να ανταποκριθούν στα γεωργικά τους καθήκοντα, έπρεπε να εκπαιδευτούν στην καλλιέργεια της γης σύμφωνα με τις νέες επιστημονικές μεθόδους. Η κατάρτιση επιχειρήθηκε με παραδόσεις μαθημάτων και ομιλίες γεωργικού και κτηνοτροφικού περιεχομένου στις σχολές και στα στρατόπεδά της,⁴⁵ όταν για τις ευρύτερες ανάγκες της πολιτικής διαφώτισης λάμβαναν χώρα διαλέξεις για τη φιλοαγροτική πολιτική του καθεστώτος. Όλα αυτά παρέμειναν χαραγμένα στη μνήμη του Γιώργου Ιωάννου στη Θεσσαλονίκη: «Στη Νεολαία άρχισαν να μας διδάσκουν πώς να σπέρνουμε στις αυλές μας πατάτες, ντομάτες, καλαμπόκια και κάθε είδους ζαρζαβατικό. Επίσης πώς να τρέφουμε κότες και κουνέλια. [...] Απ' τα πάρκα είχαν ξεριζώσει τα λουλούδια κι είχαν σπείρει όλο λαχανικά».⁴⁶

Στα αστικά κέντρα τα άρρενα στελέχη, και κυρίως όσα διακρίνονταν για τη γεωργική τους προέλευση, θα έπρεπε να παρακολουθήσουν παραδόσεις, για να καλύψουν τις θέσεις των συντηρητών γεωργικών μηχανών, ιδίως των σπαρτικών, ώστε σε περίπτωση επιστράτευσης να αντικαταστήσουν τους χειριστές τους.⁴⁷ Την ίδια στιγμή, οι υποδιοικήσεις της ΕΟΝ επιθεωρούσαν τις κοινότητες που υπάγονταν στην περιοχή ευθύνης τους, υποβάλλοντας στις ανώτερες αρχές προτάσεις, παρατηρήσεις και τα συμπεράσματά τους.⁴⁸

Στα Ιωάννινα η οργάνωση, σε στενή συνεργασία με τις αρμόδιες γεωργικές και τεχνικές υπηρεσίες, αποφάσισε το 1939 να ιδρύσει σε μικρή απόσταση από την πόλη υποδειγματικό «γεωργικό χωριό» για την πληρέστερη αγροτική μόρφωση και εκπαίδευση των μελών.⁴⁹ Στο πρώτο εξάμηνο του 1940 παραδίδονταν κάθε εβδομάδα ωριαία μαθήματα με πρακτική

⁴⁴ *Η Νεολαία*, 50 (23 Σεπτεμβρίου 1939), 1609-1610.

⁴⁵ Στη διάρκεια του 1939 τα μαθήματα έφτασαν τα 3.250, για να αυξηθούν σε 9.576 στο πρώτο εξάμηνο του 1940, ενώ στο ίδιο διάστημα τα μέλη που ήταν σε θέση να αναλάβουν οποιαδήποτε γεωργική εργασία υπό την καθοδήγηση των κρατικών γεωπόνων υπολογίζονταν στα 5.265, βλ. *Η Νεολαία*, 44 (3 Αυγούστου 1940), 1397, 1399.

⁴⁶ Ιωάννου, *ό.π.*, σ. 22.

⁴⁷ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 23: Κεντρική Διοίκησης, προς Απάσας τας Περιφ. Διοικήσεις Αρρένων, Αριθ. 130, Αθήνα, 27 Σεπτεμβρίου 1940, σ. 1.

⁴⁸ Στο ίδιο, φάκ. 4: Περιφ. Διοίκ. Αρρένων Αττ/τίας, προς την Περιφ. Διοίκ. Αρρένων Αττ/τίας, Αριθ. 87, Αλιάρτος, 17 Σεπτεμβρίου 1939, σσ. 1-2.

⁴⁹ Πρόκειται για το χωριό Κατικιάς, βλ. στο ίδιο, φάκ. 1: Ο Γενικός Επόπτης ΕΟΝ Νομού Ιωαννίνων, προς την Κεντρικήν Διοίκησιν Ε.Ο.Ν., Αριθ. 415, Ιωάννινα, 2 Μαΐου 1939, σσ. 8-9.

άσκηση στον κήπο του κέντρου θηλέων.⁵⁰ Πραγματοποιούνταν επισκέψεις σε γεωργοκτηνοτροφικά κέντρα, γεωργικές σχολές, αγροκτήματα, σε χώρους παραγωγής-επεξεργασίας προϊόντων,⁵¹ χωρίς να λείπει η περιποίηση δημοτικών κήπων, λαχανόκηπων, η φύτευση σε πλατείες, σε οδούς και οι αναδασώσεις λόφων.⁵² Στην περιφέρεια Θεσσαλονίκης, προχώρησε στην καλλιέργεια της γης με σύγχρονες-επιστημονικές μεθόδους, τη στιγμή που υπολόγιζε να αξιοποιήσει 3.000 ακαλλιέργητα στρέμματα, προβαίνοντας και στην εγκατάσταση πτηνοτροφείων και κονλικοτροφείων σε τμήματα της υπαίθρου.⁵³

Για να διευρυνθούν οι δυνατότητες γεωργικής προσφοράς, ζητήθηκε από τους ιδιώτες, κυρίως όμως από τις κοινότητες, να παραχωρήσουν για εκμετάλλευση οποιαδήποτε καλλιεργήσιμη έκταση. Το αίτημα υποστήριξε και ο Μεταξάς,⁵⁴ ώστε οι προσφερόμενες εκτάσεις, που στην περίπτωση της Ηλείου καθορίστηκαν στα είκοσι στρέμματα για κάθε κοινότητα, να αξιοποιηθούν για καλλιέργεια σιτηρών με την επίβλεψη γεωπόνων.⁵⁵ Στην παραγωγική σταυροφορία ανταποκρίθηκαν και τα αστικά κέντρα, με τον δήμο Παγασών να παραχωρεί προσωρινά στην ΕΟΝ μέρος από τους ακάλυπτους χώρους της πόλης (πλατείες, αγρούς, οικόπεδα).⁵⁶ Το φθινόπωρο του 1940 ο έπαρχος Βόλου-Αλμυρού, ως πρόεδρος της επαρχιακής επιτροπής πολιτικής επιστράτευσης, ζήτησε από τους ιδιοκτήτες να παραχωρήσουν οικειοθελώς τους ανοιχτούς και ανεκμετάλλευτους χώρους, αφού σε διαφορετική περίπτωση θα χρησιμοποιούνταν υποχρεωτικά.⁵⁷

Στα Ιωάννινα, σε όλη την έκταση του αστικού ιστού καλλιεργήθηκαν περίπου σαράντα τρία ιδιωτικά και δημοτικά στρέμματα.⁵⁸ Η πρακτική της παραχώρησης εκτάσεων εφαρμόστηκε και στην Αχαΐα, όπου Φαλαγγίτες και Φαλαγγίτισσες δραστηριοποιήθηκαν στην ανάπτυξη της σηροτροφίας, αξιοποίησαν τους κοινοτικούς κήπους, βοηθώντας

⁵⁰ Στο ίδιο: Η Θ. ΧΥΠΠ Περιφερειακή Διοίκησης Ε.Ο.Ν. Νομού Ιωαννίνων, προς Την Κεντρική Διοίκηση ΕΟΝ, «Υποβολή εκθέσεως πεπραγμένων Α. Εξαμήνου 1940», Αριθ. 1105, Ιωάννινα, 9 Αυγούστου 1940, σ. 6.

⁵¹ Στο ίδιο, φάκ 1.

⁵² Στο ίδιο: ΑΧΥΠΠ Περιφερειακή Διοίκηση ΕΟΝ, προς Κεντρική Διοίκηση, «Υποβολή εκθέσεως πεπραγμένων ΧΥΠΠ Περιφ. Διοικήσεως Ε.Ο.Ν. Αρρένων Νομού Ιωαννίνων δευτέρου εξαμήνου 1939», Αριθ. 207, Ιωάννινα, 6 Μαρτίου 1940, σ. 3.

⁵³ Στο ίδιο, φάκ. 11: Περιφερειακή Δ/σις Θεσσαλονίκης, «Εκθεσις Πεπραγμένων Περιφ. Διοικήσεως μέχρι 30 Ιουνίου 1940», σ. 14.

⁵⁴ Στο ίδιο: Προς Τον κ. Γεν. Δ/τήν Μακεδονίας ως Γενικών Επόπτην της Ε.Ο.Ν., Αριθ. 3448, Αθήνα, 26 Οκτωβρίου 1940.

⁵⁵ Στο ίδιο, φάκ. 1: Προς τον κ. Υπουργόν Γενικών Διοικητήν Ηλείου, Αριθ. 3566, Αθήνα, 26 Οκτωβρίου 1940, σ. 6.

⁵⁶ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 502 της 6^{ης} Οκτωβρίου 1939.

⁵⁷ *Η Θεσσαλία*, 17 Οκτωβρίου 1940.

⁵⁸ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 1: «Περί της καταστάσεως και της δράσεως της Περιφερειακής Διοικήσεως Ε.Ο.Ν. Αρρένων του Νομού Ιωαννίνων», Ιωάννινα, 6 Φεβρουαρίου 1940, σσ. 4-5.

αγροτικές οικογένειες στην καλλιέργεια της γης.⁵⁹ Υπολογίζεται ότι καλλιεργήθηκαν 17.278 στρέμματα και φυτεύτηκαν στην προσπάθεια για ενίσχυση της αναδάσωσης 1.731.560 δενδρύλλια.⁶⁰ Η οργάνωση έκανε αισθητή την παρουσία της και μέσω του Τύπου, ώστε να αναδείξει τη σημασία που είχε ο αγροτικός τομέας, απευθύνοντας παραινέσεις καλλιέργειας προς τους κατοίκους των πόλεων ακόμα και για την παραμικρή ποσότητα διατροφικών αγαθών, οι οποίες εστίαζαν στον σίτο, τη βάση της εθνικής αυτοσυντήρησης.⁶¹

Στο πλαίσιο της αγροτικής εκστρατείας αξιοποιήθηκε στον μέγιστο βαθμό και η *Νεολαία*. Από το πρώτο τεύχος υπήρχε ξεχωριστή σελίδα με τίτλο «Αγροτική Ζωή»,⁶² η οποία μετονομάστηκε σε «Γεωργική Σελίς», αποσκοπώντας στην παροχή πρακτικών γνώσεων προς τον γεωργό για στήριξη της καλλιεργητικής προσπάθειας. Στους είκοσι οκτώ μήνες κυκλοφορίας του περιοδικού αναπτύχθηκε έντονη αρθρογραφία για τη συμβολή της γης και του αγροτικού τομέα στην εθνική οικονομία, προπαγανδίζοντας τον άρρηκτο δεσμό που είχε διαμορφωθεί ανάμεσα στον Μεταξά και τον αγρότη. Το πρώτο διάγγελμα βρήκε την οργάνωση να δημοσιεύει οδηγίες για τη σύσταση αστικού λαχανόκηπου και τη στήριξη της οικόσιτης κτηνοτροφίας,⁶³ καλώντας τα μέλη σε εξόρμηση στην ύπαιθρο, με στόχο την ηθική στήριξη και αγροτική καθοδήγηση του Έλληνα γεωργού.⁶⁴ Προς την ίδια κατεύθυνση, τόνιζε την ανάγκη συστράτευσης του ανθρώπινου δυναμικού για επιτυχία της παραγωγικής εκστρατείας, ταύτιζε την επάνοδο και την προσήλωση στη γη με την ευημερία και την οικονομική πρόοδο της οικογένειας και του κράτους, εξιδανικεύοντας τη ζωή στην ύπαιθρο.⁶⁵

Μετά το δεύτερο διάγγελμα εστίασε στην προώθηση της γραμμικής σποράς και καλλιέργειας του σίτου, χαρακτηρίζοντας την γεωργική εξόρμηση «πατριωτικό καθήκον, καθήκον κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης».⁶⁶ Άλλωστε, τους μήνες εξαγγελίας των πρωθυπουργικών διαγγελεμάτων το περιοδικό αφιέρωνε ένα από τα εξώφυλλα στη γεωργική εκστρατεία, παρουσιάζοντας άρρενα μέλη της οργάνωσης να επιδίδονται με αίσθημα υπερηφάνειας σε παραδοσιακές αγροτικές εργασίες, πλαισιωμένα από χαρακτηριστικές εκφράσεις των δύο εθνικών προσκλητηρίων.⁶⁷

⁵⁹ Στο ίδιο, φάκ. 3: Περιφερειακή Διοίκησης Θηλέων Αχαΐας, προς την Κεντρική Διοίκηση Ε.Ο.Ν., «Υποβολή εκθέσεως πεπραγμένων Β' Εξαμήνου», Αριθ. 2290, Πάτρα, 29 Ιουλίου 1940, σ. 3. Για τη διετία 1937-1939, από ιδιώτες και κοινότητες παραχωρήθηκαν 22.215 στρέμματα, βλ. *Η Νεολαία*, 6 (11 Νοεμβρίου 1939), 193.

⁶⁰ Ν. Κεφαλάς, «ΕΟΝ., η μεγάλη δημιουργία της 4^{ης} Αυγούστου», *Φαλαγγίτικη Επιθεώρησης*, 2 (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1940), 50.

⁶¹ *Νεολόγος Πατρών*, 14, 20 Σεπτεμβρίου 1939.

⁶² *Η Νεολαία*, 2 (22 Οκτωβρίου 1938), 53.

⁶³ Στο ίδιο, 50 (23 Σεπτεμβρίου 1939), 1614-1619.

⁶⁴ Στο ίδιο, 1 (7 Οκτωβρίου 1939), 6.

⁶⁵ Στο ίδιο, 49 (7 Σεπτεμβρίου 1940), 1537.

⁶⁶ Στο ίδιο, 2 (12 Οκτωβρίου 1940), 33.

⁶⁷ Στο ίδιο, 50 (23 Σεπτεμβρίου 1939) και 4 (26 Οκτωβρίου 1940).

δ) Περιορισμοί και ερανική προσφορά

Η ΕΟΝ προσπάθησε να συνεισφέρει στην κυβερνητική εκστρατεία, ώστε να συνειδητοποιήσει η κοινωνία την αναγκαιότητα της αποθησαύρισης και να επικρατήσει στον δημόσιο και ιδιωτικό βίο αυστηρό πνεύμα οικονομίας, αποφεύγοντας κάθε μορφή σπατάλης και περιττής δαπάνης. Για την επίτευξη καταναλωτικής πειθαρχίας προώθησε την κοινωνική και εθνική σημασία της αποταμίευσης, με ξεχωριστές αναφορές στον αγροτικό κόσμο. Για τα στελέχη της η βαρύτητα της τελευταίας αναδεικνύεται και από την παράμετρο ότι σύμφωνα με τον «Δεκάλογο» των στοιχείων που έπρεπε να διακρίνει ένα μέλος, αυτή ήταν η όγδοη αρετή, οφείλοντας: «Να είναι οικονόμος και να φροντίζει να αποταμιεύει».⁶⁸ Η επίτευξη της οικονομίας συνιστούσε αρχή που συχνά και ο Μεταξάς επικαλούνταν στις δημόσιες τοποθετήσεις του, ζητώντας από τον κόσμο της υπαίθρου να την εφαρμόσει πιστά.⁶⁹ Τονιζόταν η φειδώ στη διατροφική χρήση του άρτου, αφού υπό την πολεμική απειλή θα έπρεπε οι πολίτες να εκτιμήσουν περισσότερο ακόμα και τα περιφρονημένα υπολείμματά του, απευθύνοντας την προτροπή: «Η Νεολαία ας φροντίζει φανατικά για την εκτέλεση της εντολής με πράξι και με διαφώτισι».⁷⁰

Απόλυτα εναρμονισμένη με το πνεύμα της δραστηρικής περικοπής των δαπανών ήταν η αποστολή που ανατέθηκε στην ΕΟΝ, μετά την έκκληση που απηύθυνε το καθεστώς για οικονομία στη χρήση του χάρτου από τους δημόσιους φορείς, η οποία σύντομα γενικεύτηκε, περιλαμβάνοντας το σύνολο του πληθυσμού. Η οργάνωση ήταν υπεύθυνη για τη διαφώτιση των κατοίκων στην αναγκαιότητα της νέας σταυροφορίας, η συνδρομή των οποίων αποτελούσε «πατριωτικόν καθήκον», αλλά και για την αποθήκευση-πώληση των συγκεντρωμένων ποσοτήτων στα εργοστάσια χαρτοποιίας.⁷¹ Με σύνθημα: «Τίποτε δεν είναι άχρηστο, μη πετάτε τίποτε»,⁷² στις μεγάλες πόλεις (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Βόλος, Ιωάννινα) συνεργεία με τροχοφόρα οχήματα ανέλαβαν να συγκεντρώσουν από τις συνοικίες και την παραμικρή ποσότητα, όπως επίσης και οποιοδήποτε άλλο, θεωρητικά άχρηστο υλικό.⁷³

⁶⁸ Στο ίδιο, 4 (5 Νοεμβρίου 1938), 136.

⁶⁹ Μεταξάς, *Λόγοι και σκέψεις*, τόμ. Α', σσ. 304, 330.

⁷⁰ *Η Νεολαία*, 49 (16 Σεπτεμβρίου 1939), 1580.

⁷¹ *Ακρόπολις*, 30 Μαρτίου 1940. Μέχρι τον Οκτώβριο του 1940 από την πώληση χαρτιού στις βιομηχανίες εισέπραξε 164.000 δρχ., τις οποίες θα διέθετε για τα σχολεία αναλφάβητων, τα νυχτερινά Γυμνάσια και τη χρηματοδότηση δραστηριοτήτων της, βλ. *Η Νεολαία*, 1 (5 Οκτωβρίου 1940), 4.

⁷² *Φαλαγγίτικη Επιθεώρησης*, 2 (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1940), 244.

⁷³ *Μακεδονία*, 30 Αυγούστου 1940. Η περισυλλογή αφορούσε παλαιά βιβλία, εφημερίδες, περιοδικά, ασημόχαρτα από τσιγάρα, κομμάτια από λάστιχα, άχρηστα σωληνάκια, παλαιά σίδερα και μέταλλα, βλ. *Η Θεσσαλία*, 11 Σεπτεμβρίου 1940. Στα Ιωάννινα η συγκεντρώνση χαρτιού και κάθε είδους σιδηρικών έλαβε χώρα στις 2 Σεπτεμβρίου 1940, βλ. Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, σ. 407.

Στο προπολεμικό διάστημα η ΕΟΝ δραστηριοποιήθηκε έχοντας ως αφορμή τις ερανικές διαδικασίες, ιδίως στις εορταστικές περιόδους των Χριστουγέννων και του Πάσχα. Αυξημένη συμμετοχή καταγράφηκε σε περιοχές με μικρή γεωγραφική απόσταση από την παραμεθόριο, όπως ο νομός Ιωαννίνων. Πριν από την πραγματοποίηση ενός εράνου δημοσιοποιούσε εκκλήσεις προς τους κατοίκους των αστικών κέντρων, για να ακολουθήσει η συγκέντρωση χρημάτων και προσφερόμενων μάλλινων ειδών. Οι πρωτοβουλίες είχαν ως δέκτες τα αδύνατα-αποκλεισμένα μέλη της κοινωνίας (φυλακισμένους, πτωχούς, φυματικούς, τροφίμους γηροκομείων και ορφανοτροφείων), τους στρατιώτες στα σύνορα, ενώ στην πρωτεύουσα της Ηπείρου διοργάνωνε και θεατρικές παραστάσεις, τα έσοδα των οποίων προσφέρονταν στους άπορους.⁷⁴ Οι εισφορές περιλάμβαναν χρηματικά ποσά, κυρίως όμως μάλλινα είδη ρουχισμού (κάλτσες, φανέλες), που μαζί με τα υπόλοιπα δώρα αποστέλλονταν στους οπλίτες σε μικρά προσωπικά δέματα.⁷⁵ Από τις αρχές Οκτωβρίου 1940 και μέσα από τη *Νεολαία* προωθούσε το πλέξιμο μάλλινων ειδών για να στηρίξει τη «Φανέλα του Στρατιώτου», επισημαίνοντας μάλιστα και τη δική της συμμετοχή.⁷⁶

Σε άλλες περιοχές, όπως η Αττικοβοιωτία, αναλάμβανε ερανικές πρωτοβουλίες διαφορετικού προσανατολισμού. Ήταν επικεντρωμένες στη συγκέντρωση των απαραίτητων χρηματικών ποσών από τα ίδια τα στελέχη, γεγονός που της έδωσε τη δυνατότητα να αποπερατώσει την κατασκευή μαγειρείων, ώστε να προχωρήσει στην παροχή συσσιτίων σε ογδόντα άπορα παιδιά.⁷⁷ Ο Κανελλόπουλος ζήτησε από τα στελέχη της να συνδράμουν τις τοπικές επιτροπές συσσιτίων σε θέματα οργάνωσης, παρασκευής και διάθεσής τους, καθώς αυτό συνιστούσε πράξη τιμής και έμπρακτη απόδειξη κοινωνικής αλληλεγγύης, αλλά και να προπαγανδίζουν τη σημασία του θεσμού, αμβλύνοντας έτσι την «κοινωνική αδικία» που εξέθρεψε: «[...] το χρεωκοπήσαν παληό κοινωνικό και πολιτικό καθεστώς».⁷⁸ Δεν απουσίασαν και οι εκκλήσεις προς την ιδιωτική πρωτοβουλία για την οικονομική στήριξη των μαθητικών συσσιτίων, αφού οι κοινωνικές ανάγκες (άποροι και υποσιτιζόμενοι μαθητές), μετά την έκρηξη του ευρωπαϊκού πολέμου, είχαν διευρυνθεί σε μεγάλο ποσοστό.⁷⁹

⁷⁴ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 1: Ο Γενικός Επόπτης ΕΟΝ Νομού Ιωαννίνων, προς την Κεντρικήν Διοίκησιν Ε.Ο.Ν., Αριθ. 415, Ιωάννινα, 2 Μαΐου 1939, σ. 8.

⁷⁵ Στο ίδιο: Υπουργείον Εσωτερικών, προς τα Υπουργεία Θρησκευμάτων και Εθν. Παιδείας... Αγροτικής Ασφαλείας, «Αποστολή αποσπασμάτων εκθέσεως του Εισηγητού του Γραφείου Επάρχου Πωγωνίου Β' Εξαμήνου 1939», Αριθ. 490, Αθήνα, 7 Μαρτίου 1940.

⁷⁶ *Η Νεολαία*, 1 (5 Οκτωβρίου 1940), σ. 29.

⁷⁷ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 4: Περιφερειακή Διοίκηση Αττικοβοιωτίας, «Η κίνησις εις το τμήμα Καλυβίων Υποτομέως Μεσογείων», Αριθ. 483.

⁷⁸ *Η Νεολαία*, 9 (2 Δεκεμβρίου 1939), 256.

⁷⁹ Στο ίδιο, 5 (4 Νοεμβρίου 1939), 133.

Υπήρξε ωστόσο και η αντίθετη πλευρά που σχετιζόταν με τις δραστηριότητες της οργάνωσης. Διακρινόταν από «βαριές σκιές» και καταγγελίες για τη διαχείριση των οικονομικών,⁸⁰ εντάσεις, προστριβές και κλίμα υπονόμησης μεταξύ των μελών,⁸¹ αμφίβολη ηθική ποιότητα για σειρά στελεχών,⁸² προνομιακή μεταχείριση στο θέμα της επαγγελματικής αποκατάστασης,⁸³ όπως και τον αστυνομικό-καταγγελτικό ρόλο των παιδιών για τον δείκτη συμπάθειας των γονέων προς τη δικτατορία. Ανεξάρτητα, όμως, από τα μειονεκτήματα και τη μετρήσιμη, σύμφωνα πάντα με τα καθεστωτικά δεδομένα, προσφορά της ΕΟΝ, υπήρξε και μία άλλη διάσταση, ίσως, η πιο σημαντική, η οποία δε χωρά σε αριθμητικές ποσοτώσεις και ψυχρούς υπολογισμούς. Ήταν η ενίσχυση της συλλογικότητας και του αισθήματος της κοινότητας μέσα από την απελευθέρωση των έμφυλων σχέσεων και τον συγχρωτισμό νέων με ετερόκλητη οικονομική και κοινωνική καταγωγή στις πολιτικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητές της.⁸⁴ Η ΕΟΝ ξεπέρασε την καχυποψία, τις ανησυχίες και τους ενδοιασμούς που διατηρούσαν απέναντί της οι μεγαλύτερες ηλικίες και οι εύπορες τάξεις για την πρωτόγνωρη αυτή συνύπαρξη, διαμορφώνοντας δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ των μελών, διακρινόμενη από στρατιωτική πειθαρχία και αποφασιστικότητα στην εκπλήρωση της αποστολής. Μία ημιστρατιωτική οργάνωση, η οποία με τον δικό της τρόπο έδειξε τον δρόμο της ενεργοποίησης, της συμμετοχής και της συστράτευσης σε μία κοινή προσπάθεια, στοιχεία απαραίτητα για την επιβίωση του πληθυσμού την ώρα της δοκιμασίας.

Παράλληλα συνέβαλε και στην ηθική προετοιμασία της κοινωνίας. Αν και υιοθέτησε οργανωτικά στοιχεία από την ιταλική και χιτλερική νεολαία, απουσίαζαν από το θεωρητικό της υπόβαθρο αντιλήψεις για δημιουργία στρατιωτών που θα ξεχώριζαν από ακόρεστη δίψα για μάχη και επιθετικές εδαφικές κατακτήσεις ή πολιτών με ουτοπικά αυτοκρατορικά σύνδρομα και φυλετική περιφρόνηση προς τα υπόλοιπα έθνη, κατηγοριοποιώντας τα βιολογικά και με ισχυρή δόση αντισημιτισμού. Ο ελληνολατρικός χαρακτήρας της προπαίδευσης, η έμφαση σε θεμελιώδεις αξίες και αρχές για κάθε κοινωνικό σύνολο, όπως η θρησκεία, η οικογένεια, η πατρίδα, αλλά και η τόνωση της ψυχολογίας των μελών μέσα από πομπώδεις τελετουργικές εκδηλώσεις, όσο και αν προκαλούν εύλογο σκεπτικισμό για τις

⁸⁰ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 11: Προς την Νομαρχιακή Επιτροπήν Ε.Ο.Ν. Θεσσαλονίκης, «Εκθεσις Διαχειριστού Υλικού της Νομαρχ. Επιτρ. ΕΟΝ και Ελεγκτού Διαχειρίσεως Στρατοπέδων 1940, Περί της οικονομικής λειτουργίας των κ.λ.π.», σσ. 1-5.

⁸¹ Στο ίδιο: Θεσσαλονίκη, 17 Οκτωβρίου 1939.

⁸² Στο ίδιο: Τμήμα Ειδικής Ασφαλείας Θεσ/νίκης, προς τον κύριον Υπουργόν Δημοσίας Ασφαλείας, «Περί της Περιφερειακής Διοικήσεως Νεολαίας Θεσσαλονίκης», Αριθ. 9/57/32, Θεσσαλονίκη, 30 Ιουλίου 1940.

⁸³ Στο ίδιο, φάκ. 1: Θ. ΧΥΙΠ Περιφερειακή Διοίκησης Ε.Ο.Ν., Νομού Ιωαννίνων, προς την Γενικήν Διεύθυνσιν Επιθεωρήσεως Κεντρικής Διοικήσεως Ε.Ο.Ν., «Εκθεσις πεπραγμένων», Αριθ. 64, Ιωάννινα, 18 Ιανουαρίου 1940, σ. 4.

⁸⁴ Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942*, Εκδόσεις «Ο Πολίτης», Αθήνα 1993, σσ. 33-34.

απώτερες καθεστωτικές επιδιώξεις, μετατράπηκαν σε άξονες διαμόρφωσης του φρονήματος για το πιο νευραλγικό τμήμα του πληθυσμού.

Σύμφωνα με τον Σπύρο Στεφόπουλο, μαθητή που λόγω της βενιζελικής οικογενειακής παράδοσης δεν εντάχθηκε σε αυτήν, ήταν η ψυχολογική προπαρασκευή μιας γενιάς νέων ανθρώπων, οι περισσότεροι από τους οποίους πολέμησαν στην Αλβανία, μέσα από τραγούδια, ομιλίες, παρελάσεις και τη διδασκαλία του ένδοξου ιστορικού παρελθόντος στα σχολεία της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης που τη μετέτρεψαν σε: «[...] μαζικό χώρο κηρύγματος πατριωτισμού».⁸⁵ Οι έκτακτες συνθήκες, όπως διαμορφώθηκαν μετά την απόρριψη των ιταλικών απαιτήσεων, θα αποδείκνυαν στην πράξη τον βαθμό ανταπόκρισης και αποτελεσματικής κινητοποίησης για τα μέλη της οργάνωσης.

⁸⁵ Στεφόπουλος, *ό.π.*, σσ. 121-125.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΕΚΤΑΚΤΗΣ ΑΝΑΓΚΗΣ

α) Το περιεχόμενο και η νομιμοποίησή του

Η απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου έθεσε σε εφαρμογή τη διαδικασία για την κήρυξη της επικράτειας σε καθεστώς έκτακτης ανάγκης. Αυτό ισοδυναμεί με μία νέα και αναπόφευκτη μορφή εξουσίας που σφραγίζει αμετάκλητα το διάστημα μιας ένοπλης στρατιωτικής αναμέτρησης, οριοθετώντας με ακρίβεια τις σαρωτικές αλλαγές στον δημόσιο και ιδιωτικό βίο. Αποτελεί τον «βηματοδότη» της εμπόλεμης περιόδου, την ανώτατη αρχή από την οποία εκπορεύονται οι περιορισμοί και οι απαγορεύσεις και στην οποία υπάγονται τα δικαιώματα και τα περιθώρια δράσης των πολιτών. Την ίδια στιγμή, το καθεστώς έκτακτης ανάγκης νομιμοποιείται απόλυτα, ταυτιζόμενο με την προάσπιση του εθνικού συμφέροντος, την εδαφική ακεραιότητα και ανεξαρτησία. Με άλλα λόγια, είναι τόσο «υψηλό» το διακύβευμα, ώστε στη συλλογική συνείδηση φαντάζει εύλογα θεμιτό αυτό να περιορίζει, να απαιτεί, να διατάζει, να παρακολουθεί, να ελέγχει, να τιμωρεί.

Η κατάσταση πολιορκίας παρέχει, επομένως, στο κράτος τη δυνατότητα να εξαντλεί τα μέσα και τους τρόπους για την ασφυκτική επιτήρηση του πληθυσμού, αφού κάθε έννοια δικαίου υποχωρεί μπροστά στη βούλησή του, συμβαδίζοντας με τον ιερό αγώνα που διεξάγει σύσσωμη η χώρα. Με την επιβολή του στρατιωτικού νόμου, τα συνταγματικά κατοχυρωμένα ατομικά και συλλογικά δικαιώματα αναστέλλονται επ' αόριστον, οι ένοπλες δυνάμεις μετατρέπονται σε πόλο άσκησης της πολιτικής και δικαστικής εξουσίας, το μιλιταριστικό πνεύμα διεισδύει σταδιακά στην κοινωνία, ενώ το κρατικό συμφέρον οριοθετείται με αποκλειστικό κριτήριο τις στρατιωτικές ανάγκες και προτεραιότητες.¹

Στην ελληνική περίπτωση, η έκτακτη κατάσταση ενεργοποιήθηκε σύμφωνα με τον νόμο ΔΞΘ' της 6^{ης} Οκτωβρίου 1912, όπως διατυπώθηκε στον αναγκαστικό νόμο 2606.² Με την κήρυξη του πολέμου και τη συνακόλουθη γενική επιστράτευση,³ ανεστάλησαν άμεσα τα

¹ Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, β' έκδ., Αθήνα 2016, σσ. 37, 179.

² ΦΕΚ, Α.Ν. 2606, «Περί κηρύξεως της Επικρατείας εις κατάστασιν πολιορκίας», φύλλο 338, Αθήνα, 28 Οκτωβρίου 1940.

³ ΦΕΚ, Διάταγμα, «Περί κηρύξεως γενικής επιστρατεύσεως», φύλλο 337, Αθήνα, 28 Οκτωβρίου 1940.

άρθρα του συντάγματος⁴ που κατοχύρωναν την ασφάλεια και τα δικαιώματα των πολιτών σε περιπτώσεις δικαστικών διώξεων (άρθρα 5, 6), το δικαίωμα του συνέρχεσθαι (άρθρο 10), το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 11), το απαραβίαστο της ιδιωτικής οικίας (άρθρο 12), την ελευθεροτυπία (άρθρο 14), το απαραβίαστο των επιστολών (άρθρο 20) και την εκδίκαση των πολιτικών αδικημάτων και των αδικημάτων του Τύπου από ορκωτά δικαστήρια (άρθρο 95). Η δικαστική εξουσία θα ασκούνταν από τα διαρκή και έκτακτα στρατοδικεία ή όπου αυτά απουσίαζαν από τις τοπικές στρατιωτικές αρχές.⁵ Οι αποφάσεις τους μάλιστα είχαν οριστικά αδιαπραγμάτευτο χαρακτήρα, καθώς με νομοθετικό διάταγμα «προστατεύονταν» από την παραμικρή δυνατότητα αναθεώρησης, έφεσης ή αναίρεσής τους.⁶

Παράλληλα, τέθηκε σε εφαρμογή ο νόμος 1984, ώστε να δρομολογηθεί η κινητοποίηση-αξιοποίηση όλων των μη ένοπλων δυνάμεων και πόρων για την οργάνωση της εθνικής άμυνας. Η οικονομική δραστηριότητα στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα, όπως επίσης οι εισαγωγές και οι εξαγωγές, βρέθηκαν υπό κρατική επιτήρηση. Επιβλήθηκαν αυστηροί περιορισμοί και διατίμηση στην κατανάλωση αγαθών και στο ύψος των ημερομισθίων, το εγχώριο μεταφορικό δίκτυο προσαρμόστηκε στις ανάγκες της πολιτικής επιστράτευσης, ενώ συνολικά επιτρεπόταν η επιβολή κάθε είδους περιορισμών για τις ανάγκες του στρατού και του άμαχου πληθυσμού.⁷ Το πνεύμα των νόμων και των διαταγμάτων που σηματοδοτούσαν την κατάσταση πολιορκίας ήταν τώρα σαφές. Το έμψυχο και άψυχο δυναμικό τίθεται υπό πλήρη κρατικό έλεγχο, σημείο αναφοράς για την οικονομική-κοινωνική δραστηριότητα αποτελεί το στρατιωτικό συμφέρον του έθνους και όλοι ανεξαιρέτως πρέπει να συνδράμουν την πολεμική κινητοποίηση από τη θέση στην οποία βρίσκονται, έχοντας ως υπέρτατες αξίες την πειθαρχία και την απόλυτη συμμόρφωση στις κυβερνητικές αρχές.

⁴ Πρόκειται για το σύνταγμα του 1911 που είχε επανέλθει από τον Γεώργιο Κονδύλη τον Οκτώβριο του 1935 μετά την πραξικοπηματική απομάκρυνση της κυβέρνησης του Παναγή Τσαλδάρη. Μέχρι τότε βρισκόταν σε ισχύ εκείνο της αβασίλευτης δημοκρατίας του 1927, το οποίο συνιστούσε το πιο ολοκληρωμένο και προοδευτικό σύνταγμα στην πολιτική ιστορία της χώρας, βλ. Παύλος Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, τόμ. Γ', Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2000, σσ. 177-181.

⁵ Τα συνταγματικά άρθρα με τις εγγυήσεις των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών είχαν ήδη ανασταλεί από τις 4 Αυγούστου 1936, ενέργεια που ισοδυναμούσε με ανεπίσημη επιβολή της κατάστασης πολιορκίας. Η τελευταία εξέλιξη δρομολογήθηκε επίσημα την 28^η Οκτωβρίου, έχοντας ως χρονική κατάληξη τον Φεβρουάριο του 1945, βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μετάφρ. Βενετία Σταυροπούλου, Εκδόσεις Θεμέλιο, β' έκδ., Αθήνα 1986, σσ. 104, 401 υποσ. 1.

⁶ ΦΕΚ, Διάταγμα, «Περί καταργήσεως ενδίκων μέσων κατ' αποφάσεων στρατιωτικών δικαστηρίων», φύλλο 339, Αθήνα, 28 Οκτωβρίου 1940.

⁷ ΦΕΚ, «Περί οργάνωσης της Πολιτικής και Οικονομικής Επιστρατεύσεως της Χώρας».

β) Η έλευση της εναέριας βίας

Οι βομβαρδισμοί των αστικών κέντρων πραγματοποιήθηκαν ελάχιστο χρονικό διάστημα μετά τη συνάντηση του Μεταξά με τον Ιταλό πρέσβη Emanuele Grazzi. Η υψηλών προσδοκιών εναέρια δύναμη του Mussolini, έχοντας ως ορμητήριο τις βάσεις στα νοτιοανατολικά παράλια της ιταλικής χερσονήσου, και όχι τόσο εκείνες στο αλβανικό έδαφος, που αξιοποιήθηκαν κυρίως ως αεροδρόμια ανεφοδιασμού, προχώρησε σε επίδειξη των δυνατοτήτων της, παρέχοντας ταυτόχρονα και την αναγκαία στήριξη στις χερσαίες δυνάμεις εισβολής.⁸ Σύντομα η επικράτεια βρέθηκε στο στόχαστρο της εχθρικής αεροπορίας, αρχικά της ιταλικής και από τον Απρίλιο του 1941 και της γερμανικής. Στην επτάμηνη περίοδο της αναμέτρησης εναέρια προσβολές υπέστησαν τα νησιά του Αιγαίου (Μυτιλήνη, Χίος, Σαμοθράκη, Σάμος), οι Κυκλάδες (Μήλος, Μύκονος, Νάξος, Πάρος), τα Δωδεκάνησα, η Κρήτη (Ηράκλειο, Ρέθυμνο, Χανιά, Σούδα), εκτεταμένες περιοχές στην ηπειρωτική Ελλάδα (Πελοπόννησος, Στερεά, Θεσσαλία, Κεντρική και Δυτική Μακεδονία), όπως και τα Επτάνησα (Λευκάδα, Παξοί, Κεφαλονιά, Ζάκυνθος). Το κύριο βάρος των επιθέσεων κλήθηκαν να διαχειριστούν η Δυτική Στερεά και η παραλιακή ζώνη της Ηπείρου, με την Πρέβεζα και την πόλη της Κέρκυρας να συνιστούν ύψιστους εχθρικούς προορισμούς.⁹

Όπως αναγνώρισε και η ιταλική στρατιωτική ηγεσία, η απουσία μεγάλων βιομηχανικών στόχων και κέντρων διοικητικής μέριμνας αναπόφευκτα επικέντρωσε την εναέρια δράση στις λιμενικές εγκαταστάσεις εξαιτίας του κομβικού ρόλου που διαδραμάτιζαν, ως αφετηρία και βάση των νηοπομπών, στον ανεφοδιασμό του μετώπου.¹⁰ Τον σφοδρότερο βομβαρδισμό από τις πρώτες κιόλας ώρες του πολέμου βίωσε η Πάτρα. Στόχο αποτέλεσε το λιμάνι, για να παρεμποδιστεί ή και να ματαιωθεί η μεταφορά στρατευμάτων και πολεμικού υλικού προς την Αιτωλοακαρνανία, με απώτερο προορισμό την Ήπειρο. Το ίδιο βράδυ, οι αρχικές εκτιμήσεις του ΥΔΑ, έκαναν λόγο για πενήντα νεκρούς, με τους τραυματίες να ξεπερνούν τους εκατό.¹¹

⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 679/Α/3: Ανωτέρα Διοίκησης Αεροπορίας Στρατιάς, «Πολεμική Έκθεση από 28-10-40 μέχρι 27-4-41», Αθήνα, 12 Μαΐου 1942, σ. 14. Η ελληνική ενδοχώρα επλήγη από βομβαρδιστικά τύπου CANT Z 1007, SAVOIA, και BREDA, ενώ επιχειρησιακό ρόλο είτε ως αεροσκάφη αναγνώρισης είτε ως βομβαρδιστικά ανέλαβαν υδροπλάνα τύπου CANT Z 501 και 506 Β τα οποία και υπερτερούσαν σε ακτίνα δράσης και ταχύτητα από τα αντίστοιχα ελληνικά, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 679/Α/2: «Έκθεση επί της δράσεως της Ιταλικής αεροπορίας από της αρχής του πολέμου μέχρι και της 6^{ης} Απριλίου 1941» [στο εξής Έκθεση επί της δράσεως], Αθήνα, 1941, σσ. 4-6.

⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 679/Α/1^α: Γραφείον Πολεμικής Εκθέσεως, «Πίναξ (κατ' αλφαβητικήν σειράν)», σσ. 1-9. Σύμφωνα με στοιχεία του υπουργείου Εθνικής Άμυνας, βασισμένα σε αντίστοιχα του υφυπουργείου Δημόσιας Ασφάλειας (ΥΔΑ) τον Δεκέμβριο του 1941, για το διάστημα από την 28^η Οκτωβρίου μέχρι και την 24^η Απριλίου 1941 η Κέρκυρα βομβαρδίστηκε δεκαέξι ημέρες, ενώ η Πρέβεζα είκοσι μία, βλ. στο ίδιο, σσ. 4, 7.

¹⁰ Βισκόντι Σ. Πράσκα, *Εγώ εισέβαλα στην Ελλάδα*, μετάφρ. Νικόλαος Κολόμβας, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 1999, σ. 114.

¹¹ Κορόζης, *Οι Πόλεμοι 1940-41*, τόμ. Β', Αθήνα, 1958, σσ. 280-281.

Δύο εικοσιτετράωρα αργότερα το υφυπουργείο τροποποίησε τους αριθμούς της πρώτης επιδρομής σε εκατό νεκρούς και διακόσιους πενήντα τραυματίες μεταξύ των οποίων γυναίκες και παιδιά,¹² αν και σε μεταπολεμικές αναφορές του τοπικού τύπου οι αριθμητικές απώλειες διευρύνθηκαν, περιλαμβάνοντας 193 νεκρούς, από τους οποίους οι 125 ήταν άνδρες, 43 γυναίκες και 25 παιδιά.¹³ Στο διάγγελμα μάλιστα που ο Μεταξάς απηύθυνε προς τον πληθυσμό της πόλης στις 31 Οκτωβρίου, στηλίτευσε τη ρίψη των βομβών και τους πολυβολισμούς από ύψος μόνο διακοσίων μέτρων, προβαίνοντας σε μία οδυνηρή παραδοχή για το επίπεδο της αστικής αεραμυντικής ασφάλειας: «[...] ουδέν αμυντικόν μέσον διέθετε [...]».¹⁴

Ο μεγάλος αριθμός νεκρών ανάμεσα στον μαθητικό πληθυσμό οφειλόταν στην επιλογή των Ιταλών, που, παραβιάζοντας κάθε έννοια ηθικής και πολεμικής δεοντολογίας, χρησιμοποίησαν στα αεροσκάφη διακριτικά σήματα των αντίστοιχων ελληνικών, μία πρακτική που εφάρμοσαν και σε άλλες περιπτώσεις βομβαρδισμών στην εχθρική γη' αυτούς ενδοχώρα.¹⁵ Επιπρόσθετος λόγος για την αστική παραπλάνηση αποδείχτηκε και η παράμετρος ότι τα ιταλικά αεροσκάφη διέθεταν στο ουραίο πτέρωμα λευκό σταυρό, παρόμοιο με εκείνον στην ελληνική σημαία, αγνοώντας ότι τα ελληνικά έφεραν τρεις ομόκεντρους, κυανόλευκους κύκλους. Όμως και στις αρχές της πόλης αναλογεί σεβαστό μερίδιο ευθύνης, αφού καθυστέρησαν να λάβουν τα αναγκαία μέτρα προστασίας, αν και η υπηρεσία αεράμυνας στην Κέρκυρα είχε προειδοποιήσει έγκαιρα για τη διέλευση των ιταλικών βομβαρδιστικών.¹⁶

Οι ανυποψίαστοι κάτοικοι, και πολύ περισσότερο τα μικρά παιδιά, επειδή θεώρησαν τα αεροπλάνα ελληνικά, μέσα σε πανηγυρικό κλίμα βγήκαν αυθόρμητα στους δρόμους για να τα χαιρετήσουν, αδιαφορώντας για τη λήψη στοιχειωδών μέτρων προφύλαξης. Ήταν μία συμπεριφορά που αποδείχτηκε μοιραία, με συνέπεια να καταβάλουν βαρύ τίμημα σε ανθρώπινες ζωές, εξέλιξη η οποία αποτελούσε και τον πρωταρχικό στόχο των Ιταλών. Στα όρια του πολεοδομικού συγκροτήματος καταγράφηκαν σκληρές εικόνες με διαμελισμένα πτώματα σε μεγάλες αποστάσεις ή άλλων που αιωρούνταν σε εξώστες και παράθυρα. Ένα λεωφορείο μαζί με τους επιβάτες παραδόθηκε στις φλόγες μπροστά σε κινηματογράφο της πόλης. Ο ναύαρχος Ευάγγελος Φλώκας έγραψε αργότερα: «Ενθυμούμαι το τρομερόν θέαμα μιας σκοτωμένης γυναίκας κρεμασμένης κατά το ήμισυ εις το μπαλκόνι της [...], είχε βγη και

¹² *Ακρόπολις*, 31 Οκτωβρίου 1940.

¹³ Λάζαρης, *Η Πολιτική Ιστορία*, τόμ. Γ', σ. 44.

¹⁴ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σ. 363.

¹⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 680/Α/3: Γενικόν Στρατηγείον, «Δελτίον Πληροφοριών 1^{ης}-11-40, Ωρα 22:00», 1 Νοεμβρίου 1940.

¹⁶ ΓΕΑ, *Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας*, σ. 179.

αυτή να ιδή και να χαιρετίσει τα ‘ελληνικά’ αεροπλάνα». ¹⁷ Πιθανολογείται ότι ανάμεσα στους πιλότους ήταν και ο μέχρι πριν από ένα έτος Ιταλός πρόξενος στην πόλη, ενώ αλγεινή εντύπωση προκάλεσε η συμπεριφορά των ιταλοπατριτών, οι οποίοι σίγουροι για την επιτυχία της εκστρατείας του Πράσκα δεν έκρυψαν τον ενθουσιασμό τους για την εμφάνιση των βομβαρδιστικών, ζητωκραυγάζοντας μάλιστα στη μητρική τους γλώσσα. ¹⁸

Η εγχώρια προπαγάνδα στιγμάτισε άμεσα τη συγκεκριμένη πρακτική. Μέσω του Τύπου και των επίσημων ανακοινωθέντων η κυβέρνηση γνωστοποίησε στην κοινή γνώμη ότι εχθρικά αεροσκάφη με το ελληνικό εθνόσημο στο ουραίο πτέρωμα συμμετείχαν σε βομβαρδισμούς εναντίον της Πάτρας, της Θεσσαλονίκης και της Κέρκυρας. Ήταν τόσο έντονη η καχυποψία που καλλιεργήθηκε στον πληθυσμό, ώστε ήταν υπαρκτός ο κίνδυνος να δημιουργηθούν και μοιραίες παρεξηγήσεις. Μία από αυτές έλαβε χώρα το απόγευμα της 1^{ης} Νοεμβρίου, όταν το ελληνικό πλήρωμα ενός Blenheim μέσα στο σκοτάδι έχασε τον προσανατολισμό του και, εκλαμβάνοντας τις φωτιές στο έδαφος ως σημάδι ταυτοποίησης για τον άξονα του αεροδρομίου, προσγειώθηκε σε αγρό έξω από τη Λάρισα. Οι εξαγριωμένοι χωρικοί θεώρησαν ότι οι αεροπόροι ήταν Ιταλοί που μιλούσαν ελληνικά, χρησιμοποιώντας στο αεροσκάφος παραπονημένα τα εθνόσημα της δικής τους χώρας. Λύση στο αδιέξοδο δόθηκε, όταν ο υποσημηναγός Φώτιος Μαραβέλιας, ως τεκμήριο εθνικότητας, τραγούδησε παραδοσιακό ελληνικό τραγούδι και χόρεψε δημοτικούς χορούς, με αποτέλεσμα το αρχικά δυσάρεστο γεγονός, λόγω της δυσπιστίας των κατοίκων να εξελιχτεί σε τοπικό γλέντι. ¹⁹

Ο πρώτος μήνας της ελληνοϊταλικής σύρραξης αποδείχτηκε και ο σφοδρότερος αεροπορικά. Η πόλη της Κέρκυρας δέχτηκε είκοσι οκτώ εναέριες προσβολές, όταν σε μία μόνο ημέρα στις 26 Νοεμβρίου υπέστη εννέα, με τον αριθμό των βομβών να ανέρχεται στις τετρακόσιες. ²⁰ Για τον αστικό πληθυσμό διαμορφώθηκαν αφόρητες συνθήκες διαβίωσης, όπως σημείωνε στις 30 Νοεμβρίου και ο Leland Stowe, πολεμικός ανταποκριτής της *Daily Telegraph*: «Και σήμερα, όπως καθ’ όλας αυτὰς τὰς τέσσαρας φρικτὰς εβδομάδας, επέρασαν σχεδόν ὅλη την ημέραν των, μέσα εις υπόγεια, τα οποία κατά το πλείστον είναι παγίδες θανάτου ἢ απλῶς μέσα εις στα σπῖτια των, προσευχόμενοι να πέσουν αι βόμβαι αλλοῦ [...]». ²¹

Η Πάτρα βίωσε την εναέρια βία εννέα φορές, με τέσσερις επιδρομές να πραγματοποιούνται στις 2 Νοεμβρίου. Άλλες πόλεις που εισέπραξαν την ιταλική

¹⁷ Λάζαρης, *Η Πολιτική Ιστορία*, τόμ. Β', σσ. 404-405.

¹⁸ Κορόζης, *Οι Πόλεμοι 1940-41*, τόμ. Β', σ. 280.

¹⁹ Shores-Cull-Malizia, *ό.π.*, σσ. 26-27 και ΓΕΑ, *Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας*, σ. 185.

²⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 679/Α/2: «Έκθεσις επί της δράσεως», σ. 3.

²¹ ΓΕΑ, *Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας*, σσ. 231-232.

επιθετικότητα ήταν η Λάρισα (επτά), η Πρέβεζα και η Καστοριά (έξι), το Αργοστόλι και το Ληξούρι (πέντε), η Κοζάνη και η Πύλος (τέσσερις), η Θεσσαλονίκη και ο Βόλος (τρεις). Η συσσωρευμένη δραστηριότητα της εχθρικής αεροπορίας αντικατοπτρίστηκε και στον έμψυχο απολογισμό για το ίδιο διάστημα, που ήταν και ο πιο οδυνηρός της εμπόλεμης περιόδου, με τα στοιχεία του ΥΔΑ να περιλαμβάνουν 604 νεκρούς και 1.070 τραυματίες.²²

Στην πράξη, όμως, η επιχειρησιακή αποτελεσματικότητα των Ιταλών αποδείχτηκε περιορισμένη. Η πλειοψηφία των βομβών έπεσε σε απομακρυσμένους αγρούς και στη θάλασσα, αποτυγχάνοντας ουσιαστικά να πλήξει στόχους στρατιωτικής ή οικονομικής σημασίας για την ένοπλη προσπάθεια, όπως ήταν οι λιμενικές εγκαταστάσεις, οι συγκοινωνιακοί κόμβοι και η πολεμική βιομηχανία. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι εναντίον της τελευταίας έχει καταγραφεί μία και μόνη αεροπορική επιδρομή, η οποία αφορά το Πυριτιδοποιείο στις 21 Απριλίου 1941,²³ με πιθανότερο όμως δράστη τη Luftwaffe και όχι την ιταλική αεροπορία. Επιπλέον, δεν προκλήθηκαν δυσχέρειες στην κρίσιμη επιστρατευτική διαδικασία που βρισκόταν σε εξέλιξη από τις πρώτες ώρες του πολέμου, αφού, με εξαίρεση το επιστρατευτικό κέντρο της αχαϊκής πρωτεύουσας, κανένα άλλο δεν επλήγη ούτε όμως επηρεάστηκε και η στρατηγική συγκέντρωση των ελληνικών δυνάμεων.²⁴

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο μοίραρχος Ευάγγελος Θέμελης, υποδιοικητής της Διοίκησης Χωροφυλακής Πατρών, για τον πρώτο ισχυρό βομβαρδισμό της 28^{ης} Οκτωβρίου: «Ουδείς αντικειμενικός σκοπός εβλήθη».²⁵ Η κατώτερη των προσδοκιών εχθρική δράση επισημάνθηκε και από τον Γερμανό στρατιωτικό ακόλουθο στην Αθήνα, ο οποίος έκανε λόγο για «παταγώδη αποτυχία», που αφορούσε την οργάνωση και την εκτέλεση των ιταλικών ενεργειών σε όλα τα πεδία (στρατιωτικό, ναυτικό, ψυχολογικό και αεροπορικό).²⁶

Η παροιμιώδης ανακρίβεια των ιταλικών επιδρομών είχε και μία αξιοσημείωτη ψυχολογική διάσταση. Οι αστικές κοινωνίες από την προνομιακή τώρα θέση του «αυτόπτη μάρτυρα», διαπιστώνοντας στην πράξη τον υψηλό δείκτη εναέριας αστοχίας, απαξίωσαν στη συνείδησή τους την εχθρική στρατιωτική ικανότητα. Μία παράμετρος που είχε ως συνέπεια να απομυθοποιήσουν σε σημαντικό βαθμό τον διαρκή προπολεμικό φόβο για τις καταστρεπτικές δυνατότητες της ιταλικής αεροπορίας, θεωρώντας απόλυτα φυσιολογική εξέλιξη τη νικηφόρα πορεία του στρατού στα αλβανικά βουνά. Υπό από αυτές τις συνθήκες, ενισχύθηκαν ακόμα περισσότερο το φρόνημα του δοκιμαζόμενου άμαχου πληθυσμού, τα

²² *Θάρρος*, 30 Νοεμβρίου 1940.

²³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 679/Α/1^α: Γραφείον Πολεμικής Εκθέσεως, «Πίναξ (κατ' αλφαβητικήν σειράν)», σ. 8.

²⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 679/Α/2: «Εκθεσις επί της δράσεως», σσ. 3-4, 9.

²⁵ Ξενοφών Αργ. Παπαευθυμίου, «εδέχθημεν αεροπορικήν επιδρομήν...», Εκδόσεις «Το Δόντι», Πάτρα 2005, σ. 9.

²⁶ Κορόζης, *Οι Πόλεμοι 1940-41*, τόμ. Β', σ. 280.

αποθέματα ψυχικής αντοχής, η διάθεσή του να υπομείνει όλες τις θυσίες, τους περιορισμούς και τις εμπόλεμες στερήσεις, διατηρώντας ακλόνητη την πίστη για την τελική νίκη.

Η δράση της αεροπορίας του Mussolini συνεχίστηκε και στους επόμενους μήνες, για να παρουσιάσει σταδιακή ύφεση το δίμηνο Φεβρουαρίου-Μαρτίου. Ήταν το διάστημα εντατικής προετοιμασίας για τη μεγάλη «εαρινή» επίθεση, με την προσοχή να επικεντρώνεται στη ζώνη των επιχειρήσεων. Τον Δεκέμβριο στοχοποιήθηκαν κυρίως η Πρέβεζα (βομβαρδίστηκε δεκαοκτώ φορές, από τις οποίες οι δέκα έλαβαν χώρα στις 27 του μηνός), η Λευκάδα, η Κέρκυρα, ενώ τον Ιανουάριο η Θεσσαλονίκη (δέκα).²⁷ Μέχρι τις 28 Δεκεμβρίου η τελευταία είχε υποστεί πέντε βομβαρδισμούς από εξήντα αεροσκάφη, (τα σαράντα επτά ήταν βομβαρδιστικά), όταν σε κάθε επιδρομή μετείχαν περίπου εννέα με δέκα αεροπλάνα. Ερρίφθησαν 332 βόμβες, 292 εκρηκτικές και 40 εμπρηστικές, με τον βαθμό αφλογιστίας για τις εμπρηστικές να φτάνει στο υψηλό ποσοστό του 87,5%, αφού δεν ανεφλέγησαν οι 35 από αυτές.²⁸

Αρχικά, οι αεροπορικές επιθέσεις των Ιταλών έδειχναν να πετυχαίνουν τον στόχο τους. «Τις πρώτες εκείνες μέρες των επιδρομών, είχε παραλύσει η ζωή σ' ολόκληρη την πόλη. Κι' αυτές ακόμα οι επίσημες κρατικές αρχές δεν είχαν την ψυχραιμία να δώσουν βοήθεια στο πανικοβλημένο πλήθος».²⁹ Όπως στην Πάτρα, έτσι και εδώ καταγράφηκαν αποκρουστικές σκηνές με φλεγόμενα λεωφορεία, νεκρά παιδιά, απανθρακωμένα πτώματα και εγκαταλειμμένα πρησμένα κτήνη.³⁰ Στον βομβαρδισμό της 1^{ης} Νοεμβρίου επικεφαλής του σχηματισμού των δέκα αεροσκαφών ήταν ο αντισμήναρχος Galeazzo Ciano, γαμπρός του Mussolini και υπουργός Εξωτερικών της Ιταλίας, ενώ στις επιδρομές της ίδιας ημέρας με στόχους το αεροδρόμιο της Λάρισας και στη συνέχεια τη Θεσσαλονίκη, χειριστής σε ένα από τα βομβαρδιστικά ήταν και ο Bruno Mussolini, μεγαλύτερος γιος του ιταλού δικτάτορα.³¹

Σύμφωνα με στοιχεία της αστυνομίας και του Ερυθρού Σταυρού, από την 28^η Οκτωβρίου ως και την 9^η Φεβρουαρίου 1941 έχασαν τη ζωή τους 232 κάτοικοι της Θεσσαλονίκης και τραυματίστηκαν 871, ανάμεσα στους οποίους ήταν 98 παιδιά. Οι βομβόπληκτες οικογένειες υπολογίζονται στις 864, από τις οποίες οι 67 απώλεσαν τον αρχηγό τους. Τις μεγαλύτερες καταστροφές υπέστησαν οι περιφερειακές συνοικίες, στις οποίες διέμεναν τα ασθενή οικονομικά στρώματα και διακρίνονταν από την απουσία καταφυγίων, ιδίως, όμως, όσες βρίσκονταν κοντά σε στρατιωτικούς στόχους. Σε αυτές συγκαταλέγονται η Νέα Κρήνη, που

²⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 679/Α/2: «Εκθεσις επί της δράσεως», σσ. 4-5.

²⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/Γ/2: Η Γ' Ανωτέρα Στρατ. Διοίκησις, προς το Γενικόν Στρατηγείον, «Υποβολή εκθέσεως επιτροπής μελέτης δράσεως εχθρικής αεροπορίας», Αριθ. 578/124, Θεσσαλονίκη, 22 Ιανουαρίου 1941, σσ. 1-2.

²⁹ Γ. Θ. Βαφόπουλος, *Σελίδες Αυτοβιογραφίας. Η Ανάσταση*, τόμ. Β', Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1971, σ. 125.

³⁰ Βιργινία Αλ. Ζάννα, *Ημερολόγιο πολέμου '40 - '41*, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1979, σσ. 19, 30, 33.

³¹ Shores-Cull-Malizia, *ό.π.*, σ. 25.

γειτνίαζε με το αεροδρόμιο της Μίκρας,³² η Τούμπα, οι βόρειες συνοικίες (Επτάλοφος, Νεάπολη, Ευροκρήνη, Συκιές), με πιθανότερη αιτιολογία τη μικρή απόσταση από το στρατόπεδο «Παύλος Μελάς» και τον νευραλγικής σημασίας για την οικονομική ζωή και τις εμπόλεμες ανάγκες σιδηροδρομικό σταθμό.³³

Ο απολογισμός από τη δράση των 884 αεροσκαφών και των 4.946 εκρηκτικών βομβών της ιταλικής αεροπορίας μέχρι τα τέλη Μαρτίου περιλαμβάνει 522 νεκρούς και 874 τραυματίες. Κάθε εχθρικό αεροπλάνο έριξε στη διάρκεια των επιδρομών κατά μέσο όρο πέντε βόμβες, με την καθεμία να αντιστοιχεί σε 0,3 νεκρούς και 0,09 αχρηστευμένες οικοδομές. Καταστράφηκαν ολοσχερώς 425 οικίες, όταν μεταξύ άλλων επλήγησαν πενήντα προσφυγικά παραπήγματα, εννέα ιεροί ναοί, δύο σχολεία, έξι νοσοκομειακές μονάδες και ένα αρχαιολογικό μουσείο (Πρέβεζα).³⁴ Τα αριθμητικά στοιχεία του Επιτελείου αντιμετωπίζονται, όμως, με σκεπτικισμό, καθώς βρίσκονται σε ασυμφωνία με τα επίσημα ανακοινωθέντα του ΥΔΑ για τον Νοέμβριο, τα οποία αποτελούσαν και τη βάση για τα αντίστοιχα στρατιωτικά. Στην έκθεση του ΓΕΣ, από την οποία μόνο για τον συγκεκριμένο μήνα απουσιάζουν στοιχεία υλικής καταστροφής, οι έμψυχες απώλειες αναφέρονται αποκλειστικά στον ανδρικό πληθυσμό (170 νεκροί, 333 τραυματίες), χωρίς να προσμετρώνται οι γυναίκες και τα παιδιά, παρά τις ρητές αναφορές στις κυβερνητικές ανακοινώσεις. Άλλωστε, στο σφοδρότερο διάστημα των βομβαρδισμών, οι παραπάνω επιτελικές εκτιμήσεις ακυρώνονται από το γεγονός ότι μόνο από τις επιδρομές μέχρι τις 6 Νοεμβρίου οι νεκροί ανέρχονταν στους 291 και οι τραυματίες στους 690,³⁵ για να διαμορφωθούν τελικά, όπως έχει ήδη αναφερθεί, σε περίπου διπλάσιο ποσοστό.³⁶

Τα μηνιαία στοιχεία του ΥΔΑ, μέχρι τα τέλη Ιανουαρίου έχουν καταγράψει 759 νεκρούς (ανάμεσά τους 49 παιδιά και 37 βρέφη), 1.459 τραυματίες, με τον κτηριακό απολογισμό να περιλαμβάνει 1.420 οικίες, 8 σχολικές μονάδες, 11 νοσοκομεία, 4 σωφρονιστικά ιδρύματα, 15 ιερούς ναούς και ένα ψυχιατρείο.³⁷ Αν μάλιστα σε αυτά προσθέσουμε και τα στοιχεία του ΓΕΣ για το δίμηνο Φεβρουάριος-Μάρτιος 1941,³⁸ οι συνολικές απώλειες ως τα τέλη Μαρτίου ανέρχονται σε 856 νεκρούς, 1.611 τραυματίες, 1.625 οικίες, 13 νοσοκομεία και 19 ιερούς ναούς.

³² Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη», σσ. 289, 317.

³³ Μαρία Καβάλα, «Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική κατοχή (1941-1944): Κοινωνία, Οικονομία, Διωγμός Εβραίων», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2009, σ. 115.

³⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 679/Α/2: «Εκθεσις επί της δράσεως», σ. 3-7.

³⁵ *Θάρρος*, 6 Νοεμβρίου 1940.

³⁶ Βλ. σελ. 227 υποσ. 22.

³⁷ *Θάρρος*, 30 Νοεμβρίου, 30 Δεκεμβρίου 1940 και 2 Φεβρουαρίου 1941.

³⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 679/Α/2: «Εκθεσις επί της δράσεως», σσ. 5-6.

Μία άλλη πηγή για τον προσδιορισμό των έμψυχων και άψυχων απωλειών στην εμπόλεμη περίοδο συνιστά το λεύκωμα της τετράγλωσσης έκθεσης (ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά, ρωσικά), σχεδιασμένο από το Γραφείο Χωροταξικών και Πολεοδομικών Μελετών και Ερευνών του υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως. Προϊστάμενος και επιμελητής της όλης προσπάθειας υπήρξε ο αρχιτέκτων Κωνσταντίνος Δοξιάδης, στην οποία γίνεται λόγος για 3.000 θύματα από τους εχθρικούς βομβαρδισμούς και 23.000 οικοδομικές απώλειες μέχρι την ολοκλήρωση της γερμανικής κατάκτησης,³⁹ ενώ ο Μαγκριώτης κάνει λόγο για 24.000 κατεστραμμένα κτήρια στις μεγαλύτερες ελληνικές πόλεις.⁴⁰

Οι μεταπολεμικές στρατιωτικές εκθέσεις εμφανίζουν κατώτερη των περιστάσεων την επιχειρησιακή ικανότητα των Ιταλών αεροπόρων, καταλογίζοντας έλλειψη τόλμης και επιχειρησιακής μεθοδικότητας. Οι εναέριες διαδρομές τις οποίες ακολουθούσαν ήταν σχεδόν πάντα οι ίδιες, στερούμενες το καθοριστικό στοιχείο του αιφνιδιασμού, τη στιγμή που ισχυρός, αποτρεπτικός παράγοντας για αποτελεσματικούς ημερήσιους και νυχτερινούς βομβαρδισμούς αναδείχτηκε η δράση, όπως και ο φόβος του βαρέος αντιαεροπορικού πυροβολικού. Το τελευταίο, όσες φορές έκανε αισθητή την παρουσία του, προκάλεσε διάσπαση στους εχθρικούς σχηματισμούς και σύγχυση στις ενέργειές τους, με συνέπεια να δυσχεράνει ή να τους αναγκάσει να πραγματοποιούν την άφεση των βομβών από μεγάλο ύψος, που σε αρκετές περιπτώσεις έφτανε τα 5.000 ή ακόμα και τα 6.000 μέτρα, μεγιστοποιώντας αναπόφευκτα την ανακρίβεια των ρίψεων.⁴¹

Η 6^η Απριλίου 1941 σηματοδότησε για τα αστικά κέντρα την έναρξη των προσβολών από τη Luftwaffe, με τις γερμανικές επιδρομές να αποδεικνύονται πιο έντονες και εύστοχες από τις αντίστοιχες ιταλικές. Το αεροσκάφος που έμεινε χαραγμένο στη συλλογική μνήμη ήταν το Stuka, (Junker 87), βομβαρδιστικό κάθετης εφόρμησης με εξαιρετική ακρίβεια ρίψης, του οποίου η ανατριχιαστική σειρήνα μεγιστοποιούσε τα αισθήματα φόβου και πανικού για τον άμαχο πληθυσμό. Ο Δημήτρης Τσιλιβίδης, που σε ηλικία 12 ετών βίωσε και τις δύο περιόδους βομβαρδισμών θυμάται τις μεταξύ τους διαφορές:

³⁹ Η εργασία ξεκίνησε τον Μάιο του 1941 και ολοκληρώθηκε τον Νοέμβριο του 1944, για να ακολουθήσει η παρουσίασή της το επόμενο έτος σε Παρίσι, Λονδίνο και στη διάσκεψη του ΟΗΕ στο Σαν Φρανσίσκο, βλ. *Αι θυσίες της Ελλάδος στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, [χ.τ.έ.] 1945, σσ. 60, 85.

⁴⁰ Μαγκριώτης, *ό.π.*, σ. 59.

⁴¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 679/Α/2: «Εκθεσις επί της δράσεως», σσ. 5-6, 10. Από την 28^η Οκτωβρίου μέχρι και τον Απρίλιο του 1941, στα μετόπισθεν και στη ζώνη των επιχειρήσεων το αντιαεροπορικό πυροβολικό σημείωσε πενήντα περίπου καταρρίψεις εχθρικών αεροσκαφών, αν και η χώρα διέθετε μόνο σαράντα τρία πυροβόλα των 80 και 88 mm, τα οποία μπορούσαν να πραγματοποιήσουν βολή στα μεσαία και μεγάλα ύψη, όπου συνήθως πετούσαν τα ιταλικά βομβαρδιστικά. Ήταν επικεντρωμένα στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, τη Λάρισα και την Καβάλα, δεκαπέντε διέθετε το Ελληνικό Βασιλικό Ναυτικό, ενώ τον Ιανουάριο του 1941 οι Βρετανοί παρέδωσαν άλλα τριάντα τέσσερα πυροβόλα των 40 και 94 mm, βλ. Χαρίτων Χαρούσης, «Το ελληνικό αντιαεροπορικό πυροβολικό κατά τον πόλεμο του 1940-41», *Αεροπορική Επιθεώρηση*, 89 (Ιούλιος 2010), 88-89, 92-93.

«Αυτά τα στούκας όπως κατέβαιναν έβαζαν σειρήνες για να προκαλέσουν τρομοκρατία. Ήταν μία κατάσταση κόλαση [...], ήταν πολύ βαρύτεροι [...] πολύ σφοδροί βομβαρδισμοί και προκάλεσαν μεγάλη αραίωση [...] ήταν διαφορετικοί [...] είχαν βόμβες ισχυρής εκρηκτικής δύναμης, ρίχναν τις βόμβες εκεί που θέλανε στην προβλήτα, στον σταθμό, δεν ρίχναν στον κόσμο [...]».⁴²

Οι πόλεις δέχτηκαν αφόρητη πίεση σε καθημερινή σχεδόν βάση, εξέλιξη που δρομολόγησε έντονο ρεύμα αστικής αραίωσης. Ο Πειραιάς και η ευρύτερη περιοχή του μέχρι και την 24^η Απριλίου βομβαρδιζόταν συνεχώς στις εννέα ημέρες που στοχοποιήθηκε από τη γερμανική αεροπορία.⁴³ Ήταν τέτοια η αφοδρότητα των εναέριων προσβολών, ώστε μέσα σε δύο εικοσιτετράωρα βυθίστηκαν στο ήδη «καταπονημένο» λιμάνι της πόλης είκοσι τρία πλοία.⁴⁴ Εκείνη που ξεχώρισε έλαβε χώρα το απόγευμα της 6^{ης} Απριλίου, για να κορυφωθεί τις πρωινές ώρες της επόμενης. Αρχικά, τα γερμανικά βομβαρδιστικά, παρά την ισχυρή παρουσία των αντιαεροπορικών πυρών, πόντισαν μαγνητικές νάρκες στο λιμάνι εγκλωβίζοντας τα βρετανικά πλοία, με αποτέλεσμα η έλευση στη συνέχεια των Stuka να ολοκληρώσει την καταστροφή. Επλήγησαν οι λιμενικές εγκαταστάσεις και βυθίστηκε ο κύριος στόχος της επίθεσης που ήταν το φορτωμένο με εκρηκτικές ύλες αγγλικό ατμόπλοιο «Clan Fraiser». Η έκρηξη ήταν τόσο ισχυρή, ώστε πυρακτωμένα συντρίμια του πλοίου εκσφενδονίστηκαν μέχρι τα πιο απομακρυσμένα σημεία της πόλης, σπάζοντας τζάμια οικιών και προθήκες καταστημάτων, ενώ σύμφωνα με μαρτυρία κυβερνήτη παραπλέοντος ρυμουλκού έγινε ορατός ακόμα και ο πυθμένας του λιμανιού.⁴⁵

Παρόμοια κατάσταση βίωσε ο Βόλος, όπως και τα υπόλοιπα μεγάλα αστικά κέντρα, από την Κυριακή των Βαΐων μέχρι και την Κυριακή του Πάσχα (13-20 Απριλίου), με τους συναγεμικούς να ηχούν σε εικοσιτετράωρη βάση. Οι επιδρομές διακρίνονταν, από «χειρουργική» ακρίβεια, αφού δεν έπληξαν αδιάκριτα το πολεοδομικό συγκρότημα, όπως οι προηγούμενοι ιταλικοί, αποσκοπώντας στην πόντιση ναρκών στο λιμάνι, στην εξουδετέρωση των αντιαεροπορικών πυροβόλων της παραλίας, στην καταστροφή του σιδηροδρομικού σταθμού, των αγγλικών αποθηκών τροφίμων και των αποθηκών καπνού. Στην πρωτεύουσα της Μαγνησίας οι έμψυχες απώλειες των πέντε ιταλικών βομβαρδισμών ήταν δεκαεπτά

⁴² Γεώργιος Γιώτης, *Ιδιωτική συλλογή προφορικών συνεντεύξεων: Συνέντευξη Δημητρίου Τσιλιβίδη, Βόλος, 20 Οκτωβρίου 2015.*

⁴³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 679/Α/1^α: Γραφείον Πολεμικής Εκθέσεως, «Πίναξ (κατ' αλφαβητικήν σειράν)», Αριθ. 442, Αθήνα, 22 Ιανουαρίου 1942, σσ. 7-8.

⁴⁴ Shores-Cull-Malizia, *ό.π.*, σ. 374.

⁴⁵ Γιάννης Ε. Χατζημανωλάκης, *Το λιμάνι του Πειραιά στη διαδρομή των αιώνων*, δ' έκδ., Πειραιάς 1996, σσ. 148-150.

νεκροί και τριάντα έξι τραυματίες.⁴⁶ Επλήγησαν 575 οικίες, από τις οποίες 44 καταστράφηκαν ολοσχερώς, 46 κρίθηκαν ετοιμόρροπες, 85 ημικατεστραμμένες, 67 με σοβαρές βλάβες και οι υπόλοιπες με λιγότερες.⁴⁷

Για την αχαϊκή πρωτεύουσα ο απολογισμός των καταστροφών ήταν βαρύτερος μετά από τη δράση της γερμανικής αεροπορίας, εντείνοντας τα φαινόμενα της κατάρρευσης για την τοπική κοινωνία. Μόνο στις 22 Απριλίου η Πάτρα βίωσε δώδεκα επιδρομές με είκοσι έναν νεκρούς πολίτες, την επομένη χτυπήθηκε λίγο έξω από το λιμάνι το νοσοκομειακό ατμόπλοιο «Ελληνίς», ενώ από τον Οκτώβριο μέχρι και τον Απρίλιο του 1941 είχαν καταρρεύσει 335 σπίτια και άλλα 468 χαρακτηρίστηκαν ακατοίκητα.⁴⁸

Στη Λάρισα ο γερμανικός βομβαρδισμός της 15^{ης} Απριλίου (Μεγάλη Τρίτη) αποδείχτηκε μοιραίος. Σε μία πόλη που είχε σχεδόν ισοπεδωθεί από τον σεισμό της 1^{ης} Μαρτίου, οι 6.000 βόμβες ολοκλήρωσαν την καταστροφή, ερημώνοντας το αστικό κέντρο από τους κατοίκους και τις αρχές της.⁴⁹ Το πολύπαθο αστικό κέντρο δοκιμάστηκε και την επομένη του σεισμού, όταν από ολιγορία των αντιαεροπορικών αρχών οι σειρήνες ήχησαν μόλις δύο λεπτά πριν από την έναρξη της επιδρομής και όχι οκτώ, όπως γινόταν συνήθως. Η συγκεκριμένη παράμετρος, σε συνδυασμό με την ηλιόλουστη ημέρα και τις «ανθρωποκτόνες» βόμβες που χρησιμοποιήθηκαν, προκάλεσαν απώλειες μεταξύ του πληθυσμού, αλλά και αποκρουστικές εικόνες διαμελισμένων πτωμάτων στην κεντρική της πλατεία.⁵⁰

Τα Ιωάννινα στην περίοδο της εξάμηνης σύρραξης βομβαρδίστηκαν για ένδεκα ημέρες,⁵¹ με απολογισμό 136 κατεστραμμένες οικίες, 182 υπέστησαν σημαντικές ζημιές και άλλες 107 μικρότερες. Πλήγματα υπέστη και η περίφημη «Ζωσιμαία Σχολή», όπως και το κτήριο της Παιδαγωγικής Ακαδημίας, που αξιοποιήθηκε ως νοσοκομείο.⁵² Η 11^η Νοεμβρίου έμεινε βαθιά χαραγμένη στη μνήμη των κατοίκων ως «μαύρη μέρα», αφού στη διάρκειά της υπέστη τρεις εναέριες επιδρομές. Καταγράφηκαν πολλές υλικές καταστροφές, ανάμεσά τους και το

⁴⁶ Γεώργιος Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου, Οκτώβριος 1940-Απρίλιος 1941», ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2017, σσ. 97, 121.

⁴⁷ Δημητριάδος Ιωακείμ, *Μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, Αθήνα 1950, σ. 10.

⁴⁸ Λάζαρης, *Η Πολιτική Ιστορία*, τόμ. Γ', σσ. 53, 57.

⁴⁹ Χατζηγιάννης, *ό.π.*, σ. 206.

⁵⁰ Η ιδιαιτερότητά τους συνίσταται στο γεγονός ότι εκρήγνυνται τη στιγμή της πρόσκρουσης στο έδαφος χωρίς να δημιουργούν λάκκους, με τα θραύσματα να εκτινάσσονται σε μεγάλη απόσταση και σε μικρό ύψος από αυτό, βλ. Γιάννης Μουράτογλου, *Αντίκρυ στο χρέος. Αναμνήσεις από την ταραγμένη εποχή 1940-1945*, Αθήνα 1987, σσ. 36-38.

⁵¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 679/Α/1^α: Γραφείον Πολεμικής Εκθέσεως, «Πίναξ (κατ' αλφαβητικήν σειράν)», Αριθ. 442, Αθήνα, 22 Ιανουαρίου 1942, σσ. 3-4.

⁵² Επιτροπή Εξακριβώσεων Ζημιών Ηπείρου, *Έκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του ελληνο-ιταλικού πολέμου (28-10-1940) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς της, Οκτώβριος 1944*, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, Αθήνα 1987, σ. 9.

στρατηγείο της 8^{ης} Μεραρχίας, βασικός στόχος των ιταλικών επιθέσεων από την πρώτη ημέρα του πολέμου.⁵³

Τα κρητικά αστικά κέντρα δοκιμάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τη Luftwaffe στην προσπάθεια για την κατάληψη της νήσου, με την πόλη των Χανίων να βομβαρδίζεται στις 24 Μαΐου για δώδεκα συνεχείς ώρες. Η «Ειδική Γερμανική υπηρεσία στατιστικής καταστροφών εκ των βομβαρδισμών», επισημαίνει ότι στην ίδια πόλη το ποσοστό της οικιστικής καταστροφής ήταν 75%, στο Ηράκλειο 35%, στο Ρέθυμνο 15%, αν και πιο ακριβή στοιχεία τροποποίησαν αργότερα τα ποσοστά σε 60%, 20% και 30% αντίστοιχα.⁵⁴

Οι συσσωρευμένες απώλειες σε έμψυχο και άψυχο υλικό που προκάλεσαν οι συνεχείς βομβαρδισμοί δημιούργησαν πρωτόγνωρα και απροσδόκητα δεδομένα, τα οποία έπρεπε να διαχειριστούν οι αυτοδιοικητικοί φορείς. Οι αποφάσεις που κλήθηκαν να λάβουν, υπό το δυσμενές καθεστώς των περιορισμένων οικονομικών πόρων, είχαν σε ορισμένες περιπτώσεις και «μακάβρια» διάσταση, όπως συνέβη στα Ιωάννινα τον Ιανουάριο του 1941. Η διοικούσα επιτροπή αποφάσισε να ενισχύσει με πρόσληψη έκτακτου προσωπικού, και για όσο διάστημα χρειαζόταν, την υπηρεσία των νεκροθαφτών της πόλης, ώστε να εντατικοποιηθεί η ανόρυξη των τάφων και να επιταχυνθεί η διαδικασία ταφής των νεκρών, που προέρχονταν από τους τραυματίες των στρατιωτικών-πολιτικών νοσοκομείων και τον άμαχο πληθυσμό. Για τον ίδιο λόγο δύο μήνες αργότερα αναγκάστηκε να προχωρήσει σε επέκταση του δημοτικού νεκροταφείου, ενσωματώνοντας παρακείμενη αγροτική έκταση.⁵⁵

Ανάλογα προβλήματα κλήθηκε να αντιμετωπίσει και ο δήμος Πατρών τον Φεβρουάριο, όταν στην προσπάθειά του να διαχειριστεί το ζήτημα της διακομιδής στις νοσοκομειακές μονάδες για τους δεκάδες νεκρούς και τραυματίες, αποφάσισε τη διάθεση πρόσθετης πίστωσης, για την κατασκευή εξήντα φορειών. Τον Μάρτιο έπραξε ανάλογα για πληρωμή των εργατών και των τεχνιτών που κρίνονταν απαραίτητοι για την κατάρρευση των ετοιμόρροπων και επικίνδυνων για την ασφάλεια των κατοίκων κτηρίων του πολεοδομικού συγκροτήματος, αλλά και για τον καθαρισμό και την επισκευή των οδών από τα ερείπια των κατεδαφισμένων οικιών,⁵⁶ ζητήματα για τα οποία λάμβανε συνεχή μέριμνα και ο δήμος Θεσσαλονίκης.⁵⁷ Τα κατεστραμμένα δομικά υλικά των κτηρίων ήταν επιτακτική ανάγκη να απομακρυνθούν, καθώς στην επόμενη επιδρομή θα μπορούσαν να καθυστερήσουν ή και να εμποδίσουν την έγκαιρη διέλευση των νοσοκομειακών οχημάτων, των αεραμυντικών

⁵³ Νικολαΐδης, *Μνήμες του '40*, σ. 49.

⁵⁴ Μαγκριώτης, *ό.π.*, σσ. 134, 149.

⁵⁵ ΙΑΔΙ, Πράξεις 12 της 10^{ης} Ιανουαρίου και 36 της 28^{ης} Μαρτίου 1941.

⁵⁶ ΔΒΠ, Πράξεις 108 της 20^{ης} Φεβρουαρίου και 351 της 16^{ης} Απριλίου 1941.

⁵⁷ ΙΑΔΘ, Απόφαση 970 και 1010 της 21^{ης} Νοεμβρίου και 12^{ης} Δεκεμβρίου 1940.

συνεργείων και των μέσων πυρόσβεσης, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για την ασφάλεια των βομβόπληκτων κατοίκων.

γ) Το πλιάτσικο των περιουσιών

Η συμπεριφορά των πολιτών στη διάρκεια των καινοφανών συνθηκών που επιβλήθηκαν από το καθεστώς έκτακτης ανάγκης και τον αεροπορικό πόλεμο, όπως ήταν η συσκότιση, οι συναγερμοί και οι βομβαρδισμοί των αστικών κέντρων, απασχόλησε άμεσα τις πολιτικές και στρατιωτικές αρχές. Η κυβέρνηση ήθελε να αποτρέψει με κάθε τρόπο κρούσματα κλοπής ή λεηλασίας της δημόσιας και ιδιωτικής περιουσίας (πλιάτσικο), τα οποία κλονίζουν τη συλλογική ψυχολογία, υπονομεύουν την ενότητα και την κοινωνική συνοχή, αμαυρώνοντας τον χαρακτήρα της εθνικής προσπάθειας. Προς αυτή την κατεύθυνση, ελάχιστα εικοσιτετράωρα μετά την κήρυξη του πολέμου, προχώρησε σε νομοθετική πρωτοβουλία, σύμφωνα με την οποία ισοδυναμούσε με έγκλημα κάθε ενέργεια που βασιζόταν στην εκμετάλλευση των αεραμυντικών μέτρων ή των έκτακτων συνθηκών που δημιουργήσε η εμπόλεμη κατάσταση. Οι ποινές, οι οποίες επιβάλλονταν αποκλειστικά από τα στρατοδικεία, κλιμακώνονταν από την απλή φυλάκιση, στην επιβολή ισόβιων δεσμών, με τελική κατάληξη εκείνη του θανάτου.⁵⁸

Στη βομβαρδισμένη Πάτρα τα περιστατικά λεηλασιών που εκδηλώθηκαν από τις πρώτες κιόλας ώρες οδήγησαν αρκετούς πολίτες να αναθεωρήσουν την αρχική απόφαση φυγής και να μην εγκαταλείψουν την πόλη, προστατεύοντας έτσι ό,τι είχε απομείνει από τις περιουσίες τους.⁵⁹ Τον Νοέμβριο η στρατιωτική διοίκηση, και με αφορμή την καταγραφή των συμβάντων (περίπου πέντε με έξι τον αριθμό), γνωστοποίησε στον πληθυσμό τις νομικές κυρώσεις που συνεπαγόταν η τέλεση των αδικημάτων, προειδοποιώντας για την επιβολή της θανατικής ποινής, αλλά και για την αδυναμία άσκησης αναίρεσης σε οποιαδήποτε απόφαση των στρατοδικείων.⁶⁰ Στη γενικευμένη προσπάθεια για την αποτροπή των κρουσμάτων πολύτιμη αποδείχτηκε και η συμβολή του Τύπου (επαρχιακού και αθηναϊκού). Μέσα από τις στήλες του οι παραβάτες αποκαλούνταν «ασυνείδητα όντα» και «αισχροί εγκληματίες», προτρέποντας τους κατοίκους να καταδίδουν στις αρχές εκείνους που στη συλλογική συνείδηση καταγράφονταν ακόμα και ως «προδότες της πατρίδος».⁶¹ Δεν παρέλειπε να

⁵⁸ ΦΕΚ, Α.Ν. 2614, «Περί των κατά την εμπόλεμον κατάστασιν διαπραττομένων εγκλημάτων», φύλλο 351, Αθήνα, 31 Οκτωβρίου 1940.

⁵⁹ Λάζαρης, *Η Πολιτική Ιστορία*, τόμ. Γ', σ. 44.

⁶⁰ *Τηλέγραφος*, 22 Νοεμβρίου 1940.

⁶¹ Στο ίδιο, 23 Δεκεμβρίου 1940.

δημοσιοποιεί ανελλιπώς και τις επιβαλλόμενες ποινές, που στην πρωτεύουσα για κλοπή σε ώρα συναγερμού έφτασε και τα δεκαπέντε έτη φυλάκιση.⁶²

Η είσοδος των Γερμανών σηματοδότησε την εμφάνιση φαινομένων ολοκληρωτικής λεηλασίας σε αποθήκες τροφίμων, από τις οποίες οι περισσότερες περιείχαν εφόδια για το μέτωπο. Η αδράνεια των αρχών, η εφιαλτική ανάμνηση της πείνας από τον συμμαχικό αποκλεισμό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, σε συνδυασμό με τη συλλογική αγωνία μετά τη στρατιωτική συνθηκολόγηση, οδήγησαν σε χαλάρωση του νομικού καθεστώτος, πολλαπλασιάζοντας την εκδήλωση παραβατικών συμπεριφορών. Στην πόλη των Ιωαννίνων:

«[...] Στα δημόσια κτίρια, τ' απογύμνωσαν από τα έπιπλα, τις κουρτίνες, τις μηχανές, από κάθε τι που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, έβλεπες τους ανθρώπους να κουβαλούν στις πλάτες τους πράγματα που ούτε τα υποψιαζόσουν, τη χρησιμότητά τους δεν την ήξεραν και οι ίδιοι που τ' άρπαζαν [...]. Όταν την άλλη μέρα από την είσοδο των Γερμανών πήγα στο γραφείο, το βρήκα λεηλατημένο, όλα είχαν εξαφανιστεί. Δεν επρόκειτο για επιλεκτική επιλογή πραγμάτων, αλλά για καθολικής μορφής λεηλασία [...].»⁶³

Στην Αθήνα, όπου λεηλατήθηκαν οι βρετανικές αποθήκες, δεν εξαιρέθηκαν από την αρπαγή ούτε οι γραφομηχανές, χωρίς να απουσιάζουν οι διαδόσεις πως εύποροι χρησιμοποίησαν τα αυτοκίνητά τους για τη μεταφορά υλικού στρατιωτικής επιμελητείας (φανέλες).⁶⁴ Υπήρξαν όμως και εξαιρέσεις, όπως στο Ρέθυμνο, όπου σύμφωνα με την τοπική αστυνομική αρχή, η έγκαιρη εφαρμογή των προβλεπόμενων μέτρων, είχε ως συνέπεια «[...] την καταστολή της διαρπαγής [...].»⁶⁵

δ) Τα ευρωπαϊκά κρούσματα λεηλασίας

Οι χαοτικές συνθήκες των αεροπορικών βομβαρδισμών, σε συνδυασμό με τη συσκότιση, αποτέλεσαν και για τις ευρωπαϊκές χώρες το ιδανικό περιβάλλον για την εκκόλαψη ανάλογων περιστατικών. Οι σαρωτικές ανατροπές στην εξωτερική όψη των πόλεων και στον εσωτερικό κόσμο των ανθρώπων, όπως οριοθετούνται από το αβάστακτο συναίσθημα της απώλειας των αγαπημένων προσώπων, των περιουσιών που δημιουργήθηκαν με κόπους και θυσίες στη

⁶² *Μακεδονία*, 19 Νοεμβρίου 1940.

⁶³ Νικολαΐδης, *Μνήμες του '40*, σσ. 132-133.

⁶⁴ Ασημάκης Πανσέληνος, *Φύλλα ημερολογίου (1941-1945)*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1993, σ. 35.

⁶⁵ Μαγκριώτης, *ό.π.*, σ. 134.

διάρκεια μιας ζωής, αλλά και της τραγικής μεταμόρφωσης του οικείου, αστικού περιβάλλοντος σε ένα απόκοσμο τοπίο θανάτου και μαζικής καταστροφής, αμβλύνουν τις ηθικές αντιστάσεις των πολιτών και τους οδηγούν σε μη αποδεκτό τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς. Αν νωρίτερα ήταν στρατευμένοι με ανιδιοτέλεια και ενθουσιασμό στην ιδέα της κοινότητας και της αλληλεγγύης, ως το ασφαλέστερο μέσο για τη διεξαγωγή του αγώνα στα μετόπισθεν, τώρα έθεταν σε δεύτερη μοίρα οτιδήποτε σχετιζόταν με το δίκαιο και την εθνική προσπάθεια, προτάσσοντας το «εγώ» σε βάρος του συνόλου.

Στη Βρετανία κρούσματα πλιάτσικου εμφανίστηκαν σε όλες τις αερόπληκτες πόλεις (Λίβερπουλ, Γλασκώβη, Μπέρμιγχαμ), ερχόμενα σε ασυμφωνία με το πνεύμα προσφοράς και αυτοθυσίας του «Blitz». Σε αντίθεση, όμως, με τη Γερμανία δε θεσπίστηκε στην πολεμική περίοδο ιδιαίτερος εγκληματολογικός κώδικας, τα ειδικά δικαστήρια ήταν λιγότερα και, το κυριότερο, δε συνιστούσαν μέρος μιας ευρείας πολιτικής καταστολής. Με άλλα λόγια, η λογική για την επικράτηση του νόμου και η αρχή της διάκρισης των εξουσιών δεν καταλύθηκαν μπροστά στην ανάγκη να αυστηροποιηθεί σε ακραίο βαθμό η απονομή της δικαιοσύνης, ώστε να διατηρηθεί το ηθικό και να εξασφαλιστεί στα μετόπισθεν ο αναγκαίος κοινωνικός έλεγχος. Έντονη ήταν η ψυχολογική διάσταση του φαινομένου, αφού και στο Λονδίνο αρκετοί κάτοικοι εμφανίζονταν απρόθυμοι να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους από τον φόβο των λεηλασιών, όταν θετικό αντίκτυπο είχε για τους βομβόπληκτους η επίγνωση ότι τα προσωπικά και πολύτιμα αντικείμενα ήταν ασφαλή στις οικίες με την κρατική μέριμνα. Αξιοσημείωτη για την έκταση των περιστατικών ήταν η δήλωση που έμπορος από την πρωτεύουσα έκανε τον Φεβρουάριο του 1941, επισημαίνοντας ότι οι απώλειες γι' αυτόν ήταν περισσότερες από τις λεηλασίες παρά από τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς.⁶⁶

Έξχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η «ανθρωπογεωγραφία» των δραστών που εκδήλωσαν «αντιβρετανική» συμπεριφορά. Άλλοι διέθεταν παραβατικό παρελθόν από την ειρηνική περίοδο, άλλοι απλά εκμεταλλεύτηκαν πρόσκαιρα τις έκτακτες συνθήκες, ενώ ανάμεσά τους ήταν πολλοί οι νέοι άνθρωποι και τα παιδιά, με το 50% να είναι κάτω των 20. Η ποινή για το αδίκημα της λεηλασίας προέβλεπε φυλάκιση τριών μηνών, η οποία διευρυνόταν, αν ο δράστης συνέχιζε την παραβατική συμπεριφορά. Στα κρούσματα, ωστόσο, όπου εμπλέκονταν μέλη του κρατικού μηχανισμού (αστυνομικοί, εθελοντές πυροσβέστες, μέλη συνεργείων διάσωσης) οι ποινές αυξάνονταν θεαματικά, φτάνοντας τα πέντε ή δέκα έτη.

⁶⁶ Στο Λονδίνο από τον Σεπτέμβριο έως τον Νοέμβριο του 1940 καταγράφονταν κατά μέσο όρο περίπου 1.220 περιστατικά τον μήνα, βλ. Gardiner, *ό.π.*, σσ. 324-328 και Süß, *ό.π.*, σ. 149.

Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι τον Μάιο του 1941 η μητροπολιτική αστυνομία του Λονδίνου ανέφερε ότι σε δείγμα 228 παραβατών οι 96 κατείχαν επίσημες θέσεις.⁶⁷

Στη Γερμανία το ναζιστικό καθεστώς έλαβε μέτρα κατά των παράνομων ενεργειών σε συνθήκες εναέριων επιθέσεων ελάχιστα μόλις εικοσιτετράωρα μετά την έναρξη του πολέμου. Στις 5 Σεπτεμβρίου κοινοποιήθηκε διάταγμα για τα «παράσιτα του λαού» (Volksschadlinge), το οποίο ποινικοποιούσε τις εγκληματικές και ιδιοτελείς πράξεις που στρέφονταν ενάντια στο αγωνιζόμενο έθνος, αποσκοπώντας να τις εκτοπίσει οριστικά από το κοινωνικό σύνολο. Σε αυτές περιλαμβάνονταν η λεηλασία της περιουσίας, που εξισώθηκε με εκείνη στο πεδίο της μάχης σε βάρος των νεκρών στρατιωτών, εγκλήματα που διαπράττονταν υπό συνθήκες αεροπορικής απειλής, αλλά και όσα στρέφονταν ενάντια στη δημόσια ασφάλεια. Το διάταγμα εξέφραζε την προσπάθεια του καθεστώτος να προστατέψει το πνεύμα της εθνικής κοινότητας από τον «εσωτερικό εχθρό», αφού παράλληλα με τον πόλεμο που διεξήγε η χώρα εναντίον του εβραιομπολσεβικισμού και των Αγγλοαμερικανών βρισκόταν σε εξέλιξη και εκείνος ενάντια στα «παράσιτα» του αεροπορικού πολέμου.⁶⁸

Ο Roland Freisler, γενικός γραμματέας του υπουργείου Δικαιοσύνης, θεωρούσε επιπλέον την παραπάνω συμπεριφορά ως επίθεση ενάντια στο έθνος, μία «μαχαιριά» που θα μπορούσε να επηρεάσει ψυχολογικά και τους στρατιώτες στο μέτωπο. Τα «παρασιτικά εγκλήματα» τιμωρούνταν από ειδικά δικαστήρια, η εξουσία των οποίων διευρύνθηκε, με την ποινή του θανάτου να επιβάλλεται σε όσα διαπράττονταν υπό καθεστώς συσκότισης. Από τις πενήντα δύο θανατικές ποινές που επιβλήθηκαν το 1941 στο Ντόρτμουντ, στην Έσση και στο Μπήμεφελτ οι τριάντα δύο αφορούσαν πλιάτσικο, ενώ το 1943 το ¼ των θανατικών ποινών ήταν επικεντρωμένο στη λεηλασία ιδιωτικών περιουσιών σε αερόπληκτους χώρους.⁶⁹

Στην Ιταλία οι αρχές δεν αντιμετώπισαν την τελευταία ως ιδιαίτερα σημαντικό πρόβλημα. Βέβαια, τον Δεκέμβριο του 1942 ορίστηκε και εδώ με νόμο η ποινή του θανάτου, όταν στον Τάραντα, μετά τον διήμερο βομβαρδισμό στις 28-29 Αυγούστου 1943, ήταν συνεχώς οι αστυνομικές περιπολίες για την προστασία των κατεστραμμένων οικιών.⁷⁰ Στη Γαλλία τα κρούσματα έλαβαν έκταση μετά την αστική έξοδο τον Μάιο του 1940. Η ταχύτατη κατάκτηση της γαλλικής ενδοχώρας από την Wehrmacht προκάλεσε έξαρση του φαινομένου σε τέτοιο βαθμό που, συνεπικουρούμενη από τη διαρκή ανασφάλεια των κατοίκων,

⁶⁷ Gardiner, *ό.π.*, σσ. 327-330.

⁶⁸ Süß, *ό.π.*, σσ. 139-140.

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 140 και Evans, *Το Γ' Ράιχ στον πόλεμο*, σσ. 457-458.

⁷⁰ Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σσ. 156, 170.

λειτούργησε ως ανασταλτικός παράγοντας για την προθυμία αστικής εκκένωσης στο υπόλοιπο του πολέμου.⁷¹

Στη Μόσχα τον Οκτώβριο του 1941, τη στιγμή που οι βομβαρδισμοί μαίνονταν και επικρατούσε πανικός εξαιτίας της γερμανικής προέλασης, καταγράφηκαν περιστατικά πλιάτσικου σε εστιατόρια και εγκαταλειμμένα καταστήματα τροφίμων στο κέντρο της πρωτεύουσας. Παρά τις συνεχείς αναφορές για την ανησυχητική αύξηση του αριθμού τους από μέλη της Narodnyi Komissariat Vnutrennikh Del (NKVD) που διενεργούσαν περιπολίες, οι τρομοκρατημένοι αξιωματούχοι εμφανίστηκαν απρόθυμοι να προχωρήσουν σε συλλήψεις των δραστών, αποδεικνύοντας αμηχανία και την έμπρακτη αδυναμία τους να επιβάλουν την τάξη.⁷²

Αν και οι εναέριες επιδρομές έφεραν στην επιφάνεια την αστική λεηλασία, το πλέον κρίσιμο ζήτημα για τις αρχές και τους κατοίκων των πόλεων παρέμενε το επίπεδο της αντιαεροπορικής ασφάλειας. Οι όποιες προπολεμικές ενέργειες έμελλε τώρα να δοκιμαστούν στην πράξη. Η παθητική αεράμυνα θα αναδεικνυόταν στην πιο κρίσιμη παράμετρο, αφού θα διαδραμάτιζε κομβικό ρόλο στον αγώνα του εσωτερικού μετώπου να προστατέψει την ανθρώπινη ζωή, αναδεικνύοντας την αξία της ατομικής ευθύνης. Την ίδια όμως στιγμή ο δείκτης της αποτελεσματικότητάς της θα ήταν ικανός να ενισχύσει ή να αποδυναμώσει τη συλλογική ψυχολογία, αλλά και την εμπιστοσύνη των πολιτών προς την κεντρική εξουσία.

⁷¹ Στο ίδιο, σσ. 60, 169.

⁷² Η NKVD ήταν κρατική υπηρεσία με αποστολή την τήρηση της δημόσιας τάξης και ασφάλειας μέσω ενός ασφυκτικού, αστυνομικού ελέγχου. Στη διετία 1937-1938, και στο πλαίσιο της «Μεγάλης Εκκαθάρισης», συνέλαβε 1.500.000 πολίτες από τους οποίους ελευθερώθηκαν 200.000, καθώς πολλοί οδηγήθηκαν στα γκουλάγκ, ενώ οι περισσότεροι τουφεκίστηκαν, βλ. Nagorsky, *ό.π.*, σσ. 109, 236-237.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

Η ΠΑΘΗΤΙΚΗ ΑΕΡΑΣΦΑΛΕΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

α) Αυτοπροστασία και καταφύγια

Η έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου έθεσε αυτόματα τη χώρα σε κατάσταση «παθητικής αεραμύνης», με ύψιστη προτεραιότητα για τα μετόπισθεν την προστασία του άμαχου πληθυσμού από τις εναέριες επιδρομές. Η πλήρης συσκότιση στους δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους κατά τις βραδινές ώρες, η απαγόρευση της κυκλοφορίας για πεζούς και τροχοφόρα οχήματα στο διάστημα των συναγεμίων, η αναζήτηση προστασίας είτε στο ύπαιθρο είτε στο εσωτερικό οικιών και κτηρίων, μετατράπηκαν σε αυτονόητες ενέργειες για τις αστικές κοινωνίες. Τα καταφύγια ήταν ο παράγοντας που περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον ταυτίστηκε με την ασφάλεια της ανθρώπινης ζωής, αφού η ύπαρξή τους σε κάθε περιοχή του αστικού ιστού συνιστούσε σημείο αναφοράς για τους αερόπληκτους κατοίκους. Η επίπονη πραγματικότητα θα δοκίμαζε τις υλικές και ψυχικές αντοχές των πολιτών και των υπεύθυνων αρχών, αναζητώντας πειστικές απαντήσεις σε σειρά ερωτημάτων. Πόσο επαρκείς αποδείχτηκαν στην πράξη οι προπολεμικοί σχεδιασμοί; Πόσο γρήγορα προσαρμόστηκαν οι αρχές και οι πολίτες στις εναέριες απαιτήσεις; Σε ποιο βαθμό επιβαρύνθηκαν και πώς επιχείρησαν οι αυτοδιοικητικές αρχές να ανταποκριθούν οικονομικά στις έκτακτες συνθήκες;

Ήδη από την 28^η Οκτωβρίου, το υφυπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας (ΥΔΑ), συνεκτιμώντας τη μέχρι τότε ευρωπαϊκή εμπειρία του αεροπορικού πολέμου, σύμφωνα με την οποία η πλειονότητα των θυμάτων προέρχονταν από θραύσματα οβίδων, του εδάφους, των υαλοπινάκων, τις εμπρηστικές βόμβες, από πυρά πολυβόλων, αλλά και τον καθοριστικό ρόλο που είχε διαδραματίσει στην πράξη η οικιακή αυτοπροστασία, ζήτησε από τις αρχές να επικεντρωθούν στη δημιουργία οικογενειακών καταφυγίων. Αυτά θα μπορούσαν να εξασφαλιστούν με την ενίσχυση των υπόγειων ή των ισόγειων χώρων στις οικίες ή όπου αυτό δεν ήταν εφικτό, ενός επιλεγμένου δωματίου, με τις οδηγίες διαρρύθμισης να παρέχονται από τους αρμόδιους μηχανικούς.¹ Η οικιακή αυτοπροστασία, λόγω της έλλειψης ικανοποιητικού αριθμού «συστηματικών» καταφυγίων, όπως και της προσιτής δαπάνης, αποτέλεσε στην πράξη τον πυρήνα της αεραμυντικής προσπάθειας, ενώ παρόμοια σύσταση διατυπώθηκε

¹ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας, προς Απάσας τας Αρχάς Παθητικής Αεραμύνης, Αριθ. 28/2/4, Αθήνα, 28 Οκτωβρίου 1940.

λίγες ημέρες αργότερα για την αξιοποίηση κάθε στεγασμένου σημείου στις πόλεις.² Η απουσία χώρων προστασίας αποτυπώνεται και στα δελτία που μέλη της ΕΟΝ υπέβαλλαν στα ανώτερα κλιμάκιά της, σφυγμομετρώντας σε καθημερινή βάση τις αντιδράσεις της κοινής γνώμης: «[...] Αν σημάνη συναγερμός δεν πηγαίνουν πουθενά, γιατί δεν υπάρχει κανένα κατάλληλο μέρος [...]. Τα οποία (καταφύγια) σχεδόν όλως εκλείπουν από πολλές συνοικίας, π.χ. εις την Κοκκινιά λέγεται ότι όχι καταφύγια, αλλά ούτε και υπόγειο υπάρχει [...]».³

Τον Νοέμβριο, και υπό την αυξανόμενη πίεση των βομβαρδισμών, η κυβέρνηση προχώρησε σε μία αξιοσημείωτη ενέργεια. Εκχώρησε στους αυτοδιοικητικούς φορείς αρμοδιότητες και τη δυνατότητα ανάληψης πρωτοβουλιών για σειρά ζητημάτων (μέσα πυρόσβεσης, χώροι ασφάλειας, προστασία δικτύου ύδρευσης και εγκαταστάσεων ηλεκτροφωτισμού, διευκόλυνση αμμοληψίας), ώστε να καταστεί η αστική άμυνα ανθεκτικότερη στις εναέριες επιδρομές.⁴ Η αναγκαιότητα για την άμεση λήψη και εκτέλεση των αποφάσεων, σε συνδυασμό με το πλεονέκτημά τους να γνωρίζουν τις τοπικές συνθήκες, επέβαλλαν από την πλευρά τους τη δρομολόγηση ενεργειών για την εξασφάλιση διασκευασμένων χώρων προστασίας (υπόγεια, ημιυπόγεια, ισόγεια), την ανόρυξη ορυγμάτων και τη συνεχή μέριμνα για την απρόσκοπτη λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών.

Το προσκλητήριο για τη δημιουργία οικιακών καταφυγίων, ανεξάρτητα από την αυτονόητη ενεργοποίηση των αστικών κοινωνιών, θα μπορούσε να προκαλέσει, όπως και τελικά συνέβη, πρόσκαιρη ανησυχία και φόβο σ' ένα τμήμα του πληθυσμού, που θεωρούσε κάθε προληπτικό μέτρο προάγγελο δυσάρεστων αεροπορικών ή ευρύτερων στρατιωτικών εξελίξεων, παρά το γεγονός ότι στα αλβανικά βουνά καταγράφονταν οι πρώτες νίκες. «Τι χρειάζονται τη στιγμή που πέρασαν τόσες ημέρες χωρίς να εμφανισθούν οι εχθροί; Τι χρειάζονται ύστερα από το ζεμάτισμα που πήραν στις ηπειρωτικές ράχες;».⁵ Η διάχυτη καχυποψία προσέλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις, όταν το ΥΔΑ ανακοίνωσε την καταληκτική ημερομηνία για την τακτοποίηση των χώρων προστασίας, με τους πολίτες να την ερμηνεύουν αβίαστα ως αφετηρία για την πραγματοποίηση εναέριων προσβολών εναντίον της πρωτεύουσας.⁶

² Στο ίδιο: Υπουργείον των Εσωτερικών, προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητάς, Νομάρχας και Επάρχους, «Γενικά οδηγία περί λήψεως και εφαρμογής μέτρων παθητικής Αεραμύνης», Αριθ. 93490, Αθήνα, 16 Νοεμβρίου 1940, όπου αναφέρεται η διαταγή των υπουργών Συγκοινωνίας και Δημόσιας Ασφάλειας με Αριθ. 28/15/2.

³ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: «Δελτίον της 30^{ης} Νοεμβρίου 1940» και Περιφερειακή Διοίκηση Θηλέων Πρωτεύουσας [στο εξής ΠΔΘΠ], Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 1940.

⁴ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: Υπουργείον των Εσωτερικών, προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητάς, Νομάρχας και Επάρχους, «Γενικά οδηγία περί λήψεως και εφαρμογής μέτρων παθητικής Αεραμύνης», Αριθ. 93490, Αθήνα, 16 Νοεμβρίου 1940.

⁵ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: «Δελτίον 14^{ης} Νοεμβρίου 1940».

⁶ Στο ίδιο, Υποδιοικήσις Θηλέων Αθηνών: «Δελτίον Τύπου 14^{ης} Νοεμβρίου 1940» και «Δελτίον της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1940».

Σύντομα έκανε την εμφάνισή του και ο κίνδυνος εξασθένησης των αεραμυντικών προσπαθειών, ο οποίος αποτέλεσε πραγματικότητα τον Δεκέμβριο. Στα αστικά κέντρα, παρά τον αρχικό, γρήγορο ρυθμό της κινητοποίησης παρατηρήθηκε χαλάρωση, η οποία χαρακτηρίστηκε ως «εγκληματικήν αμεριμνησίαν», αν και επαναλαμβανόταν διαρκώς η σύσταση για «καταφύγιον οικιακόν και μόνον οικιακόν». Η κυβέρνηση εξέφρασε τη δυσφορία της, επειδή η προστασία, υπό το ενθουσιώδες κλίμα των στρατιωτικών επιτυχιών, παρουσίαζε υστέρηση, κυρίως στις πόλεις που δεν είχαν στοχοποιηθεί από τις εναέριες επιδρομές, σημειώνοντας:

«Πρόχει η κατασκευή καταφυγίων. Το σύνθημα και η επιδίωξις όλων πρέπει να είναι πολλά καταφύγια κοινόχρηστα και ιδιωτικά. Δεν πρέπει να μείνη υπόγειον ή άλλος κατάλληλος χώρος που να μη διασκευασθή εις καταφύγιον. Αι αστυν. αρχαί, ιδία των πόλεων, δεν πρέπει να ησυχάσουν, αν δεν βεβαιωθούν ότι εις την περιφέρειάν των έγειναν τόσα καταφύγια όσα χρειάζονται δια να προφυλάξουν όλον τον πληθυσμόν».⁷

Ο επικίνδυνος εφησυχασμός αφορούσε εξίσου τις αρχές και τους κατοίκους, καθώς δε θα έπρεπε να επαναπαυτούν λόγω των θετικών στρατιωτικών εξελίξεων, της πρόσκαιρης ύφεσης των βομβαρδισμών ή εξαιτίας της παραμέτρου ότι σε ορισμένες πόλεις δεν είχαν ακόμα λάβει χώρα αεροπορικές προσβολές. Η απρόσμενα αρνητική πορεία των χειρσαίων επιχειρήσεων θα μπορούσε να οδηγήσει τους Ιταλούς σε τυφλές, εναέριες εκδικητικές ενέργειες με βαρύτατο κόστος για τον άμαχο πληθυσμό. Εκείνο που χρειαζόταν ήταν να αποκτήσουν οι πολίτες συνείδηση του κινδύνου, εντείνοντας τις προσπάθειές τους. Σύμφωνα με τον Ντίνο Χριστιανόπουλο, η διαδικασία της διασκευής ήταν απλή: «Στη γειτονιά μας [...] υπήρχε ένα μικρό μεγαράκι [...] αυτό διέθετε καταφύγιο, δηλαδή έβαλαν πολλά τσουβάλια με άμμο, έκλεισαν τα παράθυρα και εγκατέστησαν ηλεκτρικό φως».⁸ Τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή δεν έπρεπε να περιμένουν τα πάντα από το κράτος ή τις αυτοδιοικητικές αρχές, αλλά ήταν υποχρεωμένοι με υψηλό το αίσθημα της ατομικής ευθύνης να δραστηριοποιηθούν για ενίσχυση της οικιακής ασφάλειας.

Η στήριξη της αυτοπροστασίας δεν περιορίστηκε μόνο στο επίπεδο των κρατικών λόγων-παραινέσεων, αφού από τον Ιανουάριο έδειξε να αποκτά και οικονομική μορφή. Η νομαρχία

⁷ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας, προς τας Αρχάς Παθητικής Αεραμύνης, Αριθ. 28/17/5, Αθήνα, 7 Δεκεμβρίου 1940.

⁸ Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Θεσσαλονίκη, ου μ' εθέσπισεν...*, Εκδόσεις Ιανός, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 63.

Λάρισας ανέλαβε πρωτοβουλία με αποδέκτη το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, ώστε η δημιουργία των οικιακών καταφυγίων να αποκτήσει την κρατική στήριξη, μέσω χορήγησης τραπεζικών δανείων, για όσους πολίτες δεν είχαν τη δυνατότητα να αναλάβουν με ίδια έξοδα την κατασκευή τους.⁹ Ταυτόχρονα, η κυβερνητική μέριμνα απέκτησε και νομική υπόσταση, όταν καθορίστηκαν οι οικονομικές υποχρεώσεις για τους ιδιοκτήτες ξενοδοχειακών μονάδων, οικιών και των μισθωτών τους, με σκοπό την κατασκευή μόνιμου καταφυγίου ή την τροποποίηση χώρων για τη χρήση τους ως πρόχειρα καταφύγια.¹⁰

Επιπλέον, οι κατασκευασμένοι ή διαρρυθμισμένοι εσωτερικοί χώροι σπιτιών-κτηρίων έπρεπε να ακολουθούν τους κανονισμούς σε ζητήματα εξοπλισμού, καθαριότητας, επαρκούς φωτισμού και γι' αυτό πραγματοποιούνταν επιθεωρήσεις από αξιωματικούς της Χωροφυλακής ή μηχανικούς της παθητικής αεράμυνας (ΠΑΑ). Το αντιαεροπορικό πλαίσιο ήταν αυστηρό, με τα μέλη των σωμάτων ασφαλείας να συλλαμβάνουν όσους δε συμμορφώνονταν, ενώ τα πταισματοδικεία επέβαλαν ποινές κράτησης δέκα ή και δεκατεσσάρων ημερών.¹¹ Τα καταφύγια έπρεπε να παραμένουν ανοικτά από τους ιδιοκτήτες, με την κυβέρνηση να τους υποχρεώνει να δέχονται, αν αυτό ήταν εφικτό, όχι μόνο ενοίκους από την οικία, αλλά και από γειτονικές.¹² Προβλέπονταν νομικές κυρώσεις για τους κατόχους ή ενοικιαστές υπογείων σε οικίες και καταστήματα τα οποία είχαν χαρακτηριστεί ως καταφύγια, αποφεύγοντας να τα διαθέσουν στο κοινό, όπως επίσης και για τους διευθυντές οργανισμών δημόσιου και ιδιωτικού δικαίου, καθώς ήταν υποχρεωμένοι να τα διατηρούν ανοικτά ακόμα και σε περίπτωση απουσίας από την πόλη.¹³

Στον Τύπο δημοσιεύονταν αναλυτικά η χωρητικότητα, οι διευθύνσεις οικιών και τα ονοματεπώνυμα των ιδιοκτητών που είτε είχαν παραδώσει ή όφειλαν να παραδώσουν εντός τριημέρου στη χρήση του πληθυσμού τα υπόγεια καταφύγια ή οποιοδήποτε άλλο σημείο (γραφεία) που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί για τον ίδιο λόγο.¹⁴ Εάν κάποιος αποδεικνυόταν ότι δεν πληρούσε τις απαραίτητες προδιαγραφές, αποχαρακτηριζόταν αμέσως και μέσω των εφημερίδων γνωστοποιούνταν στους κατοίκους.¹⁵ Στις αρχές του νέου έτους οι αρχές ζήτησαν μέσα σε δύο ημέρες την υποχρεωτική δήλωση των χώρων που είχαν

⁹ *Κήρυξ*, 11 Ιανουαρίου 1941.

¹⁰ ΦΕΚ, Α.Ν. 2751, «Περί των εκ της κατασκευής καταφυγίων υποχρεώσεων», φύλλο 6, Αθήνα, 9 Ιανουαρίου 1941.

¹¹ *Μακεδονία*, 10, 15 Ιανουαρίου και 16 Φεβρουαρίου 1941.

¹² *Ακρόπολις*, 31 Οκτωβρίου, 4 Νοεμβρίου 1940.

¹³ *Η Θεσσαλία*, 9, 30 Νοεμβρίου 1940.

¹⁴ Στο ίδιο, 12 Νοεμβρίου και *Τηλέγραφος*, 2 Δεκεμβρίου 1940.

¹⁵ *Η Θεσσαλία*, 16 Νοεμβρίου 1940.

κριθεί ως καταφύγια (ιδιωτικά, οργανισμών, επιχειρήσεων), αλλά και τη διάθεσή τους στο κοινό, διαφορετικά οι ιδιοκτήτες θα τιμωρούνταν από τα στρατοδικεία.¹⁶

Για τη δημιουργία ή την επισκευή των οικιακών χώρων προστασίας ενεργοποιήθηκαν τεχνικά γραφεία και εργολάβοι δημόσιων έργων με δίπλωμα μηχανικού, χωρίς να λείπουν και περιπτώσεις οι οποίες δεν πληρούσαν τις νόμιμες προϋποθέσεις, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για το επίπεδο της αστικής ασφάλειας. Ο εργασιακός αναπροσανατολισμός ήταν άλλωστε επιβεβλημένος, αφού η οικοδομική κίνηση με την έκρηξη του πολέμου εκμηδενίστηκε, καθιστώντας εξωπραγματικό το ενδεχόμενο της ανέγερσης νέων οικιών. Στον Τύπο δημοσιεύονταν οι εταιρείες που αναλάμβαναν την κατασκευή ή τη διασκευή εσωτερικών χώρων σε πρόχειρα καταφύγια, αν και υπήρξαν εργολάβοι που προτίμησαν σε τέτοιες κρίσιμες στιγμές να προτάξουν το ιδιωτικό κέρδος.

Ο έπαρχος Βόλου-Αλμυρού στιγμάτισε αυτές τις συμπεριφορές: «Διότι διετάχθησαν [...] να αναλάβωσι έργον εθνικόν υψίστης σημασίας και ηρνήθησαν δηλώσαντες ότι εργαζόμενοι ιδιωτικώς [...] θα κερδίζωσι πολλά περισσότερα [...]».¹⁷ Ήταν πρακτική που βρισκόταν σε ηθική ασυμφωνία με το πνεύμα ομοψυχίας των ημερών, αλλά και σε νομική αναντιστοιχία, αφού: «Ο πόλεμος δι' ουδένα αποτελεί κατάστασιν επωφελή ή πηγήν κερδών».¹⁸ Από τον Νοέμβριο η κυβέρνηση κατέστησε εφικτή υπό προϋποθέσεις και τη χορήγηση σιδήρου για την κατασκευή τους.¹⁹ Τον επόμενο μήνα δεσμεύτηκαν οι ποσότητες που κατείχαν οι ιδιωτικοί και δημόσιοι φορείς, με τα υπουργεία, εκτός των πολεμικών, να υποβάλουν στο υφυπουργείο Αγορανομίας κατάσταση με τις κατεχόμενες ποσότητες σιδήρου και τον ακριβή σκοπό της χρήσης τους, ώστε εκείνο μέσω διατακτικών να ρυθμίζει τη διάθεσή τους.²⁰

Στην πράξη, όμως, η ασφάλεια των καταφυγίων δεν αποδείχτηκε πάντοτε αποτελεσματική. Στον ιταλικό βομβαρδισμό της Κέρκυρας την ημέρα των Χριστουγέννων, βόμβα διαπέρασε το τσιμεντένιο δάπεδο της Εθνικής Τράπεζας και εξερράγη στο υπόγειο του κτηρίου, προκαλώντας τον θάνατο δεκαοκτώ ανθρώπων.²¹ Αλλά και στον βομβαρδισμό της Θεσσαλονίκης στις 8 Ιανουαρίου, στον εσωτερικό χώρο ενός καταφυγίου βρήκαν τον θάνατο

¹⁶ Εφημ. *Ταχυδρόμος* (Βόλος), 6 Ιανουαρίου 1941.

¹⁷ *Η Θεσσαλία*, 20 Νοεμβρίου 1940.

¹⁸ ΦΕΚ, Α.Ν. 1984, «Περί οργανώσεως της Πολιτικής και Οικονομικής Επιστρατεύσεως της Χώρας».

¹⁹ ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 126: Υφυπουργείον Αγορανομίας, προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητάς, Νομάρχας και Επάρχους... και Υπ/σεις Χωρ/κής του Κράτους, Αριθ. 113240, Αθήνα, 21 Νοεμβρίου 1940, όπου συνημμένη η υπ' αριθ. 267 αγορανομική διάταξη.

²⁰ Στο ίδιο: Υφυπουργείον Αγορανομίας, προς τους κ.κ. Γεν. Διοικητάς, Νομάρχας και Επάρχους... και Υποδιοικήσεις Χωροφυλακής, Αριθ. 123765, Αθήνα, 14 Δεκεμβρίου 1940, όπου συνημμένη η υπ' αριθ. 297 αγορανομική διάταξη.

²¹ Shores-Cull- Malizia, *ό.π.*, σ. 77.

δεκαπέντε πολίτες από ασφυξία,²² μία δυσάρεστη εξέλιξη, η οποία καταγράφηκε και τον Φεβρουάριο.²³

Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην ανόρυξη ορυγμάτων (τάφρων) σε ανοιχτούς, δημόσιους χώρους (πλατείες, πάρκα, διασταυρώσεις οδικών αρτηριών), λύση οικονομικά προσιτή και χωρίς απώλεια χρόνου, η οποία αναβαθμίστηκε σε κύρια προτεραιότητα για τη στοιχειώδη προστασία των πόλεων. Η συγκεκριμένη διαδικασία, με την απαραίτητη συνδρομή των αστικών πληθυσμών, και κυρίως του ανδρικού τμήματος που δεν μπορούσε ή δεν είχε ακόμα επιστρατευτεί, πήρε τη μορφή γενικού προσκλητηρίου από τις τοπικές αρχές. Σταδιακά, πολλά ενισχύθηκαν με ξύλινες επενδύσεις στα τοιχώματα και στην οροφή, ώστε στη διάρκεια του χειμώνα, παρά το κρύο και την υγρασία, να καθίσταται δυνατή η παραμονή εντός τους. Μετά τις πρώτες εναέριες επιδρομές εμφανίστηκαν σε αυλές και κήπους σπιτιών, πάντα με την τεχνική καθοδήγηση της μηχανικής υπηρεσίας των δήμων, οι οποίοι παρείχαν στους κατοίκους και τα απαραίτητα σκαπτικά εργαλεία, αποφεύγοντας έτσι τη σπατάλη χρόνου και τις άσκοπες δαπάνες για την κατασκευή ορυγμάτων αμφίβολης ποιότητας.²⁴

Η αισθητική ανατροπή, που είχε αποφευχθεί προπολεμικά, μετατράπηκε τώρα σε τετελεσμένο γεγονός, αφού οι αστικοί χώροι αναψυχής και κοινωνικών συναναστροφών στιγματίστηκαν από την παρουσία τους, υπενθυμίζοντας τον βίαιο τερματισμό της ειρηνικής περιόδου. Η συλλογική διαδικασία της ανόρυξης συνέβαλε με τον δικό της τρόπο στη διαμόρφωση πνεύματος αλληλεγγύης και ομοψυχίας που τόσο πολύ ήταν απαραίτητο σε τέτοιες στιγμές. Διαφορετικές και χρόνιες πολιτικές αντιλήψεις, προσωπικές αντιπαλότητες, κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες έδειχναν να υποχωρούν μπροστά στην ανάγκη για συστράτευση του άμαχου πληθυσμού. Όσοι ακόμα δεν είχαν ή δεν μπορούσαν να υπηρετήσουν στην πρώτη γραμμή, αισθάνονταν ήδη στρατιώτες στα μετόπισθεν, ενεργοί

²² Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (έκδ.), *Χειμερινά επιχειρήσεις-Ιταλική επίθεση* Μαρτίου, Αθήνα 1966, σ. 164.

²³ Καβάλα, *ό.π.*, σ. 116.

²⁴ Υπήρχε η δυνατότητα κατασκευής ιδιωτικού καταφυγίου-τάφρου με δύο τρόπους. Ο πρώτος, αφορούσε μόνιμο καταφύγιο «κήπου», ενώ ο δεύτερος καταφύγιο «των περιστάσεων» (πρόχειρη τάφος). Το καταφύγιο «κήπου» απαιτούσε υλικά και χρόνο για τη διαμόρφωσή του, αποζημιώνοντας τους κατόχους με αυξημένο συντελεστή ασφάλειας και χρονική διάρκεια. Περιλάμβανε λοξό διάδρομο σε σχήμα «Γ» ή «Π», το βάθος οριζόταν στα δύο μέτρα, το πλάτος σε 1 και 80 εκ., ενώ τα εσωτερικά τοιχώματα και η οροφή ήταν επενδυμένα με πλάκες από μπετόν και σίδηρο. Η πρόχειρη τάφος αποτελούσε πρακτική λύση, αφού κατασκευαζόταν σύντομα, διέθετε, όμως, μικρότερες διαστάσεις από το καταφύγιο «κήπου» και λιγότερες «ανέσεις». Είχε βάθος 1 και 30 εκ. και πλάτος 1 και 20 εκ. Δε διέθετε επένδυση από σίδηρο και μπετόν, αλλά περιοριζόταν σε απλή οροφή από σανίδες και τσίγκους με σακιά άμμου ή πατημένου χώματος ύψους 50 εκ. ή ακόμα και ενός μέτρου. Στο εσωτερικό της προβλεπόταν χώρος για τα όμβρια ύδατα, τη στιγμή που οι πλευρές και το δάπεδό της θα μπορούσαν να διαθέτουν ξύλινες επενδύσεις. Και οι δύο περιπτώσεις καταφυγίων έπρεπε να κατασκευάζονταν σε απόσταση ασφαλείας από σπίτια και κτήρια από τα οποία θα μπορούσαν να εκτοξευτούν χαλάσματα και θραύσματα επικίνδυνα για τους «ενοίκους» τους, όπως επίσης και μακριά από αποθήκες με εύφλεκτα υλικά ή εκρηκτικές ύλες, βλ. *Ταχυδρόμος* (Βόλος), 30 Οκτωβρίου 1940.

κρίκοι της εθνικής προσπάθειας, ενισχύοντας το αίσθημα υπερηφάνειας και ενεργούς προσφοράς με ακλόνητη πίστη για την τελική νίκη.

Δεν απουσίασαν όμως και οι αποκλίσεις στην προσπάθεια των αστικών κοινωνιών να συνεισφέρουν με την προσωπική εργασία στην κατασκευή χώρων προστασίας. Στη Θεσσαλονίκη στις 5 Μαρτίου 1941, ο υπεύθυνος μηχανικός για τα καταφύγια που κατασκευάζονταν με τη συνδρομή της «τοπικής υποεπιτροπής του αμερικανικού εράνου περιθάλψεως»²⁵ σημείωνε σε έκθεσή του πως, αν και διέθετε: «[...] Σοβαράς υποσχέσεις παροχής τοιαύτης [...] δεν παρέχεται ευχαρίστως και ως αναμένετο να παρασχεθή [...]». Αυτό συνέβαινε εξαιτίας: «[...] της κακής αντιλήψεως των κατοίκων περί των υποχρεώσεων του ατόμου προς το σύνολο και της καταδυναστευούσης τούτους παντελούς απορίας [...]».²⁶ Οι παρενέργειες της συμπεριφοράς εντοπιζόνταν στην επιβράδυνση του ρυθμού κατασκευής τους και στην άνοδο του κόστους, με την ολοκλήρωσή τους να προϋποθέτει την καταβολή εργατικών ημερομισθίων.

Η χρησιμότητα των ορυγμάτων αποδείχτηκε, ωστόσο, αμφιλεγόμενη στην πράξη. Οι αντικρουόμενες αξιολογήσεις, από τη μία αναδεικνύουν τη δυσπιστία των πολιτών προς τον παρεχόμενο συντελεστή ασφάλειας, με συνέπεια αρκετά, και κυρίως τα ακάλυπτα, να παραμένουν αχρησιμοποίητα (Λάρισα,²⁷ Ιωάννινα), όταν, από την άλλη, γίνεται λόγος για καταλληλότητα και αποτελεσματική προστασία (Καρδίτσα, Φλώρινα, Καστοριά, Μέτσοβο, Λασιθί, Κοζάνη, Χανιά, Σάμος, Τρίκαλα).²⁸ Η Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης επισήμανε τη βαθμιαία έλλειψη εμπιστοσύνης, καθώς η διάβρωση του εδάφους, οι πλημμύρες και η απουσία συντήρησης τα κατέστησαν αναξιοποίητα,²⁹ όπως με ακρίβεια θυμούνται και οι προσωρινοί τους ένοικοι: «[...] τα ταχύσκαπτα γεμίζουν νερά, είναι κρύα και παγωμένα το χειμώνα».³⁰ Στα Τρίκαλα, η δυνατότητα συνδρομής υπονομεύτηκε και από τις συνθήκες υγιεινής, αφού τις νυχτερινές ώρες ορισμένοι τα χρησιμοποιούσαν για

²⁵ Ο έρανος πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 1940 στις ΗΠΑ και ως τον επόμενο Φεβρουάριο το συνολικό ποσό ανήλθε στα 380.000.000 δρχ. Η διαχείριση γινόταν από την Κεντρική Επιτροπή με έδρα την Αθήνα, ενώ στις αερόπληκτες κυρίως πόλεις είχε συσταθεί τοπική επιτροπή για τον τρόπο διάθεσής του, όπως αυτό επικρατούσε από την Κεντρική Επιτροπή. Για τη Θεσσαλονίκη είχε καθοριστεί στα 17 εκατομμύρια, για τον Βόλο στα 5 και ήταν επικεντρωμένο στην κατασκευή καταφυγίων, την ενίσχυση των συσσιτίων, την παροχή χρηματικού βοηθήματος και ιματισμού στους βομβόπληκτους, την εξασφάλιση φαρμακευτικού-νοσοκομειακού υλικού, τη στήριξη ιδρυμάτων κοινωνικής πρόνοιας και την αντιμετώπιση της ανεργίας, βλ. Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη», σσ. 285, 292, *Ακρόπολις*, 27 Φεβρουαρίου και *Ταχυδρόμος* (Βόλος), 12 Μαρτίου 1941.

²⁶ Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη», σσ. 314-315.

²⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/Ζ/1: Υφυπουργείον Δημ. Ασφαλείας, «Περί των γενικών παρατηρήσεων εκ των βομβαρδισμών», σ. 1.

²⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/Δ/1: Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας, «Περί των μέσων προστασίας του πληθυσμού εκ των βομβαρδισμών άτινα απεδείχθησαν και κρίνονται αποτελεσματικότερα», σσ. 2-4.

²⁹ ΚΙΘ, 1941, φάκ. 2, 6^{ος} υποφάκ.: Διεύθυνσις Αστυνομίας Θεσσαλονίκης, προς τον Δήμον Θεσσαλονίκης, Αριθ. 30/8/41, Θεσσαλονίκη, 31 Ιανουαρίου 1941, σ. 2.

³⁰ Ζάννα, *ό.π.*, σ. 40.

αυτονόητους λόγους, αντιμετωπίζοντας την ποινή της φυλάκισης και την παραπομπή στο στρατοδικείο.³¹ Ανεξάρτητα, όμως, από την όποια προσφορά, ήταν μία λύση που λόγω του χαμηλού κόστους επιλέχτηκε κυρίως για τους φτωχούς προσφυγικούς συνοικισμούς στις παρυφές των αστικών κέντρων, με την απουσία πολυώροφων οικοδομών και την οικονομική ανέχεια των κατοίκων να συνεπάγονται την έλλειψη κατάλληλων οικημάτων για τη διασκευή έστω και ενός εσωτερικού χώρου σε καταφύγιο.

Οι διοικούσες επιτροπές επικαλέστηκαν την προπολεμική πρακτική της ακύρωσης-μεταφοράς πιστώσεων για την εξασφάλιση των απαραίτητων κονδυλίων, ώστε να καταστεί εφικτή η κατασκευή κλειστών καταφυγίων και ορυγμάτων είτε αυτά αφορούσαν αποκλειστικά δική τους αρμοδιότητα είτε ως συνδρομή στην κρατική προσπάθεια, καθώς οι διαθέσιμοι πόροι δε θα μπορούσαν να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες. Τομείς, όπως εκείνοι της ρυμοτομίας, της καθαριότητας, της δημόσιας υγιεινής και της κοινωνικής πρόνοιας υπέστησαν περικοπές, για να καταστεί δυνατή η χρηματοδότηση της αστικής προστασίας, τη στιγμή που τα ασφυκτικά χρονικά περιθώρια επέβαλαν την πραγματοποίηση των έργων χωρίς δημόσιο μειοδοτικό διαγωνισμό.³² Άλλωστε η κρατική αρωγή, όπως αναγνώριζε και το ίδιο το υπουργείο Οικονομικών, ήταν περιορισμένη, θεωρώντας τα 67 εκατομμύρια δρχ. που είχαν διατεθεί από την 28^η Οκτωβρίου ως τον Ιανουάριο για όλη την επικράτεια «γλίσχρα», εξαιτίας των τεράστιων πολεμικών δαπανών που αντιμετώπιζε η χώρα.³³

Δεν έλειπαν και τα κρούσματα ασυμφωνίας ανάμεσα στην κυβέρνηση και στους αυτοδιοικητικούς φορείς για τον ανάδοχο της διασκευής ή της κατασκευής των κοινόχρηστων καταφυγίων και ορυγμάτων. Μπροστά στον διαγραφόμενο κίνδυνο της εκ των υστέρων ακύρωσης πιστώσεων και της αναπόφευκτης χρονικής καθυστέρησης, το υπουργείο Εσωτερικών έσπευσε να διευκρινίσει ότι οι διοικούσες επιτροπές έφεραν το οικονομικό βάρος για την κατασκευή χώρων προστασίας που σχετίζονταν με το προσωπικό τους ή τα δημοτικά αγαθοεργά ιδρύματα, ενώ για τις υπόλοιπες περιπτώσεις κατασκευής-διασκευής αρμόδιο ήταν το υπουργείο Συγκοινωνίας.³⁴

Τα πρακτικά των δήμων Παγασών³⁵ και Ιωαννίνων³⁶ αποκαλύπτουν τις αγωνιώδεις προσπάθειες των συμβουλίων να εξασφαλίσουν τις απαραίτητες πιστώσεις. Στην πρωτεύουσα της Ηπείρου ο προπολεμικός σχεδιασμός προέβλεπε την προμήθεια σκαπτικών

³¹ *Θάρρος*, 10 Φεβρουαρίου 1941.

³² ΙΑΔΘ, Απόφαση 1010 της 12^{ης} Δεκεμβρίου 1940.

³³ ΚΙΘ, 1941, φάκ. 14, 5^{ος} υποφάκ.: Γ' Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκησης, προς την Διεύθυνση Αστυνομίας, Αριθ. 1395/114, όπου συνημμένο το έγγραφο του υπουργείου Οικονομικών με αριθ. 185.

³⁴ Στο ίδιο, φάκ. 1, 1^{ος} υποφάκ. «Γενικά (σχετικά με παθητική αεράμυνα, συλλυπητήρια κτλ)»: Υπουργείον των Εσωτερικών, προς τον κ. Νομάρχη Γεβρελίου, Αριθ. 100816, Αθήνα, Δ/βριος 1940.

³⁵ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 891 της 18^{ης} Νοεμβρίου 1940.

³⁶ ΙΑΔΙ, Πράξεις 267, 268 της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1940 και 20 της 30^{ης} Ιανουαρίου 1941.

εργαλείων, για να είναι εφικτή η ανόρυξη ορυγμάτων δύο ημέρες μετά την κήρυξη της πόλης σε κατάσταση αεραμύνης, με τον δήμο να αναλαμβάνει στην πορεία την αυτονόητη δαπάνη φωτισμού στα κοινόχρηστα καταφύγια, αλλά και σε όσους ιδιωτικούς χώρους είχαν διασκευαστεί για δημόσια χρήση.³⁷ Η Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης συνιστούσε στη διοικούσα επιτροπή να διαθέσει, ως αρωγός των κρατικών ενεργειών για την αεροπροστασία, αν όχι όλο, τουλάχιστον ένα μέρος από τους δημοτικούς πόρους για την πραγματοποίηση έργων κοινής ωφέλειας, ενισχύοντας παράλληλα και το δοκιμαζόμενο ηθικό.³⁸

Η δυσχέρεια εξεύρεσης επαρκών πόρων επιτάχθηκε από τη σταδιακή μείωση των εσόδων λόγω των πολεμικών αναταράξεων στην οικονομική δραστηριότητα, όπως και της νομικής απαγόρευσης να πραγματοποιηθεί αστική ερανική διαδικασία με πρωταγωνιστές τους εύπορους.³⁹ Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ο δήμαρχος Παγασών έφτασε στο σημείο να προτείνει την απόλυση δημοτικών υπαλλήλων για εξοικονόμηση των αναγκαίων πιστώσεων, πρόταση που τελικά δεν έγινε δεκτή.⁴⁰ Ως τον Ιανουάριο η διοικούσα επιτροπή είχε απολέσει τα $\frac{4}{5}$ των εσόδων της: «[...] Η οικονομική κατάσταση του δήμου είναι τραγική [...]», αναζητώντας τα κεφάλαια μέσω τραπεζικού δανεισμού ύψους 5.000.000 δρχ.,⁴¹ ενώ την οικονομική ανεπάρκεια δεν απέφυγε και ο δήμος Ιωαννίνων, όπως την αναγνώρισε στις αρχές του 1941.⁴²

Στη Θεσσαλονίκη, η διοικούσα επιτροπή για την αντιμετώπιση των πρόσθετων δαπανών που δημιούργησε ο πόλεμος, αποφάσισε να τροποποιήσει τον αρχικό σκοπό της σύναψης του δανείου των 100.000 λιρών Αγγλίας, που είχε συνάψει το 1938, αξιοποιώντας το υπόλοιπο των 35.000 περίπου, για την εκτέλεση των απαραίτητων έργων αστικής αεροπροστασίας.⁴³ Επιπρόσθετα, αποφάσισε να ζητήσει έκτακτη οικονομική ενίσχυση από το υπουργείο Εσωτερικών, ύψους 15 εκατομμυρίων, ώστε να ανταπεξέλθει στην πραγματοποίησή τους για το επόμενο εξάμηνο, όπως προέβλεπαν στις εισηγήσεις τους και οι αρμόδιες δημοτικές

³⁷ Στο ίδιο, Πράξεις 1^{ης} Αυγούστου 1940 και 47 της 9^{ης} Απριλίου 1941.

³⁸ ΚΙΘ, 1941, φάκ. 2, 6^{ος} υποφάκ.: Διεύθυνσις Αστυνομίας Θεσσαλονίκης, προς τον Δήμον Θεσσαλονίκης, Αριθ. 30/8/41, Θεσσαλονίκη, 31 Ιανουαρίου 1941, σσ. 2-3.

³⁹ Ο σχετικός νόμος προέβλεπε ενεργοποίηση της ερανικής διαδικασίας μόνο για ενίσχυση των λαϊκών και μαθητικών συσσιτίων, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 1609, «Περί μεταρρυθμίσεως διατάξεων της περί Δήμων και Κοινοτήτων Νομοθεσίας». Δεν έλειψαν και οι αποκλίσεις, όπως εκείνη που αφορά την κοινότητα Νέου Ρυσίου στη Θεσσαλονίκη, όταν στις αρχές του 1941 επιβλήθηκε φορολόγηση των εύπορων κατοίκων για την πραγματοποίηση αεραμυντικών έργων, βλ. Ευστράτιος Ν. Δορδανάς-Θεοδόσης Τσιρώνης, «Η Καλαμαριά την περίοδο 1940-1945. Τα χρόνια του Πολέμου, της Κατοχής και της Απελευθέρωσης», Ιωαννίδου Ελένη, Τσιρώνης Θεοδόσης (επιμ.), *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία, 1940-1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, Εκδόσεις ILP Productions, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 17.

⁴⁰ ΔΗ.Κ.Ι., Συνεδρίαση της 18^{ης} Νοεμβρίου 1940 (εισηγητική αναφορά δημάρχου).

⁴¹ Στο ίδιο, Πράξη 904 της 27^{ης} Ιανουαρίου 1941.

⁴² ΙΑΔΙ, Πράξη 9 της 10^{ης} Ιανουαρίου 1941.

⁴³ ΙΑΔΘ, Απόφαση 961 της 8^{ης} Νοεμβρίου 1940.

υπηρεσίες.⁴⁴ Ύστερα, όμως, και από την κρατική άρνηση για την αξιοποίηση του αγγλικού δανείου, με σκοπό την κατασκευή καταφυγίων και τη συντήρηση-αντιστήριξη των ορυγμάτων, αποφάσισε να μεταβεί στην Αθήνα επιτροπή, για να ζητήσει την κρατική συνδρομή για την πραγμάτωσή τους.⁴⁵

Οι περιορισμένες δυνατότητες χρηματοδότησης, σε συνδυασμό με την αδήριτη ανάγκη για ενίσχυση της αστικής ασφάλειας, είχαν ως αποτέλεσμα να επιστρατευτούν εναλλακτικές λύσεις για τη δημιουργία κοινόχρηστων χώρων προστασίας. Μία από αυτές ήταν η σύσταση συνοικιακών καταφυγίων, που με την καθοδήγηση των τεχνικών υπηρεσιών έγινε πράξη στη Θεσσαλονίκη τον Ιανουάριο του 1941. Όσοι κάτοικοι οικοδομικών τετραγώνων είχαν τη δυνατότητα θα πρόσφεραν ανά πενήντα το ποσό των 300 δρχ., ώστε μέσω της δημιουργίας ενός κοινού «κουμπαρά» αξίας 15.000 δρχ. να εξασφαλιστεί χώρος ασφάλειας κατά «κοινότητα αεραμύνης»,⁴⁶ λύση για την οποία εκδηλώθηκε ενδιαφέρον και στον Βόλο.⁴⁷

Μετά το νέο έτος αξιοποιήθηκε και η οικονομική ενίσχυση από την κεντρική επιτροπή του αμερικανικού εράνου, λειτουργώντας ως αρωγός στους περιορισμένους δημοτικούς πόρους. Στην πρωτεύουσα της Μαγνησίας το προσφερόμενο ποσό υπολογιζόταν στα 2.500.000 δρχ., με το οποίο θα κατασκευάζονταν καταφύγια για περίπου 5.000 κατοίκους (στην πλειονότητά τους αφορούσαν λαϊκές συνοικίες), ανακουφίζοντας έτσι και τον οικοδομικό κλάδο από την «πολεμική ανεργία», χωρίς ωστόσο τη χρήση του σιδήρου ως δομικού υλικού εξαιτίας των εμπόλεμων αναγκών.⁴⁸

Για τη Θεσσαλονίκη, σύμφωνα με έκθεση του αρμόδιου μηχανικού για τη δημιουργία χώρων προστασίας με ημερομηνία 17 Μαρτίου 1941, όπου η κατασκευή τους έπρεπε να αντιμετωπίσει και εδώ τις ελλείψεις σε εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό και υλικά (τσιμέντο, ξυλεία, και κυρίως τον σίδηρο), το ποσό διάθεσης έφτασε τα 2 εκατομμύρια. Το τελευταίο, δεν μπορούσε να καλύψει το κόστος για τη δημιουργία νέων και την ολοκλήρωση των ημιτελών καταφυγίων που ανερχόταν στα 3.500.000 δρχ., θα βοηθούσε, όμως, στην αποπεράτωση είκοσι τριών καταφυγίων σε λαϊκές συνοικίες, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν και εκείνες της Ισραηλιτικής Κοινότητας, εξασφαλίζοντας προστασία σε 15-16.000 κατοίκους. Λίγες ημέρες νωρίτερα, η Κεντρική Επιτροπή του Εράνου από την Αθήνα, ως ένδειξη του δυσανάλογου κόστους για τους τύπους των καταφυγίων, συνιστούσε η

⁴⁴ Στο ίδιο, Απόφαση 970 και Πρακτικό 5 της 21^{ης} Νοεμβρίου 1940.

⁴⁵ ΚΙΘ, 1941, φάκ, 14, 5^{ος} υποφάκ.: «Αντίγραφον Αποφάσεως Διοικούσης Επιτροπής», Αριθ. αποφ. 74 της 4^{ης} Μαρτίου 1941.

⁴⁶ *Μακεδονία*, 22 Ιανουαρίου 1941.

⁴⁷ Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου», σ. 46.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 48.

διάθεση του ποσού να αφορά όχι τα κλειστά, αλλά τα λιγότερο δαπανηρά ορύγματα, ανεξάρτητα από τον χαμηλό συντελεστή ασφάλειας που παρείχαν.⁴⁹

Μετά την 28^η Οκτωβρίου ο δήμος Πατρών προχώρησε σε ενέργειες για να προσφέρει στους κατοίκους επαρκή προστασία, χορηγώντας σε αρκετές περιπτώσεις και την απαραίτητη ξυλεία για κατασκευή ιδιωτικών καταφυγίων. Συνολικά, κατασκευάστηκαν τριάντα δύο από τη νομαρχία, τον δήμο και τους ιδιώτες,⁵⁰ ενώ για τα ασθενή οικονομικά τμήματα του πληθυσμού δημιουργήθηκαν σήραγγες με μικρό κόστος. Η διοικούσα επιτροπή υπολόγιζε ότι με χρηματοδότηση 1.000.000 δρχ. θα επιβεβαίωνε τη συνέχεια των εργασιών προς αυτήν την κατεύθυνση, εξασφαλίζοντας προστασία σε 8.000-9.000 πολίτες. Επιπλέον, προσδοκούσε ότι οι νέες σήραγγες θα ήταν ικανές να εμπεδώσουν το απαραίτητο αίσθημα ασφάλειας και να δρομολογήσουν την επάνοδο εκείνων που είχαν απομακρυνθεί από την πόλη λόγω των βομβαρδισμών, ομαλοποιώντας τους αστικούς οικονομικούς και κοινωνικούς ρυθμούς. Ο απολογισμός του δημοτικού συμβουλίου προέβλεπε για το διάστημα από την 28^η Οκτωβρίου μέχρι την 1^η Φεβρουαρίου 1941 την εξασφάλιση προστασίας σε 3.400 κατοίκους (από το σύνολο των 79.570), με το κόστος να ανέρχεται περίπου στις 510.000 δρχ.⁵¹

Στον Βόλο τα ορύγματα, για τα οποία επιβλήθηκε δεκαήμερη, υποχρεωτική προσωπική εργασία, εμφανίστηκαν σε διάφορα σημεία του πολεοδομικού συγκροτήματος τρεις ημέρες μετά την έναρξη του πολέμου. Η απουσία των κλειστών καταφυγίων εξισορροπήθηκε με την επιστράτευση όλων των υπόγειων στεγασμένων χώρων σε δημόσια και ιδιωτικά κτήρια. Αυτοί περιλάμβαναν τα υπόγεια του μητροπολιτικού ναού, των τραπεζικών ιδρυμάτων, των καπναποθηκών, του δικαστικού μεγάρου, του εργοστασίου «Ματσάγγος» και διασκευασμένες στοές ξενοδοχειακών μονάδων, με την πρόβλεψη για παροχή προστασίας σε 15.000 κατοίκους από τους συνολικά 54.919.⁵² Ο Δημήτρης Τσιλιβίδης θυμάται:

«Στεγασμένα καταφύγια δεν υπήρχαν. Οι οδηγίες ήταν να πηγαίνουμε σε τρία που είχαν υπόγεια και ήταν πολυώροφα· στην καπναποθήκη Αδαμόπουλου στο σταθμό κοντά, εκεί πήγαινα κι εγώ [...] βρωμοκοπούσε η αποθήκη από τον καπνό, στο υπόγειο του Αγ. Νικολάου και στο υπόγειο της Μητροπόλεως. Συστηματικά καταφύγια μόνο δύο γίνανε· το ένα ήταν στο σιδηροδρομικό

⁴⁹ Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη», σσ. 303-305, 321-323.

⁵⁰ Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία*, τόμ. Γ', σσ. 47-48.

⁵¹ ΔΒΠ, Πράξη 270 της 18^{ης} Μαρτίου 1941.

⁵² Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου», σσ. 40-41, 43, 47-48.

σταθμό, όπου υπάρχει και τώρα και επίσης είχα πάει και σε ένα άλλο πολύ μικρότερο Γαμβέτα με Ερμού [...].⁵³

Οι επιδρομές αποτέλεσαν δοκιμασία για τις αρχές και τον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης.

«[...] Είχε παραλύσει η ζωή σ' ολόκληρη την πόλη [...] Οι επίσημες κρατικές αρχές δεν είχαν την ψυχραιμία να δώσουν βοήθεια στο πανικοβλημένο πλήθος. Καταφύγια σχεδόν δεν υπήρχαν και τώρα, συνεργεία από φοβισμένους εργάτες, σκάβανε ορύγματα στις πλατείες. Τα υπόγεια των σπιτιών υποστηλώνονταν με τοίχους από μπετόν κι' όλοι προσπαθούσαν κάτι να σοφισθούν, για την προστασία τους από νέους βομβαρδισμούς. Στο υπόγειο του μεγάρου της ΧΑΝ [...] συνεργεία της αεράμυνας έκτισαν ένα μεγάλο και ισχυρό καταφύγιο. Εκεί [...] είχαν εγκατασταθεί κ' η διεύθυνση της αστυνομίας».⁵⁴

Όπως αναγνώριζε ο δήμος, αν και το κέντρο εμφανιζόταν να διαθέτει επαρκή αριθμό καταφυγίων, δε συνέβαινε το ίδιο με τις απομακρυσμένες συνοικίες (Άνω Πόλη, περιοχές πέρα από τον Λευκό Πύργο και την πλατεία Βαρδαρίου).⁵⁵ Για τις συνοικίες, όπου διέμεναν οι ασθενέστερες οικονομικά ομάδες και δεν υπήρχαν πολυώροφες ανθεκτικές οικοδομές, επιλέχτηκε η λύση των ορυγμάτων. Η πόλη μέχρι την 28^η Δεκεμβρίου θα διέθετε 119, παρέχοντας προστασία σε 19.510 κατοίκους, τη στιγμή που βρίσκονταν υπό ανόρυξη άλλα 125 για επιπλέον 20.000, με τον δήμο να εξασφαλίζει πρόσθετες πιστώσεις για την αποπεράτωσή τους.⁵⁶

Η είσοδος του νέου έτους βρήκε τις αεραμυντικές αρχές να κάνουν λόγο για δυσαναλογία μεταξύ του αριθμού των κατοίκων και των καταφυγίων, πιέζοντας τη διοικούσα επιτροπή, λίγο πριν από την άνοιξη, όταν και αναμενόταν αύξηση των αεροπορικών επιδρομών, να καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια, για να προετοιμάσει περισσότερους χώρους προστασίας είτε με την αντιστήριξη των υφιστάμενων κεκαλυμμένων ορυγμάτων είτε με την κατασκευή νέων κοινόχρηστων καταφυγίων.⁵⁷ Ο δήμος με τη σειρά του στάθηκε αρωγός στις ενέργειες των πολιτών να κατασκευάσουν οικογενειακούς χώρους προστασίας,

⁵³ Γεώργιος Γιώτης, *Ιδιωτική συλλογή προφορικών συνεντεύξεων: Συνέντευξη Δημητρίου Τσιλιβίδη*, Βόλος, 20 Οκτωβρίου 2015.

⁵⁴ Βαφόπουλος, *ό.π.*, σσ. 125-126.

⁵⁵ ΙΑΔΘ, Απόφαση 1027 της 12^{ης} Δεκεμβρίου 1940.

⁵⁶ Στο ίδιο, Απόφαση 1006 της 12^{ης} Δεκεμβρίου 1940.

⁵⁷ ΚΙΘ, 1941, φάκ. 2, 6^{ος} υποφάκ.: Διεύθυνσις Αστυνομίας Θεσσαλονίκης, προς τον Δήμον Θεσσαλονίκης, Αριθ. 30/8/41, Θεσσαλονίκη, 31 Ιανουαρίου 1941, σ. 3 και φάκ. 14, 5^{ος} υποφάκ.: Αντίγραφον Αποφάσεως Διοικούσης Επιτροπής, Απόφαση 74 της 4^{ης} Μαρτίου 1941.

παρέχοντας τα απαραίτητα υλικά (λίθους) που διέθετε στις συνοικίες των Σαράντα Εκκλησιών και του Αγίου Παύλου, με την επισήμανση, όμως, από την τεχνική υπηρεσία ότι η προσφορά δε θα παρακώλυε την εξελισσόμενη δημοτική προσπάθεια για δημιουργία καταφυγίων.⁵⁸

Για τη βελτιστοποίηση της αστικής προστασίας δόθηκε βαρύτητα και στην ασφάλεια από τα θραύσματα των υαλοπινάκων στις οικίες και στα δημόσια και ιδιωτικά καταστήματα που θα μπορούσαν να αποδειχτούν εξαιρετικά επικίνδυνα για τους ενοίκους και τους περαστικούς, με την υποχρέωση των ιδιοκτητών να τοποθετήσουν χάρτινες ταινίες σε σχήμα σταυρού ή «χιαστί» στις θύρες, στα παράθυρα και στις προθήκες των φωταγωγών.⁵⁹ Παράλληλα, οι κάτοικοι, με τη μέριμνα των αρχών, έπρεπε να προμηθευτούν και την κατάλληλη ποσότητα άμμου ως τον πιο ενδεδειγμένο τρόπο αντιμετώπισης των εμπρηστικών βομβών. Σε πολλές περιπτώσεις ο εφοδιασμός γινόταν από τους ιερούς ναούς των ενοριών,⁶⁰ χωρίς να απουσιάζει και το οικονομικό κριτήριο για την παροχή της. Οι άποροι θα την εξασφάλιζαν δωρεάν, οι εύποροι, όμως, για κάθε κυβικό μέτρο θα έπρεπε να καταβάλουν χρηματική αποζημίωση.⁶¹ Η διαδικασία της αμμοληψίας απέκτησε ελεύθερο χαρακτήρα από θαλάσσιες ακτές, ποταμούς και χειμάρρους, υπό την αυστηρή προειδοποίηση ότι θα χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για αεραμυντικούς σκοπούς.⁶²

Επιπρόσθετα, οι τοπικές διοικήσεις δημιούργησαν ειδικά αποσπάσματα για την παροχή πρώτων βοηθειών, την κατεδάφιση των ετοιμόρροπων κτηρίων, που ισοδυναμούσαν με εστίες κινδύνου για την ασφάλεια των κατοίκων ή ακόμη και την ανάσυρση εγκλωβισμένων. Τοποθετούνταν σε συγκεκριμένα σημεία των πολεοδομικών συγκροτημάτων υπό τις διαταγές Επιστάτη, ο οποίος διακρινόταν από ειδικό περιβραχιόνιο κυανού χρώματος με τα διακριτικά «ΠΑ» (Παθητική Αεράμυνα), έχοντας την υποχρέωση να παρέχουν πληροφορίες στο κοινό για ζητήματα σχετικά με την ύπαρξη, τη δημιουργία και τους κανόνες συμπεριφοράς στο εσωτερικό των ορυγμάτων και των καταφυγίων.⁶³ Στην Κέρκυρα, η απουσία τους στη διάρκεια των πρώτων βομβαρδισμών έγινε ιδιαίτερα αισθητή, με συνέπεια η μεταφορά των τραυματιών στο νοσοκομείο να πραγματοποιηθεί από τους εθελοντές και την αστυνομία.⁶⁴ Η κυβέρνηση τον Δεκέμβριο απηύθυνε πρόσκληση για εθελοντική κατάταξη σε αυτά με κίνητρα την προτεραιότητα μονιμοποίησης στη Χωροφυλακή και στην Αστυνομία Πόλεων,

⁵⁸ ΙΑΔΘ, Απόφαση 5 της 20^{ης} Ιανουαρίου και 56 της 14^{ης} Φεβρουαρίου 1941.

⁵⁹ *Μακεδονία*, 7 Δεκεμβρίου 1940.

⁶⁰ *Ακρόπολις*, 13 Δεκεμβρίου 1940.

⁶¹ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 892 της 18^{ης} Νοεμβρίου 1940.

⁶² *Ακρόπολις*, 15 Νοεμβρίου 1940.

⁶³ *Η Θεσσαλία*, 4 Νοεμβρίου 1940.

⁶⁴ Κώστας Δαφνής, *Χρόνια Πολέμου και Κατοχής. Κέρκυρα 1940-1944*, Κέρκυρα 1966, σ. 23.

αλλά και την παροχή ιματισμού και οικονομικών απολαβών ενός μόνιμου χωροφύλακα. Στην πρωτεύουσα, όπου η συγκρότησή τους έγινε δυνατή σε διάστημα δεκαπέντε ημερών, η τελετή ορκωμοσίας έλαβε χώρα σε πανηγυρική ατμόσφαιρα στο Παναθηναϊκό Στάδιο, με την παρουσία μελών της πολιτειακής και πολιτικής ηγεσίας, υπουργών και εκπροσώπων των ενόπλων δυνάμεων.⁶⁵

Γρήγορα οι δήμοι έπρεπε να αντιμετωπίσουν και το νευραλγικό ζήτημα της προστασίας για το υπαλληλικό προσωπικό τους, με την επιτακτική ανάγκη να διασφαλιστεί η ομαλή λειτουργία των υπηρεσιών. Ένας από τους κύριους στόχους της εναέριας βίας ήταν η αποδιάρθρωση βασικών λειτουργικών δομών στις πόλεις, ως προάγγελο ευρύτερης οικονομικής και κοινωνικής απορρύθμισης, επιτείνοντας το χάος και τη σύγχυση στους κόλπους των αστικών πληθυσμών. Στον Βόλο, το επιβλητικό σε μέγεθος δημαρχιακό μέγαρο, όμως για τον ίδιο λόγο εύκολο στον εντοπισμό του από τα εχθρικά αεροπλάνα, μετακινήθηκε την 1^η Νοεμβρίου σε διαφορετικό σημείο του αστικού ιστού, καθώς από τον Μάρτιο, και σε ελάχιστη απόσταση, διέθετε καταφύγιο υψηλής ανθεκτικότητας διακοσίων ατόμων.⁶⁶ Για τους υπαλλήλους στην Πάτρα εξασφαλίστηκε προστασία στο δημοτικό καταφύγιο του υπογείου της ημιτελούς Βιβλιοθήκης με χωρητικότητα τριακοσίων πενήντα ατόμων,⁶⁷ ενώ στην Κέρκυρα η πλειονότητα των υπηρεσιών μεταστεγάστηκε στις στοές των φρουρίων ύστερα από τις απαραίτητες ενέργειες καθαρισμού και εγκατάστασης ηλεκτροφωτισμού. Εκεί είχαν καταφύγει 2.000 άποροι πολίτες με την οικοσκευή τους, αφού η οικονομική ανέχεια είχε καταστήσει απαγορευτική τη μετακίνησή τους σε ασφαλέστερο σημείο της υπαίθρου.⁶⁸

Στα Ιωάννινα, από την 1^η Δεκεμβρίου η τεχνική υπηρεσία και το λογιστήριο του δήμου είχαν μετακινηθεί σε μισθωμένη οικία κοντά στα καταφύγια του φρουρίου, όπου από τις 7 του μήνα μετέφερε τις εργασίες της και η διοικούσα επιτροπή.⁶⁹ Ανάλογη λύση επιλέχτηκε για τα πολιτικά και ποινικά δικαστήρια (πρωτοδικείο, πλημμελειοδικείο, ειρηνοδικείο, πταισματοδικείο), τα οποία ύστερα από διαταγή του υπουργείου Δικαιοσύνης μεταστεγάστηκαν στο ισόγειο του ξενοδοχείου «Ακροπόλ».⁷⁰ Στη Θεσσαλονίκη, με το ζήτημα της μεταφοράς των δημοτικών υπηρεσιών να απασχολεί τη διοικούσα επιτροπή από τις αρχές Δεκεμβρίου, ο δήμος αποφάσισε να συνδράμει οικονομικά την κατασκευή του

⁶⁵ *Ακρόπολις*, 20 Δεκεμβρίου 1940 και 21 Μαρτίου 1941.

⁶⁶ Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου», σσ. 44-45.

⁶⁷ ΔΒΠ, Πράξη 270 της 18^{ης} Μαρτίου 1941.

⁶⁸ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 27-28, 68.

⁶⁹ ΙΑΔΙ, Πράξη 277 της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1940.

⁷⁰ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: Υπουργός Δικαιοσύνης, προς Γενικών Διοικητών Εισαγγελέα Ιωαννίνων, Αριθ. τηλεγραφήματος 117752.

καταφυγίου στο Μέγαρο Στέγης Φαλαγγίτου (πρώην ΧΑΝ)⁷¹ και να προχωρήσει σε βελτιώσεις για το αντίστοιχο που βρισκόταν στο «Άσυλο Παιδιού».⁷² Στο πρώτο θα έβρισκαν προστασία υπάλληλοι διάφορων υπηρεσιών του, ενώ στο δεύτερο στεγαζόταν το ίδιο το δημοτικό κατάστημα. Ταυτόχρονα, χρηματοδότησε την κατασκευή καταφυγίων για το προσωπικό του δημοτικού μηχανουργείου,⁷³ όπως και για το προσωπικό, τους τραυματίες πολέμου και τους ασθενείς του δημοτικού νοσοκομείου, με την χωρητικότητα για το τελευταίο να υπολογίζεται στα τετρακόσια άτομα.⁷⁴

β) Η υπόγεια διαβίωση

Η έλευση των ιταλικών βομβαρδιστικών ανέδειξε τη σημασία των υπόγειων χώρων και των κοινόχρηστων καταφυγίων για την αστική ασφάλεια, δρομολογώντας την επιτακτική τους αναζήτηση και μία διπλή ανατροπή. Από τη μία, οι περιφρονημένοι και ασήμαντοι ως τότε δημόσιοι ή ιδιωτικοί χώροι αποθησαύρισης πεπαλαιωμένων, άχρηστων και φθαρμένων υλικών, που προπολεμικά θεωρούνταν ακατάλληλοι και αφιλόξενοι ακόμα και για ελάχιστη παραμονή, μετατράπηκαν στα πλέον περιζήτητα σημεία των αστικών κέντρων, ταυτισμένα με την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη. Μία απρόσμενη εξέλιξη που καθρεφτίστηκε και στον Τύπο, της εποχής με όρους, όπως «Θησαυροφυλάκια ζωής και εθνικό σχολείο» να αναδεικνύουν τη βίαιη συνειδητοποίηση της όψιμης αξίας που είχαν αποκτήσει για τους κατοίκους των πόλεων.⁷⁵ Πρώτη επιλογή αποτέλεσαν τα νεόδμητα κτήρια, που στη συνείδησή τους διακρίνονταν για τον υψηλό συντελεστή παρεχόμενης ασφάλειας, όπως θυμάται και ο Σπύρος Στεφόπουλος: «Ήταν κτίσμα μοντέρνο. Δεν ήταν κεραμοσκεπές, αλλ' είχε από πάνω μία πλάκα μπετόν αρμέ πάχους 10-15 εκατοστών. Αυτή η πλάκα-οροφή θα μας προστάτευε από τις ιταλικές βόμβες! [...] Εκεί συγκεντρωνόμαστε λοιπόν πάνω από 20 άτομα [...]».⁷⁶

Από την άλλη, η άμβλυνση των κοινωνικών και οικονομικών διαχωριστικών γραμμών μπροστά στο σκληρό πρόσωπο της εναέριας βίας μεταφέρθηκε και στις υπόγειες συνθήκες, διαμορφώνοντας νέο τοπίο στις ανθρώπινες σχέσεις. Μέσα στην πνιγηρή και χαμηλού φωτισμού ατμόσφαιρα συγχρωτίζονταν αναγκαστικά πολίτες ετερόκλητου βιοτικού και μορφωτικού επιπέδου ή πολιτικής ιδεολογίας, με συνεκτικούς κρίκους την αγωνία, τον φόβο και τη λαχτάρα για επιβίωση. Γυναίκες του λαού, της αριστοκρατίας, εργάτες, τεχνίτες,

⁷¹ ΙΑΔΘ, Αποφάσεις 990 της 4^{ης} Δεκεμβρίου 1940 και 60 της 14^{ης} Φεβρουαρίου 1941.

⁷² Στο ίδιο, Απόφαση 182 της 2ας Απριλίου 1941.

⁷³ Στο ίδιο, Απόφαση 4 της 20^{ης} Ιανουαρίου 1941.

⁷⁴ Στο ίδιο, Απόφαση 970 της 21^{ης} Νοεμβρίου 1940.

⁷⁵ *Η Θεσσαλία*, 19 Νοεμβρίου 1940.

⁷⁶ Στεφόπουλος, *ό.π.*, σ. 20.

έμποροι, καθηγητές, ναύτες, μέλη της ΕΟΝ, συνταξιούχοι, ανώτατοι κρατικοί λειτουργοί, συνέθεσαν μία καινοφανή ανθρωπογεωγραφία που ισοπέδωσε τα υφιστάμενα κριτήρια κατηγοριοποίησης, απονέμοντας δικαιολογημένα στα καταφύγια τον χαρακτηρισμό ως «οδοστρωτήρα κοινωνικής εξίσωσης».⁷⁷

«Μεγαλοκυράδες ψηλομύτες κι' ακατάδεχτες κάθονται δίπλα-δίπλα με υπηρέτριες κι' εργάτριες, συνομιλούν, αγωνιούν ή παρηγορούν η μια την άλλη. Αφεντικά και παραγοιί, ποδεμένοι και ξυπόλυτοι, όλοι αγκαλιασμένοι κάτω απ' τον ίδιο φόβο, έχουν ξεχάσει τις διαφορές τους. Ο τρόμος είχε κονιορτοποιήσει τις ταξικές διαφορές και τις ισοπέδωσε [...] Ποτέ χώρος δεν ένωσε τόσο πολύ τους ανθρώπους, όσο εκείνα τα υπόγεια καταφύγια».⁷⁸

Η εσωτερική ψυχολογική ατμόσφαιρα σημαδεύτηκε από την αγωνία που η πρωτόγνωρη εμπειρία των αεροπορικών επιδρομών προκαλούσε στους προσωρινούς ενοίκους. Μέσα στην επιβεβλημένη ανθρώπινη σιωπή οι γυναίκες έδειχναν να είναι περισσότερο ευάλωτες και με μειωμένο συντελεστή εσωτερικής αντοχής, οδηγούμενες σε ξεσπάσματα και στην αναζήτηση της θρησκευτικής παραμυθίας. Σύμφωνα με την Ελευθερία Δροσάκη: «Οι βόμβες σφύριζαν και οι φοβερές τους εκρήξεις έκαναν τη γη να τρέμει κάτω από τα πόδια μας. Το καταφύγιο κλυδωνιζόταν. Ο κόσμος ξεφώνιζε, προσευχόταν. Μια γυναίκα τρελάθηκε. Χτυπούσε το κεφάλι της. Ξέσχιζε τα ρούχα της».⁷⁹ Όπως σημείωνε ο Γιώργος Βαφόπουλος:

«Και περνούσαμε εκεί κάτω, μέσα στη σιωπή, κάμποση ώρα, ώσπου ν' αρχίσει το κροτάλισμα των αντιαεροπορικών τηλεβόλων του Λευκού Πύργου, αμφιβάλλοντας πάντα για τη σιγουριά του καταφυγίου μας. Κι' όταν αρχίζανε οι εκρήξεις και τύχαινε κάποτε να σβήσουν τα φώτα [...] ο πανικός ξεφώνιζε με πολλά στόματα μέσα στο σκοτάδι. Και τότε ακουγόταν δυνατή κάποια φωνή στρατιωτική, που πρόσταζε να γίνει σιωπή. Κι' ο πανικός ζάρωνε μέσα στις καρδιές κι' όλοι κρατούσαν την ανάσα τους [...]».⁸⁰

⁷⁷ *Η Θεσσαλία*, 8 Νοεμβρίου 1940 και Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40 και της Κατοχής*, Εκδόσεις Φιλιπότη, β' έκδ., Αθήνα 1989, σσ. 65-66.

⁷⁸ Δημήτριος Τσιλιβίδης, *Ανέκδοτο προσωπικό αρχείο*, Βόλος 1990.

⁷⁹ Ελευθερία Δροσάκη, *Εν Θεσσαλονίκη... Από τον πόλεμο, την κατοχή και την αντίσταση*, Εκδόσεις Εντός, Αθήνα 1985, σ. 30.

⁸⁰ Βαφόπουλος, *ό.π.*, σσ. 129-130.

Το διάστημα της υπόγειας παραμονής, που στις ανθρώπινες συνειδήσεις φάνταζε ατελείωτο, σηματοδότησε, ωστόσο, μία απρόσμενη αλλαγή. Κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί προπολεμικά ότι το άχαρο και αφιλόξενο εσωτερικό των υπογείων, πλαισιωμένο από τις εκρήξεις των βομβών, των αντιαεροπορικών πυρών και τον ανατριχιαστικό θόρυβο της κατάρρευσης των γειτονικών κτηρίων, θα πληρούσε τις απαραίτητες προϋποθέσεις, για να μετατραπεί ξαφνικά σε πεδίο φιλοσοφικής αναζήτησης. Η τελευταία, περιλάμβανε τη βίαιη συνειδητοποίηση για το ευμετάβλητο της ανθρώπινης ζωής, την υπερεκτιμημένη και ανώφελη εμμονή στην απόκτηση υλικών αγαθών, την ειλικρινή αυτοκριτική, τον επαναπροσδιορισμό αμφιλεγόμενων ανθρώπινων σχέσεων, την αξία της συμμετοχής σε μία εθνική προσπάθεια, καταλήγοντας σε αναθεώρηση προτεραιοτήτων και αρχών.

Την ίδια στιγμή, οι χώροι προστασίας αποτέλεσαν και τόπους δημιουργίας της ζωής με αφορμή τα παιδιά που γεννήθηκαν στις εναέριες επιδρομές. Στον Βόλο και στη διάρκεια του δεύτερου ιταλικού βομβαρδισμού τον Νοέμβριο, σε υπόγειο κεντρικής κλινικής, που είχε μετατραπεί σε πρόχειρο χειρουργείο, ήρθε στη ζωή αγόρι του οποίου ο πατέρας υπηρετούσε στο μέτωπο ως οδηγός στρατιωτικού αυτοκινήτου.⁸¹ Ήταν ένα φαινόμενο που καταγράφηκε και στα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα, αφού μόνο στη Μόσχα εκτιμάται ότι πάνω από διακόσια παιδιά γεννήθηκαν στο εσωτερικό τους κατά τους συνεχείς συναγερούς ή τους γερμανικούς βομβαρδισμούς.⁸²

Πολύ σημαντική παράμετρος, άμεσα συνδεδεμένη με την ασφάλεια στα καταφύγια, ήταν η συμπεριφορά που οι ένοικοι έπρεπε να υιοθετήσουν στο διάστημα της προσωρινής διαμονής, όπως οριοθετήθηκε από αστυνομικές διατάξεις για την ομαλή είσοδο και τη συμμόρφωση στις υποδείξεις που διατύπωνε ο αρχηγός των χώρων προστασίας. Η Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης επεσήμαινε τα «[...] ζητήματα δημοσίας τάξεως και δημόσια δυστυχήματα εκ των συνοστισμών εις τα κοινόχρηστα καταφύγια του κέντρου προς τα οποία τρέχουσι και συνωθούνται και ασφυκτιώσι γυναικόπαιδα [...]».⁸³ Η Βιργινία Ζάννα αναφέρει για τον μοιραίο βομβαρδισμό της 8^{ης} Ιανουαρίου: «Τα θύματα ήταν εννιά παιδάκια, που πέθαναν από ασφυξία σε καταφύγια. Τέτοιος ήταν ο συνωστισμός, την ώρα που σα φοβισμένο κοπάδι χυμούσε ο κόσμος να μπει στο καταφύγιο, που χάθηκαν πνιγμένα ανάμεσα στα μεγάλα στριμωγμένα ανθρώπινα σώματα. Άλλα τσαλαπατήθηκαν, γιατί δεν προλάβανε οι γονείς τους να τα σηκώσουν αγκαλιά».⁸⁴

⁸¹ Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου», σ. 55.

⁸² Braithwaite, *ό.π.*, σ. 189.

⁸³ ΚΙΘ, 1941, φάκ. 2, 6^{ος} υποφάκ.: Διεύθυνσις Αστυνομίας Θεσσαλονίκης, προς τον Δήμον Θεσσαλονίκης, Αριθ. 30/8/41, Θεσσαλονίκη, 31 Ιανουαρίου 1941, σ. 2.

⁸⁴ Ζάννα, *ό.π.*, σ. 75.

Αρχικά, η φρούρηση της εισόδου και η τήρηση της τάξης στα μόνιμα και στους διασκευασμένους χώρους που λειτουργούσαν ως καταφύγια, συνιστούσαν αρμοδιότητες της Χωροφυλακής. Τον Ιανουάριο, όμως, η κυβέρνηση έδωσε τη δυνατότητα, σε συνεννόηση με τους νομάρχες και τους επάρχους, να αναθέσει τα παραπάνω καθήκοντα σε τρία μέλη της ΕΟΝ άνω των 17 ετών, που ως κάτοικοι και γνώστες της περιοχής θα διεκπεραίωναν την υπηρεσία για χρονική διάρκεια οκτώ ωρών, υπό την επίβλεψη των αεραμυντικών αρχών.⁸⁵ Δύο μήνες αργότερα η διπλή αποστολή (φρούρηση, ευταξία) μετατράπηκε σε αποκλειστικό προνόμιο της οργάνωσης και επεκτάθηκε σε όσες πόλεις διέθεταν κοινόχρηστα καταφύγια,⁸⁶ αφού τα μέλη της στο εμπόλεμο διάστημα συνέχισαν να εκπαιδεύονται στην αυτοπροστασία, την οικοπροστασία και την ομαδική προστασία.⁸⁷

Το ΥΔΑ κυκλοφόρησε σε αφίσα τις οδηγίες συμπεριφοράς για όσους εισέρχονταν, ώστε η είσοδος να πραγματοποιείται με πειθαρχία για την αποφυγή του επικίνδυνου συνωστισμού. Μεταξύ άλλων απαγορεύονταν το κάπνισμα, τα κατοικίδια ζώα, οι άσκοπες μετακινήσεις, η επαφή με τις εστίες φωτισμού (κεριά, λάμπες πετρελαίου τύπου θυέλλης), οι υψηλόφωνες συζητήσεις, καθώς το οξυγόνο ήταν λίγο και πολύτιμο για όλους, με τους παραβάτες να αντιμετωπίζουν την παραπομπή σε στρατοδικείο.⁸⁸ Επιπρόσθετα, είχαν καθοριστεί με σαφήνεια τα αντικείμενα που έπρεπε ή δεν έπρεπε να υπάρχουν εντός τους. Απορρίπτονταν ρητά τα εύφλεκτα υλικά κάθε μορφής, η είσοδος έπρεπε να είναι ευδιάκριτη με χρωματισμένες λωρίδες, ενώ η πινακίδα που την υποδείκνυε, όπως και εκείνη της εξόδου, όφειλαν να διαθέτουν κατάλληλο φωτισμό. Οι αστυνομικές διατάξεις για τη συμπεριφορά των πολιτών ήταν αναρτημένες, με την ύπαρξη των σκαπτικών εργαλείων, των μέσων πυρόσβεσης (νερό, άμμος) και του φαρμακείου να κρίνεται αυτονόητη.⁸⁹

Κατά την είσοδο δινόταν προτεραιότητα στα μικρά παιδιά, που στο διάστημα της υπόγειας παραμονής αφιέρωναν τον χρόνο στα παιχνίδια, στις γυναίκες, στους ηλικιωμένους, σε όσους είχαν ανάγκη βοήθειας, τη στιγμή που οι ιδιοκτήτες των καταφυγίων εκδήλωναν προθυμία φιλοξενίας και άλλων πολιτών. Οι συνωστισμένοι ένοικοι έδειχναν να έχουν προσαρμοστεί γρήγορα στα δεδομένα της αναγκαστικής συνύπαρξης με αγνώστους, το

⁸⁵ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 23: Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας, Αριθ. 28/15/217, Αθήνα, 3 Ιανουαρίου 1941, σ. 2.

⁸⁶ Στο ίδιο: Κεντρική Διοίκησης, προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητάς... και τους κ.κ. Περιφερ. Διοικητάς Αρρένων ΕΟΝ, «Περί φρουρήσεως καταφυγίων και τηρήσεως της τάξεως εν αυτοίς», Αριθ. 38, Αθήνα, 29 Μαρτίου 1941, όπου συνημμένη απόφαση του ΥΔΑ με αριθ. 69/27/20, σ. 1.

⁸⁷ Στο ίδιο: Κεντρική Διοίκησης, «Βασικάί οδηγίαι δια την άμεσον και έμμεσον συμβολήν της Ε.Ο.Ν. εις την Παθητικήν Αεράμυναν», Αριθ. 4035, Αθήνα, 12 Μαρτίου 1941, σ. 1.

⁸⁸ Παπαευθυμίου, *ό.π.*, σ. 60.

⁸⁹ *Μακεδονία*, 23 Δεκεμβρίου 1940.

πλέξιμο μάλλινου ιματισμού συνεχιζόταν με αμείωτο ρυθμό,⁹⁰ ενώ η θεματολογία των συζητήσεων περιλάμβανε ανέκδοτα σε βάρος των Ιταλών και θετικές προβλέψεις για τις επιχειρησιακές εξελίξεις, διατυπωμένες με μεγάλη σιγουριά και ταχύτητα. Δεν έλειπαν και οι σκηνές έντασης με όσους εκδήλωναν φιλογερμανικές διαθέσεις, αντιμετωπίζοντας έτσι τον κίνδυνο λυντσαρίσματος από τους υπόλοιπους ενοίκους.⁹¹

Ένα ζήτημα που προβλημάτισε τις αρχές ήταν οι συνθήκες υγιεινής, καθώς ο αναπόφευκτος συνωστισμός μέσα σε περιορισμένους κλειστούς ή ανοιχτούς χώρους έντονης δυσοσμίας με λίγο-ανθυγιεινό αέρα, σε συνδυασμό και με το προβληματικό επίπεδο της ατομικής υγιεινής, θα μπορούσαν να προκαλέσουν την εξάπλωση επιδημικών ασθενειών. «Οι βομβαρδισμοί είχαν φοβίσει πολύ τους Γιαννιώτες. [...] Από το φόβο τα μισά Γιάννινα είχαν κουβαληθεί στα κούφια τείχη του κάστρου [...], κι ας κυλιόνταν στη βρώμα, χιλιάδες, ο ένας κοντά στον άλλο, γεροί κι άρρωστοι μαζί, όλοι αρρώστειναν σε λίγο από την ακαθαρσία και τη μόχα που είχε κατακλύσει τους χώρους κι είχε ξεχυθεί στους δρόμους, ένιωθες πως πνιγόσουν αν έμπαινες μέσα»,⁹² τη στιγμή που η δυσοσμία ήταν αποπνικτική και στο καταφύγιο του Ερυθρού Σταυρού στη Θεσσαλονίκη.⁹³ Για τον ίδιο λόγο τα καταφύγια έπρεπε να διατηρούνται καθαρά, να χρησιμοποιούνται μόνο στο διάστημα των συναγερμών και όχι να μετατρέπονται σε χώρους μακροχρόνιας παραμονής ή ύπνου και μάλιστα για μεγάλο αριθμό ατόμων. Δεν αποφεύχθηκαν και φαινόμενα παραβατικής συμπεριφοράς, αφού ο συνωστισμός και ο ασθενής φωτισμός δημιουργούσαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για κρούσματα κλοπής με καταγεγραμμένες συλλήψεις των υπαίτιων.⁹⁴

Η εμπειρία του υπαίθριου, καταφυγιακού βομβαρδισμού στη μνήμη όσων τη βίωσαν αποδείχτηκε όμως περισσότερο δυσβάστακτη, σε σύγκριση με εκείνη που λάμβανε χώρα στους κλειστούς, αστικούς χώρους. Ο Γιώργος Ιωάννου που υπήρξε μάρτυρας και των δύο, πραγματοποιώντας τον «απολογισμό» του από τον λόφο του Σείχ-Σου επισημαίνει:

«[...] είναι πολύ αγριότερο να σε βομβαρδίζουν και να σε πολυβολούν μέσα σ' ένα ειδυλλιακό τοπίο, δεμένο με τις αναμνήσεις σου, παρά μέσα στους τσιμεντένιους, μαυρισμένους απ' την κάπνα δρόμους της πόλης, όπου στα υπόγεια καταφύγιά της μπορεί να σκάσεις ή να πνιγείς από τον σπασμένο

⁹⁰ Μίνος Δούνιας, *«Θα νικήσουμε αλλά υπέρ την νίκην δόξα»*. Το «σαράντα» μέσα από τις επιστολές των πολεμιστών και των άμαχων, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2006, σ. 36.

⁹¹ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, Αθήνα, 5 και 6 Νοεμβρίου 1940.

⁹² Νικολαΐδης, *Μνήμες του '40*, σσ. 47-48.

⁹³ Καβάλα, *ό.π.*, σ. 116.

⁹⁴ *Μακεδονία*, 15 Φεβρουαρίου 1941.

υπόνομο, αλλά τουλάχιστο δεν βλέπεις και σχεδόν δεν ακούς το πλησίασμα των δολοφόνων».⁹⁵

γ) Συναγερμός και συσκότιση

Το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου οι αστικές κοινωνίες έγιναν αποδέκτες του παρατεταμένου ήχου των σειρήνων. Αν και ως έναν βαθμό ήταν ήδη εξοικειωμένες μαζί του από το προπολεμικό διάστημα, σε εικονικό, όμως, περιβάλλον εναέριων βομβαρδισμών και πάντα στο πλαίσιο των προληπτικών αεραμυντικών ασκήσεων, αυτή τη φορά η ηχητική μετάδοση είχε έναν εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα. Ισοδυναμούσε με την επίσημη κήρυξη του πολέμου και την έλευση της εναέριας βίας, η οποία συνεπαγόταν τη βίαιη διακοπή της ειρηνικής περιόδου, την απότομη μετάβαση σε καθεστώς έκτακτης ανάγκης, την ανατροπή στις καθημερινές δραστηριότητες και την αδήριτη ανάγκη για αναζήτηση χώρων προστασίας. Ο ανατριχιαστικός και διαπεραστικός συναγερμός λειτούργησε ως παρατεταμένη ψυχολογική υπενθύμιση της εμπόλεμης κατάστασης που διατηρούσε σε εγρήγορση τους πολίτες, αποτρέποντας τη χαλάρωση και την επανάπαυση κυρίως μετά τις εντυπωσιακές στρατιωτικές επιτυχίες, με την ανάμνησή του να παραμένει έντονη για αρκετές δεκαετίες: «[...] Η σειρήνα του συναγερμού, με μίαν ανεξήγητη δύναμη, διαλύει τη λογική, αναστατώνει την ψυχή του ανθρώπου, κ' ενώ τούτος ξέρει καλά, πως ο κίνδυνος βρίσκεται ακόμα μακριά, τρέχει έξαλλος να χωθεί στο υπόγειο της πρώτης οικοδομής που θα βρεθεί στο δρόμο του».⁹⁶

Από την πρώτη στιγμή, ανακοινοποιήθηκαν οι οδηγίες για τον τρόπο έναρξης-λήξης του συναγερμού, με ταυτόχρονο αποκλεισμό κάθε εναλλακτικής πηγής ήχου, η παραβίαση των οποίων συνεπαγόταν την παραπομπή σε στρατοδικείο. Απαγορεύτηκαν οι σφυρίχτρες, οι σειρήνες των εργοστασίων, οι καμπάνες των ιερών ναών και των μονών, των σχολικών μονάδων, των κοιμητηρίων, των σιδηροδρομικών σταθμών, των αυτοκινήτων καθαριότητας, αλλά και οποιοδήποτε άλλο μηχανικό ή φυσικό μέσο που θα ήταν ικανό να προκαλέσει σύγχυση στους αστικούς πληθυσμούς.⁹⁷ Οι κάτοικοι των πόλεων έδειξαν να προσαρμόζονται στις έκτακτες απαιτήσεις, ξεπερνώντας τον αρχικό φόβο: «Το ανατριχιαστικό σύριγμα των σειρήνων κατά την ώρα του συναγερμού ακούγεται σχεδόν με απάθεια από τους περισσότερους [...]».⁹⁸

⁹⁵ Γιώργος Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, Εκδόσεις Κέδρος, ζ' έκδ., [χ.τ.έ] 1980, σ. 152.

⁹⁶ Βαφόπουλος, *ό.π.*, σ. 124.

⁹⁷ *Μακεδονία*, 31 Οκτωβρίου 1940.

⁹⁸ *Η Θεσσαλία*, 2 Νοεμβρίου 1940.

Κομβικό ζήτημα, άμεσα συνδεδεμένο με την αστική προστασία, ήταν και η συμπεριφορά-συμμόρφωση των πολιτών και των τροχοφόρων οχημάτων με τις διατάξεις που εξέδιδαν οι αεραμυντικές αρχές, απαιτώντας εθνική πειθαρχία. Χωρίς καθυστέρηση έγινε σαφές ότι στο άκουσμα του συναγερμού οι κάτοικοι θα πρέπει να σπεύδουν στο πλησιέστερο καταφύγιο, αποφεύγοντας το ενδεχόμενο να μετατρέπονται σε επιπόλαιους-παθητικούς θεατές των αεροπορικών επιδρομών από τις στοές οδών ή τα υπόστεγα καταστημάτων. Η εμπειρία της εναέριας βίας συνιστούσε καινοφανή εξέλιξη για τις ελληνικές αστικές κοινωνίες, με τον δείκτη περιέργειας και μη συναίσθησης του κινδύνου να παραμένει υψηλός, παράγοντας ικανός να λειτουργήσει αποπροσανατολιστικά ως προς την υποχρέωση των πολιτών να συμμορφωθούν στην ήχηση του συναγερμού.

Στην πόλη των Τρικάλων ο Τύπος προσπαθούσε να τους ευαισθητοποιήσει και να τους επικρίνει μέσω εκφράσεων, όπως «παράλογος τόλμη» ή «[...] ανοησία με περικεφαλαία».⁹⁹ Στα δελτία διαφώτισης της ΕΟΝ γίνεται λόγος για «ανώφελη ανδρεία» που έπρεπε να αποφευχθεί, κυρίως στην περίπτωση της Αθήνας, με την επικρατούσα αντίληψη εφησυχασμού να προβλέπει ότι η πόλη λόγω της πολιτιστικής κληρονομιάς δε θα στοχοποιούνταν από τα εχθρικά βομβαρδιστικά.¹⁰⁰ Οι ημερήσιες αναφορές μελών της οργάνωσης για τον Νοέμβριο επιβεβαίωσαν την αγωνία των αρχών, καταγράφοντας αρκετά κρούσματα «απειθαρχίας». Περιλάμβαναν εκπροσώπους όλων των ηλικιακών ομάδων και των δύο φύλων, οι οποίοι από περιέργεια, επίδειξη μιας αμφιλεγόμενης τόλμης και της ενδόμυχης ελπίδας ότι η πρωτεύουσα θα αποφύγει τους βομβαρδισμούς, προτιμούσαν να παρακολουθούν απροστάτευτοι τις πτήσεις των εχθρικών αεροπλάνων, αποφεύγοντας να κατευθυνθούν προς τα καταφύγια ή τα υπόγεια δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων.

Όπως ανέφεραν χαρακτηριστικά για τη Νέα Φιλαδέλφεια: «[...] Κατά την ώρα του συναγερμού όχι μόνον άνδρες αλλά και γυναίκες κάθονται στο δρόμο να χαζέψουν, δεν πείθονται να μπουκ στα σπίτια των».¹⁰¹ Στο Νέο Ψυχικό: «Δυστυχώς αδιαφορούν τελείως κατά τους συναγερμούς και γυρίζουν άνδρες, γυναίκες και παιδιά εις τους δρόμους σαν να μη συνέβαινε τίποτε το κινδυνώδες»,¹⁰² ενώ στον Πειραιά ο πληθυσμός «[...] αντί να εισέρχεται στα καταφύγια την ώρα του συναγερμού εξέρχεται για να ιδή τα αεροπλάνα [...]».¹⁰³ Αλλά και στη Θεσσαλονίκη: «Τα θύματα ήταν γενικά δυσανάλογα, γιατί ο κόσμος δεν είχε μάθει ακόμα να προφυλάγεται και πολλοί βρέθηκαν ασυλλόγιστα στους δρόμους. Όλοι που πάθανε

⁹⁹ *Θάρρος*, 2 Νοεμβρίου 1940.

¹⁰⁰ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 22: Κεντρική Διοίκησης, «Δελτίον υπ' αριθ. 77 της 27^{ης} Ιανουαρίου 1941», σσ. 1-2.

¹⁰¹ Στο ίδιο, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, προς τον Διευθυντή του 3^{ου} Γραφείου, Αθήνα, 5 Νοεμβρίου 1940.

¹⁰² Στο ίδιο: ΠΔΘΠ, Αθήνα, 14 Νοεμβρίου 1940.

¹⁰³ Στο ίδιο: 3^ο Γραφείον ΠΔΘΠ.

ήταν στην 'Πυρίκαυστο Ζώνη', το κέντρο δηλαδή της πόλης». ¹⁰⁴ Ο Αλέξανδρος Ζαούσης σημειώνει για την 28^η Οκτωβρίου στην Αθήνα:

«Κοιτάζω προς τον ουρανό [...]. Οι σειρήνες εξακολουθούν να ουρλιάζουν. Ποιος από τους λεβέντες που παρελαύνουν θα πάει στα καταφύγια; Κανείς. Η παρέλαση συνεχίζεται γενναία, αλλά με κάποια νευρικότητα. Το πλήθος των πολιτών που παρακολουθεί από τα πεζοδρόμια ενθουσιάζεται και, αντί να πάει στα καταφύγια, χειροκροτεί». ¹⁰⁵

Η κυβέρνηση επιστράτευσε όλα τα διαθέσιμα μέσα στην προσπάθειά της να συνειδητοποιήσουν οι πολίτες την έκταση του κινδύνου και να μετατρέψουν την προφύλαξη σε μέγιστη προτεραιότητα. Επικαλέστηκε μεταξύ άλλων, το κύρος των εκπαιδευτικών λειτουργών, για να αναδείξει και να πείσει ότι η αποφυγή επίδειξης «άσκοπης αφοβίας» ήταν ένα από τα πρώτα καθήκοντα του άμαχου πολίτη απέναντι στην πατρίδα. ¹⁰⁶ Επιπλέον, μέσω της *Νεολαίας* στιγματίζε τον «παρεννοημένον ή άσκοπον παλληκαρισμόν», επισημαίνοντας ότι η αναζήτηση χώρων προστασίας όχι μόνο δεν ισοδυναμούσε με δειλία, αλλά στην ουσία αποτελούσε τρόπο μάχης απέναντι στην επιδίωξη του εχθρού να υπονομεύσει με τον εναέριο τρόπο τις εσωτερικές αντοχές και την αστική συλλογική ψυχολογία. ¹⁰⁷

Προς αυτή την κατεύθυνση αξιοποίησε τον πρώτο βομβαρδισμό της Πάτρας, που αρχικά κατέγραψε πενήντα νεκρούς και εκατό τραυματίες, σημειώνοντας με έμφαση ότι ο αριθμός τους οφειλόταν [...] εις το γεγονός ότι ο άμαχος πληθυσμός παρέμεινε, κατά την ώραν του βομβαρδισμού, εις ακαλύπτους χώρους και δεν ετήρησε τα στοιχειώδη μέτρα αυτοπροστασίας [...]. ¹⁰⁸ Στην κρατική προσπάθεια ο Τύπος λειτούργησε ως αρωγός, σημειώνοντας πως: «Η επίδειξις [...] ασκόπου θάρρους αποτελεί τραγικήν ανοησίαν [...] πρέπει αμέσως να καταφεύγωμεν εις τα καταφύγια [...]», ¹⁰⁹ χωρίς να απουσιάζουν και οι συλλήψεις για όσους παραβίασαν την αεραμυντική πειθαρχία, αρνούμενοι να εισέλθουν στους ενδεδειγμένους χώρους, παρά τις επανειλημμένες συστάσεις των αστυνομικών

¹⁰⁴ Ζάννα, *ό.π.*, σ. 23.

¹⁰⁵ Αλέξανδρος Λ. Ζαούσης, *Αναμνήσεις ενός αντιήρωα (1933-1944)*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα 1980, σ. 38.

¹⁰⁶ ΓΑΚ Ν. Λάρισας, Αρχεία Δ/σης Α'θμιας Εκπ/σης Ν. Λάρισας, Β' Εκπ/κή Περιφέρεια, Εμπιστευτικά 1939-1975 (α), φάκ. «Εμπιστευτικών Εγγράφων 1939-1948»: Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους κ.κ. Εκπαιδευτικούς λειτουργούς παντός βαθμού, Αριθ. 3042, Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 1940.

¹⁰⁷ *Η Νεολαία*, 6 (9 Νοεμβρίου 1940), 164.

¹⁰⁸ Κορόζης, *Οι Πόλεμοι 1940-41*, τόμ. Β', σσ. 281-282.

¹⁰⁹ *Μακεδονία*, 29 Οκτωβρίου 1940.

αρχών.¹¹⁰ Η διαπίστωση τεκμηριωνόταν και από τα αριθμητικά στοιχεία, αφού από τους εκατό ως τότε νεκρούς σε Πάτρα, Θεσσαλονίκη, Κέρκυρα μόνο οι δύο αποδίδονταν εξ ολοκλήρου σε έκρηξη βόμβας, με τα υπόλοιπα θύματα να προέρχονται από την απροθυμία προσφυγής στα υπάρχοντα καταφύγια,¹¹¹ ενώ στην περίπτωση του Πειραιά μόνο τέσσερα από τα δεκαπέντε θύματα οφείλονταν σε βόμβες.¹¹²

Η σημαντικότερη, ίσως, πτυχή της παθητικής αεροπροστασίας ήταν η συσκότιση με το ιδιαίτερο ψυχολογικό της κόστος: «[...] Πρώτη φορά αντικρύζω το black out. Είναι κάτι που μου σφίγγει την καρδιά: η βαριά μαυρίλα της πολιτείας, τα χλωμά γαλάζια φώτα των αυτοκινήτων, οι μυστηριώδεις σκιές των διαβατών, ο υπόκωφος θόρυβος της ζωής».¹¹³ Η εναέρια βία καταδίκασε και τις ελληνικές πόλεις να ζουν στο σκοτάδι, αφού η παρουσία έστω και μιας μικρής εστίας φωτός θα μπορούσε να γίνει αντιληπτή από τα αεροπλάνα, κατευθύνοντάς τα εναντίον των αστικών πληθυσμών. Καταγράφηκαν ωστόσο και εξαιρέσεις, όπως εκείνη στα Τρίκαλα, με τους κατοίκους να συμμορφώνονται ελάχιστα την πρώτη ημέρα, χωρίς να τοποθετούν σκούρα παραπετάσματα ή χαρτί στα παράθυρα, κάνοντας την αντανάκλαση του φωτισμού ορατή μέχρι την Καλαμπάκα.¹¹⁴

Οι πολίτες έπρεπε να πειθαρχήσουν στη γενική διαταγή καταδίκης του φωτός, με το τελευταίο να αναβαθμίζεται σε ατομικό τεκμήριο ενοχής και κριτήριο για τον δείκτη υπευθυνότητας απέναντι στο κοινωνικό σύνολο. Η συμμόρφωση συνιστούσε ενέργεια που ενίσχυε τη συλλογικότητα και το πνεύμα ομοψυχίας, καθώς ανεξάρτητα από την αυτονότη επιδίωξη της προσωπικής ασφάλειας πρυτάνευε έμπρακτα η μέριμνα για τον συμπολίτη και την κοινή προστασία. Ο άμαχος πληθυσμός με «όπλο» τη συσκότιση αισθανόταν πως έδινε τη δική του «μάχη» στα μετόπισθεν, στερώντας από τον απρόσωπο, εναέριο αντίπαλο τη δυνατότητα να τον πλήξει. Η αδιαφορία απέναντι στο εθνικό προσκλητήριο της συμφιλίωσης με το σκοτάδι ισοδυναμούσε με ύψιστο συνειδησιακό και πατριωτικό παράπτωμα: «[...] Φοβερόν έγκλημα κατά του εαυτού μας, κατά των συμπολιτών μας και της πατρίδος μας».¹¹⁵ Ήταν τόσο επιτακτική η ανάγκη για τήρηση της συσκότισης, ώστε οι αρχές ενθάρρυναν τους κατοίκους να καταγγέλλουν εκείνους που περιφρονούσαν τις αστυνομικές διαταγές, θέτοντας σε κίνδυνο την αστική ασφάλεια.¹¹⁶

¹¹⁰ *Τηλέγραφος*, 10 Φεβρουαρίου 1941.

¹¹¹ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας, προς τας Αρχάς Παθητικής Αεραμύνης, Αριθ. 28/17/5, Αθήνα, 7 Δεκεμβρίου 1940.

¹¹² ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/Ζ/1: Υφυπουργείον Δημ. Ασφαλείας, Τμήμα Παθητικής Αεραμύνης, «Περί των γενικών παρατηρήσεων εκ των βομβαρδισμών», σ. 1.

¹¹³ Θεοτοκάς, *ό.π.*, σσ. 173-174.

¹¹⁴ *Θάρρος*, 30 Οκτωβρίου 1940.

¹¹⁵ *Μακεδονία*, 29 Οκτωβρίου 1940.

¹¹⁶ *Ακρόπολις*, 31 Οκτωβρίου 1940.

Η μερική ή πλήρης αποκήρυξη του φωτισμού αφορούσε τις οικίες, τα δημόσια κτήρια, τις οδούς, τις λιμενικές εγκαταστάσεις, τις πλατείες, τα τροχοφόρα (αυτοκίνητα, ποδήλατα, ιππήλατα), τα βιομηχανικά ιδρύματα, τους χώρους θεαμάτων, τους οργανισμούς και τα καταστήματα. Στη Θεσσαλονίκη η διοικούσα επιτροπή ενέκρινε πίστωση για την αγορά ειδών συσκότισης για τα γραφεία της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας,¹¹⁷ ενώ παραλλαγή υπέστη και η εξωτερική όψη του Λευκού Πύργου.¹¹⁸ Οι λαμπτήρες έπρεπε να είναι κυανοχρωματισμένοι και καλυμμένοι, όταν σε θύρες, παράθυρα, φωταγωγούς και φεγγίτες θα τοποθετούνταν παραπετάσματα σε σκούρο χρώμα ή κινητά καλύμματα (κλινοσκεπάσματα και χοντρό χαρτί) απροσπέλαστα από το φως: «Τα χαρτοπωλεία έκαναν χρυσές δουλειές και δεν έμεινε φύλλο χαρτιού, ούτε για δείγμα. Κουβέρτες, μπατανιές, κιλίμια, σκούρα υφάσματα επιστρατεύτηκαν κι αυτά [...]».¹¹⁹ Με αυτό τον τρόπο θα ελαχιστοποιούνταν η διέλευσή του, αν και στο διάστημα του συναγερμού και της επικείμενης εναέριας επίθεσης η οικιακή συσκότιση έπρεπε να ήταν άμεση και διαρκής.

Το πλαίσιο αυστηροποιήθηκε λίγες εβδομάδες αργότερα με την πλήρη απαγόρευση του εξωτερικού φωτισμού και ορισμό ανώτατου ορίου ταχύτητας για τα αυτοκίνητα στις πόλεις τα είκοσι χιλιόμετρα.¹²⁰ Ενδεικτική είναι η μαρτυρία του Βασίλη Κοτσαμανίδη: «Υποχρεωθήκαμε να κολλήσουμε χάρτινα και άλλα πράγματα στα τζάμια των σπιτιών, ώστε τη νύχτα να μην υπάρχει καθόλου φως. [...] Γινότανε επιθεώρηση από τους παράγοντες της κοινότητας και από την αστυνομία. [...] Είχαμε την πληροφορία ότι γίνεται έλεγχος, αλλά δε χρειαζότανε [...] ο κόσμος είχε πειθαρχία».¹²¹

Σε τέτοιες μεικτές περιπολίες, που περιλάμβαναν και μέλη της ΕΟΝ, συμμετείχε και ο νεαρός Αλέξανδρος Ζαούσης: «Οι περιπολίες ήταν αληθινό καλαμπούρι. Όλα τα παράθυρα συσκοτισμένα με μαύρα κουρτινάκια ή σκούρες μπλε κόλλες. Όπου ξεφεύγει καμιά αχτίδα φως, ‘τακ, τακ, περίπολος εδώ, σβήστε το φως αμέσως».¹²² Στην Αθήνα η εφαρμογή των μέτρων είχε ικανοποιητικά αποτελέσματα, όπως αποκαλύπτει η έκθεση του τότε Γερμανού πρεσβευτή Victor zu Erbach στις 15 Νοεμβρίου προς το Βερολίνο: «Αληθινά εκπληκτική ήταν η οργάνωση και η εφαρμογή της συσκότισης στην Αθήνα, ήδη από την πρώτη μέρα, αν

¹¹⁷ ΚΙΘ, 1941, φάκ. 14, 5^{ος} υποφάκ.: Αντίγραφον Αποφάσεως Διοικούσης Επιτροπής, Αριθ. 27 της 24^{ης} Ιανουαρίου 1941.

¹¹⁸ Στο ίδιο, Ο Υπουργός Γενικός Διοικητής, προς την Δ/σιν Οικονομικών Υπηρεσιών, Αριθ. 10420, Θεσ/κη, 5 Απριλίου 1941.

¹¹⁹ Κώστας Ν. Χατζηπατέρας-Μαρία Σ. Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40-44. Πόλεμος-Κατοχή*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1988, σ. 27 και Ιωάννου, *Η Σαρκοφάγος*, σ. 25.

¹²⁰ *Θάρρος*, 10 Ιανουαρίου 1941.

¹²¹ Γεώργιος Γιώτης, *Ιδιωτική συλλογή προφορικών συνεντεύξεων: Συνέντευξη Βασιλείου Κοτσαμανίδη*, Βόλος, 15 Σεπτεμβρίου 2017.

¹²² Ζαούσης, *ό.π.*, σ. 39.

και δεν είχαν προηγηθεί σχετικές ασκήσεις». ¹²³ Ο επιστρατευμένος Γιώργος Παππάς, όταν επιστρέφει στην πρωτεύουσα στις 5 Νοεμβρίου θυμάται: «[...] Η συσκοτίσις είναι πλήρης. Οι γυναίκες κολλήσανε λουρίδες χαρτί στα τζάμια, για να μη σπάσουν απ' τους βομβαρδισμούς και προμηθεύτηκαν μπλε στόρια από ύφασμα ή χαρτί για το φως [...]». ¹²⁴

Η μέριμνα της κεντρικής εξουσίας για την τήρηση της συσκοτίσις ήταν συνεχής. Τον Νοέμβριο η κυβέρνηση αναγνωρίζοντας την ανεπαρκή κάλυψη του φωτισμού σε ορισμένα δημόσια και στρατιωτικά καταστήματα, απαίτησε τη χωρίς καμία εξαίρεση εφαρμογή της, ¹²⁵ όταν τον επόμενο μήνα κοινοποίησε διευκρινιστικές οδηγίες για την κατάλληλη διαρρύθμιση του φωτισμού στα τροχοφόρα οχήματα. ¹²⁶ Από την Ανώτερη Διοίκηση Αντιαεροπορικής Άμυνας δόθηκε προσοχή και στην παραμικρή πηγή εκπομπής από τα επικουρικά μέσα φωτισμού, όπως ήταν η χρήση των ηλεκτρικών φανών τσέπης ακόμα και στην ύπαιθρο, για την οποία ίσχυσαν αυστηροί περιορισμοί, ¹²⁷ τη στιγμή που το υπουργείο Στρατιωτικών απαγόρευσε την κατοχή και χρήση φωτοβολίδων από τους πολίτες. ¹²⁸

Οι έκτακτες συνθήκες έθεσαν υπό διωγμό το φως, μετατρέποντας σε πρώτιστη αξία το σκοτάδι. Η ολική ανατροπή ήταν πραγματικότητα, καθώς επικράτησε η παράδοξη και αντιφατική κατάσταση το σκότος να ταυτιστεί με τη ζωή, ενώ ο φωτισμός με την απώλειά της. Οι κάτοικοι των πόλεων έπρεπε να μετατρέψουν σε απαραβίαστη αρχή το οξύμωρο αυτό σχήμα, αναβαθμίζοντάς το σε σημείο αναφοράς για την καθημερινότητά τους. Στην εμπόλεμη περίοδο επιβάλλονταν ποινές για την ελλιπή εφαρμογή της με τα ονόματα των παραβατών να δημοσιοποιούνται στον Τύπο, πρακτική η οποία λειτούργησε με διπλό τρόπο. Από τη μία, αποτέλεσε μορφή κοινωνικού στιγματισμού και διαπόμπευσης για εκείνους που αποδεικνύονταν κατώτεροι των περιστάσεων, προτάσσοντας το ατομικό στοιχείο, με επίδειξη πλήρους αδιαφορίας και ανευθυνότητας προς το κοινωνικό σύνολο, από την άλλη, όμως, θα απέτρεπε και τους υπόλοιπους πολίτες να συμπεριφερθούν ανάλογα, ελαχιστοποιώντας τον ύπουλο κίνδυνο του αστικού εφησυχασμού. Μόνο τον Μάρτιο το Στρατοδικείο Αθηνών

¹²³ Δημοσθένης Κούκουνας, *Ιστορία της κατοχής*, τόμ. Α', Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2013, σ. 91.

¹²⁴ Γιώργος Κ. Παππάς, *Ημερολόγιον Πολέμου-Κατοχής-Απελευθερώσεως, 1940-1944*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σ. 57.

¹²⁵ ΓΑΚ Ν. Λάρισας, Αρχεία Δ/σης Α'θμιας Εκπ/σης Ν. Λάρισας, Β' Εκπ/κή Περιφέρεια, Εμπιστευτικά 1939-1975 (α), φάκ. «Εμπιστευτικών Εγγράφων 1939-1948»: Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθν. Παιδείας, προς την Γεν. Δ/σιν Γραμμάτων και Καλών Τεχνών. Απόσας τας Διευθύνσεις του Υπουργείου, Αριθ. 3057, Αθήνα, 18 Νοεμβρίου 1940, όπου συνημμένο το έγγραφο του ΥΔΑ, «Περί καλύψεως του φωτισμού των Καταστημάτων των Κρατικών Υπηρεσιών».

¹²⁶ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας, προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητάς, Νομάρχας, Επάρχους και απόσας τας Αστυνομικές Αρχάς, «Περί επεξηγήσεως διαταγής, περί κανονισμού του φωτισμού των τροχοφόρων εν γένει μέσων», Αριθ. 28/10/72, Αθήνα, 13 Δεκεμβρίου 1940.

¹²⁷ Εφημ. *Ταχυδρόμος* (Καβάλα), 31 Ιανουαρίου 1941.

¹²⁸ *Ακρόπολις*, 30 Οκτωβρίου 1940.

επέβαλε εξήντα περίπου καταδίκες,¹²⁹ η ίδια πρακτική εφαρμόστηκε και στα υπόλοιπα αστικά κέντρα για περιπτώσεις οικιών, τροχοφόρων και καταστημάτων, ενώ και τα μέλη της ΕΟΝ, ως επιθεωρητές της νυχτερινής συμπεριφοράς μαζί με τους άνδρες των σωμάτων ασφαλείας, ανέφεραν στα ανώτερα κλιμάκια της οργάνωσης τις περιπτώσεις ανεπαρκούς συσκότισης.¹³⁰

δ) Η αραίωση του πληθυσμού

Οι βομβαρδισμοί των αστικών κέντρων προκάλεσαν κύμα φυγής των κατοίκων στην προσπάθειά τους να βρεθούν σε πιο ασφαλείς περιοχές μακριά από την εφιαλτική και πρωτόγνωρη εμπειρία των αεροπορικών προσβολών. Η τελευταία, ανέτρεψε στην πράξη τους όποιους προπολεμικούς σχεδιασμούς και, παρά τις οδηγίες των αρχών για συντεταγμένη πληθυσμιακή μετακίνηση, διακρίθηκε από αυθορμητισμό και προχειρότητα μέσα σε κλίμα φόβου και πανικού. Πρόθεση της πολιτικής ηγεσίας δεν ήταν η μαζική εκκένωση πόλεων ή περιοχών, αλλά η στοχευμένη και μόνο αραίωση του αστικού πληθυσμού από ευπαθή σημεία και ζωτικούς χώρους.¹³¹ Άλλωστε, ο μαζικός χαρακτήρας της διασποράς υπονομευόταν και από την έλλειψη μεταφορικών μέσων, τα οποία είχαν επιταχθεί για την κάλυψη των στρατιωτικών αναγκών. Γρήγορα η αστική διαρροή απέκτησε μεγάλες διαστάσεις, ένδειξη του κλονισμένου ηθικού και της προβληματικής ασφάλειας, εξαιτίας της απουσίας κλειστών καταφυγίων. Έστω όμως και υπό αυτές τις συνθήκες, το ΥΔΑ αναγνώρισε ότι: «[...] Η γενομένη αυτόβουλος [...] αραίωσις του πληθυσμού [...]», όπου έλαβε χώρα (Πάτρα, Κεφαλλονιά) λειτούργησε ως ένα αποτελεσματικό μέσο για την παθητική αεροπροστασία των πόλεων.¹³²

Στην προσπάθειά της η κυβέρνηση να διαχειριστεί την πρωτόγνωρη κατάσταση, κοινοποιούσε οδηγίες προς τους πληθυσμούς. Όσοι σκόπευαν να απομακρυνθούν ήταν υποχρεωμένοι να το γνωστοποιούν στο οικείο αστυνομικό τμήμα, όπως επίσης και τη διεύθυνση του νέου τόπου διαμονής, ενώ οι άστεγοι και οι άποροι που παρέμεναν στις βομβαρδισμένες πόλεις, θα απευθύνονταν στην αστυνομία για θέματα κοινωνικής επιμελητείας.¹³³ Μετά το νέο έτος, το χρονικό διάστημα για την ενημέρωση των αρχών ορίστηκε στις τρεις ημέρες, με τους κατοίκους να δηλώνουν αν είχαν αναθέσει τη φύλαξη

¹²⁹ Στο ίδιο, 19 Μαρτίου 1941.

¹³⁰ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: «Παρατηρήσεις της Συνεργάτιδος του 3^{ου} Γραφείου», σσ. 1-2.

¹³¹ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας, προς Απόσας τας Αρχάς Παθητικής Αεραμύνης, Αριθ. 28/2/4, Αθήνα, 28 Οκτωβρίου 1940.

¹³² ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/Δ/1: Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας, Τμήμα Παθητικής Αεραμύνης, «Περί των μέσων προστασίας του πληθυσμού εκ των βομβαρδισμών άτινα απεδείχθησαν και κρίνονται αποτελεσματικότερα», σ. 2.

¹³³ Μακεδονία, 7 Νοεμβρίου 1940.

της οικίας σε πρόσωπο της επιλογής τους ή επιθυμούσαν το συγκεκριμένο έργο να αναλάβουν οι αστυνομικές αρχές.¹³⁴ Η πραγματοποίηση μάλιστα των πρώτων περιπολιών από τα αγγλικά αεροπλάνα κρίθηκε πως έπρεπε να γνωστοποιηθεί στις αστικές κοινωνίες, ώστε μέσα από την ενδυνάμωση του κλίματος ασφάλειας να ανακοπεί η τάση φυγής και σταδιακά να καταστεί δυνατή η επάνοδος των πολιτών στις αρχικές τους εστίες.¹³⁵

Οι σφοδροί βομβαρδισμοί που σημειώθηκαν στην πρωτεύουσα της Αχαΐας την πρώτη ημέρα του πολέμου προκάλεσαν από το μεσημέρι έντονο ρεύμα εξόδου. Ο μοίραρχος, Ευάγγελος Θέμελης, αναφέρει: «ΗΣχολήθην με ζητήματα δημοσίας ασφαλείας, τάξεως, τροφοδοσίας των εις την περιφέρειάν μου προσφυγόντων τριάκοντα χιλιάδων κατοίκων εκ της πόλεως Πατρών».¹³⁶ Όπως σημειώνει και η Άννα Σταματοπούλου:

«[...] Μ' ένα κάρο και με τα ρούχα που φορούσαμε φεύγαμε για ένα χωριό έξω από την Πάτρα [...] μια ατέλειωτη ουρά από κόσμο μ' ένα μπογαλάκι στο χέρι [...] έφευγε μακριά από την κόλαση [...] Αργά το βράδυ η Πάτρα ερήμωσε. Σπίτια, μαγαζιά έμειναν ανοιχτά, αφύλακτα, κανείς δεν ενδιαφέρεται πλέον γι' αυτά. Θέλανε μόνο να ζήσουν».¹³⁷

Στην πόλη παρέμειναν όσοι δεν μπορούσαν να μετακινηθούν για οικονομικούς λόγους ή λόγους υγείας, οι ηλικιωμένοι και οι αστυνομικές αρχές, που ανέλαβαν το μακάβριο έργο της περισυλλογής-ταφής των δεκάδων νεκρών. Παρόμοια στάση επέδειξαν και όσοι διατηρούσαν ακόμα επαρκή αποθέματα θάρρους, υπομονής και ψυχραιμίας, για να αντιμετωπίσουν και τα επονεϊδιστα κρούσματα ληλασιών σε περιουσίες, που καταγράφηκαν στο πολεοδομικό συγκρότημα.¹³⁸ Το απόγευμα η Πάτρα είχε μετατραπεί σε νεκρή πόλη. Πολλά καταστήματα αφέθηκαν ανοιχτά από τη βιασύνη των ιδιοκτητών τους να απομακρυνθούν, οι κρατικές υπηρεσίες είχαν αποδιοργανωθεί, ενώ οι εναπομείναντες εξασθενημένοι άντρες προσπαθούσαν να διακρίνουν τους δικούς τους ανθρώπους μεταξύ των δεκάδων πτωμάτων στους δρόμους.¹³⁹

Ανάλογες σκηνές εκτυλίχτηκαν και σε άλλες αερόπληκτες πόλεις. «Η πόλη της Λευκάδας εκκενώθηκε, τα μαγαζιά με πρόχειρες κατασκευές μεταφέρθηκαν έξω στον ελαιώνα [...]. Οι πολλοί Λευκαδίτες, ειδικά οι ασθενέστεροι οικονομικά, φιλοξενήθηκαν όλο

¹³⁴ *Ταχυδρόμος* (Καβάλα), 10 Φεβρουαρίου 1941.

¹³⁵ Εφημ. *Νέα Ελλάς*, 9 Νοεμβρίου 1940.

¹³⁶ Παπαευθυμίου, *ό.π.*, σ. 11.

¹³⁷ Κώστας Ν. Χατζηπατέρα-Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40-41*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1982, σ. 42.

¹³⁸ Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία*, τόμ. Γ', σ. 44.

¹³⁹ Στο ίδιο, τόμ. Β', σ. 405.

το χειμώνα του 1940 στη Χοιρότρυπα, ένα σπήλαιο [...] κοντά στην πόλη».¹⁴⁰ Στην Κέρκυρα η απορρύθμιση των υπηρεσιών και οι σοβαρές βλάβες των δικτύων ύδρευσης-ηλεκτροδότησης εγκυμονούσαν κινδύνους για εξάπλωση επιδημικών ασθενειών, γεγονός που ανάγκασε τις τοπικές στρατιωτικές αρχές να αναθεωρήσουν την αρχική απόφαση για την απαγόρευση εξόδου του αστικού πληθυσμού. Σύμφωνα με τις συστάσεις τους, οι κάτοικοι θα έπρεπε να κατευθύνονται στο κεντρικό και νότιο τμήμα της νήσου, καθώς στο βόρειο είχαν τη βάση τους οι περισσότερες στρατιωτικές μονάδες. Γρήγορα η αστική εκκένωση διευρύνθηκε, αφού υπολογίζεται ότι από τους 33.777 κατοίκους¹⁴¹ κατέφυγαν στην ύπαιθρο οι 25.000, ενώ παρέμειναν όσοι δε διέθεταν την οικονομική δυνατότητα μετακίνησης. Ήταν μάλιστα τόσο έντονο το κλίμα σύγχυσης και πανικού μέσα στο οποίο έλαβε χώρα, ώστε αρκετοί δεν ενδιαφέρθηκαν ούτε για την τύχη των δικών τους ανθρώπων.¹⁴²

Στον Βόλο παρατηρήθηκε το ίδιο φαινόμενο μαζικής αραίωσης μετά τους δύο πρώτους βομβαρδισμούς. Ως τόποι εγκατάστασης επιλέχτηκαν γειτονικοί συνοικισμοί και χωριά, με την παρουσία των συγγενικών προσώπων να καθιστά πιο άνετη και ευχάριστη τη διαμονή. Δεν έλειψαν και εδώ οι επιπόλαιες ενέργειες που αφορούσαν την προσφυγή των κατοίκων σε εγκαταλειμμένα κτήματα, σε εκκλησίες ή και σε φυσικά σπήλαια στις παρυφές του αστικού κέντρου, με αυξημένο τον δείκτη επικινδυνότητας λόγω του κρύου, της υγρασίας και της ελλιπούς διατροφής. Ήταν οι τρομοκρατημένοι «νεοπρόσφυγες» του πολέμου που αναχωρούσαν άτακτα και με κάθε μέσο, μεταφέροντας οτιδήποτε πίστευαν πως θα διευκόλυνε την παραμονή τους στην ύπαιθρο. Μεταξύ εκείνων που έφυγαν ήταν και η οικογένεια του Δημήτρη Τσιλιβίδη:

«Μετά τους βομβαρδισμούς το αποτέλεσμα ήταν να αδειάσει η πόλη από κόσμο. Τα $\frac{2}{3}$ περίπου των κατοίκων φύγανε και πήγαν στα χωριά. [...] Όσοι κάθονταν σε κοντινά χωριά, Μακρυνίτσα, Πορταριά, Κατηχώρι και πιο πέρα Αγριά, αυτοί όσοι είχαν μαγαζιά πήγαιναν και έρχονταν [...] είχαν την οικογένεια στο χωριό, κατεβαίνουν στην πόλη, κάνουν τη δουλειά τους και γύριζαν. [...] Στα μακρύτερα δεν ήταν και τόσο εύκολο, διότι τα λεωφορεία είχαν επιταχθεί απ' το στρατό [...]».¹⁴³

¹⁴⁰ Ποσειδώνας Λογοθέτης, *Το Χρέος. Μνήμες και Μαρτυρίες, 1940-1945*, Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1992, σ. 20.

¹⁴¹ «Πληθυσμός της Ελλάδος», σ. 32.

¹⁴² Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 23, 27-28.

¹⁴³ Γεώργιος Γιώτης, *Ιδιωτική συλλογή προφορικών συνεντεύξεων. Συνέντευξη Δημητρίου Τσιλιβίδη, Βόλος, 20 Οκτωβρίου 2015.*

Στην πρωτεύουσα της Μαγνησίας η πληθυσμιακή ομάδα που άμεσα βρέθηκε στο επίκεντρο της προστασίας ήταν τα μικρά παιδιά, τα οποία ως τότε φιλοξενούνταν στο Ορφανοτροφείο και στο «Άσυλο Παιδιού Βόλου». Για να ελαχιστοποιηθούν οι πιθανότητες έκθεσης στον εναέριο κίνδυνο, αποφασίστηκε η μεταφορά τους σε παιδικές κατασκηνώσεις λίγο έξω από το πολεοδομικό συγκρότημα, ώστε σε όλο το κρίσιμο διάστημα να παραμείνουν σώα και ασφαλή,¹⁴⁴ πρακτική που εφαρμόστηκε και για το Ορφανοτροφείο στην Κέρκυρα.¹⁴⁵

Στη Θεσσαλονίκη, οι βομβαρδισμοί στις αρχές Νοεμβρίου δρομολόγησαν τη φυγή των πολιτών από το κέντρο, καθώς αυτό στοχοποιήθηκε περισσότερο από την ιταλική αεροπορία. Η Βιργινία Ζάννα αναφέρει: «Κόσμος φοβισμένος φεύγει από τη Θεσσαλονίκη. Στην αρχή είχαν κατέβει οικογένειες ολόκληρες από τους συνοικισμούς προς το κέντρο της πόλης, με την ιδέα πως θα είχαν μεγαλύτερη ασφάλεια εκεί. Το κέντρο της πόλης όμως χτυπήθηκε και έτσι σκόρπισαν πάλι».¹⁴⁶ «Την επόμενη μέρα γίνεται πάλι βομβαρδισμός. Είναι ο τρίτος που έγινε μέσα στην πρώτη εβδομάδα του πολέμου. Η Θεσσαλονίκη αδειάζει. Ο κόσμος φεύγει πανικόβλητος. Το ίδιο κι εμείς. Μας παίρνει η μάνα μου [...] και μας πηγαίνει στο Νέο Κουκλουτζά, που σήμερα λέγεται Εύοσμος».¹⁴⁷ Πολλοί προτίμησαν την περιοχή της Χαλκιδικής και κοντινούς συνοικισμούς (Πυλαία, Σοχό),¹⁴⁸ ή απομακρυσμένα σημεία (Σείχ-Σου).¹⁴⁹ Υπήρξαν όμως και εκείνοι που επέλεξαν να καταφύγουν στην πρωτεύουσα εξαιτίας των διαδόσεων που την ήθελαν ανοχύρωτη πόλη, με την τελευταία λύση να επιλέγεται σε μεγάλο ποσοστό και από τους κατοίκους του Πειραιά.¹⁵⁰

Το ενδεχόμενο, όμως, η μαζική έξοδος από τα αστικά κέντρα να λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις, συμπαρασύροντας το ηθικό και οδηγώντας σε πλήρη αποδιοργάνωση τον λειτουργικό ιστό των πόλεων και τις οικονομικές δραστηριότητες, θορύβησε ιδιαίτερα τις αρχές. Οι ημερολογιακές εγγραφές του Μεταξά στις 4 και 5 Νοεμβρίου αναγνωρίζουν το κλονισμένο ηθικό και τις ανησυχητικές διαστάσεις της εκκένωσης, με τη δυσάρεστη επισήμανση της φυγής πολλών δημοσίων υπαλλήλων: «Εις τας Πάτρας [...] οι υπάλληλοι εγκατέλειψαν τας θέσεις των [...] Πάτριαι εγκαταλείφθησαν πρώτα από δημοσίους υπαλλήλους [...]».¹⁵¹ Ανάμεσά τους συγκαταλέγονταν και εκπαιδευτικοί οι οποίοι υπό την

¹⁴⁴ Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου», σσ. 63-64.

¹⁴⁵ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 28.

¹⁴⁶ Ζάννα, *ό.π.*, σ. 40.

¹⁴⁷ Δροσάκη, *ό.π.*, σ. 23.

¹⁴⁸ Καβάλα, *ό.π.*, σ. 125.

¹⁴⁹ Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, σ. 151.

¹⁵⁰ Πετράκη, *1940-Ο άγνωστος πόλεμος*, σσ. 244, 260.

¹⁵¹ Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμ. Δ', σ. 527. Το 1940 ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων ανερχόταν στους 55.000, βλ. Κώστας Βεργόπουλος, «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης 1944-1952», John O. Iatrides (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, μετάφρ. Μαργαρίτα Δρίτσα, Αμαλία Λυκιαρδοπούλου, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 551.

πίεση των βομβαρδισμών απουσίασαν για μεγάλο διάστημα από τις θέσεις τους, αντιμετωπίζοντας κυρώσεις από τα αρμόδια πειθαρχικά συμβούλια.¹⁵² Αποτέλεσε μία δυσάρεστη εξέλιξη που ενεργοποίησε την κυβερνητική αντίδραση, όπως εκδηλώθηκε με την άρση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, αποκτώντας μη αναστρέψιμο νομικά χαρακτήρα.¹⁵³ Η ΕΟΝ έσπευσε να διευκρινίσει ότι στόχος της Πράξης δεν ήταν η απόλυση υπαλλήλων για δημοσιονομικούς λόγους, αλλά «[...] έχει απλώς προληπτικόν χαρακτήρα, προς τόνωσιν της υπαλληλικής μηχανής. Ουδόλως δεν πρέπει να ανησυχεί όσους εκτελούν το καθήκον τους».¹⁵⁴

Μία από τις «παράπλευρες απώλειες» της αστικής διασποράς ήταν και τα οικονομικά των δήμων. Η βίαιη απορρύθμιση της οικονομικής ζωής και η ενστικτώδης πρόταξη της επιβίωσης υποβάθμισε στη συνείδηση των πολιτών τις υποχρεώσεις τους απέναντι στις δημοτικές αρχές, με συνέπεια τη δραματική μείωση των εσόδων, καθιστώντας προβληματική τη λειτουργία στοιχειωδών υπηρεσιών. Στα πρακτικά του δήμου Παγασών έχει καταγραφεί η σκληρή πραγματικότητα: «[...] Η πόλη όλη έχει τρομοκρατηθεί εκ των βομβαρδισμών και ήρchiσε να εκκενούνται αυτή προς ζημίαν των συμφερόντων του δήμου ελλείψει καταφυγίων εν τη πόλει προς ασφάλειαν αυτών».¹⁵⁵ Η δημοτική αρχή χαρακτήρισε τραγική την κατάσταση των εσόδων, αγγίζοντας το 1/5 σε σχέση με την προπολεμική περίοδο,¹⁵⁶ ενώ παρόμοια κατάσταση κλήθηκε να διαχειριστεί και η αντίστοιχη στα Ιωάννινα.¹⁵⁷

Η γερμανική εισβολή στις 6 Απριλίου 1941 υπήρξε η αιτία για νέο κύμα φυγής από τα αστικά κέντρα, υπονομεύοντας περισσότερο τη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού. Οι δημοτικοί πόροι έδειξαν να συρρικνώνονται σε απελπιστικό βαθμό, εξέλιξη που αναδεικνύεται ανάγλυφα στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης. Σε τηλεγράφημα που ο δήμος απέστειλε στο υπουργείο Εσωτερικών, αφού σημείωνε ότι: «Δημιουργηθείσα από χθες νέα πολεμική κατάσταση εκμηδενίζει τελείως εισπράξεις δήμου εκ τακτικών εσόδων», τόνιζε την αδυναμία του να συντηρήσει στοιχειωδώς το δημοτικό νοσοκομείο, το βρεφοκομείο,

¹⁵² ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 9: Εποπτικόν Συμβούλιον Στοιχ. Εκπαιδύσεως Αττικοβοιωτίας, προς τον Κύριον Νομάρχην Αττικής και Βοιωτίας, Αριθ. 13, Πειραιάς, 1 Φεβρουαρίου 1941.

¹⁵³ Η Συντακτική Πράξη προέβλεπε ότι: «Αναστέλλεται [...] η μονιμότης παντός Δημοσίου, Εκκλησιαστικού, Δημοτικού και Κοινοτικού Υπαλλήλου και Υπηρέτου, ως και των Υπαλλήλων και Υπηρετών των Οργανισμών Δημοσίου Δικαίου», ενώ οι πράξεις οποιασδήποτε υπηρεσιακής μεταβολής: «[...] Δεν υπόκεινται εις προσφυγήν ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας», βλ. ΦΕΚ, Συντακτική Πράξις, «Περί αναστολής της ισοβιότητος και μονιμότητος», φύλλο 367, Αθήνα, 6 Νοεμβρίου 1940.

¹⁵⁴ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 22: Γεν. Διεύθυνσις Εθνικής Διαφωτίσεως, «Δελτίον υπ' αριθ. 6, 9^{ης} Νοεμβρίου 1940», σ. 4.

¹⁵⁵ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 922 της 11^{ης} Φεβρουαρίου 1941.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, Πράξη 904 της 27^{ης} Ιανουαρίου 1941.

¹⁵⁷ ΙΑΔΙ, Απόφαση 9 της 10^{ης} Ιανουαρίου 1941.

όπως και να καταβάλει τις μηνιαίες αποδοχές για τους υπαλλήλους στο δίμηνο Μαρτίου-Απριλίου, προτείνοντας οικονομική ενίσχυση τουλάχιστον 10 εκατομμυρίων δρχ. από το προγενέστερο δάνειο των 100.000 λιρών Αγγλίας.¹⁵⁸ Αλλά και στις 15 Απριλίου, όταν είχε συμπληρωθεί ήδη μία εβδομάδα από την είσοδο της Wehrmacht, ζητούσε επιτακτικά τη χορήγηση δανείου από πιστωτικό ίδρυμα της πόλης ύψους 15 εκατομμυρίων δρχ.¹⁵⁹

Οι ασταμάτητοι συναγερμοί, η σφοδρότητα και η ακρίβεια των επιδρομών της Luftwaffe, σε αντίθεση με τους αντίστοιχους ιταλικούς, τρομοκράτησαν τους κατοίκους, οι οποίοι πανικόβλητοι αναζητούσαν για δεύτερη φορά ασφαλείς τόπους διαμονής. Παρά τις απεγνωσμένες προσπάθειες των αρχών να καθησυχάσουν και να πείσουν τις αστικές κοινωνίες ότι η χώρα διέθετε την απαραίτητη στρατιωτική ικανότητα για απόκρουση και της νέας εχθρικής εισβολής, όλοι είχαν επίγνωση ότι οποιαδήποτε προσπάθεια αντίστασης απέναντι στις ανίκητες ως τότε γερμανικές δυνάμεις ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία. Το αίσθημα της ήττας και της μάταιης αντίστασης βάρυνε στις συνειδήσεις, προσδίδοντας μεγαλύτερες διαστάσεις στην αστική διαρροή. Όπως σημείωνε ο Μητροπολίτης Δημητριάδος, Ιωακείμ: «[...] Ο λαός μη δυνάμενος να κοιμάται, εκνευριζόμενος και καταφοβισμένος κατέφευγεν ομαδικώς πλέον εις τα πέριξ χωρία, σπήλαια και ελαιώνας αναμένων το τέλος».¹⁶⁰

Ισχυρό ρεύμα αραίωσης καταγράφηκε και στα κρητικά αστικά κέντρα (Ηράκλειο, Χανιά, Ρέθυμνο).¹⁶¹ Στο τελευταίο, όπου τα επί ημέρες άταφα πτώματα ανθρώπων και κτηνών προκαλούσαν μία αποπνικτική αίσθηση δυσοσμίας, η έκθεση της τοπικής αστυνομικής αρχής επεσήμαινε ότι η έλλειψη ασφαλών καταφυγίων και η από την πρώτη ημέρα παράλυση της ΠΑΑ και των δημόσιων υπηρεσιών οδήγησε τους κατοίκους στην αναζήτηση κτηρίων στα περίχωρά του ή σε γειτονικά σπήλαια, στερούμενοι έτσι τα απαραίτητα διατροφικά αγαθά.¹⁶²

Η Μεγάλη Εβδομάδα για τον πληθυσμό που είχε απομείνει στις πόλεις δεν είχε μόνο μεταφορικό, αλλά και κυριολεκτικό χαρακτήρα. «Την Ανάσταση ο παπάς την έκανε με την ανατολή του ήλιου, είναι ζήτημα αν ήμασταν δέκα άτομα, κάθε δέκα λεπτά η εκκλησία έτριζε από τις εκρήξεις που προκαλούσαν οι βόμβες των γερμανικών αεροπλάνων».¹⁶³ Οι δρόμοι της πρωτεύουσας ήταν έρημοι. Οι αίθουσες των κινηματογράφων και των θεάτρων

¹⁵⁸ ΚΙΘ, 1941, φάκ.1, 1^{ος} υποφάκ, «Οικονομικά ζητήματα και άλλα»: Δήμος Θεσσαλονίκης, Υπουργόν Εσωτερικών, Αριθ. 10646, Θεσσαλονίκη 7 Απριλίου 1941 και ΙΑΔΘ, Απόφαση 197 της 7^{ης} Απριλίου 1941.

¹⁵⁹ ΙΑΔΘ, Απόφαση 208 της 24^{ης} Απριλίου 1941.

¹⁶⁰ Ιωακείμ, *ό.π.*, σ. 16.

¹⁶¹ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (έκδ.), *Ο ελληνικός στρατός κατά τον Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον, Η μάχη της Κρήτης*, Αθήνα 1967, σ. 37.

¹⁶² Μαγκριώτης, *ό.π.*, σσ. 134-135.

¹⁶³ Λογοθέτης, *ό.π.*, σ. 21.

παρέμεναν άδειες, δείγμα της αρνητικής ψυχολογίας και της βαριάς απαισιοδοξίας που επικρατούσε λίγο πριν από την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων.¹⁶⁴

ε) Η αντιαεροπορική προστασία στην Ευρώπη

Η ευρωπαϊκή αεραμυντική κινητοποίηση στη διάρκεια του πολέμου διακρίνεται από μία αξιοσημείωτη ομοιομορφία. Ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφοροποιήσεις από χώρα σε χώρα (σχέση κέντρου και τοπικών αρχών, δείκτης συμμόρφωσης σε περιορισμούς και απαγορεύσεις, υποχρεωτικός ή εθελοντικός χαρακτήρας της αστικής αραίωσης), εμφανίστηκαν ανάλογες δυσκολίες και προκλήσεις, ενεργοποιώντας κοινούς τρόπους αντίδρασης από την κρατική εξουσία. Οι κυβερνήσεις μεγιστοποίησαν τις δυνατότητες διείσδυσης και ελέγχου στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο των πολιτών, με την τοπική αυτοδιοίκηση να επωμίζεται σημαντικό μερίδιο ευθύνης για την αστική ασφάλεια. Στην αγωνιώδη προσπάθεια των κρατών να επουλώσουν τις προπολεμικές αρρυθμίες, ο πλέον ανασταλτικός παράγοντας παρέμενε το κόστος. Αυτός τροφοδοτούσε τον συνεχή κυβερνητικό φόβο για την επίδραση που οι ελλείψεις θα είχαν στο φρόνημα του πληθυσμού, όπως και το ανεπιθύμητο σενάριο για πρόκληση κοινωνικής αναστάτωσης και ευθείας πολιτικής αμφισβήτησης εξαιτίας της κρατικής ολιγορίας και ανεπάρκειας.

Στην Αγγλία, η προσπάθεια βασίστηκε στη συνεργασία των συνυπεύθυνων φορέων (υπουργεία, κυβερνητικές επιτροπές, τοπικές αρχές), καθιστώντας μονόδρομο τον συγκερασμό-συναίνεση των διαφορετικών θέσεων. «Βηματοδότης» των ενεργειών αποτέλεσε ο καταμερισμός αρμοδιοτήτων και εξουσιών, απομακρύνοντας το ενδεχόμενο αποθησαύρισης ή κατάχρησης της εξουσίας από την κυβερνητική πλευρά. Ο άκρατος συγκεντρωτισμός, η εκ των άνω αδιαπραγμάτευτη επιβολή αποφάσεων και η σαρωτική ανατροπή των υφιστάμενων δομών εξουσίας, υπήρξαν φαινόμενα που δεν ευδοκίμησαν στη βρετανική δημοκρατία ακόμα και στην εμπόλεμη περίοδο. Για την καλύτερη μάλιστα συνεργασία ανάμεσα στο κέντρο και τις τοπικές αρχές δημιουργήθηκε ο θεσμός των περιφερειακών επιτρόπων, οι οποίοι, αν και ήταν άμεσα εξαρτημένοι από το υπουργείο Εσωτερικής Ασφάλειας, αποκτώντας αυξημένες αρμοδιότητες, δεν εκδήλωσαν προθέσεις για επιβολή των αποφάσεων στους δήμους. Η τοπική αυτονομία παρέμεινε έτσι ο πυρήνας της αεραμυντικής φιλοσοφίας, με τους επιτρόπους να έχουν τη δυνατότητα διεύρυνσης της

¹⁶⁴ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 135.

εξουσίας μόνο σε έκτακτη περίπτωση, όπως οριοθετούνταν από την εχθρική εισβολή ή τον κίνδυνο εσωτερικής κατάρρευσης.¹⁶⁵

Οι προπολεμικοί σχεδιασμοί αποδείχτηκαν, όμως, κατώτεροι των προσδοκιών με ανυπέρβλητο εμπόδιο το κόστος.

«Στο Λονδίνο [...] με εξαίρεση τις σήραγγες του μετρό, στην πραγματικότητα δεν υπήρχαν άλλα ασφαλή καταφύγια. Υπήρχαν ελάχιστα υπόγεια ή κελάρια που μπορούσαν να αντέξουν σε ένα άμεσο χτύπημα [...]. Πριν από τον πόλεμο [...] ελάχιστα πράγματα ή τίποτα δεν είχε γίνει για την κατασκευή απρόσβλητων από βόμβες οχυρών [...]».¹⁶⁶

Για το επίπεδο της καταφυγιακής προστασίας ενδεικτική είναι και η μαρτυρία του Σοβιετικού πρεσβευτή, Ιβάν Μαΐσκι:

«Όμως είχα δει και αισθανόμουν καλά ότι η πρωτεύουσα ήταν ανυπεράσπιστη απέναντι στις γερμανικές επιδρομές. Οι λιγότερο εύποροι [...] περνούσαν τη νύχτα στα καταφύγια και στο Τιουμπέ (υπόγειος σιδηρόδρομος). Τα καταφύγια ήταν τότε ακόμα λίγα, όμως στο Τιουμπέ διανυχτέρευαν κάθε βράδυ χιλιάδες κάτοικοι [...] τα περισσότερα είχαν κατασκευαστεί πρόχειρα και μπορούσαν να προφυλάξουν τους ανθρώπους μόνο από τα χώματα των εκρήξεων και τα θραύσματα και όχι αν έπεφταν οι βόμβες επάνω τους».¹⁶⁷

Η 1^η Σεπτεμβρίου 1939 βρήκε τον προβλεπόμενο αριθμό του 1.500.000 οικιακών καταφυγίων τύπου «Anderson» να επαρκεί για τα $\frac{2}{3}$ του αρχικού σχεδιασμού, χωρίς, ωστόσο, να έχουν εγκατασταθεί τα περισσότερα από αυτά. Την ίδια στιγμή, τα καταφύγια δρόμου ήταν λίγα και χωρίς στοιχειώδεις ανέσεις, με συνέπεια οι κάτοικοι να αναζητήσουν εναλλακτικές λύσεις στα υπόγεια μεγάλων κτηρίων και στην περίπτωση της πρωτεύουσας στους σταθμούς του μετρό. Τα υπόγεια μετατράπηκαν έτσι στην πρώτη επιλογή, όταν έγιναν αισθητά τα ζητήματα ανασφάλειας και των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης στους υπόλοιπους τύπους καταφυγίων. Στο Λίβερπουλ και στο Μπρίστολ αξιοποιήθηκαν τα

¹⁶⁵ Süss, *ό.π.*, σσ. 110-111.

¹⁶⁶ Τσώρτσιλ, *ό.π.*, σ. 483.

¹⁶⁷ Ιβάν Μάισκι, *Ο Πόλεμος. Αναμνήσεις Σοβιετικού Πρεσβευτή*, Εκδόσεις Γνώσεις, Αθήνα 1983, σσ. 126, 128, 138.

φυσικά τούνελ, ενώ, καθώς οι βομβαρδισμοί απλώνονταν στην επικράτεια, πολλοί επέλεξαν να μετακινούνται στις απομακρυσμένες συνοικίες των αστικών κέντρων.¹⁶⁸

Στην αγγλική πρωτεύουσα κομβικό σημείο αναδείχτηκε η χρήση του μετρό. Αρχικά, οι κρατικές ενστάσεις ήταν έντονες, όπως τροφοδοτούνταν από τον νευραλγικό ρόλο που διαδραμάτιζε για τις αστικές λειτουργικές ανάγκες (μεταφορά αγαθών, τραυματιών, βομβόπληκτων, αστέγων) και τον αυξανόμενο φόβο ότι η μακροχρόνια παραμονή των πολιτών θα τους καθιστούσε εφησυχασμένους και αδρανείς για την πολεμική προσπάθεια. Έκδηλη ανησυχία για μαζικό αριθμό νεκρών προκαλούσαν η περιορισμένη πρόσβαση και τα στενά σκαλοπάτια σε αρκετούς από τους σταθμούς, η εξάπλωση πανικού μεταξύ των ενοίκων, αλλά και ο υπαρκτός κίνδυνος να πλημμυρίσουν από τον βομβαρδισμένο Τάμεση. Η διαμάχη κοινωνίας-κράτους έληξε με «επικράτηση» της πρώτης, αφού στο δεκαήμερο 8-18 Σεπτεμβρίου 1939 όλοι οι σταθμοί είχαν ανοίξει, με την κυβερνητική ανακοίνωση στις 25 του μήνα να αναγνωρίζει και επίσημα τη λειτουργία τους. Όμως, μόνο το 4% του πληθυσμού στο Λονδίνο χρησιμοποίησε συστηματικά τον υπόγειο σιδηρόδρομο, καθώς πρυτάνευσε η λογική της αυτοπροστασίας σε οικείο περιβάλλον είτε στο σπίτι είτε κοντά σε αυτό είτε στο καταφύγιο κήπου (Anderson).¹⁶⁹

Στο Γ' Ράιχ, όπου η αεραμυντική προστασία σταδιακά πέρασε στον έλεγχο του κόμματος μέσω των τοπικών παραρτημάτων που διέθετε,¹⁷⁰ η πρόοδος ως το φθινόπωρο του 1940 δεν κρινόταν ικανοποιητική. Ο φιλόδοξος προγραμματισμός του Hitler για την ίδια περίοδο προέβλεπε τη δημιουργία 2.000 κοινόχρηστων καταφυγίων, όμως μέχρι τα τέλη Αυγούστου του 1941 ήταν έτοιμα 1.700. Ο αριθμός ήταν μικρός για το μέγεθος του γερμανικού αστικού πληθυσμού, εξέλιξη η οποία πολλαπλασίασε τα παράπονα των πολιτών, ιδίως μετά το 1943. Στο διάστημα των επιδρομών, και υπό συνθήκες αφόρητου συνωστισμού, οι κάτοικοι αναζητούσαν προστασία στα υπέργεια καταφύγια που διέθεταν χοντρά τοιχώματα από ενισχυμένο μπετόν,¹⁷¹ όταν ακόμα και στην πρωτεύουσα οι χώροι προστασίας είχαν κατασκευαστεί βιαστικά, προκαλώντας συχνά αστεϊσμούς από την πλευρά των κατοίκων για το επίπεδο της ασφάλειάς τους.¹⁷² Το Βερολίνο διέθετε τρεις τεράστιες πολυεπίπεδες κατασκευές (flak-tower), με αντιαεροπορικές πυροβολαρχίες στην οροφή και μεγάλα καταφύγια στο εσωτερικό, οι οποίες, παρά τους υπόλοιπους χώρους προστασίας

¹⁶⁸ Mackay, *ό.π.*, σσ. 35, 71-72.

¹⁶⁹ Levine, *ό.π.*, σσ. 54-61 και Gardiner, *ό.π.*, σ. 82.

¹⁷⁰ Süß, *ό.π.*, σσ. 210-215.

¹⁷¹ Στο Αμβούργο 5.000 άνθρωποι συνωστίζονταν σε καταφύγιο 1.200 ατόμων, στο Λύντενσαϊντ για πληθυσμό 38.400 κατοίκων υπήρχαν καταφύγια μόνο για 1.200, ενώ στο Ζάιστ οι θέσεις προστασίας ήταν 4.000 για πληθυσμό 25.100, βλ. Evans, *Το Γ' Ράιχ στον πόλεμο*, σσ. 435, 454-455.

¹⁷² Jean Marabini, *Η καθημερινή ζωή στο Βερολίνο την εποχή του Χίτλερ*, μετάφρ. Ελπινίκη Βανδώρου και Δημήτρης Βανδώρος, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1992, σ. 176.

στην πόλη αλλά και τα καταφύγια που διέθεταν πρόσβαση στα τούνελ των σταθμών του υπόγειου σιδηρόδρομου, κρίνονταν πάλι ανεπαρκή για τα 3 εκατομμύρια του πληθυσμού.¹⁷³

Στη Μόσχα το κύριο βάρος έφεραν οι σταθμοί του μετρό με τις αξιοζήλευτες υποδομές που διέθεταν (σταθμοί πρώτων βοηθειών, ιατρικό προσωπικό, πόσιμο νερό). Σε αντίθεση με το Λονδίνο, όπου η χρήση τους ως καταφύγια υπήρξε απόρροια κοινωνικής πίεσης, εδώ δεν παρατηρήθηκαν ανάλογα προβλήματα. Για την πληρέστερη ασφάλεια, μέχρι τον Αύγουστο του 1941 πραγματοποιήθηκε συμπληρωματικά η ανόρυξη ορυγμάτων για 250.000 κατοίκους, με συνέπεια στα τέλη του έτους να υπάρχουν αρκετοί χώροι προστασίας για όσους επέλεξαν να παραμείνουν στην πόλη.¹⁷⁴

Το πρόγραμμα της καταφυγιακής προστασίας παρουσίασε υστέρηση στην Ιταλία και στη Γαλλία. Η ανεπάρκεια των οικονομικών πόρων, που είχε σημαδέψει την προπολεμική προπαρασκευή, έκανε για άλλη μία φορά αισθητή την παρουσία της, παρά τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν μετά το πρώτο έτος της σύρραξης. Ειδικότερα για την Ιταλία, η πολεμική εμπλοκή της στο διάστημα 1935-1937 ελαχιστοποίησε τη δυνατότητα για περισσότερες επενδύσεις στην οικονομία, όταν μόνο για την προστασία των σχολικών μονάδων στις παράκτιες περιοχές απαιτούνταν 30 εκατομμύρια λίρες. Η ιταλική ηγεσία γνώριζε από τον Φεβρουάριο του 1940 ότι η χώρα εισέρχεται στον πόλεμο, έχοντας εξασφαλίσει προστασία σε λιγότερο από το 1% του πληθυσμού. Ανασταλτικός παράγοντας και για τις δύο αναδείχτηκε η έλλειψη βασικών υλικών για την κατασκευή καταφυγίων, ιδίως σε σίδηρο, ξύλο και ατσάλι, παράμετρος που συνεπαγόταν τη φτώχη τους ποιότητα, ακόμα και για εκείνα στις βιομηχανικές περιοχές. Τον Ιούλιο του 1941 ο διοικητής της Νάπολης προειδοποιούσε ότι η ανεπάρκεια στις αντιαεροπορικές υποδομές ήταν ικανή να επιδράσει αρνητικά στη συλλογική ψυχολογία, υπονομεύοντας τη διάθεση του πληθυσμού για αντίσταση.¹⁷⁵

Στο Μιλάνο, τον Οκτώβριο του 1942 και, παρά την εκκένωση μεγάλου μέρους του πληθυσμού, μόνο για την προστασία στο κέντρο του αστικού ιστού απαιτούνταν καταφύγια για επιπλέον 45.000 πολίτες. Εκπονήθηκε πρόγραμμα για τη δημιουργία τριακοσίων από αυτά, αλλά τελικά κατασκευάστηκαν πενήντα πέντε με χωρητικότητα 18.000. Στο Τορίνο, τον Ιούνιο του 1943 τα $\frac{2}{3}$ των 630.000 κατοίκων του αναζητούσαν προστασία στα ανασφαλή κελάρια των οικιών και κτηρίων, τη στιγμή που και στις δύο χώρες οι ελλείψεις σε εργατικό δυναμικό, υλικά και μέσα μεταφοράς λειτούργησαν αρνητικά για την

¹⁷³ Beevor, *Berlin*, σσ. 2-3, 280.

¹⁷⁴ Braithwaite, *ό.π.*, σσ. 188-189.

¹⁷⁵ Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σσ. 98-99, 108.

προσπάθεια δημιουργίας καταφυγίων στις βιομηχανικές μονάδες. Στην ίδια πόλη από τα εκατόν δύο σχολικά καταφύγια, μόνο τα εννέα παρείχαν αποτελεσματική ασφάλεια, όταν στη Γένοβα τον Ιανουάριο του 1944, παρά το μεγάλο ποσοστό αστικής αραίωσης, πάνω από 500.000 πολίτες εξακολουθούσαν να έχουν ανάγκη προστασίας.¹⁷⁶

Η διαβίωση στο εσωτερικό των καταφυγίων παρουσιάζει αξιοσημείωτη ομοιομορφία στις εμπόλεμες αστικές κοινωνίες. Βασική προτεραιότητα συνιστούσε η τήρηση της τάξης και η συμμόρφωση στις υποδείξεις των υπεύθυνων, διαδικασία η οποία ξεκινούσε από το σημείο εισόδου. Έπρεπε με κάθε τρόπο να αποφευχθεί ο πανικός, ο συνωστισμός, η έλλειψη ψυχραιμίας, που, όπως αποδείχτηκαν στην πράξη, κόστισαν τη ζωή σε δεκάδες πολίτες.¹⁷⁷ Η ευταξία στην είσοδο και στο εσωτερικό ήταν αρμοδιότητα κυρίως των αστυνομικών οργάνων και των εξουσιοδοτημένων μελών της ΠΑΑ, δίνοντας προτεραιότητα στις γυναίκες, στα παιδιά και στους ηλικιωμένους. Δίπλα στους γραπτούς, αναρτημένους κανόνες συμπεριφοράς διαμορφώθηκαν και άγραφοι νόμοι για την υπόγεια διαβίωση, απαράβατα «πρέπει και μη» για την πειθαρχημένη στάση των ενοίκων. Ξεχωριστή περίπτωση υπήρξε το μετρό στο Λονδίνο, με τους πολίτες να οργανώνουν την παραμονή τους, δημιουργώντας ακόμα και προγράμματα διασκέδασης για τα μικρά παιδιά.¹⁷⁸

Η «υπόγεια νομοθεσία» δημιούργησε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για να αμβλυνθούν οι προβληματικές συνθήκες της μαζικής συγκατοίκησης, όπως οριοθετούνταν από τον λιγιστό και ακάθαρτο αέρα, την ουσιαστική απουσία συστημάτων εξαερισμού, τις υποτυπώδεις έως ανύπαρκτες υποδομές υγιεινής, τη δυσσομία του ιδρωμένου σώματος, την πνιγηρή και μουντή ατμόσφαιρα των υπόγειων χώρων. Ο φόβος για την εμφάνιση και τη διάδοση μολυσματικών ασθενειών (ψώρα) ήταν υπαρκτός, με τον επιδημιολογικό κίνδυνο να θέτει σε συναγερμό τις υπηρεσίες υγιεινής.

Οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης και η αναπόφευκτη κατάρρευση των κοινωνικών γραμμών στο εσωτερικό των καταφυγίων ήταν πέρα από σύνορα και εθνικότητες. Στη Γερμανία μετά το δεύτερο εξάμηνο του 1943, όταν οι αεροπορικές επιδρομές αυξάνονταν σε

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σσ. 102-105.

¹⁷⁷ Στο Βερολίνο τον Ιανουάριο του 1944, και υπό συνθήκες ασφυκτικού συνωστισμού, τριάντα άνθρωποι ποδοπατήθηκαν μέχρι θανάτου στη Χέρμανπλατς, όταν τον Νοέμβριο άλλοι τριάντα πέντε έχασαν τη ζωή τους στην πόλη Βάνε-Αικελ, βλ. Evans, *Το Γ' Ράιχ στον πόλεμο*, σ. 456. Ανάλογο περιστατικό συνέβη στις 5 Αυγούστου 1941 στη Μόσχα, όταν ύστερα από ρίψη βαριάς βόμβας σε κεντρική πλατεία κάποιοι από τους πανικοβλημένους κατοίκους οι οποίοι έτρεξαν να εισέλθουν στον πλησιέστερο σταθμό του μετρό, γλίστρησαν στις σκάλες, τη στιγμή που άλλοι έπεσαν πάνω τους, με συνέπεια πολλοί να χάσουν τη ζωή τους, βλ. Braithwaite, *ό.π.*, σσ. 189-190. Στο ανατολικό Λονδίνο, στις 8 Μαρτίου 1943, στις υγρές και στενές σκάλες του υπόγειου σταθμού στο Bethnal Green καταγράφηκαν λόγω του συνωστισμού 173 νεκροί από το σύνολο των πεντακοσίων συγκεντρωμένων πολιτών, βλ. Calder, *ό.π.*, σσ. 338-339. Το πλέον οδυνηρό περιστατικό έλαβε χώρα στη Γένοβα στις 22 Οκτωβρίου 1942, όταν εξαιτίας του πανικού στην είσοδο τούνελ βρήκαν τον θάνατο τριακόσιοι σαράντα πολίτες, βλ. Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σ. 155.

¹⁷⁸ Gardiner, *ό.π.*, σσ. 25-43, 40.

αριθμό και ένταση, ακυρώθηκαν οι κανόνες τάξης και πειθαρχίας. Ο συνωστισμός ήταν απερίγραπτος και τα ελάχιστα συστήματα εξαερισμού αποδείχτηκαν ανεπαρκή. Στο Βερολίνο, όπου το 1945 ο αριθμός των συγκεντρωμένων κατοίκων ήταν τριπλάσιος της χωρητικότητας, δεν ήταν εφικτό να προσεγγίσουν την τουαλέτα ακόμα και αν η πόρτα παρέμενε ανοιχτή, ενώ γυναίκα παρέμεινε στο ίδιο σκαλοπάτι για έξι ημέρες.¹⁷⁹ Στην πράξη ματαιώθηκε κάθε έννοια οργάνωσης, με τους κοινωνικούς διαχωρισμούς να συνιστούν οριστικά παρελθόν: «Οι άνθρωποι, ένα συνοθύλευμα μεγαλοαστών και μικροαστών, καρυκευμένο με λίγους προλετάρους».¹⁸⁰

Δύο είναι οι παράμετροι που ξεχωρίζουν από την υπόγεια διαβίωση για τους κατοίκους των αστικών κέντρων. Η πρώτη σχετίζεται με τη νοοτροπία του ναζιστικού μηχανισμού, καθώς μετέφερε αβίαστα κάτω από τη γη τη φυλετική του κοσμοθεωρία. Τον Οκτώβριο του 1940 εμφανίστηκαν οι αρχικοί περιορισμοί για τους Εβραίους, οι οποίοι σταδιακά αυστηροποιήθηκαν, για να λάβουν τη μορφή του οριστικού αποκλεισμού προς τη λήξη του πολέμου. Το ίδιο συνέβη και με άλλες κοινωνικές ή εθνολογικές ομάδες (τσιγγάνοι, Σλάβοι εργάτες από την Ανατολή) που δε χωρούσαν στα «βιολογικά του πιστεύω», αν και τον Ιανουάριο του 1945 ο Göring επέτρεψε την είσοδο σε όσους διαδραμάτιζαν ζωτικό ρόλο για την πολεμική βιομηχανία. Στο διάστημα της σύρραξης η πρόσβαση επιτρεπόταν μόνο για εκείνους που διέθεταν την κάρτα εισόδου, η οποία ισοδυναμούσε με τεκμήριο ορθής πολιτικής συμπεριφοράς και «βιολογικής καθαρότητας».¹⁸¹

Η δεύτερη, έχει ως σημείο αναφοράς την κυβερνητική προσπάθεια τόσο στη δημοκρατία, όσο και στη δικτατορία, για να «ελέγξει» το ανθρώπινο δυναμικό, ώστε τα καταφύγια να μη μετατραπούν σε χώρους, όπου κυριαρχούσαν οι ανεδαφικές φήμες, η ηττοπάθεια, ο ανεξέλεγκτος φόβος, η κοινωνική διαμαρτυρία και η πολιτική αμφισβήτηση. Ο κρατικός μηχανισμός είχε επίγνωση της έντονης και δικαιολογημένης δυσφορίας των αστικών πληθυσμών για την ανεπαρκή αεραμυντική προστασία, μία συμπεριφορά η οποία θα μπορούσε να επιδεινωθεί μετά και τη δυσάρεστη εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Επιβλήθηκε, επομένως, μία «υπόγεια λογοκρισία» από στελέχη πιστά στην κυβέρνηση, τα οποία επιχειρούσαν μέσω της διαφώτισης ή και της σιωπής να ελέγξουν τα συναισθήματα των πολιτών και το περιεχόμενο των συζητήσεων, χωρίς να διστάζουν ακόμα και να επιβάλουν την προσωρινή ή την οριστική τους παύση.

¹⁷⁹ Beevor, *Berlin*, σσ. 3, 280-281.

¹⁸⁰ Ανώνυμη, *Μία γυναίκα στο Βερολίνο. Ημερολογιακές σημειώσεις από τις 20 Απριλίου έως τις 22 Ιουνίου 1945*, μετάφρ. Πελαγία Τσινάρη, Εκδόσεις Κέδρος, β' έκδ., Αθήνα 2007, σ. 19.

¹⁸¹ Evans, *Το Γ' Ράιχ στον πόλεμο*, σ. 457 και Süß, *ό.π.*, σσ. 309-311.

Άλλωστε, ο αρνητικός χαρακτήρας της συλλογικής ψυχολογίας ήταν παράγοντας ικανός να προκαλέσει αλυσιδωτές παρενέργειες μεταξύ των κατοίκων, επηρεάζοντας την προσπάθεια στα μετόπισθεν με την υπονόμηση του ηθικού, ενώ θα μπορούσε να αποδειχτεί επικίνδυνος και για τη διατήρηση των κυβερνήσεων στην εξουσία. Μόνο τυχαίο δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το γεγονός ότι ο βομβαρδισμός του Μπάκιγχαμ τον Σεπτέμβριο του 1940 έγινε δεκτός με ανακούφιση από τη βασιλική οικογένεια και την κυβέρνηση, αφού στα μάτια των ταλαιπωρημένων Λονδρέζων όλοι πλέον βρίσκονταν στην ίδια θέση.¹⁸²

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί ότι συχνά τα καταφύγια όχι μόνο δεν αποτέλεσαν χώρους προστασίας για την ανθρώπινη ζωή, αλλά διαμόρφωσαν τις «ιδανικές συνθήκες» για την απώλειά της. Η ανεπάρκεια ωφέλιμου χώρου, οι υψηλές θερμοκρασίες, η έλλειψη οξυγόνου, η είσοδος του καυτού εξωτερικού αέρα και των αναθυμιάσεων, ο συνωστισμός, ο αναπόφευκτος πανικός και οι σκηνές αλλοφροσύνης, τα μετέτρεψαν σε μαζικούς χώρους θανάτου και φρίκης. Στο Αμβούργο και στο Κάσελ το 70-80% των αεροπορικών θυμάτων βρήκε τον θάνατο από ασφυξία, με τους Αμερικανούς να υπολογίζουν ότι στη Γερμανία οι θάνατοι από βομβαρδισμούς σε ποσοστό 60-70% οφείλονταν στις δηλητηριάσεις μονοξειδίου του άνθρακα. Ήταν τόσο μεγάλη η απορρόφηση των υψηλών θερμοκρασιών από τα δομικά υλικά των κτηρίων, ώστε η ανάσυρση των πτωμάτων γινόταν μετά την παρέλευση αρκετών ημερών, τη στιγμή που τα γερμανικά σωστικά συνεργεία, όπως και όσα αποτελούνταν από αιχμαλώτους πολέμου των ανατολικών χωρών ή φυλακισμένους των στρατοπέδων συγκέντρωσης, διεκπεραίωσαν τη μακάβρια διαδικασία αποκλειστικά υπό την επίρεια αλκοόλ.¹⁸³

Στις εμπόλεμες χώρες η συσκότιση αναδείχτηκε ένας από τους βασικότερους παράγοντες για την αντιαεροπορική ασφάλεια. Οι απαγορεύσεις για οικίες, τροχοφόρα, επιχειρήσεις, είχαν καθολική ισχύ, με τους παραβάτες να αντιμετωπίζουν την επιβολή ποινών. Η κοινωνική συμμόρφωση υπήρξε προϊόν του φόβου για τις εναέριες επιδρομές και του έντονου αισθήματος της απειλής για τις αστικές κοινωνίες, παράλληλα, όμως, αναβαθμίστηκε σε κριτήριο για τον δείκτη του ατομικού ή συλλογικού πατριωτισμού, αδιάψευστο μάρτυρα της συνδρομής στην ένοπλη προσπάθεια.

Η παράμετρος που κυρίως αναδείχτηκε, ήταν η προστασία της «κοινότητας», με την απουσία του φωτός να μετατρέπεται σε «τεκμήριο ευθύνης» απέναντι στο σύνολο, ενώ η παρουσία του ισοδυναμούσε με διαρκή κίνδυνο για την ύπαρξή της. Το 1938 ο Άγγλος επιστήμονας John Haldane σημείωνε σε βιβλίο του: «Αν χάσω τη μάσκα μου ή αν ανέβω

¹⁸² Gardiner, *ό.π.*, σσ. 25-34, 40.

¹⁸³ Φρίντριχ, *ό.π.*, σσ. 503-504, 513, 517, 573-575.

στην ταρατσα στη διάρκεια του συναγερμού βάζω σε κίνδυνο μόνο τη ζωή μου. Αλλά αν αφήσω ένα αναμμένο φως [...] βάζω σε κίνδυνο τον βασιλιά στο Μπάκιγχαμ ή τον πρωθυπουργό στη Downing Street».¹⁸⁴ Η έννοια της «κοινότητας» είχε τόσο έντονα αφομοιωθεί στη Βρετανία, ώστε, και όταν ακόμα οι περιορισμοί χαλάρωσαν τον Σεπτέμβριο του 1944, οι κάτοικοι παρέμεναν διστακτικοί και τους δέχτηκαν με έλλειψη ενθουσιασμού, όπως αναδεικνύει μία αναφορά στον Τύπο: «Δεν είναι ωραία. Είχαμε τόσο συνηθίσει τη συσκότιση. Η έλλειψη κουρτινών [...] στα παράθυρα μάς έκανε να αισθανόμαστε τόσο ένοχοι, γυμνοί και απροστάτευτοι, ώστε έπρεπε να τις τοποθετήσω ξανά [...]».¹⁸⁵

Στην Αγγλία οι περιορισμοί στη χρήση του ιδιωτικού και δημόσιου φωτισμού, σύμφωνα με έρευνα της Mass Observation το φθινόπωρο του 1939, ήταν το πιο ενοχλητικό και ανεπιθύμητο στοιχείο στην αστική καθημερινότητα, αν και προς τα τέλη του 1940 παρατηρήθηκε χαλάρωση στην εφαρμογή τους. Αυτό ερμηνεύει και το γεγονός ότι μόνο το 1940 καταγράφηκαν στη χώρα 300.000 παραβάσεις, οι οποίες σε σύγκριση με τη Γερμανία, είχαν πολύ πιο επιεική αντιμετώπιση.¹⁸⁶ Στο Γ' Ράιχ οι επιτηρητές ήταν κυρίως κομματικοί αξιωματούχοι, όταν ο Hitler το 1940 έδωσε διαταγή οι παραβάτες να στερούνται το ηλεκτρικό ρεύμα για τουλάχιστον οκτώ ημέρες.¹⁸⁷

Η Μόσχα με τη σειρά της βυθίστηκε στο σκοτάδι από την έναρξη του πολέμου μέχρι τον Απρίλιο του 1945. Τον ρόλο του επόπτη ανέλαβε η αστυνομία και οι στρατιωτικοί περίπολοι, με τον θόρυβο από τα πέταλα των αλόγων να διατηρούνται μεταπολεμικά στις αναμνήσεις των κατοίκων. Επιπλέον, καταβλήθηκε προσπάθεια, για να δημιουργηθούν συνθήκες καμουφλάζ με σκούρο χρώμα στα κεντρικά κτήρια της πόλης, αν και αναφορές από την NKVD επεσήμαναν, ωστόσο, τον αναποτελεσματικό της χαρακτήρα.¹⁸⁸

Στην Ιταλία η εφαρμογή της συσκότισης υπήρξε προβληματική. Η συνθηκολόγηση της Γαλλίας, που στερούσε από τη RAF τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει τα αεροδρόμιά της, σε συνδυασμό με τους εντεινόμενους βρετανικούς βομβαρδισμούς των γερμανικών πόλεων, έπεισαν τους κατοίκους ότι η χώρα δε συνιστούσε προτεραιότητα για τη συμμαχική αεροπορία, οδηγώντας σε μεγαλύτερη κοινωνική απειθαρχία. Στο βόρειο και στο νότιο τμήμα (Μιλάνο, Μπάρι, Πάδουα, Φλωρεντία, Βενετία) σημειώνονταν κρούσματα μη συμμόρφωσης στους περιορισμούς, τα οποία ήταν συχνότερα στην ύπαιθρο. Η συνεχής επιτήρηση από τους αστυνομικούς, τα μέλη της Unione Nazionale Protezione Antiaerea και

¹⁸⁴ Wiggan, "The Blackout and the Idea of Community in Britain and German", σ. 48.

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σσ. 54-56.

¹⁸⁶ Süß, *ό.π.*, σσ. 150-151.

¹⁸⁷ Wiggan, "The Blackout and the Idea of Community in Britain and German", σ. 53.

¹⁸⁸ Braithwaite, *ό.π.*, σσ. 190-191.

η δημοσίευση των προστίμων στις εφημερίδες δεν είχαν ουσιαστικό αντίκρισμα. Στην πρωτεύουσα, όπου τον Νοέμβριο του 1940 υπήρχε φως ακόμα και στα υπουργικά κτήρια, ένας πληροφοριοδότης-παρατηρητής του καθεστώτος ανέφερε χαρακτηριστικά: «Η συσκότιση είναι ένας μύθος».¹⁸⁹

Η αστική αραίωση λειτούργησε ως ένα από τα πιο δραστικά μέσα για την αντιμετώπιση των αεροπορικών συνεπειών, ανακουφίζοντας τις κυβερνήσεις στο δύσκολο έργο της κατασκευής κοινόχρηστων καταφυγίων. Βασικό κριτήριο για την απομάκρυνση των πολιτών αναδείχτηκε ο δείκτης συνδρομής στην πολεμική βιομηχανία-παραγωγή, με την προτεραιότητα να δίνεται στις μητέρες, κυρίως στα παιδιά, αλλά και σε όσους αντιμετώπιζαν προβλήματα αναπηρίας. Αν και ο βαθμός της κρατικής οργάνωσης και ο υποχρεωτικός ή μη χαρακτήρας της εκκένωσης ήταν διαφορετικοί από χώρα σε χώρα, η αναγκαστική συνάντηση ετεροτήτων, όπως οριοθετήθηκε από το διαφορετικό οικονομικό, κοινωνικό, μορφωτικό επίπεδο και τις αποκλίνουσες θρησκευτικές και πολιτικές αντιλήψεις, προκάλεσε προβλήματα στη συνύπαρξή τους, φέρνοντας στην επιφάνεια προϋπάρχουσες διαχωριστικές γραμμές και προκαταλήψεις.

Στη Βρετανία, η οποία γνώρισε διαδοχικά κύματα αραίωσης, στις πρώτες τέσσερις ημέρες μετά την έναρξη του πολέμου μετακινήθηκαν προς την ύπαιθρο περίπου 1.5 εκατομμύριο πολίτες, ενώ υπολογίζεται και ένας αριθμός 500.000 που δεν καταχωρήθηκαν στις επίσημες στατιστικές. Όμως, μέχρι τον Ιανουάριο του 1940 περισσότερο από το 1/3 επέλεξε τον δρόμο της επιστροφής στα αστικά κέντρα, αφού ως τον Μάιο μόνο ένας στους πέντε γονείς είχε εκδηλώσει ενδιαφέρον να απομακρύνει τα παιδιά στο ενδεχόμενο αεροπορικών επιδρομών. Ήταν μία εξέλιξη που οφειλόταν κυρίως στον μη υποχρεωτικό χαρακτήρα της εκκένωσης, παρά το γεγονός ότι πραγματοποιήθηκε κυβερνητική εκστρατεία με αποδέκτη τις μητέρες, ώστε να συνειδητοποιήσουν τους κινδύνους που συνεπαγόταν η επιστροφή των παιδιών στις πόλεις, παρατείνοντας την παραμονή τους στην ύπαιθρο.¹⁹⁰

Το 1940, και με αφορμή τον κίνδυνο για γερμανική απόβαση, πραγματοποιήθηκε εκ νέου εκκένωση, η οποία ήταν μικρότερη από την αντίστοιχη του προηγούμενου έτους, με το ενδεχόμενο της αποστολής των παιδιών στο εξωτερικό (Καναδάς, Νότια Ροδεσία), ανεξάρτητα από τις κυβερνητικές ενστάσεις, να αποσπά την προσοχή της κοινής γνώμης. Στο τρίμηνο Ιουλίου- Αυγούστου 1944 έλαβε χώρα μία ακόμα απομάκρυνση υπό την πίεση των ιπτάμενων βομβών V1-V2 και τον φόβο για τα «μαγικά όπλα» του Hitler, που είχαν επιδράσει αρνητικά στο ηθικό. Υπολογίζεται ότι ο αριθμός των πολιτών που μετακινήθηκαν

¹⁸⁹ Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σσ. 186-187.

¹⁹⁰ Summers, *ό.π.*, σσ. 9, 17, 24-28.

από τις βρετανικές πόλεις προς την ύπαιθρο στη διάρκεια του πολέμου ανέρχεται σε 3.5 εκατομμύρια.¹⁹¹

Στη Γερμανία η 1^η Σεπτεμβρίου 1939 βρήκε τη χώρα χωρίς οργανωμένο πλάνο για την αστική αραίωση, με βασικότερο παράγοντα την υπερβολική εμπιστοσύνη του καθεστώτος στην ικανότητα της Luftwaffe να υπερασπίσει τον εναέριο χώρο. Όταν αυτή ξεκίνησε, δεν είχε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα λόγω του εθελοντικού χαρακτήρα και της απροθυμίας που έδειξαν οι περισσότερες οικογένειες στο ενδεχόμενο να αποχωριστούν τα παιδιά τους. Στις 27 Σεπτεμβρίου 1940 ο Martin Bormann, γραμματέας του κόμματος, ανακοίνωσε το πρόγραμμα «Μεταφορά των παιδιών στην ύπαιθρο» (Kinderlandverschickung ή KLV). Κομβικό ρόλο στην οργάνωσή του διαδραμάτισε ο Baldur von Schirach, επικεφαλής της χιτλερικής νεολαίας, με τη συνδρομή της τελευταίας και της εθνικοσοσιαλιστικής πρόνοιας. Στους δύο πρώτους μήνες εφαρμογής του σχεδίου εκτιμάται ότι από το Βερολίνο και το Αμβούργο μετακινήθηκαν 190.000 παιδιά, ένας αριθμός που μέχρι τον Ιούνιο του 1941 ανήλθε στις 620.000.¹⁹²

Αλλά και η πρωτεύουσα τον Αύγουστο του 1943 γνώρισε ισχυρό κύμα εκκένωσης. Ο Goebbels ζήτησε τη μετακίνηση των πολιτών, ενέργεια που έσπειρε πανικό στις τάξεις του πληθυσμού, πυροδοτώντας το εφιαλτικό σενάριο για εναέρια «αμβουργοποίηση» του Βερολίνου. Μέχρι τον Μάρτιο του 1944 είχαν απομακρυνθεί 1.200.000 κάτοικοι, μειώνοντας τον πληθυσμό από τα 4 εκατομμύρια στα 2.8, όταν ως το τέλος του έτους ο αριθμός των κατοίκων που σε εθνικό επίπεδο εγκατέλειψε τις πόλεις ξεπέρασε τα 6 εκατομμύρια. Το 78% από αυτούς το έκαναν με τη βοήθεια των μαζικών οργανισμών του κόμματος, ενώ σημαντική αναδείχτηκε και η συνδρομή της καθολικής εκκλησίας, παρά τις αρχικές ενστάσεις της για το KLV. Και στη Γερμανία καταγράφηκαν περιπτώσεις απρόθυμων οικογενειών να φιλοξενήσουν παιδιά, με τη συνάντηση των ετεροτήτων να αποδεικνύεται δύσκολη και άβολη διαδικασία. Επανήλθαν στην επιφάνεια πολιτιστικές, θρησκευτικές, οικονομικές και κοινωνικές αποκλίσεις, τις οποίες δεν μπόρεσε να αμβλύνει ούτε ο πόλεμος, διαδικασία που είχε ως συνέπεια το πρόγραμμα της διασποράς να μη μετατραπεί τελικά σε νίκη της εθνικής κοινότητας, κατάληξη που θα ισοδυναμούσε με θρίαμβο για το καθεστώς.¹⁹³

Στη Μόσχα, η μετακίνηση των παιδιών είχε διάρκεια από τις πρώτες εβδομάδες του πολέμου μέχρι τον Δεκέμβριο του 1941. Αρχικά, οδηγήθηκαν στην περιφέρειά της, αλλά,

¹⁹¹ Στο ίδιο, σσ. 28-35.

¹⁹² Stargardt, *ό.π.*, σσ. 114-115.

¹⁹³ Στο ίδιο, σσ. 372, 396-402.

καθώς δεν ήταν σε απόσταση ασφάλειας από την εμβέλεια των γερμανικών αεροπλάνων, αποτέλεσαν στόχο επιθέσεων, τη στιγμή που τα υπόλοιπα κατευθύνθηκαν στον Βόλγα, στα Ουράλια και στην κεντρική Ασία. Τον Οκτώβριο, και με τους Γερμανούς να πλησιάζουν, επιταχύνθηκε η απομάκρυνσή των γυναικών που δεν πρόσφεραν στην πολεμική προσπάθεια, όπως και των παιδιών τους, αφού μόνο στις 11 Οκτωβρίου 300.000 μεταφέρθηκαν με αεροπλάνα.¹⁹⁴

Στο Στάλινγκραντ, από τις 25 Αυγούστου ως τις 14 Σεπτεμβρίου 1942 απομακρύνθηκαν 315.000 κάτοικοι, αν και από τα μέσα Ιουλίου είχαν φύγει πολλές από τις οικογένειες των στρατιωτικών διοικητών και της τοπικής ελίτ. Η απόφαση δεν υπαγορεύτηκε από ανθρωπιστικούς λόγους, αφού πρυτάνευσε η αναγκαιότητα να διασωθούν οι ελάχιστες πηγές τροφίμων στην πόλη. Προτεραιότητα δόθηκε στο επιστημονικό και εργατικό δυναμικό, των οποίων τα εργοστάσια είχαν καταστραφεί, με τη σοβιετική ηγεσία να αντιτίθεται στη μεγάλη έκτασης διασπορά, θεωρώντας πως θα ενίσχυε το κλίμα ηττοπάθειας. Η εκκένωση έγινε υπό δύσκολες συνθήκες, καθώς στις 27 Αυγούστου ένα από τα τρία υπερφορτωμένα πλοία μεταφοράς στον Βόλγα υπέστη σημαντικές ζημιές, με αποτέλεσμα να σωθούν μόνο 186 από τους 1.200 επιβαίνοντες.¹⁹⁵

Στο Λένινγκραντ η μεταφορά των παιδιών ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1941. Διακρινόταν από τον υποχρεωτικό της χαρακτήρα για όσα ήταν κάτω των 14 ετών, όμως, η έλλειψη οργανωμένου σχεδίου και η καθυστέρηση στην υλοποίηση της απόφασης αποδείχτηκαν μοιραίες. Η προσπάθεια καταδικάστηκε σε αποτυχία, με τις μητέρες να αρνούνται να συνεχίσουν την εκκένωση, ενώ οι κάτοικοι εξέφραζαν με έντονο τρόπο αμφιβολίες για την ικανότητα των αρχών να διαχειριστούν την έκτακτη κατάσταση. Η ταχύτατη προέλαση της Wehrmacht συνέπεσε στις κατασκηνώσεις των περιοχών, όπου οι αρχές τα είχαν κατευθύνει, με συνέπεια τον βομβαρδισμό των τρένων μεταφοράς και τον εγκλωβισμό περίπου 500.000 από αυτών στην πολιορκημένη πόλη.¹⁹⁶

Στην Ιταλία η μεταφορά των παιδιών ηλικίας 6-14 ετών έγινε υπό την επίβλεψη της φασιστικής νεολαίας, ένας παράγοντας που ωστόσο δε στάθηκε ικανός να λύσει τα προβλήματα, όπως οριοθετούνταν από την έλλειψη κατάλληλων χώρων στέγασης και των μέσων που ήταν απαραίτητα για τη διαμονή (κλίνες, κουβέρτες, στρώματα). Για να ξεπεραστούν οι δυσκολίες το καθεστώς αποφάσισε να καταβάλει ημερήσια οικονομική ενίσχυση σε όσες οικογένειες εκδήλωναν την πρόθεση να δεχτούν παιδιά. Σε αυτό το

¹⁹⁴ Braithwaite, *ό.π.*, σσ. 261-263.

¹⁹⁵ Hellbeck, *ό.π.*, σσ. 86-89.

¹⁹⁶ Τζονς, *ό.π.*, σσ. 183-194.

πλαίσιο, υπήρξε ανταπόκριση από τον αποδυναμωμένο αριθμητικά αγροτικό κόσμο, αφού έτσι θα εξασφαλιζόταν ανθρώπινο δυναμικό για τις γεωργικές εργασίες. Υπολογίζεται ότι από τον Νοέμβριο του 1942 ως τον Δεκέμβριο του 1943 η ύπαιθρος φιλοξένησε τουλάχιστον 5.640 παιδιά από τη Γένοβα, το Μιλάνο και το Τορίνο.¹⁹⁷

Σε όλα τα εμπόλεμα κράτη η αντιαεροπορική προστασία μετατράπηκε σε καθοριστικό παράγοντα της ένοπλης προσπάθειας. Η προστασία της ανθρώπινης ζωής και ο περιορισμός των έμψυχων απωλειών υπήρξαν οι βασικές προτεραιότητες των κυβερνήσεων στην επιδίωξή τους να διατηρήσουν ενωμένο και πειθαρχημένο το εσωτερικό μέτωπο απέναντι στην εναέρια πρόκληση. Ο μεγαλύτερος όμως φόβος αφορούσε το επίπεδο της συλλογικής ψυχολογίας, με το «νέο όπλο» να φαντάζει ως το στοιχείο-κλειδί που θα μπορούσε να οδηγήσει στον μη διαχειρίσιμο κλονισμό της, συμπαρασύροντας έτσι και τον ένοπλο αγώνα στο σύνολό του.

¹⁹⁷ Cortesi, “Evacuation in Italy during the Second World War: Evolution and Management”, σσ. 67-68, 72.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

Η ΕΜΠΟΛΕΜΗ ΑΣΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

α) Δοκιμασία και μεταπτώσεις

Οι ιταλικοί και από τον Απρίλιο του 1941 γερμανικοί βομβαρδισμοί δοκίμασαν στον μέγιστο βαθμό τα ψυχικά αποθέματα των αστικών πληθυσμών, τα οποία από την έναρξη της παγκόσμιας σύρραξης είχαν μετατραπεί σε έναν από τους κύριους στόχους του εναέριου πολέμου. Η αγωνία, οι συνεχείς προκλήσεις με επίκεντρο τις εσωτερικές αντοχές και οι απότομες εναλλαγές αποτέλεσαν κοινό τόπο για το ηθικό των εμπόλεμων κοινωνιών, φέρνοντας στην επιφάνεια, και για την ελληνική περίπτωση, μία σειρά ερωτημάτων. Σε ποιο ποσοστό επηρεάστηκε το φρόνημα στις πόλεις από τις αεροπορικές επιδρομές; Ποιοι παράγοντες επέδρασαν θετικά ή αρνητικά στην καθημερινή διαμόρφωσή του; Καταγράφηκαν οι συνθήκες εκείνες που θα νομιμοποιούσαν τη χρήση του όρου «κατάρρευση ηθικού»; Ποιο στοιχείο λειτούργησε καταλυτικά για τη στήριξη της δοκιμαζόμενης από την εναέρια βία συλλογικής ψυχολογίας;

Ανεξάρτητα από τις ενέργειες που έλαβαν χώρα προπολεμικά για την αεραμυντική προετοιμασία, με κεντρικό άξονα την πεποίθηση πως «η διαφώτιση ελαχιστοποιεί τον φόβο», η πραγματικότητα αποδείχτηκε διαφορετική. «Το ‘σοκ’ που πάθαμε ως πρωτάρηδες στα αεροπορικά πλήγματα ήταν τέτοιο, που όλοι συγκλονισθήκαμε».¹ Το παρατεταμένο, ανατριχιαστικό και επαναλαμβανόμενο σφύριγμα των σειρήνων, ο θόρυβος των εχθρικών αεροπλάνων, ο ήχος από τις βόμβες και την κατάρρευση των κτηρίων, οι πρωτόγνωρες εικόνες των νεκρών και των πτωμάτων στους δρόμους, η αίσθηση του χάους και της απόγνωσης, διαμόρφωσαν και στην Ελλάδα τις κατάλληλες προϋποθέσεις, ώστε να κλονιστεί βαθμιαία το φρόνημα των αστικών κοινωνιών.

Η παραπάνω εξέλιξη μπορούσε να αποδειχτεί πιο επικίνδυνη στην πορεία της αναμέτρησης, καθώς αφορούσε πληθυσμούς χωρίς προηγούμενη εμπειρία εναέριων προσβολών, αυξάνοντας τις πιθανότητες εκδήλωσης του πιο εφιαλτικού σεναρίου για το εσωτερικό μέτωπο, που δεν ήταν άλλο από την επικράτηση πανικού και κλίματος ηττοπάθειας. Ο Γιώργος Βαφόπουλος στη βομβαρδισμένη Θεσσαλονίκη βίωσε τη διαλυτική

¹ Λεωνίδας Δ. Ντάσιος, *Μνήμες από την Εθνική Αντίσταση και τον Εμφύλιο Πόλεμο 1940-1950*, Βόλος 2000, σ. 29.

του δύναμη: «Οι καταστροφές κ' οι νεκροί των πρώτων τριών βομβαρδισμών είχαν κορυφώσει τον τρόμο του πανικού. [...] Ο πανικός όρμησε μέσα στην ψυχή μου και μ' έβαλε κάτω από την τυραννική εξουσία του [...] είναι ένα αίσθημα ανεμμήνευτο, που δεν υπακούει σε κανένα κανόνα λογικής [...] είναι μιά τρέλλα, που διαρκεί όσο ακριβώς διαρκεί και το γεγονός που την προκάλεσε».²

Η στήριξη της αστικής ψυχολογίας θα μετατρέποταν, επομένως, στην εμπόλεμη περίοδο σε μία διαδικασία κρίσιμη, ευμετάβλητη και με αυξημένο συντελεστή δυσκολίας, εξαρτημένη από εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες, με την παρουσία των χώρων προστασίας να διαδραματίζει από την πρώτη στιγμή σημαίνοντα ρόλο. Τη συγκεκριμένη παράμετρο αναγνώρισε και το υφυπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας (ΥΔΑ), όταν υπογράμμισε ότι το ακμαίο ηθικό συνδεόταν άμεσα με την ποιότητα της παθητικής άμυνας απέναντι στις εναέριες επιδρομές,³ αναφέροντας χαρακτηριστικά για την περίπτωση της Λάρισας: «Ενδείκνυται η κατασκευή ειδικών καταφυγίων εκτός των λόγων πλήρους ασφαλείας, αλλά και δια λόγους ψυχολογικούς [...]».⁴ Σε τηλεγράφημα μάλιστα που η νομαρχία Κέρκυρας απέστειλε προς τον Μεταξά τόνιζε ότι η κατασκευή καταφυγίων, σε συνδυασμό με την ύπαρξη στο εσωτερικό ηλεκτροφωτισμού και αξιοπρεπών συνθηκών υγιεινής, ενίσχυσαν το ηθικό της τοπικής κοινωνίας,⁵ ενώ για το ίδιο ζήτημα, η Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης ανέφερε:

«Η υπάρχουσα δυσαναλογία μεταξύ αριθμού κατοίκων και υπαρχόντων μέσων προστασίας του είναι τοιαύτη ώστε να δημιουργήται κατά τας αεροπορικές εχθρικές επιδρομάς σύγχυσις και ταραχή ων ο αντίκτυπος είναι άμεσος και οδυνηρός επί της ζωής των κατοίκων, του ηθικού αυτών, της τάξεως [...]. Εκ του βαθμού προστασίας του πληθυσμού εξαρτάται [...] η διατήρησις εις υψηλόν επίπεδον του ηθικού αυτού [...]».⁶

Επιπρόσθετα, τον Ιανουάριο επεσήμανε ότι η έλλειψη καταφυγίων υπονόμει το αίσθημα ασφάλειας και κατά λογική αναγκαιότητα «[...] τον σπουδαιότερον σημερινό πολεμικόν σκοπόν, την διατήρησιν εις υψηλόν επίπεδον του ηθικού των κατοίκων [...]», το

² Βαφόπουλος, *ό.π.*, σσ. 124-125.

³ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας, προς τας Αρχάς Παθητικής Αεραμύνης, Αριθ. 28/17/5, Αθήνα, 7 Δεκεμβρίου 1940, σ. 3.

⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 765/Ζ/1: Υφυπουργείον Δημ. Ασφαλείας, Τμήμα Παθητικής Αεραμύνης, «Περί των γενικών παρατηρήσεων εκ των βομβαρδισμών», σ. 1.

⁵ *Ακρόπολις*, 13 Δεκεμβρίου 1940.

⁶ ΚΙΘ, 1941, φάκ. 14, 5^{ος} υποφάκ.: «Αντίγραφον Αποφάσεως Διοικούσης Επιτροπής», Αριθ. απόφ. 74 της 4^{ης} Μαρτίου 1941.

οποίο είχε καίρια σημασία για την ομαλή λειτουργία του εμπορίου και της βιομηχανίας μιας πόλης με βαρύτητα για την ένοπλη προσπάθεια.⁷

Η παρουσία επαρκών μέσων για την αεροπροστασία κρινόταν άλλωστε επιβεβλημένη, από τη στιγμή που η κυβέρνηση τον Δεκέμβριο γνωστοποίησε την αδυναμία-άρνησή της να αποσπάσει από τη ζώνη των επιχειρήσεων μέσα ενεργούς αεράμυνας και να τα διαθέσει στους δοκιμαζόμενους αστικούς πληθυσμούς:

«Μας ζητούν απ' ωρισμένας πόλεις την αποστολήν ενεργών αντιαεροπορικών μέσων (πυρ/κού, αεροπλάνων διώξεως κλπ.) προς αντιμετώπισιν της εχθρικής αεροπορίας. Τούτο δεν είναι δυνατόν να γίνη. [...] Αν αποσυρθούν τα ενεργά αντιαεροπορικά μέσα από τον μαχόμενον στρατόν, θα παράσχωμεν ίσως μικράν ανακούφισιν εις τους αμάχους, αλλά θ' αδυνατίσωμεν τον στρατόν μας [...]. Μέσα ενεργού αντιαεροπορικής αμύνης δεν πρόκειται να σταλούν πουθενά, εις καμίαν πόλιν, εκτός εάν λόγοι στρατιωτικοί επιβάλλουσι τούτο. [...].⁸

Υπό τις ασφυκτικές αυτές συνθήκες η πόλη της Κέρκυρας απέκτησε αντιαεροπορικό πυροβόλο στις αρχές Ιανουαρίου, ενώ στη διάρκεια του πολέμου το έλλειμμα έσπευσε να καλύψει ο οπλισμός των ναρκαλιευτικών «Στρυμών» και «Αλιάκμων» που συχνά αγυροβολούσαν σε διαφορετικές θέσεις, ώστε να διευκολύνεται η αντιαεροπορική τους δράση.⁹ Το Ρέθυμνο κλήθηκε να αντιμετωπίσει τις γερμανικές επιδρομές με μόνο δύο πολυβόλα, παρέχοντας έτσι τη δυνατότητα στη Luftwaffe να προσεγγίζει ανενόχλητη τις στέγες των οικιών σκορπώντας τον θάνατο και τον πανικό στους κατοίκους του.¹⁰

Οι προσπάθειες για την ενίσχυση της ανεπαρκούς αστικής ασφάλειας ήταν ωστόσο συνεχείς, όπως αναδεικνύουν οι εγγραφές των δημοτικών πρακτικών. Τον Μάρτιο, ο δήμος Πάτρας προχώρησε σε ισοπέδωση τμήματος λόφου για την εγκατάσταση αντιαεροπορικών πυροβόλων,¹¹ ενώ το ΥΔΑ συνιστούσε στις τοπικές αεραμυντικές αρχές να χρησιμοποιούν τα αυτόματα όπλα κάθε μορφής, παρέχοντας, έστω και με αυτό τον τρόπο, το πολυπόθητο

⁷ Στο ίδιο, φάκ. 2, 6^{ος} υποφάκ.: Διεύθυνσις Αστυνομίας Θεσσαλονίκης, προς τον Δήμον Θεσσαλονίκης, Αριθ. 30/8/41, Θεσσαλονίκη, 31 Ιανουαρίου 1941, σ. 2.

⁸ ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας, προς τας Αρχάς Παθητικής Αεραμύνης, Αριθ. 28/17/5, Αθήνα, 7 Δεκεμβρίου 1940, σ. 2.

⁹ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 50.

¹⁰ Μαγκριώτης, *ό.π.*, σ. 134. Η πενιχρότητα των μέσων ενεργούς αεράμυνας αναδεικνύεται και από την αδυναμία τους να παρέχουν κάλυψη στα αεροδρόμια της χώρας. Μόνο τέσσερα διέθεταν επαρκή προστασία (Τατόι, Ελευσίνα, Λάρισα, Σέδες-Θεσσαλονίκη), με τα υπόλοιπα να παραμένουν μερικώς εξοπλισμένα και ουσιαστικά ακάλυπτα, βλ. ΓΕΑ, *Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας*, σ. 127.

¹¹ ΔΒΠ, Πράξη 277 της 18ης Μαρτίου 1941.

αίσθημα προστασίας: «Να λάβητε φροντίδα [...] όπως όπου υπάρχουν αυτόματα όπλα (πολυβόλα ή οπλοπολυβόλα) να χρησιμοποιούνται εναντίον των εχθρικών αεροπλάνων [...] η χρήσις [...] απέβη δητώς αποτελεσματική και δια την αποτροπήν της αερεπιδρομής και δια την τόνωσιν του ηθικού των κατοίκων [...]».¹²

Η πτώση της αστικής ψυχολογίας επιβεβαιώθηκε στην πράξη με τη φυγή των κατοίκων από τις πόλεις. Σε όσες η εναέρια βία έδειξε το αποκρουστικό της πρόσωπο σημειώθηκαν υψηλά ποσοστά αραίωσης μέσα σε συνθήκες σύγχυσης και αταξίας. Μάταια οι αρμόδιες αρχές (αστυνομία, αυτοδιοίκηση), σαστισμένες και αυτές από την πρωτόγνωρη εμπειρία, προσπαθούσαν να τους καθησυχάσουν και να αναστρέψουν το ισχυρό ρεύμα εκκένωσης, αγωνιώντας για την ανεξέλεγκτη διεύρυνση του αριθμητικού του μεγέθους και τον ψυχολογικό αντίκτυπο των βομβαρδισμών στις «περιοχές υποδοχής». Ενδεικτικό της κρισιμότητας ήταν και το γεγονός ότι η πολιτειακή¹³ και πολιτική ηγεσία απηύθυνε διαγγέλματα προς τους κατοίκους των αστικών κέντρων, οι οποίοι δοκιμάστηκαν σκληρά από την ιταλική αεροπορία (Πάτρα, Θεσσαλονίκη, Κέρκυρα, Βόλος), σε μία προσπάθεια να ενισχύσουν το κλονισμένο ηθικό, εκφράζοντας τη βεβαιότητα για την τελική νίκη.¹⁴ Ειδικά στην αχαϊκή πρωτεύουσα, η κάμψη του φρονήματος ακόμα και στις τάξεις του στρατεύματος, η οποία στην πορεία επιτάθηκε από τη διάδοση φημών για ιταλικές αποβατικές επιχειρήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο, αποδείχτηκε τόσο σοβαρή, δρομολογώντας αλλαγές στην ηγεσία της 3^{ης} Μεραρχίας και του 12^{ου} Συντάγματος Πεζικού.¹⁵

Παρόμοιες σκηνές, μεγαλύτερης έκτασης και έντασης καταγράφηκαν μετά τη γερμανική εισβολή. Οι συνεχόμενοι, ακριβείς και πολύ πιο ισχυροί από τους αντίστοιχους ιταλικούς, βομβαρδισμοί της Luftwaffe, η ήχηση των σειρήνων σε εικοσιτετράωρη πλέον βάση, σε συνδυασμό με την κατάρρευση της ελληνοβρετανικής αμυντικής γραμμής, μετέτρεψαν σε μονόδρομο την απομάκρυνση του πληθυσμού. Στον Πειραιά, ούτε η επίσκεψη μελών της βασιλικής οικογένειας ούτε και η παραμονή στην πόλη κυβερνητικών στελεχών, όπως εκείνη του υπουργού Εργασίας, στάθηκαν ικανές να αντιστρέψουν την κατάσταση. «Έχει αρχίσει όμως μια ομαδική έξοδος. Κανείς δεν τους συγκρατεί. Όχι μόνο οι βομβόπληκτοι, αλλά κι οι άλλοι που δεν έχουν πληγεί ακόμη από τις γερμανικές επιθέσεις, παίρνουν το δρόμο για την Αθήνα [...]».¹⁶

¹² ΓΑΚ Ν. Ιωαννίνων, Αρχείο ΓΔΗ, 1940, φάκ. 1283/2: Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας, προς τας Αρχάς Παθητικής Αεραμύνης, Αριθ. 28/17/5, Αθήνα, 7 Δεκεμβρίου 1940, σ. 2.

¹³ *Η Νεολαία*, 8 (23 Νοεμβρίου 1940), 219.

¹⁴ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σσ. 363-366.

¹⁵ Κορόζης, *Οι Πόλεμοι 1940-41*, τόμ. Β', σ. 281.

¹⁶ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σσ. 124-125.

Ο δείκτης για το αστικό φρόνημα έδειξε να επιδεινώνεται ύστερα και από την αυτόβουλη απομάκρυνση πολλών δημοσίων υπαλλήλων από τις θέσεις τους, εξέλιξη που δρομολόγησε την άρση μονιμότητας με προσωπική παρέμβαση του Μεταξά. Η βεβιασμένη φυγή των κρατικών λειτουργών επηρέασε τους απλούς πολίτες, προκαλώντας απογοήτευση και οργή, αφού διαπίστωναν ότι οι αρμόδιοι και προπολεμικά εμφατικά προβαλλόμενοι ως ψύχραιμοι, υπεύθυνοι και ικανοί διαχειριστές μιας έκτακτης κατάστασης, αποδεικνύονταν στην πράξη κατώτεροι των προσδοκιών. Η συμπεριφορά των αρχών στην Κέρκυρα επιβεβαιώνει το έλλειμμα αξιοπιστίας, όταν οι ιταλικές εναέριες επιδρομές οδήγησαν σε φυγή τον νομάρχη Δ. Θεοφανόπουλο, αρχικά προς ασφαλείς τοποθεσίες έξω από την πόλη και λίγο αργότερα στην Αθήνα, από την οποία δεν επέστρεψε ποτέ. Η συμπεριφορά του υιοθετήθηκε μάλιστα από υπαλλήλους της υπηρεσίας, οι οποίοι εντοπίστηκαν στην ύπαιθρο του νησιού μετά την παρέλευση τριών ημερών. Ο αντικαταστάτης του, όμως, Ευστάθιος Διασάκος, απαίτησε την επιστροφή τους στο αστικό κέντρο, ενώ ο ίδιος, δίνοντας το παράδειγμα, δεν εγκατέλειψε το νομαρχιακό μέγαρο ακόμα και στο διάστημα των πιο σφοδρών βομβαρδισμών, μία στάση η οποία επέδρασε θετικά στην ψυχολογία των κατοίκων.¹⁷

Η επίπτωση στο ηθικό είχε επισημανθεί και στα δελτία διαφώτισης της ΕΟΝ: «[...] Διαδίδεται ότι πολλοί υπάλληλοι των βομβαρδισθεισών πόλεων φεύγουν από τας θέσεις των. Αυτό κλονίζει πολύ το ηθικόν του λαού».¹⁸ Εναρμονισμένο με τα νέα δεδομένα, το υπουργείο Οικονομικών συνέστησε η μεταφορά των υπηρεσιών του σε ιδιωτικά και δημόσια κτήρια για λόγους ασφάλειας να γίνεται με μεγάλη φειδώ, εξαιτίας του ψυχολογικού και οικονομικού αντίκτυπου που θα μπορούσε να έχει για τον πληθυσμό και το κράτος.¹⁹ Η «τραυματισμένη» αστική ψυχολογία επιβεβαιώνεται και από τις ημερήσιες αναφορές μελών της οργάνωσης. Οι κάτοικοι συνοικιών του Πειραιά, που δοκιμάστηκαν σκληρά από την ιταλική αεροπορία, φοβούμενοι χειρότερες εναέριες εξελίξεις, έτυχαν ιδιαίτερης «φροντίδας» από τα στελέχη της, ώστε να ενισχυθεί το εξασθενημένο ηθικό τους.²⁰ Πρόσθετος παράγοντας που θα μπορούσε να υπονομεύσει το φρόνημα ήταν και οι αγωνιώδεις συζητήσεις για την υποτιθέμενη έκταση των καταστροφών στις αερόπληκτες πόλεις

¹⁷ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 27, 53.

¹⁸ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: Περιφερειακή Διοίκηση Θηλέων Πρωτεύουσας [στο εξής ΠΔΘΠ], Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 1940.

¹⁹ ΓΑΚ Ν. Λάρισας, Αρχεία Δ/σης Α'θμιας Εκπ/σης Ν. Λάρισας, Β' Εκπ/κή Περιφέρεια, Εμπιστευτικά 1939-1975 (α), φάκ. «Εμπιστευτικών Εγγράφων 1939-1948»: Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθν. Παιδείας, προς την Γεν. Δ/ση Γραμμάτων και Καλών Τεχνών, απάσας τας Διευθύνσεις του Υπουργείου, Αριθ. 3166, Αθήνα, 18 Νοεμβρίου 1940, όπου συνημμένο το υπ' αριθμ. 289 έγγραφο του υπουργείου Οικονομικών.

²⁰ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, Αθήνα, 7 Νοεμβρίου 1940.

(Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Κέρκυρα),²¹ όπως και για τις παρενέργειες που ο πιθανός βομβαρδισμός της Ρώμης θα είχε στην περίπτωση της Αθήνας,²² τροφοδοτώντας σε υπερβολικό βαθμό την καλπάζουσα λαϊκή φαντασία.

Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στη δημοσιοποίηση ή όχι του αριθμού για τις έμψυχες απώλειες. Αν και στα πρώτα εικοσιτετράωρα τα ανακοινωθέντα από το ΓΕΣ και το ΥΔΑ περιλάμβαναν ακριβή στοιχεία, λίγες ημέρες αργότερα η συγκεκριμένη πρακτική έπαψε να υφίσταται. Ο αριθμός των νεκρών και των τραυματιών, αρχικά είχε χρησιμοποιηθεί ως προειδοποίηση για τη στάση υπευθυνότητας που έπρεπε να διακρίνει τους κατοίκους, αναζητώντας προστασία αμέσως με την ήχηση του συναγερμού, αλλά και στη διάρκεια των εναέριων επιδρομών. Τα ανακοινωθέντα του ΓΕΣ περιέχουν την τελευταία λεπτομερή αναφορά των απωλειών την 1^η Νοεμβρίου,²³ όταν από τις 3 του ίδιου μήνα και τα αντίστοιχα του ΥΔΑ περιορίστηκαν σε γενικόλογους χαρακτηρισμούς για τον αριθμό των θυμάτων («αρκετά», «ελάχιστα θύματα») και τις αερόπληκτες πόλεις («εβλήθη Θεσσαλική κωμόπολις»),²⁴ εξέλιξη που, σύμφωνα με την ΕΟΝ επιβαλλόταν από στρατιωτικούς λόγους, όπως ακριβώς έπρατταν και οι Άγγλοι. Το στοιχείο που κρίθηκε απαραίτητο ήταν οι αστικοί πληθυσμοί να «ευθυγραμιστούν» με το περιεχόμενο των επίσημων ανακοινωθέντων, ενώ διατυπωνόταν η σύσταση προς τα μέλη της οργάνωσης να εντείνουν τις προσπάθειές τους, ώστε οι πολίτες να απορρίπτουν τις ανυπόστατες διαδόσεις για την πορεία των επιχειρήσεων και τις καταστροφές-απώλειες στα αστικά κέντρα.²⁵

Ανάλογος προβληματισμός επικράτησε και στους κόλπους της κοινής γνώμης. Μέσα από τις αναφορές της ΕΟΝ αναδεικνύεται ότι αν και η δημοσιοποίηση των στοιχείων για τον πρώτο μήνα είχε ήδη εξάγει στον ύψιστο βαθμό τα αρνητικά της αισθήματα για τους Ιταλούς, την ίδια στιγμή εμφανιζόταν για το ίδιο ζήτημα διχασμένη. Άνθρωποι των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων πρότειναν τη φωτογράφιση των απωλειών και την αποστολή των αδιάσειστων αποδείξεων στο εξωτερικό, με σκοπό να εκθέσουν την εγκληματική τους συμπεριφορά, αν και μία τέτοια ενέργεια, σύμφωνα με όσους διέθεταν ανώτερο πνευματικό επίπεδο, θα μπορούσε να προκαλέσει κάμψη του ηθικού στο εσωτερικό μέτωπο.²⁶ Άλλος παράγοντας που ασκούσε τη δική του επίδραση στο αστικό φρόνημα ήταν και η αυξομείωση του ρυθμού στις αεροπορικές επιδρομές, αφού ο περιορισμός τους, που καταγράφηκε τον

²¹ Στο ίδιο: «Δελτίον Διαφωτίσεως 30^{ης} Νοεμβρίου της Υ.Θ. Αθηνών», σ. 2 και ΠΔΘΠ, «Παρατηρήσεις Συνεργάτιδος 3^{ου} Γραφείου», Αθήνα, 14 Νοεμβρίου 1940, σ. 1.

²² Στο ίδιο: ΠΔΘΠ, «ΥΘΑ», Αθήνα, 8 Νοεμβρίου 1940, σ. 2.

²³ *Σαράντα χρόνια αργότερα*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1980, σ. 210.

²⁴ *Θάρρος*, 3 Νοεμβρίου, 12 Νοεμβρίου 1940.

²⁵ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 22: Γενική Διεύθυνσις Εθνικής Διαπαιδαγωγίσεως, «Δελτίον υπ' αριθ. 5-8^{ης} Νοεμβρίου 1940», σσ. 4-5 και «Δελτίον Διαφωτίσεως και Συνθημάτων 4-11-1940», σ. 4.

²⁶ Στο ίδιο, φάκ 5: «4/12/40».

Νοέμβριο, λόγω των καιρικών συνθηκών και της δραστηριοποίησης της RAF, θεωρήθηκε «[...] εξαιρετικά ευοίωνον σημείον του αγώνος και το ηθικόν των κατοίκων σημαντικώς το ανεπτέρωσεν».²⁷

Υψηλές προσδοκίες διατηρούσε η κυβέρνηση και από τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς. Λίγες ημέρες μετά την 28^η Οκτωβρίου το υπουργείο Παιδείας τους ανέθεσε «[...] έργον υψίστης σημασίας δια τον ιερόν ημών Αγώνα [...] την ηθικήν άμυναν του εσωτερικού [...]». Οι εκπαιδευτικοί έπρεπε να διατηρήσουν και να μεταδώσουν την πίστη για τη νίκη, με την καλλιέργεια της αισιοδοξίας, της καρτερίας, εμψυχώνοντας και ενθαρρύνοντας τον πληθυσμό στα κοινόχρηστα καταφύγια, στις οικίες, σε κάθε είδους κοινωνική συγκέντρωση και στους εργασιακούς χώρους.²⁸ Ο θάνατος του Μεταξά αποτέλεσε την κατάλληλη αφορμή, ώστε το υπουργείο να υπενθυμίσει με έμφαση ότι το: «[...] ανατεθέν έργον της ηθικής ενισχύσεως των λαϊκών μαζών [...]» επιβαλλόταν να διεξαχθεί με ακόμα μεγαλύτερη ένταση εξαιτίας της απώλειας του «Μεγάλου Αρχηγού».²⁹

Η ψυχολογία του αεροπληκτου πληθυσμού ήταν ευάλωτη και στις διεθνείς πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις. Οποιαδήποτε θετική ή αρνητική έκβαση στο πεδίο της μάχης ή σε εκείνο της πολιτικής έδειχνε να τον ενδιαφέρει, επιφέροντας συνεχείς μεταπτώσεις στο ηθικό του, αφού είχε ταυτίσει τη διάρκεια της πρωτόγνωρης δοκιμασίας με την κατάληξη, κυρίως, των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Τα γεγονότα που ξεχώρισαν σχετίζονταν με την καταστροφή του μισού ιταλικού στόλου από τους Βρετανούς στον Τάραντα,³⁰ αλλά και την επίσκεψη στο Βερολίνο του Σοβιετικού υπουργού Εξωτερικών, Vyacheslav Molotov, διπλωματική ενέργεια που προκάλεσε ανησυχία για τις μελλοντικές προθέσεις της Γερμανίας και της Ρωσίας, απέναντι στον ελληνικό αγώνα.³¹ Επιπλέον, αφορούσαν την επανεκλογή του

²⁷ Στο ίδιο: ΠΔΘΠ, «ΥΘΠ», Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 1940.

²⁸ ΓΑΚ Ν. Λάρισας, Αρχεία Δ/σης Α'θμιας Εκπ/σης Ν. Λάρισας, Β' Εκπ/κή Περιφέρεια, Εμπιστευτικά 1939-1975 (α), φάκ. «Εμπιστευτικών εγγράφων 1939-1948»: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους κ.κ. Εκπαιδευτικούς λειτουργούς παντός βαθμού, Αριθ. 3042, Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 1940.

²⁹ Στο ίδιο: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους Έλληνας Εκπαιδευτικούς, Αριθ. 221, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1941.

³⁰ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, «Δελτίον Πληροφοριών Υ.Θ.Ν.», Αθήνα, 14 Νοεμβρίου 1940. Τη νύχτα της 12^{ης} Νοεμβρίου οι Βρετανοί εξαπέλυσαν επίθεση από αεροπλανοφόρο εναντίον της ναυτικής δύναμης στον Τάραντα, τον κύριο ναύσταθμο του ιταλικού στόλου, όπου επλήγησαν τρία θωρηκτά, εκ των οποίων το ένα αχρηστεύτηκε εντελώς, βλ. Gerhard L. Weinberg, *A World at Arms. A Global History of World War II*, Cambridge University Press, Cambridge 1994, σ. 210

³¹ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, Πειραιάς, 12 Νοεμβρίου 1940 και «Δελτίον Πληροφοριών Υ.Θ.Ν.». Η επίσκεψη του Molotov πραγματοποιήθηκε λίγους μήνες μετά τη σύναψη του «Συμφώνου μη επίθεσης». Υπογράφηκε στη Μόσχα στις 23 Αυγούστου 1939, μία εβδομάδα πριν από την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, από τον Γερμανό υπουργό Εξωτερικών Joachim von Ribbentrop και τον ομόλογό του Σοβιετικό. Το Σύμφωνο πλαισιώθηκε από το «Απόρρητον Πρόσθετον Πρωτόκολλον» (έγινε γνωστό μεταπολεμικά), σύμφωνα με το οποίο αποφασίστηκε ο διαμελισμός της Πολωνίας, ενώ παραχωρήθηκε στη Σοβιετική Ένωση ελευθερία κινήσεων στην Ανατολική Ευρώπη, θέτοντας στη σφαίρα επιρροής της τα Βαλτικά κράτη (Λιθουανία, Εσθονία, Λετονία), τη Φιλανδία και τη Βεσσαραβία, βλ. William L Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, τόμ. Α', The Folio Society, London 1995, σσ. 591-598.

Roosevelt στην προεδρία των ΗΠΑ, που ως διακηρυγμένος φίλος και σύμμαχος της Αγγλίας ενίσχυσε το αίσθημα ασφάλειας για τη μικρή βαλκανική χώρα,³² την αλλαγή στην ιταλική στρατιωτική ηγεσία, η οποία ερμηνεύτηκε ως αδυναμία-ομολογία για την απογοητευτική πορεία των στρατιωτικών επιχειρήσεων,³³ όπως και τη συνθηκολόγηση της Γιουγκοσλαβίας τον Απρίλιο του 1941.³⁴

Συνεχής ήταν η αγωνία και ο φόβος για τη στάση του Hitler, με τις συσσωρευμένες, ιταλικές ήττες στα αλβανικά βουνά να καθιστούν σχεδόν βέβαιη την εαρινή στρατιωτική επέμβαση του Γ' Ράιχ, σε μία προσπάθεια να διασώσει το γόητρο του Άξονα, προσφέροντας στήριξη στον ταπεινωμένο εταίρο του. Οι δυσσιώπες προοπτικές επαληθεύτηκαν τον Μάρτιο, επιδρώντας αρνητικά στην ψυχολογία, όπως αναφέρει και ο Αλέξανδρος Ζαούσης:

«Μόλις όμως άρχισαν τα μηχανοκίνητα των Ούννων να περνάνε το Δούναβη, το σκηνικό στην Αθήνα άλλαξε. Τα πρόσωπα σκοτεινίασαν. Εικόνες από την Πολωνία και τη Γαλλία ξαναζωντάνεψαν. Οι ηλικιωμένοι κούναγαν τα κεφάλια τους: 'Σας τα 'παμε εμείς, έτσι νομίζατε πως θα μας άφηναν οι Γερμανοί να νικάμε;' Μια σκιά έπεφτε σιγά σιγά πάνω στη χώρα. Ο παλμός έπεσε, οι συζητήσεις πύκνωσαν, η γκρίνια έγινε διαβρωτική».³⁵

Κομβικό ρόλο διαδραμάτισε και η βρετανική βοήθεια είτε με τη μορφή οικονομικής ενίσχυσης είτε με τη στρατιωτική της διάσταση. Άλλωστε, κάθε εμπόλεμη χώρα, πολύ περισσότερο μία μικρή σε γεωγραφική έκταση, πληθυσμό και θεωρητικά κατώτερη στρατιωτικά από τον επιτιθέμενο, διαχρονικά αναζητά την ηθική και υλική συμπαράσταση μιας μεγαλύτερης δύναμης, ώστε να συνεχίσει με αποφασιστικότητα την ένοπλη αναμέτρηση. Μετά τις 6 Νοεμβρίου, οι ειδήσεις για επίσημη δραστηριοποίηση της βρετανικής αεροπορίας (η πρώτη επίθεση στοχοποίησε το ιταλικό αεροδρομίο του Αυλώνα) τόνωσαν την ψυχολογία των αστικών πληθυσμών, λειτουργώντας στη συνείδησή τους ως «ασπίδα

³² ΓΑΚ Ν. Αττικής Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, Αθήνα, 8 Νοεμβρίου 1940, σ. 1 και Αθήνα, 9 Νοεμβρίου 1940. Τον Μάρτιο του 1941, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για την αμερικανική υποστήριξη, ο Roosevelt αναγορεύτηκε σε επίτιμο διδάκτορα της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ η οδός Ακαδημίας μετονομάστηκε προς τιμήν του, βλ. *Ακρόπολις*, 29 Μαρτίου 1941.

³³ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ 5: Υποδιοικήσις Θηλέων Αθηνών, «Δελτίον Διαφωτίσεως της 29^{ης} Νοεμβρίου 1940 της Υ.Θ.Α.», Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1940, σ. 1. Στις 26 Νοεμβρίου 1940 οδηγήθηκε σε παραίτηση ο στρατάρχης Pietro Badoglio, αρχηγός του Γενικού Επιτελείου, για να αντικατασταθεί στις 6 Δεκεμβρίου από τον στρατηγό Ugo Cavallero. Η επίρριψη των ευθυνών στους στρατιωτικούς εξυπηρετούσε πολιτικούς σκοπούς, καθώς προστάτευε τον Mussolini και το φασιστικό κόμμα από τη δυσμενή τροπή των επιχειρήσεων στο αλβανικό μέτωπο, βλ. Πράσκα, *ό.π.*, σσ. 284, 286.

³⁴ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 69-70.

³⁵ Ζαούσης, *ό.π.*, σσ. 46-47.

προστασίας» απέναντι στις ιταλικές επιδρομές, ικανή να περιορίσει τον φόβο και την έκταση των απωλειών.³⁶ Η «ανακουφιστική» προσφορά των Άγγλων συνεχίστηκε μέχρι και την ύστατη στιγμή, αφού λίγο μετά τη γερμανική εισβολή, όταν τα περιθώρια για την αναστροφή της στρατιωτικής κατάστασης περιορίστηκαν δραματικά, η παρουσία τους αποτελούσε το μοναδικό στήριγμα: «Κάτι πήγαιν' έλα των Εγγλέζων ψευτοτονώνανε για λίγο το ηθικό του κόσμου».³⁷

Δεν ήταν τυχαία η εξέλιξη ότι και στο επίπεδο της καθημερινότητας εκδηλώθηκε μία «βρετανομανία», η οποία εντατικοποιήθηκε μετά τις δηλώσεις συμπαράστασης από το Λονδίνο και τις επιτυχίες στα αλβανικά βουνά. Στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και στην Πάτρα οι εγγραφές στο Ινστιτούτο Αγγλικών Σπουδών από πολίτες κάθε ηλικίας και των δύο φύλων για εκμάθηση της αγγλικής γλώσσας ξεπέρασαν κάθε προηγούμενο, με συνέπεια να διατυπώνονται αιτήματα για αύξηση του αριθμού των ιδρυμάτων στην πρωτεύουσα και ίδρυση νέων σε μεγάλες πόλεις.³⁸

Στο πλαίσιο αυτό, οι Βρετανοί αεροπόροι εισέπρατταν εκδηλώσεις συμπάθειας από τους πολίτες στην Αθήνα και σε άλλα αστικά κέντρα,³⁹ οι οποίοι ήθελαν έτσι να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη για την έμπρακτη βοήθεια που πρόσφεραν και το συνακόλουθο αίσθημα εμπιστοσύνης που εμπεδωνόταν στη χώρα. Η πρώτη έμπυχη απώλεια της RAF στις 7 Νοεμβρίου 1940, ο λοχίας John Merrifield, συγκίνησε τον ελληνικό λαό,⁴⁰ αφού έγινε δέκτης τιμών από την πολιτεία, ενώ η κηδεία του πραγματοποιήθηκε δημοσία δαπάνη και αποδόθηκαν εξαιρετικές τιμές.⁴¹ Αλλά και ο διοικητής της βρετανικής αεροπορικής δύναμης στην Ελλάδα από τον Νοέμβριο του 1940 μέχρι τον Απρίλιο του 1941, υποπτέραρχος John Henry D' Albiac, σε μεταπολεμική αναφορά έκανε λόγο: «[...] δια την γενναιοφρονα

³⁶ Το πρώτο κλιμάκιο της RAF αναπτύχθηκε στην Ελευσίνα στις 3 Νοεμβρίου, βλ. Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (έκδ.), *Ελληνοϊταλικός πόλεμος. Ιταλική εισβολή, 28 Οκτωβρίου μέχρι 17 Νοεμβρίου 1940*, Αθήνα [χ.χ.έ.], σ. 256. Ενισχύθηκε στα μέσα Φεβρουαρίου 1941 με την άφιξη έξι βαρέων βομβαρδιστικών τύπου Wellington και μίας μοίρας καταδιωκτικών από δεκαοκτώ αεροσκάφη Hurricane, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ (έκδ.), *Χειμερινά επιχειρήσεις-Ιταλική επίθεση Μαρτίου*, Αθήνα 1960, σ. 162. Η δράση του περιλάμβανε περιπολίες με ή χωρίς εχθρική εμπλοκή και βομβαρδισμούς στόχων στρατιωτικής σημασίας (γέφυρες, αεροδρόμια, λιμάνια στα αλβανικά παράλια και στην ενδοχώρα). Η τελευταία επέμβαση έλαβε χώρα στις 14 Απριλίου 1941 και αφορούσε περιπολία-προστασία με εχθρική εμπλοκή στη γεωγραφική περιοχή Κοζάνης, Βέροιας, Αυλώνα, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 680/Α/2: Γενικών Επιτελείων Στρατού/Υπηρεσία Πολεμικής Εκθέσεως, «Δράσις της Αγγλικής Αεροπορίας εν Ελλάδι».

³⁷ Ζαούσης, *ό.π.*, σσ. 46-47.

³⁸ *Ακρόπολις*, 12 Νοεμβρίου 1940.

³⁹ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: «Παρατηρήσεις της Συνεργατίδος του 3^{ου} Γραφείου», σ. 1 και *Θάρρος*, 20 Νοεμβρίου 1940.

⁴⁰ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, Αθήνα, 8 Νοεμβρίου 1940.

⁴¹ Χατζηπατέρας-Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40-41*, σ. 312.

φιλοξενία και φιλία, ήτις επεφυλάχθη προς ημάς, υπό των Ελλήνων, εις πάσας τας εκδηλώσεις της ζωής».⁴²

Η θρησκευτική παραμυθία με τη σειρά της συνέβαλε στην ενίσχυση της ευάλωτης αστικής ψυχολογίας. Η προσφυγή στην «ανώτερη δύναμη» μετατράπηκε σε αυτονόητη ενέργεια, «επενδυμένη» με τη βεβαιότητα της μεταφυσικής συμπόρευσης στον δίκαιο αγώνα. Η εκκλησιαστική ατμόσφαιρα ήταν αισθητή στο εσωτερικό των καταφυγίων, με τις εικόνες αγίων στο διάστημα των συναγερμών να γίνονται δέκτες παρακλήσεων, ιδίως από την πλευρά των τρομαγμένων γυναικών. «Στα υπόγεια καταφύγια είχαν τοποθετηθεί προσκυνητάρια με εικόνα και καντήλι [...] πολλές γυναίκες γονατισμένες σταυροκοπιούνται και προσεύχονται σιωπηλά γύρω από μια εικόνα [...]».⁴³ Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και στη Θεσσαλονίκη. «Οι λίγες γυναίκες και οι γέροι [...] έκαναν συνέχεια προσευχές και μετάνοιες και διάβαζαν ξανά και ξανά την ‘Αγία Επιστολή’»,⁴⁴ όταν σε άλλη περίπτωση: «[...] διαβάζουν τον παρακλητικό κανόνα και τον Ακάθιστο Ύμνο. [...] υπήρχε και κάποιος ο οποίος μας έβγαζε και ένα μικρό κήρυγμα [...]».⁴⁵ Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στη στήριξη του ηθικού για τις ψυχολογικά ευάλωτες γυναίκες, μία διαδικασία που θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί στις ενορίες με την αξιοποίηση των ιερέων, καθώς απέναντί τους έδειχναν διάθεση υπακοής και πειθούς.⁴⁶

Η ανθρώπινη αγωνία για πνευματική στήριξη, επιβίωση και την αίσια έκβαση της αναμέτρησης πυροδότησε προσδοκίες και αναφορές για πραγματοποίηση θαυμάτων, τα οποία δημοσιοποιούνταν στον Τύπο. Τα περισσότερα ήταν επικεντρωμένα στις μορφές της Παναγίας ως Υπέρμαχος Στρατηγός, της Αγίας Βαρβάρας, που ως προστάτιδα του πυροβολικού σώματος εμφανιζόταν στη λαϊκή συνείδηση να εγγυάται τη νίκη των ελληνικών όπλων,⁴⁷ του Κοσμά του Αιτωλού,⁴⁸ χωρίς να απουσιάζουν και οι αναφορές για δακρυρρούσες εικόνες αγίων.⁴⁹ Στη Θεσσαλονίκη, ο βομβαρδισμός της Αγίας Σοφίας, που προκάλεσε ασήμαντες ζημιές στον τρούλο, αποδόθηκε σε θαύμα της Παναγίας, τη στιγμή που τον μεγαλύτερο αντίκτυπο είχε η διάδοση για τη μηνιαία παρουσία σε δέκα σημεία της πόλης χειροποίητων εικόνων της. Στη συλλογική ψυχολογία η έμμεση εκδοχή της «θείας

⁴² ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 625^α/Ζ/1: Υπουργείον Αεροπορίας, «Αεροπορικά επιχειρήσεις εν Ελλάδι 1940-1941», Αριθ. 37846, 9 Ιανουαρίου 1947, σ. 65.

⁴³ Δημήτριος Τσιλιβίδης, *Ανέκδοτο προσωπικό αρχείο*, Βόλος 1990.

⁴⁴ Δροσάκη, *ό.π.*, σσ. 28-29.

⁴⁵ Χριστιανόπουλος, *ό.π.*, σ. 66.

⁴⁶ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, «Αμαρούσιον», Αθήνα, 8 Νοεμβρίου 1940.

⁴⁷ Στο ίδιο: Υποδιοικήσις Θηλέων Αθηνών, «Δελτίον Δια φωτίσεως της 29^{ης} Νοεμβρίου 1940/Ε' της Υ.Θ.Α.», Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1940, σ. 2 και ΠΔΘΠ, «Προς την Περιφερειακήν Διοίκησιν Θηλέων Πρωτευούσης», Αριθ. 30, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1940, σ. 1.

⁴⁸ *Τηλέγραφος*, 7 Μαρτίου 1941.

⁴⁹ *Μακεδονία*, 12 Δεκεμβρίου 1940.

επιφάνειας» ερμηνεύτηκε αβίαστα ως θετικός οϊωνός για τις στρατιωτικές εξελίξεις, αν και η απουσία τους λίγες ημέρες αργότερα διέψευσε το κλίμα αισιοδοξίας, ενεργοποιώντας τους ακριβώς αντίθετους συνειρμούς.⁵⁰

Η θρησκευτική έξαρση που διέκρινε το εσωτερικό μέτωπο μετατράπηκε και σε μέσο στήριξης των πρωταγωνιστών στη ζώνη των επιχειρήσεων. Δε συνιστά έκπληξη το γεγονός ότι μέσω της αλληλογραφίας επιχειρήθηκε η «μετακένωσή» της, με προφανή στόχο την ενδυνάμωση του ηθικού τους. Η «μετακένωση» περιλάμβανε την πραγματοποίηση των θαυμάτων και την ισχυρή επίδραση που ο πόλεμος άσκησε στο θρησκευτικό συναίσθημα των πολιτών, όπως αυτή τεκμηριωνόταν με την αυξημένη προσέλευση στους ιερούς ναούς και την ακλόνητη πίστη που τους διέκρινε για τη συμπόρευση της «ανώτερης δύναμης».⁵¹

Δεν έλειπαν και οι ενέργειες συμβολικού χαρακτήρα, καθώς πολλά από τα μεταλλικά φυλακτά με τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου που προορίζονταν για τους στρατιώτες, στέλνονταν από την Κεντρική Υπηρεσία Αλληλεγγύης Μετώπου (ΚΥΑΜ) της ΕΟΝ στον ιερό ναό της Τήνου,⁵² για να ευλογηθούν με την τέλεση ολονύκτιας πάνδημης λειτουργίας, ώστε οι κάτοχοί τους να αισθάνονται την ψυχολογική προστασία της Θεομήτορος.⁵³ Η απουσία του μέτρου και η καταχρηστική επίκληση των θαυμάτων έφεραν, όμως, το αντίθετο αποτέλεσμα, αφού σταδιακά αρκετοί αισθάνθηκαν «κόπωση» και την ανάγκη να αποστασιοποιηθούν. «Η θρησκοληψία που είχε καταλάβει τον κόσμο [...] έχει αρχίσει να τον κουράζει κι έτσι έπαυσε να δίνει και τόσο μεγάλη σημασία [...] ίσως επειδή παρετήρησε ότι από διάφορους ακούγονται διαφορετικές εκδόσεις του ίδιου θεικού περιστατικού».⁵⁴

Επιπρόσθετα, καταβλήθηκε κάθε προσπάθεια για την τόνωση της ψυχολογίας στα μετόπισθεν, με τον προπαγανδιστικό μηχανισμό να εξιδανικεύει τον αγώνα στη ζώνη μάχης. Η δυσφορία των οπλιτών για τις ελλείψεις και τις δυσλειτουργίες του στρατιωτικού μηχανισμού «πνίγονταν» από τον μηχανισμό της λογοκρισίας. Οι δυσκολίες που καλούνταν να διαχειριστούν σε καθημερινή βάση υποβαθμιζόνταν, αλλά και όταν εμφανίζονταν

⁵⁰ Χριστιανόπουλος, *ό.π.*, σσ. 67-70.

⁵¹ Δούνιας, *ό.π.*, σ. 78.

⁵² Η ΚΥΑΜ ιδρύθηκε στις 31 Οκτωβρίου 1940, με αποστολή την ηθική και υλική στήριξη του στρατού και του άμαχου πληθυσμού. Ως προς το πρώτο σκέλος, αυτή εξασφαλιζόταν από την περισυλλογή και αποστολή ειδών, το «Σπίτι του Στρατιώτου», την ανάπτυξη αλληλογραφίας με το μέτωπο, τις επισκέψεις μελών της οργάνωσης στους σταθμούς αναχώρησης των στρατιωτών και στα στρατιωτικά νοσοκομεία. Η συνδρομή προς τον πληθυσμό αφορούσε επισκέψεις στις οικογένειες των εφέδρων για παράδοση ειδών, την παροχή ιατρικής, και, ειδικά για τους άπορους, φαρμακευτικής περίθαλψης, τη συνδρομή των συσσιτίων, τη στήριξη-αντικατάσταση των εργαζόμενων μητέρων από φαλαγγίτισσες σε οικιακές και βρεφοκομικές εργασίες. Σε περιφερειακό επίπεδο η ΚΥΑΜ περιλάμβανε την «Περιφερειακή Υπηρεσία Αλληλεγγύης Μετώπου» (ΠΥΑΜ), βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 23: Κεντρική Διοίκησης, Γραφείον Κ.Ε.Ν., προς τας Διοικήσεις Ανωτάτων Σχολών... και Υποδιοίκησιν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Αριθ. 3494, Αθήνα, 31 Οκτωβρίου 1940, σ. 1.

⁵³ Στο ίδιο: φάκ. 19: «Τα φυλακτά των στρατιωτών μας».

⁵⁴ Στο ίδιο, φάκ. 5: «Δελτίον Διαφωτίσεως 5^{ης} Δεκεμβρίου 1940 της Υ.Θ.Α.», σ. 1.

τεκμηρίωναν περαιτέρω τον ηρωισμό τους, καθώς έτσι πολεμούσαν υπό αντίξοες συνθήκες, τη στιγμή που η ιταλική μαχητικότητα μετατράπηκε σε αντικείμενο διακωμώδησης, προκαλώντας όμως τη δυσαρέσκειά τους. Το εσωτερικό μέτωπο εισέπραττε έτσι μία διαφορετική εκδοχή του αγώνα, απαλλαγμένη από την παραμικρή «σκιά», η οποία θα μπορούσε να «θολώσει» το συντελούμενο ένοπλο έπος και την κρατική κινητοποίηση, με τον «ικανοποιημένο» στρατιώτη να κυριαρχεί στην κυβερνητική ρητορική.⁵⁵

Ο παράγοντας, όμως, που περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο λειτουργεί ως θετικός ή αρνητικός καταλύτης για το ηθικό, ακυρώνοντας το εφιαλτικό σενάριο της κατάρρευσής του, είναι οι εξελίξεις στην πρώτη γραμμή. Ανεξάρτητα από την αυτονόητη επίδραση που είχαν οι στρατιωτικές επιτυχίες, η αδράνεια στο μέτωπο, η καθυστερημένη ή μη αναγγελία θετικών αποτελεσμάτων, ο επιφυλακτικός χαρακτήρας των ανακοινωθέντων και η παραμικρή υποψία σύμπτυξης των δυνάμεων, δημιουργούσαν νευρικότητα, ανησυχία και ευνοούσαν την κυκλοφορία ευφάνταστων σεναρίων ανάμεσα στον αστικό πληθυσμό. Οι συνεχόμενες νίκες εκτόπισαν όμως τις όποιες αμφιβολίες για την ικανότητα της χώρας να αντιπαρατεθεί στην εχθρική απειλή, απομονώνοντας τα αναπόφευκτα κρούσματα ηττοπάθειας, εμπέδωσαν στο εσωτερικό αίσθημα ασφάλειας, πυροδότησαν εκ νέου κύμα εθνικής υπερηφάνειας, μετά από εκείνο για την απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου, ενισχύοντας στο έπακρο τη βούληση του πληθυσμού να αγωνιστεί και την πεποίθηση για αίσια έκβαση της αναμέτρησης.

Στα δελτία πληροφοριών της ΕΟΝ σημειωνόταν ότι η νικηφόρα προέλαση «[...] αυτομάτως καταρρίπτει πάσαν προσπάθειαν του εχθρού εις το να δημιουργήση εις τα μετόπισθεν ρεύμα ηττοπαθείας».⁵⁶ Επιπλέον, οι επιτυχίες «[...] έδωξαν και από τις ψυχές των κάπως μεμψιμοίρων τους φόβους για τον άνισον αγώνα μας [...]»,⁵⁷ ενώ καταγράφηκαν και αναφορές για την επιθυμία του λαού να υποστεί ακόμα μεγαλύτερες δοκιμασίες.⁵⁸ Παράλληλα, είχαν τη δύναμη να αμβλύνουν τον πόνο που προκαλούσαν οι βομβαρδισμοί, αφού καθιστούσαν λιγότερο επώδυνη τη διαχείριση των συσσωρευμένων έμψυχων απωλειών, των καταστροφών στην ιδιωτική και επαγγελματική περιουσία, ενδυναμώνοντας το κύμα προσφοράς και αλληλεγγύης προς το μέτωπο και τον άμαχο πληθυσμό. Η είσοδος του στρατού στην Κορυτσά και λίγο αργότερα στις υπόλοιπες περιοχές της νότιας αλβανικής ενδοχώρας, ενεργοποιούσε κάθε φορά έκρηξη χαράς και ενθουσιασμού, διαμορφώνοντας στα

⁵⁵ Ελένη Κ. Δημητρίου, *Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος ως προσωπικό βίωμα. Ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών*, Εκδόσεις Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2010, σσ. 394-396.

⁵⁶ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, «Δελτίον Πληροφοριών Υποδιοικήσεως Θηλέων Πειραιώς», Πειραιάς, 28 Νοεμβρίου 1940.

⁵⁷ Στο ίδιο: «Δελτίον Πληροφοριών Υ.Θ.Ν.».

⁵⁸ Στο ίδιο: ΠΔΘΠ, Αθήνα, 18 Νοεμβρίου 1940.

αστικά κέντρα πανηγυρική ατμόσφαιρα με κωδωνοκρουσίες, δοξολογίες, παρελάσεις και την αυθόρμητη μαζική έξοδο των κατοίκων στους δρόμους των πόλεων.

Προς αυτή την κατεύθυνση, λειτούργησαν και οι εκδηλώσεις τιμής προς τους πεσόντες στρατιώτες. Στη συνείδηση των πολιτών η αναμενόμενη ηρωοποίησή τους ενίσχυε το κοινό φρόνημα, με τις αρχές να θεωρούν ζήτημα ηθικής τάξης τη φυσική παρουσία των αρμόδιων φορέων. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ο έπαρχος Βόλου-Αλμυρού ζήτησε από τις κοινότητες και τον δήμο Παγασών να μεριμνούν, ώστε στις επιμνημόσυνες δεήσεις και στις νεκρώσιμες ακολουθίες να παρίστανται σύσσωμο το δημοτικό ή κοινοτικό συμβούλιο, τα τμήματα της ΕΟΝ και οι υπόλοιπες τοπικές αρχές.⁵⁹

Η βαρύνουσα σημασία των στρατιωτικών επιχειρήσεων για τον δείκτη της αστικής ψυχολογίας αποδείχτηκε όμως και με την αρνητική της διάσταση, όπως δρομολογήθηκε με την είσοδο της Wehrmacht στη Βουλγαρία και την αποχώρηση ελληνικών δυνάμεων από τη Θράκη, στην προσπάθεια να ενισχυθεί η σχεδιαζόμενη με τη Μεγάλη Βρετανία αμυντική γραμμή στον Αλιάκμονα. Ο διαφαινόμενος κλονισμός του ηθικού, που συνοδεύτηκε από έξαρση της αστικής διασποράς, οδήγησαν στην εσπευσμένη έλευση κυβερνητικού κλιμακίου με επικεφαλής τον Κοτζιά και την ανακοίνωση μέτρων στήριξης για τον τοπικό πληθυσμό. Στην Καβάλα γνωστοποιήθηκαν ευεργετικά μέτρα προς αγρότες και εργάτες, στην Κομοτηνή επιχειρήθηκε να ενδυναμωθεί το φρόνημα, ιδίως των κατώτερων τάξεων, ενώ στην Αλεξανδρούπολη διανεμήθηκαν 3.000 όπλα στους κατοίκους, για να αντιμετωπίσουν τους Βούλγαρους άτακτους, οι οποίοι θα ακολουθούσαν τον γερμανικό και βουλγαρικό στρατό εισβολής.⁶⁰

β) Η απώλεια του Ι. Μεταξά

Η συλλογική ψυχολογία δεν έδειξε να επηρεάστηκε σε μόνιμη βάση ούτε και από ένα δυσάρεστο γεγονός που συνέβη εντελώς απροσδόκητα. Ήταν ο θάνατος του Μεταξά στις 29 Ιανουαρίου 1941, σε μία κρίσιμη καμπή της ελληνοϊταλικής αναμέτρησης, με τις στρατιωτικές και οι διπλωματικές εξελίξεις να εναλλάσσονται ταχύτατα. Στην περίοδο μιας εθνικής δοκιμασίας η απώλεια ενός ηγέτη δημιουργεί δυσαναπλήρωτο κενό, προκαλεί αναπόφευκτα «μούδιασμα» στην κοινή γνώμη, φέρνοντας στην επιφάνεια το αίσθημα ανασφάλειας και αβεβαιότητας για την επόμενη ημέρα. Ο κεφαλλονίτης δικτάτορας είχε

⁵⁹ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρονίτσας, φάκ. 246: Επαρχία Βόλου, προς τους κ.κ. Προέδρους των Κοινοτήτων Επαρχείου, Αριθ. 2446, Βόλος, 2 Μαρτίου 1941.

⁶⁰ Ιωάννης Κολιόπουλος, «Ο Πόλεμος του 1940/1941», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 441.

ταυτιστεί στη συνείδηση των Ελλήνων ως ο άνθρωπος που υπερήφανα, με αξιοπρέπεια και σε απόλυτη αρμονία με το κοινό αίσθημα όρθωσε το ανάστημα απέναντι στον Άξονα, αν και μεγάλες δυνάμεις είχαν προστρέξει σε αυτόν με σύμφωνα και συνθήκες, διευθύνοντας ως το τέλος με επιτυχία την ένοπλη σύγκρουση.

Τα νέα του θανάτου σήμαναν συναγερμό στην στρατιωτική και πολιτική ηγεσία, καθώς έπρεπε να τα διαχειριστούν με τέτοιον τρόπο, ώστε να μην κλονιστεί το ηθικό του μάχιμου και άμαχου δυναμικού. Ο Χαράλαμπος Κατσιμήτρος, διοικητής της 8^{ης} Μεραρχίας, καταθέτει: «Το οδυνηρόν τούτο γεγονός, έσχεν ισχυρόν αντίκτυπον επί του μαχομένου στρατεύματος, έχοντος πλήρη πεποίθησιν και εμπιστοσύνην εις το πρόσωπον του εκλιπόντος πρωθυπουργού»,⁶¹ ενώ στα ημερολόγια των στρατιωτών από το μέτωπο αναδεικνύεται η αγωνία για την επόμενη ημέρα: «Όλοι μας λυπηθήκαμε για το θάνατο του πρωθυπουργού. Σε τόσο κρίσιμη στιγμή για το έθνος, ο χαμός ενός κυβερνήτη δεν είναι ένα ασήμαντο γεγονός. [...] Πώς θα ξεμπλέκαμε ακέφαλοι έστω και προσωρινά σε τούτη την περίοδο; Ποια μπορεί να είναι η τύχη του караβιού που χάνει τον καπετάνιο του πάνω στη φουρτούνα;».⁶²

Το κλίμα ανησυχίας για το επίπεδο της ψυχολογίας στο μέτωπο επιδεινώθηκε μετά και από τα περιστατικά αλλοφροσύνης που εκτυλίχθηκαν στα νοσοκομεία, με πρωταγωνιστές τους τραυματίες αμέσως μόλις πληροφορήθηκαν τη δυσάρεστη είδηση. Οι αξιωματικοί στην πρώτη γραμμή επιστράτευσαν κάθε μέσο για να διαχειριστούν τη θλίψη και την απογοήτευση των στρατιωτών, αποστολή που τελικά επιτεύχθηκε, με την αρωγή των επιχειρησιακών εξελίξεων, οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν επέτρεπαν συναισθηματικό εφησυχασμό και αδράνεια.⁶³

Στα μετόπισθεν το αρχικό «σοκ» ήταν ακόμα πιο οδυνηρό. «Από στόμα σε στόμα η είδηση φτάνει παντού κι η Αθήνα παίρνει μια όψη παγωμένη».⁶⁴ Για τον κάθε Έλληνα η απώλεια του Μεταξά αποτέλεσε ευκαιρία περισυλλογής και αυτοκριτικής, με τον γυναικείο πληθυσμό να αποδεικνύεται εξαιρετικά ευάλωτος στην αναπάντεχη εξέλιξη. Ταυτόχρονα, λειτούργησε ως αφετηρία για ενίσχυση του πνεύματος αλληλεγγύης, ομοψυχίας, των προσφορών σε ατομικό-συλλογικό επίπεδο και τη στήριξη των συσσιτίων από τις αυτοδιοικητικές αρχές στη μνήμη του εκλιπόντος πρωθυπουργού.⁶⁵ Αμέσως κυκλοφόρησαν και φήμες για τα αίτια του θανάτου, με συνέπεια το μεσημέρι της 29^{ης} Ιανουαρίου ο ραδιοφωνικός σταθμός Αθηνών να μεταδώσει το παρακάτω μήνυμα:

⁶¹ Κατσιμήτρος, *ό.π.*, σ. 226.

⁶² Λεωνίδας Χρ. Πουρναρόπουλος, *117 μέρες εκείνο το χειμώνα. Πολεμικό ημερολόγιο ενός τσολιά 1940-1941*, Αθήνα 1983, σσ. 120-121.

⁶³ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 82-83.

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 78.

⁶⁵ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 918 της 29^{ης} Ιανουαρίου 1941.

«Έλληνες! Ο δόλιος εχθρός απειράθην να εκμεταλλευθεί με ψευδολογίες τον θάνατον του Ιω. Μεταξά. Την απάντησιν θα του την δώσωμεν εις το μέτωπον. Δεν εκατάλαβε ο ηττημένος εχθρός ότι το πνεύμα του ήτο και είναι το πνεύμα του έθνους. Αυτό κυριαρχεί και θα κυριαρχεί μέχρις ότου ρίψωμεν τον άτιμον εισβολέα εις την θάλασσαν».⁶⁶

Ο Γιώργος Θεοτοκάς κατέγραψε την ατμόσφαιρα των ημερών: «Πολύ μελαγχολική ατμόσφαιρα. Η Αθήνα είναι μουδιασμένη και ανήσυχη. Λίγες συζητήσεις. Αμηχανία»,⁶⁷ ενώ παρακολουθώντας την κηδεία του, πραγματοποιεί απολογισμό για την αμφιλεγόμενη σχέση που τα τελευταία χρόνια είχε διαμορφωθεί ανάμεσα σε αυτόν και την κοινωνία:

«Η σχέση του Μεταξά και του λαού δεν υπήρξε ποτέ ερωτική. Υπήρξε ψυχρή, λογική, υπολογιστική. Σήμερα ο λαός λυπάται με τον ίδιο τρόπο που λυπάται κανείς για το θάνατο ενός χρησιμοτάτου συνεταίρου. Αυτό το αίσθημα συνδυασμένο με αντρική εκτίμηση και τελικά με σεβασμό. Τούτο είναι αναμφισβήτητο: ο Μεταξάς, που τόσο πολύ διαπληκτίστηκε και βρίστηκε και διασύρθηκε στην αγορά και που ως τα 65 χρόνια του ήταν στα μάτια του λαού ένας αποτυχημένος, κατόρθωσε στο τέλος να μας επιβάλει το σεβασμό. Έκανε αυτό που ήθελε: κυβέρνησε την Ελλάδα, μπήκε στην ιστορία ως αρχηγός και σωτήρας του τόπου του και μας έκανε να παρακολουθήσουμε το λείψανό του με λύπη που τον χάσαμε και με σεβασμό προς την δύναμή του, την κρίση του, την εξαιρετική του επιμονή, τη γενναιότητά του».⁶⁸

Ακόμα και άνθρωποι που τότε βρίσκονταν στον αντίπαλο ιδεολογικό χώρο, (Γρηγόρης Φαράκος, Μίκης Θεοδωράκης) αναγνώρισαν τον ψυχολογικό αντίκτυπο της αμετάκλητης απουσίας του. Ο πρώτος δήλωσε: «Στην κηδεία του Μεταξά εγώ παρευρέθηκα. Ήμουν από εκείνους που με τίποτα δεν τον ήθελα, αλλά παρευρέθηκα. Και παρευρέθηκες πολλός τέτοιος κόσμος», ενώ ο δεύτερος επεσήμανε: «Ο θάνατος του Μεταξά ήταν ένα μεγάλο σοκ. [...] Στην Τρίπολη [...] ο κόσμος έκλαιγε τόσο γοερά, ώστε από τη μία εκκλησία στην άλλη άκουγες τα κλάματα. Έκλαιγε όλη η πόλη για τον Μεταξά».⁶⁹

⁶⁶ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σσ. 79-80.

⁶⁷ Θεοτοκάς, *ό.π.*, σ. 238.

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 239.

⁶⁹ Εφημ. *Καθημερινή*, 28 Οκτωβρίου 2006.

Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Αλέξανδρο Κορυζή απέβλεπε στην άμεση κάλυψη του πολιτικού κενού, παρέχοντας στον πληθυσμό την αίσθηση ότι η χώρα συνέχιζε αταλάντευτα την πορεία μέσα από την επιτυχημένη διαδρομή που είχε χαράξει ο προκάτοχός του. Η μετάβαση στη νέα εποχή έπρεπε να γίνει με τις λιγότερο δυνατές στρατιωτικές και συναισθηματικές «αναταράξεις», όταν η ασταμάτητη ροή της εμπόλεμης καθημερινότητας «απορρόφησε» αναπόφευκτα τις παρενέργειες από την απώλειά του. Ο Γιώργος Σεφέρης σημείωνε στις 29 Ιανουαρίου: «Διάφορες απόψεις της κοινής γνώμης. Αξιοπρόσεχτη η έλλειψη ενδιαφέροντος. Όλοι έχουν δώσει όλη τους την προσοχή στο μέτωπο· το τι γίνεται στην Αθήνα δεν τους ενδιαφέρει· σα να μην υπάρχει καμιά συνάρτηση ανάμεσα στο μέτωπο και στην πρωτεύουσα».⁷⁰

γ) Ο κλονισμός του ευρωπαϊκού ηθικού

Ο κυριότερος παράγοντας για τη στήριξη ή την υπονόμηση του φρονήματος και στους δοκιμαζόμενους κατοίκους των ευρωπαϊκών πόλεων αποδείχτηκε η πορεία των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Η όποια θετική ή αρνητική είδηση ασκούσε ξεχωριστή επίδραση στην ανθρώπινη ψυχολογία, οδηγώντας την γρήγορα από την απαισιοδοξία και την απώλεια θάρρους στο αντίθετο άκρο, που ισοδυναμούσε με ανυποχώρητη θέληση για αντίσταση, συνειδητή αποδοχή των επώδυνων θυσιών και ακράδαντη πίστη στην τελική επικράτηση. Η εμπειρία των βομβαρδισμών είχε βέβαια μετατραπεί σε μία επίπονη και μονότονη πτυχή της καθημερινότητας που, ανεξάρτητα από την πίεση την οποία ασκούσε στο αστικό ηθικό, χαρακτηριζόταν από ένα «μειονέκτημα». Ήταν ο δείκτης επανάληψης που τη διέκρινε, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι στις πόλεις σταδιακά να προσαρμοστούν, να την αποδεχτούν και μοιραία να «συμφιλιωθούν» μαζί της. Με την πάροδο του χρόνου όλοι συνειδητοποιούσαν ότι η οριστική νίκη ή η ήττα δε θα προερχόταν από τον αέρα, αλλά από τις επιχειρησιακές εξελίξεις προς τις οποίες ήταν μόνιμα επικεντρωμένοι.

Για τους Βρετανούς, όσο και αν ακούγεται περίεργο, η απουσία στρατιωτικής δράσης από τον Σεπτέμβριο του 1939 ως τον Απρίλιο του επόμενου έτους λειτούργησε αρνητικά. Η συσσώρευση κυβερνητικών εντολών, περιορισμών, απαγορεύσεων, με αιχμή τα ζητήματα διατροφής και μεταφορών για έναν πόλεμο που δεν είχε πλήξει ακόμα τη χώρα, προκάλεσε απρόσμενα απάθεια, απογοήτευση και έλλειμμα κοινωνικής πειθαρχίας. Αν και τα μέτρα είχαν προληπτικό χαρακτήρα, οι πολίτες τα θεώρησαν υπερβολικά, ιδίως τη συσκότιση, και,

⁷⁰ Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Δ', 1 Γενάρη 1941-31 Δεκέμβρη 1944*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1977, σσ. 17-18.

καθώς οι βομβαρδισμοί απουσίαζαν από την καθημερινότητά τους, αισθάνονταν δυσφορία για το γεγονός ότι στον «βωμό» ενός ανύπαρκτου ακόμα κινδύνου είχαν υποστεί τόσες πολλές ανατροπές σε προσωπικό επίπεδο.⁷¹ Παρατηρήθηκε, επομένως, το οξύμωρο σχήμα η απουσία στρατιωτικής ή εναέριας δράσης, σε συνδυασμό με την «ανεξήγητη» για την κοινή γνώμη ένταση των προπαρασκευαστικών μέτρων, να επιφέρουν απογοήτευση και κοινωνική αδράνεια, στοιχεία που θα μπορούσαν πρόσκαιρα να οδηγήσουν σε πτώση τη συλλογική ψυχολογία. Με άλλα λόγια, το αστικό ηθικό έδειχνε να μην απειλείται από τις εκρηκτικές ή τις εμπρηστικές βόμβες, αλλά από τις υπερβολικές κρατικές προετοιμασίες για τις υπό αναμονή βόμβες.

Γρήγορα, όμως, η «ισορροπία» αποκαταστάθηκε, όταν οι επιχειρήσεις απέκτησαν αρνητική τροπή. Ο δείκτης για το ηθικό έφτασε στο χαμηλότερο σημείο μετά την πιθανολογούμενη γερμανική εισβολή, την πτώση της Κρήτης, την ιαπωνική κυριαρχία στην Ανατολή με την κατάληψη της Σιγκαπούρης, την απώλεια του Τομπρούκ στη Βόρεια Αφρική, την ήττα των Σοβιετικών στο Χάρκοβο. Από την άλλη πλευρά, η έναρξη της επιχείρησης «Μπαρμπαρόσα», που σηματοδότησε τη λήξη της βρετανικής επιχειρησιακής απομόνωσης, η νίκη στο Ελ-Αλαμίν, η ήττα της 6^{ης} Στρατιάς στο Στάλινγκραντ και οι συμμαχικές αποβάσεις στη Σικελία και στη Νορμανδία, αναπτέρωσαν το φρόνημα, εμπεδώνοντας την πεποίθηση για τη νίκη και τον γρήγορο τερματισμό του πολέμου.⁷²

Προς τα τέλη του 1944, η διάθεση στους κόλπους των αστικών κοινωνιών έγινε ξανά απαισιόδοξη και αυτό οφειλόταν σε δύο λόγους. Ο πρώτος, σχετιζόταν με τις «τυφλές» επιθέσεις που δέχτηκαν το Λονδίνο και άλλες μεγάλες πόλεις από τις ιπτάμενες βόμβες V1 και κυρίως τους πυραύλους V2. Ήταν τα «θαυματουργά» όπλα των Ναζί που σκορπούσαν τον τρόμο και την καταστροφή, αναβιώνοντας τον εφιάλτη του 1940-1941, αφού έρευνα που έλαβε χώρα τον Αύγουστο του 1944 έδειξε ότι πάνω από το 50% των πολιτών θεωρούσε τις επιπτώσεις των πυραύλων περισσότερο επώδυνες από εκείνες του «Blitz».⁷³ Τη στιγμή που το τελευταίο είχε αρχίσει δικαιολογημένα να παίρνει τη θέση του στη βρετανική ιστορία ως μία εποχή γενναιότητας και εθνικού σθένους, εμφανίστηκαν τα νέα όπλα, προκαλώντας εκ νέου ισχυρό ρεύμα αστικής αραίωσης, φόβο για την επόμενη ημέρα και αμφιβολίες για την πορεία της αναμέτρησης, μέσα από φήμες για χρήση και άλλων παρόμοιων εχθρικών μέσων. Ο δεύτερος παράγοντας ήταν συνδεδεμένος με την αποτυχημένη επιχείρηση «Market

⁷¹ Mackay, *ό.π.*, σσ. 50-59.

⁷² Στο ίδιο, σσ. 91-97.

⁷³ Στο ίδιο, σσ. 134-135.

Garden».⁷⁴ Οι προσδοκίες πως η απελευθέρωση των Κάτω Χωρών θα μπορούσε να οδηγήσει στον πολυπόθητο τερματισμό του πολέμου μέχρι τα Χριστούγεννα του 1944 διαψεύστηκαν με την αποτυχημένη της ολοκλήρωση, εξέλιξη που είχε ως συνέπεια την απογοήτευση και τη μελαγχολία στο εσωτερικό της χώρας.

Στη Γερμανία, οι ψυχολογικές διακυμάνσεις, λόγω των στρατιωτικών επιχειρήσεων, ακολούθησαν αντίθετη πορεία. Αν και η 1^η Σεπτεμβρίου 1939 βρήκε τους πολίτες επιφυλακτικούς και ανήσυχους για τη χρονική έκταση και την πορεία της νέας σύγκρουσης, γρήγορα η κατάσταση μεταβλήθηκε. Η γεωγραφική διεύρυνση του Ράιχ με την ενσωμάτωση της Πολωνίας, των Κάτω Χωρών και κυρίως, η ήττα-συνθηκολόγηση της Γαλλίας, που αποκατέστησε το τραυματισμένο γόητρο από τη Συνθήκη των Βερσαλλιών, οδήγησαν σε έξαρση το εθνικό φρόνημα, έκαμψαν τη διάθεση των σκεπτικιστών, οδηγώντας σε πρωτόγνωρα ποσοστά τη δημοφιλία του Hitler.⁷⁵

Η ανατροπή δεν άργησε, ωστόσο, να έρθει και οριοθετήθηκε από την αναπάντεχη, για την κοινή γνώμη, ήττα στη Μόσχα, δρομολογώντας τις πρώτες ενδείξεις ηττοπάθειας και αντίδρασης προς την ηγεσία. Το συλλογικό φρόνημα συνέχισε να υφίσταται πίεση με τις ειδήσεις για τον βομβαρδισμό δυτικών αστικών κέντρων (Κολωνία, Ντύσελντορφ), οι οποίες συνοδεύονταν και από κύμα διαδόσεων για επικείμενο αεροχημικό πόλεμο, να διαδίδονται στην επικράτεια. Η ατμόσφαιρα επιβαρυνόταν διαρκώς, για να σημαδευτεί οριστικά και αμετάκλητα στη διάρκεια του 1943 από δύο εξελίξεις: α) την ολοκληρωτική ήττα στο παγωμένο Στάλινγκραντ, και β) τον «βιβλικό» βομβαρδισμό του Αμβούργου, μία εφιαλτική προειδοποίηση για το αεροπορικό μέλλον και των υπόλοιπων γερμανικών πόλεων. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το συγκεκριμένο χρονικό σημείο επέλεξε και ο Himmler, ως υπουργός Εσωτερικών, για να απειλήσει τους ηττοπαθείς με την ποινή του θανάτου. Η πρόσκαιρη αναπτέρωση του ηθικού με την κατάκτηση της ιταλικής χερσονήσου το φθινόπωρο του 1943,⁷⁶ ανατράπηκε από την απόβαση στη Νορμανδία, όταν προς το τέλος του πολέμου εμφανίστηκαν οι πλέον ανησυχητικοί παράγοντες για την εγχώρια ψυχολογία και την κοινωνική αποστασιοποίηση από το καθεστώς. Ήταν η φυσιολογική κόπωση από τις πολυετείς κακουχίες, ιδίως εκείνες των τελευταίων μηνών πριν από την παράδοση και η

⁷⁴ Στις 17 Σεπτεμβρίου 1944 έλαβε χώρα βρετανοαμερικανική αεραποβατική επιχείρηση υπό τον Bernard Montgomery με προορισμό την Ολλανδία για την κατάληψη γεφυρών στον Ρήνο, ώστε να διευκολυνθεί η συμμαχική εισβολή στη Γερμανία. Ύστερα από σκληρή δεκαήμερη μάχη και με την πίεση των μηχανοκίνητων μεραρχιών των Waffen-SS η επιχείρηση κατέληξε σε αποτυχία στο Αρνεμ, βλ. Robert J. Kershaw, *'It never snows in September'. The German View of Market Garden and The Battle of Arnhem, September 1944*, Sarpedon, New York 1996, σσ. 58-302.

⁷⁵ Evans, *To Γ' Ράιχ στον πόλεμο*, σσ. 133-136.

⁷⁶ Stargardt, *ό.π.*, σσ. 223, 329, 351, 379-381.

προέλαση του Κόκκινου Στρατού, με τις φήμες για διάπραξη μαζικών θηριωδιών σε βάρος των άμαχων.⁷⁷

Ούτε, όμως, οι εμπρηστικές επιδρομές των γερμανικών αστικών κέντρων έπληξαν σε ανεπανόρθωτο βαθμό το ηθικό. Όπως αναδεικνύει και η αμερικανική επιθεώρηση στρατηγικών βομβαρδισμών, η εναέρια βία δε λύγισε το φρόνημα, επιβεβαιώνοντας την εκτίμηση του Hitler πως οι βόμβες θα συσπείρωναν την κοινωνία γύρω από τον ίδιο, ακυρώνοντας τις συμμαχικές προσδοκίες για πρόκληση σοβαρής κοινωνικής αναταραχής ως προοίμιο πολιτικών μεταβολών.⁷⁸ Αλλά και η δολοφονική απόπειρα εναντίον του, που πραγματοποιήθηκε στις 20 Ιουλίου 1944 από τον συνταγματάρχη Claus Von Stauffenberg, δε στάθηκε ικανή να επιδράσει αρνητικά στη συλλογική ψυχολογία. Οι ενορχηστρωμένες από τον Goebbels δημόσιες συγκεντρώσεις συμπαράστασης σε αρκετές πόλεις, ορισμένες από τις οποίες είχαν βομβαρδιστεί έντονα, επιβεβαίωναν την ανακούφιση και τη θέληση του λαού για συνέχιση του αγώνα, αποδεικνύοντας ότι για τους περισσότερους Γερμανούς ήταν αδιανόητο να φανταστούν το παρόν και το μέλλον του έθνους χωρίς τον Führer.⁷⁹

Στη Γαλλία, αν και η κήρυξη του πολέμου αντιμετωπίστηκε χωρίς ενθουσιασμό, δεν εκδηλώθηκε και ανοιχτή αντίθεση προς αυτόν. Η αναχώρηση των στρατιωτών πραγματοποιήθηκε σε συνθήκες σιωπής, με απουσία πανηγυρικών εκδηλώσεων ή συνθημάτων κατά της Γερμανίας, όπως συνέβη το 1914. Η διάθεση των πολιτών έδειξε να ταλαντεύεται ανάμεσα στη διάθεση παραίτησης και στην αποφασιστικότητα, στην ηρεμία και στην επίγνωση για τη σοβαρότητα των στιγμών. Η δυσάρεστη κατάσταση στο μέτωπο, με την ταχύτατη προέλαση της Wehrmacht, πανικόβαλε τον πληθυσμό στην πρωτεύουσα, ο οποίος περιορίστηκε στις 17 Μαΐου, όταν οι τεθωρακισμένες μεραρχίες επέλεξαν να μην κατευθυνθούν προς το Παρίσι, αλλά στις ακτές της Μάγχης. Ήταν το κατάλληλο χρονικό σημείο, για να επανέλθει στην κυβέρνηση ο στρατάρχης Philippe Petain, μία θρυλική και ηρωική μορφή του «Μεγάλου Πολέμου», με κύριο στόχο η παρουσία του να τονώσει το ηθικό του ανήσυχου πληθυσμού και των ηττημένων ένοπλων δυνάμεων.⁸⁰ Η ευθεία σύνδεση της ψυχολογίας με την πορεία της σύγκρουσης αναδεικνύεται και στην περίπτωση του ιταλικού Μπάρι. Οι κάτοικοι της πόλης στα τέλη Οκτωβρίου 1940 κυριεύτηκαν από φόβο, αφού, αν η πρόσφατη εκστρατεία εναντίον της Ελλάδας κατέληγε σε αποτυχία, θα

⁷⁷ Grayling, *ό.π.*, σ. 134.

⁷⁸ Fritzsche, *ό.π.*, σσ. 279-280.

⁷⁹ Η επιχείρηση έλαβε χώρα στο στρατηγείο του Hitler, στο Ράστενμπουργκ της Ανατολικής Πρωσίας, βλ. M. K. Dziewanowski, *War at Any Price. World War II in Europe, 1939-1945*, Prentice-Hall, New Jersey 1987, σσ. 286-287 και Fritzsche, *ό.π.*, σ. 283.

⁸⁰ Jackson, *ό.π.*, σσ. 55, 145, 151.

βρίσκονταν εκτεθειμένοι στην ακτίνα δράσης της RAF από τις αεροπορικές βάσεις της γειτονικής χώρας.⁸¹

Στις οριακές στιγμές των εμπόλεμων συνθηκών κομβικός παράγοντας για το επίπεδο του φρονήματος συνιστά η συμπεριφορά της ανώτατης πολιτειακής και πολιτικής ηγεσίας. Η άμεση αντίδραση στις έκτακτες προκλήσεις με την κοινοποίηση διαγγεμάτων, η παραμονή στο κέντρο των αποφάσεων και η φυσική παρουσία στις δοκιμαζόμενες περιοχές, ενισχύουν τον δείκτη επικοινωνίας και εμπιστοσύνης μεταξύ της ηγεσίας και των πολιτών, δημιουργούν το αίσθημα της κοινής αντιμετώπισης των δυσχερειών, τονώνουν την αξία της κοινωνικής αλληλεγγύης, διαψεύδοντας για τον άμαχο πληθυσμό το αποκαρδιωτικό αίσθημα της εγκατάλειψης από την πλευρά της κεντρικής εξουσίας.

Στην Αγγλία, ξεχωριστή βαρύτητα απέκτησε η παράμετρος ότι η βασιλική οικογένεια δεν απομακρύνθηκε από το Λονδίνο, ακόμα και στην κορύφωση των βομβαρδισμών από τη Luftwaffe, με τον βομβαρδισμό του Μπάκιγχαμ να τους καθιστά όλους κοινωνούς των αεροπορικών συνεπειών. Επιπρόσθετα, οι επισκέψεις, που από τις 9 Σεπτεμβρίου 1940 πραγματοποίησαν τα μέλη της σε πληγείσες περιοχές στην πρωτεύουσα και σε άλλες πόλεις (Κόβεντρυ, Σαουθάμπτον, Πλύμουθ), υιοθετώντας την επιτυχημένη πρακτική του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, λειτούργησαν ευεργετικά για το ηθικό και το αίσθημα εθνικής αλληλεγγύης. Τον ίδιο ακριβώς σκοπό και ανάλογη ψυχολογική ώθηση είχαν και εκείνες που πραγματοποίησε ο Churchill στο ταλαιπωρημένο από την εναέρια βία εργατικό East End του Λονδίνου και στην υπόλοιπη χώρα.⁸²

Στη Γερμανία ο Hitler, ο οποίος από το 1942 είχε περιορίσει τις δημόσιες εμφανίσεις και τη ραδιοφωνική επικοινωνία με τον λαό, δεν επισκέφτηκε βομβαρδισμένες πόλεις, παρά τις παροτρύνσεις από τους Goebbels και Speer, αλλά και την έντονη επιθυμία που εξέφραζαν οι πολίτες.⁸³ Το επικοινωνιακό κενό κλήθηκε να καλύψει ο πρώτος, που από την άνοιξη του 1943 μέχρι τους τελευταίους μήνες του πολέμου, με συνεχείς επισκέψεις, ομιλίες, άρθρα και απλές συζητήσεις με τους κατοίκους προσπαθούσε να διατηρήσει το φρόνημά τους, το οποίο από τις αρχές του 1945 είχε κλονιστεί επικίνδυνα. Στη ρητορική του σημείωνε με έμφαση την ανάγκη εκδίκησης για τις πρωτόγνωρες καταστροφές των εμπρηστικών βομβαρδισμών, τονίζοντας τον αγώνα των άμαχων για να συνεχίσουν την καθημερινή ζωή τους, μία ηρωική

⁸¹ Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σ. 205.

⁸² Süss, *ό.π.*, σσ. 70-71 και Gardiner, *ό.π.*, σσ. 33-34, 40, 153, 207, 305-306

⁸³ Evans, *Το Γ΄ Ράιχ στον πόλεμο*, σσ. 506-507.

προσπάθεια βασισμένη στον άξονα της κοινωνικής αλληλεγγύης, της υπομονής, ακόμα και του χιούμορ.⁸⁴

Το πιο ηχηρό παράδειγμα για την επίδραση που η συμπεριφορά της κεντρικής εξουσίας μπορεί να διαδραματίσει στη συλλογική ψυχολογία συνιστά το διάγγελμα του Stalin. Αν και ο συναισθηματικά κλονισμένος σοβιετικός ηγέτης ήταν απών στις πρώτες έντεκα ημέρες του πολέμου, εξέλιξη που τροφοδότησε τη λαϊκή φαντασία με φήμες για την τύχη του, η ραδιοφωνική επικοινωνία στάθηκε ικανή να ανατρέψει το κλίμα σκεπτικισμού, φόβου και σύγχυσης, οριοθετώντας το περιεχόμενο της προπαγάνδας για το υπόλοιπο του πολέμου. Σε μία σύγκρουση που διεξαγόταν για την ελευθερία της πατρίδας υπέρτατος σκοπός ήταν η νίκη, όλοι και όλα αυτήν έπρεπε να υπηρετήσουν, τη στιγμή που η χώρα διέθετε και ισχυρούς συμμάχους. Τροποποιώντας πλήρως τη ρητορική που ως τότε χρησιμοποιούσε, μίλησε με ειλικρίνεια για το μέγεθος του κινδύνου, προκαλώντας βαθιά εντύπωση. Η χρήση όρων όπως «αδελφοί και αδελφές, φίλοι», η εγκατάλειψη της «ξύλινης γλώσσας» για τα επιτεύγματα και την «ιδεολογική ανωτερότητα» του καθεστώτος, ξάφνιασαν ευχάριστα τους ακροατές. Η επιλογή να παρουσιάσει την οδυνηρή πραγματικότητα, ερμηνεύτηκε ως δύναμη και όχι ως αδυναμία και, σε συνδυασμό με την παραμονή του στη Μόσχα λίγους μήνες αργότερα, αποτέλεσαν τους παράγοντες που αφύπνισαν ένα σαστισμένο και ηττοπαθές έθνος. Αποδείχτηκε ότι η ομιλία του συνέβαλε στην ανύψωση του ηθικού, ενίσχυσε την αποφασιστικότητα εκατομμυρίων ανθρώπων και γι' αυτό θεωρείται ως ένα από τα σημεία καμπής στο ανατολικό μέτωπο.⁸⁵

Από την προσπάθεια των αρχών για στήριξη του αστικού φρονήματος δε θα μπορούσαν να απουσιάσουν και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Η αρθογραφία στον Τύπο, η αξιοποίηση του ραδιοφώνου με ενημερωτικές εκπομπές για την πορεία των επιχειρήσεων, την επικοινωνία της ηγεσίας με τον λαό και τις οδηγίες-συστάσεις προς τον πληθυσμό για την αντιμετώπιση των καθημερινών δυσχερειών υπηρέτησαν τον κοινό ψυχολογικό στόχο στα μετόπισθεν. Στις πόλεις λάμβαναν χώρα ομιλίες για το διακύβευμα του πολέμου και για τις δυνατότητες συνδρομής του πληθυσμού σε συνθήκες ολοκληρωτικής σύγκρουσης. Στην Αγγλία, όπου μέχρι τα τέλη Ιουλίου 1940 πραγματοποιήθηκαν 5.000 διαλέξεις και οι ακροατές ξεπέρασαν τις 500.000,⁸⁶ ιδιαίτερα θετική επίδραση είχαν οι ραδιοφωνικές ομιλίες του Churchill,⁸⁷ ενώ στη Γερμανία πανεπιστημιακοί με ομιλίες ανά την επικράτεια και στις

⁸⁴ Grayling, *ό.π.*, σσ. 132-134.

⁸⁵ Braithwaite, *ό.π.*, σσ. 95-97 και Nagorski, *ό.π.*, σσ. 74-79.

⁸⁶ Overy, *The Bombing War*, σ. 173

⁸⁷ Deighton – Hastings, *ό.π.*, σ. 218.

κατεχόμενες περιοχές, επιχειρούσαν να ενισχύσουν το ηθικό των πολιτών και των στρατιωτών.⁸⁸

Ένα ζήτημα που απασχόλησε έντονα την κεντρική εξουσία ήταν και το περιεχόμενο της κατευθυνόμενης πληροφόρησης. Η πολεμική λογοκρισία με την μονόπλευρη παρουσίαση των στρατιωτικών εξελίξεων, συνοδευόμενη από θετικές και μόνο ειδήσεις, η αποσιώπηση των στοιχείων για την έκταση των καταστροφών στις βομβαρδισμένες πόλεις, οι μονότονα επαναλαμβανόμενες αναφορές για τη γενναία στάση των κατοίκων και την αντίδραση των κρατικών αρχών, εμπειρείχαν τον κίνδυνο να θεωρηθεί αναληθής από τους πολίτες, με συνέπεια να αναζητήσουν εναλλακτικές και όχι ελεγχόμενες από το κράτος πηγές ενημέρωσης. Θεωρήθηκε, λοιπόν, σκόπιμο να επιλεγεί ένας περισσότερο ειλικρινής τρόπος παρουσίασης, χωρίς να αποσιωπούνται οι πολεμικές δυσκολίες και οι κυβερνητικές αδυναμίες, πρακτική που θα διεύρυνε την αποδοχή των ηγεσιών από τους πολίτες, όπως και τη διάθεση των τελευταίων να πειθαρχήσουν σε ό,τι εκείνες ζητούσαν. Το ηθικό θα ενισχυόταν μόνο αν οι αστικοί πληθυσμοί είχαν επίγνωση για την πραγματική κατάσταση και την ικανότητα της χώρας να τη διαχειριστεί και όχι αν υιοθετούσαν μία «κατασκευασμένη εικόνα» της προπαγάνδας που απείχε από την πραγματικότητα. Ενδεικτική είναι η εξέλιξη ότι λόγω του ασφυκτικού κυβερνητικού «εναγκαλισμού» το BBC ως τον Ιανουάριο του 1940 εμφάνισε απώλεια ακρόασης σε ποσοστό 30% για τους κατόχους ραδιοφώνου, ενώ απώλεσε άλλα 6 εκατομμύρια ακροατές, από το σύνολο των 60 που παρακολουθούσαν το βραδινό ενημερωτικό του δελτίο.⁸⁹

Στο ίδιο πλαίσιο, αντιμετωπίστηκε και το ζήτημα της ανακοίνωσης των ανθρώπινων απωλειών από τις εναέριες επιδρομές. Στην Αγγλία, ήδη από τον Απρίλιο του 1940 είχαν κατατεθεί εισηγήσεις στο πολεμικό συμβούλιο για εκτενέστερη πληροφόρηση, διαφορετικά θα κλονιζόταν η σχέση εμπιστοσύνης ανάμεσα στον λαό και την ηγεσία. Στις πρώτες ημέρες ουσιαστικά δεν υπήρχε «αεροπορική ενημέρωση», παρά μόνον ασαφείς και γενικόλογες αναφορές για την τοποθεσία, την έκταση και την ένταση των βομβαρδισμών, με χρήση επιθέτων όπως, «ασθενείς», «σοβαροί», «βαρείς». Η πρακτική αυτή, που υπήρξε αιτία διαφωνιών μεταξύ των εμπλεκόμενων υπουργείων, τροποποιήθηκε στα τέλη Δεκεμβρίου 1940 μετά τον βομβαρδισμό του Κόβεντρυ, όταν και αποφασίστηκε να παρέχονται εκτενέστερα στοιχεία για τις απώλειες, με τον μηνιαίο απολογισμό να αναρτάται στα δημαρχεία, αν κρινόταν απαραίτητο. Η αλλαγή οριστικοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1941, όταν συνειδητοποιήθηκε ότι οι περιορισμοί και οι υπερβολές θα οδηγούσαν σε κρίση

⁸⁸ Evans, *Το Γ' Ράιχ στον πόλεμο*, σσ. 597-598.

⁸⁹ Gardiner, *ό.π.*, σ. 171.

αξιοπιστίας προς την κυβέρνηση, διαμορφώνοντας το κατάλληλο έδαφος για την επικράτηση πανικού μέσω της εξάπλωσης ανεδαφικών φημών σχετικά με τους αριθμούς των νεκρών.⁹⁰

Οι επιδρομές γνωστοποιούνταν στην κοινή γνώμη ανάλογα με το πληθυσμιακό τους μέγεθος. Δημοσιοποιούνταν όσες πραγματοποιούνταν σε μεγάλα αστικά κέντρα (Λονδίνο, Λίβερπουλ), σε αντίθεση με τα μικρότερα, οι περιπτώσεις των οποίων αναφέρονταν στα μέσα ενημέρωσης μετά από αρκετές ημέρες και χωρίς την ακριβή ημερομηνία του βομβαρδισμού. Χαρακτηριστική περίπτωση συνιστά εκείνη στο Χαλ την άνοιξη του 1941, η οποία αποσιωπήθηκε, με την ενημέρωση να εξαντλείται στη γενικόλογη αναφορά για βομβαρδισμό «βόρειας παράκτιας πόλης», ενώ την ίδια μεταχείριση είχε και το Μπρίστολ, αφού για ημέρες αναφερόταν ως «πόλη στη δυτική χώρα».⁹¹

Ανάλογος προβληματισμός για το περιεχόμενο της πληροφόρησης στο θέμα των αεροπορικών απωλειών και καταστροφών επικράτησε και στη Γερμανία. Η επίσημη γραμμή απαγόρευε τη δημοσιοποίηση στοιχείων για τον αριθμό των νεκρών ή τις καταστροφές σε κτηριακές υποδομές. Αμέσως, όμως, μετά τους πρώτους βομβαρδισμούς στο Βερολίνο ο Goebbels συνειδητοποίησε την ανάγκη για παροχή περισσότερης, αλλά πάντοτε ελεγχόμενης ενημέρωσης, αποκλείοντας την πλήρη αποσιώπηση. Οι αναφορές του Τύπου έπρεπε να είναι ψυχρές και αμερόληπτες, αποδίδοντας για λόγους εσωτερικής κατανάλωσης μεγαλύτερη έκταση στις περιοχές που είχαν δοκιμαστεί σκληρά από την εναέρια βία. Όπως σημείωνε στο ημερολόγιό του τον Σεπτέμβριο του 1941, αυτός ήταν και ο πλέον ενδεδειγμένος τρόπος για την ανάσχεση των φημών σχετικά με τους αριθμούς των νεκρών, οι οποίες πάντοτε ευδοκίμουςαν μετά τις επιδρομές, επιφέροντας σύγχυση και πανικό στους αστικούς πληθυσμούς.⁹²

Η αντίδραση των αρχών με σκοπό την αποτελεσματική διαχείριση των εναέριων συνεπειών αποδείχτηκε άλλη μία καθοριστική παράμετρος για τη διατήρηση του ηθικού. Η κρατική πρόνοια σε θέματα ύψιστης προτεραιότητας για την επιβίωση των πολιτών (αντιαεροπορική προστασία, διατροφική μέριμνα, παροχή στέγασης), επούλωνε ως έναν βαθμό τον αφόρητο ψυχικό και υλικό πόνο, συντηρώντας τα αποθέματα εσωτερικής αντοχής, ώστε να υπομείνουν τις δυσκολίες και να συνεχίσουν να πιστεύουν στη νίκη. Ήταν ένα στοιχείο με βαρύνουσα σημασία ιδιαίτερα για τις γερμανικές πόλεις, αφού κλήθηκαν να σηκώσουν δυσανάλογα μεγάλο βάρος από τις πρωτόγνωρες έμπυχες και άψυχες απώλειες σε σχέση με τις δυνατότητές τους. Παρόλα αυτά, η άμεση αντίδραση των αρχών και η μέριμνα

⁹⁰ Süss, *ό.π.*, σσ. 65-66 και Overy, *The Bombing War*, σ. 173.

⁹¹ Gardiner, *ό.π.*, σσ. 163-167, 213.

⁹² Süss, *ό.π.*, σσ. 55, 61-62 και Overy, *The Bombing War*, σ. 447.

που εκδηλώθηκε σε νευραλγικούς τομείς, (αποζημιώσεις, στέγαση, ιατρική περίθαλψη), συνετέλεσαν στο να απορροφηθεί μεγάλο μέρος από την καταστροφή και την κοινωνική κριτική, ενισχύοντας την ικανοποίηση και την εμπιστοσύνη των βομβόπληκτων προς τον κρατικό μηχανισμό και την ικανότητά του να ανταποκριθεί στις προκλήσεις.⁹³ Στην Ιαπωνία η απουσία της αεροπορίας πάνω από τα αστικά κέντρα υπονόμωσε το ηθικό στον ίδιο βαθμό με εκείνον που είχαν οι πραγματικές απώλειες από τους βομβαρδισμούς, ενώ ήταν ορατός ο κίνδυνος οι 8.500.000 «νεοπρόσφυγες» της αστικής αραίωσης να μεταδώσουν στις περιοχές υποδοχής την κλονισμένη ψυχολογία τους.⁹⁴

Στην Ιταλία η κρατική υστέρηση αποδείχτηκε κομβικός παράγοντας, αφού η καθεστωτική αδυναμία να διαχειριστεί τις αεροπορικές συνέπειες προκάλεσε κάμψη του φρονήματος, πλήττοντας από το φθινόπωρο του 1942 και το κύρος του Mussolini. Η έλλειψη καταφυγίων, το χαμηλό επίπεδο ψυχολογίας για το προσωπικό στις υπηρεσίες πολιτικής προστασίας, αλλά και το φτωχό-αναξιόπιστο σύστημα συναγερμού επέδρασαν αρνητικά στη διάθεση των κατοίκων να υπομείνουν τις δυσκολίες και να συνεχίσουν να στηρίζουν την ένοπλη προσπάθεια. Παροιμιώδες για το χαμηλό επίπεδο ασφάλειας υπήρξε το γεγονός ότι ο εξηκοστός έκτος βομβαρδισμός της Νάπολης τον Ιανουάριο του 1943 έλαβε χώρα πριν καν προλάβουν να ηχήσουν οι σειρήνες. Στις πόλεις καταγράφηκαν συμπτώματα κλονισμένου ηθικού, με τους πολίτες να αρνούνται να εγκαταλείψουν τα καταφύγια ακόμα και για ανεύρεση φαγητού, να μην πειθαρχούν στις υποδείξεις των αρχών, όταν και οι στρατιώτες, υπό τον φόβο των εναέριων επιδρομών, εμφανίζονταν απρόθυμοι να συνδράμουν στην αντιμετώπιση των προβλημάτων στα βομβαρδισμένα αστικά κέντρα.⁹⁵

Μέσα στη δοκιμασία του αεροπορικού πολέμου οι πολίτες αναζήτησαν ψυχολογική στήριξη και στη θρησκεία. Η θρησκευτική παραμυθία αναδεικνύεται πολύτιμος αρωγός στον αγώνα του ανθρώπου να αναζητήσει ελπίδα, παρηγοριά και δύναμη προκειμένου να εξισορροπήσει τον πόνο των απωλειών και τον εφιάλτη των εναέριων προσβολών, χωρίς να χάσει την αφοσίωση στη νίκη και στο αίσθημα της κοινότητας. Η χριστιανική εκδοχή για τη διατήρηση του ηθικού βασιζόταν στη συνέχιση της προσπάθειας, παρά τις συσσωρευμένες δυσκολίες και τις απώλειες, σε συνδυασμό με την ακλόνητη πίστη. Η προσευχή, και κυρίως εκείνη στα καταφύγια, αναβαθμίστηκε ως τρόπος επικοινωνίας με την «ανώτερη δύναμη», όταν στη Γερμανία προτεστάντες και καθολικοί, παραμερίζοντας τις δογματικές αποκλίσεις, πίστευαν ότι η αφοσίωση στον Θεό και η ταπεινοφροσύνη διατηρούσαν το φρόνημα στους

⁹³ Φρίντριχ, *ό.π.*, σσ. 591-592.

⁹⁴ Grayling, *ό.π.*, σσ. 122-123.

⁹⁵ Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σσ. 201-205.

χώρους προστασίας.⁹⁶ Την αξία της θρησκείας αναγνώρισε και το σοβιετικό καθεστώς, επιτρέποντας το άνοιγμα των κλειστών και υπό διωγμό ως τότε εκκλησιών, με την προσδοκία να ενισχυθεί η ψυχολογία σε μία σκληρά δοκιμαζόμενη χώρα.⁹⁷ Υπήρξαν και περιπτώσεις καθεδρικών ναών, όπως στο Κόβεντρυ και του Αγίου Παύλου στο Λονδίνο, οι οποίοι μετατράπηκαν σε σύμβολο της αντίστασης για το αγωνιζόμενο έθνος, σε σημείο μάλιστα που η ύπαρξη του τελευταίου να ταυτίζεται αποκλειστικά με εκείνη του ναού στη βρετανική πρωτεύουσα.⁹⁸

Στην Ιταλία, οι πολίτες αναζήτησαν την «ανώτερη δύναμη» ήδη από τον χειμώνα του 1942-1943, με τον διευρυμένο ρόλο της καθολικής εκκλησίας και ευρύτερα της θρησκευτικής πίστης στις βομβόπληκτες κοινωνίες να ανησυχούν το καθεστώς για δύο λόγους. Ο πρώτος, διακρινόταν για την πολιτική του διάσταση, αφού ερμηνεύτηκε ως απώλεια εμπιστοσύνης προς την ικανότητα του κόμματος να διαχειριστεί τις αεροπορικές προκλήσεις, ενώ ο δεύτερος στρεφόταν κατά του Mussolini, καθώς διαγραφόταν ο κίνδυνος η θρησκευτική λατρεία να υποκαταστήσει εκείνη προς το πρόσωπό του, με τον Πάπα να παγιώνεται βαθμιαία στη συλλογική συνείδηση ως σύμβολο ειρήνης και ασφάλειας. Για τις αρχές, ωστόσο, η προσφυγή των πολιτών στον θρησκευτικό παράγοντα ισοδυναμούσε με τεκμήριο ηττοπάθειας, όταν η αναφορά για «θεία επιφάνεια» σε χωριό της επαρχίας του Μπέργκαμο και η κοσμοσυρροή που την ακολούθησε από ολόκληρη τη Βόρεια Ιταλία ερμηνεύτηκε με τον ίδιο απαισιόδοξο τρόπο ακόμα και από τα Waffen-SS.⁹⁹

Τελικά, οι βόμβες δεν οδήγησαν σε κατάρρευση του ηθικού καμία από τις εμπόλεμες κοινωνίες. Υπήρξαν μάλιστα και περιπτώσεις, όπου είχαν το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα, με τον Gunther Becker να δηλώνει για τη Λυββέκη: «Μας έκαναν πιο σκληρούς και ανθεκτικούς, και πιστέψαμε ακόμα περισσότερο στην τελική νίκη της Γερμανίας».¹⁰⁰ Ο στρατηγικός βομβαρδισμός απέτυχε στον βασικό του στόχο, όπως αποδείχτηκε στην περίπτωση του Βερολίνου, με τις εναέριες επιδρομές σε βάρος της πρωτεύουσας μετά το 1943 να θεωρούνται ως ήττα των θεωρητικών του αεροπορικού πολέμου. Η τελευταία αναφορά από την Υπηρεσία Ασφάλειας των SS (Sicherheitsdienst ή SD) τον Μάρτιο του 1945

⁹⁶ Süß, *ό.π.*, σσ. 256, 290-291.

⁹⁷ Ο αριθμός των εκκλησιών που βρίσκονταν σε λειτουργία είχε συρρικνωθεί δραστικά στις δεκαετίες 1920 και 1930. Από τις 54.923 εκκλησίες και τα 953 μοναστήρια που υπήρχαν το 1914 υπολογίζεται ότι στις αρχές του 1939 λειτουργούσαν επίσημα μόνο οι 200-300 από αυτές, ενώ είχαν χάσει τη ζωή τους περίπου 80.000 κληρικοί, μοναχοί και μοναχές. Στο Λένινγκραντ πριν από την Οκτωβριανή Επανάσταση υπήρχαν 498 εκκλησίες, τη στιγμή που το Πάσχα του 1938 παρέμεναν ανοιχτές μόνο 5, βλ. Bidlack-Lomagin, *ό.π.*, σσ. 165-166.

⁹⁸ Süß, *ό.π.*, σσ. 285-286 και Gardiner, *ό.π.*, σσ. 156-157.

⁹⁹ Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σσ. 203-204.

¹⁰⁰ Hansen, *ό.π.*, σ. 78.

αναγνώριζε βέβαια το «ψυχολογικό ναδίρ» για τους γερμανικούς αστικούς πληθυσμούς,¹⁰¹ εξέλιξη που οφειλόταν στη φυσιολογική «κοινωνική κόπωση», με τη συσσώρευση κακουχιών λίγο πριν από την οριστική ήττα και τον τρόμο για την άφιξη του Κόκκινου Στρατού.¹⁰²

Ούτε όμως στην Αγγλία το «Blitz» και οι πύραυλοι V1-V2 οδήγησαν σε ψυχολογική παράδοση. Οι περιορισμένες έμψυχες απώλειες, η ουσιαστική κρατική μέριμνα προς τους βομβόπληκτους σε ζητήματα διατροφής-στέγασης και οι ανεκτοί και οριακά διαχειρίσιμοι σε ένταση γερμανικοί βομβαρδισμοί (υπολογίζεται ότι ανεπανόρθωτη βλάβη στο ηθικό και στις δομές πολιτικής προστασίας θα προκαλούνταν από επιδρομές με τέσσερις ή πέντε φορές μεγαλύτερη σφοδρότητα) κατέστησαν ανέφικτο σενάριο για μία πόλη το «τελειωτικό χτύπημα» ή την κοινωνική κατάρρευση.¹⁰³

Επιπλέον, δε σημειώθηκαν ενδείξεις ανεξέλεγκτου φόβου και πανικού, αφού τα καταφύγια δε μετατράπηκαν σε χώρους μαζικής υστερίας και απόγνωσης. Έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Χαλ τον Νοέμβριο του 1941 δεν κατέγραψε περιστατικά ακραίας συμπεριφοράς, αξιολογώντας ως «καλό» το επίπεδο του ηθικού, παράμετρος που επιβεβαιώθηκε και στο Κόβεντρυ. Στα νοσοκομεία του Λονδίνου στους τρεις πρώτους μήνες του «Blitz» καταγράφονταν δύο ψυχιατρικά περιστατικά την εβδομάδα, ποσοστό που παρέμεινε χαμηλό και στην κορύφωση των βομβαρδισμών, όταν τον Μάρτιο του 1941 μόνο το 8% θεωρούσε τις εναέριες επιδρομές ως το σημαντικότερο πρόβλημα για το εσωτερικό μέτωπο.¹⁰⁴ Αλλά και στο στρατιωτικό νοσοκομείο της Κολωνίας, ανάμεσα στις 8.000 εισαγωγές ασθενών με νευρολογικές διαταραχές από το τέλος του 1939 ως το τέλος του 1944, καμία δεν αφορούσε πολίτη εξαιτίας των βομβαρδισμών.¹⁰⁵

Ακόμα και οι παραμικρές λεπτομέρειες αποδείχτηκε ότι είχαν την ικανότητα να συμβάλουν στη στήριξη του ηθικού. Οι αντιαεροπορικές πυροβολαρχίες στο Λονδίνο και στη Μόσχα, αν και δεν υπήρχε η ρεαλιστική προοπτική της πρόκλησης σοβαρών απωλειών στα εχθρικά αεροσκάφη, έβαλαν συνεχώς για ψυχολογικούς λόγους, παρέχοντας το πολυπόθητο αίσθημα της προστασίας και της τιμωρίας των εχθρικών πληρωμάτων. Στη βρετανική πρωτεύουσα η θετική επίδραση ήταν έκδηλη σε όσους βρίσκονταν στα καταφύγια, θεωρώντας πως αρκετά γερμανικά αεροσκάφη αναγκάζονταν να επιστρέψουν στις βάσεις ή

¹⁰¹ Stargardt, *ό.π.*, σσ. 391-393, 545.

¹⁰² Grayling, *ό.π.*, σ. 134.

¹⁰³ Σύμφωνα με υπολογισμούς, οι απώλειες από το «Blitz» αντιστοιχούσαν στο 0.1% του πληθυσμού, ενώ ο αριθμός των τραυματιών στο 0.15%, βλ. Overy, *The Bombing War*, σ. 185.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σσ. 169-172.

¹⁰⁵ Φρίντριχ, *ό.π.*, σ. 669.

πως οι βόμβες που έπεφταν τώρα ήταν πολύ λιγότερες, ενώ τα πυρά έγιναν δεκτά με ενθουσιασμό και από τον Τύπο.¹⁰⁶

«Ξαφνικά όμως, στις 10 Σεπτεμβρίου, εξαπολύσαμε ολόκληρο το φράγμα πυρός μας που συνοδευόταν από την λάμψη των προβολέων. Ο φοβερός θόρυβος από αυτόν τον κανονιοβολισμό μπορεί να μην προκάλεσε σημαντικές απώλειες στον εχθρό, αλλά οπωσδήποτε προκάλεσε τεράστια ικανοποίηση στον πληθυσμό. Οι πάντες επευφημούσαν επειδή είχαν την αίσθηση ότι δίναμε κάποια απάντηση στον εχθρό».¹⁰⁷

Στη Γερμανία, τον Μάρτιο του 1942, και υπό την πίεση του Goebbels, γνωστοποιήθηκαν οδηγίες σχετικά με την αλληλογραφία των στρατιωτών στο ανατολικό μέτωπο, ώστε να αποφεύγουν την καταγραφή δυσάρεστων καταστάσεων (έλλειψη χειμερινού ιματισμού, οπλισμού, διατροφής). Αυτές ήταν ικανές να επηρεάσουν το φρόνημα στα μετόπισθεν και γι' αυτό οι μη πειθαρχούντες δε θα συνιστούσαν στο εξής έναν «πραγματικό στρατιώτη».¹⁰⁸ Από την άλλη όμως και το ηθικό των οπλιτών στην πρώτη γραμμή αποδείχτηκε εξαιρετικά ευάλωτο στο περιεχόμενο των επιστολών από τους οικείους τους. Οι αναφορές για τις βομβόπληκτες πόλεις οδήγησαν ακόμα και σε καταρράκωσή του, όπως ανάγλυφα την περιγράφουν οι καταθέσεις των Γερμανών αιχμαλώτων πολέμου.¹⁰⁹

Η συλλογική ψυχολογία στην εμπόλεμη περίοδο αποδείχτηκε εξαιρετικά εύθραυστη και ευμετάβλητη, δείγμα της αγωνίας, του φόβου και της αφόρητης πίεσης που σταδιακά εισέπρατταν οι αστικοί πληθυσμοί, καθώς εντεινόταν οι εναέριες επιδρομές. Για τους κατοίκους των πόλεων η διατροφική πρόκληση, ως παράγοντας ενδυνάμωσης ή υπονόμησης του φρονήματος, ισοδυναμούσε με άλλο ένα «στοίχημα» στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν και να συνεχίσουν να προσφέρουν στον ένοπλο αγώνα. Αν και οι προοπτικές διαγράφονταν δυσοίωνες, αυτό δεν ακύρωνε τον δικό τους ρόλο, αναδεικνύοντας τη σημασία της ατομικής ευθύνης με τη συμμόρφωση στους διατροφικούς περιορισμούς και την εκδήλωση αλληλεγγύης προς τους δοκιμαζόμενους συνανθρώπους.

¹⁰⁶ Braithwaite, *ό.π.*, σ. 187 και Gardiner, *ό.π.*, σσ. 34-36.

¹⁰⁷ Τσώρτσιλ, *ό.π.*, σ. 475.

¹⁰⁸ Stargardt, *ό.π.*, σ. 223.

¹⁰⁹ David Irving, *Ο Πόλεμος των Στρατηγών. Στα ενδότερα των Συμμαχικών Δυνάμεων, 1944-1945*, μετάφρ. Στέλιος Χουρμουζιάδης, Εκδόσεις Ιωλκός, β' έκδ., Αθήνα 2007, σ. 44

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ

ΤΟ ΔΙΑΤΡΟΦΙΚΟ ΣΤΟΙΧΗΜΑ

α) Προτεραιότητες και δυσκολίες

Η κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου βρήκε την ελληνική κοινωνία με ορατά τα σημάδια του επισιτιστικού «συναγερμού». Από την άνοιξη του 1939 αυτή κινούνταν ήδη στους ρυθμούς της παραγωγικής εκστρατείας για ένταση της αγροτικής καλλιέργειας στην ύπαιθρο και στις πόλεις, ενώ το δελτίο διανομής τροφίμων, ως διαχρονικό σύμβολο των έκτακτων συνθηκών και της στέρησης, αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της αστικής καθημερινότητας από τον Ιούλιο του 1940. Τα νέα δεδομένα που διαμόρφωσε, όμως, η ένοπλη αναμέτρηση, μετατοπίζοντας το βάρος στη στρατιωτική διατροφική επιμελητεία, πολλαπλασίασαν τις δυσχέρειες για τους αστικούς πληθυσμούς, προκαλώντας σειρά ερωτημάτων. Πόσο σοβαρές αποδείχτηκαν στην πράξη οι ελλείψεις; Η χρονική τους διάρκεια θα νομιμοποιούσε τη χρήση του όρου «διατροφική κρίση»; Σε ποιο βαθμό αποδείχτηκαν επικίνδυνες για την κοινωνική συνοχή και τον κλονισμό της αστικής ψυχολογίας;

Η προσφορά της «επισιτιστικής κανονικότητας», ως βασικό στοιχείο για την έκταση και την ποιότητα της κινητοποίησης στο εσωτερικό μέτωπο, συνίσταται στο γεγονός ότι εμπεδώνει κλίμα εμπιστοσύνης ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και στους πολίτες, τεκμηριώνει την ικανότητα της πρώτης να διαχειρίζεται τις προκλήσεις που απορρέουν από την εμπόλεμη κατάσταση, τη στιγμή που συνέχει και συγκρατεί τον κοινωνικό ιστό, περιορίζοντας τα φαινόμενα της ανθρώπινης και οικονομικής εκμετάλλευσης. Οι διατροφικές αυτές «σκιές» κρίνεται ωστόσο επιβεβλημένο έως αυτονόητο να απομακρυνθούν στη διάρκεια των έκτακτων συνθηκών. Μία εξέλιξη που μπορεί να καταστεί εφικτή με την ορθολογική διανομή των αγαθών προς τις κοινωνικές ομάδες, τη λήψη ιδιαίτερης μέριμνας για τους άπορους-άνεργους, η οποία θα ενισχύσει το αίσθημα δικαιοσύνης στους κόλπους του πληθυσμού, όπως και την πάταξη των κρουσμάτων αισχροκέρδειας μέσω του άγρυπνου αγορανομικού ελέγχου, επιτρέποντας το θεμιτό μόνον κέρδος για τον εμπορικό κόσμο και τις επιχειρήσεις.

Μετά την 28^η Οκτωβρίου η κυβερνητική πολιτική επικεντρώθηκε σε δύο σημεία. Το πρώτο, που διακρινόταν για την ψυχολογική του διάσταση, αφορούσε την επίμονη προσπάθεια να καθησυχάσει τους αστικούς πληθυσμούς για τη διατροφική ομαλότητα,

αποτρέποντάς τους από τη συναισθηματική πρακτική της συγκρότησης αποθεμάτων. Η επικράτηση φόβου και ανεξέλεγκτου πανικού, μέσω της αναπτυσσόμενης φημολογίας στις πόλεις για ελλείψεις αγαθών, έπρεπε να αποφευχθεί με κάθε τρόπο, αφού διαγραφόταν ο κίνδυνος να προκληθεί κοινωνική αναστάτωση, υπονομεύοντας το κλίμα ομοψυχίας που τόσο ήταν απαραίτητο στην έναρξη της νέας εθνικής περιπέτειας. Οι κυβερνητικοί φορείς διακήρυτταν σε όλους τους τόνους και με όλα τα μέσα που διέθεταν (ημερήσιος και περιοδικός Τύπος, ραδιόφωνο) ότι είχαν λάβει τα κατάλληλα μέτρα, για να διασφαλίσουν την επάρκεια σε βασικά είδη, εξέλιξη που καθιστούσε περιττή και ανώφελη οποιαδήποτε σκέψη από τους πολίτες για την απόκρυψή τους.

Το δεύτερο σημείο, σχετιζόταν με την περαιτέρω δραστηριοποίηση του αγορανομικού μηχανισμού, ώστε να γίνει σαφές στην κοινή γνώμη ότι οι κρατικές αρχές διέθεταν τη βούληση, αλλά και την ικανότητα να ελέγξουν τον χώρο της αγοράς, επιβάλλοντας κανόνες στη διακίνηση, στη διανομή και στις τιμές πώλησης των αγαθών. Στο ίδιο πλαίσιο, εντάσσονταν και οι προειδοποιήσεις ότι όσοι προχωρούσαν στη δημιουργία αποθεμάτων θα αντιμετώπιζαν τις ποινές των στρατοδικείων, οι οποίες δημοσιοποιούμενες στον Τύπο, σύμφωνα και με την προπολεμική πρακτική, θα εξέθεταν στην κοινωνική συνείδηση εκείνους που επέλεξαν να θέσουν το άτομο πάνω από το σύνολο και την εθνική ανάγκη.¹ Οι αποκλίσεις από την αδιαπραγμάτευτη γραμμή της αγορανομικής πειθαρχίας προέβλεπαν ακόμα και την ποινή του εκτοπισμού, όπως είχε προειδοποιήσει από τις πρώτες ώρες στη Θεσσαλονίκη το Επαγγελματικό Επιμελητήριο της πόλης.²

Όλοι συνειδητοποιούσαν ότι οι επισιτιστικές αντοχές για τους κατοίκους στα αστικά κέντρα θα αντιμετώπιζαν ισχυρές και χρονικά παρατεταμένες πιέσεις. «Τις πρώτες μέρες με τους βομβαρδισμούς είχε παραλύσει η ζωή στη Θεσσαλονίκη, είχαν κλείσει τα περισσότερα καταστήματα και έλλειψε το κρέας, τα χόρτα και το ψωμί ακόμα».³ Οι δεσμεύσεις ειδών για τις στρατιωτικές ανάγκες αποτέλεσαν αναπόφευκτη εξέλιξη, αφού προείχε η διατροφική του θωράκιση, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα εκείνη του άμαχου πληθυσμού. Οι αρχές έπρεπε να διαμορφώσουν και να τηρήσουν τη «λεπτή ισορροπία» ανάμεσα στην απρόσκοπτη τροφοδοσία του μετώπου, χωρίς να θέσουν σε κίνδυνο την αντίστοιχη στο εσωτερικό της

¹ Με νομοθετική παρέμβαση οι αγορανομικές παραβάσεις υπάγονταν στην αρμοδιότητα των στρατοδικείων, ενώ σε όσες περιοχές αυτά δε λειτουργούσαν, θα συνιστούσαν αντικείμενο των κοινών ποινικών δικαστηρίων, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 2661, «Περί υπαγωγής των αγορανομικών εγκλημάτων εις τα Στρατοδικεία», φύλλο 399, Αθήνα, 22 Νοεμβρίου 1940.

² *Μακεδονία*, 29 Οκτωβρίου 1940.

³ Ζάννα, *ό.π.*, σ. 40.

χώρας.⁴ Οι αναφορές της ΕΟΝ, με αφορμή την έλλειψη αγαθών τις πρώτες ημέρες, επεσήμαναν την κατανόηση από την πλευρά του πληθυσμού και την ειλικρινή του διάθεση να υποστεί μεγαλύτερους περιορισμούς προς όφελος των αντρών στη ζώνη επιχειρήσεων.⁵ Για την έκταση που έλαβαν οι εμπόλεμες επιτάξεις, είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι το υφυπουργείο Αγορανομίας ζήτησε από τη νομαρχία στο Ναύπλιο να προχωρήσει σε άμεση δέσμευση ακόμα και του τοματοπολλτού.⁶

Με τις πρώτες αγορανομικές παρεμβάσεις η κυβέρνηση επεδίωξε να διασφαλίσει πλήρη έλεγχο και γνώση για τα υπάρχοντα αποθέματα. Τα αγαθά που η οικογένεια μπορούσε να αποκτήσει είχαν χρονικό ορίζοντα μία ημέρα, ενώ απαγορευόταν η κατ' οίκον διανομή τους από τους εμπόρους.⁷ Οι κάτοικοι των πόλεων κλήθηκαν να δηλώσουν στα αστυνομικά τμήματα το αρτοποιείο προμήθειας, υποχρέωση που ίσχυσε επίσης για τα εστιατόρια, τα δημόσια κέντρα και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Με αυτό τον τρόπο τα αρτοποιεία θα παρήγαγαν τον άρτο σε αυστηρά καθορισμένη ποσότητα, ώστε να αποφευχθεί η πιθανότητα άσκοπης παραγωγής. Επιπλέον, η ομαλή τροφοδοσία του καταναλωτικού κοινού προϋπέθετε ότι τα καταστήματα θα παρέμεναν ανοικτά στις καθορισμένες από τις αγορανομικές αρχές ώρες. Στον Τύπο δημοσιεύονταν τα ονόματα όσων όφειλαν να διατηρούν ανοιχτές τις επιχειρήσεις τους, με διάστημα συμμόρφωσης τις τρεις ημέρες, αφού διαφορετικά θα συλλαμβάνονταν, για να υποστούν τις αυστηρές νομικές κυρώσεις.⁸

Συνεχίζοντας απαρέγκλιτα την προπολεμική πρακτική, τα αστυνομικά όργανα το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου κατέγραψαν τις ποσότητες των γεωργικών-κτηνοτροφικών προϊόντων, των τροφίμων και των καυσίμων,⁹ θέτοντας υπό ασφυκτική επιτήρηση τις υπάρχουσες σε ζυμαρικά, σίτο και αλεύρι. Σε συνεργασία με τις αγορανομικές αρχές στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο πραγματοποιούσαν ελέγχους σε αρτοποιούς και παντοπώλες που βρίσκονταν στα όρια της διοικητικής τους περιφέρειας, συντάσσοντας πρωτόκολλα ή καταστάσεις καταγραφής, όπου σημείωναν αναλυτικά την ποσότητα που εκείνοι διέθεταν.¹⁰ Τα

⁴ Σε έγγραφο της ηγεσίας του ΓΕΣ προς τον Μεταξά με ημερομηνία 27 Ιανουαρίου 1940 διατυπωνόταν η εκτίμηση ότι μέσω της επίταξης θα εξασφαλιζόταν η παροχή τροφίμων προς τον στρατό για σαράντα ημέρες, ενώ η ποσότητα που θα απέμενε σε κάθε πόλη θα επαρκούσε για τις διατροφικές ανάγκες ενός περίπου μήνα, βλ. Παπάγος, *ό.π.*, σ. 403.

⁵ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: Περιφερειακή Διοίκηση Θηλέων Πρωτευούσης [στο εξής ΠΔΘΠ], «Αναφορά σχετική με την επίσκεψιν της συνεργάτου του 3^{ου} Γραφείου εις συνοικισμούς», Αθήνα, 4 Νοεμβρίου 1940, σ. 1.

⁶ Στο ίδιο, Υπουργείο Επισιτισμού, φάκ. 26: Υφυπουργείο Αγορανομίας, προς Νομαρχίαν Ναύπλιον, Αριθ. 12945, Αθήνα, 5 Φεβρουαρίου 1941.

⁷ *Μακεδονία*, 29 Οκτωβρίου 1940.

⁸ Στο ίδιο, 1, 8 Νοεμβρίου 1940.

⁹ Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Ιστορία Ελληνικής Χωροφυλακής 1936-1950*, τόμ. Α', Αθήνα 1973, σ. 91.

¹⁰ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Υπουργείο Επισιτισμού, φάκ. 6: Γενική Διοίκησης Ηπείρου, προς το Υφυπουργείον Αγορανομίας, Δ/σιν Άρτου, Αριθ.61055, Ιωάννινα, 14 Δεκεμβρίου 1940 και φάκ. 19: Υποδιοίκησης Χωροφ/κής

πρωτόκολλα συνοδεύονταν και από υπεύθυνες δηλώσεις των κατόχων ότι δεν παρακρατούσαν καμία άλλη ποσότητα στο κατάστημα ή την οικία τους.¹¹ Στην κατεύθυνση του ελέγχου των διατροφικών αποθεμάτων, οι έμποροι χονδρικής-λιανικής πώλησης βασικών αγαθών (λάδι, ελιές, πατάτα, τυρί, βούτυρο, λίπος), αλλά και οι βιομήχανοι ζυμαρικών, ήταν υποχρεωμένοι με τη σειρά τους να δηλώνουν ανά δύο ημέρες στα τμήματα αγορανομίας τις ποσότητες που κατείχαν.¹²

Ωστόσο, οι αρχές γρήγορα υποχρεώθηκαν να αναγνωρίσουν τα επισιτιστικά προβλήματα που εμφανίστηκαν με την απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου και συνδέονταν με την πορεία της επιστρατευτικής διαδικασίας. Η έκταση και η διάρκειά τους βρίσκονταν σε στενή εξάρτηση από το πληθυσμιακό μέγεθος των πόλεων και τη δυνατότητα πρόσβασης για την καθεμία στην παραγωγή της υπαίθρου. Η επίταξη των καυσίμων, των μέσων μεταφοράς και συνολικά των τροχοφόρων οχημάτων για τις στρατιωτικές ανάγκες,¹³ σε συνδυασμό με την αναγκαιότητα για επιτυχημένη πραγματοποίηση της επιστράτευσης, είχαν ως συνέπεια να εμφανιστούν επιπλοκές στον ομαλό εφοδιασμό, με τις αρχές να ζητούν από τους πολίτες να επιδείξουν αυτοσυγκράτηση, ψυχραιμία και υπομονή. Για να ενισχύσουν μάλιστα τον δείκτη αξιοπιστίας, έσπευσαν να οριοθετήσουν και τη χρονική λήξη των διατροφικών «αναταράξεων», η οποία θα συνέπιπτε με την επιτυχημένη ολοκλήρωση της επιστρατευτικής διαδικασίας στα μέσα Νοεμβρίου.¹⁴ Ήταν το χρονικό διάστημα, όπου στην Αθήνα έγινε αισθητή η έλλειψη σε βασικά είδη και εμφανίστηκαν οι αρχικές ενδείξεις «μαύρης αγοράς», μία κατάσταση που έδειξε να εκτονώνεται μέσα στον Δεκέμβριο, όταν και ομαλοποιήθηκε η λειτουργία για τα δελτία διανομής τροφίμων.¹⁵

Το κλίμα ανησυχίας που επικράτησε στον πρώτο εμπόλεμο μήνα επιβεβαιώνεται και από αναφορές της ΕΟΝ. Περιέχουν διατυπώσεις για την κοινωνική απαίτηση-ανάγκη να υπάρξει δικαιοσύνη στη διανομή των αγαθών προς όφελος των ασθενέστερων τάξεων, ώστε να αντιμετωπιστούν τα αυξανόμενα παράπονα των κατοίκων, αλλά και τη φημολογία της

Ελασσόνος, προς την Νομαρχία Λαρίσης, «Υποβολή πρωτοκόλλων και καταστάσεων καταγραφής υπαρχουσών ποσοτήτων ζυμαρικών και μακαρονίων εις χείρας των Εμπόρων Ελασσόνος», Αριθ. 1086/8/72^α, Ελασσόνα, 8 Νοεμβρίου 1940.

¹¹ Στο ίδιο, φάκ. 19: Αγορανομική Υπηρεσία Βόλου, προς τον κ. Νομάρχη Λαρίσης, «Υποβολή πρωτοκόλλου καταγραφής αλεύρων και σίτου», Αριθ. 1/3/93, Βόλος, 8 Νοεμβρίου 1940.

¹² *Τηλέγραφος*, 7 Δεκεμβρίου 1940.

¹³ Από τα 18.000 επιταγμένα οχήματα, μετά τον πόλεμο κυκλοφορούσαν μόνο τα 1.000, αλλά και αυτά σε άσχημη κατάσταση, βλ. Ευφροσύνη Ρούπα-Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Η ιστορία του αυτοκινήτου στην Ελλάδα. Εμπόριο και παραγωγή στη μέγγενη του κράτους 1894-1986*, Publishing Economía, [χ.τ.έ] 2009, σ. 132.

¹⁴ *Ακρόπολις*, 3, 10 Νοεμβρίου 1940.

¹⁵ Στο ίδιο, 8 Δεκεμβρίου 1940 και Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σσ. 38-39, 46, 50.

εχθρικής προπαγάνδας για σοβαρή έλλειψή τους.¹⁶ Στα συνοικιακά παντοπωλεία και στην κεντρική αγορά της πρωτεύουσας τα μέλη της οργάνωσης γίνονταν δέκτες αρνητικών σχολίων και ενός κλίματος «μεμψιμοιρίας» και σιωπηλής δυσφορίας από μερίδα του πληθυσμού, σημειώνοντας χαρακτηριστικά: «[...] μη εκδηλουμένην καταφανώς».¹⁷

Η πατάτα και το κρέας βρέθηκαν στο επίκεντρο της αγορανομικής μέριμνας. Οι έλεγχοι για την επάρκεια και οι τροποποιήσεις στην ανώτατη τιμή πώλησης από τις επιτροπές διατίμησης ήταν συνεχείς, όταν, ειδικά για την πρώτη, οι νομαρχίες συνιστούσαν την εντατική της καλλιέργεια.¹⁸ Με το οικογενειακό δελτίο διανομής, η προμήθεια του οποίου στην περιοχή της πρωτεύουσας από τον Νοέμβριο γινόταν από τον παντοπώλη του αστυνομικού τμήματος της περιφέρειας και όχι από εκείνον στις λαϊκές αγορές,¹⁹ οι κάτοικοι είχαν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν σε δεκαπενθήμερη βάση καθορισμένες ποσότητες για συγκεκριμένα είδη (ζυμαρικά, τυρί), όταν από τον Φεβρουάριο το δελτίο θα μπορούσε να το παραλάβει ο αρχηγός της οικογένειας από τους ιερούς ναούς των ενοριών.²⁰ Για την ομαλή προμήθεια κρέατος ήταν έντονη και η παρουσία της αστυνομίας, με αποτέλεσμα ύστερα από τους συνεχείς ελέγχους που πραγματοποιούσε για την ταυτοποίηση των κατόχων, να περιοριστούν σταδιακά οι ουρές που τόσο ταλαιπωρούσαν τους κατοίκους στις πόλεις.²¹

Οι αστυνομικές αρχές σύντομα, όμως, έγιναν αποδέκτες αρνητικών σχολίων που σχετίζονταν με την αγορά του. Στα μεγάλα αστικά κέντρα, και ιδίως στην Αθήνα, παρουσιάζονταν συχνά ελλείψεις λόγω των δυσχερειών στη μεταφορά του από την επαρχία, με συνέπεια οι καταναλωτές να αδυνατούν να το εξασφαλίσουν.²² Ορισμένα από τα αστυνομικά όργανα, εκμεταλλευόμενα την ιδιότητά τους, είχαν τη δυνατότητα να προμηθεύονται το κρέας όχι μόνο για τα ίδια, αλλά και για φιλικά τους πρόσωπα, συμπεριφορά που έπληττε το κύρος και το γόητρο των σωμάτων ασφαλείας, προκαλώντας «ρωγμές» στην αίσθηση της διατροφικής δικαιοσύνης, που τόσο πολύ προσπαθούσε να

¹⁶ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 22: Γεν. Δ/σις Εθνικής Διαφωτίσεως, «Δελτίον υπ' αριθ. 26 της 1^{ης} Δεκεμβρίου 1940», σ. 2 και «Δελτίον υπ' αριθ. 6, 9^{ης} Νοεμβρίου 1940», 9 Νοεμβρίου 1940, σσ. 3-4.

¹⁷ Στο ίδιο, φάκ. 5: ΠΔΘΠ: 12 Νοεμβρίου 1940.

¹⁸ *Θάρρος*, 5 Δεκεμβρίου 1940. Η άνοδος των τιμών αποδείχτηκε ωστόσο αναπόφευκτη, καθώς εκείνη της πατάτας για τον Δεκέμβριο ανήλθε στις 7.52 δρχ. η οκά (προπολεμικά η μέση τιμή ήταν 6.2 δρχ.), τη στιγμή που στην Αθήνα οι αντίστοιχες τιμές είχαν διαμορφωθεί στις 7.17 και στις 6.34 δρχ. Η τιμή του κρέατος από τον Νοέμβριο ως τον Δεκέμβριο αυξήθηκε κατά 1.58, για να ανέλθει στις 46.70 δρχ., ενώ για το ίδιο διάστημα στην πρωτεύουσα η αύξηση ήταν μεγαλύτερη (2.5), με την τελική τιμή να διαμορφώνεται στις 49.50 δρχ. αγγίζοντας το μέσο ημερομίσθιο των 50 δρχ., βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 40 και φάκ. 42: «Διακύμανσις των τιμών κατά τον μήνα Δεκέμβριον 1940 εν σχέσει προς τας τιμάς του προηγούμενου μηνός Νοεμβρίου» και «Διακύμανσις των τιμών εν Αθήναις κατά τον μήνα Δεκέμβριον 1940 εν σχέσει προς τας τιμάς του προηγούμενου μηνός Νοεμβρίου».

¹⁹ *Ακρόπολις*, 26 Νοεμβρίου 1940.

²⁰ Στο ίδιο, 19 Φεβρουαρίου 1941.

²¹ *Καιροφύλας, Η Αθήνα του '40*, σ. 117.

²² ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: 30 Νοεμβρίου 1940.

εμπεδώσει η κυβέρνηση. Ήταν μία πρακτική γεμάτη ερωτηματικά και κοινωνική καχυποψία που δεν πέρασε απαρατήρητη και από την ΕΟΝ.²³ Η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στις πόλεις, έχοντας ως σημείο αιχμής τη βουβή δυσφορία των κατοίκων, ενεργοποίησε την κυβερνητική παρέμβαση, η οποία τον Μάρτιο εγκαινίασε τη σύσταση ξεχωριστών πρατηρίων για τους αστυνομικούς και τους πυροσβέστες.²⁴

Οι επισιτιστικές δυσχέρειες λεοτούργησαν ως αφόρμηση και για ορισμένες διατροφικές καινοτομίες. Η πιο χαρακτηριστική σχετιζόταν με την εμφάνιση, για πρώτη φορά την άνοιξη, του κατεψυγμένου κρέατος, στην αγωνιώδη προσπάθεια των αρχών να εξασφαλίσουν την επάρκειά του. Η αρχική ποσότητα των εκατό τόνων προερχόταν από την Αυστραλία και παραχωρήθηκε από την επιμελητεία του αγγλικού στρατού, συνοδευόμενη από εκστρατεία της αγορανομίας στον Τύπο για τον τρόπο παρασκευής και συντήρησής του. Παράλληλα, τονιζόταν η άριστη ποιότητα, ώστε το καταναλωτικό κοινό να ξεπεράσει τους δικαιολογημένους ενδοιασμούς και να το ενσωματώσει στη διατροφική του καθημερινότητα. Οι κάτοικοι της πρωτεύουσας εμφανίστηκαν, όμως, διχασμένοι στις προτιμήσεις, αφού αναπτύχθηκε έντονη φημολογία για τον δείκτη της διατροφικής του αξίας και τις αγγλικές προθέσεις, ενεργοποιώντας την άμεση καθησυχαστική αντίδραση της αγορανομίας.²⁵

Η εκστρατεία για εξασφάλιση της αυτάρκειας περιλάμβανε και περικοπές με ιδιαίτερα επώδυνο χαρακτήρα. Μία από αυτές αφορούσε το Αδελφάτο του Νοσοκομείου Πατρών, όταν στις 10 Φεβρουαρίου αναγκάστηκε να ανακαλέσει προγενέστερη απόφασή του, σύμφωνα με την οποία παρεχόταν η δυνατότητα σίτισης σε μέρος του νοσοκομειακού προσωπικού, λόγω των έκτακτων συνθηκών που είχαν δημιουργήσει οι συνεχόμενοι ιταλικοί βομβαρδισμοί. Με στόχο την εξοικονόμηση αγαθών βρέθηκε στη δυσάρεστη θέση να εφαρμόσει απαρέγκλιτα τον εσωτερικό κανονισμό, στερώντας από τους συγκεκριμένους υπαλλήλους την παροχή τροφής, καθώς πλέον δεν πληρούσαν τις νόμιμες προϋποθέσεις.²⁶

Η αποτελεσματική αντιμετώπιση του διατροφικού ζητήματος περιλάμβανε και την επάρκεια σε ξυλάνθρακα. Ο τελευταίος, ουσιαστικά συνιστούσε τη μοναδική καύσιμη ύλη για την παρασκευή φαγητού και γι' αυτό οι κάτοικοι των αστικών κέντρων περίμεναν υπομονετικά στην ουρά, για να τον προμηθευτούν μέσω του δελτίου και πάντα σε καθεστώς διατίμησης.²⁷ Στη Θεσσαλονίκη η υποεπιτροπή του αμερικανικού εράνου κατέβαλε κάθε

²³ Στο ίδιο: «Παρατηρήσεις της Συνεργάτιδος του 3^{ου} Γραφείου», σ. 1.

²⁴ *Ακρόπολις*, 9 Μαρτίου 1941.

²⁵ *Ακρόπολις* 25 Μαρτίου 1941 και Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σσ. 116-117.

²⁶ Βασίλης Κ. Λάζαρης, *Η Πατραϊκή Δημοκρατία στο Β' Τέταρτο του 20^{ου} Αιώνα. 1926-1951*, Έκδοση Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πατρών, Πάτρα 2008, σσ. 214-215.

²⁷ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, «Αναφορά σχετική με την επίσκεψιν της συνεργάτου του 3^{ου} Γραφείου εις συνοικισμούς», Αθήνα, 4 Νοεμβρίου 1940, σ. 2. Τον Δεκέμβριο η τιμή της οκάς διαμορφώθηκε

δυνατή προσπάθεια, ώστε να τον προμηθεύσει στις άπορες οικογένειες, ξεπερνώντας τις δυσκολίες που προέκυπταν από την έλλειψη μεταφορικών μέσων. Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις η μακρόχρονη παραμονή στις ουρές, που τους χειμερινούς μήνες συνοδευόταν και από δριμύ ψύχος, αποδεικνυόταν άκαρπη.²⁸ Η αξία της απόκτησής του τεκμηριώνεται και από την ενεργειακή πραγματικότητα της εποχής, με το φωταέριο να συνιστά προνόμιο για λίγες μόνο οικογένειες, οι οποίες διέμεναν στις κεντρικές συνοικίες, ενώ η χρήση της ηλεκτρικής κουζίνας παρέμενε ακόμα άγνωστη στην ελληνική οικογένεια.²⁹

Η έναρξη της ελληνοϊταλικής αναμέτρησης προκάλεσε άνοδο στις τιμές των διατροφικών ειδών. Στην Αθήνα, ο τιμάρθμος διατροφής μεταξύ Οκτωβρίου-Νοεμβρίου εμφανίζεται επιβαρυνμένος κατά 5.4%, όταν στην επικράτεια για το διάστημα Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 3.5%, με τις μεγαλύτερες αυξήσεις να αφορούν τα μακαρόνια, το ελαιόλαδο και τα αυγά.³⁰

Κομβικό σημείο αναδείχθηκε και ο έλεγχος των τιμών πώλησης στα είδη πρώτης ανάγκης, με τις επιτροπές διατίμησης να τροποποιούν και να ενημερώνουν το καταναλωτικό κοινό για το ανώτατο όριο στην τιμή διάθεσης συγκεκριμένων αγαθών και κυρίως εκείνων που παρουσίαζαν μεγάλη ζήτηση. Ο περιορισμός των φαινομένων αθέμιτης κερδοσκοπίας, που πάντοτε ευδοκιμούν στις έκτακτες συνθήκες, μετατράπηκε σε μέγιστη πρόκληση για τους αγορανομικούς φορείς, καθώς έχουν τη δυνατότητα να επηρεάσουν αρνητικά την αστική ψυχολογία και να υπονομεύσουν το πνεύμα πειθαρχίας που πρέπει να διακρίνει τους

στις 4.91 δρχ. (προπολεμικά η μέση τιμή ήταν 4.41 δρχ.), παρουσιάζοντας αύξηση κατά 0.26 σε σχέση με τον Νοέμβριο, ενώ για την Αθήνα, όπου η αντίστοιχη τιμή πριν από τον πόλεμο ήταν 5.25 δρχ., έφτασε στις 5.50 δρχ., βλ στο ίδιο, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 40 και φάκ. 42: «Διακύμανσις των τιμών κατά τον μήνα Δεκέμβριον 1940 εν σχέσει προς τας τιμάς του προηγουμένου μηνός Νοεμβρίου» και «Διακύμανσις των τιμών εν Αθήναις κατά τον μήνα Δεκέμβριον 1940 εν σχέσει προς τας τιμάς του προηγουμένου μηνός Νοεμβρίου».

²⁸ Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη», σ. 299.

²⁹ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 49. Στα τέλη του Μεσοπολέμου η Ελλάδα πραγματοποίησε τα πρώτα βήματα εξηλεκτισμού, με την ετήσια κατά κεφαλήν παραγωγή ενέργειας να ανέρχεται στις 85 κιλοβατώρες ανά κάτοικο, όταν ο μέσος ευρωπαϊκός όρος (χωρίς τη Σοβιετική Ένωση) ήταν 466, βλ. Κώστας Κωστής, *Ο Πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σσ. 220-222. Η ενεργειακή υστέρηση αναδεικνύεται και σε προπολεμικές αναφορές της ΕΟΝ, η οποία στην προσπάθειά της να εφοδιαστεί με ραδιοφωνικές συσκευές σημειώνει τη δυσκολία του εγχειρήματος για τις πόλεις και τα χωριά, όπου «[...] δεν υπάρχει παντάπασι ηλεκτρικόν ρεύμα ή το υπάρχον παρέχεται μόνο την εσπέραν», βλ. ΙΑΜ, Αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης, φάκ. 10: Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας Ελλάδος, προς Απάσας τας Περιφερειακάς Διοικήσεις Ε.Ο.Ν., Αριθ. 4900, Αθήνα, 1 Φεβρουαρίου 1939. Ακόμα και το 1943 η χρήση της ηλεκτρικής ενέργειας, με εξαίρεση την Αθήνα και την Πάτρα, κρινόταν ότι «[...] ευρίσκεται ακόμη εις πρωτόγονον κατάστασιν», βλ. Θεόδωρος Ι. Ραυτόπουλος, *Η ηλεκτρική ενέργεια εις την αυριανήν Ελλάδα. Προβλήματα, προϋποθέσεις, κατευθύνσεις*, Εκδόσεις Τεχνική, Αθήνα 1943, σ. 9.

³⁰ Στην επικράτεια η μέση προπολεμική τιμή για τα μακαρόνια ήταν 18.2 δρχ, ενώ τον Δεκέμβριο έφτασε στις 23.93 δρχ. Η τιμή των αυγών από 4.2 δρχ. πριν από τον πόλεμο, τον Δεκέμβριο ανήλθε 6.02 δρχ. Στην Αθήνα η προπολεμική τιμή της οκάς για το ελαιόλαδο ήταν 44.6 δρχ., όταν τον Δεκέμβριο διαμορφώθηκε στις 50.60 δρχ., βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 40 και φάκ. 42: «Διακύμανσις των τιμών κατά τον μήνα Δεκέμβριον 1940 εν σχέσει προς τας τιμάς του προηγουμένου μηνός Νοεμβρίου» και «Διακύμανσις των τιμών εν Αθήναις κατά τον μήνα Δεκέμβριον 1940 εν σχέσει προς τας τιμάς του προηγουμένου μηνός Νοεμβρίου».

«στρατιώτες» στο εσωτερικό μέτωπο. Από την άλλη, η αδυναμία ελαχιστοποίησης των παραβατικών συμπεριφορών καθιστά τις αρχές έκθετες στη συνείδηση των πολιτών, αφού αποδεικνύονται κατώτερες των περιστάσεων, αδυνατώντας να επιβάλουν την τάξη και να διασφαλίσουν πλήρη έλεγχο με στόχο την ομαλή λειτουργία της αγοράς.

Για την πάταξη της αισχροκέρδειας ενεργοποιήθηκε άμεσα ο κοινωνικός έλεγχος. Απευθύνονταν παραινέσεις προς τον αστικό πληθυσμό, για να καταγγέλλει όσους περιφρονούσαν τους αγορανομικούς κανόνες, καθώς: «Ούτω παρέχουν εθνικήν υπηρεσίαν», αφού σε διαφορετική περίπτωση «[...] γίνονται συνένοχοι της κολασίμου αγορανομικής παραβάσεως».³¹ Ήταν έκδηλη η πρόθεση των αρχών να μετατρέψουν στη συνείδηση των πολιτών την αδιαφορία, την αδράνεια και την απλή διατύπωση παραπόνων ως συνενοχή και συγκάλυψη των αγορανομικών εγκλημάτων, ώστε να εξασφαλίσουν την ενεργή συμμετοχή τους απέναντι στην αθέμιτη κερδοσκοπία που συνιστούσε προδοτική πράξη.

Η αισχροκέρδεια έκανε αισθητή την παρουσία της και στην ύπαιθρο. Στρατιώτης του 22^{ου} Συντάγματος πεζικού σε επιστολή προς τους οικείους του ανέφερε: «Οι χωριάτες μας γδέρνουν και εξοδεύω λεπτά χωρίς να τρώγω τίποτε». Το Γενικό Στρατηγείο ενημέρωσε άμεσα τον ίδιο τον Μεταξά, με αποτέλεσμα στο εξής να θεωρούνται συνυπεύθυνα τα όργανα της Αστυνομίας Πόλεων και της Χωροφυλακής, αντιμετωπίζοντας τις κυρώσεις των στρατοδικείων.³²

Οι ποινές που επιβάλλονταν για τη διάπραξη παραβάσεων (πώληση αγαθών σε υπερβολικές τιμές, διακίνηση νοθευμένων προϊόντων, προσπάθεια διάθεσης απαγορευμένων ειδών, δημιουργία αποθεμάτων) προέβλεπαν φυλάκιση από λίγες ημέρες μέχρι και μήνες, αστυνομική επιτήρηση μέχρι και δύο έτη, χρηματικό πρόστιμο από διακόσιες μέχρι 2.000 δραχ., κλείσιμο καταστημάτων για μερικές ημέρες,³³ ενώ δημοσιοποιούνταν τα ονόματα των παραβατών στις σελίδες των εφημερίδων.³⁴ Ο εμπορικός κόσμος όφειλε να αναρτά κατάσταση με τα είδη και τις τιμές των αγαθών που διέθετε, τους αποθηκευτικούς χώρους που χρησιμοποιούσε (η υποχρέωση ίσχυε και για τους βιομήχανους, βιοτέχνες), με την παραμικρή απόκλιση να θεωρείται απόκρυψη.³⁵ Ήταν τόσο ασφυκτικός ο έλεγχος που ασκούνταν για την πάταξη του αθέμιτου κέρδους, ώστε προκλήθηκαν αντιδράσεις από τον εμπορικό κόσμο. Όπως ανέφερε οπωροπώλης στην πρωτεύουσα: «Αδιαφορούν πόσο τα

³¹ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 22: «Δελτίον υπ' αριθ. 26 της 1^{ης} Δεκεμβρίου 1940», σ. 2.

³² ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 130: Υφυπουργείον Αγορανομίας, προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητάς, Νομάρχας και Επάρχους, Αριθ. 1571, Αθήνα, 25 Νοεμβρίου 1940.

³³ Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου», σ. 73.

³⁴ *Τηλέγραφος*, 13, 29 Δεκεμβρίου 1940.

³⁵ ΙΑΜ, ΓΔΜ, φάκ. 126: Υφυπουργείον Αγορανομίας, προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητάς, Νομάρχας, Επάρχους... και Υποδ/σεις Χωρ/κής Κράτους, Αριθ. 123764, Αθήνα, 13 Δεκεμβρίου 1940, όπου συνημμένη η υπ' Αριθ. 295 αγορανομική διάταξη.

πήραμε. Τόσο πρέπει να τα πουλάμε [...]. Τώρα πήγανε τον άλλον φυλακή χωριστά το ξύλο που έφαγε. Σε λίγο δε θάχουμε να φάμε».³⁶

Το προπολεμικό «Αισχροδικείο», έχοντας ως αποστολή του τον κοινωνικό στιγματισμό, έκανε στην εμπόλεμη περίοδο πιο συχνή την εμφάνισή του, με την κοινή γνώμη να επικροτεί την αυστηροποίηση και την επιβολή των ποινών. Η απόκρυψη και η αθέμιτη κερδοσκοπία βρέθηκαν μόνιμα στο επίκεντρο της στρατιωτικής ποινικής νομοθεσίας, ισοδυναμώντας στη συλλογική συνείδηση με προδοσία προς την πατρίδα. Για να ενισχυθεί το αίσθημα δικαιοσύνης μεταξύ των πολιτών ορίστηκε ότι τα αγαθά που αποτελούσαν προϊόντα αγορανομικού εγκλήματος θα κατάσχονταν από τους υπεύθυνους φορείς και θα μεταβιβάζονταν στην αρμοδιότητα του υπουργείου Εθνικής Πρόνοιας, το οποίο θα τα διέθετε για τη διατροφική κοινωνική ανακούφιση.³⁷

Η εγγώρια επισιτιστική κατάσταση παρά την άνοδο των τιμών και τις ελλείψεις, που σε καμία περίπτωση δε λειτούργησαν με όρους θνησιμότητας,³⁸ έφτασε στα όρια της κατάρρευσης μετά από την εκδήλωση της γερμανικής επίθεσης. Παρά τις επίμονες προσπάθειες των αρχών να καθησυχάσουν τους αστικούς πληθυσμούς για τη θετική πορεία των επιχειρήσεων και την αντοχή του δείκτη διατροφικής επάρκειας, ζητώντας αυτοσυγκράτηση, ψυχραιμία και πιστή τήρηση των διαταγών, η πραγματικότητα αποδείχτηκε διαφορετική. Επικράτησαν διάχυτος φόβος και πανικός, οι αγορανομικές υποδείξεις εύκολα ακυρώνονταν στην πράξη, με την εξασφάλιση και την απόκρυψη ειδών πρώτης ανάγκης να μεταρέπονται για τους πολίτες σε αυτονόητες ενέργειες. «Ο κόσμος ψωνίζει. Πολλά μαγαζιά κλείνουν. Στα ζαχαροπλαστεία σκουπίζεται κι η τελευταία καραμέλα».³⁹

Πολύ φυσιολογικά οι οικιακοί χώροι αποθήκευσης απέκτησαν ξαφνικά μεγάλη αξία, ενώ η αισχροκέρδεια γνώρισε έξαρση, με τους κατοίκους να καταλήγουν εύκολα θύματα εκμετάλλευσης από ασυνείδητους κερδοσκόπους. Η «μαύρη αγορά», που στην εξάμηνη περίοδο του πολέμου δεν είχε απασχολήσει ιδιαίτερα τα αγορανομικά όργανα, έδειξε ότι σύντομα θα συνιστούσε μονόδρομο για την προμήθεια διατροφικών ειδών. Ανεξάρτητα από τις επιτάξεις των μεταφορικών μέσων και των καυσίμων, η οικονομία των πόλεων δεν αποκλείστηκε από την ύπαιθρο ούτε μπορεί να γίνει λόγος για την αποδιάρθρωση των

³⁶ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, «Αναφορά σχετική με την επίσκεψιν της συνεργάτου του 3^{ου} Γραφείου εις συνοικισμούς», Αθήνα, 4 Νοεμβρίου, σσ. 1-2.

³⁷ ΦΕΚ, Α.Ν. 2698, «Περί τροποποιήσεως του άρθρου 36 του Αγορανομικού Κώδικος», φύλλο 422, Αθήνα, 7 Δεκεμβρίου 1940.

³⁸ Βιολέττα Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοική Ελλάδα, 1941-44*, μετάφρ. Δημήτρης Μιχαήλ, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2011, σ. 109.

³⁹ Πανσέληνος, *ό.π.*, σ. 35.

διαύλων του αστικού διατροφικού ανεφοδιασμού, όπως συνέβη λίγο αργότερα με την παρουσία των Γερμανών.⁴⁰ Στην Αθήνα οι αυξημένες σε ανθρώπινη συμμετοχή και διάρκεια αναμονής «ουρές» κυριάρχησαν, όχι μόνο στα καταστήματα πώλησης τροφίμων, αλλά και στα πιστωτικά ιδρύματα, στα ενεχυροδανειστήρια, στους σταθμούς των μέσων μαζικής μεταφοράς, στα υποδηματοποιεία, δυσάρεστο δείγμα της νέας εποχής προς την οποία με γοργό ρυθμό κατευθυνόταν η χώρα.⁴¹

β) Η γεωργική επιστράτευση

«Σήμερα δίδομεν δύο μάχες: η μία είναι η μάχη επί του αλβανικού εδάφους και η άλλη είναι η καλλιέργεια της γης».⁴²

Στο διάστημα της στρατιωτικής αναμέτρησης συνεχίστηκε με αμειώτους ρυθμούς και η προσπάθεια για ένταση της αγροτικής παραγωγής. Για άλλη μία φορά ζητήθηκε από τον αστικό και αγροτικό πληθυσμό να μην αφήσει αναξιοποίητο ούτε το παραμικρό τμήμα της γης, με τη φύτευση και την καλλιέργεια διατροφικών ειδών να αναδεικνύονται σε ύψιστες προτεραιότητες. Αξιοποιώντας την επικοινωνιακή δύναμη του ραδιοφώνου, η ηγεσία του υπουργείου Γεωργίας απηύθυνε έκκληση στον κόσμο της υπαίθρου για αύξηση των γεωργικών εσοδειών, όταν μέσω του Τύπου κοινοποιούνταν συνεχώς οδηγίες για την αποδοτική καλλιέργεια. Στα αστικά κέντρα οι κήποι, οι γλάστρες και οι αυλές με τα παρτέρια αναβαθμίστηκαν στη συνείδηση των κατοίκων ως χώροι για την παραγωγή συγκεκριμένων ειδών (λαχανικά, πατάτα), οι οποίοι, παρά την αμφιλεγόμενη αποδοτικότητά τους, αποτέλεσαν τεκμήριο στράτευσης-συμμόρφωσης στις εθνικές απαιτήσεις.⁴³ Από το διατροφικό προσκλητήριο δεν απουσίασαν και τα πεζοδρόμια, καθώς ύστερα από την αφαίρεση των πλακών επιφανείας και την εντατική εκσκαφή τους μεταμορφώθηκαν σε παρτέρια για καλλιέργεια κηπευτικών.⁴⁴ Στη νέα εκστρατεία δήλωσαν συμμετοχή και τα μέλη της ΕΟΝ, που εναρμονισμένα με τις επιταγές της κεντρικής διοίκησης για τη μετατροπή τους

⁴⁰ Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», John O. Iatrides (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, μετάφρ. Μαργαρίτα Δρίτσα, Αμαλία Λυκιαρδοπούλου, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 122.

⁴¹ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σσ. 137-138.

⁴² Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σ. 382.

⁴³ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 34.

⁴⁴ Άννα Δεϊμέζη-Καλιότσου, *Τα γκρίζα χρόνια*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1996, σ. 42.

σε έμπρακτα υποδείγματα γεωργικής αφοσίωσης, επιδόθηκαν στην καλλιέργεια όλων των δυνατών σημείων, χωρίς να εξαιρούνται ούτε οι περιβόλοι των διοικητικών τους κτηρίων.⁴⁵

Κρίσιμο ζήτημα για την επισιτιστική ομαλότητα, του αστικού κυρίως κόσμου, υπήρξε η καλλιέργεια των αγρών που είχαν αφήσει πίσω οι επιστρατευμένοι αγρότες. Ο Μεταξάς στις 17 Δεκεμβρίου, μιλώντας σε σύσκεψη για τη γεωργική επιστράτευση, αφού ζήτησε από τους συνεταιρισμούς και τους «Οίκους του Αγρότου» να συνδράμουν τη νέα σταυροφορία, κατέστησε σαφές ότι: «Εκείνοι που μένουν πίσω και οι οικογένειές των πρέπει να βοηθήσουν εκείνους που φεύγουν».⁴⁶ Η ύπαιθρος αντιμετώπιζε αρκετά προβλήματα εξαιτίας της αναχώρησης για το μέτωπο του πλέον έμπειρου και καταρτισμένου ανθρώπινου δυναμικού, το οποίο περιλάμβανε τους επαγγελματίες αγρότες, τους γεωπόνους, τους αγροφύλακες, τους απαραίτητους για την προώθηση της παραγωγικής εκστρατείας δημοδιδασκάλους, τη στιγμή που πρόσθετες δυσκολίες δημιουργούσε και η επίταξη για τις στρατιωτικές ανάγκες των ζώων και των εργαλείων που ήταν κατάλληλα για τις γεωργικές εργασίες (άροση, σπορά).

Ο αναπόδραστος αποχωρισμός των κτηνών υπήρξε μάλιστα μία οδυνηρή στιγμή για τους ιδιοκτήτες τους, αφού ισοδυναμούσαν με το κύριο βιοποριστικό μέσο, τον ακούραστο σύντροφο και συνεργάτη τους. Οι συναισθηματικές «αναταράξεις» ήταν τόσο ισχυρές για τον γεωργικό κόσμο, με συνέπεια αρκετοί αγρότες στην ύπαιθρο της Πελοποννήσου να μην τα εγκαταλείψουν. Προτίμησαν να τα συνοδέψουν στο μέτωπο ως εθελοντές ημιονηγοί, γνωρίζοντας ότι αν τα παραχωρούσαν στις υπηρεσίες του στρατού θα τα έχαναν οριστικά, στερούμενοι της οικονομικής δυνατότητας για τη μελλοντική τους αντικατάσταση.⁴⁷

Η αποψίλωση σε έμψυχο και άψυχο υλικό υποχρέωσε τις νομαρχίες να μεταφέρουν το βάρος του εγχειρήματος στις τοπικές επιτροπές πολιτικής επιστράτευσης, ζητώντας να μεριμνήσουν για την ένταση της γεωργικής παραγωγής. Η τελευταία, θα επιτυγχανόταν με την υποχρεωτική καλλιέργεια και σπορά των αγρών για τους στρατευμένους αγρότες, αλλά και για όσους είχαν επιταχτεί τα ζώα. Σύμφωνα με καταλόγους που θα συνέτασσαν οι επιτροπές ή οι υποεπιτροπές, στην εκστρατεία θα συμμετείχαν οι καλλιεργητικές ομάδες που θα συγκροτούσαν οι εναπομείναντες κάτοικοι των χωριών και των δύο φύλων μεταξύ 16-60 ετών. Οι επιτροπές θα καθοδηγούνταν τεχνικά από τους υπάρχοντες γεωπόνους, ενώ στο διοικητικό τους έργο θα στηρίζονταν από τους αγροφύλακες, τους δημοδιδασκάλους και το

⁴⁵ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 19: «Η κίνησης της Ε.Ο.Ν.».

⁴⁶ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σ. 383.

⁴⁷ Παντελής Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-45. Η περιπέτεια της επιβίωσης, του διχασμού και της απελευθέρωσης*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σ. 7.

υπαλληλικό προσωπικό των κοινοτήτων το οποίο δεν είχε επιστρατευτεί.⁴⁸ Νομιμοποιούνταν μάλιστα να προβαίνουν και στην καλλιέργεια αναξιοποίητων αγροτικών εκτάσεων είτε από αμέλεια των ιδιοκτητών είτε από άλλους τεχνικούς λόγους, χωρίς να απαιτείται η ρητή τους συγκατάθεση.⁴⁹

Στην ύπαιθρο διαμορφώθηκε κλίμα συνεχούς εποπτείας, αφού σε καθημερινή βάση ο επικεφαλής της καλλιεργητικής ομάδας ήταν υποχρεωμένος να παραδίδει στην επιτροπή κατάσταση στην οποία αναγραφόταν η εργασία που είχε καταβληθεί και τα ονόματα όσων είχαν εργαστεί.⁵⁰ Η επιτήρηση της παρεχόμενης προσωπικής εργασίας, η διάρκεια της οποίας ήταν μέχρι και έξι ημέρες το δεκαπενθήμερο, θα γινόταν από τον αντιπρόσωπο του στρατευμένου, ως άμεσο αποδέκτη αυτής, ενώ σε διαφορετική περίπτωση θα πραγματοποιούνταν από τον αγροφύλακα ή κάποιο μέλος της τοπικής επιτροπής. Για τη βελτιστοποίηση της παραγωγικής προσπάθειας επιτάχτηκαν τα ζώα από τους σκηνίτες (μετακινούμενους) κτηνοτρόφους σε ποσοστό $\frac{3}{4}$ για πέντε ημέρες την εβδομάδα, με τις υπόλοιπες δύο να βρίσκονται στη διάθεση των ιδιοκτητών τους.⁵¹ Ήταν τόσο επιτακτική η ανάγκη για ενίσχυση της παραγωγής, ώστε αναπτύχθηκε μία μορφή «κινητικότητας», καθώς οι επιτροπές είχαν τη δυνατότητα να μεταφέρουν τους εργάτες, τα αροτριώντα ζώα και τα γεωργικά εργαλεία από χωριά στα οποία είχαν ολοκληρωθεί οι εργασίες της σποράς σε άλλα, στα οποία οι εργασίες βρίσκονταν ακόμα σε εξέλιξη.⁵²

Η «καλλιεργητική αλληλεγγύη» προς όσους δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις γεωργικές τους υποχρεώσεις, ανεξάρτητα από τον υποχρεωτικό της χαρακτήρα, προωθήθηκε με ξεχωριστό ζήλο και από την Εκκλησία. Η Μητρόπολη Δημητριάδος, απευθύνοντας παραινετικές εγκυκλίους, επεσήμανε την αναγκαιότητα να αναβιώσει στην ύπαιθρο η παλαιότερη χριστιανική συνήθεια της «ομαδικής εξελάσεως». Αυτή θα λάμβανε χώρα σε καθημερινή βάση, ακόμα και τις Κυριακές ή τις εορτές, μία εκστρατεία που τελικά εισέπραξε θετική ανταπόκριση από τον αγροτικό κόσμο, ιδίως, για τη σπορά.⁵³ Υπολογίζεται ότι στην ύπαιθρο της Μαγνησίας, παρά τις εμπόλεμες δυσκολίες, η σπορά του σίτου κάλυψε εκτάσεις που έφτασαν στο υψηλό ποσοστό του 80% σε σύγκριση με την αντίστοιχη του 1939. Οι

⁴⁸ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 89: Νομαρχία Λαρίσης, προς τας Τοπικάς Επιτροπές και Υπ/πός Πολιτικής Επιστρατεύσεως Νομού Λαρίσης, Αριθ. 119, Λάρισα, 31 Οκτωβρίου 1940 και φάκ. 244: Υπουργείον Εσωτερικών, Νομαρχία Λαρίσης, Αριθ. 268, Λάρισα, 27 Φεβρουαρίου 1941.

⁴⁹ ΦΕΚ, Α.Ν. 2640, «Περί συμπληρώσεως των περί Αγροτικής Τραπεζής κειμένων διατάξεων», φύλλο 381, Αθήνα, 11 Νοεμβρίου 1940.

⁵⁰ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Κοινότητας Μακρυνίτσας, φάκ. 89: Νομαρχία Λαρίσης, προς τας Τοπικάς Επιτροπές και Υπ/πός Πολιτικής Επιστρατεύσεως Νομού Λαρίσης, Αριθ. 120, Λάρισα, 1 Νοεμβρίου 1940.

⁵¹ Στο ίδιο: Νομαρχία Λαρίσης, Αριθ. 171, Λάρισα, 13 Νοεμβρίου 1940 και φάκ. 244: Υπουργείον Εσωτερικών, Νομαρχία Λαρίσης, Αριθ. 268, Λάρισα, 27 Φεβρουαρίου 1941.

⁵² Στο ίδιο, φάκ. 89: Νομαρχία Λαρίσης, Αριθ. 178, Λάρισα, 14 Νοεμβρίου 1940.

⁵³ Ιωακείμ, *ό.π.*, σσ. 7-8.

αρμόδιοι φορείς δεν έκρυβαν την ικανοποίησή τους και για την παραγωγή ελαιόλαδου και εσπεριδοειδών, με την παραγωγή των οπωροφόρων να ξεπερνά κατά 50% εκείνη του περασμένου έτους.⁵⁴

Αλλά και η ΕΟΝ έκανε αισθητή την παρουσία της στη νέα διατροφική εκστρατεία. Τα μέλη της συμμετείχαν ενεργά στις γεωργικές εργασίες, βοηθώντας την αγροτική οικογένεια,⁵⁵ χωρίς να λείπουν μέσα από τις σελίδες της *Νεολαίας* οι εγκωμιαστικές αναφορές για την προπολεμική προσπάθεια, η οποία μεγιστοποιούσε τη δυνατότητα της εμπόλεμης τώρα συνεισφοράς. «Τα παιδιά της υπαίθρου» αποτέλεσαν αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής πανστρατιάς, προπαγανδίζοντας και εφαρμόζοντας στην πράξη το σύνθημα της διοίκησης: «Όλοι οι νέοι εις την καλλιέργειαν της γης».⁵⁶

γ) Τα συσσίτια

Μία από τις πλέον καθοριστικές παραμέτρους της αστικής διατροφικής επιμελητείας συνιστά και η μέριμνα για τις «ευαίσθητες» ομάδες του πληθυσμού. Σε αυτές ανήκουν οι άποροι, οι άνεργοι και όσοι λόγω των έκτακτων συνθηκών αντιμετώπισαν δραστική μείωση των εισοδημάτων, απώλεσαν κινητή-ακίνητη περιουσία και βρέθηκαν σε μερική ή πλήρη αδυναμία άσκησης των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων. Η έναρξη του πολέμου μεγιστοποίησε την επισιτιστική πρόκληση, αφού θεωρούνταν δεδομένη η διεύρυνση του αριθμού εκείνων που θα χρειάζονταν τη διατροφική αρωγή. Δίπλα στους προπολεμικά άπορους προστέθηκαν και οι υποβιβασμένοι σε κατάσταση απορίας, εξαιτίας της «καθίζησης» που γνώρισε η οικονομική ζωή. Ο δραστικός περιορισμός της βιομηχανικής παραγωγής, η συρρίκνωση της εμπορικής δραστηριότητας, ιδίως για τις πόλεις-λιμάνια, η έλλειψη μέσων για τη μεταφορά προϊόντων, οι ανατιμήσεις των αγαθών, σε συνδυασμό με τους συνεχείς βομβαρδισμούς, τη μείωση της αγοραστικής δύναμης και, συνολικά τη βίαιη υποχώρηση του βιοτικού επιπέδου, προσέδωσαν στο πρόβλημα έντονες διαστάσεις. Όλοι ανέμεναν την άμεση έναρξη των συσσιτίων, ενώ ιδιαίτερη αγωνία επέδειξαν οι οικογένειες με επιστρατευμένα μέλη, αφού η φυγή των οικονομικά ενεργών μελών καθιστούσε δύσκολη τη διατροφική τους επιβίωση.⁵⁷

⁵⁴ Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου», σ. 74.

⁵⁵ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 19: «Οι φαλαγγίται και η εφετεινή σπορά» και «Η Ε.Ο.Ν. Πέλλης».

⁵⁶ *Η Νεολαία*, 11 (14 Δεκεμβρίου 1940), 293.

⁵⁷ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, «Αναφορά σχετική με την επίσκεψιν της συνεργάτου του 3^{ου} Γραφείου εις συνοικισμούς», Αθήνα, 4 Νοεμβρίου 1940, σ. 2.

Το κύριο βάρος για την οργάνωση-λειτουργία των ενοποιημένων πλέον λαϊκών και μαθητικών συσσιτίων επωμίστηκε, όπως και στην προπολεμική περίοδο, η «Κεντρική Επιτροπή Μαθητικών συσσιτίων», που μετονομάστηκε σε «Κεντρική Επιτροπή συσσιτίων» και τέθηκε υπό το υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας.⁵⁸ Συνεργάστηκε στενά με το Πανελλήνιο Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας (ΠΙΚΠΑ) και τους αυτοδιοικητικούς φορείς, βασιζόμενη στην εθελοντική συνδρομή της κοινωνίας και κυρίως σ' εκείνη που θα προερχόταν από τους εύπορους πολίτες, οι οποίοι βρέθηκαν στο επίκεντρο των εκκλήσεων από το κράτος και την Εκκλησία. Στην περίοδο της στρατιωτικής αναμέτρησης δημοσιοποιούνταν στον Τύπο οι ονομαστικές εισφορές τόσο σε χρήματα όσο και σε είδος, πρακτική που λειτούργησε ως μέσο συνειδησιακής πίεσης και για τους υπόλοιπους πολίτες.⁵⁹ Για όσους μετείχαν ενεργά στην ερανική διαδικασία η συνδρομή αποτελούσε ηθική επιβράβευση με ισχυρό το αίσθημα της τιμής και του καθήκοντος, έμπρακτη επιβεβαίωση του πνεύματος αλληλεγγύης και ομοψυχίας, που έπρεπε να κατευθύνει την κινητοποίηση στα μετόπισθεν. Επιπρόσθετα, η «έκθεση» των εισφορών στις τοπικές κοινωνίες προεξοφλούσε σε μεγάλο βαθμό και την ειλικρινή τους βάση, αφού θα ήταν εναρμονισμένες με την πραγματική οικονομική κατάσταση των δωρητών.

Οι διοικούσες επιτροπές, όπως εκείνη στον Βόλο, ασχολήθηκαν με το ζήτημα της οικονομικής ενίσχυσης των συσσιτίων από την πρώτη εμπόλεμη συνεδρίαση. Τα ασφυκτικά χρονικά περιθώρια που καθιστούσαν αδύνατη την αναμονή για κατάρτιση νέων ερανικών καταλόγων αλλά και η αναγκαιότητα για την κατεπείγουσα έναρξή τους, οδήγησαν στην παραχώρηση του συνόλου των προβλεπόμενων γι' αυτά δημοτικών πιστώσεων στα τοπικά παραρτήματα του ΠΙΚΠΑ. Μέσα στον Νοέμβριο άρχισαν να εμφανίζονται στις εφημερίδες οι ανακοινώσεις για την επικείμενη λειτουργία τους, όπως και για τα δελτία απορίας με τα οποία έπρεπε να εφοδιαστούν οι δικαιούχοι, ώστε με αυτά στην κατοχή τους να παραλαμβάνουν τις προβλεπόμενες μερίδες φαγητού και άρτου.⁶⁰

Στην ίδια κατεύθυνση της οικονομικής αρωγής ο δήμος Θεσσαλονίκης ενέκρινε τον Δεκέμβριο πίστωση 400.000 δρχ. για την πληρωμή της αξίας του άρτου που προσφερόταν στους άπορους μέσω των αστυνομικών τμημάτων.⁶¹ Λίγο αργότερα, προχώρησε σε κάθε δυνατή ενέργεια, για να διευκολύνει την ομαλή τους λειτουργία, αφού τον Φεβρουάριο, και ύστερα από αίτημα της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, έδωσε την έγκρισή του για την

⁵⁸ ΦΕΚ, Α.Ν. 2716, «Περί οργάνωσης, λειτουργίας και διοικήσεως των συσσιτίων κατά την διάρκεια της πολεμικής περιόδου», φύλλο 442, Αθήνα, 19 Δεκεμβρίου 1940.

⁵⁹ *Τηλέγραφος*, 10 Δεκεμβρίου και *Ακρόπολις*, 5 Νοεμβρίου 1940.

⁶⁰ Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου», σ. 80.

⁶¹ ΙΑΔΘ, Απόφαση 1009 της 12^{ης} Δεκεμβρίου 1940.

ελεύθερη εισαγωγή στην πόλη τροφίμων και οποιουδήποτε άλλου υλικού, υπό την προϋπόθεση ότι θα χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για τα λαϊκά συσσίτια.⁶²

Στα μεγάλα αστικά κέντρα η διανομή ξεκίνησε στο πρώτο δεκαήμερο του Δεκεμβρίου. Η διαδικασία τέθηκε υπό την αιγίδα της Κεντρικής Επιτροπής με πρόεδρο τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών, Χρυσάνθο, η οποία συνεργάστηκε με τις προπολεμικές, ενοριακές επιτροπές, αναδιοργανώνοντας τα κέντρα παραγωγής του ΠΙΚΠΑ.⁶³ Στην Αθήνα ο αριθμός των δικαιούχων έφτασε τις 75.000,⁶⁴ στη Θεσσαλονίκη ο προπολεμικός αριθμός των 50.000 ανήλθε λίγο πριν από την είσοδο των Γερμανών στους 80.000,⁶⁵ ενώ στα Τρίκαλα τις 3.500.⁶⁶ Η μερίδα φαγητού περιλάμβανε κυρίως φασόλια σούπα, ζυμαρικά, όσπρια και μία φορά την εβδομάδα κρέας, με τη φιλόδοξη προοπτική η δυνατότητα παροχής του να διπλασιαστεί.⁶⁷ Ταυτόχρονα, λαμβάνονταν μέτρα που θα εξασφάλιζαν τη δίκαιη συμμετοχή στον θεσμό, όπως ήταν στη Λάρισα η σύσταση τριμελούς επιτροπής, η οποία μία φορά την εβδομάδα θα πραγματοποιούσε έλεγχο στις νέες αιτήσεις των υποψήφιων για σίτιση πολιτών.⁶⁸

Στη Θεσσαλονίκη υπεύθυνη για τη διατροφική επιμελητεία ήταν η Νομαρχιακή Επιτροπή Συσσιτίων. Οι αυξημένες ανάγκες αναδεικνύονται και από το γεγονός ότι στην εμπόλεμη περίοδο δεν αποφεύχθηκαν οι αποκλεισμοί. Μέσα στον Ιανουάριο, από τις εξακόσιες οικογένειες της αρμενικής παροικίας ελάχιστες εξασφάλισαν πρόσβαση στα λαϊκά συσσίτια, τη στιγμή που καταγράφηκε η διακοπή της ημερήσιας παροχής άρτου για 4.000 εργατικές οικογένειες. Αυτές, αν και προπολεμικά καλύπτονταν ως προς την αρτοδότηση από το ΠΙΚΠΑ, βίωναν τώρα συνθήκες απόλυτης ένδειας εξαιτίας της αναγκαστικής ανεργίας των αρχηγών τους.⁶⁹

Η πόλη διέθετε πενήντα εννέα κέντρα διανομής (κυρίως κτήρια δημοτικών σχολείων), με την καταγραφή των οικονομικά ασθενέστερων οικογενειών να ξεκινά τον Δεκέμβριο. Άπορες χαρακτηρίζονταν όσες είχαν τέσσερα ή πέντε μέλη και μηνιαίο εισόδημα κάτω των 1.000 δραχ. (συνήθως αφορούσε το εφεδρικό επίδομα των 840 δραχ.) και τελείως άπορες οι

⁶² Στο ίδιο, Απόφαση 63 της 14^{ης} Φεβρουαρίου 1941. Η ελεύθερη εισαγωγή σήμαινε την απαλλαγή των αγαθών από τα «διαπύλια τέλη». Ήταν ο φόρος για την εισαγωγή προϊόντων από άλλες περιοχές της επικράτειας, που συνιστούσε μορφή έμμεσης φορολογίας για την ενίσχυση των δημοτικών οικονομικών, με τον επιβαλλόμενο δασμό να μην ξεπερνά το 2 % της τιμής των προϊόντων, βλ. ΦΕΚ, Νόμος ΞΗ', «Περί των δημοτικών φόρων», φύλλο 35, Αθήνα, 29 Δεκεμβρίου 1847. Καταργήθηκε το 1948, με τον νόμο να προσδιορίζει ως ακριβή ημερομηνία εφαρμογής την 10^η Ιανουαρίου 1949, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 843, «Περί καταργήσεως των φόρων επί της κυκλοφορίας των αγαθών και αναπληρώσεως των εξ αυτών εσόδων», φύλλο 319, Αθήνα, 20 Δεκεμβρίου 1948.

⁶³ *Ακρόπολις*, 1 Δεκεμβρίου 1940.

⁶⁴ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 66.

⁶⁵ Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη», σ. 295.

⁶⁶ *Θάρρος*, 12 Δεκεμβρίου 1940.

⁶⁷ Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου», σ. 80 και Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σσ. 66-67.

⁶⁸ *Κήρυξ*, 31 Μαρτίου 1941.

⁶⁹ Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη», σ. 288.

πολυμελείς που είτε δε διέθεταν εισόδημα είτε εισέπρατταν το επίδομα, το οποίο όμως κρινόταν ανεπαρκές για το μέγεθος της οικογένειας. Ως προς την χωροταξική τους κατανομή τα $\frac{3}{4}$ εντοπίζονταν στις προσφυγικές συνοικίες, στο κέντρο η παρουσία τους κρινόταν μηδαμινή, ενώ από τα 7.300 μέλη της εβραϊκής παροικίας το $\frac{1}{5}$ συντηρούνταν διατροφικά από τα συσσίτια των σχολείων της Κοινότητας.⁷⁰

Πολύτιμη υπήρξε και η συνδρομή του Ερυθρού Σταυρού, ο οποίος, την ημέρα εισόδου των Γερμανών στην πόλη και ολοκλήρωσης του έργου για την «υποεπιτροπή διαχειρίσεως του αμερικανικού εράνου περιθάλψεως», ανέλαβε να διανείμει μέσω των δικών του δελτίων τα αδιάθετα διατροφικά είδη και τα είδη ρουχισμού της επιτροπής. Η συνεργασία των δύο φορέων είχε ξεκινήσει στη διάρκεια του πολέμου, με το δίκτυο του οργανισμού να αξιοποιείται για τη διανομή αγαθών (γάλα, φασόλια, ελαιόλαδο), και 400.000 οκάδων ξυλάνθρακα στις άπορες οικογένειες, αφού οι δυσκολίες στην προμήθειά του καθιστούσε προβληματική τη διατροφική κατάσταση, δυσχεραίνοντας την παρασκευή φαγητού.⁷¹

Στις εορταστικές και επώδυνες συναισθηματικά για τους οικονομικά αδύνατους, περιόδους των Χριστουγέννων και του Πάσχα καταβάλλονταν προσπάθειες από τις αυτοδιοικητικές αρχές για περαιτέρω οικονομική ενίσχυση των συσσιτίων, πρακτική που εφαρμόστηκε και με αφορμή τον θάνατο του Μεταξά. Σημαντική στήριξη δόθηκε μετά το νέο έτος και μέσω του αμερικανικού εράνου, όταν με την ενισχυμένη χρηματοδότηση των υπαρχόντων συσσιτίων θα διευρυνόταν ο αριθμός εκείνων που θα λάμβαναν διατροφική στήριξη, ενώ θα αυξανόταν και η ποσότητα της μερίδας για τον άρτο. Στη Θεσσαλονίκη, όπως και στον Βόλο, η ατομική ημερήσια μερίδα ήταν εξήντα δράμια (εκατόν ενενήντα γραμμάρια), η οποία ύστερα από την αμερικανική συνδρομή αυξήθηκε σε εκατό.⁷²

Από τη διαδικασία παρασκευής και διανομής των συσσιτίων στην πρωτεύουσα και την επαρχία δεν απουσίασε και η ΕΟΝ. Οι Φαλαγγίτες και οι Φαλαγγίτισσες έκαναν αισθητή την παρουσία τους, τη στιγμή πομέσα από τη *Νεολαία* δεν έλειπαν οι γλαφυρές, συναισθηματικές και εγκωμιαστικές αναφορές για το αίσθημα αλληλεγγύης, μετριοφροσύνης, αλλά και την αφοσίωση με τα οποία διεκπεραίωναν την αποστολή τους.⁷³

⁷⁰ Στο ίδιο, σσ. 295-298.

⁷¹ Στο ίδιο, σσ. 293-294, 298-299. Η «υποεπιτροπή» ιδρύθηκε τον Δεκέμβριο του 1940, με πρόεδρο τον Αθανάσιο Ρόζη, διευθυντή του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας και πρόξενο της Νορβηγίας. Δραστηριοποιήθηκε στην ενίσχυση των λαϊκών συσσιτίων, στη διανομή ρουχισμού και τροφίμων σε άπορους, στην εργοδότηση των άνεργων και στην κατασκευή καταφυγίων. Λειτουργήσε μέχρι την είσοδο των Γερμανών στην πόλη, όταν στις 9 Απριλίου αποφάσισε να αναστείλει το έργο της λόγω της έλλειψης των αναγκαίων πόρων και να συνεργαστεί με τον Ερυθρό Σταυρό, στον οποίο μεταβίβασε το $\frac{1}{4}$ περίπου των εσόδων υπέρ του Θεαγένειου Νοσοκομείου, βλ. στο ίδιο, σσ. 285, 292-295.

⁷² Στο ίδιο, σ. 295 και Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου», σ. 81.

⁷³ *Η Νεολαία*, 27 (5 Απριλίου 1941), 688.

δ) Η ευρωπαϊκή επισιτιστική πρόκληση

Η διατροφική επιμελητεία αποτέλεσε και για τις υπόλοιπες εμπόλεμες χώρες κρίσιμο παράγοντα για την επιτυχημένη εξέλιξη και ολοκλήρωση της εθνικής κινητοποίησης. Η ναζιστική κυριαρχία στη «γηραιά ήπειρο» και ο αποκλεισμός της Μεσογείου ως διόδου των πλοίων από την Ασία και την Αυστραλία, σε συνδυασμό με την ιαπωνική κατάκτηση της Ανατολής, περιόρισαν τις εισαγωγές προϊόντων, δρομολογώντας αλυσιδωτές παρενέργειες στην επισιτιστική κατάσταση των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Μετά τον αναπόφευκτο περιορισμό της γεωργικής παραγωγής, η αποφυγή με κάθε μέσο της έλλειψης αγαθών, της ανεξέλεγκτης ανόδου των τιμών και η πάταξη της αθέμιτης κερδοσκοπίας μετατράπηκαν σε προκλήσεις για τις πολιτικές ηγεσίες, αφού συνειδητοποίησαν ότι τυχόν αποτυχία στην αντιμετώπισή τους εγκυμονούσε σοβαρότατους κινδύνους για τη συνέχεια της κινητοποίησης στα μετόπισθεν. Ήταν διάχυτη η ανησυχία και ο φόβος ότι η ανεπαρκής διαχείριση του διατροφικού θέματος θα μπορούσε να προκαλέσει βαθιές ρωγμές στην εικόνα της ενότητας, υπονομεύοντας το αίσθημα της αλληλεγγύης, που τόσο πολύ πάσχιζαν να επιβάλουν στις συνειδήσεις των πολιτών ως κανόνα και απαραβίαστη αρχή της κοινωνικής συμπεριφοράς.

Ένδειξη του κομβικού ρόλου που θα διαδραμάτιζε το επισιτιστικό ζήτημα είναι και το γεγονός ότι οι κρατικοί μηχανισμοί συνέδεσαν ευθέως τη διατροφική ομαλότητα με το επίπεδο της συλλογικής ψυχολογίας. Στη Γερμανία η επιβολή του δελτίου στις 27 Αυγούστου 1939 ήταν μία δυσάρεστη έκπληξη, σηματοδοτώντας παράλληλα και το αμετάκλητο της πολεμικής εμπλοκής. «Το νέο για τα δελτία ήταν ένα δυνατό χτύπημα για τον λαό».⁷⁴ Μόνο τυχαία δεν ήταν η εξέλιξη ότι ο διάχυτος σκεπτικισμός που επικράτησε τον Οκτώβριο για τη δυνατότητα του Ράιχ να πραγματοποιήσει έναν πόλεμο μεγάλης χρονικής διάρκειας, με αυξημένες υλικές απαιτήσεις και υψηλό δείκτη δοκιμασίας για το ηθικό, παρόμοιο με εκείνον του 1914-1918, είχε ως βασικό κριτήριο τις εγχώριες διατροφικές αντοχές.⁷⁵

Η επιβολή του δελτίου σημάδεψε αναπόφευκτα την εμπόλεμη καθημερινότητα. Στην Αγγλία, όπου η «διατροφική δικαιοσύνη» συνιστούσε μέγιστη κυβερνητική προτεραιότητα και η ηγεσία του υπουργείου Τροφίμων είχε επίγνωση για την πολιτική βαρύτητα του θέματος, οι σφυγμομετρήσεις της κοινής γνώμης έδειξαν ότι για τη διετία 1940-1941 οι δυσκολίες στον επισιτισμό αποτέλεσαν, μετά τη συσκότιση, τον δεύτερο πιο δυσβάστακτο κοινωνικό περιορισμό, επιδρώντας αρνητικά στη συναισθηματική κατάσταση των πολιτών.⁷⁶

⁷⁴ Σίφερ, *Ημερολόγιο του Βερολίνου* σ. 143.

⁷⁵ Stargardt, *ό.π.*, σ. 56.

⁷⁶ Mackay, *ό.π.*, σσ. 111, 196-197.

Ωστόσο, οι διατροφικές απαγορεύσεις άρχισαν σταδιακά να εξασφαλίζουν την κοινωνική αποδοχή. Έρευνα που έλαβε χώρα τον Νοέμβριο του 1939, όταν η άνοδος στις τιμές και στο κόστος ζωής άρχισαν να γίνονται ιδιαίτερα αισθητές, έδειξε ότι οι έξι στους δέκα πολίτες κατανοούσαν τους λόγους επιβολής τους.⁷⁷ Η αγωνία και η προσήλωση στην εξασφάλιση βασικών ειδών τροποποίησε βαθμιαία και το περιεχόμενο της καθημερινής επικοινωνίας, μονοπωλώντας τις συζητήσεις μεταξύ των πολιτών ανεξάρτητα από την οικονομική και κοινωνική τους θέση, όπως συνέβη στη Γερμανία, εκτοπίζοντας τα θέματα πολιτικού ή στρατιωτικού ενδιαφέροντος που ως τότε κυριαρχούσαν στη θεματολογία τους.⁷⁸

Αυτό που τελικά επιβλήθηκε ήταν ένα μονότονο «διατροφικό τοπίο». Σε όλες τις χώρες περιλάμβανε κυρίως τον άρτο, την πατάτα και τα λαχανικά, ενώ κοινές ήταν οι ελλείψεις σε κρέας, βούτυρο ή γάλα. Η μείωση της αγροτικής παραγωγής σηματοδότησε την έναρξη εκστρατειών και στα αστικά κέντρα, με την αξιοποίηση κάθε ιδιωτικού και δημόσιου χώρου πρασίνου. Στο Βερολίνο, για το μέτωπο της πατρίδας (Heimatfront) πατάτες και σαλατικά καλλιεργούνταν στο Mitte, δηλ. στο κέντρο της πόλης και στην Platz der Akademie απέναντι από τον καθεδρικό ναό, την Deutcher Dom, με τα παιδιά να προσαρμόζονται στις νέες απαιτήσεις, εντάσσοντας στην καθημερινή δραστηριότητα το παιχνίδι με τους «μικρούς καλλιεργητές».⁷⁹ Ανάλογη κυβερνητική εκστρατεία έλαβε χώρα και στη Βρετανία, ώστε οι πολίτες να καλλιεργούν σε κήπους, πάρκα και με όποια μέσα διέθεταν είδη, όπως ήταν οι πατάτες και τα λαχανικά. Έφερε τον τίτλο «Dig For Victory» (σκάψτε για τη νίκη), με την ανταπόκριση του κόσμου να αναδεικνύεται πολύ ικανοποιητική.⁸⁰

Μέσα στα ερείπια από τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς άνησαν και οι μορφές της παραοικονομίας («μαύρη αγορά», ανταλλακτική οικονομία). Βασικά είδη πωλούνταν σε υπερβολικές τιμές, τη στιγμή που στο Γ' Ράιχ το φαινόμενο αποδόθηκε με ευκολία στους ξένους εργάτες, οι οποίοι λόγω των επαφών που διατηρούσαν στις πατρίδες τους είχαν την ικανότητα να εξασφαλίζουν αγαθά δυσεύρετα για τους Γερμανούς πολίτες. Από το παιχνίδι της κερδοσκοπίας δεν έλειψαν και οι υπόνοιες για συμμετοχή των υψηλόβαθμων κομματικών αξιωματούχων, όταν και στις δύο περιπτώσεις παραοικονομίας οι αστυνομικές αρχές μάταια προσπάθησαν να ελέγξουν και να επιβάλουν κανόνες στη διακίνηση των αγαθών. Η ανταλλακτική οικονομία στηρίχτηκε κυρίως στην ανταλλαγή τροφίμων και τσιγάρων με είδη ρουχισμού,⁸¹ ενώ στη Βρετανία, η «μαύρη αγορά» γνώρισε τέτοια έξαρση,

⁷⁷ Calder, *ό.π.*, σ. 71.

⁷⁸ Stargardt, *ό.π.*, σ. 56.

⁷⁹ Marabini, *ό.π.*, σ. 130.

⁸⁰ Gardiner, *ό.π.*, σσ. 222, 336.

⁸¹ Φρίντριχ, *ό.π.*, σσ. 593-595.

σε σημείο που να θεωρείται από τους κατοίκους ο φυσιολογικός τρόπος για τη διαβίωσή τους στις έκτακτες συνθήκες. Δεν απουσίασε η επιβολή ποινών από τις αρχές, που στην Αγγλία έφτασε και τους έξι μήνες φυλάκιση για εκείνους που κερδοσκοπούσαν αθέμιτα, εκμεταλλευόμενοι την ανάγκη και την επισιτιστική αγωνία των πολιτών.⁸²

Από το φθινόπωρο του 1939, τα εμπόλεμα κράτη έδωσαν βαρύτητα και στο διατροφικό επίπεδο των εργατών που απασχολούνταν στην πολεμική βιομηχανία. Σε μία βιομηχανοποιημένη σύγκρουση, όπως ήταν ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, καταλυτικό ρόλο θα διαδραμάτιζε η ικανότητα της κάθε χώρας να ανταποκριθεί στις αυξημένες και συνεχείς ανάγκες για πολεμικό υλικό, καθώς τυχόν αδυναμία αναπλήρωσής του θα συνεπαγόταν μοιραία την ήττα και μία ταπεινωτική συνθηκολόγηση. Ήταν λογικό, επομένως, να δοθεί προτεραιότητα στο εργατικό δυναμικό της βαριάς βιομηχανίας, παρέχοντάς του ποσότητες θερμίδων, ακόμα και σε διπλάσιο ποσοστό σε σύγκριση με τον υπόλοιπο πληθυσμό.

Στη Γερμανία οι πολίτες δικαιούνταν 2.570 θερμίδες ημερησίως, τα μέλη των ενόπλων δυνάμεων 3.600, ενώ οι εργάτες στη βιομηχανία 4.652. Όσο όμως προχωρούσε η αναμέτρηση οι ποσότητες άρχισαν να μειώνονται, προκαλώντας δυσαρέσκεια, ιδίως μεταξύ των εργατών, που ήδη τις θεωρούσαν πολύ μικρές. Η κοινωνική δυσφορία είχε ως αποδέκτες και τους εύπορους, οι οποίοι εξαιτίας γνωριμιών και οικονομικής άνεσης εξασφάλιζαν μεγαλύτερες ποσότητες αγαθών από εκείνες που όριζε το δελτίο. Βέβαια, η χώρα σε σχέση με τις υπόλοιπες είχε το συγκριτικό πλεονέκτημα της «διατροφικής ληηλασίας» των κατακτημένων χωρών. Αν και ο παραγωγικός πλούτος αξιοποιούνταν κυρίως για την επιμελητεία του στρατού κατοχής, ένα μέρος του μεταφερόταν στα γερμανικά αστικά κέντρα, για να καθησυχάσουν οι υπεύθυνοι τους πολίτες και να διατηρηθεί σε αποδεκτό επίπεδο η παρεχόμενη ποσότητα στο δελτίο ψωμιού. Ο εφιάλτης της λιμοκτονίας, που σύμφωνα με τις θεωρίες εσωτερικής κατανάλωσης ευθυνόταν για την ήττα του 1918, έπρεπε τώρα να αποφευχθεί με κάθε τρόπο και μέσο.⁸³

Στη Ρωσία οι ημερήσιες μερίδες ήταν τριπλάσιες ή τετραπλάσιες (περίπου 3.700 θερμίδες) από τις αντίστοιχες των απλών εργαζομένων (1.100), με τα εξαρτώμενα μέλη των οικογενειών να λαμβάνουν μικρότερες (780). Η διατροφή, όμως, των χωρικών ήταν

⁸² Levine, *ό.π.*, σσ. 261-262.

⁸³ Evans, *Το Γ΄ Ράιχ στον πόλεμο*, σσ. 427-428. Στο διάστημα 1940-1944 η αξία των εισαγόμενων στο Ράιχ γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων εκτιμάται στα 12.215.000 μάρκα, από τα οποία το 6.1% αντιστοιχούσαν στη σοβιετική συνδρομή, η οποία, αν και ήταν σημαντική, αποδείχτηκε τελικά κατώτερη των προσδοκιών. Από τους 9.100.000 τόνους δημητριακών των κατεχόμενων σοβιετικών περιοχών, μόνο οι 800.000 εισήχθησαν στη Γερμανία, με τους υπόλοιπους να καλύπτουν τις επισιτιστικές ανάγκες της Wehrmacht, βλ. Polymeris Voglis, "Surviving Hunger. Life in the Cities and the Countryside during the Occupation", Robert Gildea, Olivier Wieviorka and Anette Warring (ed.), *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe*, Berg, Oxford 2006, σ. 19.

δυσχερέστερη, αφού το καθεστώς δεν έλαβε καμία μέριμνα, θεωρώντας ότι είχαν τη δυνατότητα να αυτοσυντηρηθούν στην ύπαιθρο.⁸⁴ Επιπλέον, έντονη ήταν η καχυποψία και οι διαμαρτυρίες των πολιτών για το καλύτερο διατροφικό και βιοτικό επίπεδο που απολάμβαναν οι αρχές, οι ανώτατοι κρατικοί υπάλληλοι και τα υψηλόβαθμα κομματικά στελέχη, σε αντίθεση με τις συνθήκες πείνας και απόλυτης ένδειας που βίωναν οι ίδιοι.⁸⁵

Παρόμοια εικόνα επισιτιστικής ανισότητας επικράτησε και στην Αγγλία, όπου οι οικονομικά ευκατάστατοι είχαν τη δυνατότητα να προμηθεύονται τα αγαθά που επιθυμούσαν, κυρίως μέσω της «μαύρης αγοράς», ενώ συνέχιζαν να απολαμβάνουν γεύματα στα υπάρχοντα εστιατόρια. Ευνοημένοι αποδείχτηκαν και όσοι διέμεναν μακριά από την επιχειρησιακή δραστηριότητα της Luftwaffe, όπως ήταν οι νοτιοδυτικές παράκτιες περιοχές, οι οποίες δεν αντιμετώπισαν έντονα διατροφικά προβλήματα.⁸⁶ Τον Μάρτιο του 1942 υπήρχαν απόρρητες αναφορές ότι σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού είχε διαμορφωθεί η πεποίθηση για ανισότητα στην καταβολή κοινωνικών θυσιών, εξέλιξη που θα μπορούσε να προκαλέσει επικίνδυνες παρενέργειες σε ευαίσθητα θέματα, όπως ήταν η κοινωνική συνοχή και η συλλογική ψυχολογία.⁸⁷

Αλλά και στη γερμανική ηγεσία υπήρχε διάχυτη ανησυχία για τη διακίνηση φημών ότι η ναζιστική ελίτ απολάμβανε προνομιακή μεταχείριση, τη στιγμή που η πλειοψηφία του πληθυσμού δοκιμαζόταν από τους καταναλωτικούς περιορισμούς. Γι' αυτό τον λόγο ο Martin Bormann απηύθυνε συστάσεις προς τους περιφερειακούς διοικητές του κόμματος να υιοθετήσουν στο ζήτημα της διατροφής, έναν τρόπο ζωής περισσότερο συμβατό με εκείνον της λαϊκής κοινότητας, αποφεύγοντας οτιδήποτε θα μπορούσε να θεωρηθεί πρόκληση και έλλειψη σεβασμού απέναντι στις στέρσεις του συνόλου.⁸⁸

Κοινό φαινόμενο αποτέλεσε και ο συνωστισμός των καταναλωτών σε ουρές, προκειμένου να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα διατροφικά αγαθά. Με την πάροδο του χρόνου οι συνθήκες σε αυτές γίνονταν όλο και πιο δύσκολες, όπως αποκαλύπτουν στην Αγγλία οι έρευνες για τον Ιούλιο του 1941.⁸⁹ Στο πολιορκημένο Λένινγκραντ όσες σχηματίζονταν έξω από τα καταστήματα τροφίμων ήταν πολύωρες, ενώ ο αριθμός των συνωστισμένων κατοίκων κυμαινόταν από διακόσιους μέχρι και 2.000.⁹⁰ Υπήρξαν περιπτώσεις στις οποίες αποδείχτηκαν και εξαιρετικά επικίνδυνες για την ασφάλεια, όπως συνέβη στη Μόσχα το

⁸⁴ Davies, *ό.π.*, σ. 574.

⁸⁵ Bidlack-Lomagin, *ό.π.*, σ. 354.

⁸⁶ Levine, *ό.π.*, σσ. 260-261.

⁸⁷ Mackay, *ό.π.*, σ. 200.

⁸⁸ Stargardt, *ό.π.*, σ. 300.

⁸⁹ Mackay, *ό.π.*, σ. 111.

⁹⁰ Bidlack-Lomagin, *ό.π.*, σσ. 231-232.

φθινόπωρο του 1941 κατά τη διάρκεια των γερμανικών αεροπορικών επιδρομών. Βόμβα που εξερράγη κοντά σε κατάστημα τροφίμων απέναντι από το κτήριο του κεντρικού τηλεγραφείου σκότωσε τους περισσότερους από εκείνους που περίμεναν στην ουρά, αφήνοντας τους υπόλοιπους σοβαρά τραυματισμένους.⁹¹

Η αντιμετώπιση των διατροφικών περιπλοκών αποδείχτηκε ένα πολύ λεπτό και ευαίσθητο ζήτημα. Ανεξάρτητα από τις κρατικές ενέργειες για ομαλοποίηση της επισιτιστικής κατάστασης, κανείς δεν μπορούσε να παραβλέψει την αξία της ατομικής ευθύνης, με τη συμμόρφωση και τον ενσυνείδητο περιορισμό των καθημερινών αναγκών. Η λιτότητα αναδεικνυόταν τώρα στον «χρυσό» διατροφικό κανόνα, τη στιγμή που οι εμπόλεμες απαιτήσεις θα ενεργοποιούσαν τους αστικούς πληθυσμούς στην κατεύθυνση της προσφοράς και της συνδρομής στον ένοπλο αγώνα.

⁹¹ Nagorski, *ό.π.*, σσ. 251-252.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ

Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΩΝ ΜΕΤΟΠΙΣΘΕΝ

α) Κρατική και συλλογική μέριμνα

Η κινητοποίηση των αστικών πληθυσμών, όπως αυτή εκδηλώθηκε στην εμπόλεμη περίοδο, οριοθετήθηκε από δύο παράγοντες. Ο πρώτος, σχετίζεται με τον χαρακτήρα που έλαβε η ελληνοϊταλική αναμέτρηση, αφού μία κήρυξη πολέμου, η οποία μετατράπηκε ακαριαία σε έκρηξη χαράς και ενθουσιασμού μετά τις συσσωρευμένες ιταλικές προσβολές, αλλά και ο ρομαντικός αγώνας «κπέρ βωμών και εστιών» μιας μικρής χώρας απέναντι σε μία ανώτερη στρατιωτική και οικονομική δύναμη, δημιούργησαν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για θεωρητικά γενναία και ειλικρινή συνδρομή των μετόπισθεν. Ο δεύτερος παράγοντας, εξίσου σημαντικός όπως και ο πρώτος, συνιστά ουσιαστικά προέκτασή του. Οι στρατιωτικές νίκες προκάλεσαν κύμα εθνικής υπερηφάνειας, επιβεβαίωσαν έμπρακτα τις αρχικές συναισθηματικές εκτιμήσεις των πολιτών για συντριβή του εχθρού, έπεισαν και τους πλέον δύσπιστους για αίσια έκβαση του πολέμου, οδηγώντας μεγαλύτερο τμήμα της κοινωνίας στη λογική της ενεργοποίησης και της προσφοράς. Άλλωστε, οι αστικοί και αγροτικοί πληθυσμοί κινούνταν ήδη στους ρυθμούς της «Νέας Έλλης», με το βαριά «τραυματισμένο» πλοίο να έχει αναχθεί σε σύμβολο, απαιτώντας στη συλλογική συνείδηση άμεση αποκατάσταση.

Αποδέκτες της κρατικής και κοινωνικής μέριμνας ήταν οι βομβόπληκτοι, των οποίων οι οικίες καταστράφηκαν ολοσχερώς ή είχαν υποστεί ζημιές σε σημείο που θεωρούνταν ακατοίκητες, απώλεσαν σεβαστό μέρος της περιουσίας ή τις προϋποθέσεις για άσκηση των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων, οι οικογένειες των επιστρατευμένων, οι τραυματισμένοι οπλίτες, οι άποροι-άνεργοι και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Ήταν μία πολύμηνη δοκιμασία για τις κυβερνητικές υπηρεσίες και τους μηχανισμούς αλληλεγγύης, στη λήξη της οποίας εύλογα αναζητήθηκαν απαντήσεις σε σειρά ερωτημάτων. Πόσο γρήγορη και αποτελεσματική αποδείχτηκε η κρατική αντίδραση στην προσπάθεια αρωγής των πληγέντων; Προς την ίδια κατεύθυνση, πόσο συντεταγμένα λειτούργησε η κοινωνία; Οι προπολεμικές ενστάσεις για τον ρεαλιστικό βαθμό συνδρομής των εύπορων και η καχυποψία για τον χαρακτήρα και τον δείκτη διαφάνειας των ερανικών διαδικασιών εξασθένησαν, παρέμειναν υπαρκτές και, αν ναι, μέχρι ποιο σημείο;

Ο εναέριος πόλεμος χωρίς την παραμικρή διάθεση ολιγωρίας έδειξε το σκληρό του πρόσωπο και στους ελληνικούς αστικούς πληθυσμούς. Οι δεκάδες νεκροί και τραυματίες, οι συσσωρευμένες υλικές καταστροφές και το βομβαρδισμένο τοπίο των πόλεων διαμόρφωσαν ένα καινοφανές περιβάλλον για τον άμαχο πληθυσμό, θέτοντας ως ύψιστη προτεραιότητα τη με κάθε μέσο και τρόπο ανακούφισή του. Σε αυτό το πλαίσιο, η ταχύτητα και η ποιότητα της κυβερνητικής αντίδρασης ήταν εκείνη που θα μπορούσε ως ένα σημείο να στηρίξει υλικά και ηθικά τους τρομοκρατημένους κατοίκους, να επιβεβαιώσει την έμπρακτη και εποικοδομητική παρουσία της κρατικής μηχανής, περιορίζοντας στο μέτρο του δυνατού το πιο εφιαλτικό σενάριο, που δεν ήταν άλλο από την επικράτηση φόβου και ανεξέλεγκτου πανικού.

Στις πόλεις κομβικό ρόλο για την παροχή οικονομικής βοήθειας διαδραμάτισε η «Επιτροπή Εκτίμησης Ζημιών», που συστάθηκε λίγο μετά την έναρξη των εναέριων επιδρομών. Η Επιτροπή πραγματοποιούσε ανά περιφέρεια αστυνομικού τμήματος επιτόπιες αυτοψίες με την παρουσία των πληγέντων για τον ακριβή έλεγχο και την απογραφή των καταστροφών, υποβάλλοντας τους πίνακες στις οικείες νομαρχίες.¹ Οι βομβόπληκτοι δήλωναν στις αστυνομικές αρχές τις περιουσιακές απώλειες σε κινητές και ακίνητες αξίες, ώστε να δρομολογηθεί, ανάλογα με την οικονομική τους κατάσταση, η απονομή σύνταξης ή η καταβολή χρηματικής αποζημίωσης. Σε κάθε οικογένεια η ενίσχυση για την αναπλήρωση ειδών ρουχισμού ή των εργαλείων-μέσων που ήταν απαραίτητα για επανεκκίνηση της επαγγελματικής δραστηριότητας έφτανε τις 15.000 δρχ., για την κάλυψη των μαγειρικών σκευών τις 5.000 δρχ., τη στιγμή που αποκλείονταν από κάθε μορφή συνδρομής (απονομή σύνταξης, καταβολή αποζημίωσης) όσοι είχαν ετήσιο εισόδημα άνω των 200.000 δρχ.²

Βαρύτητα δόθηκε στη στήριξη των οικογενειών με άρρενα μέλη στη ζώνη των επιχειρήσεων. Η κρατική μέριμνα είχε μετατραπεί σε αμφίδρομη διαδικασία, καθώς από τη μία εμπέδωνε στο εσωτερικό μέτωπο το αναγκαίο αίσθημα δικαίου ικανοποιώντας σε ηθικό επίπεδο τους δέκτες της, ώστε να συνεχίσουν να στηρίζουν την εθνική προσπάθεια, ενώ από την άλλη, ενίσχυε το φρόνημα και τη μαχητικότητα των στρατιωτών, γνωρίζοντας ότι η πατρίδα μεριμνούσε για τους οικείους τους. Από τις 30 Οκτωβρίου οι αρμόδιες υπηρεσίες έλαβαν εντολή από τα υπουργεία Οικονομικών και Πρόνοιας να προχωρήσουν επείγοντως στην καταβολή του εφεδρικού επιδόματος, όπως είχε νομοθετηθεί πριν από την 28^η

¹ *Μακεδονία*, 18 Δεκεμβρίου 1940. Στον Βόλο άρχισε να λειτουργεί στις 19 Νοεμβρίου, όταν οι πρώτες ιταλικές επιδρομές πραγματοποιήθηκαν στις 4 και 6 του μήνα. Ήταν πενταμελής και περιλάμβανε τον έπαρχο ως πρόεδρό της, έναν δημοτικό αντιπρόσωπο, τον οικονομικό έφορο, τον διευθυντή του Α΄ Ταμείου και αντιπρόσωπο των εργατών, βλ. *Η Θεσσαλία*, 19 Νοεμβρίου 1940.

² *Μακεδονία*, 10, 24 Νοεμβρίου 1940. Στην Πάτρα η καταβολή των βοηθημάτων στους 543 βομβόπληκτους ξεκίνησε στις 21 Δεκεμβρίου, βλ. *Τηλέγραφος*, 21 Δεκεμβρίου 1940.

Οκτωβρίου,³ παρά το γεγονός ότι δεν είχαν οριστικοποιηθεί οι πίνακες των δικαιούχων ούτε όμως είχε ολοκληρωθεί και η προμήθεια για τα βιβλιάρια διανομής.⁴ Ενδεικτική ήταν και η δήλωση του νομάρχη Αχαΐας: «Η άμεσος [...] παράδοσις του επιδόματος εις την οικογένειαν του ενδόξου Έλληνοσ πολεμιστού είναι ζήτημα τιμής [...]», προειδοποιώντας ταυτόχρονα ότι: «[...] Θα πλήξωμεν δε παραδειγματικώς πάσαν επιτροπήν, η οποία θα αποδείξει ότι δεν συναισθάνεται την ιεράν αποστολήν της».⁵ Αλλά και για τους στρατιώτες στην πρώτη γραμμή η λήψη του από τους δικούς τους ανθρώπους στα μετόπισθεν συνιστούσε βασική φροντίδα, όπως αναδεικνύει η προσωπική αλληλογραφία του Δικαίου Βαγιακάκου: «Σας στέρνω και μιά βεβαίωση ότι υπηρετώ, για να παίρνετε ένα εφεδρικό επίδομα».⁶

Μέσα στον Νοέμβριο η κυβέρνηση ανακοίνωσε μέτρα για την οικονομική ενίσχυση όσων συμμετείχαν στον ένοπλο αγώνα. Προέβλεπαν τη χορήγηση σύνταξης στις οικογένειες των οπλιτών, υπαξιωματικών και αξιωματικών που θα τραυματίζονταν ή θα έχαναν τη ζωή τους, με τις ευεργετικές διατάξεις να περιλαμβάνουν τους τραυματίες και τα θύματα της «Έλλης».⁷ Οι επιστρατευμένοι και οι οικογένειές τους, υπό την προϋπόθεση ότι δικαιούνταν τη λήψη εφεδρικού επιδόματος, απαλλάσσονταν από τον φόρο οικοδομών και οποιοδήποτε φόρο καθαρών προσόδων, θεσπίστηκαν φορολογικές απαλλαγές για τους έφεδρους επιτηδευματίες, ανεστάλη για ένα έτος ο προσωρινός φόρος στη γεωργική παραγωγή,⁸ ενώ για τους επιστρατευμένους αγρότες διατηρήθηκαν οι προπολεμικές δανειακές διευκολύνσεις από την Αγροτική Τράπεζα, με αποδέκτες τώρα τα εναπομείναντα μέλη των οικογενειών

³ Η αξία του έφτανε τις 300 δρχ., οι οποίες διπλασιάζονταν για την περιφέρεια Διοικήσεως Πρωτεύουσας και τη Θεσσαλονίκη, για τις πόλεις με πληθυσμό άνω των 10.000 κατοίκων αυξάνονταν κατά 50%, ενώ για κάθε μέλος της οικογένειας ίσχυε προσαύξηση 60 δρχ. Παρεχόταν στο διάστημα της υπηρεσίας του οπλίτη και έναν μήνα μετά την απόλυσή του. Οι καταστάσεις των δικαιούχων καταρτίζονταν από επιτροπή στις κοινότητες ή στις ενορίες των πόλεων, που αποτελούνταν από τρία, τακτικά άμισθα μέλη. Για την απόκτησή του οι αρχηγοί των οικογενειών προσκόμιζαν βεβαίωση από τη μονάδα του στρατιώτη και τον ιερέα της ενορίας σχετικά με την οικογενειακή και οικονομική κατάσταση, θεωρημένη από τις αστυνομικές αρχές. Οι καταστάσεις τοιχοκολλούνταν στις εκκλησίες και διαβιβάζονταν στις νομαρχίες, οι οποίες εφοδιάζονταν από το υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως με τα απαραίτητα οικογενειακά βιβλιάρια, βλ. ΦΕΚ, Α.Ν. 2564, «Περί παροχής εφεδρικού επιδόματος εις τας οικογενείας των στρατευομένων οπλιτών», φύλλο 302, Αθήνα, 24 Σεπτεμβρίου 1940. Τα πρώτα επίδομα άρχισαν να καταβάλλονται στις 5 Νοεμβρίου, βλ. *Μακεδονία*, 5 Νοεμβρίου 1940.

⁴ *Η Θεσσαλία*, 30 Οκτωβρίου 1940.

⁵ *Τηλέγραφος*, 9 Δεκεμβρίου 1940.

⁶ Ελένη Δ. Μπελιά, *Ημερολόγια πολέμου και αλληλογραφία, 1940-1941. Ημερολόγιο και αλληλογραφία Δ. Β. Βαγιακάκου. Ημερολόγιο του 1/9 ΤΠ Κ.Π. Μελανουρέα*, Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1998, σ. 231.

⁷ ΦΕΚ, Α.Ν. 2650, «Περί απονομής σύνταξέως εις τους τραυματιζομένους στρατιωτικούς εν γένει και τας οικογενείας των φονευομένων κατά τον πόλεμον της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940», φύλλο 390, Αθήνα, 14 Νοεμβρίου 1940.

⁸ ΦΕΚ, Α.Ν. 2645, «Περί παροχής προς τους κληθέντας εις τας τάξεις του στρατού φορολογικών απαλλαγών και μειώσεων», φύλλο 388, Αθήνα, 13 Νοεμβρίου 1940.

τους.⁹ Η κρατική μέριμνα για τις άπορες-ανασφάλιστες οικογένειες των στρατευσίμων, τους αερόπληκτους και τους οικονομικά ασθενείς πολίτες ήταν πολύμορφη και συνεχής, διευρυνόμενη με την παροχή ιατρικής και φαρμακευτικής περίθαλψης από εθελοντές νοσοκόμους στην οικία και στις νοσοκομειακές μονάδες.¹⁰

Επιπρόσθετα, νομοθετήθηκε η απονομή της σύνταξης - ολόκληρης ή μειωμένης - στους ίδιους ή στους οικείους για όσους μόνιμους ή έφεδρους της Αστυνομίας Πόλεων, της Χωροφυλακής και του Πυροσβεστικού Σώματος υπέστησαν τραύματα ή απώλεσαν τη ζωή εξαιτίας των αεροπορικών επιδρομών, αλλά και από κάθε άλλη πολεμική ενέργεια.¹¹ Η χορήγηση της σύνταξης ίσχυσε επίσης για τους εθελοντές νοσοκόμους, τα στελέχη της ΕΟΝ, τους πολίτες που φονεύτηκαν ή κατέστησαν ανίκανοι για εκτέλεση της υπηρεσίας τους στο διάστημα της πολιτικής επιστράτευσης, όπως και για τη χήρα σύζυγο και τα ανύπαντρα, ορφανά τέκνα κάθε πολίτη-θύματος του εναέριου πολέμου.¹² Οι συγγενείς πρώτου βαθμού (παιδιά και αδέρφια) για όσους σκοτώθηκαν στη διάρκεια των αεροπορικών προσβολών, και υπό την προϋπόθεση ότι ήταν κάτοχοι απολυτηρίου Γυμνασίου, θα είχαν προτεραιότητα στην κάλυψη εργασιακών θέσεων, όπως ανέφερε ρητά ανακοίνωση από τη νομαρχία Αχαΐας.¹³

Οι διοικούσες επιτροπές επιδίωξαν στο μέτρο των δυνατοτήτων τους να ανταποκριθούν στις έκτακτες απαιτήσεις, εστιάζοντας τη μέριμνα στους βομβόπληκτους και στους οικονομικά ασθενείς δημότες. Τα πρακτικά των δήμων Ιωαννίνων,¹⁴ Πατρών,¹⁵ Θεσσαλονίκης¹⁶ και Παγασών, περιέχουν αποφάσεις για παροχή οικονομικής και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης στους άπορους-άνεργους, οι οποίες εντεινόνταν στις εορταστικές περιόδους των Χριστουγέννων και του Πάσχα.¹⁷ Η συνέχιση, ωστόσο, της κοινωνικής πολιτικής και στην εμπόλεμη περίοδο ήταν δυσχερής, αφού τα δημοτικά έσοδα είχαν συρρικνωθεί σε μεγάλο βαθμό. Η αναστολή της οικονομικής δραστηριότητας, οι αυξημένες-επείγουσες δαπάνες για τις αεραμυντικές ανάγκες και η αστική αραίωση, είχαν

⁹ ΦΕΚ, Α.Ν. 2640, «Περί συμπληρώσεως των περί Αγροτικής Τραπέζης κειμένων διατάξεων», φύλλο 381, Αθήνα, 11 Νοεμβρίου 1940.

¹⁰ *Η Νεολαία*, 22 (1 Μαρτίου 1941), 556, *Θάρρος*, 27 Δεκεμβρίου 1940 και *Κήρυξ*, 11 Ιανουαρίου 1941.

¹¹ ΦΕΚ, Α.Ν. 2665, «Περί απονομής συντάξεως εις τους παθόντας εκ συμβεβηκότος του πολέμου του 1940 υπαλλήλους της Αστυνομίας Πόλεων, και του Πυροσβεστικού Σώματος, οπλίτας της Χωροφυλακής κλπ.», φύλλο 402, Αθήνα, 23 Νοεμβρίου 1940.

¹² ΦΕΚ, Α.Ν. 2666, «Περί απονομής συντάξεως εις τους παθόντας κατά τον πόλεμον του 1940 εν πολιτική επιστρατεύσει, τας εθελοντάς, αδελφάς νοσοκόμους, τα μέλη της Ε.Ο.Ν., και τους εκ του αμάχου πληθυσμού πολίτας», φύλλο 402, Αθήνα, 23 Νοεμβρίου 1940.

¹³ *Τηλέγραφος*, 29 Νοεμβρίου 1940.

¹⁴ ΙΑΔΙ, Πράξεις 263 της 29^{ης} Οκτωβρίου 1940, 30 της 17^{ης} Μαρτίου και 42 της 9^{ης} Απριλίου 1941.

¹⁵ ΔΒΠ, Πράξη 209 της 18^{ης} Μαρτίου 1941.

¹⁶ ΙΑΔΘ, Αποφάσεις 978 της 4^{ης} Δεκεμβρίου 1940 και 176 της 26 Μαρτίου 1941.

¹⁷ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξεις 888 της 30^{ης} Οκτωβρίου 1940 και 956, 976 της 19^{ης} Μαρτίου 1941.

προκαλέσει δυσλειτουργίες στις οικονομικές υπηρεσίες, θέτοντας υπό αμφισβήτηση την εξυπηρέτηση ακόμα και των βασικών λειτουργιών.

Η τελευταία παράμετρος δε στάθηκε ανασταλτικός παράγοντας, ώστε να εκδηλωθούν και ξεχωριστές πράξεις «αστικής αλληλεγγύης», όπως η βοήθεια που ο δήμος Παγασών παρείχε στη Λάρισα μετά τον καταστρεπτικό σεισμό της 1^{ης} Μαρτίου.¹⁸ Η αρωγή των αυτοδιοικητικών φορέων προσπαθούσε να εξαντλήσει όλες τις δυνατότητες, με τον δήμο Πατρών να απαλλάσσει τον Φεβρουάριο τις οικογένειες των εφέδρων από την επιβολή αναγκαστικών μέτρων για την είσπραξη των δημοτικών φόρων,¹⁹ αλλά και από τις δαπάνες για τη δημοτική ύδρευση τους ιδιοκτήτες των οικιών και καταστημάτων, που λόγω των εναέριων επιδρομών αχρηστεύτηκαν ή αποδείχτηκαν ακατοίκητα.²⁰ Ακόμα και η παραμικρή λεπτομέρεια θα μπορούσε να συμβάλει στην ανακούφιση των πληγέντων, με τον δήμο Θεσσαλονίκης να διαθέτει πιστώσεις, για να τους προσφερθούν απλά καθημερινά είδη (τσιγάρα, σοκολάτες).²¹

Οι εκπαιδευτικοί ήταν η επαγγελματική ομάδα από την οποία η πολιτική ηγεσία διατηρούσε υψηλές προσδοκίες για ενεργοποίηση της κοινωνίας. Η παρουσία τους στα πιο απομακρυσμένα σημεία της υπαίθρου, σε συνδυασμό με το κύρος που απολάμβαναν μεταξύ του πληθυσμού οδήγησαν την κυβέρνηση, μέσω του υπουργείου Παιδείας, να αναθέσει στους μη στρατευθέντες εκπαιδευτικούς σημαίνοντα ρόλο, καθώς: «[...] Οφείλουσιν ν' αναπτύξωσι κάθε ενέργειαν και δράσιν εις πάσας τας υπηρεσίας του μετόπισθεν». Οι γενικοί διευθυντές και οι επιθεωρητές εκπαίδευσης θα υπέβαλαν στο υπουργείο μηνιαίες ονομαστικές εκθέσεις για τη δράση τους, ενώ ο βαθμός συνδρομής για τον κάθε εκπαιδευτικό θα συνιστούσε κριτήριο για τη μελλοντική του υπαλληλική σταδιοδρομία.²² Η προσφορά των ανδρών και γυναικών εκπαιδευτικών λειτουργών αφορούσε τη στελέχωση των αποδυναμωμένων εξαιτίας της επιστράτευσης δημόσιων υπηρεσιών,²³ μέρος από τις μηνιαίες αποδοχές,²⁴ την ενίσχυση

¹⁸ Στο ίδιο, Πράξη 931 της 1^{ης} Μαρτίου 1941. Ο σεισμός με μέγεθος 6.3 είχε ως απολογισμό σαράντα νεκρούς και εκατό τραυματίες, όταν το 10% των οικοδομών υπέστη ολική καταστροφή και το 60% σημαντικές ζημιές, βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Θεσσαλία στον πόλεμο και στην Αντίσταση», *Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία. Όψεις της ιστορίας της κατά τη δεκαετία του '40*, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2017, σσ. 31-32 υποσ. 8.

¹⁹ Λάζαρης, *Η Πατραϊκή Δημαρχία*, σσ. 211-212.

²⁰ ΔΒΠ, Πράξη 340 της 16^{ης} Απριλίου 1941.

²¹ ΙΑΔΘ, Απόφαση 965 της 19^{ης} Νοεμβρίου 1940.

²² ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 9: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους κ.κ. Γενικούς Επιθεωρητάς Μέσης και Στοιχειώδους Εκπαιδευσεως..., Γεν. Επιθεωρητήν Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων..., Αριθ. 130843, Αθήνα, 17 Δεκεμβρίου 1940.

²³ Στο ίδιο: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους κ.κ. Νομάρχας και Επάρχους του Κράτους, Αριθ. 12332, Αθήνα, 19 Φεβρουαρίου 1941.

²⁴ Στο ίδιο: Α' Εκπαιδευτική Περιφ. Πειραιώς, προς το Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, «Υποβολή ονομαστικού πίνακος διδ/λων Α' Περιφ. Πειραιώς των καταβαλόντων το 1/30 εκ του μηνιαίου μισθού των υπέρ του Εθνικού Αγώνος», Αριθ. 3580, Πειραιάς, 31 Δεκεμβρίου 1940.

του αστικού ηθικού, την ανάπτυξη πνεύματος αλληλεγγύης, την προσφορά σε μάλλινα είδη, τη σύνταξη επιστολών προς τους στρατιώτες²⁵ ή την ένταση της παραγωγικής προσπάθειας.²⁶

Στο εθνικό προσκλητήριο ανταποκρίθηκαν με τη σειρά τους οι δικηγορικοί και ιατρικοί σύλλογοι. Στη διάρκεια του Νοεμβρίου οι εκπρόσωποι του νομικού κόσμου άρχισαν να παρέχουν δωρεάν τις υπηρεσίες τους στις οικογένειες των εφέδρων, ορίζοντας ανά δεκαπέντε ημέρες τα ονόματα των δικηγόρων που θα τις εξασφάλιζαν,²⁷ χωρίς να απουσιάσουν και οι μεμονωμένες περιπτώσεις εκδήλωσης ενδιαφέροντος.²⁸ Οι ιατρικοί σύλλογοι αντιμετώπισαν μεγαλύτερες δυσκολίες, αφού τα πιο πολλά από τα μέλη, και κυρίως εκείνα με την ιδιότητα του χειρουργού, επιστρατεύτηκαν ως την ηλικία των 50 ή 60 ετών, με τις ελλείψεις σε φάρμακα και υγειονομικό υλικό να δυσκολεύουν το έργο τους. Όπου όμως ήταν εφικτό, πρόσφεραν δωρεάν υπηρεσίες στους άπορους-άνεργους, στις οικογένειες των επιστρατευμένων και στους αερόπληκτους πολίτες.²⁹

Παράλληλα με την κρατική βοήθεια καταγράφηκε και η συνδρομή από το εξωτερικό. Η канаδική και η αμερικανική αλληλεγγύη, ως προϊόν των εράνων στην απέναντι πλευρά του Ατλαντικού, μεταφράστηκαν μεταξύ άλλων και σε παροχή βοηθημάτων προς τα θύματα των εναέριων επιδρομών ή σε άπορες οικογένειες εφέδρων, με το συνολικό ποσό του πρώτου ως τον Ιανουάριο να ανέρχεται στα 90.000 δολάρια.³⁰ Στην Πάτρα οι παραπάνω οικογένειες έγιναν δέκτες οικονομικής ενίσχυσης από τον πρόξενο της Αγγλίας,³¹ το ίδιο συνέβη στη Λάρισα, με τη σχετική πρωτοβουλία να ανήκει στον δήμαρχο του Λονδίνου, ύστερα από εράνους στη βρετανική πρωτεύουσα,³² ενώ από την τελευταία ο Αγγλοελληνικός Σύνδεσμος πρόσφερε στους άπορους βομβόπληκτους της Κέρκυρας 1.100 λίρες.³³ Το ιδιαίτερο αυτό ενδιαφέρον ερμηνεύεται από την κοινή εμπειρία των βομβαρδισμών, αφού από το φθινόπωρο του 1940 μέχρι την άνοιξη του 1941 τα βρετανικά αστικά κέντρα δοκιμάζονταν από τη Luftwaffe, καταλυτικό, ωστόσο, ρόλο διαδραμάτισαν και οι ελληνικές νίκες, προκαλώντας την εκτίμηση και τον θαυμασμό όχι μόνο της αγγλικής κοινής γνώμης, αλλά της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας.

²⁵ ΓΑΚ Ν. Λάρισας, Αρχεία Δ/σης Α'θμιας Εκπ/σης Ν. Λάρισας, Β' Εκπ/κή Περιφέρεια, Εμπιστευτικά 1939-1975 (α), φάκ. «Εμπιστευτικών Εγγράφων 1939-1948»: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς Έλληνας Εκπαιδευτικούς, Αριθ. 221, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1941.

²⁶ Στο ίδιο: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς Εκπαιδευτικούς λειτουργούς παντός βαθμού, Αριθ. 3042, Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 1940.

²⁷ *Θάρρος*, 14 Νοεμβρίου 1940.

²⁸ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 19: «Δωρεάν Δικηγορική Εξυπηρέτησις».

²⁹ Δημήτριος Ηλ. Τσιλιβίδης, *Οι Υγειονομικοί της Μαγνησίας στον Πόλεμο και στην Κατοχή*, Ιατρικός Σύλλογος Μαγνησίας, Βόλος 2003, σσ. 11-13.

³⁰ *Ακρόπολις*, 31 Ιανουαρίου 1941.

³¹ *Τηλέγραφος*, 21 Δεκεμβρίου 1940.

³² *Κήρυξ*, 31 Ιανουαρίου, 1941.

³³ *Δαφνής*, *ό.π.*, σ. 31.

Οι στρατιώτες του μετώπου αποτέλεσαν αντικείμενο ξεχωριστής φροντίδας από τους αστικούς πληθυσμούς. Αμέσως μετά την 28^η Οκτωβρίου στις πόλεις εκδηλώθηκε κύμα εθελοντισμού, που περιλάμβανε ακόμα και τις ράπτριες για είδη ρουχισμού, ενώ γυναικεία συνεργεία δραστηριοποιήθηκαν για τη δημιουργία κλινοσκεπασμάτων με αποδέκτες τις νοσοκομειακές μονάδες.³⁴ Ο βαρύς και πρώιμος χειμώνας στα αλβανικά βουνά μετέτρεψε την ύπαρξη μάλλινων ειδών (πουλόβερ, κασκόλ, κάλτσες, γάντια, κουκούλες) σε μέγιστη προτεραιότητα για την αντιμετώπιση των κρυοπαγημάτων, τα οποία ευθύνονται για δεκάδες περιπτώσεις ακρωτηριασμών στα κάτω άκρα.³⁵

«Πολλοί είχαμε κρυοπαγήματα στα πόδια με πόνους πολλούς ή και πολλές φορές δεν τα ορίζαμε, τα νιώθαμε σαν ξένα. [...] Οι γιατροί, θυμάμαι, μας είπαν ότι [...] οι περισσότεροι που έχουμε οπωσδήποτε κρυοπαγήματα β' βαθμού να προτιμήσουμε να μείνουμε στο χωριό και να κάνουμε θεραπεία, διότι, όπως διαδίδονταν, κάτω στα νοσοκομεία με το παραμικρό κόβουν πόδια και χέρια».³⁶

Άλλωστε, η αποστολή ζεστών ρούχων συνιστούσε βασική μέριμνα και για τους οπλίτες, όπως αναδεικνύεται από την αλληλογραφία με τους οικείους: «[...] Έχετε υπ' όψιν σας να μου στείλετε καμμιά μάλλινη χοντρή φανέλλα και μερικά ζεύγη κάλτσες μάλλινες δια το κρύο».³⁷

Η ύπαρξη του μάλλινου ιματισμού ήταν αναγκαία στην πρώτη γραμμή για πρακτικούς και ψυχολογικούς λόγους. Από τη μία, θα βοηθούσε τους στρατιώτες να αντιμετωπίσουν το δριμύ ψύχος που επικράτησε τον χειμώνα του 1940-1941, ενώ αποτελούσε και έμπρακτη απόδειξη της συνεχούς μέριμνας που επεδείκνυε η κοινωνία, ένας συναισθηματικός, συνδετικός κρίκος ανάμεσα στους ανώνυμους πολίτες στα μετόπισθεν και στη ζώνη των επιχειρήσεων. Το μεγαλύτερο βάρος σήκωσε η «Φανέλλα του Στρατιώτου» (ΦΤΣ) που

³⁴ *Η Θεσσαλία*, 4, 6 Νοεμβρίου 1940.

³⁵ Ο χειμώνας του 1940-1941, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των κατοίκων της περιοχής, ήταν ο βαρύτερος των τελευταίων είκοσι πέντε ετών. Το δριμύ ψύχος εμφανίστηκε στα τέλη Νοεμβρίου και διήρκεσε μέχρι τις 20 Μαρτίου με τη θερμοκρασία να φτάνει και στους 37 βαθμούς κάτω από το μηδέν. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι καταγράφηκαν χιονοπτώσεις ακόμα και στο διάστημα από 8 μέχρι 14 Απριλίου. Τα κρυοπαγήματα εμφανίστηκαν στις αρχές Δεκεμβρίου και μέχρι τα μέσα του μήνα οι θάνατοι των στρατιωτών από αυτά ξεπερνούσαν τους αντίστοιχους των μαχόμενων τραυματιών, όταν σε ημερήσια βάση οι διακομιδές των απωλειών υγείας κυμαίνονταν από επτακόσιες μέχρι οκτακόσιες, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η Υγειονομική Υπηρεσία*, σσ. 88, 100. Ο αριθμός των παγώπηκτων που μεταφέρθηκαν για νοσηλεία στο εσωτερικό έφτασε τις 25.000, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 625/Γ/1: «Εκθέσεις επί της διεξαγωγής της υπηρεσίας της Διευθύνσεως Υγείων. Υπηρεσίας Γενικού Στρατηγείου», 25 Σεπτεμβρίου 1941, σ. 2

³⁶ Βασίλης Σαββανάκης, *Γκοροτόπι. Μνήμες και βιώματα από τα χαρακώματα του πολέμου στην Αλβανία*, Σύλλογος Βελεστινιωτών Αθηνών, Αθήνα 1987, σ. 83.

³⁷ Μπελιά, *ό.π.*, σ. 221.

εξάντλησε τις δυνατότητες μέσω των παραρτημάτων στην επικράτεια, ώστε να ευαισθητοποιήσει την κοινωνία και να εξασφαλίσει τις απαραίτητες ποσότητες νήματος για την παραγωγή μάλλινων ειδών. Συνεχίζοντας την προπολεμική δραστηριότητα, εντατικοποίησε τις ενέργειές της, δεχόμενη ολοένα και μεγαλύτερη αστική στήριξη, αφού εκτιμάται ότι μέχρι τα μέσα Δεκεμβρίου είχε αποστείλει περισσότερα από 30.000 δέματα.³⁸ Η συνδρομή της αποδείχτηκε καθοριστική, καλύπτοντας σε σημαντικό βαθμό τις υπάρχουσες ελλείψεις σε φανέλες και κάλτσες που καταγράφηκαν στις αποθήκες επιστρατεύσεως, ελλείψεις τις οποίες μεταπολεμικά αναγνώρισε και η στρατιωτική ηγεσία.³⁹

Για την αντιμετώπιση των ίδιων αναγκών δραστηριοποιήθηκε και μία άλλη εθελοντική οργάνωση, η «Κάλτσα του Στρατιώτου», είδος ρουχισμού που λόγω των καιρικών συνθηκών παρουσίασε τη μεγαλύτερη ζήτηση από τον στρατό. Το σύνθημα που κυριάρχησε στον Τύπο ήταν «Πλέκετε κάλτσες και μόνον κάλτσες», ένα σύνθημα που προωθούσε και η ΕΟΝ μέσα από τη *Νεολαία*, γνωστοποιώντας οδηγίες πλεξίματος για πουλόβερ, κουκούλες, γάντια,⁴⁰ όπως και με την τοιχοκόλληση αφισών σε κεντρικά σημεία των πόλεων.⁴¹ Το Λύκειο Ελληνίδων, μέσω της «Επιτροπής Μερίμνης υπέρ του Στρατιώτου», συντονίστηκε με τον «πλεκτικό πυρετό», παραδίδοντας τα ρούχα στο υπουργείο Στρατιωτικών ή στη ΦΤΣ. Επιπλέον, φρόντισε για την αποστολή δεμάτων ή επιστολών στην πρώτη γραμμή, την υλική και ηθική στήριξη των οικογενειών με εφένδρους, την ψυχαγωγία και ανακούφιση των τραυματισμένων μαχητών. Μέλη του υπηρέτησαν ως εθελόντριες νοσοκόμες στο στρατιωτικό νοσοκομείο του Ζαπτείου,⁴² τη στιγμή που συνεργαζόταν και με την ΕΟΝ, για να προωθήσει στο μέτωπο μάλλινο ιματισμό και κουβέρτες.⁴³

Οι προτροπές για ένταση της πλεκτικής παραγωγής, που απευθύνονταν από την κυβέρνηση, τους αυτοδιοικητικούς φορείς και την Εκκλησία, μέσω του Τύπου, των περιοδικών ή του ραδιοφώνου, ήταν συνεχείς. Γρήγορα οι στήλες των εφημερίδων διακρίνονταν από «πατριωτικές» εισφορές κατοίκων στις πόλεις και στην ύπαιθρο ως αποτέλεσμα ατομικών ή συλλογικών πρωτοβουλιών, η χρησιμότητα των οποίων

³⁸ *Ακρόπολις*, 13 Δεκεμβρίου 1940.

³⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 633/Β/1^α: Υπουργείον Εθνικής Αμύνης, «Εκθεσις Πεπραγμένων Δ/νσεως Επιμελητείας Υ.Σ. πολεμικής περιόδου 1940-41», [στο εξής Έκθεσις Πεπραγμένων], 22 Σεπτεμβρίου 1941, σσ. 19-20 και φάκ. 635/Δ/2: Διεύθυνσις Υγειονομικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εθνικής Αμύνης, «Εκθεσις Τμήματος Στρατιάς Ηπείρου (Τ.Σ.Η.)», Αριθ. 13/4-2-1943, σ. 14.

⁴⁰ *Η Νεολαία*, 9 (30 Νοεμβρίου 1940), 255, 10 (7 Δεκεμβρίου 1940), 279, 11 (14 Δεκεμβρίου 1940), 303.

⁴¹ Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, Γεγονότα δεκαετίας 1940, Πόλεμοι, συγκρούσεις και ταραχές, «Η δράση της ΚΥΑΜ της ΕΟΝ», Αριθ. 46238.

⁴² *Το Λύκειο Ελληνίδων*, σ. 42.

⁴³ Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, Γεγονότα δεκαετίας 1940, Πόλεμοι, συγκρούσεις και ταραχές, «Στα Μετόπισθεν», Αριθ. 46234.

αναγνωρίστηκε μεταπολεμικά.⁴⁴ Τα αστικά κέντρα είχαν μετατραπεί σε απέραντα πλεκτήρια, δημιουργώντας τον όρο «Κάλτσεν πάρτυ»,⁴⁵ οι διαστάσεις των υπό κατασκευή ειδών δημοσιοποιούνταν από τη στρατιωτική ηγεσία στον Τύπο, με τις γυναίκες όλων των ηλικιών, οι οποίες υπήρξαν και οι κύριοι δέκτες των εκκλήσεων, να διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην εθνική σταυροφορία.

Στη Θεσσαλονίκη, ύστερα από διαταγή της Γ΄ Στρατιωτικής Διοίκησης, οι εργάτριες που διέθεταν πλεκτομηχανές για πουλόβερ θα συμμετείχαν με την υποχρεωτική τους εργασία, ενώ μετά τις 15 Δεκεμβρίου δεσμεύτηκαν για τις μαχόμενες μονάδες συγκεκριμένοι τύποι καλτσομηχανών στο πολεοδομικό συγκρότημα και στα προάστια.⁴⁶ Το υπουργείο Στρατιωτικών και το υφυπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας (ΥΔΑ) από τις 8 Νοεμβρίου απηύθυναν εκκλήσεις για τη συγκέντρωση-αποστολή κλινοσκεπασμάτων, συμπληρώνοντας την παραγωγή της εγχώριας εριοβιομηχανίας, οι οποίες βρήκαν ικανοποιητική ανταπόκριση, αφού απλοί πολίτες, ορειβατικοί σύλλογοι, οργανώσεις ενεργοποιήθηκαν άμεσα για την κάλυψη των αυξημένων αναγκών.⁴⁷

Οι πρώτες αποστολές μάλλινου ιματισμού έφτασαν στη Φλώρινα τον Δεκέμβριο και συνεχίστηκαν στους χειμερινούς μήνες. Ο χρόνος παραμονής στην πόλη δεν ξεπερνούσε τις δύο ημέρες, για να προωθηθούν στη συνέχεια προς την Κορυτσά, με συνέπεια να ολοκληρωθεί ο εφοδιασμός των μονάδων, ιδίως σε κάλτσες, περίπου στις 25 Ιανουαρίου. Κάθε στρατιώτης διέθετε πλέον δύο με τρία μάλλινα ζευγάρια, ενώ δημιουργήθηκε και ικανοποιητικό απόθεμα στους σταθμούς εφοδιασμού, μία εξέλιξη που δρομολόγησε την επιστροφή στο εσωτερικό 300.000 από αυτά.⁴⁸

Οι εικόνες των παγόπληκτων και ακρωτηριασμένων τραυματιών που νοσηλεύονταν στα νοσοκομεία μετέφεραν στο εσωτερικό με τον πιο ρεαλιστικό τρόπο τη σκληρή πραγματικότητα του πολέμου, καθιστώντας επιτακτική ανάγκη την εντατικοποίηση των προσπαθειών. Ήταν μία κατάσταση που προκάλεσε βαθιά ανησυχία, με τον αριθμό των καταγεγραμμένων περιστατικών να προσλαμβάνει στη λαϊκή φαντασία μεγαλύτερες διαστάσεις μέσω της ανεξέλεγκτης και ανεδαφικής φημολογίας. Η λογοκριμένη

⁴⁴ Οι εκθέσεις του ΓΕΣ επισημαίνουν τη γυναικεία προσφορά στη δημιουργία μάλλινων ειδών. Τον Νοέμβριο η ημερήσια στρατιωτική παραγωγή έφτασε στα 20.000 ζευγάρια, η οποία με τη συνδρομή των πολιτών, των ραδιοφωνικών οδηγιών και την προσφορά της αγγλικής επιμελητείας υπερκάλυψε τις υπάρχουσες ανάγκες, αποθηκεύοντας σεβαστή ποσότητα και για τον επόμενο χειμώνα, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 633/Β/1^α: «Εκθέσεις Πεπραγμένων», σ. 19 και φάκ. 704/Α/1^α: 8^η Μεραρχία, Αλβανική Εκστρατεία, «Πολεμική Έκθεση 8^{ης} Μεραρχίας από της συγκροτήσεώς της μέχρι και των επιχειρήσεων του μηνός Φεβρουαρίου 1941», σ. 56.

⁴⁵ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 67.

⁴⁶ *Μακεδονία*, 9 Νοεμβρίου, 13 Δεκεμβρίου 1940.

⁴⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 633/Β/1^α: «Εκθέσεις Πεπραγμένων», σσ. 18-19 και Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 30.

⁴⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 673/Α/1^α: Β΄ Ρυθμιστικών Κέντρων, Μονάς 939 Φρουραρχείον Σ΄, «Εκθέσεις Πεπραγμένων κατά τον Πόλεμον 1940-1941», 1 Φεβρουαρίου 1942, σσ. 95-97.

αλληλογραφία της εποχής αναδεικνύει περιπτώσεις οικογενειών που ζητούσαν την αποστολή από το μέτωπο φωτογραφιών ως τεκμήριο της σωματικής αρτιμέλειας των δικών τους ανθρώπων.⁴⁹ Το ζοφερό θέαμα των κρυοπαγημένων οπλιτών αποδόθηκε μεταπολεμικά στην έλλειψη πείρας από την πλευρά των αξιωματικών του υγειονομικού και συνολικά σ' εκείνη της πρόνοιας κατά την προπολεμική περίοδο. Οι ακραίες, χειμερινές καιρικές συνθήκες υπήρξαν η αιτία για συγκρούσεις αρμοδιοτήτων και ευθυνών, φέρνοντας στην επιφάνεια λάθη και κενά στις επιμελητειακές ανάγκες του στρατού σε ζητήματα υπόδησης, ιματισμού και τροφοδοσίας για επιχειρήσεις σε περιοχές με μεγάλο υψόμετρο.⁵⁰

Στην πορεία του πολέμου οι στρατιωτικές επιτυχίες μετέτρεψαν την αποστολή μάλλινο ιματισμού ως την ελάχιστη προσφορά για τον άμαχο πληθυσμό. Ήταν μία διαδικασία που ενίσχυε το αίσθημα υπερηφάνειας και τιμής για όσους συμμετείχαν, αφού αισθάνονταν ενεργά μέλη του αγώνα, αναπτύσσοντας στη συνείδησή τους έναν ιδιαίτερο τρόπο ψυχικής επικοινωνίας με τις ανώνυμες ηρωικές φυσιογνωμίες του μετώπου. Σε επιστολή προς το μέτωπο σημειωνόταν: «Η Αθήνα, όπως όλη η Ελλάδα, πολεμά! Αι γυναίκες όλες έχουν μεταβληθή εις καλτσοβιομηχάνους και μετά πάθους πλέκουν πάσης φύσεως πλεκτά δια τον στρατόν μας».⁵¹

Στις αφίσες της ΕΟΝ γινόταν σύνδεση ανάμεσα στα ζευγάρια από μάλλινες κάλτσες και στον αριθμό των κρυοπαγημάτων: «Ελληνίδες! Κάθε ζευγάρι κάλτσες που πλέκεται σώζει ένα στρατιώτη από τα κρυοπαγήματα».⁵² Ανάλογα συνθήματα εμφανίζονταν και στον Τύπο: «Κάθε ζευγάρι, είνε κι' ένα κρυοπάγημα λιγώτερο, ένας βηματισμός γοργότερος για το διώξιμο του εχθρού», ενώ σε αρκετές περιπτώσεις η αποστολή συνοδευόταν και από σημειώματα: «Εις τον Άγνωστον Στρατιώτην. Να μας Συχωρίτε ήμεθα μικρά αδελφάκια Στέλλα και Γεώργος δεν έχουν μεγάλες δύναμης καλήν Αντάμοση. Νικητέ να έρθητε [...]».⁵³

Από τη νέα σταυροφορία δεν απουσίασε κανείς. Ιδιώτες, σύλλογοι, φορείς, δημόσιοι οργανισμοί, υπουργεία, όπως αυτό της Παιδείας που διέθετε ξεχωριστή υπηρεσία πλεκτών για τον στρατό, επιστρατεύοντας για την παραγωγή δασκάλες, καθηγήτριες, μαθήτριες και τις οικογένειες των εκπαιδευτικών.⁵⁴ Επιπλέον, ζητούσε από τους επιθεωρητές εκπαίδευσης να

⁴⁹ Δούνιας, *ό.π.*, σ. 22.

⁵⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 633/Β/1^α: «Εκθεσις Πεπραγμένων», σ. 25 και φάκ. 625/Γ/1: «Εκθεσις επί της διεξαγωγής της υπηρεσίας της Διευθύνσεως Υγειον. Υπηρεσίας Γενικού Στρατηγείου», 25 Σεπτεμβρίου 1941, σσ. 1-2.

⁵¹ Κοτζάμπαση, *ό.π.*, σ. 30.

⁵² ΕΡΤ, Ιστορικό Αρχείο, Γεγονότα δεκαετίας 1940, Πόλεμοι, συγκρούσεις και ταραχές, «Η δράση της ΚΥΑΜ της ΕΟΝ», Αριθ. 46238.

⁵³ *Η Πρωΐα*, 19 Δεκεμβρίου 1940.

⁵⁴ ΓΑΚ Ν. Λάρισας, Αρχείο Δ/σης Α'/θμιας Εκπ/σης Ν. Λάρισας, Β' Εκπ/κή Περιφέρεια, Εμπιστευτικά 1939-1975 (α), φάκ. «Εμπιστευτικών Εγγράφων 1939-1948»: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, Υπηρεσίαν Πλεκτών δια τον στρατόν, προς τους κ.κ. Γενικούς Επιθεωρητάς Μέσης Εκπαιδεύσεως και Γενικούς Επιθεωρητάς και Επιθεωρητάς Στοχ. Εκπαιδεύσεως, Αριθ. 3195, Αθήνα, 10 Δεκεμβρίου 1940.

μεριμνούν για την εξασφάλιση και διανομή της απαραίτητης ποσότητας ερίων με τον συγκεντρωμένο ιματισμό και τις κουβέρτες να αποστέλλονται στο τμήμα της ΦΤΣ που το ίδιο διέθετε.⁵⁵ Οι σχολικές μονάδες δήλωσαν ενεργό παρόν, προσφέροντας από τα πενιχρά αποθεματικά κεφάλαια ποσά για αγορά νήματος ή την οικονομική στήριξη της ΦΤΣ, ενώ οι επιτροπές παράδοσης πλεκτών από την εκπαίδευση τα κατέθεταν στην ΕΟΝ.⁵⁶ Όμως και οι δήμοι κατέβαλλαν κάθε προσπάθεια, διαθέτοντας δωρεάν νήμα για πλέξιμο ρούχων,⁵⁷ χρηματοδοτούσαν τη ΦΤΣ ή προχωρούσαν σε απευθείας αγορά μάλλινων ειδών για τις στρατιωτικές ανάγκες.⁵⁸

Οι αστικές κοινωνίες αξιοποίησαν και άλλες ευκαιρίες ενεργοποίησης, με αφορμή την αρωγή προς τους τραυματίες, οι οποίοι μεταφέρονταν στα μετόπισθεν με τραίνα και πλωτά νοσοκομεία. Η ημέρα της άφιξης αποτελούσε ξεχωριστή στιγμή, καθώς οι κάτοικοι γέμιζαν ασφυκτικά τα πιθανά σημεία διέλευσης, με τα καταστήματα, τους εργάτες και τους υπαλλήλους να διακόπτουν προσωρινά την εργασία τους, ώστε να δουν και να χαιρετίσουν από κοντά τους νικητές στρατιώτες. Ο Γιώργος Θεοτοκάς αναφέρει:

«Η είδηση είχε μεταδοθεί από στόμα σε στόμα και είχε μαζευτεί αρκετός κόσμος στα κεντρικά σημεία από τα οποία θα περνούσαν. Τους είδα στην οδό Βουκουρεστίου. Ο κόσμος χειροκροτούσε και ζητωκραύγαζε με πολλή συγκίνηση. [...] Παιδάκια, φαντάροι, ναύτες, φαλαγγίτες ήταν κρεμασμένοι στις πόρτες των λεωφορείων των τραυματιών ή σκαφαλωμένοι από πάνω και κουνούσαν τα χέρια και φώναζαν θριαμβευτικά».⁵⁹

Οι ώρες του επισκεπτηρίου μετατράπηκαν γρήγορα σε είδος «λαϊκού προσκυνήματος», με την προσέλευση μεγάλου αριθμού πολιτών που ήθελαν να αντικρίσουν και να βοηθήσουν τους ηρωικούς υπερασπιστές της πατρίδας. Τσιγάρα, γλυκά, ραδιοφωνικές συσκευές, μπαστούνια, περιοδικά, βιβλία ήταν ορισμένα από τα είδη που πρόσφεραν οι απλοί άνθρωποι και οι δήμοι,⁶⁰ για να τους στηρίξουν ηθικά και να τους ψυχαγωγήσουν, με τις εκκλήσεις των

⁵⁵ Στο ίδιο: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους κ.κ. Γενικούς Επιθεωρητάς Μέσης Εκπαιδεύσεως... και Επιθεωρητάς Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως..., Αριθ. 3041, Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 1940.

⁵⁶ Οι εισφορές κυμαίνονταν από 4.000 μέχρι 10.000 δρχ., βλ. ΓΑΚ Ν. Λάρισας, Αρχείο 3^ο Δημοτικού Σχολείου Λάρισας, Βιβλίων Πρακτικών της Σχολικής Εφορείας του 3^ο Δημοτικού Σχολείου Λαρίσης, από 28-4-1937 έως και, Πράξη 34 της 6^{ης} Δεκεμβρίου 1940 και Αρχείο Γυμνασίου Αρρένων Λάρισας, Σχολική Εφορεία Γυμνασίου Αρρένων Λαρίσης, Βιβλίων Πράξεων αρχόμενον από Απριλίου 1939-1956, Πράξη 11 της 24^{ης} Νοεμβρίου 1940.

⁵⁷ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 898 της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1940.

⁵⁸ ΙΑΔΘ, Αποφάσεις 984 και 985 της 4ης Δεκεμβρίου 1940.

⁵⁹ Θεοτοκάς, *ό.π.*, σ. 200.

⁶⁰ ΔΒΠ, Πράξη 121 της 20^{ης} Φεβρουαρίου 1941.

στρατιωτών για παροχή συγκεκριμένων ειδών να βρίσκουν ουσιαστική ανταπόκριση από τους αστικούς πληθυσμούς. Η τελευταία, ήταν μάλιστα τόσο ένθερμη, ώστε σε ορισμένες περιπτώσεις οι αρχές αρνήθηκαν να γίνουν δέκτες των προσφερόμενων αγαθών. Μία από αυτές καταγράφηκε τον Νοέμβριο, όταν ο στρατιωτικός διοικητής Θεσσαλονίκης αναγκάστηκε να απαγορεύσει στις νοσοκομειακές μονάδες να δέχονται τις προσφορές των πουλερικών, ιδίως από την ύπαιθρο, για τους ασθενείς και τραυματίες. Η διατροφή τους κρινόταν ήδη ικανοποιητική, ενώ προκαλούνταν σειρά προβλημάτων στη διαχείριση και τον καθαρισμό των δεκάδων πτηνών από τους υπαλλήλους των νοσοκομείων, με συνέπεια να αχρηστεύεται σημαντικό μέρος από την εθνική παραγωγή.⁶¹

Είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι και στα δώδεκα στρατιωτικά νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης, με την εργασία των κοριτσιών της Χριστιανικής Ένωσης Νεανίδων (XEN) και την οικονομική συνδρομή του δήμου λειτούργησε από μία βιβλιοθήκη, έχοντας ως βάση το υλικό του δανειστικού τμήματος της δημοτικής βιβλιοθήκης.⁶² Αλλά και στα περισσότερα στρατιωτικά νοσοκομεία της Αθήνας, με τη μέριμνα της ΕΟΝ, έκαναν την εμφάνισή τους παρόμοιες βιβλιοθήκες, αφού υπολογίζεται ότι μόνο τον Ιανουάριο διατέθηκαν περίπου 7.000 τόμοι, οι οποίοι αποτελούσαν δωρεές και αφορούσαν διηγήματα, μυθιστορήματα, σατυρικά έργα, ευθυμογραφήματα και ιστορικές μελέτες.⁶³

Αναγκαιότητα που χρειαζόταν επείγουσα αντιμετώπιση ήταν και η διαχείριση των καθημερινών πρακτικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι τραυματίες. Σύμφωνα με εγκύκλιο του υπουργείου Εσωτερικών, οι νομαρχίες και οι δήμοι σύστησαν «Γραφείο παρακολουθήσεως υποθέσεων στρατευθέντων», με τους υπαλλήλους να επισκέπτονται τους νοσηλευόμενους, για να τους προσφέρουν βοήθεια σε προσωπικές υποθέσεις και κυρίως στην επικοινωνία με τα συγγενικά και φιλικά πρόσωπα, ενώ και οι ίδιοι οι στρατευθέντες με επιστολές είχαν τη δυνατότητα να αναζητήσουν πληροφορίες για κάθε ιδιωτικό ή οικογενειακό τους ζήτημα.⁶⁴

Ένα θέμα το οποίο συνδεόταν στενά με την ανάρρωση των στρατιωτών και το οποίο ευαισθητοποίησε ιδιαίτερα τον άμαχο πληθυσμό, ήταν οι ολοένα αυξανόμενες ανάγκες σε αίμα. «Η υπηρεσία αιμοδοσίας δέχεται άφθονες εθελοντικές προσφορές. Όλο μας ζητούν και άλλο αίμα στα νοσοκομεία».⁶⁵ Η αιμοδοσία προωθήθηκε μέσω της αρθρογραφίας από τον

⁶¹ *Μακεδονία*, 26 Νοεμβρίου 1940.

⁶² Βαφόπουλος, *ό.π.*, σσ. 127-129 και ΚΙΘ, 1941, φάκ. 7, 5^{ος} υποφάκ.: Δήμος Θεσσαλονίκης, προς την Γενικήν Διοίκησιν Μακεδονίας, «Υποβολή αποφάσεως Διοικούσης Επιτροπής», Αριθ. 2311, Θεσσαλονίκη, 4 Ιανουαρίου 1941, όπου συνημμένο το αντίγραφο της απόφασης 1016 της 12ης Δεκεμβρίου 1940.

⁶³ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 19: «Βιβλιοθήκαι δια τους τραυματίας μας».

⁶⁴ Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του Ελληνοϊταλικού πολέμου», σ. 114 και *Θάρρος*, 7 Δεκεμβρίου 1940.

⁶⁵ Ζάννα, *ό.π.*, σ. 72.

Τύπο, τις συνεχείς προτροπές του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού (ΕΕΣ), που διαδραμάτισε κομβικό ρόλο στη διαδικασία, όπως και εκείνες των αυτοδιοικητικών φορέων. Στις ανθρώπινες συνειδήσεις αναπτύχθηκε αυθόρμητα η σύνδεση της παροχής αίματος με εκείνο το οποίο πρόσφεραν οι οπλίτες στη ζώνη των επιχειρήσεων, ενισχύοντας για τους δότες το αίσθημα του καθήκοντος και της υπερηφάνειας. «Δεν βλάπτεται ένας που θα δώσει λίγα γραμμάρια αίμα, σώζεται όμως μ' αυτό ένας ηρωικός στρατιώτης μας».⁶⁶

Στην Αθήνα μέσα σε σαράντα ημέρες ο «Αγών του αίματος» κατέγραψε 2.083 αιμοδότες και των δύο φύλων, ακόμα και μικρά παιδιά, εξασφαλίζοντας πολύτιμες φιάλες τόσο για τις ανάγκες στην πρώτη γραμμή όσο και για τις μεταγίσεις αίματος στα νοσοκομεία.⁶⁷ «Ο κόσμος έκαμε ουρά κάθε μέρα για να δώσει το αίμα του για τους τραυματίες μας. Ήταν εκεί νέοι, κοπέλλες, γυναίκες, μαθητές, παιδιά που περίμεναν τη σειρά τους».⁶⁸ Η εθελοντική αιμοδοσία ενισχύθηκε και από μέλη της ΕΟΝ με την παρουσία τους να καταγράφεται στα νοσοκομεία και στα υγειονομικά συνεργεία του ΕΕΣ,⁶⁹ ενώ η *Νεολαία* προπαγάνδιζε την προσφορά αίματος μέχρι και τη λήξη του πολέμου.⁷⁰

Η μέριμνα του εσωτερικού μετώπου εκδηλώθηκε με διάφορους τρόπους. «Το Τσιγάρο», «το Μπαστούνι», «ο Μπουναμάς» (χριστουγεννιάτικα ατομικά πακέτα), «το Δέμα», «η Κουκούλα», «τα Γάντια», «το Σπίτι του Στρατιώτη» συνιστούσαν ενέργειες φορέων ή οργανισμών, με κοινό στόχο την έμπρακτη μέριμνα για τη σωματική και ψυχολογική ανακούφιση των τραυματιών. «Το Σπίτι» αποτέλεσε πρωτοβουλία της ΕΟΝ και ιδίως της Κεντρικής Υπηρεσίας Αλληλεγγύης Μετώπου (ΚΥΑΜ), (από τον Νοέμβριο η εποπτεία και η διαχείριση πέρασε στην ΠΥΑΜ), αποσκοπώντας στη δημιουργία ενός φιλόξενου χώρου στις πόλεις, όπου οι αδειούχοι ή υπό ανάρρωση στρατιώτες θα μπορούσαν να παραμείνουν για βραχύβιο διάστημα, αναπληρώνοντας, έστω και με αυτόν τον τρόπο, μέρος της σπιτικής θαλπωρής και ψυχαγωγίας.

Σύντομα έκανε την εμφάνισή της, συνήθως στην πρώτη σελίδα των εφημερίδων, και μία ιδιαίτερη στήλη με τίτλο «Στήλη Τιμής». Περιλάμβανε τις ονομαστικές εισφορές του αστικού πληθυσμού και της υπαίθρου σε χρήμα και είδος (ρουχισμός, τρόφιμα), χωρίς να παραλείπει και όσους αρνήθηκαν να συμμετέχουν με όποιον τρόπο τους είχε ζητηθεί από τις αρχές. Στη «Στήλη» συνυπήρχαν άνθρωποι από διαφορετικά οικονομικά και κοινωνικά στρώματα, ετερόκλητου μορφωτικού επιπέδου και ηλικίας. Εργάτες, εκπαιδευτικοί, δικηγόροι,

⁶⁶ *Μακεδονία*, 8 Δεκεμβρίου 1940.

⁶⁷ *Η Πρωΐα*, 14 Φεβρουαρίου 1941.

⁶⁸ Χατζηπατέρας-Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40-41*, σ. 250.

⁶⁹ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 19: «Φαλαγγίται αιμοδότηι», «Οι αιμοδότηι της Ε.Ο.Ν.» και «Φαλαγγίται εθελονταί αιμοδότηι».

⁷⁰ *Η Νεολαία*, 21 (22 Φεβρουαρίου 1941), 531 και 29 (19 Απριλίου 1941), 737.

καταστηματάρχες, επιχειρηματίες, τεχνίτες, συνταξιούχοι, αγρότες, έμποροι, σύλλογοι δήλωναν παρόντες στο εθνικό προσκλητήριο, αποκομίζοντας την ηθική επιβράβευση για την προσφορά τους. Η δημοσιοποίηση των ονομάτων λειτουργούσε ως συνειδησιακό κίνητρο και για τους υπόλοιπους πολίτες, ώστε να πράξουν το ίδιο, με τις επιτυχίες στο μέτωπο, να ακυρώνουν όσες αμφιβολίες και δισταγμούς είχαν απομείνει για τη νίκη, διευρύνοντας περισσότερο την έκτασή της.⁷¹

Από την αστική ενεργοποίηση δε θα μπορούσε να απουσιάσει και η συμμετοχή στις ερανικές διαδικασίες που έλαβαν χώρα στην εμπόλεμη περίοδο. Στις πόλεις εκδηλώθηκαν μορφές εράνων, ανεξάρτητα από εκείνες που ήδη πραγματοποιούνταν από τη ΦΤΣ, την ΕΟΝ και τον Ερυθρό Σταυρό, σε τέτοιο βαθμό που προκάλεσαν την παρέμβαση του Μεταξά, επισημαίνοντας τον κίνδυνο ότι έτσι: «[...] διασπάται η ενότης της οικονομικής προσπαθείας του λαού [...]», όπως εκδηλωνόταν μέσα από τον «Μέγα Πανελλήνιο Έρανο Κοινωνικής Πρόνοιας». Ήταν ο μόνος έρανος για τον οποίον επιβαλλόταν η πλήρης κινητοποίηση του κρατικού ανθρώπινου δυναμικού,⁷² έχοντας ουσιαστικά ενοποιήσει εκείνους για την ανακούφιση των οικονομικά ασθενέστερων πολιτών και τη στήριξη των συσσιτίων, με τις παραινέσεις για κατάθεση συνδρομής να εστιάζουν στους εύπορους. Μέχρι τις 15 Φεβρουαρίου το συνολικό ποσό είχε φτάσει περίπου στα 586 εκατομμύρια δραχμές, το οποίο διατέθηκε για τα συσσίτια των άπορων-άνεργων, την ενίσχυση νοσοκομειακών μονάδων και ιδρυμάτων κοινωνικής πρόνοιας, την προμήθεια υγειονομικού-φαρμακευτικού υλικού, τη στήριξη των σταθμών πρώτων βοηθειών.⁷³ Τον Νοέμβριο κυκλοφόρησε το «Μέγα Πολεμικό Λαχείο» ύστερα από την αναστολή έκδοσης του Εθνικού,⁷⁴ ενώ ξεχωριστή μορφή προαιρετικής εισφοράς, που επιβαλλόταν στις εμπορικές συναλλαγές, υπήρξε και το «Πολεμόσημο».⁷⁵ Στους δύο πρώτους εράνους αξιοσημείωτη ήταν η συμμετοχή και των σχολικών μονάδων, που με τα περιορισμένα οικονομικά τους μέσα προσπάθησαν να συμβάλουν στη συγκέντρωση όσο το δυνατόν μεγαλύτερου χρηματικού ποσού.⁷⁶

Η ανάγκη εξεύρεσης πόρων για την ενίσχυση των ερανικών διαδικασιών οδήγησε το υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας στην απόφαση να αναιρέσει μερικώς τους περιορισμούς που με

⁷¹ *Η Θεσσαλία*, 3 Νοεμβρίου και *Κήρυξ*, 18 Δεκεμβρίου 1940, 11 Ιανουαρίου 1941.

⁷² Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σσ. 378-379.

⁷³ *Ακρόπολις*, 26 Φεβρουαρίου 1941.

⁷⁴ Στο ίδιο, 19 Νοεμβρίου 1940. Με απόφαση του Μεταξά η ΕΟΝ ανέλαβε ρόλο πράκτορα για τη διάδοσή του, βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 23: Κεντρική Διοίκησης, Υπηρεσία Πολεμικού Λαχείου, προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητές και Νομάρχες ως Γενικούς Επόπτες της Ε.Ο.Ν., Αριθ. 37252, Αθήνα, 9 Δεκεμβρίου 1940.

⁷⁵ *Τηλέγραφος*, 7 Φεβρουαρίου 1941.

⁷⁶ Οι εισφορές κυμαίνονταν από 800 μέχρι 6.000 δρχ., βλ. ΓΑΚ Ν. Λάρισας, Αρχείο Γυμνασίου Αρρένων Λάρισας, Σχολική Εφορεία Γυμνασίου Αρρένων Λαρίσης, Βιβλίο Πράξεων αρχόμενον από Απριλίου 1939-1956, Πράξεις 14 της 7^{ης} Ιανουαρίου, 15 της 9^{ης} Ιανουαρίου και 19 της 12^{ης} Φεβρουαρίου 1941.

την κήρυξη του πολέμου είχαν επιβληθεί στην ανάληψη των τραπεζικών καταθέσεων, καθώς από τον Νοέμβριο δεν ίσχυαν πλέον για τα ΝΠΔΔ και τα κληροδοτήματα που ασκούσαν φιλανθρωπική δραστηριότητα.⁷⁷ Τον επόμενο μήνα η άρση περιέλαβε και τους πολίτες, έχοντας στο εξής τη δυνατότητα να μεταφέρουν οποιοδήποτε ποσό από τις ιδιωτικές τους καταθέσεις, υπό την αυστηρή προϋπόθεση ότι αποκλειστικός αποδέκτης θα ήταν η μερίδα του «Πανελληνίου Εράνου Κοινωνικής Πρόνοιας».⁷⁸

Οι οικονομικά ευκατάστατοι βρέθηκαν άμεσα στο επίκεντρο των εκκλήσεων από το κράτος, τους αυτοδιοικητικούς φορείς και την Εκκλησία. Η αμφιλεγόμενη, ωστόσο, προπολεμική συνδρομή τους προκαλούσε κοινωνική και κυβερνητική ανησυχία για τον δείκτη ειλικρινούς συνεισφοράς. Όλοι αναγνώριζαν τη σημασία της όχι μόνο ως προς το οικονομικό σκέλος, αλλά και ως προς την επικοινωνιακή της διάσταση, αφού με τη γενικευμένη συμμετοχή τους, ενισχυόταν η επιθυμητή εικόνα από την πλευρά των αρχών ότι ενωμένη και σύσσωμη η κοινωνία συμμετείχε, ανάλογα με τις δυνατότητές της, στον αγώνα.

«Η ελληνική αστική τάξη, που θα μπορούσε να φοβάται κανείς, όπως για όλες τις αστικές τάξεις της Ευρώπης, ότι ήταν εκφυλισμένη, πως είχε χάσει κάθε ακμάδα και κάθε ενθουσιασμό, έδειξε, κατά την εκστρατεία της Αλβανίας, θαυμαστή υγεία και ακέραιο πατριωτισμό [...] κι εκείνοι που δεν μπορούσαν να επιστρατευτούν, πρόσφεραν περιουσίες και χρήματα, με τόση γενναιοδωρία, που προκαλούσε τον θαυμασμό μας».⁷⁹

Δεν έλειψαν όμως και οι διαφορετικές προσεγγίσεις για τον χαρακτήρα των ερανικών διαδικασιών και τη διάθεση συνδρομής των εύπορων, δείγμα της έντονης καχυποψίας που επικρατούσε στους κόλπους του πληθυσμού. Για τον πρώτο, ενδεικτικές είναι οι αναφορές της ΕΟΝ: «Οι αιώνιοι μεμψίμοιροι δεν παρέλειψαν να κριτικάρουν με τον γνωστό τους τρόπο και το Πολεμικόν Λαχείον. Έχουν την γνώμην, ότι το Λαχείον είναι καθαρά κερδοσκοπική επιχείρηση του Κράτους, κανείς δεν πρόκειται να κερδίση».⁸⁰ Η κατώτερη των προσδοκιών προσφορά από τους ευκατάστατους αναδεικνύεται πάλι από αναφορές της οργάνωσης: «Κύτταξε πόσα ολίγα χρήματα δίνουν οι πλούσιοι [...]. Κι όμως πολεμάμε γι' αυτούς για να μη χάσουν αυτοί τα λεπτά τους [...]. Αυτοί μετά τον πόλεμο θα πάρουν τις μεγάλες θέσεις»,

⁷⁷ *Ακρόπολις*, 12 Νοεμβρίου 1940.

⁷⁸ *Μακεδονία*, 12 Δεκεμβρίου 1940.

⁷⁹ Ροζέ Μιλλέξ, *Ημερολόγιο και μαρτυρίες του πολέμου και της κατοχής*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σ. 78.

⁸⁰ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 22: Κεντρική Διοίκησης, «Δελτίον υπ' αριθ. 43 της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1940», σ. 2.

με την EON να αποδίδει τη διατύπωση αρνητικών σχολίων σε ανθεχνική προπαγάνδα των ιταλόφιλων και των κομμουνιστών, που θα έπρεπε να αποκρουστεί, ώστε να μη διαδοθεί στο μέτωπο και κλονιστεί το φρόνημα του στρατού.⁸¹ Ταυτόχρονα, θα έπρεπε να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο να αναπτυχθούν διαχωριστικές γραμμές στο εσωτερικό της κοινωνίας, οι οποίες τη στιγμή της κορύφωσης του εθνικού αγώνα θα μπορούσαν να λειτουργήσουν διχαστικά, υπονομεύοντας το κλίμα ενότητας και την επιθυμία προσφοράς.

Στα Τρίκαλα, η προτροπή μέσω του Τύπου με αποδέκτη τους εύπορους, ήταν σαφής: «Να προσφέρουν όχι ψυχία, αλλά περιουσίας», όταν και εδώ υπήρχε η επισήμανση για την κατώτερη του αναμενομένου συνεισφορά τους, σε σύγκριση με την αντίστοιχη των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων.⁸² Παρόμοιο έλλειμμα εμπιστοσύνης αναδεικνύει και η οργισμένη ανακοίνωση-προειδοποίηση που ο έπαρχος Βόλου-Αλμυρού απηύθυνε προς τους οικονομικά εύρωστους κατοίκους της πόλης για την αποφυγή φαινομένων κίβδηλου πατριωτισμού, επιστρατεύοντας ως απειλή τη δημόσια διαπόμπευση μέσω του Τύπου:

«Καλώ [...] τους έχοντας και κωφεύοντας εις τας εκκλήσεις μας, τους νομίσαντας ότι δύνανται [...] να ρίψωσι εις την λήθην τα ονόματά των με ευτελείς προσφοράς, τους μη καταθέσαντας τα υποσχεθέντα και δημοσιευθέντα ποσά, όπως σπεύσωσι να τακτοποιήσουν τας [...] υποχρεώσεις, άλλως [...] θα αρχίση η δια των εφημερίδων ονομαστική υπόμνησις».⁸³

Η διάθεση συμμετοχής έδειξε να αγγίζει τους Έλληνες σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο ανεξάρτητα από οικονομικές δυνατότητες. Η διοικούσα επιτροπή του Ιερού Ιδρύματος της Ευαγγελίστριας στην Τήνο διέθεσε όλη την περιουσία,⁸⁴ επώνυμες επιχειρήσεις προχώρησαν σε γενναίες προσφορές,⁸⁵ ενώ καταγράφηκαν και συγκινητικές ενέργειες, οι οποίες αφορούσαν την παραχώρηση συντάξεων και μισθών, τα ελάχιστα τιμαλφή (δαχτυλίδια, βέρες, κοσμήματα) που διέθεταν οι άποροι ηλικιωμένοι, τα ημερομίσθια, τις εισπράξεις πολιτιστικών εκδηλώσεων, τα αγροτεμάχια, ακόμα και τα ποσά από τα κάλαντα των Χριστουγέννων. Η γενναιόδωρη και ειλικρινή διάθεση συνδρομής των φτωχών στρωμάτων επισημάνθηκε και από την EON: «Εις τας πτωχοτέρας τάξεις παρατηρείται εξαιρετικός

⁸¹ Στο ίδιο, φάκ. 5: Περιφερειακή Διοίκηση Θηλέων Πρωτεύουσας [στο εξής ΠΔΘΠ], Αθήνα, 11 Νοεμβρίου 1940.

⁸² *Θάρρος*, 9, 12 Νοεμβρίου 1940.

⁸³ *Η Θεσσαλία*, 16 Νοεμβρίου 1940.

⁸⁴ Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Η Εκκλησία στον Αγώνα του Σαραντα*, Εκδόσεις Ατλαντίς, Αθήνα 1982, σ. 48.

⁸⁵ Η Πειραιϊκή Πατραϊκή διέθεσε 10 εκατομμύρια δρχ., βλ. *Τηλέγραφος*, 10 Δεκεμβρίου 1940. Οι αδελφοί Παπαστράτου πρόσφεραν για την αεροπορία 4 εκατομμύρια δρχ., βλ. *Θάρρος*, 3 Νοεμβρίου 1940.

ενθουσιασμός και καθ' ένας είναι πρόθυμος να προσφέρει εκ του υστερήματός του [...]».⁸⁶ Ιδιαίτερη απήχηση είχε στην κοινή γνώμη και η στάση των ασθενών από το λεπροκομείο της Σπιναλόγκας, οι οποίοι διέθεσαν υπέρ της ΦΤΣ το πενιχρό επίδομα του Νοεμβρίου και σε μηνιαία βάση μέχρι το τέλος του πολέμου την παροχή του χρηματικού αντιτίμου των 40 δρχ., που αντιστοιχούσε στην ημερήσια διατροφή τους.⁸⁷

Ζήτημα άμεσα συνυφασμένο με τους έρανους ήταν και εκείνο των όρων διεξαγωγής τους. Η διαφάνεια συνιστούσε καταλυτικό παράγοντα που απομάκρυνε την όποια καχυποψία από τις αστικές κοινωνίες, ενίσχυε την αναγκαία σχέση εμπιστοσύνης ανάμεσα στις αρχές και στους πολίτες, αποτελώντας την πλέον αξιόπιστη προϋπόθεση για συνέχιση και ένταση των εισφορών. «[...] Εις δε το Φάληρο ο κόσμος με ανακούφισιν είδε να λαμβάνει και αποδείξεις δια ό,τι κατέθεσε πράγμα που δεν παρατηρείται εις τον έρανον της κοινότητος Φαλήρου».⁸⁸ Η ΕΟΝ υποδείκνυε στους πολίτες να ζητούν επίδειξη ταυτότητας και τη σχετική διαταγή από εκείνους που με ή χωρίς τη στολή της ζητούσαν χρήματα ή είδη για τους στρατιώτες. Τα κρούσματα ιδιοτέλειας δεν άργησαν να εμφανιστούν, με συνέπεια η αστυνομία τον Νοέμβριο να προχωρήσει σε συλλήψεις ατόμων, που με στολή Φαλαγγίτη επικαλούνταν ψευδώς την ιδιότητα μέλους της οργάνωσης στην επιδίωξή τους να αποσπάσουν χρηματικά ποσά και αγαθά από τους ανυποψίαστους πολίτες, εκμεταλλευόμενα την αγνή διάθεση προσφοράς.⁸⁹

Η ΕΟΝ, μέσω της ΚΥΑΜ και σε περιφερειακό επίπεδο της ΠΥΑΜ, συμμετείχε στις ερανικές διαδικασίες, επισημαίνοντας την κατάθεση των χρηματικών ποσών στα υποκαταστήματα της Εθνικής Τράπεζας. Η αρχική, μεγάλη εξόρμηση έλαβε χώρα στις 7 Νοεμβρίου, έχοντας ως αφορμή τη συμπλήρωση της τρίτης επετείου από την ίδρυσή της. Εξαιτίας των έκτακτων συνθηκών δεν πραγματοποιήθηκε καμία πανηγυρική εκδήλωση, αλλά από τις 7 έως τις 10 του μήνα τα στελέχη της εφοδιασμένα με ειδικές ταυτότητες και περιβραχιόνια επιδόθηκαν στη συγκέντρωση εισφορών μόνο σε είδος.⁹⁰ Η διαφάνεια στη διαδικασία έδειξε να επικρατεί και στη δεύτερη, τριήμερη κινητοποίηση τον Ιανουάριο στην περιοχή της πρωτεύουσας, όταν χρησιμοποιήθηκαν αριθμημένες και μονογραφημένες αποδείξεις με τη σφραγίδα της οργάνωσης,⁹¹ που έσπευσε να διευκρινίσει ότι: «Ο έρανος που ενεργούν σήμερα τα παιδιά της Νεολαίας δεν είναι φορολογία. Είναι ελεύθερη έκκλησι των παιδιών στην ατομική γενναιότητα του καθενός μας».⁹² Άλλωστε, όπως παραδέχτηκε και η

⁸⁶ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ.5: ΠΔΘΠ, «Δελτίον Τύπου 13-11-40», Αθήνα, 13 Νοεμβρίου 1940, σ. 1.

⁸⁷ *Ακρόπολις*, 28 Δεκεμβρίου 1940.

⁸⁸ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, Αθήνα, 8 Νοεμβρίου 1940.

⁸⁹ Στο ίδιο: φάκ. 19: 224, 629.

⁹⁰ Στο ίδιο: 177, 234, 240.

⁹¹ Στο ίδιο: 400.

⁹² *Η Νεολαία*, 17 (25 Ιανουαρίου 1941), 433.

ίδια, ο αυστηρός έλεγχος στη συλλογή και την παράδοση των ειδών από τα υπεύθυνα συνεργεία της αποτελούσε στην ουσία μονόδρομο, καθώς είχε αναπτυχθεί φημολογία για κρούσματα κλοπής⁹³ ή παρακράτησης εισφορών από τα στελέχη της,⁹⁴ η οποία έπληττε την ερανική διαδικασία, τραυματίζοντας ανεπανόρθωτα το γόητρο και την εικόνα της για ανιδιοτελή στράτευση στον κοινό αγώνα.

β) Η πολύπλευρη αρωγή του Ερυθρού Σταυρού

Από το προσκλητήριο της κινητοποίησης δε θα μπορούσε να απουσιάσει και ο ΕΕΣ, ο μεγαλύτερος, εγχώριος εθελοντικός μη κυβερνητικός οργανισμός, σταθερά επικεντρωμένος στην περίθαλψη και τη στήριξη των ευπαθών ομάδων. Η συνδρομή του εξάντλησε τις υπάρχουσες δυνατότητες, ενώ υπήρξαν στιγμές στις οποίες υποκατέστησε και τα κενά της κρατικής μηχανής, παρέχοντας τις δικές του υπηρεσίες πρόνοιας και τις νοσηλευτικές του υποδομές. Αυτό συνέβη στη Θεσσαλονίκη, αναλαμβάνοντας την περισυλλογή των δεκάδων νεκρών και τραυματιών από τις αεροπορικές επιδρομές, εξαιτίας της απουσίας οργανωμένης κρατικής ή δημοτικής υγειονομικής υπηρεσίας.⁹⁵ Δέκτες της προσφοράς ήταν οι βομβόπληκτοι, οι τραυματισμένοι και ασθενείς οπλίτες στα πενήντα οκτώ στρατιωτικά νοσοκομεία, στους προκεχωρημένους υγειονομικούς σχηματισμούς, στα ορεινά χειρουργεία του μετώπου, στους εννέα αστικούς σιδηροδρομικούς συρμούς που μετατράπηκαν σε υγειονομικούς, στα τέσσερα πλωτά νοσοκομεία και στους σταθμούς πρώτων βοηθειών.⁹⁶

Το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου, το έμπυχο δυναμικό του με τις διπλωματούχες αδελφές και τις εθελόντριες νοσοκόμες παρέλαβε τα ατομικά φύλλα επιστράτευσης για τη στελέχωση των στρατιωτικών νοσοκομείων και των σταθμών πρώτων βοηθειών. Ήταν μία διαδικασία που είχε δρομολογηθεί μυστικά από την προπολεμική περίοδο, σε συνεργασία με τη στρατιωτική υγειονομική υπηρεσία και την Ασφάλεια, ώστε να καλυφθούν οι αυξημένες νοσηλευτικές ανάγκες στο εσωτερικό και στο μέτωπο, με την παρουσία τους να καταγράφεται δίπλα στις μόνιμες αδελφές του στρατού και στις προϊστάμενες αδελφές νοσοκόμες. Πολλές μάλιστα εκδήλωσαν την επιθυμία να υπηρετήσουν στη ζώνη μάχης, παρά τις αντίξοες συνθήκες εργασίας και τον αυξημένο κίνδυνο για τη ζωή τους, περιθάλποντας τραυματίες,

⁹³ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 22: Κεντρική Διοίκησης, «Δελτίον υπ' αριθ. 16 της 20^{ης} Νοεμβρίου 1940», σ. 2 και Μούτουλας, *ό.π.*, σ. 13.

⁹⁴ Χατζηπατέρας-Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40-44*, σ. 64 και Μούτουλας, *ό.π.*, σ. 13.

⁹⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 676/Δ/2^ε: «Εκθεσις Πεπραγμένων του εν Θεσσαλονίκη τμήματος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού κατά τον ελληνοϊταλικόν πόλεμον 1940-1941 [στο εξής Έκθεσις εν Θεσσαλονίκη]», σσ. 3-4.

⁹⁶ Πανταζίδης, *ό.π.*, σ. 241.

παγόπληκτους και ασθενείς στρατιώτες.⁹⁷ Στις περισσότερες περιπτώσεις οι εθελόντριες δεν περίμεναν την επίσημη κρατική πρόσκληση, αλλά παρουσιάστηκαν με δική τους πρωτοβουλία: «Ήλθαν πρόθυμα, ήλθαν ψύχραιμα και με φανατισμό».⁹⁸

Με την κήρυξη του πολέμου, όπως και στη διάρκειά του, εκδηλώθηκε στις πόλεις ισχυρό ρεύμα γυναικείου εθελοντισμού, εστιασμένο στην παρακολούθηση των μαθημάτων στις τοπικές σχολές νοσοκόμων, υπό την εκπαίδευση μελών του ΕΕΣ.⁹⁹ Η διάθεση προσφοράς περιλάμβανε και τις γυναίκες εκείνες που, αν και δεν είχαν δίπλωμα εθελόντριας αδελφής, μένοντας ανικανοποίητες από τη στατική συμμετοχή στη μάλλινη σταυροφορία, υπηρέτησαν κοντά στους εναπομείναντες γιατρούς των μετόπισθεν, υπό την καθοδήγηση των διπλωματούχων αδελφών, μαθαίνοντας βασικές νοσηλευτικές λειτουργίες ή παρέχοντας βοήθεια στη διαχείριση της καθημερινότητας του νοσοκομείου. Μία από αυτές αποτελεί και η Νίκη Σαμαρά στο 2^ο στρατιωτικό νοσοκομείο Βόλου:

«Έμαθα, βέβαια κι έπλεκα κι εγώ πουλόβερ [...]. Όμως αυτό δεν με ικανοποιούσε. Να κάθομαι και να κουνώ τα χέρια μου! Πλήξη θανάσιμη! Εγώ ήθελα κίνηση, δράση! [...] Στρώναμε τα κρεβάτια, πλέναμε και ταΐζαμε τους ‘βαρέως’ και οτιδήποτε άλλο χρειαζότανε. Ένα απ’ αυτά [...] ήταν τα ψώνια [...] Αγοράζαμε ό,τι μας παραγγέλναν [...] Τα απογεύματα [...] γράφαμε γράμματα στους συγγενείς των ‘βαρέως’, αλλά κι αυτών που δεν ήξεραν να γράφουν, που - δυστυχώς- ήσαν τον καιρό εκείνο αρκετοί».¹⁰⁰

Στην πορεία της αναμέτρησης ο οργανισμός διακρίθηκε και για την προσπάθειά του να εξασφαλίσει τις αναγκαίες ποσότητες αίματος στους στρατιώτες και στους αερόπληκτους κατοίκους, λόγω της έλλειψης που καταγράφηκε μετά την επιστράτευση πολλών αιμοδοτών. Γι’ αυτό τον σκοπό ίδρυσε υπηρεσία αιμοδοσίας και «Μονάδα Διατηρημένου Αίματος», αφού υπολογίζεται ότι από τις 1.052 μεταγγίσεις σε στρατιωτικά νοσοκομεία και σε

⁹⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 635/Δ/2: Διεύθυνσις Υγειονομικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εθνικής Αμύνης, «Εκθεσις τμήματος Στρατιάς Ηπείρου (Τ.Σ.Η.)», Αριθ. 13/4-2-1943, σ. 34.

⁹⁸ Ζάννα, *ό.π.*, σσ. 12-13. Την 28^η Οκτωβρίου ο οργανισμός διέθετε 2.836 διπλωματούχες εθελόντριες και βοηθούς αδελφές νοσοκόμες, 48 διπλωματούχες αδελφές άλλων σχολών, 252 άντρες και 468 γυναίκες εθελοντές τραυματιοφορείς, όπως και τις 120 καταρτισμένες εθελόντριες οικονόμους που αποφοίτησαν από τη Σχολή Σαμαρειτών, βλ. Πανταζίδης, *ό.π.*, σσ. 241, 253, 257.

⁹⁹ Χατζηπατέρας-Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40-44*, σ. 44 και *Η Πρωΐα*, 19 Δεκεμβρίου 1940.

¹⁰⁰ Νίκη Σαμαρά, *Εξήντα αληθινές ιστορίες*, Εκδόσεις Ώρες, Βόλος [χ.χ.έ.], σσ. 33-35, 45.

χειρουργεία μετώπου με αίμα της υπηρεσίας του, οι 694 πραγματοποιήθηκαν με διατηρημένο αίμα.¹⁰¹ Αλλά και οι ίδιες οι εθελόντριές του μετατράπηκαν σε αιμοδότες:

«Σε πολλές περιπτώσεις, όταν ένας γιατρός έβλεπε την πιθανότητα σωτηρίας ενός τραυματία με μετάγγιση αίματος, διάλεγε ένα από τα 59 κορίτσια της Μακεδονίας, μερικές από τις οποίες ήταν εθελόντριες νοσοκόμες που δούλευαν αλόγγυστα νύχτα μέρα. Αξίζει να αναφέρω το όνομα μιας από αυτές, της εθελόντριας Καίτης Ανοσίου, η οποία μέσα σε έναν χρόνο προσέφερε το αίμα της για μετάγγιση είκοσι τέσσερις φορές».¹⁰²

Επιπρόσθετα, αρκετές πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους ως οδηγοί αυτοκινήτων και των κινητών μονάδων του ΕΕΣ στα αστικά κέντρα και στο μέτωπο, εφοδιάζοντας τα νοσοκομεία με νοσηλευτικό και νοσοκομειακό υλικό.¹⁰³

Οι συνθήκες εργασίας και διαβίωσης για το προσωπικό ήταν εξαιρετικά δύσκολες και το ωράριο εξαντλητικό, με φυσικό επακόλουθο να εμφανιστούν περιστατικά απώλειας ζωής από υπερκόπωση.¹⁰⁴ «Όλο φθάνουν κι άλλοι τραυματίες. Οι αδελφές με το φόρτο της δουλειάς κουράζονται πολύ. Το δωδεκάωρο εργασίας είναι πια τακτικό σ' όλα τα νοσοκομεία, εκτός όταν μετατρέπεται σε συνεχή εργασία εικοσιτετράωρη [...]».¹⁰⁵ Η επαφή με σκληρές εικόνες ήταν έτσι αναπόφευκτη, θέτοντας σε δοκιμασία τις ψυχικές τους αντοχές: «Στα εσωτερικά ιατρεία φτάνουν οι συρμοί. Σε κάποιον έφυγε μαζί με τη μπότα και το πόδι. Μια αδελφή λιποθύμησε».¹⁰⁶ Ακόμα και η διατροφική στήριξη για το ανθρώπινο δυναμικό του είχε ιδιαίτερη σημασία, με τον δήμο Θεσσαλονίκης να διαθέτει στο τοπικό παράρτημα πίστωση 100.000 δρχ. για τους δέκα σταθμούς πρώτων βοηθειών που διέθετε η πόλη.¹⁰⁷

Το αίσθημα της τυφλής αφοσίωσης στο καθήκον οδήγησε αρκετά από τα μέλη και στην περιφρόνηση του θανάτου. Σε μεταπολεμική έκθεση, ο διευθυντής του στρατιωτικού νοσοκομείου Αγρινίου επισημαίνει την περίπτωση αδελφών νοσοκόμων, οι οποίες στους βομβαρδισμούς, και παρά τις παραινέσεις να κατευθυνθούν στα καταφύγια, προτίμησαν να

¹⁰¹ Πανταζίδης, *ό.π.*, σσ. 229, 255 και ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 678/ΙΣΤ/2: «Εκθεσις Πεπραγμένων του ΙΙ Νοσοκομείου Διακομιδής κατά τον Ελληνοϊταλικόν πόλεμον», 31 Μαρτίου 1942, σ. 5.

¹⁰² Πετράκη, *1940-Ο άγνωστος πόλεμος*, σσ. 157-158.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 152.

¹⁰⁴ Πανταζίδης, *ό.π.*, σσ. 250-251.

¹⁰⁵ Ζάννα, *ό.π.*, σ. 51.

¹⁰⁶ Χατζηπατέρας-Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40-41*, σ. 244.

¹⁰⁷ ΙΑΔΘ, Απόφαση 1013 της 12^{ης} Δεκεμβρίου 1940.

παραμείνουν δίπλα στους ανήμπορους να μετακινηθούν τραυματίες.¹⁰⁸ Στα Ιωάννινα, όπου σημειώθηκαν έμψυχες απώλειες για το δυναμικό του στις ιταλικές εναέριες επιδρομές τον Απρίλιο του 1941, αν και το προσωπικό των στρατιωτικών νοσοκομείων ακολούθησε το ρεύμα φυγής προς τα νότια λίγο πριν από την είσοδο των Ιταλών στην πόλη, οι εθελόντριες παρέμειναν στις θέσεις τους, επιδεικνύοντας αξιοθαύμαστα αποθέματα ψυχικής αντοχής προς όφελος των νοσηλευομένων.¹⁰⁹

Αξιοσημείωτη ήταν η συμβολή του οργανισμού στη συγκρότηση τμήματος τραυματιοφορέων, πάντα σε στενή συνεργασία με το υπουργείο Στρατιωτικών. Οι μη επιστρατευμένοι εθελοντές ήταν παρόντες στις αποβάθρες και στους σιδηροδρομικούς σταθμούς για την ταχύτερη δυνατή αποβίβαση-διακομιδή των τραυματιών και ασθενών στα νοσοκομεία των Αθηνών, ενώ σε στιγμές ανάγκης διέθετε τα υγειονομικά του αυτοκίνητα για τις στρατιωτικές ανάγκες. Με αυτό τον τρόπο καλύπτονταν οι ελλείψεις που είχαν καταγραφεί στην υπηρεσία τραυματιοφορέων, όπως και στα οχήματα, ο αριθμός των οποίων ήταν ανεπαρκής και η κατάστασή τους πεπαλαιωμένη.¹¹⁰

Ανάμεσα στις πρωτοβουλίες που ανέπτυξε ο ΕΕΣ ανήκουν η «Γωνιά του τραυματία» (ισοδυναμούσε με σταθμό περίθαλψης στη γραμμή του μετώπου), το «Τμήμα Ψυχαγωγίας του Στρατιώτη», στο οποίο εντάχθηκαν κοπέλες χωρίς να είναι νοσοκόμες, ωθούμενες αποκλειστικά από τη διάθεση συνδρομής στον ένοπλο αγώνα, το «Γραφείο Αιχμαλώτων», το Υγειονομικό τμήμα της αποθήκης του και το «Δέμα του Στρατιώτη».¹¹¹ Το τελευταίο, περιλάμβανε την αποστολή ατομικών δεμάτων, κυρίως με είδη ρουχισμού και υγιεινής, όταν μόνο από τη Θεσσαλονίκη εστάλησαν 26.000.¹¹² Η παραλαβή του μάλλινου ιματισμού γινόταν δεκτή με ευχαρίστηση, όπως αναδεικνύουν οι επιστολές από την πρώτη γραμμή. Ο Τάκης Σίσκος, ανθυπολοχαγός πεζικού, σημειώνει: «Με τα μάλλινα αυτά είδη που μας έστειλε ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός [...] μας όπλισε με μια δυνατή απόφαση να σταθούμε

¹⁰⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 678/ΙΒ/1: «Εκθεσις Πεπραγμένων στρατιωτικού Νοσοκομείου Αγρινίου», Αθήνα, 10 Απριλίου 1942, σ. 7.

¹⁰⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 635/Δ/2/: Διεύθυνσις Υγειονομικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εθνικής Αμύνης, «Εκθεσις τμήματος Στρατιάς Ηπείρου (Τ.Σ.Η.)», Αριθ. 13/4-2-1943, σσ. 47-49. Στην πρωτεύουσα της Ηπείρου, οι γιατροί και το νοσηλευτικό προσωπικό βίωσαν οριακές στιγμές, όταν δύο βόμβες εξερράγησαν στη χειρουργική αίθουσα του Α' στρατιωτικού νοσοκομείου, βλ. Αθανάσιος Κοροζής, *Πόλεμοι 1940-1941*, τόμ. Γ' (ανέκδοτος), σ. 581.

¹¹⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 633/Γ1: «Εκθεσις Πεπραγμένων Δ/νσεως Υγειονομικής Υπηρεσίας από 12-9-38/22-10-40», 25 Ιουλίου 1942, σσ. 54-55. Σε καθημερινή βάση υπολογίζεται ότι μεταφέρονταν στα νοσοκομεία εσωτερικού περισσότεροι από 300-350 τραυματίες, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 676/Δ/2^ε: «Εκθεσις εν Θεσσαλονίκη», σ. 6.

¹¹¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η Υγειονομική Υπηρεσία*, σ. 176. Στο τμήμα «Ψυχαγωγίας του Στρατιώτη» στη Θεσσαλονίκη, και με προορισμό το μέτωπο, έλαβαν φροντίδα και ψυχαγωγία 17.830 τραυματίες στρατιώτες, 2.098 αξιωματικοί, 711 συνοδοί και 63.537 οπλίτες, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 676/Δ/2^ε: «Εκθεσις εν Θεσσαλονίκη», σ. 5.

¹¹² Πετράκη, *1940-Ο άγνωστος πόλεμος*, σσ. 154, 161.

ατρόμητοι μπρος το θεριό αυτό που λέγεται χειμώνας και να το νικήσωμε όπως θα νικήσωμε και τον εχθρό με τα μέσα που μας δίνουν οι μεγάλοι μας σύμμαχοι».¹¹³

Στο εξάμηνο διάστημα της αναμέτρησης δεν έλειψαν ωστόσο τα προβλήματα, οι προστριβές ευθυνών και οι δυσλειτουργίες. Τον Νοέμβριο, οι επαινετικές αναφορές και η απόδοση εύφημης μνείας του στρατιωτικού διοικητή Θεσσαλονίκης για τη δράση του οργανισμού στους παρατεταμένους βομβαρδισμούς που έπληξαν το αστικό κέντρο, σε συνδυασμό και με τις εκτεταμένες αρμοδιότητες-πρωτοβουλίες του ενεργοποίησαν την πολιτική παρέμβαση, με την υπαγωγή του τοπικού τμήματος στην αρμοδιότητα του υπουργείου Εθνικής Πρόνοιας.¹¹⁴ Ο κυβερνητικός επίτροπος επιθυμούσε να εποπτεύει την παραμικρή δραστηριότητά του, ανεξάρτητα από τον θεμιτό έλεγχο που ήδη ασκούσαν από τη στρατιωτική υπηρεσία και την Ασφάλεια, εξέλιξη που προκάλεσε την αντίδραση της Βιργινίας Ζάννα: «Δε χωρούσε στο νου μας πως, σε ώρα πανελλήνιου συναγερμού, μπορούσαν άτομα να ζυγίζουν, με του μικροπολιτικού την πλάστιγγα, αν συμφέρει στο *κόμμα* να ακούγονται ορισμένα ονόματα ή όχι, μιας και όλοι έπρεπε να συμβάλομε στον κοινό αγώνα».¹¹⁵

Στην ίδια πόλη το «Τμήμα Ψυχαγωγίας» στελεχώθηκε με γυναίκες που προέρχονταν από το Σώμα Ελληνίδων Οδηγών, αναπτύσσοντας έντονη δραστηριότητα. Οργάνωσαν ομάδες μουσικής και χορωδίας τραγουδώντας στους νοσοκομειακούς θαλάμους, μέσα σε ένα μήνα έστειλαν στο μέτωπο πάνω από 100.000 γράμματα τραυματιών που δεν ήξεραν ή δεν μπορούσαν να γράψουν, βοηθώντας και τις οικογένειες, που λόγω των εναέριων επιδρομών είχαν εγκαταλείψει την πόλη, να έρθουν σε επαφή με νοσηλευόμενους συγγενείς στη Θεσσαλονίκη και σε άλλα αστικά κέντρα.¹¹⁶ Ανάλογες εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν και στις υπόλοιπες νοσοκομειακές μονάδες, όπως στα Ιωάννινα, όπου βρισκόταν το μεγαλύτερο νοσηλευτικό κέντρο ή στο Λουτράκι, με καλλιτεχνικά συγκροτήματα, θεατρικές επιθεωρήσεις, συναυλίες, χορωδίες και προβολή κινηματογραφικών έργων.¹¹⁷

Πολύτιμη αποδείχτηκε και η βοήθεια που πρόσφερε μία άλλη εθελοντική οργάνωση, ο «Κυανούς Σταυρός»,¹¹⁸ η οποία στη Θεσσαλονίκη κινητοποίησε σημαντικό αριθμό από νεαρά κορίτσια, μαθήτριες παρθεναγωγείων. Παρά την απειρία, το γυναικείο αυτό δυναμικό

¹¹³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 676/Δ/2: σ. 17. Στην εμπόλεμη περίοδο οι ευχαριστήριες επιστολές ανήλθαν στις 18.000, βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 676/Δ/2^ε: «Εκθεσις εν Θεσσαλονίκη», σ. 8.

¹¹⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 676/Δ/2: Γ' Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκησης, «Ημερήσια Διαταγή», 20 Νοεμβρίου 1940.

¹¹⁵ Ζάννα, *ό.π.*, σσ. 49, 62-64.

¹¹⁶ Στο ίδιο, σσ. 51-52.

¹¹⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 636/ΣΤ/3: Διεύθυνση Υγειονομικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εθνικής Αμύνης, «Εκθεση Πεπραγμένων υπό της Δ/σεως Υγειον. Υπηρεσίας Βάσεως Ηλείου, 22 Σεπτεμβρίου 1942», σ. 47 και ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η Υγειονομική Υπηρεσία*, σ. 180.

¹¹⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 633/Γ/1: «Εκθεσις Πεπρ/νων Δ/νσεως Υγειον/κής Υπηρεσίας από 12-9-38/22-10-40» σ. 41.

ξεχώρισε για την προσφορά του, τοποθετώντας τις ειδικευμένες, εθελόντριες νοσοκόμες κυρίως σε ιδρύματα και όχι σε νοσοκομειακές μονάδες και υγειονομικούς συρμούς, ώστε να αποφευχθούν οι προστριβές με τις ερυθροσταυρίτισσες αδελφές νοσοκόμες.¹¹⁹

Η προσφορά του ΕΕΣ αναγνωρίστηκε μεταπολεμικά. Η αθρόα προσέλευση των εθελοντών νοσοκόμων και γενικά της ανώνυμης Ελληνίδας γυναίκας κάλυψε τα αδιαμφισβήτητα ποσοτικά και ποιοτικά κενά του προσωπικού στις νοσοκομειακές μονάδες στα μετόπισθεν και στη ζώνη των επιχειρήσεων. Κομβική αποδείχτηκε όμως και η ηθική συνδρομή προς τους τραυματισμένους στρατιώτες από το μόνιμο και το εθελοντικό προσωπικό του, η οποία παρεχόταν μέσω των σταθμών πρώτων βοηθειών και ψυχαγωγίας.¹²⁰

γ) Η πνευματική επιστράτευση

Στο προσκλητήριο για συστράτευση των Ελλήνων δήλωσε ηχηρό παρόν και ο πνευματικός κόσμος. Το ξέσπασμα ενθουσιασμού, χαράς, υπερηφάνειας και προσφοράς, όπως διαμορφώθηκε μετά το «ΟΧΙ» και τις στρατιωτικές νίκες, κατέστησε τους διανοούμενους και τους ανθρώπους της Τέχνης αναπόσπαστο κρίκο της εθνικής προσπάθειας. Σε τέτοιες οριακές στιγμές δεν περιορίστηκαν μόνο στη θεωρητική συνδρομή μέσω του λόγου, αλλά επιδιώκοντας με κάθε τρόπο την ένοπλη συμμετοχή (ανάμεσά τους και ο Ιωάννης Θ. Κακριδής), απευθύνθηκαν στον Μεταξά, ζητώντας κατ' εξαίρεση την εθελοντική τους κατάταξη. Ήταν βαθιά πεπεισμένοι πως: «[...] Όποιος έχει ταχθή να μορφώνη τις νέες γενεές έχει περισσότερο από κάθε άλλον το χρέος να καταξιώνη το λόγο του με την πράξη. Και την επιταγή του χρέους αυτού ποτέ δεν την ενιώσαμε πιο δυνατή όσο τις ημέρες αυτές».¹²¹ Η απόρριψη του τελεσιγράφου είχε οδηγήσει πολλούς στο να εκφράσουν δημόσια τον ενθουσιασμό τους, χαιρετίζοντας την κυβερνητική άρνηση, όπως και να δηλώσουν τη στήριξή τους στον «ιστορικό πρωθυπουργό του ΟΧΙ».¹²² Στις 10 Νοεμβρίου παρέδωσαν στο υφυπουργείο Τύπου έκκληση προς τους πνευματικούς εργάτες του κόσμου για υλική και ηθική ενίσχυση του αγώνα, καταγγέλλοντας την «ιταμή αξίωσι της φασιστικής βίας», με απώτερο στόχο τη διαμόρφωση ενός νέου «πνευματικού Μαραθώνα».¹²³

¹¹⁹ Πετράκη, *1940-Ο άγνωστος πόλεμος*, σ. 162.

¹²⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 625/Γ/1: «Εκθεσις επί της διεξαγωγής της υπηρεσίας της Διευθύνσεως Υγειον. Υπηρεσίας Γενικού Στρατηγείου», 25 Σεπτεμβρίου 1941, σ. 4 και φάκ. 678/ΙΣΤ/2: «Εκθεσις Πεπραγμένων του ΙΙ Νοσοκομείου Διακομιδής κατά τον Ελληνοϊταλικόν πόλεμον», 31 Μαρτίου 1942, σ. 5.

¹²¹ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 119: Αθήνα, 30 Οκτωβρίου 1940.

¹²² Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται οι Άγγελος Σικελιανός, Παντελής Πρεβελάκης, Μανώλης Καλομοίρης, Μαρίκα Κοτοπούλη, Αιμίλιος Βεάκης, Μ. Καραγάτσης, Τάκης Μπαρλάς, Μιχάλης Αργυρόπουλος, Θ. Συναδινός και το περιοδικό *Νέα Εστία*, βλ. στο ίδιο.

¹²³ *Ακρόπολις*, 10 Νοεμβρίου 1940.

Αφετηρία της επιστράτευσης αποτέλεσε η ομιλία του Μεταξά προς τους καθηγητές των Ανώτατων Σχολών στις 11 Νοεμβρίου. Με αυτήν η πολιτική ηγεσία κάλεσε τον πνευματικό κόσμο να συμμετέχει στο κοινό μέτωπο εναντίον των εχθρών της πατρίδας, υπερασπιζόμενος τις ιδέες και τα ιδανικά που ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με την ιστορία του τόπου. Η ηθική συμπαράσταση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο, η καθοδήγηση της νεολαίας και η γνωστοποίηση στην παγκόσμια κοινότητα της ελληνικής υπόθεσης αναβαθμίστηκαν σε μέγιστη προτεραιότητα και «καθήκον» ισοδύναμο με εκείνο του ένοπλου στρατιώτη. Από τη στιγμή μάλιστα που η επικράτεια λόγω της εναέριας βίας είχε μετατραπεί σε απέραντο πεδίο μάχης, η πνευματική συνδρομή συνιστούσε ένα εγχείρημα με υψηλό δείκτη επικινδυνότητας, θέτοντας σε κίνδυνο ακόμα και την ίδια τους τη ζωή.¹²⁴

Λίγες εβδομάδες αργότερα ακολούθησε νομοθετική παρέμβαση για την οργάνωση της κινητοποίησης, οριοθετώντας ως καταληκτική ημερομηνία τον τερματισμό του πολέμου και την υπογραφή συνθήκης ειρήνης. Ανώτατος επόπτης οριζόταν ο Μεταξάς, ενώ το σύνολο των ενεργειών-εργασιών των διανοούμενων και των ανθρώπων της Τέχνης θα τελούσε υπό την επίβλεψη του υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού (ΥΤΤ), όπου και ιδρύθηκε «Γραφείον Πνευματικής Επιστρατεύσεως», με σκοπό τον συντονισμό και τη βέλτιστη συστηματικοποίησή τους. Στην επιστράτευση κλήθηκαν να λάβουν μέρος ακαδημαϊκοί, καθηγητές των πανεπιστημίων, δημοσιογραφικές και φιλολογικές οργανώσεις-ενώσεις, λογοτέχνες, άνθρωποι του θεάτρου, των μουσικών ιδρυμάτων και του κινηματογράφου.¹²⁵

Αρκετά ήταν τα μέλη του πνευματικού κόσμου που βρέθηκαν στο μέτωπο είτε ως στρατιώτες, (Οδυσσέας Ελύτης, Νικηφόρος Βρεττάκος, Γιάννης Μπεράτης, Γιώργος Σαραντάρης, Τάκης Σινόπουλος) είτε ως ανταποκριτές εφημερίδων (Λουκής Ακρίτας), διασώζοντας τις εμπειρίες μέσω του έργου τους.¹²⁶ Όσοι έμειναν πίσω προσπάθησαν με τον λόγο και την πένα να εμπνεύσουν και να ενισχύσουν ψυχικά τον πληθυσμό ή άλλοι στήριξαν σε καθημερινό επίπεδο και με όποιον τρόπο μπορούσαν την κινητοποίηση στα μετόπισθεν.¹²⁷

Υπήρξαν και εκείνοι, όπως ο Γιώργος Θεοτοκάς που, παρά τις κυβερνητικές εκκλήσεις, δε συμμετείχε ενεργά στον πνευματικό αγώνα, μένοντας με την πικρή γεύση του ανικανοποίητου. Η τελευταία ήταν επακόλουθο του γεγονότος ότι, αν και εκδήλωσε την

¹²⁴ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 119: Εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, (έκδ.), «Πνευματικὴν Επιστράτευσιν!... Υφυπουργείον Τύπου, Διεύθυνσις Λαϊκῆς Διαφωτίσεως, [χ.χ.έ.].

¹²⁵ ΦΕΚ, Α.Ν. 2702, «Περὶ ὁργανώσεως τῆς πνευματικῆς ἐπιστρατεύσεως τῆς Χώρας», φύλλο 423, Αθήνα, 7 Δεκεμβρίου 1940.

¹²⁶ Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην παραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2005, σσ. 33-34.

¹²⁷ Ο Ελύτης δημοσίευσε το 1945 το «Άσμα ηρωικό και πένθιμο για τον χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας», ο Γιάννης Μπεράτης το «Πλατύ ποτάμι» και ο Λουκής Ακρίτας το μυθιστόρημά του «Οι Αρματομένοι», βλ. Πολίτης, *ό.π.*, σσ. 295, 319.

επιθυμία να υπηρετήσει, βίωσε τελικά το επώδυνο και άγονο αίσθημα της αναμονής για τη στράτευσή του, μην μπορώντας να συμβιβαστεί με τον άχαρο, όπως θεωρούσε, ρόλο του περιφερόμενου ομιλητή. «Θέλω να υπηρετήσω και δε βρίσκω τον τρόπο. [...] Αισθάνομαι μειωμένος, δεν ξέρω τι πρέπει να κάνω».¹²⁸ Ο ίδιος ερμηνεύει τη λαχτάρα του για εθελοντική συμμετοχή στην πρωτόγνωρη λαϊκή πολεμική ορμή που τον είχε παρασύρει και στο αίσθημα μειονεξίας που τον διακατείχε, επειδή δεν μπορούσε ακόμα να καταταγεί. Επιπλέον, στην έντονη επιθυμία να αποτελέσει ενεργό-αναπόσπαστο τμήμα των μεγάλων εθνικών και ευρωπαϊκών στιγμών, στην ευκαιρία που του παρουσιαζόταν να επικοινωνήσει με τον λαό, κατάσταση που ισοδυναμούσε γι' αυτόν με ψυχική και πνευματική ανανέωση, όπως και στην απόφασή του να αποκηρύξει την παραμικρή επιθυμία ατομικής ευτυχίας, όσο η στρατιωτική αναμέτρηση βρισκόταν σε εξέλιξη.¹²⁹

Οι πνευματικοί άνθρωποι επιδόθηκαν σε οτιδήποτε θα μπορούσε να στηρίξει την αστική ψυχολογία. Μέχρι τα τέλη Φεβρουαρίου έλαβαν χώρα τρεις περιοδείες στη ζώνη μάχης και στο εσωτερικό, οι οποίες εντάθηκαν μετά τον θάνατο του Μεταξά, στη διάρκεια των οποίων προέβαιναν σε «εθνικές διαλέξεις», δίνοντας έμφαση στις αερόπληκτες πόλεις της Ηπείρου. Στις περιοδείες συμμετείχαν ακαδημαϊκοί, πανεπιστημιακοί, καλλιτέχνες, λογοτέχνες (ο συνολικός αριθμός έφτασε τους τριάντα οκτώ), με το συμπέρασμα των εκθέσεων που υποβλήθηκαν στον Νικολούδη για το φρόνημα του πληθυσμού να συνοψίζεται στη φράση: «Επήραμεν θάρρος περισσότερο από εκείνο που εδώσαμεν».¹³⁰

Η Ακαδημία Αθηνών προχώρησε σε διαμαρτυρία προς τα αντίστοιχα ιδρύματα του κόσμου, καταγγέλλοντας «[...] την απάνθρωπον επιβουλήν του αγνώμονος επιδρομέως Ιταλού»,¹³¹ χωρίς να παραλείψει να στηρίξει οικονομικά και το έργο της ΚΥΑΜ.¹³² Το Πανεπιστήμιο Αθηνών πρόσφερε χρηματική ενίσχυση στον «Πανελλήνιο Έρανο Κοινωνικής Πρόνοιας» από ίδια έσοδα και εισφορές μεταξύ του τακτικού και βοηθητικού προσωπικού, διέθεσε μέρος από την κινητή περιουσία του (οχήματα), ενώ άλλα μέλη αποποιήθηκαν μηνιαίες αποδοχές και προσωπικά έσοδα μέχρι τη λήξη του πολέμου.¹³³

Ποιητές, όπως οι Κωστής Παλαμάς, Άγγελος Σικελιανός, Γιάννης Ρίτσος εμπνευσμένοι από τον αγώνα κατέθεσαν τη λογοτεχνική παραγωγή τους.¹³⁴ Προσωπικότητες του θεάτρου

¹²⁸ Θεοτοκάς, *ό.π.*, σ. 178.

¹²⁹ Στο ίδιο, σσ. 207-210.

¹³⁰ Εκτελεστική Επιτροπή Πνευματικής Επιστρατεύσεως, «Δελτίον Πνευματικής Επιστρατεύσεως», *Νέον Κράτος*, 43 (31 Μαρτίου 1941), 9-12.

¹³¹ *Ακρόπολις*, 3 Νοεμβρίου 1940.

¹³² ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 19: 13 Ιανουαρίου 1941.

¹³³ *Ακρόπολις*, 1 Ιανουαρίου 1941.

¹³⁴ Ο Παλαμάς τον Νοέμβριο αφιέρωσε ποίημα στη νεολαία με τίτλο «Στη νεολαία μας», βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 19: 1 Νοεμβρίου 1940. Ο Σικελιανός, λίγες ημέρες μετά την 28^η Οκτωβρίου, γνωστοποίησε

και του Τύπου, όπως ο Αιμίλιος Βεάκης και ο διευθυντής της *Καθημερινής*, Γεώργιος Βλάχος, παραχωρούσαν διαλέξεις. Ο πρώτος σε εβδομαδιαία βάση στον ραδιοφωνικό σταθμό της ΕΟΝ, ενώ ο δεύτερος στον αντίστοιχο σταθμό Αθηνών,¹³⁵ με τον αριθμό των ομιλιών ως τα τέλη Φεβρουαρίου να φτάνει τις εξήντα έξι.¹³⁶ Οι επιστήμονες και οι πνευματικοί άνθρωποι θα στήριζαν και τη «Γενικήν Διεύθυνσιν Εθνικής Διαφωτίσεως» της ΕΟΝ, με στόχο την ενημέρωση των μελών της και της κοινωνίας για το διακύβευμα του αγώνα. Με την έγκριση του Μεταξά συστάθηκε μετά την 28^η Οκτωβρίου, με την οργάνωση να καλεί σε συνεργασία τους επιστήμονες και διανοούμενους, ώστε να στηρίζουν την προσπάθεια στο πνευματικό πεδίο.¹³⁷

δ) Η συμβολή των ανθρώπων του Θεάτρου

Το θέατρο, ως αναπόσπαστος κρίκος της πνευματικής-κοινωνικής ζωής και με την επικοινωνιακή αμεσότητα που το διακρίνει, βρέθηκε δίπλα στον δοκιμαζόμενο άμαχο πληθυσμό, συμβάλλοντας στην κινητοποίηση του εσωτερικού μετώπου. Παρά την έναρξη της αναμέτρησης, στα μεγάλα αστικά κέντρα ουσιαστικά δεν ανέστειλε τη λειτουργία του (η προσωρινή παύση είχε διάρκεια δύο-τρία εικοσιτετράωρα), υπομένοντας ως μοναδικές αλλαγές την κάλυψη κάθε εστίας φωτισμού, την απαγόρευση των φώτων εισόδου και την άμεση προσαρμογή του ρεπερτορίου στο πολεμικό κλίμα των ημερών, με την επιθεώρηση να αναλαμβάνει πρωταγωνιστικό ρόλο. Η Αθήνα ανέπτυξε αξιοζήλευτη πολιτιστική δραστηριότητα, αφού λόγω των πολιτιστικών θησαυρών είχε ταυτιστεί στη λαϊκή συνείδηση με «ανοχύρωτη πόλη», χωρίς να γνωρίζει τη φρίκη των αεροπορικών βομβαρδισμών, αλλά μόνο τη διαρκή, επικρεμάμενη απειλή τους.

Η θεματολογία των επιθεωρήσεων εναρμονίστηκε με τους εθνικούς επικοινωνιακούς στόχους. Περιλάμβανε τις νίκες στα αλβανικά βουνά, με κομβικό σημείο την είσοδο του στρατού στην Κορυτσά, την αμείλικτη σατυρική διακωμώδηση της μαχητικής ικανότητας των Ιταλών και της πολιτικής-στρατιωτικής ηγεσίας τους, την ανάμνηση της «Ελλης», που στη συλλογική μνήμη εξακολουθούσε να είναι ισχυρή, χωρίς να απουσιάζει και η εμπόλεμη καθημερινότητα με χιουμοριστικά επεισόδια για τη συνύπαρξη των πολιτών στα καταφύγια

την πρώτη του ολοκληρωμένη τραγωδία με τίτλο «Σίβυλλα», ένα έργο που είχε δημιουργηθεί πριν από το 1940, με θέμα τη σύγκρουση ανάμεσα στο ελληνικό πνεύμα και τη ρωμαϊκή δεσποτεία, βλ. Πολίτης, *ό.π.*, σ. 243. Ο Γιάννης Ρίτσος έγραψε το ποίημα «Οκτώβρης 1940», βλ. Χατζηπατέρας-Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40-41*, σ. 56.

¹³⁵ Ορισμένες από τις ομιλίες έφεραν τους τίτλους: «Η Ελλάδα μας συνεχίζει την ιστορία της» και «Ο τσολιάς», βλ. ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 19.

¹³⁶ «Δελτίον Πνευματικής Επιστρατεύσεως», σσ. 12-15.

¹³⁷ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 19.

και τη συσκότιση στις πόλεις. Με αυτόν τον τρόπο το κοινό βίωνε κλίμα ευθυμίας και συγκίνησης, ενισχυόταν το αστικό ηθικό, αμβλύνονταν οι κοινωνικές διαχωριστικές γραμμές, χωρίς να λείπει και η πρακτική διάσταση, αφού μέρος των εισπράξεων προσφερόταν στον αγώνα, διασφαλίζοντας τις θέσεις εργασίας για το προσωπικό των θεατρικών σκηνών. Η ΕΟΝ σημείωνε με έμφαση τη σαφή κυβερνητική επιθυμία για διασκέδαση και ομαλή συνέχιση της καθημερινότητας, απορρίπτοντας την άποψη πως σε τέτοιες ώρες η ψυχαγωγία συνιστούσε εκδήλωση ασυνείδητης συμπεριφοράς: «Διακοπή του κανονικού ρυθμού της ζωής και κατήφεια, είναι όπλα που δίνουμε στον εχθρό [...] πρέπει να είμεθα εύθυμοι, για να διατηρηθή το ηθικό επίπεδο ψηλά, πράγμα που είναι απαραίτητο για τη νίκη».¹³⁸

Ιδιαίτερα σημαντική αποδείχτηκε και η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών του θεατρικού κόσμου. Οι αυξημένες εργασιακές δυσχέρειες ενεργοποίησαν τη νομοθετική παρέμβαση, ώστε τα κεφάλαια και οι πόροι από το Ταμείο Εργασίας Ηθοποιών να διατεθούν για την ενίσχυση των εργαζόμενων στον χώρο του Θεάτρου, των Γραμμάτων και των Καλών Τεχνών.¹³⁹ Το σωματείο ηθοποιών οργάνωσε συσσίτια για τα άνεργα μέλη, στήριξε ωστόσο και τις οικογένειες των επιστρατευθέντων συναδέλφων, αλληλογραφώντας με το μέτωπο. Επιπρόσθετα, στις εορτές των Χριστουγέννων και του Πάσχα επεδείκνυε μέριμνα για τα παιδιά των άπορων ηθοποιών, με παροχή ρούχων, υποδημάτων, καταβολή χρηματικών βοηθημάτων για τη νοσηλεία, την ανακούφιση από την ανεργία, όπως και δάνεια σε οικονομικά αδύνατους ηθοποιούς.¹⁴⁰

Μέχρι τον Απρίλιο ο αριθμός των πολεμικών επιθεωρήσεων έφτασε τις δεκαεννέα, με πρώτη την «Πολεμική Σπίθα», αν και η πιο επιτυχημένη αποδείχτηκε η «Μπράβο Κολονέλλο», η οποία γράφτηκε σε τέσσερις ημέρες και παρουσιαζόταν ως το τέλος του πολέμου. Πρωταγωνιστούσαν θεατρικές προσωπικότητες, όπως η Μαρίκα Κοτοπούλη, η Σοφία Βέμπο, οι αδελφές Καλουτά, ο Παντελής Ζερβός και ο Βασίλης Λογοθετίδης. Πολλές φορές στη διάρκεια των παραστάσεων ηχούσε συναγερμός και ακουγόταν ο βόμβος των ιταλικών αεροπλάνων, με το κοινό να ξεσπά σε αποδοκίμασιες, ειρωνείες και παρατεταμένα σφυρίγματα.¹⁴¹ Η Άννα Καλουτά ανακαλεί την ατμόσφαιρα της εποχής: «Ο ενθουσιασμός

¹³⁸ Στο ίδιο, φάκ. 22: Γενική Διεύθυνση Εθνικής Διαφωτίσεως, «Δελτίον αριθ. 2, 5^{ης} Νοεμβρίου 1940», σ. 3.

¹³⁹ ΦΕΚ, Α.Ν. 2750, «Περί διαθέσεως των κεφαλαίων και πόρων του Ταμείου Εργασίας Ηθοποιών δι' ενίσχυσιν των εις το Θέατρον, Γράμματα και Καλὰς Τέχνας εργαζομένων», φύλλο 7, Αθήνα, 10 Ιανουαρίου 1941.

¹⁴⁰ Βαρβάρα Γεωργοπούλου, «1940-1945: Τα δύσκολα χρόνια», *Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών. Ογδόντα χρόνια, 1917-1997*, Εκδόσεις Σμπύλια, Αθήνα 1999, σ. 105.

¹⁴¹ Οι άλλες επιθεωρήσεις τιτλοφορούνταν: «Πολεμικά Παναθήναια», «Το Τσαρούχι», «Πολεμικές Καντρίλιες», «Νοκ Άουτ», «Πολεμική Αθήνα», «Κορόιδο Μουσολίνι», «Μολών Λαβέ», «Τα ελληνόπουλα εν δράσει», «Μπέλλα Γκρέτσια», «Πολεμική Σπίθα», «Αέρα Παιδιά», «Φινίτο Μπενίτο», «Αθήνα-Ρώμη και φεύγουμε», «Μπόμπα του '41» και «Μάρε Νόστρουμ», σατιρίζοντας η τελευταία τις θαλάσσιες, αυτοκρατορικές ιταλικές βλέψεις, βλ. Γεωργοπούλου, «1940-1947», *Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών*, σσ. 284-285.

που επικρατούσε στη σκηνή και στην πλατεία ήταν κάτι το απερίγραπτο. Και έφθανε στο αποκορύφωμα, όταν από τη σκηνή γινόταν γνωστό ότι τη μια φορά ο στρατός μας μπήκε στην Κορυτσά, την άλλη στο Αργυρόκαστρο, κ.λ.π. Γενικά ζούσαμε πάντα σε μια εθνική έξαρση». Δεν έλειψαν και οι παραστάσεις με «πατριωτικό» περιεχόμενο, όπως «Στα μετόπισθεν», «Ζαχαρίας ο πατριώτης», «Πολεμικές εικόνες» και «Ψηλά στο μέτωπο».¹⁴²

Στο ίδιο διάστημα το Εθνικό Θέατρο παρουσίαζε το έργο του Σαίξπηρ, «Ερρίκος ο Ε΄», με πρωταγωνιστή τον Αλέξη Μινωτή, ως αναγνώριση για την παρεχόμενη αγγλική βοήθεια, αναδεικνύοντας την ξεχωριστή σχέση που εξαιτίας του πολέμου είχε αναπτυχθεί μεταξύ των δύο λαών. Η συμβολή των ανθρώπων του θεάτρου δεν περιορίστηκε μόνο στη σκηνική τους παρουσία. Απέκτησε και πρακτική διάσταση, καθώς πάνω από εκατό ηθοποιοί επιστρατεύτηκαν στα αλβανικά βουνά, ενώ από το προσκλητήριο δεν απουσίασαν και οι γυναίκες, προσφέροντας τις υπηρεσίες τους ως αδελφές νοσοκόμες.¹⁴³

Η «θεατρική μέριμνα» δε θα μπορούσε να αγνοήσει και τους τραυματίες του μετώπου. Ορισμένες σκηνές των επιθεωρήσεων παρουσιάζονταν από τους ηθοποιούς των θιάσων στους τραυματισμένους μαχητές στα στρατιωτικά νοσοκομεία,¹⁴⁴ όπως σ' εκείνο του Λουτρακίου, όπου εμφανιζόταν ο Αττίκ με τον θιάσό του και η Σοφία Βέμπο.¹⁴⁵ Ήταν μία πρακτική που αξιοποίησε και η ΕΟΝ με δικές της πολεμικές επιθεωρήσεις και ψυχαγωγικές παραστάσεις, τα έσοδα των οποίων ενίσχυαν την ΠΥΑΜ και τις εθελοντικές οργανώσεις για το «Τσιγάρο» και την «Κάλτσα» του στρατιώτη.¹⁴⁶ Οι πατριωτικές παραστάσεις λάμβαναν χώρα και στην ύπαιθρο, με θεματικό περιεχόμενο και τίτλους εμπνευσμένους από το ένδοξο ιστορικό παρελθόν («Τα Σουλιωτόπουλα δεν πέθαναν» και ο «Χορός του Ζαλόγγου»), στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν το φρόνημα του πληθυσμού, ενισχύοντας την πίστη στην τελική νίκη.¹⁴⁷

ε) Η εκκλησιαστική συνδρομή

Αναπόσπαστο τμήμα της εξάμηνης ενεργοποίησης αποτέλεσε και η ελλαδική εκκλησία. Μία κατάσταση δοκιμασίας, όπως η ελληνοϊταλική σύρραξη, που έθετε σε κίνδυνο την εδαφική ακεραιότητα και την εθνική ανεξαρτησία, επιβεβαίωσε τον διαχρονικό της ρόλο ως

¹⁴² Ανώνυμος, «Το Ελληνικό Θέατρο και η μεγάλη προσφορά του το 1940-1941», *Επιθεώρησις Χωροφυλακής*, 70 (Οκτώβριος 1975), 589, 593.

¹⁴³ Γεωργοπούλου, «1940-1947», σσ. 286-290.

¹⁴⁴ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 19.

¹⁴⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η Υγειονομική Υπηρεσία*, σ. 180.

¹⁴⁶ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 19: «Για το τσιγάρο του στρατιώτη», «Για την κάλτσα του στρατιώτη».

¹⁴⁷ *Ταχυδρόμος* (Βόλος), 31 Μαρτίου, 10 Απριλίου 1941.

μέσο καταφυγής και άντλησης ψυχικής δύναμης για τους στρατιώτες, αλλά και για τον σκληρά δοκιμαζόμενο από τις εναέριες επιδρομές αστικό πληθυσμό. Η θρησκευτική παραμυθία μετατράπηκε σε αυτονόητη παράμετρο για τη στήριξη του φρονήματος, σε πολλαπλό αρωγό της ένοπλης προσπάθειας, σε τιμωρό του ασεβούς και προκλητικού εισβολέα. Το εγχώριο θρησκευτικό συναίσθημα, που ήταν ήδη «τραυματισμένο» μετά τα γεγονότα της Τήνου και τη βαριά σκιά της ανιερής ιταλικής προσβολής, ενεργοποιήθηκε ταχύτατα στη συλλογική συνείδηση το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου, με την ακλόνητη πεποίθηση ότι η «Ανώτερη Δύναμη» συνιστά συμπαραστάτη και θεμέλιο λίθο στην πορεία για την οριστική επικράτηση.

Η Ιερά Σύνοδος, ως ανώτατο εκκλησιαστικό όργανο, με μήνυμά της αμέσως μετά την έκρηξη του πολέμου και εναρμονιζόμενη με τα διαγγέλματα της πολιτειακής και πολιτικής ηγεσίας, κάλεσε τον λαό να συνδράμει τον αμυντικό εθνικό αγώνα υπέρ βωμών και εστιών, επισημαίνοντας τον άδικο χαρακτήρα της εχθρικής επίθεσης και την πίστη για αίσια έκβαση της αναμέτρησης.¹⁴⁸ Προς την ίδια κατεύθυνση, οι Μητροπόλεις επιχείρησαν να στηρίξουν ψυχολογικά τον αστικό και αγροτικό πληθυσμό, απομακρύνοντας τον κίνδυνο επικράτησης φόβου ή πανικού, όπως και σε πρακτικό επίπεδο να βοηθήσουν τους οικονομικά αδύνατους, τους ασθενείς και εξαθλιωμένους, με τα υλικά και πνευματικά μέσα που διέθεταν.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, Χρυσάνθος, σύστησε υπηρεσία με τίτλο «Ενίσχυσις της Οικογενείας του Αγωνιστού», (Ε.Τ.Ο.Τ.Α.), η οποία στην Αθήνα με 173 παραρτήματα και 2.500 επισκέπτριες βρέθηκε δίπλα στις οικογένειες των εφέδρων. Άμεσα πλαισιώθηκε από τη «Συντροφιά του Αγωνιστού», με κύρια μέριμνα την επικοινωνία με τους στρατιώτες στην πρώτη γραμμή και την ψυχολογική τους στήριξη στο διάστημα νοσηλείας στα νοσοκομεία του εσωτερικού μέσω βιβλίων και ραδιοφωνικών εκπομπών. Η Ε.Τ.Ο.Τ.Α. αναπτύχθηκε γρήγορα και μετονομάστηκε σε «Πρόνοια των Στρατευομένων της Αρχιεπισκοπής Αθηνών», ενώ μετά τους βομβαρδισμούς στην Πρέβεζα ίδρυσε και την υπηρεσία «Περιθάλψεως θυμάτων αεροπορικών επιδρομών». Για την καλύτερη διαχείριση των συσσωρευμένων προβλημάτων χωρίστηκε σε οκτώ γραφεία, ώστε να παρέχει στις οικογένειες των επιστρατευμένων ιατρική-φαρμακευτική κάλυψη, νομικές υπηρεσίες, μέριμνα για τα ορφανά, κατ' οίκον εργασία, επιλύοντας και τις έκτακτες ανάγκες τους. Μέσω της «Πρόνοιας», της οποίας ο προϋπολογισμός τον Απρίλιο του 1941 έφτασε τα 15.140.000 δρχ., 61.235 άπορες οικογένειες δέχτηκαν την εθελοντική συνδρομή των μελών της,¹⁴⁹ τη στιγμή που η

¹⁴⁸ Χατζηφώτης, *ό.π.*, σσ. 40-41.

¹⁴⁹ Σε 10.178 οικογένειες προσφέρθηκε διατροφή, σε 15.753 ρουχισμός, σε 9.983 διατροφικά είδη και σε 14.245 εργασία, βλ. στο ίδιο, σσ. 58-59.

Αρχιεπισκοπή ενίσχυσε και τη δραστηριότητα του Ερυθρού Σταυρού με το ποσό των 13.700.000 δρχ.¹⁵⁰

Η δράση της Ε.Τ.Ο.Τ.Α. εξελίχθηκε σε πυρήνα της εκκλησιαστικής μέριμνας, αγκαλιάζοντας κάθε δυσάρεστη πτυχή της αστικής καθημερινότητας, ενώ μεταξύ άλλων προσπαθούσε να ματαιώσει και τις επώδυνες εξώσεις από τις οικίες λόγω της αδυναμίας καταβολής ενοικίων. Καίριος ήταν ο εκκλησιαστικός ρόλος στο ζήτημα των εφεδρικών επιδομάτων, αφού οι ενοριακοί κατάλογοι αποτέλεσαν τη βάση του κρατικού μηχανισμού για την καταβολή τους. Οι ιερείς των τοπικών ενοριών, ως γνώστες των αναγκών κάθε οικίας και περιβαλλόμενοι με την απόλυτη εμπιστοσύνη των πιστών, συνέβαλαν στην έκδοση των βεβαιώσεων για τα «δελτία οικογενειακής και οικονομικής κατάστασης», ώστε να προχωρήσει άμεσα η παροχή τους.¹⁵¹

Ο δημόσιος λόγος και η παρουσία του κατώτερου και ανώτερου κλήρου εκδηλώθηκαν με όλους τους εφικτούς τρόπους. Αναπτύχθηκε αρθρογραφία στον Τύπο, συνεχής ήταν η διατύπωση θρησκευτικών κηρυγμάτων για ενδυνάμωση της πίστης και την επικράτηση ψυχραιμίας, η πραγματοποίηση κατανυκτικών δεήσεων στις εκκλησίες, η ανάγνωση παρακλητικών ευχών-εγκυκλίων στους ναούς, η πραγματοποίηση ομιλιών από τους ιερείς, και η τέλεση καθημερινών υπαίθριων παρακλήσεων. Η Ιερά Σύνοδος οριοθέτησε ως πρώτιστο καθήκον για το ανθρώπινο δυναμικό της Εκκλησίας: «[...] Όπως αδιαλείπτως [...] εμπνέη [...] ευσεβεί λαώ θάρρος, παρηγορίαν, ενθουσιασμόν, εγκαρτέρησιν, ανδρείαν [...],¹⁵² όταν και ο Δημητριάδος Ιωακείμ, τόνιζε ότι αποστολή του κλήρου ήταν: «Η ενίσχυσις της Πίστεως εις τον Θεόν και την δικαιοσύνην Αυτού, η έμπνευσις ενθουσιασμού υπέρ της μαχομένης Πατρίδος και η πειθαρχία εις τας ανωτέρας Αρχάς».¹⁵³ Ο νευραλγικός ρόλος του αναδεικνύεται και στις αναφορές της ΕΟΝ που σημειώνουν: «Να τονωσθή το θάρρος των γυναικών ιδίως δια των ιερέων τους οποίους πιστεύουν και ακούουν».¹⁵⁴

Ο κύκλος των εκκλησιαστικών δραστηριοτήτων περιλάμβανε μηνύματα με πολλαπλούς αποδέκτες. Ήταν δηλώσεις ψυχολογικής συμπαράστασης προς τον αερόπληκτο αστικό πληθυσμό, όπως και παραινέσεις προς τους κατοίκους της υπαίθρου, για να επαναφέρουν την πρακτική της «ομαδικής εξελάσεως», πραγματοποιώντας τις γεωργικές εργασίες των

¹⁵⁰ Πανταζίδης, *ό.π.*, σ. 278.

¹⁵¹ Δημήτριος Τσιλιβίδης, *Ανέκδοτες σημειώσεις*. Βόλος 1990. Δεν έλειψαν και τα κρούσματα εκμετάλλευσης, όταν στην Πάτρα ιερέας ζητούσε την καταβολή 25 δρχ. για την έκδοση των βεβαιώσεων, συμπεριφορά που προκάλεσε τον ετήσιο εκτοπισμό του στην Κέρκυρα από τη Νομαρχιακή Επιτροπή Ασφάλειας, βλ. *Τηλέγραφος*, 20 Δεκεμβρίου 1940.

¹⁵² *Ακρόπολις*, 15 Νοεμβρίου 1940.

¹⁵³ Ιωακείμ, *ό.π.*, σ. 6.

¹⁵⁴ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, «Αμαρούσιον», Αθήνα, 8 Νοεμβρίου 1940.

επιστρατευμένων αγροτών.¹⁵⁵ Επιπρόσθετα, εκκλήσεις προς τους εύπορους κατοίκους των αστικών κέντρων να συνδράμουν την εθνική προσπάθεια και προτροπές στον γυναικείο πληθυσμό, ώστε να λάβει ενεργό μέρος στην εκστρατεία για μάλλινο ιματισμό, ενώ στον «πλεκτικό πυρετό» μετείχαν ενεργά και τα μοναστήρια, χωρίς να υστερούν και στην προσφορά κλινοσκεπασμάτων.¹⁵⁶

Την ίδια στιγμή, οι απλοί και οι στρατιωτικοί ιερείς επισκέπτονταν τους τραυματισμένους στα νοσοκομεία, για να τους στηρίξουν ηθικά με τη φυσική τους παρουσία, αλλά και με την ανάγνωση προσευχών, ύμνων και ρητών από την Αγία Γραφή.¹⁵⁷ Στα Ιωάννινα, λόγω της έλλειψης των δεύτερων, ο Μητροπολίτης Σπυρίδων διέθεσε τους ιερείς της πόλης, με σκοπό να επιτελέσουν την παραπάνω θρησκευτική υπηρεσία στις νοσοκομειακές μονάδες και στα παραρτήματά τους.¹⁵⁸ Δεν παρέλειψαν να αναπτύξουν και αλληλογραφία με το μέτωπο, στέλνοντας, όπως και στα νοσοκομεία εσωτερικού, επιστολές, δελτάρια και βιβλία θρησκευτικού περιεχομένου. Με την ευκαιρία της γραπτής επικοινωνίας επιχειρούσαν να καθησυχάσουν τους μαχητές για την κατάσταση των οικείων τους, αφού μετά την επιστράτευση παρέμειναν στα μετόπισθεν αρκετές εκκρεμείς υποθέσεις.¹⁵⁹

Ως κορυφαία πράξη εμπόλεμης προσφοράς καταγράφηκε η παραχώρηση των περιουσιακών στοιχείων από το Ίδρυμα της Ευαγγελίστριας στην Τήνο την 1^η Δεκεμβρίου.¹⁶⁰ Ήταν ενέργεια με ιδιαίτερο ψυχολογικό αντίκτυπο, αφού ένα από τα ορόσημα της ορθόδοξης εκκλησίας, ταυτισμένο με τη στρατιωτική αναμέτρηση εξαιτίας των γεγονότων του περασμένου Αυγούστου, στεκόταν αρωγός του εθνικού αγώνα. Η δωρεά προκάλεσε την ικανοποίηση και του Μεταξά, όπως εκφράστηκε σε τηλεγράφημα προς το Ίδρυμα, χαρακτηρίζοντάς την «[...] ιστορικήν εκδήλωσιν πατριωτικής εξάρσεως [...]», χωρίς να παραλείψει να τη συνδέσει με τον τορπιλισμό της «Ελλης», ως «[...] απαισίαν ύβριν του υπούλου εχθρού προς την Μεγαλόχαρην [...]», διεγείροντας περισσότερο το εγχώριο θρησκευτικό συναίσθημα.¹⁶¹ Η εκκλησιαστική συνδρομή περιέλαβε επιπλέον τους ναούς και τις ιερές μονές της επικράτειας. Στις πόλεις μέχρι και τα πιο απομακρυσμένα χωριά, σύμφωνα και με τις εγκυκλίους των Μητροπόλεων, κατατέθηκαν οικονομικές ενισχύσεις από

¹⁵⁵ Ιωακείμ, *ό.π.*, σσ. 7-8.

¹⁵⁶ Χατζηπατέρας-Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40-41*, σ. 247.

¹⁵⁷ Χατζηφώτης, *ό.π.*, σ. 95.

¹⁵⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 636/ΣΤ/3: Διεύθυνση Υγειονομικής Υπηρεσίας Υπουργείου Εθνικής Αμύνης, «Εκθεση Πεπραγμένων υπό της Δ/σεως Υγιον. Υπηρεσίας Βάσεως Ηλείου», 22 Σεπτεμβρίου 1942, σ. 46.

¹⁵⁹ Ιωακείμ, *ό.π.*, σσ. 8-9 και Χατζηφώτης, *ό.π.*, σ. 63.

¹⁶⁰ Η οικονομική ενίσχυση ξεπέρασε τα 5 εκατομμύρια δρχ., βλ. Χατζηφώτης, *ό.π.*, σσ. 48-50.

¹⁶¹ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 119: «Ιστορικά Έγγραφα».

ιερείς και ιεράρχες, αλλά και τα αφιερώματα των πιστών και τα τιμαλφή των ναών, εναρμονιζόμενοι με το κλίμα υλικής και ηθικής συστράτευσης.¹⁶²

Καθοριστική ήταν η συνδρομή της εκκλησίας και για τη λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων. Οι παραινήσεις που απηύθυνε ήταν διαρκείς, ενώ σύντομα δημοσιεύτηκαν στον Τύπο οι ονομαστικές χρηματικές εισφορές των κατοίκων από τα αστικά κέντρα και την ύπαιθρο. Στην πρωτεύουσα η Αρχιεπισκοπή σύστησε τριάντα έξι κέντρα εξυπηρέτησης άπορων πολιτών, που καθημερινά παρείχαν 75.000 μερίδες φαγητού. Για την εύρυθμη λειτουργία συχνές ήταν οι επισκέψεις και του Μακαριότατου, η παρουσία του οποίου αποτελούσε εγγύηση για την ομαλή και δίκαιη κατανομή τους. Επιπρόσθετα, παρότρυνε όσους δεν είχαν τη δυνατότητα να στηρίξουν υλικά τον αγώνα να τον συνδράμουν με οποιοδήποτε τρόπο, μη διστάζοντας να υιοθετήσουν ένα παιδί που στερήθηκε τον πατέρα του εξαιτίας του πολέμου.¹⁶³

ζ) Η κινητοποίηση στην ευρωπαϊκή ήπειρο

Στη Γερμανία, όπως είχε δηλώσει και ο ίδιος ο Hitler τον Αύγουστο του 1943, μέγιστη κρατική προτεραιότητα για τις αερόπληκτες αστικές κοινωνίες υπήρξε η ομαλοποίηση της καθημερινής ζωής μετά τις εναέριες επιδρομές. Οι αρχικοί, εμπρηστικοί βομβαρδισμοί στη Λυββέκη και στο Ρόστοκ την άνοιξη του 1942 μετατράπηκαν σε ορόσημο για την κινητοποίηση κράτους και κοινωνίας, καθώς έφεραν στην επιφάνεια τις αδυναμίες της κεντρικής εξουσίας, καθιστώντας σαφή την ανάγκη για πιο ουσιαστική-εποικοδομητική συνεργασία μεταξύ του κέντρου, του κόμματος και των τοπικών αρχών.¹⁶⁴ Πρόσωπο-κλειδί για την πολιτική προστασία, με διευρυμένες εξουσίες, αναδείχτηκε ο Goebbels. Τον Δεκέμβριο του 1943 ορίστηκε επικεφαλής στην Επιθεώρηση του Ράιχ για τα πολιτικά μέτρα αντιμετώπισης των εναέριων συνεπειών, αν και δεν απέκτησε ποτέ τον πλήρη έλεγχο που επιθυμούσε, αφού δεν έλειψαν οι προστριβές αρμοδιοτήτων με τους Göring και Himler.¹⁶⁵

Τα ζητήματα που απαιτούσαν άμεση αντιμετώπιση ήταν η στέγαση και η διατροφή. Το καθεστώς είχε επίγνωση ότι η αποτελεσματική διαχείρισή τους ισοδυναμούσε με τη μεγαλύτερη πρόκληση στην αγωνία του να συντηρήσει την εμπιστοσύνη και την αφοσίωση

¹⁶² Το Μητροπολιτικό Συμβούλιο Αθηνών πρόσφερε τα τιμαλφή των ναών της Αρχιεπισκοπής για την ενίσχυση της αεροπορίας, βλ. Χατζηφώτης, *ό.π.*, σ. 65. Το ίδιο συνέβη στη Ζάκυνθο από τον ιερό ναό του Αγίου Διονυσίου, βλ. *Ακρόπολις*, 17 Μαρτίου 1941. Ο ναός του Αγίου Ιωάννη Βουλαγαμένης διέθεσε τα αργυρά και επάργυρα αφιερώματα των πιστών, βλ. Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 36.

¹⁶³ Πετράκη, *1940-Ο άγνωστος πόλεμος*, σσ. 219-220.

¹⁶⁴ Overy, *The bombing war*, σσ. 427-429, 431.

¹⁶⁵ Evans, *Το Γ' Ράιχ στον πόλεμο*, σ. 453.

του πληθυσμού. Πρωταγωνιστικό ρόλο στην κατεύθυνση της κοινωνικής ανακούφισης ανέλαβε το κόμμα, καθώς διέθετε το προσωπικό των οργανισμών του (εθνικοσοσιαλιστική κοινωνική πρόνοια, εθνικοσοσιαλιστική ομάδα γυναικών, σύνδεσμος γερμανίδων κορασίδων), τους περιφερειακούς ηγέτες και αυξημένους πόρους, διευρύνοντας ως το τέλος του πολέμου τις αρμοδιότητές του σε βάρος των δήμων. Άλλωστε, και οι αυτοδιοικητικοί φορείς, μέχρι τα μέσα του 1943 έδειχναν να εξαντλούν τις δυνατότητές τους, όπως ανέφερε τον Απρίλιο η μηνιαία αναφορά από τη δημοτική αρχή της Έσσης.¹⁶⁶

Για τη στέγαση των βομβόπληκτων αξιοποιήθηκαν αθλητικοί χώροι, σχολικές εγκαταστάσεις και τα επιταγμένα εβραϊκά σπίτια. Ως τον Νοέμβριο του 1943 είχαν καταστεί ακατοίκητες 324.000 οικίες, με τον αριθμό των επαναστεγασμένων πολιτών να ανέρχεται στους 3.184.000.¹⁶⁷ Η κρατική επιχορήγηση για την ανέγερση προκατασκευασμένων παραπηγμάτων εγκαινιάστηκε τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, όταν τον Μάρτιο του 1944 υπολογίζονταν ότι για τους 1.900.000 άστεγους των εναέριων επιδρομών απαιτούνταν 657.000 νεόδμητες οικίες, από τις οποίες ως τα τέλη Ιουλίου η «Γερμανική Βοήθεια Στέγασης» είχε ετοιμάσει τις 53.000.¹⁶⁸ Η διατροφική επιμελητεία έλαβε χώρα στους σταθμούς περίθαλψης από τις κινητές κουζίνες της πρόνοιας, σε συνεργασία με τον στρατό και τους δήμους, ενώ περιφερόμενα βυτιοφόρα με πόσιμο νερό υποκαθιστούσαν τα κατεστραμμένα αστικά δίκτυα ύδρευσης. Το καλοκαίρι του 1943, και σε διάστημα ενός μήνα, είχαν διανεμηθεί 7.300.000 μερίδες ζεστού φαγητού, με τον ημερήσιο αριθμό να φτάνει ακόμα και τις 300.000.¹⁶⁹

Ουσιαστική αποδείχτηκε και η «ανταλλαγή εμπειριών» ανάμεσα στα βομβαρδισμένα αστικά κέντρα, η οποία από τον Οκτώβριο του 1942 γινόταν με παρότρυνση των τοπικών κυβερνήσεων για όσα είχαν πληθυσμό άνω των 20.000 κατοίκων. Η συγκεκριμένη πρακτική εγκαινιάστηκε το 1941 και συνεχίστηκε ως το 1944, με τον δήμαρχο της Στουτγάρδης να επισκέπτεται πόλεις στο βορειοδυτικό τμήμα της χώρας και να γίνεται αυτόπτης μάρτυρας της καταστροφής. Μέσα από την ιδιαίτερη αυτή «περιοδεία» συνειδητοποίησε την αξία που είχε η μετάδοση της εσωτερικής πληροφόρησης για σειρά ζητημάτων: τον ρόλο που διαδραμάτιζε το κόμμα, τα περιθώρια δράσης των δήμων, τις κρατικές αδυναμίες, τον συντονισμό και την αρμονική συνεργασία των εμπλεκόμενων φορέων, την ανεπάρκεια μέσων και πόρων. Η επεξεργασία των διδαγμάτων-συμπερασμάτων απέκτησε γρήγορα και

¹⁶⁶ Süß, *ό.π.*, σσ. 217-218, 221-222.

¹⁶⁷ Overy, *The bombing war*, σ. 433.

¹⁶⁸ Evans, *To Γ' Ράιχ στον πόλεμο*, σ. 453.

¹⁶⁹ Φρίντριχ, *ό.π.*, σ. 585. Στην Έσση τον Μάρτιο του 1943 η ημερήσια παροχή φαγητού έφτασε τις 73.000 μερίδες, βλ. Stargardt, *ό.π.*, σ. 348.

έμπρακτη μορφή, αφού δύο μήνες αργότερα είχε ήδη διαμορφώσει ένα ρεαλιστικό και ευέλικτο σχέδιο δράσης για τους δημότες του.¹⁷⁰

Αλλά και η αλληλεγγύη μεταξύ των αεροπληκτων πόλεων συνέβαλε στη βελτίωση των συνθηκών για τις αστικές κοινωνίες, με πιο αξιοσημείωτες περιπτώσεις την Κολωνία και το Αμβούργο. Η βοήθεια, που συνήθως αποστέλλοταν μέσα σε μία έως τρεις ώρες, περιλάμβανε ανθρώπινο δυναμικό που έφτανε μέχρι και τα 6.000 μέλη, με το μέσο ηλικιακό όριο να κυμαίνεται στα 54 έτη. Ήταν επικεντρωμένη στον καθαρισμό των οδών από τα ερείπια των κτηρίων (κυρίως από αιχμαλώτους πολέμου), στην παροχή συνεργειών για επαναλειτουργία των μέσων μαζικής μεταφοράς, στην εξασφάλιση τεχνιτών για οικιακές επισκευές, ιδίως των υαλοπινάκων, στη λειτουργία των λιμενικών εγκαταστάσεων. Από την αρωγή δεν απουσίαζε και η αποστολή ποσοτήτων σε διατροφικά αγαθά, είδη ρουχισμού, οικιακό εξοπλισμό και τυποποιημένο σαπούνι για τις ανάγκες της ατομικής υγιεινής.¹⁷¹

Η διαδικασία της αποζημίωσης για τους πληγέντες οριοθετήθηκε με κυβερνητικά διατάγματα τον Νοέμβριο του 1940.¹⁷² Η εκτίμηση της οικονομικής έκτασης δεν ήταν εύκολη διαδικασία και στην πράξη μεταφράστηκε σε μετρητά και ανταλλάξιμα κουπόνια ύστερα από τη γνωμάτευση της αρμόδιας επιτροπής για την εκτίμηση των ζημιών. Οι χρηματικές εγκρίσεις ήταν άμεσες και για τα δεδομένα του πολέμου θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν γενναιόδωρες, εξέλιξη που ικανοποιούσε τους πληγέντες, αν και άφηναν δυσαρεστημένους τους εργοδότες, οι οποίοι θεωρούσαν πως οι πολίτες γίνονταν απρόθυμοι να εργαστούν. Οι δημοσκοπήσεις παρουσίαζαν το 50% των κατοίκων ευχαριστημένο από τον βαθμό της κρατικής αντίδρασης, ποσοστό που στην περίπτωση της στέγασης ανέβαινε στο 56%, για να αγγίξει το απόλυτο στην παροχή ιατρικής περίθαλψης.¹⁷³

Τα γερμανικά μετόπισθεν κινητοποιήθηκαν τον Δεκέμβριο του 1941, με αφορμή τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες στις επιχειρησιακές εξελίξεις. Η αναχίτιση της επίθεσης, που η απροετοίμαστη για χειμερινό πόλεμο Wehrmacht πραγματοποίησε στην παγωμένη Μόσχα, οδήγησε στη ραδιοφωνική έκκληση του Goebbels στις 20 του μήνα για την αποστολή μάλλινων ρούχων στο ανατολικό μέτωπο, ως ένα είδος χριστουγεννιάτικου δώρου. Σε όλη την επικράτεια οι γυναίκες έπλεκαν ασταμάτητα, όταν 2 εκατομμύρια εθελοντές ως τον

¹⁷⁰ Süß, *ό.π.*, σσ. 202-210.

¹⁷¹ Φρίντριχ, *ό.π.*, σσ. 557-558, 560, 637.

¹⁷² Evans, *To Γ' Ράιχ στον πόλεμο*, σ. 454.

¹⁷³ Στην Κολωνία τον Μάιο του 1942 καταγράφηκαν 28.000 χρηματικές καταθέσεις για ρουχισμό και είδη πρώτης ανάγκης, 55.000 για διατροφή και στέγαση, 100.000 για αποζημίωση κινητής περιουσίας και 300.000 για επιπλέον δαπάνες, βλ. Φρίντριχ, *ό.π.*, σσ. 591-592.

Ιανουάριο του 1942 συγκέντρωσαν 67 εκατομμύρια είδη χειμερινού ιματισμού, γεγονός που αποτέλεσε ευχάριστη έκπληξη και για τους στρατιώτες στη ζώνη των επιχειρήσεων.¹⁷⁴

Στην Αγγλία η έναρξη του «Blitz» ανέδειξε τις κρατικές αδυναμίες και τις ελλείψεις στα δύο βασικότερα ζητήματα που, όπως και στη Γερμανία, αφορούσαν τη στέγαση και τη διατροφή. Η προπαρασκευή διακρινόταν από την απουσία εμπειρίας και οργανωμένου σχεδίου για την αντιμετώπιση μιας γενικευμένης αστικής καταστροφής, έχοντας ως αρχική επιλογή για την παροχή στέγης την ενεργοποίηση του συγγενικού φιλικού δικτύου, ακόμα και της γειτονιάς για τον καθένα από τους πληγέντες. Για τη διαχείριση του στεγαστικού θέματος στο Λονδίνο, πρόσωπο-κλειδί αναδείχτηκε ο Henry Willink, με τις ενέργειες του οποίου ο αρχικός αριθμός των 25.900 αστέγων το φθινόπωρο του 1940 μειώθηκε στους 6.700 τον Απρίλιο του 1941.¹⁷⁵

Στις εμπόλεμες συνθήκες οι βασικές παράμετροι που μονοπώλησαν το κρατικό ενδιαφέρον ήταν δύο: α) το εύρος των πρωτοβουλιών και αρμοδιοτήτων για τις τοπικές αρχές, και β) η απουσία επαρκών οικονομικών πόρων. Η αυξανόμενη ένταση των επιδρομών οδήγησε σε βαθμιαία ενίσχυση του κεντρικού ελέγχου για άμεση αντιμετώπιση των συνεπειών, με τους περιφερειακούς διοικητές να παρεμβαίνουν περισσότερο στις τοπικές κυβερνήσεις, χωρίς, ωστόσο, η παραπάνω πρακτική να αποκτήσει τον χαρακτήρα της μαζικής μεταφοράς αρμοδιοτήτων. Η κρατική διείσδυση δεν ισοδυναμούσε με πρόκληση ούτε αλλοίωσε τη βρετανική παράδοση για αυτονομία των τοπικών αρχών, που ακόμα και στην εμπόλεμη περίοδο θεωρούνταν αδιαπραγμάτευτη, σε αντίθεση με τον καταλυτικό ρόλο που το κόμμα διαδραμάτιζε στη Γερμανία. Επιπλέον, όπως και στο Ράιχ, αξιοποιήθηκαν τα διδάγματα από τις βομβαρδισμένες πόλεις, τα οποία δεν περιορίστηκαν στη βρετανική επικράτεια, αλλά περιέλαβαν και την περίπτωση της Κολονίας στην αγωνιώδη επιδίωξη του κρατικού μηχανισμού να αντιμετωπίσει τις συνέπειες του αεροπορικού πολέμου.¹⁷⁶

Το στεγαστικό πρόβλημα ήταν περισσότερο οξυμμένο στις περιοχές με νευραλγικές υποδομές για την πολεμική προσπάθεια (εργοστάσια, λιμενικές εγκαταστάσεις, αποβάθρες), όπως το East End του Λονδίνου. Εδώ διέμεναν τα ασθενή κοινωνικά στρώματα, κυρίως το εργατικό δυναμικό, που λόγω της συμβολής στη βιομηχανική παραγωγή αναβαθμίστηκαν σε κύριο στόχο για τη Luftwaffe, αφού οι ισχνές οικονομικές δυνατότητες καθιστούσαν απαγορευτική από την πλευρά τους την εξασφάλιση ασφαλούς κατοικίας με αγορά ή προσωρινή ενοικίαση. Λίγο πριν από τον Μάιο του 1941 στη βρετανική πρωτεύουσα ο ένας

¹⁷⁴ Stargardt, *ό.π.*, σσ. 225-226.

¹⁷⁵ Süß, *ό.π.*, σσ. 188-192.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σσ. 196-202.

στους έξι κατοίκους είχε απωλέσει την οικία του, ενώ στα πρόχειρα κέντρα υποδοχής διέμεναν 200.000. Τα τελευταία, αν και είχαν σχεδιαστεί για να προστατεύουν κάθε βράδυ 10.000 άστεγους, τελικά φιλοξενούσαν μέχρι και 25.000 για δεκαεννέα συνεχείς ημέρες μετά τον πρώτο βομβαρδισμό. Για την κάλυψη των αναγκών αξιοποιήθηκαν σχολικά κτήρια που διακρίνονταν από ελλείψεις σε κλινοσκεπάσματα, στην παροχή πρώτων βοηθειών και στη διατροφή επιμελητεία, με συνέπεια να τα επιλέξει μόνο ένας στους επτά πληγέντες. Με βραδείς ρυθμούς προχώρησε και η επαναστέγαση των βομβόπληκτων, καθώς έξι εβδομάδες μετά το «Blitz» είχε εξασφαλιστεί στέγη μόνο για 7.000, εξαιτίας της ανεπάρκειας πόρων, υλικών και ειδικευμένου προσωπικού για την επισκευή των ακατάλληλων προς διαμονή σπιτιών. Βέβαια, η κατάσταση άλλαξε στην πορεία, αφού ως τον Αύγουστο του 1941 μετατράπηκαν σε κατοικήσιμες πάνω από 1.100.000 οικίες και μόνο 50.000 χρειάζονταν πλέον επισκευή.¹⁷⁷

Για τη διατροφή των πληγέντων και με τη βοήθεια των φιλανθρωπικών οργανώσεων επιστρατεύτηκαν στρατιωτικές κουζίνες και κινητές καντίνες. Μέχρι τα Χριστούγεννα του 1940 ο αριθμός τους ξεπέρασε τις εκατό, παρέχοντας 10.000 γεύματα σε ημερήσια βάση («Blitz-Meals»)¹⁷⁸ Στο Κόβεντρυ, στις τρεις πρώτες ημέρες μετά τον καταστρεπτικό βομβαρδισμό, είχαν διανεμηθεί 50.000 γεύματα, όταν μέσα σε μία εβδομάδα οι εβδομήντα επιστρατευμένες κουζίνες και οι καντίνες στα πρόχειρα κέντρα υποδοχής έφτασαν να προσφέρουν 20.000 μερίδες φαγητού την ημέρα. Όπως στο Γ' Ράιχ, έτσι και στο βρετανικό αστικό κέντρο, σημαντική αποδείχτηκε η αλληλεγγύη από γειτονικές πόλεις, η οποία ήταν επικεντρωμένη στη διατροφική ανακούφιση. Η επίπονη φθινοπωρινή εμπειρία αξιοποιήθηκε όμως, στο έπακρο, ώστε οι αρχές να διαχειριστούν τις συνέπειες των εαρινών βομβαρδισμών με πολύ πιο αποτελεσματικό τρόπο.¹⁷⁹

Μεγάλη υπήρξε και η διάθεση συμμετοχής από τους απλούς πολίτες. Στις 14 Μαΐου 1940, ημέρα συνθηκολόγησης για την Ολλανδία, παρουσιάστηκαν 250.000 εθελοντές, ο αριθμός των οποίων μέχρι τον Ιούνιο έφτασε τις 500.000, στελεχώνοντας τις δυνάμεις πυρόσβεσης, τα αντιαεροπορικά μέσα, το ιατρικό προσωπικό, τις τηλεφωνικές υπηρεσίες και τις πρώτες βοήθειες. Από το 1.500.000 του εθελοντικού δυναμικού τα 4/5 πρόσφεραν δωρεάν τις υπηρεσίες τους, τη στιγμή που στα εργοστάσια δούλευαν μέχρι και δώδεκα ώρες χωρίς άσκηση κυβερνητικής πίεσης. Αξιοσημείωτη υπήρξε και η ανταπόκριση στις κυβερνητικές εκκλήσεις για ενίσχυση της αεροπορίας σε πρώτες ύλες (αλουμίνιο) και χρήματα, αφορούσαν

¹⁷⁷ Calder, *ό.π.*, σσ. 188-192.

¹⁷⁸ Gardiner, *ό.π.*, σσ. 124-125.

¹⁷⁹ Farrington, *ό.π.*, σσ. 173, 193, 216.

την παραγωγή Spitfire, με τους συνδρομητές να είναι απλοί πολίτες, δήμοι, σχολικές μονάδες, επιχειρήσεις και εργοστάσια.¹⁸⁰

Οι αποζημιώσεις για τους 2.500.000 άστεγους άρχισαν να παρέχονται στα τέλη του 1941 και ήταν επικεντρωμένες στις οικίες, στην κινητή περιουσία και στις εμπορικές επιχειρήσεις. Είχαν τη μορφή πληρωμής και της επιδότησης για πραγματοποίηση επισκευών στα κατεστραμμένα σπίτια. Οι αιτήσεις που υποβάλλονταν εξετάζονταν από επιτροπή, εξέλιξη που σε ορισμένα αστικά κέντρα υπήρξε αιτία για καθυστερήσεις στην καταβολή τους και την εκδήλωση κοινωνικής δυσφορίας. Το ποσό της αποζημίωσης ήταν συνάρτηση του εισοδήματος και καταβαλλόταν σε όποιον οικογενειάρχη είχε λιγότερο από τετρακόσιες λίρες, ενώ σε άλλες πόλεις τα ποσά επιδικάζονταν απευθείας στους πληγέντες μέσω οργανισμών, όπως η εκκλησία. Δεν έλειψε και η πολιτική διάσταση του θέματος, με το εργατικό κόμμα στο Λίβερπουλ τον Σεπτέμβριο του 1940 να πιέζει για μεγαλύτερη δραστηριοποίηση στην παροχή στέγασης, ρουχισμού και οικιακών επίπλων.¹⁸¹

Στη Σοβιετική Ένωση η γνωστοποίηση της γερμανικής εισβολής προκάλεσε την ενεργοποίηση του πληθυσμού και την ανάπτυξη ισχυρού κύματος εθελοντισμού. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλε και το καθυστερημένο διάγγελμα του Στάλιν, παροτρύνοντας και τα απρόθυμα ως τότε μέλη του κόμματος ή της κομμουνιστικής νεολαίας (Komsomol) να στρατολογηθούν στον βωμό του «Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου», αφού η άρνηση συνεπαγόταν την αποπομπή τους.¹⁸² Δεν έλειψαν και οι εξαιρέσεις, όπως στο Λένινγκραντ, με τη σκληρή πολιτική της σοβιετικής ηγεσίας στη δεκαετία του 1930 να αποξενώνει μέρος του πληθυσμού από την καθεστωτική ιδεολογία, περιορίζοντας την επίδρασή του.¹⁸³

Στα μεγάλα αστικά κέντρα οι εθελοντές παρουσιάστηκαν στους χώρους εργασίας, στις σχολικές μονάδες, στους στρατιωτικούς σταθμούς, στα κομματικά γραφεία και σε εκείνα της νεολαίας, περιλαμβάνοντας άντρες όλων των ηλικιακών ομάδων, με διαφορετικό οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο. Στη Μόσχα ήταν τόσο ισχυρό το ρεύμα προσφοράς, παρασύροντας και όσους παρέμεναν ακόμα επιφυλακτικοί απέναντι στο καθεστώς, με συνέπεια οι αρχές να βρεθούν σε αμηχανία για τον τρόπο αξιοποίησής του. Κυβερνητικοί και κομματικοί αξιωματούχοι, χωρικοί που επλήγησαν από την καταστροφική κολεκτιβοποίηση και συσσωρεύτηκαν στις πόλεις, εργάτες, καθηγητές, καλλιτέχνες, φοιτητές, συγγραφείς, επιστήμονες, μαθητές και συνταξιούχοι, δήλωσαν «παρών» από την πρώτη ημέρα. Ταυτόχρονα, λειτούργησαν και ως «δεξαμενή» από την οποία σχηματίστηκαν οι μεραρχίες

¹⁸⁰ Mackay, *ό.π.*, σσ. 61-62, 70-132.

¹⁸¹ Süß, *ό.π.*, σσ. 192-194.

¹⁸² Bidlack-Lomagin, *ό.π.*, σ. 334.

¹⁸³ Τζονς, *ό.π.*, σσ. 170-173.

εθελοντών, ένα είδος λαϊκού στρατού αμφίβολης, όμως, μαχητικής ικανότητας,¹⁸⁴ τη στιγμή που στο Λένινγκραντ η αδιαφορία για τη στρατιωτική κατάταξη ισοδυναμούσε με τεκμήριο πολιτικής προδοσίας.¹⁸⁵

Η εθελοντική συνδρομή αξιοποιήθηκε και για την κατασκευή αμυντικών έργων στην περίμετρο των πόλεων, η οποία απέκτησε τον χαρακτήρα της κατεπείγουσας διαδικασίας. Αν και η πολύωρη παρουσία στο ύπαιθρο, η έλλειψη ύπνου και η δυσκολία χρήσης των σκαπτικών εργαλείων διαμόρφωσαν δυσμενείς συνθήκες εργασίας, γρήγορα εμφανίστηκαν ορύγματα, τεχνητοί γκρεμοί, εκτεταμένα ναρκοπέδια, πολυβολεία, συρματοπλέγματα, παρατηρητήρια, αντιαρματικοί τάφροι και εμπόδια κάθε μορφής σε έκταση δεκάδων χιλιομέτρων, με τον ρυθμό κατασκευής να οριοθετείται από την ταχύτητα προέλασης για τη Wehrmacht. Τα ασφυκτικά χρονικά περιθώρια δεν έδειξαν ωστόσο να επηρεάζουν την αποτελεσματικότητά τους, η οποία στο Λένινγκραντ αναγνωρίστηκε μεταπολεμικά και από τους Γερμανούς αξιωματικούς.¹⁸⁶

Η άμεση κινητοποίηση των γυναικών τις μετέτρεψε σε σημαίνοντα παράγοντα για την εμπόλεμη περίοδο. Μόνο στο Λένινγκραντ αριθμούσαν το ¼ των εθελοντών,¹⁸⁷ προσφέροντας υπηρεσίες στην ιατρική περίθαλψη, στις επικοινωνίες ως τηλεγραφήτριες και σηματοροί. Εκτιμάται ότι στη ζώνη των επιχειρήσεων το 40% των γιατρών και το σύνολο των νοσοκόμων του Κόκκινου Στρατού ήταν γυναίκες, ενώ δεκαεπτά ανακηρύχτηκαν ηρωίδες της Σοβιετικής Ένωσης. Επιπλέον, βοήθησαν ως αιμοδότριες, χειριστές προβολέων στις αντιαεροπορικές πυροβολαρχίες, στην ανόρυξη αντιαρματικών χαρακωμάτων, με τον αριθμό τους να ανέρχεται στις 800.000. Στην αεροπορία υπηρέτησαν σε όλους τους τύπους αεροσκαφών (καταδιωκτικά, βομβαρδιστικά) και τουλάχιστον τριάντα τρεις πιλότοι και πλοηγοί απέκτησαν τον τίτλο του ήρωα.¹⁸⁸

Στην Ιταλία η κοινωνική κινητοποίηση και προσφορά βρισκόταν υπό τον έλεγχο του φασιστικού κόμματος και των οργανώσεων που ήταν εξαρτημένες από αυτό. Ενδεικτική περίπτωση συνιστά η Unione Nazionale Protezione Antiaerea, το εθελοντικό δυναμικό της οποίας μετατράπηκε σε πυρήνα της παθητικής αεράμυνας, προσφέροντας υπηρεσίες στις μονάδες πυρόσβεσης και στα σώματα ασφαλείας για επίβλεψη-επιβολή της δημόσιας τάξης. Στους σφοδρούς βομβαρδισμούς καταλυτική αποδείχτηκε η προσφορά του Ερυθρού Σταυρού και του στρατού, σε συνεργασία με τις οργανώσεις που φρόντιζαν για τη στέγαση και τη

¹⁸⁴ Braithwaite, *ό.π.*, σσ. 103-104 και Bidlack-Lomagin, *ό.π.*, σ. 333.

¹⁸⁵ Τζονς, *ό.π.*, σ. 173.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σσ. 165-166 και Bidlack-Lomagin, *ό.π.*, σ. 41.

¹⁸⁷ Bidlack-Lomagin, *ό.π.*, σ. 39.

¹⁸⁸ Braithwaite, *ό.π.*, σσ. 108-113 και Nagorsky, *ό.π.*, σ. 253-254.

διατροφή των βομβόπληκτων σε σχολικές και ξενοδοχειακές μονάδες. Η ποιότητα προσφοράς δεν ήταν ομοιόμορφη για κάθε πόλη, αφού οριοθετούνταν από τα οικονομικά-γεωγραφικά χαρακτηριστικά, την ένταση των επιδρομών, την έλλειψη πόρων, μεταφορικών μέσων και ανθρώπινου δυναμικού. Η περαιτέρω αξιοποίηση του στρατού για την αστική ανακούφιση απορρίφτηκε το καλοκαίρι του 1943 από τον Mussolini, λόγω των αναγκών στο πεδίο της μάχης, αν και ο ίδιος παραδέχτηκε την κρατική αδυναμία να αντιμετωπίσει τις συνέπειες της αεροπορικής βίας.¹⁸⁹

Την ίδια στιγμή το καθεστώς ενθάρρυνε την εκδήλωση αλληλεγγύης μεταξύ των αερόπληκτων πόλεων, με απώτερο σκοπό την εξασφάλιση δημοφιλίας. Από τις προσφορές, οι οποίες δημοσιοποιούνταν στον Τύπο, ξεχωριστή προβολή είχαν όσες προέρχονταν από μέλη φασιστικών οργανισμών, ενώ και η προσφορά βοήθειας μεταξύ των πόλεων συνοδευόταν από κατευθυνόμενα μηνύματα πίστης προς το κόμμα και το καθεστώς. Συγκεντρώνονταν χρηματικά ποσά από στρατιώτες, μαθητές, καθηγητές, εργάτες, τα σχολικά συγκροτήματα μετατράπηκαν σε χώρους συγκέντρωσης ρουχισμού, με το κόμμα να οργανώνει τη συλλογή αγαθών. Στην πορεία της σύρραξης δημοσιοποιούνταν οι δωρεές πασίγνωστων κομματικών στελεχών για τη στέγαση των βομβόπληκτων παιδιών, χωρίς να απουσιάζουν και οι πρωτοβουλίες μειωμένης κοινωνικής αποδοχής, όπως εκείνη για την υιοθέτηση ορφανών του εναέριου πολέμου. Η προσπάθεια για πολιτική εκμετάλλευση των πρωτοβουλιών που αφορούσαν την επιμελητεία του αερόπληκτου πληθυσμού συνεχίστηκε ως τις τελευταίες ημέρες του καθεστώτος, με την αυξανόμενη ψυχική αποστασιοποίηση της κοινωνίας να περιορίζει την ειλικρινή διάθεση προσφοράς.¹⁹⁰

Η αστική συνδρομή με τις μορφές και την ένταση που εκδηλώθηκε στις βομβόπληκτες ευρωπαϊκές πόλεις, προσπάθησε μεταξύ άλλων να αμβλύνει και το σκληρό πρόσωπο της εμπόλεμης καθημερινότητας, η οποία σηματοδεύτηκε ανεξίτηλα από συσσωρευμένες ανατροπές. Αν και αυτές είχαν εκδηλωθεί ήδη από την προπολεμική περίοδο, η έλευση των βαρέων βομβαρδιστικών σηματοδότησε μία νέα, πολύ πιο οδυνηρή και διευρυμένη χρονικά περίοδο δοκιμασίας. Ο μακρόκοσμος, ο μικρόκοσμος της καθημερινής ζωής, αλλά και η ασθμαίνουσα οικονομική ζωή θα καλούνταν τώρα να διαχειριστούν, σε σχέση με τις περιορισμένες δυνατότητες-αντοχές τους, δυσανάλογο αριθμό προκλήσεων και δυσκολιών.

¹⁸⁹ Baldoli-Knapp, *Forgotten Blitzes*, σσ. 154-156.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σσ. 162-164.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΡΙΤΟ

ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΕΙΣ – ΑΝΑΤΡΟΠΕΣ

«Η κυβέρνηση έχει πάρει τον πλήρη έλεγχο των ατόμων και της ιδιοκτησίας και όχι μόνο κάποιων ατόμων μιας συγκεκριμένης τάξης της κοινότητας, αλλά όλων των ατόμων, πλουσίων και φτωχών, εργοδοτών και εργατών, ανδρών και γυναικών και όλων των περιουσιών».¹

α) Η σχέση κράτους – ατόμου

Ένα ιδιαίτερο γνώρισμα των εμπόλεμων συνθηκών, όπως αυτές διαμορφώνονται με πανομοιότυπο τρόπο στις πρώην ειρηνικές κοινωνίες, είναι ο απόλυτος χαρακτήρας τους. Το καθεστώς έκτακτης ανάγκης, που άμεσα συνεπάγεται η έναρξη μιας στρατιωτικής αναμέτρησης, ενεργοποιεί σειρά ανατροπών, οι οποίες δεν αφήνουν ανεπηρέαστη καμία πτυχή στον δημόσιο και ιδιωτικό βίο. Ο πόλεμος επιβάλλει ακαριαία τους δικούς του κανόνες, οριοθετώντας το νέο ασφυκτικό πλαίσιο στην καθημερινή διαβίωση, με τις απαιτήσεις του τελευταίου να ανυψώνονται σε ύψιστη προτεραιότητα, ακυρώνοντας την παραμικρή σκέψη ή διάθεση «συνδιαλλαγής» μαζί του. Οι αστικοί πληθυσμοί είναι υποχρεωμένοι, με αποκλειστικό «όχημα» τον άγραφο νόμο της σιωπής και της υπακοής, να «ευθυγραμμιστούν» με τα νέα δεδομένα, θέτοντας στο περιθώριο επιθυμίες, διεκδικήσεις, προσδοκίες, σχεδιασμούς. Η στρατιωτική ανάγκη αναβαθμίζεται σε αυτονόητο προσκλητήριο για τα άτομα και το σύνολο, στη μοναδική ρεαλιστική αξία απέναντι στην οποία είναι όλοι υποχρεωμένοι να συμμορφωθούν και να την υπηρετήσουν πιστά και αδιαμαρτύρητα από όποια θέση ευθύνης κι αν βρίσκονται.

Η Ελλάδα βίωσε την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου. Μέσα στην πρώτη εβδομάδα δρομολογήθηκαν ρήξεις και ανατροπές, ερχόμενες να ολοκληρώσουν εκείνες που είχαν συντελεστεί από τον Αύγουστο του 1936, αλλά και όσες επιβλήθηκαν, για καθαρά προληπτικούς λόγους, στην προπολεμική περίοδο. Η σχέση

¹ Η τοποθέτηση ανήκει στον Clement Attlee, επικεφαλής του βρετανικού εργατικού κόμματος, όταν μίλησε στη Βουλή των Κοινοτήτων τον Μάιο του 1940 για τον νόμο της επέκτασης των έκτακτων εξουσιών, τη στιγμή που η Wehrmacht εισέβαλε αιφνιδιαστικά στις Κάτω Χώρες και στη Γαλλία, μεταφέροντας τον πόλεμο στη Δυτική Ευρώπη, βλ. Davies, *ό.π.*, σ. 576.

ανάμεσα στην κρατική εξουσία και στον πολίτη σφραγίστηκε αμετάκλητα, αφού ο ασφυκτικός έλεγχος και η εποπτεία αποτέλεσαν τον κανόνα, ενισχύοντας την προϋπάρχουσα αυστηρή επιτήρηση και καθοδήγηση. Ήταν η εβδομάδα των συσσωρευμένων και αδιαπραγμάτευτων κυβερνητικών διαταγών: «Διατάσσομεν» την υποχρεωτική παρουσία των ανδρών για την ανόρυξη ορυγμάτων, «Διατάσσομεν» τη συσκότιση και την απαγόρευση της κυκλοφορίας στους δρόμους, «Διατάσσομεν» τη λειτουργία των καταστημάτων σε συγκεκριμένες ώρες, «Διατάσσομεν» την επίταξη των καυσίμων, των τροχοφόρων μέσων, ακόμη των δίτροχων και τετράτροχων κάρων. Αυτό που γινόταν φανερό ήταν ότι στο εξής η κεντρική εξουσία θα οριοθετούσε τη δραστηριότητα των πολιτών αποκλειστικά με τρεις και μόνο ρηματικούς τύπους: «απαγορεύομεν», «διατάσσομεν», «επιτάσσομεν», τη στιγμή που όλοι συνειδητοποιούσαν ότι όσο «συστέλλονταν» τα ατομικά δικαιώματα και οι ελευθερίες τόσο περισσότερο θα «διαστέλλονταν» οι εξουσίες και τα περιθώρια παρέμβασης των κυβερνητικών αρχών.²

Το κράτος ανέλαβε τον ρόλο του «πανεπόπτη», με τις επιταγές του να μετατρέπονται στον απόλυτο «βηματοδότη» της καθημερινότητας, συρρικνώνοντας τα περιθώρια δράσης-πρωτοβουλίας σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Οι δημόσιες συζητήσεις και οι ανακοινώσεις για στρατιωτικά ζητήματα απαγορεύτηκαν ρητά, ενώ περιορισμοί ίσχυσαν στις τηλεφωνικές συνδιαλέξεις και στην αποστολή τηλεγραφημάτων.³ Τέθηκαν κανόνες για τον τρόπο και το περιεχόμενο της γραπτής επικοινωνίας με τους στρατιώτες, όπως και τη μεταφορά της αλληλογραφίας στο εσωτερικό, αφού θα διεκπεραιωνόταν από την κρατική ταχυδρομική υπηρεσία.⁴ Διαμορφώθηκε νέο πλαίσιο στο ωράριο λειτουργίας καταστημάτων, επιχειρήσεων, τραπεζών, στις μετακινήσεις οχημάτων και ανθρώπων μόνο με κατοχή-επίδειξη αστυνομικής ταυτότητας, στην κυκλοφορία τροχοφόρων και πολιτών τις βραδινές ώρες στα αστικά κέντρα, χωρίς να εξαιρούνται από το πλέγμα των διαταγών και οι αλλοδαποί.⁵

Επιπρόσθετα, απαγορεύτηκαν οι συναθροίσεις των κατοίκων στις πόλεις και στην ύπαιθρο, καθώς θα λάμβαναν χώρα ύστερα από τη χορήγηση αστυνομικής άδειας, το ίδιο σταδιακά ίσχυσε και για τις δημόσιες εορταστικές εκδηλώσεις, με τους περιορισμούς να διευρύνονται και να αυστηροποιούνται όσο προχωρούσε η ελληνοϊταλική αναμέτρηση. Στις αρχές του 1941, ύστερα από τις νίκες και την ενδυνάμωση του αισθήματος ασφάλειας στα μετόπισθεν, παρατηρήθηκε σε τοπικό επίπεδο μερική χαλάρωση στην επιβολή τους, για να

² Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου», σ. 82.

³ *Ταχυδρόμος* (Βόλος), 1 Νοεμβρίου 1940.

⁴ *Μακεδονία*, 10, 15 Νοεμβρίου 1940.

⁵ *Ακρόπολις*, 29, 31 Οκτωβρίου 1940.

επανέλθουν, όμως, οξύτεροι μετά τη γερμανική εισβολή. Η ψυχολογία προσαρμόστηκε με τη σειρά της στο κλίμα της ρήξης και των ανατροπών. Ο επικείμενος αεροπορικός κίνδυνος, σε συνδυασμό με την αγωνία για τη νικηφόρα έκβαση του πολέμου και τη φημολογία για δράση ξένων πρακτόρων και πληροφοριοδοτών, επέδρασαν καταλυτικά, αφού διαμόρφωσαν κλίμα φόβου, αμφιβολίας και διαρκούς καχυποψίας, αλλοιώνοντας και στενεύοντας απελπιστικά τα περιθώρια της ελεύθερης και ειλικρινούς επικοινωνίας.

Σε καμία περίπτωση δε θα μπορούσε να γίνει αναφορά για το φυσικό και αναφαίρετο δικαίωμα στην ελεύθερη έκφραση και στην άσκηση ελέγχου στις κυβερνητικές ενέργειες-επιλογές. Όπως ανέφερε και ο Duff Cooper, Άγγλος ανώτατος κυβερνητικός αξιωματούχος: «Ένας καλός, πρώτος κανόνας για τη συμπεριφορά στην εμπόλεμη περίοδο είναι η υπακοή στις διαταγές και η αποχή από την κριτική [...]».⁶ Στην Ελλάδα και στις υπόλοιπες χώρες, η επιβολή του στρατιωτικού νόμου ισοδυναμούσε με άσκηση απεριόριστης εξουσίας στη ζωή, στις ελευθερίες, στα δικαιώματα και στην περιουσία των πολιτών. Ο κυβερνητικός έλεγχος είχε διεισδύσει σε κάθε «χαραμάδα» του δημόσιου και ιδιωτικού βίου, αφού η στρατιωτική προσπάθεια επέβαλε τη θεμιτή, αλλά πλήρη και αδιαπραγμάτευτη υποταγή του ατόμου στο κράτος και την επικράτηση της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης ως εκείνους τους παράγοντες που θα οδηγούσαν εκ του ασφαλούς στην επιτυχημένη διεξαγωγή του πολέμου και στην τελική νίκη.

Το καθεστώς έκτακτης ανάγκης διαμόρφωσε τελικά μια νέα εκδοχή του πολίτη με μοναδικό κριτήριο τον βαθμό προσήλωσης στο εθνικό καθήκον και όχι με γνώμονα τις ατομικές ελευθερίες και τα δικαιώματα. Αυτά αποτελούσαν οριστικά παρελθόν, ασύμβατα με το νέο στρατιωτικοποιημένο περιβάλλον, «θυσία» στην υπηρεσία του εθνικού σκοπού. Ακόμη και η Βρετανία, μία από τις ελάχιστες χώρες με υγιή κοινοβουλευτική δημοκρατία στον Μεσοπόλεμο, δεν μπόρεσε να αποφύγει τον σκληρό κανόνα.

«Αμφιβάλλω, αν κάποιος δικτάτορας άσκησε ποτέ σε ολόκληρη τη χώρα του μια τόσο αποτελεσματική εξουσία όση άσκησε το βρετανικό πολεμικό συμβούλιο. Κάθε φορά που εκφράζαμε κάποια επιθυμία μας είχαμε την υποστήριξη των αντιπροσώπων του λαού και την ενθουσιώδη υπακοή όλων. Ουδέποτε όμως σε βάρος του δικαιώματος της κριτικής».⁷

⁶ Wiggan, “The Blackout and the Idea of Community in Britain and German”, σ. 43.

⁷ Τσώρτσιλ, *ό.π.*, σ. 481.

β) Μία νέα καθημερινότητα

Στις εμπόλεμες κοινωνίες η ποιότητα της διαβίωσης οριοθετείται από τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της στρατιωτικής προσπάθειας. Ο πόλεμος σαρώνει υφιστάμενες συνήθειες, πρακτικές, νοοτροπίες, συναισθήματα, επιβάλλοντας το δικαιολογημένο εξαιτίας του εθνικού διακυβεύματος, αλλά παρόλα αυτά «μουντό και γκρίζο προσωπείο» του. Σιωπή και σιγή στον δημόσιο λόγο, πειθαρχία και υπακοή στις κυβερνητικές ανακοινώσεις, λιτότητα στην κατανάλωση αγαθών και στη διασκέδαση, ματαίωση και ανατροπές σε προγραμματισμένα επαγγελματικά σχέδια και προοπτικές. Κανείς δεν μπορεί να δραπετεύσει από τα ασφυκτικά όρια των διαταγών, με τις παραμικρές αποκλίσεις, τις ετερότητες και τις διαφοροποιήσεις να διώκονται και να καταδικάζονται.

Η αστική καθημερινότητα σημαδεύτηκε, και στην ελληνική περίπτωση, από τις επιχειρησιακές εξελίξεις, οι οποίες μονοπώλησαν το περιεχόμενο της ανθρώπινης επικοινωνίας. Η αλληλογραφία από τα μετόπισθεν σημείωνε με έμφαση προς τους στρατιώτες στην πρώτη γραμμή: «Άλλο θέμα συζητήσεως δεν υπάρχει εδώ, εκτός από τα σχόλια επί των πολεμικών γεγονότων. Ημπορεί να πη κανείς ότι με αυτά αποκλειστικώς ζούμε».⁸ Αισθητός ήταν και ο φόβος για τη δράση του αεροπλάνου, αφού οι πρώτοι ιταλικοί βομβαρδισμοί είχαν ως συνέπεια οι πόλεις στη διάρκεια της νύχτας να «βυθίζονται» στο σκοτάδι. Ξαφνικά, ένα ομοιόμορφο σκούρο χρώμα κάλυψε πόρτες, παράθυρα οικιών, καταστημάτων, τον φωτισμό σε μέσα μαζικής μεταφοράς (τραμ, λεωφορεία), σε αυτοκίνητα και σε ποδήλατα, εναρμονιζόμενο πλήρως με την ανθρώπινη ψυχολογία. Η παραμικρή εστία φωτός τέθηκε πλέον υπό διωγμό, ενώ η κυκλοφορία πεζών και τροχοφόρων στους δρόμους των πόλεων κατά τις νυχτερινές ώρες απαγορεύτηκε και ποινικοποιήθηκε.

Οι πολίτες ήταν υποχρεωμένοι οποιαδήποτε χρονική στιγμή, και υπό τη συνοδεία του ανατριχιαστικού ήχου των σειρήνων, να διακόπτουν την επαγγελματική ή κοινωνική τους δραστηριότητα, αναζητώντας προστασία στα πλησιέστερα κλειστά καταφύγια ή ορύγματα. Η βαλίτσα με τα απαραίτητα αντικείμενα για την παραμονή εντός τους, ένας μικρός, κινητός αποθηκευτικός χώρος με τα ατομικά και οικογενειακά τιμαλφή, όπως και η προληπτική ενδυμασία για την αιφνιδιαστική αναχώρηση συνιστούσαν αυτόνομες ενέργειες για τις αερόπληκτες κοινωνίες.⁹ Επιπλέον, οι ανοιχτοί τάφοι (ορύγματα) «κοσμούσαν» σημεία του αστικού ιστού (οδούς, πάρκα, πλατείες, ανοιχτούς χώρους), παραμορφώνοντας βίαια την

⁸ Κοτζάμπαση, *ό.π.*, σ. 30.

⁹ Λίλιαν Μπενρουμπή-Αμπαστάδο, *Τα τετράδια της Λίνας*, Εκδόσεις Καπάνι, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 22.

αισθητική εικόνα των πόλεων, μία θλιβερή και μόνιμη υπενθύμιση για την έλευση της στρατιωτικής αναμέτρησης.

Η μεγαλύτερη ανατροπή που προκλήθηκε από την εναέρια βία αφορούσε την έξοδο του αστικού πληθυσμού, καθώς δρομολογήθηκαν αναπότρεπτοι χωρισμοί σε φιλικό, συγγενικό κυρίως, όμως, σε οικογενειακό επίπεδο, ολοκληρώνοντας εκείνους που είχαν ήδη καταγραφεί λόγω των επιστρατευτικών αναγκών. Με τη ρίψη των πρώτων βομβών, οι κάτοικοι όλων των ηλικιών αναχωρούσαν κατά εκατοντάδες και με κάθε μέσο, αναζητώντας προστασία σε κοντινούς συνοικισμούς, χωριά ή κωμοπόλεις. Για τους «νεοπρόσφυγες» του πολέμου το αναντικατάστατο αστικό περιβάλλον ταυτίστηκε με τη δυστυχία και τον θάνατο, σε αντίθεση με την περιφρονημένη ως τότε ύπαιθρο, που στη συνείδησή τους αναβαθμίστηκε ξαφνικά σε τόπο μόνιμης ασφάλειας και ειρηνικής διαβίωσης.

Η διαμονή των κατοίκων στα χωριά βαθμιαία έφερε για τους περισσότερους στην επιφάνεια δυσκολίες προσαρμογής, προκαλώντας στη συνείδησή τους έναν «ακήρυχτο πόλεμο» ανάμεσα στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο. Όσοι κατέφυγαν σε αυτή, για να διευκολύνουν την παραμονή τους, επιχείρησαν να μεταφέρουν τις συνήθειες και ένα μέρος της καθημερινότητάς τους, να τη μετατρέψουν, αν ήταν δυνατόν, σε μικρογραφία της πόλης. Μία εξέλιξη, ωστόσο, που δεν αποδείχτηκε εφικτή, αφού η ύπαιθρος «αντιστάθηκε» με τον δικό της τρόπο στην προσπάθεια αστικοποίησης, διατηρώντας τον ιδιαίτερο άγραφο κώδικα στην ψυχαγωγία, στη διατροφή, στην επικοινωνία, «αρνούμενη» να συμμορφωθεί με τις επιδιώξεις των νέων κατοίκων. Η ζωή κυλούσε ανιαρή και αδιάφορη με το αίσθημα της νοσταλγίας για την αστική ατμόσφαιρα να γίνεται ολοένα και πιο έντονο. Δεν άργησαν να εμφανιστούν και οι περιπτώσεις πολιτών που, αγνηφώντας τους κινδύνους, άρχισαν δειλά-δειλά να πραγματοποιούν τις πρώτες επισκέψεις στο αστικό κέντρο. Επιθυμούσαν έστω και για λίγο να αντικρίσουν ξανά το σπίτι, τη γειτονιά, τα εμπορικά καταστήματα, τους προηγούμενους οικείους χώρους συνάθροισης και ψυχαγωγίας. Ήταν επισκέψεις σύντομης διάρκειας, οι οποίες λειτουργούσαν ανακουφιστικά, εκτονώνοντας την ισχυρή επιθυμία επιστροφής και οριστικής διαμονής.¹⁰

Το φαινόμενο έλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις στις συννεφιασμένες και βροχερές ημέρες, όταν η ελαχιστοποίηση του κινδύνου για τις αεροπορικές επιδρομές, καθιστούσε πιο ασφαλή τη βραχύβια επάνοδο στην πόλη. Όλοι περίμεναν με αγωνία τον ερχομό του χειμώνα, με τις δύσκολες καιρικές συνθήκες να αποτελούν τον ιδανικό «σύμμαχο», ώστε το φαινόμενο να αποκτήσει μαζικότερο χαρακτήρα. Οι χειμερινοί μήνες ήταν δύσκολοι στα

¹⁰ *Η Θεσσαλία*, 12 Νοεμβρίου 1940.

χωριά, όπου οι λιγοστές ανέσεις και οι περιορισμένες δυνατότητες ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης ωθούσαν τους ανθρώπους προς τα αστικά κέντρα. Οι συνθήκες είχαν αντιστραφεί, καθώς χρειαζόταν περισσότερος ηρωισμός και τόλμη, για να παραμείνει κανείς στην ύπαιθρο παρά στην πόλη. Στον Βόλο και στην Κέρκυρα, ιδίως τις νυχτερινές ώρες,¹¹ έναν μήνα μετά την έναρξη των επιχειρήσεων άρχισε η επιστροφή στο αστικό κέντρο. Οι αρχικές κινήσεις είχαν καταγραφεί στα μέσα Νοεμβρίου, όταν περιορίστηκαν όχι μόνο οι εναέριοι βομβαρδισμοί, εξαιτίας της καλοδεχούμενης κακοκαιρίας και των συχνών περιπολιών που πραγματοποιούσαν τα αγγλικά αεροπλάνα, αλλά και οι εκνευριστικοί συναγερμοί μέσα σε κλίμα χαράς για την επάνοδο των περισσότερων κατοίκων στους ρυθμούς και στις συνήθειες της ειρηνικής περιόδου.¹²

Ένα από τα στοιχεία που επανεκτιμήθηκε στις έκτακτες συνθήκες, διάστημα έντονων διλημμάτων και αναπροσανατολισμών, ήταν η αξία της οικογενειακής ζωής στην πόλη. Οι οικιακές υποχρεώσεις, αν και από πολλούς θεωρούνταν αυτονόητες και μονότονες διαδικασίες, μετατράπηκαν σε αντικείμενο έντονης νοσταλγικής αναπόλησης. Η προετοιμασία των παιδιών για το σχολείο, η καθαριότητα του σπιτιού, η εικόνα του άνδρα να διαβάζει σκεπτικός την εφημερίδα και να συζητά με τη γυναίκα για την επικαιρότητα, ενώ προπολεμικά ισοδυναμούσαν με μία ανιαρή και αδιάφορη ρουτίνα, αναβαθμίστηκαν σε πόλο έλξης και αντικείμενο ζωντανής επιθυμίας. Η οικογένεια η οποία είχε καταφύγει στο χωριό, δυσκολευόταν να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις του λιτού αγροτικού βίου, λαχταρώντας τις ανέσεις και τη θαλπωρή του αστικού σπιτιού. Όμως και οι αγροτικές μέριμνες-εργασίες, το σημείο αναφοράς για τον κάτοικο της υπαίθρου και αποκλειστικό θέμα στις συναναστροφές του, ήταν αταίριαστες με την καθημερινή φιλοσοφία των ανθρώπων στις πόλεις.¹³

Οι δύο κόσμοι φάνταζαν μη συμβατοί με άλλες αρχές, προτεραιότητες, ανάγκες και ανέσεις. Οι αίθουσες μουσικής, κινηματογράφου, οι κοσμικές λέσχες, οι χοροεσπερίδες, οι βιβλιοθήκες, οι γνώριμοι χώροι των κοινωνικών συναναστροφών και η διατροφική ποικιλία, συνιστούσαν αναπόσπαστο τμήμα της ζωής που οι κάτοικοι των αστικών κέντρων ήταν υποχρεωμένοι να απαρνηθούν, με συνέπεια οι ημέρες να περνούν βασανιστικά αργά. Άλλωστε, λίγοι ήταν εκείνοι που κατόρθωσαν να εξασφαλίσουν άνετη κατοικία, αφού οι

¹¹ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 33.

¹² Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου», σσ. 94-95.

¹³ Στο ίδιο, σ. 95.

περισσότεροι αναγκάστηκαν να συμβιβαστούν με δυσάρεστες λύσεις περιορισμένου και άβολου χώρου, καθιστώντας δυσβάστακτη τη σύγκριση αγροτικής-αστικής ζωής.¹⁴

Η φυγή στην ύπαιθρο δημιούργησε νέα δεδομένα και για τη ζωή των ζευγαριών. Ο άντρας έμενε μόνος στο αστικό κέντρο, προσπαθώντας να διαχειριστεί τη μοναξιά, πρόκληση που αντιμετώπιζε και η γυναίκα στο χωριό. Αν και αισθανόταν περισσότερο ασφαλής χωρίς τις σειρήνες ή τις συζητήσεις για επικείμενους βομβαρδισμούς να «δηλητηριάζουν» την καθημερινότητά της, η απουσία του συζύγου αναδεικνυόταν εξίσου ενοχλητική και δυσάρεστη. Στην πόλη οι άντρες απολάμβαναν την ανέλπιστη εργένικη ζωή, σπαταλώντας τον ελεύθερο χρόνο σε ταβέρνες ή συνοικιακά οινοπωλεία. Ήταν μία ευπρόσδεκτη ανατροπή, λόγω και της παρατεταμένης φθινοπωρινής καλοκαιρίας, η οποία ταυτόχρονα συγκρατούσε τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας στο χωριό.¹⁵

Η διασπορά του αστικού πληθυσμού έφερε στην επιφάνεια και το ζήτημα των ενοικίων για τις οικίες και τα εμπορικά καταστήματα. Ο κόσμος της υπαίθρου σε αρκετές περιπτώσεις ζητούσε ποσά που κρίνονταν υπερβολικά, με τις αστυνομικές αρχές να παρεμβαίνουν για να επιτύχουν τη μείωσή τους, έχοντας ως μέτρο σύγκρισης τα προπολεμικά μεγέθη.¹⁶ Η μαρτυρία του Δημήτρη Τσιλιβίδη είναι αποκαλυπτική: «Νομίζουν μερικοί ότι μας φιλοξενούσαν. Δε μας φιλοξένησε κανένας. Οι χωριάτες θέλαν ενοίκιο [...] εμείς [...] σ' ένα παλιό σπίτι πληρώναμε 500 δραχ. περίπου [...]».¹⁷ Στα αστικά κέντρα ανέβηκαν κατακόρυφα οι τιμές για τις μονοκατοικίες και πολυκατοικίες που διέθεταν ή γειτνιάζαν με καταφύγια, χωρίς να λείπουν και οι υποβολές μηνύσεων εναντίον όσων εισέπρατταν ή αξίωναν υπερβολικά ποσά. Πολλοί δεν επιθυμούσαν να εργαστούν ή να μετακομίσουν σε περιοχές στις οποίες δεν υπήρχαν αξιόπιστοι χώροι προστασίας, τη στιγμή που όσοι διέθεταν την οικονομική δυνατότητα κατέβαλαν υψηλό τίμημα για την απόκτηση ή τη μίσθωση διαμερίσματος σε πολυκατοικίες με καταφύγιο.¹⁸

Για την ομαλοποίηση της κατάστασης και την αναθέρμανση της οικονομίας η κυβέρνηση μείωσε τον Μάρτιο τις τιμές των ενοικίων σε ποσοστό 20-25%. Η ευεργετική διάταξη είχε ισχύ από την 1^η Ιανουαρίου και μέχρι τη λήξη της εμπόλεμης κατάστασης, για συγκεκριμένες, όμως, πόλεις, που θα καθορίζονταν σε μεταγενέστερο βασιλικό διάταγμα,

¹⁴ Στο ίδιο, σσ. 95-96.

¹⁵ *Η Θεσσαλία*, 9 Νοεμβρίου 1940.

¹⁶ *Ταχυδρόμος* (Βόλος), 22 Νοεμβρίου 1940.

¹⁷ Γεώργιος Γιώτης, *Ιδιωτική συλλογή προφορικών συνεντεύξεων: Συνέντευξη Δημητρίου Τσιλιβίδη*, Βόλος, 20 Οκτωβρίου 2015.

¹⁸ Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου», σ. 97.

θα μπορούσε να φτάσει και στο διπλάσιο ποσοστό.¹⁹ Η μείωση περιλάμβανε τα γραφεία και τα καταστήματα, στα οποία η καταναλωτική ύφεση είχε περιορίσει δραστικά τον κύκλο εργασιών και τα έσοδα, εξέλιξη που τα στερούσε τη δυνατότητα να ανταπεξέλθουν ακόμα και τις βασικές, οικονομικές υποχρεώσεις.

Η παιδική καθημερινότητα επηρεάστηκε με τη σειρά της από τις εμπόλεμες συνθήκες. Το υπουργείο Παιδείας διέκοψε τη λειτουργία των δημόσιων και ιδιωτικών σχολείων στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση μέσα σε κλίμα έντονων, ανυποψίαστων, όμως, παιδικών πανηγυρισμών, για να επανέλθουν σε λειτουργία στις πρώτες ημέρες του Μαΐου. Αλλά και τα πανεπιστημιακά ιδρύματα υποχρεώθηκαν να αναπροσαρμόσουν τους όρους λειτουργίας, με τους φοιτητές να προσέρχονται τμηματικά για τις πτυχιακές εξετάσεις, ώστε να μπορούν οποιαδήποτε στιγμή να αξιολογούνται από τις στρατιωτικές αρχές.²⁰

Από τις σαρωτικές αλλαγές δεν έμεινε ανεπηρέαστη και η Εκκλησία. Η θρησκευτική καθημερινότητα έπρεπε να τροποποιηθεί και να ακολουθήσει πιστά τις υποδείξεις των αρχών, αφού διαγραφόταν ο κίνδυνος, οι ιεροί ναοί λόγω της κοσμοσυρροής να καταβάλουν υψηλό «φορτίο αίματος» στο ενδεχόμενο αεροπορικής επιδρομής. Για την αποφυγή ενός τέτοιου εφιαλτικού σεναρίου περιορίστηκε η χρονική διάρκεια των λειτουργιών, όταν και στις μεγάλες εορτές (Χριστούγεννα, Πρωτοχρονιά) πραγματοποιούνταν απλές δεήσεις και όχι δοξολογίες. Ο εορτασμός των Θεοφανείων με την παραδοσιακή κατάδυση του Τίμιου Σταυρού στις κατάμεστες παραλιακές ζώνες των πόλεων αποτέλεσε οριστικά παρελθόν, καθώς λάμβαναν χώρα σύντομες και λιτές τελετές στο εσωτερικό των εκκλησιών ή στο παραλιακό μέτωπο από μεμονωμένους ιερείς (Καβάλα,²¹ Πάτρα²²).

Η κυβέρνηση για να μεγιστοποιήσει τον συντελεστή ασφάλειας του άμαχου πληθυσμού από τον εναέριο κίνδυνο προληπτικά απαγόρευσε τον Νοέμβριο και τις νεκρικές πομπές στα μεγάλα αστικά κέντρα. Ο νεκρός, με την ελάχιστη συνοδεία τριών οχημάτων, θα μεταφερόταν απευθείας από την οικία, το νοσοκομείο ή την κλινική στην εκκλησία του κοιμητηρίου, όπου θα ψαλλόταν η εξόδιος ακολουθία, αφού η συγκέντρωση και η αργόσυρτη πορεία του κόσμου με τη συνοδεία αυτοκινήτων θα έδινε στα εχθρικά αεροπλάνα την εντύπωση στρατιωτικής φάλαγγας. Επιπρόσθετα, ο συναγερμός ή η ξαφνική εμφάνισή τους θα μπορούσαν να δημιουργήσουν κωμικοτραγικές καταστάσεις, με το πλήθος έντρομο να εγκαταλείπει τον νεκρό αναζητώντας προστασία, γεγονός που θα

¹⁹ ΦΕΚ, Α.Ν. 2855, «Περί ρυθμίσεως μισθώσεων καταστημάτων και γραφείων», φύλλο 80, Αθήνα, 19 Μαρτίου 1941.

²⁰ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σσ. 20-21 και *Ακρόπολις*, 30 Απριλίου 1941.

²¹ *Ταχυδρόμος* (Καβάλα), 7 Ιανουαρίου 1941.

²² *Τηλέγραφος*, 6 Ιανουαρίου 1941.

ισοδυναμούσε με έλλειψη σεβασμού προς τη μνήμη του και υποβάθμιση του θρησκευτικού χαρακτήρα της τελετής.²³

Ένα ζήτημα το οποίο στην πορεία του πολέμου απασχόλησε τις διοικούσες επιτροπές ήταν και η αστική ασφάλεια-υγιεινή, καθώς οι κεντρικοί και συνοικιακοί δρόμοι παρουσίαζαν μία δυσάρεστη εικόνα εξαιτίας των καταστροφών από τους βομβαρδισμούς και των απορριμμάτων που είχαν συσσωρευτεί. Οι επιτάξεις του προσωπικού, των οχημάτων καθαριότητας και των ικανών κτηνών προκάλεσαν δυσλειτουργίες στην αποκομιδή τους, με την αντιαισθητική και επικίνδυνη για τη δημόσια υγιεινή κατάσταση να συνιστά μόνιμη πραγματικότητα. Ο δήμος Ιωαννίνων που αντιμετώπιζε οξύ πρόβλημα λόγω του υπερδιπλασιασμού του πληθυσμού (η πόλη μεταξύ άλλων αποτελούσε έδρα πολλών στρατιωτικών σχηματισμών), ενίσχυσε οικονομικά την υπηρεσία καθαριότητας, δίνοντας την έγκρισή του, ώστε να πραγματοποιηθούν άμεσα έργα δημόσιας υγιεινής και μάλιστα άνευ δημοπρασίας, για όσο χρονικό διάστημα ίσχυε η έκτακτη κατάσταση.²⁴

Στην Αθήνα, αξιοποιήθηκαν όσα ηλικιωμένα άλογα δεν είχαν επιστρατευτεί, όπως και τα κάθε είδους κάρρα ή εναπομείναντα τροχοφόρα μέσα, αναλαμβάνοντας τον ρόλο των περιφερόμενων δημοτικών απορριμματοφόρων από γειτονιά σε γειτονιά,²⁵ ενώ στα Τρίκαλα η δημοτική αρχή πρότεινε στους πολίτες την καύση των σκουπιδιών στις αυλές των οικιών.²⁶ Ο δήμος Θεσσαλονίκης, που κατέβαλε σεβαστά ποσά για τη συντήρηση-επισκευή των οδοστρωμάτων,²⁷ σε όλη την εμπόλεμη περίοδο στήριξε οικονομικά την υπηρεσία καθαριότητας σε έμψυχα-άψυχα μέσα,²⁸ με το επιτακτικό πρόβλημα του καθαρισμού να εξακολουθεί τον απασχολεί μία εβδομάδα μετά την είσοδο των Γερμανών, όταν και αποφάσισε να την ενισχύσει με έκτακτο προσωπικό (καρροδηγοί, οδοκαθαριστές).²⁹

Οι ρυθμοί διαβίωσης των κατοίκων στις πόλεις επηρεάστηκαν περαιτέρω από τους αυστηρούς περιορισμούς στην κατανάλωση βενζίνης και στην ηλεκτρική ενέργεια, συνεχίζοντας εκείνους που είχαν επιβληθεί στην προπολεμική περίοδο. Μετά την 28^η Οκτωβρίου υπαγορεύονταν όχι μόνο για λόγους οικονομίας, αλλά, ειδικά οι ενεργειακοί, και για αεραμυντικούς σκοπούς, αφού με την έναρξη των εναέριων επιδρομών η αστική συσκότιση έπρεπε να ήταν απόλυτη. Τα επαγγελματικά και εμπορικά καταστήματα, τα πιστωτικά ιδρύματα, τα ιδιωτικά γραφεία, οι χώροι εστίασης, θα εφάρμοζαν συνεχές ωράριο

²³ *Ακρόπολις*, 26 Νοεμβρίου 1940 και *Ταχυδρόμος* (Καβάλα) 21 Φεβρουαρίου 1941.

²⁴ ΙΑΔΙ, Πράξη 35 της 28^{ης} Μαρτίου 1941.

²⁵ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 47.

²⁶ *Θάρρος*, 6 Νοεμβρίου 1940.

²⁷ ΚΙΘ, 1941, φάκ. 14, 5^{ος} υποφ.: Δήμος Θεσσαλονίκης, προς την Γενικήν Διοίκησιν Μακεδονίας, Αριθ. 60127, Θεσσαλονίκη, 20 Δεκεμβρίου 1940.

²⁸ ΙΑΔΘ, Απόφαση 1028 της 12^{ης} Δεκεμβρίου 1940.

²⁹ Στο ίδιο, Απόφαση 201 της 14^{ης} Απριλίου 1941.

λειτουργίας, το οποίο σε ορισμένες περιπτώσεις είχε διάρκεια από τις πρώτες πρωινές μέχρι και τις μεταμεσημβρινές ώρες. Ήταν τόσο μεγάλη η ανάγκη για εξοικονόμηση ενέργειας, ώστε το προσωπικό στα καταστήματα εστίασης θα μπορούσε να προσέρχεται μισή ώρα νωρίτερα, υπό την προϋπόθεση ότι δε θα γινόταν χρήση του ηλεκτρικού ρεύματος μέχρι την επίσημη ώρα λειτουργίας του.³⁰

Όμως και οι μετακινήσεις των πολιτών δέχτηκαν ισχυρές πιέσεις από τις εμπόλεμες απαιτήσεις. Η επίταξη των τροχοφόρων μέσων, όπως και κάθε μέσου μεταφοράς, αρχικά οδήγησε σε ολική απαγόρευση των δρομολογίων, μία κατάσταση που ομαλοποιήθηκε λίγο αργότερα, συνδέοντας έτσι τις πόλεις μεταξύ τους, αλλά και με την αγροτική ύπαιθρο. Ο αριθμός των δρομολογίων περιορίστηκε, ενώ μεγιστοποιήθηκε και ο χρόνος των μετακινήσεων, αυξάνοντας τις δυσκολίες και την ταλαιπωρία για το επιβατικό κοινό. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι η σιδηροδρομική διαδρομή Βόλου-Αθήνας, η οποία υπό φυσιολογικές συνθήκες είχε διάρκεια έξι ώρες, τώρα άγγιζε τις εικοσιτέσσερις, καθώς ο φόβος των εχθρικών αεροπλάνων υποχρέωνε τους υπαλλήλους να σταματούν τον συρμό με την παραμικρή υποψία εναέριου βόμβου. Οι διακοπές ήταν αναπόφευκτα πολύωρες, με μοναδικό κριτή της έναρξης ή της λήξης τους οδηγούς, τη στιγμή που ο αεροπορικός κίνδυνος καθιστούσε αυτονόητη την πραγματοποίηση των ταξιδιών μόνο τις νυχτερινές ώρες.³¹

γ) Η εμπόλεμη διασκέδαση

...δρόμους που τώρα έγιναν αγνώριστοι,
κέντρα γεμάτα κίνησι που τέλεψαν,
και θέατρα και καφενεία που ήσαν μια φορά.³²

Από το πλαίσιο των περιορισμών, ανατροπών και απαγορεύσεων δεν αποτέλεσε εξαίρεση και η αστική διασκέδαση, προσαρμοζόμενη γρήγορα στο πνεύμα της λιτότητας και εγκράτειας. Άλλωστε, φάνταζε εντελώς ανάρμοστο στην κρίσιμη περίοδο κατά την οποία ο στρατός αγωνιζόταν στα αλβανικά βουνά, οι πολίτες στα μετόπισθεν να επιδίδονται επιπόλαια σε ενέργειες ασύμβατες με τη σοβαρότητα και τις ηθικές απαιτήσεις των στιγμών. Ως «στρατιώτες» έπρεπε να μείνουν και αυτοί πειθαρχημένοι με τον μέγιστο βαθμό

³⁰ *Ακρόπολις*, 29 Οκτωβρίου 1940 και Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 16.

³¹ Μουράτογλου, *ό.π.*, σ. 47.

³² Κωνσταντίνος Π. Καβάφης, «Απ' τες εννιά», Σόνια Ιλίνσκαγια, *Κ. Π. Καβάφης, Άπαντα τα Ποιήματα*, Εκδόσεις Νάρκισσος, Αθήνα 2003, σ. 114.

προσήλωσης, αποφεύγοντας οτιδήποτε θα μπορούσε να τους αποσπάσει την προσοχή και την αυτοσυγκέντρωση από τον κοινό αγώνα.

Προς αυτή την κατεύθυνση απαγορεύτηκαν οι δημόσιοι χοροί, και τα χορευτικά τέια, χωρίς να προβλέπεται καμία εξαίρεση ακόμα και για όσα είχαν καθαρά φιλανθρωπικό χαρακτήρα. Στο διάστημα της Αποκρίας δεν επιτράπηκαν οι χοροί, οι μεταμφιέσεις και οι εκδηλώσεις ξεφαντώματος, απαγόρευση που δεν ενόχλησε ιδιαίτερα τους κατοίκους των πόλεων, αφού στη συνείδησή τους τον ρόλο του καρνάβαλου είχαν επωμιστεί ο Mussolini με την ιταλική στρατιωτική ηγεσία. Όπως ανέφερε και η διαταγή του υφυπουργείου Δημόσιας Ασφάλειας, η πραγματοποίηση τέτοιων εκδηλώσεων θα συνιστούσε «ψυχική εκτροπή», τη στιγμή που «η [...] αποχή από χορούς και διασκεδάσεις δεν θεωρείται ως διάθεσις λύπης αλλ' ως εκδήλωσις ηθικής υγείας».³³

Στα επαρχιακά αστικά κέντρα η ψυχαγωγία περιορίστηκε σε καφενεία, ζαχαροπλαστέια, σε οικιακές συγκεντρώσεις, αν και οι τελευταίες, διατηρώντας τον αμφιλεγόμενο χαρακτήρα τους, συρρικνώθηκαν αριθμητικά, βρισκόμενες υπό στενή κοινωνική επιτήρηση και κριτική. Οι χοροεσπερίδες και οι θεατρικές παραστάσεις σχεδόν εξέλειψαν, καθώς διασώθηκαν μόνο εκείνες της ΕΟΝ με θεματολογία προσαρμοσμένη στις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Οι εναπομείναντες κινηματογράφοι, παρά τις οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετώπιζαν, συνέχιζαν τη λειτουργία τους, έχοντας μειωμένη κίνηση, με τον επικρεμάμενο φόβο των βομβαρδισμών να προκαλεί αναπόφευκτες αλλαγές. Το ωράριο είχε μετατοπιστεί από τις βραδινές στις μεσημβρινές-απογευματινές ώρες, αφού σε συνθήκες συσκότισης η ήχηση του συναγερμού για επικείμενη επιδρομή θα διευκόλυνε την πρόκληση σύγχυσης και πανικού, ενώ οι αστυνομικές αρχές με γνώμονα την αεραμυντική προστασία μεριμνούσαν για την εκκένωσή τους μετά τη λήξη του έργου. Ο ίδιος κανόνας επέβαλε και την αποφυγή του επικίνδυνου ενδεχομένου να παραμένουν οι θεατές συγκεντρωμένοι-συνωστισμένοι στον εξωτερικό χώρο από τις αίθουσες προβολών για παρατεταμένο διάστημα.³⁴

Οι δρόμοι των πόλεων ερήμωσαν λόγω των απαγορευτικών διατάξεων για την απουσία του φωτός στις βραδινές ώρες, κατάσταση που παρέμενε αναλλοίωτη και στο υπόλοιπο της ημέρας. Στη Θεσσαλονίκη, οι αρχές επέβαλαν περιορισμούς και στους απλούς καθημερινούς περιπάτους οι οποίοι σε περίοδο καλοκαιρίας πραγματοποιούνταν στις

³³ *Ακρόπολις*, 20 Δεκεμβρίου 1940, 15 Φεβρουαρίου 1941.

³⁴ *Μακεδονία*, 29 Δεκεμβρίου 1940. Στον Βόλο, αν και η 28^η Οκτωβρίου βρήκε την πόλη με τρεις κινηματογραφικές αίθουσες, στα μέσα Ιανουαρίου μόνον η μία συνέχιζε τη λειτουργία της, με τον αριθμό των εισιτηρίων να φτάνει στο 1/5 της προπολεμικής περιόδου, βλ. Γιώτης, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου», σ. 99.

πλατείες και κυρίως στη λεωφόρο Νίκης. Η ανθρώπινη κοσμοσυρροή θα μπορούσε να θεωρηθεί από τους πιλότους των αεροπλάνων ως στρατιωτική πομπή, αποτελώντας ιδανικό στόχο ή να προκαλέσει ατυχήματα την ώρα του συναγερμού. Ο κίνδυνος νεκρών μεταξύ των άμαχων επέβαλε την οριστική απαγόρευση της κυκλοφορίας στα πολυσύχναστα σημεία (κεντρικοί δρόμοι, πάρκα, πλατείες), στερώντας από τους κατοίκους τη δυνατότητα πραγματοποίησης του περιπάτου και τις Κυριακές. Ο εναέριος πόλεμος δεν έκανε απολύτως καμία διάκριση, αφού μια απλή και φαινομενικά αθώα δραστηριότητα «στοχοποιήθηκε» και τελικά απαγορεύτηκε υπό τις απαιτήσεις των έκτακτων συνθηκών.³⁵

Λαμπρή εξαίρεση στην αστική διασκέδαση συνιστά η Αθήνα. Η πρωτεύουσα αξιοποίησε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την αεροπορική της «ασυλία» ως ανοχύρωτη πόλη, αφού στο διάστημα της εξάμηνης σύρραξης παρείχε στους κατοίκους και σε όσους είχαν καταφύγει σε αυτήν πολεμικές επιθεωρήσεις, κινηματογραφικά έργα, μουσικές και εικαστικές εκδηλώσεις. Με αυτό τον τρόπο, η ποικιλία στην ψυχαγωγία μετατράπηκε για το πιο πυκνοκατοικημένο σημείο της επικράτειας σε «απόδραση» από τη γκρίζα, μονότονη και γεμάτη περιορισμούς καθημερινότητα, ενδυναμώνοντας την ψυχολογία και την ελπίδα για αίσια έκβαση της ένοπλης αναμέτρησης.

Παρά το γεγονός ότι ο πόλεμος ελαχιστοποίησε τις ευκαιρίες διασκέδασης, ήταν εκείνος που δημιούργησε νέες, προσφέροντας μοναδικές δυνατότητες πατριωτικής συναισθηματικής εκτόνωσης, με αφετηρία τις στρατιωτικές επιτυχίες. Για λίγες ώρες τα αστικά κέντρα βίωναν κλίμα εθνικής έξαρσης και υπερηφάνειας, μία ξέφρενη πανηγυρική ατμόσφαιρα, όπως οριοθετούνταν από την προσωρινή διακοπή κάθε επαγγελματικής ή κοινωνικής δραστηριότητας, τις ενθουσιώδεις διαδηλώσεις και τις ζητωκραυγές στις κεντρικές αρτηρίες των πόλεων, τις δοξολογίες στους ιερούς ναούς, τις κωδωνοκρουσίες, τις παρελάσεις της ΕΟΝ. Στην Αθήνα, με αφορμή τις ευχάριστες ειδήσεις για την Κορυτσά, στο επίκεντρο των εορταστικών πανηγυρισμών, των οποίων η ένταση και ο παλμός μπορούσε να συγκριθεί μόνο με τις ένδοξες στιγμές των Βαλκανικών Πολέμων, βρέθηκε και η τότε πολιτική και στρατιωτική ηγεσία που διατηρούσε τη βάση της στο ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία». «Στη 1.15' η πόλη βρίσκεται στο πόδι. Διαδηλώσεις στους δρόμους. Σημαίες στα μπαλκόνια. Καμπάνες χτυπάνε χαρμόσυνα, αγκαλιές, φιλιά [...] Όλες οι συνοικίες μαζεύονται στο κέντρο. Τέτοιο πανηγυρισμό έχει να ζήσει η Αθήνα από το 1912».³⁶

Στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο ήταν τόσο φορτισμένο το κλίμα των αυθόρμητων εκδηλώσεων, ώστε δεν έλειπαν και τα απρόοπτα. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στην

³⁵ *Μακεδονία*, 10 Ιανουαρίου 1941.

³⁶ *Καιροφύλας, Η Αθήνα του '40*, σ. 39.

Πάτρα εξαιτίας των πανηγυρικών πυροβολισμών προκλήθηκαν σοβαρές ζημιές στο τηλεφωνικό και τηλεγραφικό δίκτυο. Η στρατιωτική διοίκηση αρχικά προχώρησε σε συστάσεις για την αποφυγή τέτοιων «αντεθνικών ενεργειών» που ισοδυναμούσαν με «έγκλημα κατά της χώρας». Όμως, τρεις ημέρες αργότερα αναγκάστηκε να τις απαγορεύσει οριστικά, επικαλούμενη την ισχύουσα κατάσταση πολιορκίας, με μοναδική δυνατότητα πραγματοποίησης την παραχώρηση άδειας από την ίδια.³⁷ Στην Αργαλαστή Πηλίου, η αστυνομία προχώρησε σε συλλήψεις κατοίκων και την παραπομπή τους στις τοπικές δικαστικές αρχές, καθώς παρασυρμένοι από τον ακράτητο ενθουσιασμό που πυροδότησε η είσοδος του στρατού στο Αργυρόκαστρο διασκεδάζαν σε οιομαγειρείο μέχρι τις πρωινές ώρες, αγνοώντας τους αυστηρούς περιορισμούς.³⁸

Υπήρξαν ωστόσο και περιπτώσεις αστικών κέντρων, όπως η Θεσσαλονίκη, που δε συμμετείχαν στο ενθουσιώδες κλίμα των πανηγυρισμών. Η γειννίαση με το μέτωπο, οι συσσωρευμένες υλικές καταστροφές στο πολεοδομικό συγκρότημα και οι ανθρώπινες απώλειες από τις αλλεπάλληλες εναέριες επιδρομές βάρυναν στη συλλογική ψυχολογία. Τα παραπάνω στοιχεία, σε συνδυασμό με την αποπνικτική καθημερινότητα, όπως είχε διαμορφωθεί από τον ανατριχιαστικό ήχο των σειρήνων, τον εφιαλτικό εναέριο βόμβο και τα ασφυκτικά γεμάτα νοσοκομεία, συνθέταν ένα περιβάλλον αντικρουόμενων συναισθημάτων και ψυχικής κόπωσης, ακυρώνοντας κάθε διάθεση για ειλικρινή συμμετοχή στην εορταστική ατμόσφαιρα.³⁹

Ο ελεύθερος χρόνος και η διασκέδαση των μικρών παιδιών περιστράφηκαν αναγκαστικά γύρω από τη στρατιωτική αναμέτρηση. Στα οικόπεδα και στις πλατείες της πρωτεύουσας ακουγόταν συνεχώς η ιαχή «Αέρα», όταν όλα με τη συνοδεία ξύλινων όπλων και σπαθιών επιθυμούσαν να αναλάβουν τον ρόλο του «νικητή», δηλαδή του Έλληνα στρατιώτη, του τσολιά με την παραδοσιακή φουστανέλα και το γραφικό τσαρούχι, απαξιώνοντας πλήρως τη θέση του Ιταλού.⁴⁰ Ανάλογη εικόνα αποτυπώνεται και στις αναφορές της ΕΟΝ, κάνοντας λόγο για παιδιά, μεταμφιεσμένα σε στρατιώτες με χάρτινες περικεφαλαίες και σπαθιά, τα οποία επιδίδονταν σε πολεμικές ασκήσεις.⁴¹

Ξεχωριστή στιγμή στο εξάμηνο διάστημα της ελληνοϊταλικής σύρραξης αποτέλεσαν και τα πρώτα πολεμικά Χριστούγεννα. Αν και οι νίκες τροποποίησαν ριζικά το κλίμα και

³⁷ *Τηλέγραφος*, 10 Δεκεμβρίου 1940.

³⁸ ΓΑΚ Ν. Μαγνησίας, Αρχείο Πταιματοδικείου Αργαλαστής, φάκ. 296, Αποφάσεις Πταιματοδικείου Αργαλαστής 201-370 έτους 1940, Πράξη 7 της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1940.

³⁹ Ζάννα, *ό.π.*, σσ. 59-60.

⁴⁰ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 91.

⁴¹ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: Περιφερειακή Διοίκηση Θηλέων Πρωτευούσης, Αθήνα, 8 Νοεμβρίου 1940.

την ανθρώπινη ψυχολογία, η ανησυχία και ο αδιόρατος φόβος δεν είχαν εκλείψει. Οι αρχές για να διευκολύνουν την καταναλωτική διαδικασία και να τονώσουν την εορταστική ατμόσφαιρα προχώρησαν σε χαλάρωση των περιοριστικών μέτρων, τα οποία περιλάμβαναν τη διεύρυνση του ωραρίου λειτουργίας των καταστημάτων, αμβλύνοντας παράλληλα τους υφιστάμενους περιορισμούς στην κυκλοφορία των πολιτών και των μέσων μαζικής μεταφοράς (τραμ). Στις μεγάλες πόλεις η εμπορική κίνηση κρίθηκε ικανοποιητική, παρά τις αυξημένες τιμές στην αγορά, αν και ήταν μειωμένη σε σύγκριση με την προπολεμική περίοδο. Πολλές οικογένειες δεν παρέλειψαν να στείλουν στο μέτωπο και γλυκά, ως έναν ιδιαίτερο τρόπο επικοινωνίας με τους δικούς τους ανθρώπους.⁴² Οι ανατροπές ήταν αισθητές και στο επίπεδο των εορταστικών ευχών, με το παραδοσιακό «Χρόνια Πολλά» να αντικαθίσταται από το «Καλή Νίκη».⁴³

Ακόμα και τα δώρα, ιδίως τα παιδικά, εναρμονίστηκαν με το στρατιωτικό πνεύμα, αφού είχαν περισσότερο χρήσιμο-πρακτικό χαρακτήρα και ήταν λιγότερα από περασμένες χρονιές. Εξαιτίας της μειωμένης αγοραστικής δύναμης, οι έμποροι δεν προμηθεύτηκαν μεγάλο αριθμό παιχνιδιών, οι εισαγωγές από το εξωτερικό ήταν περιορισμένες, ενώ ελάχιστα ήταν και όσα κατασκευάστηκαν στην Αθήνα. Οι καταναλωτές απορρόφησαν τα αποθέματα του περασμένου έτους και κυρίως εκείνα που είχαν σχέση με τον πόλεμο, όπως ήταν μολυβένια στρατιωτάκια, άρματα μάχης, εξοπλισμένες μοτοσυκλέτες, με τα αεροπλάνα να συγκεντρώνουν τις περισσότερες προτιμήσεις.⁴⁴ Η αγορά της πρωτεύουσας προσαρμόστηκε με τη σειρά της στη νέα πραγματικότητα. Οι μικροπωλητές στην οδό Αιόλου διέθεταν δώρα σχετικά με τον ένοπλο αγώνα, τη στιγμή που αυξημένη ζήτηση παρουσίαζε το τσαρούχι, το σύμβολο της ελληνικής λεβεντιάς, το οποίο προβαλλόταν από τους πλανόδιους ως το φόβητρο του Mussolini, για να παρακινήσουν τους καταναλωτές να το προτιμήσουν στις αγορές τους.⁴⁵

Η εμπόλεμη καθημερινότητα σηματοδεύτηκε από την επιβολή του δελτίου. «Δελτίο» στον δημόσιο λόγο και στη συμπεριφορά, στη διασκέδαση, στην προσφορά δώρων, στην ιδιωτική κατανάλωση, στους αυθόρμητους πανηγυρισμούς για τις στρατιωτικές επιτυχίες. Με άλλα λόγια, ήταν η αίσθηση του μέτρου και της εγκράτειας που έπρεπε να τη διακρίνει, διατηρώντας τις αστικές κοινωνίες προσηλωμένες στις απαιτήσεις των εθνικών επιταγών. Δεν απουσίαζε, όμως, από τις δυνατότητες επέκτασης για την κυβερνητική εξουσία και την

⁴² Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 60.

⁴³ *Τηλέγραφος*, 25 Δεκεμβρίου 1940.

⁴⁴ *Ταχυδρόμος* (Βόλος), 1 Ιανουαρίου 1941.

⁴⁵ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 54.

ποινική δικαιοδοσία των στρατιωτικών δικαστηρίων, καθώς η παραμικρή παραβίαση των υφιστάμενων, θεμιτών περιορισμών συνοδευόταν από την επιβολή πολύ αυστηρών ποινών.

δ) Οι οικονομικές «αναταράξεις»

Αποτελεί κοινό τόπο η διαπίστωση ότι η διεξαγωγή μιας ένοπλης αναμέτρησης ασκεί αφόρητες πιέσεις στην οικονομία μιας χώρας. Η ακύρωση των εμπορικών συναλλαγών, η υποχώρηση της παραγωγής στον πρωτογενή τομέα, ο κλονισμός της βιομηχανικής απόδοσης, η καταναλωτική ύφεση, η επιστράτευση του έμπειρου εργατικού και αγροτικού δυναμικού, διαμορφώνουν ένα δυσχερές και γεμάτο προκλήσεις περιβάλλον μέσα στο οποίο είναι υποχρεωμένη να λειτουργήσει η οικονομική ζωή. Η τελευταία επιβαρύνεται περισσότερο, από τη στιγμή που η διασφάλιση των απαραίτητων πόρων για την απρόσκοπτη συνέχιση του ένοπλου αγώνα αναγορεύεται ως μέγιστη προτεραιότητα, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τις ανάγκες του άμαχου πληθυσμού, ο οποίος, παρά τις δυσμενείς συνθήκες, οφείλει να στηρίζει με όλες του τις δυνάμεις την οικονομική δραστηριότητα. Ενδεικτική ως προς αυτό ήταν και η δήλωση του υπουργού Δικαιοσύνης Άγι Ταμπακόπουλου: «Όπως ο μαχόμενος στρατός αγωνίζεται σκληρώς δια την διατήρησιν της εθνικής μας ζωής, ούτω και ο εις το εσωτερικόν κόσμος έχει υποχρέωσιν να εργάζεται χάριν της οικονομικής ζωής της χώρας και να συντελέση εις την κανονικήν λειτουργίαν της Εθνικής Οικονομίας εις όφελος του συνόλου και ενός εκάστου».⁴⁶

Η διατήρηση του προπολεμικού βιοτικού επιπέδου συνιστά όμως ανέφικτη προοπτική, καθώς η κεντρική εξουσία είναι υποχρεωμένη να διασφαλίσει εκείνο μόνο το ποσοστό που θα επιτρέψει στους κατοίκους των πόλεων και της υπαίθρου να συμμετέχουν στην εργασία και στην παραγωγή, χωρίς να υπονομευτούν οι στρατιωτικές ανάγκες. Ο εγχώριος οικονομικός οργανισμός είναι καταδικασμένος να συνεχίσει απερίσπαστος τη λειτουργία του, σταθερά προσανατολισμένος στον εθνική προσπάθεια, ανεξάρτητα από τις δυσκολίες που οφείλει να υπερνικήσει. Τα αγαθά, οι εγκαταστάσεις-υποδομές, τα μέσα συγκοινωνίας, η αγροτική και βιομηχανική απόδοση, επικεντρώνονται σε αυτή, σηματοδοτώντας την απότομη μετάβαση της οικονομίας από την ειρηνική μορφή σ' εκείνη του πολέμου.

Τις ίδιες ακριβώς προκλήσεις έπρεπε να αντιμετωπίσει και η Ελλάδα το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου. Η μικρή βαλκανική χώρα ήταν υποχρεωμένη να διαχειριστεί με τέτοιο τρόπο τους υπάρχοντες οικονομικούς πόρους, ώστε να στηρίξει τη στρατιωτική αναμέτρηση,

⁴⁶ Κήρυξ, 22 Μαρτίου 1941.

αντιμετωπίζοντας ταυτόχρονα και τις προκλήσεις στα μετόπισθεν. Οι τελευταίες περιλάμβαναν την διαχείριση των περιορισμένων κρατικών εσόδων, την ομαλή νομισματική κυκλοφορία,⁴⁷ την απρόσκοπτη λειτουργία των πιστωτικών ιδρυμάτων, τη διατήρηση των καταθετικών κεφαλαίων, την αντιμετώπιση της αυξημένης ανεργίας, την επιδεινούμενη φορολογική πολιτική και τις αξιοπρεπείς εργασιακές συνθήκες, με πιστή τήρηση των υφιστάμενων νομοθετικών μέτρων από την πλευρά της εργοδοσίας. Οι αριθμοί είναι αποκαλυπτικοί για το μέγεθος της πίεσης που ο πόλεμος άσκησε στην εγχώρια οικονομική δραστηριότητα. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας, ο γενικός τιμάρημος για τους μήνες Νοέμβριο και Δεκέμβριο σε σχέση με τους αντίστοιχους μήνες του 1939 ήταν αυξημένος κατά 17.2% και 19.3%, όταν στην Αθήνα η επιβάρυνση για το ίδιο διάστημα ήταν 18.2% και 19.7%.⁴⁸

Η απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου σηματοδότησε τις πρώτες κυβερνητικές παρεμβάσεις. Αν και οι τράπεζες δε διέκοψαν ούτε για μια ημέρα τη λειτουργία τους, επιβλήθηκαν όρια στις αναλήψεις, αφού επιτρεπόταν η μηνιαία ανάληψη μετρητών μόνο για το 5% του συνόλου των καταθέσεων και για ποσά μέχρι 10.000 δρχ.⁴⁹ Η εφαρμογή των κεφαλαιακών περιορισμών αποτελούσε προληπτική κίνηση για ψυχολογικούς λόγους, στην κυβερνητική επιδίωξη να αποφύγει το δυσάρεστο και αποκαρδιωτικό φαινόμενο της μαζικής ανάληψης, εξέλιξη που θα προκαλούσε δυσχέρειες στην οικονομική ζωή, διευκολύνοντας παράλληλα την εξάπλωση πανικού στους αστικούς πληθυσμούς. Ήταν ένα νομοθετικό μέτρο, η διάρκεια του οποίου αποδείχτηκε εξαρτημένη από την πορεία της αναμέτρησης, καθώς ανακλήθηκε τρεις μήνες αργότερα, όταν οι επιτυχίες στα αλβανικά βουνά ενίσχυσαν στο εσωτερικό το αίσθημα της ασφάλειας και σταθερότητας.⁵⁰

Όπως σημείωνε και η ΕΟΝ για την αναστολή: «[...] Εξέλιπον εκείνοι οι ψυχολογικοί λόγοι, πράγμα το οποίον αποτελεί μίαν ακόμη θετικήν απόδειξιν του ότι η πεποίθησις επί την νίκην έχει επικρατήσει τελείως εις την Ελλάδα. [...] Το καλύτερον βαρόμετρον δια την γενικήν κατάστασιν μιας χώρας αποτελούν τα στοιχεία του οικονομικού της βίου».⁵¹ Τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, η άρση των περιορισμών σηματοδοτούσε αναμφίβολα μία

⁴⁷ Σύμφωνα με τον Κυριάκο Βαρβαρέσο, διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, από την 28^η Οκτωβρίου και ως τη λήξη του έτους η κυκλοφορία παρουσίασε αύξηση σε σχέση με την αντίστοιχη προπολεμική σε ποσοστό 33.3%, ενώ το σύνολο των τακτικών και έκτακτων εσόδων κατέγραψε μείωση που έφτασε το 1.650.000.000 δρχ., βλ. *Ακρόπολις*, 7 Φεβρουαρίου, 28 Μαρτίου 1941.

⁴⁸ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 42: «Διακύμανσις των τιμών κατά τον μήνα Δεκέμβριον 1940 εν σχέσει προς τας τιμάς του προηγουμένου μηνός Νοεμβρίου» και «Διακύμανσις των τιμών εν Αθήναις κατά τον μήνα Δεκέμβριον 1940 εν σχέσει προς τας τιμάς του προηγουμένου μηνός Νοεμβρίου».

⁴⁹ ΦΕΚ, Α.Ν. 2608, «Περί περιορισμών εις τας αποδόσεις των καταθέσεων παρά Τραπεζίας κλπ.», φύλλο 339, Αθήνα, 28 Οκτωβρίου 1940.

⁵⁰ *Ακρόπολις*, 28 Ιανουαρίου 1941.

⁵¹ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 22: Κεντρική Διοίκησης, «Δελτίον υπ. αρ. 78 της 28^{ης} Ιανουαρίου 1941».

ισχυρή ένδειξη για την αναστροφή του ψυχολογικού κλίματος στην κοινωνία και στην οικονομία, αν και δε θα είχε μόνιμο χαρακτήρα, με τη γερμανική εισβολή να καθιστά για την κυβέρνηση μονόδρομο την επαναφορά της.⁵² Ούτε όμως το Χρηματιστήριο Αθηνών έμεινε ανεπηρέαστο από την έκτακτη κατάσταση. Οι συναλλαγές, που στην εμπόλεμη περίοδο φάνταζαν πολυτέλεια, σε συνδυασμό με την αναμενόμενη επενδυτική αδιαφορία, ανάγκασαν τη διοίκηση να προχωρήσει στην αναστολή τους μέχρι τις 19 Δεκεμβρίου, όταν και ξεκίνησε κανονικά τη λειτουργία του.⁵³

Μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις ήταν η έκρηξη της ανεργίας, καθώς αναμενόταν σημαντική διεύρυνση του προπολεμικού ποσοστού. Με την έναρξη της ελληνοϊταλικής αναμέτρησης, το υφυπουργείο Εργασίας, επιχειρώντας να αποτρέψει ανεξέλεγκτο κύμα εργασιακών απωλειών είτε για ψυχολογικούς είτε για κερδοσκοπικούς λόγους από την πλευρά της εργοδοσίας, απαγόρευσε τις απολύσεις, χωρίς να έχει προηγουμένως ενημερωθεί. Για την κάλυψη των κενών που είχαν δημιουργηθεί, οι ενδιαφερόμενοι, ιδίως οι άνεργοι και οι συνταξιούχοι, θα έπρεπε να απευθύνονται στις επιθεωρήσεις εργασίας ή στα οικεία εργατοϋπαλληλικά κέντρα. Ταυτόχρονα, επέτρεψε την αυξομείωση των ωρών εργασίας στον δευτερογενή τομέα, ώστε να ανταποκριθεί στις αυξημένες απαιτήσεις της παραγωγής και να διαχειριστεί την κάλυψη των διευρυσμένων κενών στο προσωπικό που είχαν προκύψει από τις επιστρατευτικές ανάγκες. Η «Εργατική Οργάνωσις Μετακινήσεως και Προστασίας Ανέργων» έθεσε τη διοίκηση και το προσωπικό της στη διάθεση της Εθνικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας, των τοπικών εργατοϋπαλληλικών κέντρων και της υπηρεσίας ανεργίας του υφυπουργείου Εργασίας για την ταχύτατη μετακίνηση-απορρόφηση των εργαζομένων ή των ανέργων μισθωτών σε διάφορους τόπους εργασίας.⁵⁴

Για την οικονομική ανακούφιση των ανέργων-άπορων το κράτος και οι δήμοι προχώρησαν σε χορήγηση επιδομάτων, η οποία εντεινόταν στις μεγάλες θρησκευτικές εορτές (Χριστούγεννα, Πάσχα).⁵⁵ Για ορισμένους κλάδους τα κρατικά επιδόματα απέμειναν το μοναδικό εισόδημα, όπως εκείνα που εισέπραττε ο κόσμος της καπνεργασίας από το «Ταμείο Ασφαλίσεως και Προστασίας των καπνεργατών» (ΤΑΚ).⁵⁶ Η φιλεργατική

⁵² ΦΕΚ, Α.Ν. 2893, «Περί περιορισμών εις αποδόσεις των καταθέσεων παρά Τραπεζαίς κλπ.», φύλλο 105, Αθήνα, 6 Απριλίου 1941.

⁵³ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 57.

⁵⁴ *Ακρόπολις*, 29 Οκτωβρίου 1940.

⁵⁵ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 956 της 19^{ης} Μαρτίου, ΙΑΔΘ, Απόφαση 176 της 26^{ης} Μαρτίου και ΙΑΔΙ, Πράξη 42 της 9^{ης} Απριλίου 1941.

⁵⁶ Το ΤΑΚ δρομολόγησε τη διεύρυνση των κοινωνικών ασφαλίσεων, συνιστώντας τον «προθάλαμο» του ΙΚΑ. Προετοιμάστηκε από την κυβέρνηση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, αλλά εφαρμόστηκε το 1925 από τον Θεόδωρο Πάγκαλο, βλ. ΦΕΚ, Ν.Δ. «Περί επεξεργασίας του καπνού και ασφαλίσεως καπνεργατών», φύλλο 177, Αθήνα, 15 Ιουλίου 1925. Λειτουργήσε στις 11 Αυγούστου 1926 και, όταν επικυρώθηκε από τη Βουλή του 1927, περιέλαβε τρεις ασφαλιστικούς κλάδους: της ανεργίας, της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και των

κυβερνητική πολιτική συνεχίστηκε και μετά τη γερμανική εισβολή, όταν το υπουργείο Εργασίας, μέσω του ΙΚΑ, παραχώρησε υπό προϋποθέσεις άτοκα δάνεια στους άνεργους οικογενειάρχες της Αθήνας, του Πειραιά και των επαρχιακών πόλεων.⁵⁷

Αξιοσημείωτη για την οικονομική ενίσχυση των ευπαθών ομάδων ήταν και η προσφορά των οργανώσεων κοινωνικής μέριμνας, που λειτούργησαν ως αρωγοί της κρατικής βοήθειας. Στη Θεσσαλονίκη, η υποεπιτροπή διαχείρισης του αμερικανικού εράνου προσπάθησε να εξασφαλίσει εργασία σε μέλη αερόπληκτων οικογενειών. Στα τέλη Μαρτίου και σε συνεργασία με τον δήμο απασχολούσε ήδη 1.046 άρρενες άνεργους με ημερομίσθιο 60 δρχ. για την καλλιέργεια αμπελώνων, κήπων, την πραγματοποίηση έργων στα όρια του πολεοδομικού συγκροτήματος, ενώ στην απολογιστική της έκθεση, με ημερομηνία 23 Ιουλίου 1941, αναφερόταν ότι προσφέρθηκε μηνιαία εργασία για παραγωγή παιδικού ρουχισμού σε 441 γυναίκες-αρχηγούς οικογενειών, με το ημερομίσθιο να κυμαίνεται από 25 έως 30 δρχ. Για τις 185 από αυτές αποδείχτηκε ωστόσο μία προσωρινή απασχόληση, αφού στην πορεία αποχώρησαν είτε επειδή εξασφάλισαν καλύτερη εργασία είτε επειδή τα οικογενειακά τους πρόσωπα επέστρεψαν από τον πόλεμο.⁵⁸

Οι επαγγελματικοί κλάδοι οι οποίοι επηρεάστηκαν περισσότερο ήταν η από την προπολεμική περίοδο ασθμαίνουσα καπνεργασία και κυρίως η οικοδομή. Τα πρακτικά των διοικουσών επιτροπών αναδεικνύουν την αγωνία των τοπικών αρχών για την έκταση που είχε λάβει η ανεργία, όπως επίσης και τις δυσοίωνες προοπτικές που διαγράφονταν εξαιτίας του επερχόμενου χειμώνα.⁵⁹ Οι βομβαρδισμοί των αστικών κέντρων, σε συνδυασμό με τον φόβο για σφοδρότερες εναέριες επιδρομές, που είχαν ματαιώσει κάθε σκέψη για ανέγερση ή πραγματοποίηση εργασιών στις νέες οικοδομές, οι δεσμευμένες καταθέσεις στα πιστωτικά ιδρύματα, η συνεχής υποβάθμιση της αξίας του χρήματος, αλλά και η διάχυτη ανασφάλεια για την επόμενη ημέρα, ελαχιστοποίησαν τον κύκλο των εργασιών, προκαλώντας συσσωρευμένη ανεργία στον κλάδο.

συντάξεων. Ο πρώτος πέτυχε μέσω του επαγγελματικού βιβλιαρίου να καταργήσει την ελεύθερη είσοδο στο επάγγελμα, εκτοπίζοντας όσους είχαν με αυτό πρόσκαιρη σχέση. Τα επιδόματα θα χορηγούνταν σε όσους συμπλήρωναν συγκεκριμένο, ετήσιο αριθμό ημερομισθίων (125 στη Βόρεια και 115 στη Νότια Ελλάδα), με συνέπεια οι 52.393 καπνεργάτες του 1927 να μειωθούν το 1939 σε 35.123. Ήταν το πολιτικό αντίδοτο στη δυσαρέσκεια και στην ανεργία που θα προκαλούσε η απελευθέρωση των εξαγωγών μη επεξεργασμένου καπνού, η διαχρονική αιτία πολέμου μεταξύ καπνεργατών και εργοδοσίας. Υπέρτεσε το κρατικό ιδεώδες του μικρού, πολιτικά ελεγχόμενου και ανεπηρέαστου από την αριστερή ιδεολογία καπνεργατικού κινήματος με σταθερή απασχόληση, μισθό και μικρό διάστημα ανεργίας. Η δημιουργία του εξυπηρετούσε, όμως, πολιτικές και όχι κοινωνικές ανάγκες με την προσδοκία ότι θα μπορούσε να αμβλύνει τις αιτίες κοινωνικής αναταραχής, βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σσ. 430-439.

⁵⁷ *Ακρόπολις*, 12 Απριλίου 1941.

⁵⁸ Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη», σσ. 300-301, 308.

⁵⁹ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 888 της 30^{ης} Οκτωβρίου 1940.

Οι περιορισμένες δυνατότητες για άμβλυνση του φαινομένου περιλάμβαναν την ενίσχυση της οικοδομικής δραστηριότητας με κατασκευή αντιαεροπορικών καταφυγίων, τη δρομολόγηση δημοτικών έργων και την εφαρμογή του μέτρου της εκ περιτροπής εργασίας. Το υφυπουργείο Εργασίας καθόριζε ποιες επιχειρήσεις ήταν υποχρεωμένες να την εφαρμόσουν, με τους εργαζόμενους να επιδεικνύουν ιδιαίτερη ευαισθησία για την πιστή τήρησή της. Εξάντλησαν μάλιστα όλες τις διαθέσιμες νομικές δυνατότητες, αφού δεν έλειψαν και οι αγωγές στα Ειρηνοδικεία εναντίον των εργοδοτών που εμφανίζονταν απρόθυμοι ή αδυνατούσαν να συμμορφωθούν με τις νομοθετικές ρυθμίσεις, καθυστερώντας να τους καταβάλουν τα ημερομίσθια που δικαιούνταν.⁶⁰

Η κτηματαγορά, ύστερα από το πάγωμα των διαδικασιών δανεισμού λόγω της εμπόλεμης αστάθειας-αβεβαιότητας, αλλά και της απαγόρευσης στην ανάληψη των καταθέσεων, είχε αδρανοποιηθεί, με τις αγοραπωλησίες ακινήτων στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο να αποτελούν αντικείμενο αδιαφορίας. Στον Βόλο από την 28^η Οκτωβρίου μέχρι τα τέλη Φεβρουαρίου πωλήθηκαν μόνο δύο μικρές οικίες και ελάχιστα περισσότερα οικοπέδα,⁶¹ όταν στην Αθήνα η απόγνωση των ιδιοκτητών που ενδιαφέρονταν να διαθέσουν ακίνητα σε πολύ χαμηλές τιμές, ακόμα και στο κέντρο της πόλης, τους οδήγησε στο σημείο να δέχονται τα 2/3 από τις εγκλωβισμένες καταθέσεις. Αυτές ήταν γνωστές ως «μπλοκέ», με την ελπίδα των ιδιοκτητών ότι μελλοντικά η ομαλοποίηση της οικονομικής ζωής θα καθιστούσε εφικτή την εκμετάλλευσή τους.⁶²

Θέμα που απασχόλησε έντονα εργοδότες και εργαζόμενους ήταν η ακριβής τήρηση του οκτάωρου, με το ζήτημα του υπολογισμού των χαμένων εργασιακών ωρών εξαιτίας των συχνών συναγεμίων και βομβαρδισμών να μετατρέπεται σε σημείο αντιπαράθεσης. Οι πρώτοι εξέφρασαν αδυναμία ή και απροθυμία να προσμετρήσουν ως εργάσιμες ώρες τα «νεκρά» διαστήματα των συναγεμίων και να καταβάλουν τις νόμιμες αποζημιώσεις. Υποστήριζαν ότι μια τέτοια πρακτική θα υπονόμευε τη βιωσιμότητα των επιχειρήσεων, που ήδη ταλαιπωρούνταν από την καταναλωτική ύφεση, αναγκάζοντάς τους να μετακυλήσουν το κόστος στις τιμές των προϊόντων. Οι εργαζόμενοι, από την άλλη, απαιτούσαν την καταβολή των δεδουλευμένων, ενώ οι πρόεδροι των εργατικών κέντρων με αναφορές στο υφυπουργείο Εργασίας ζητούσαν την επίσημη κυβερνητική θέση, η οποία και αποτυπώθηκε στην απάντηση του υφυπουργού Αριστείδη Δημητράτου: «[...] τυχόν διακοπή της εργασίας

⁶⁰ *Η Θεσσαλία*, 27 Νοεμβρίου 1940.

⁶¹ *Ταχυδρόμος*, 26 Φεβρουαρίου 1941.

⁶² *Καιροφύλας*, *Η Αθήνα του '40*, σσ. 25, 37-38.

λόγω συναγερμού, δεν απαλλάσσει τους εργοδότες της υποχρέωσης καταβολής ολοκλήρου του ημερομισθίου εις τους εργάτας [...].⁶³

Οι εργατοϋπαλληλικές ενώσεις γνωστοποιούσαν ότι θα υπέβαλλαν μηνύσεις εναντίον των εργοδοτών που συστηματικά παραβίαζαν το οκτάωρο, ζητώντας από το προσωπικό τους να εργαστεί για το διάστημα των συναγερμών. Αυτό συνέβη σε αρκετές περιπτώσεις, όταν οδηγήθηκαν σε δίκη οι διευθυντές εργοστασίων, γιατί απαιτούσαν από το προσωπικό να καλύψει τις εργασιακές απώλειες με πρόσθετη εργασία.⁶⁴ Το ίδιο ζήτημα απασχόλησε και τους ιδιωτικούς υπαλλήλους στην παθητική αεράμυνα, ζητώντας την καταβολή των δεδουλευμένων για το διάστημα της ημέρας που υπηρετούσαν. Ήταν μία στάση σύμφωνη και με την επίσημη κυβερνητική γραμμή, καθώς: [...] αι επιχειρήσεις υποχρεούνται εις την καταβολήν του μισθού των υπαλλήλων των τούτων».⁶⁵

Ο δευτερογενής τομέας δεν έμεινε ανεπηρέαστος από τις περιπλοκές των έκτακτων συνθηκών. Οι ελλείψεις σε πρώτες ύλες, καύσιμα, σε έμπειρο και επιστημονικά καταρτισμένο εργατικό δυναμικό λόγω των επιστρατευτικών αναγκών αλλά και σε κεφάλαια δοκίμασε έντονα τον δείκτη βιομηχανικής απόδοσης. Η περίπτωση του Βόλου, ενός σημαντικού, βιομηχανικού αστικού κέντρου, αναδεικνύει τις δυσχέρειες που αντιμετώπισε η εγχώρια παραγωγή, η οποία στο εμπόλεμο διάστημα παρουσίασε διπλό πρόσωπο. Από τη μία, ήταν τα εργοστάσια των οποίων ο κύκλος εργασιών ολοκληρώθηκε ή παρουσίασε αισθητή κάμψη (μεταξουργία, υφαντουργία, κεραμοποιία), από την άλλη, όμως, ήταν εκείνα που κρίθηκαν απαραίτητα για την ένοπλη προσπάθεια και γι' αυτό ακριβώς επιτάχθηκαν (σιδηροβιομηχανία, αλευροβιομηχανία, εριουργία).⁶⁶ Στην Πάτρα μάλιστα καταγράφηκε περίπτωση εργοστασίου εριουργίας το οποίο έναν ακριβώς μήνα μετά την 28^η Οκτωβρίου άρχισε να επαναλειτουργεί.⁶⁷

Στη Μαγνησία οι επιταγμένες μονάδες υπηρέτησαν με την παραγωγή τους τις αυξημένες στρατιωτικές ανάγκες, διατηρώντας υψηλούς ρυθμούς απόδοσης, χωρίς να δυσκολευτούν να ξεπεράσουν τους αντίστοιχους της προπολεμικής περιόδου. Επιπρόσθετα, διατήρησαν ή και αύξησαν τις θέσεις εργασίας, εξέλιξη που ικανοποιούσε πολλαπλώς τη διοίκηση και το προσωπικό. Δεν ήταν μόνο οι αυτονόητοι θετικοί δείκτες των επιχειρήσεων,

⁶³ *Ταχυδρόμος* (Βόλος), 25 Δεκεμβρίου 1940, 17 Ιανουαρίου 1941.

⁶⁴ Στο ίδιο, 5 Φεβρουαρίου 1941.

⁶⁵ Στο ίδιο, 25 Δεκεμβρίου 1940.

⁶⁶ Αίγλη Δημόγλου, «Βιομηχανία», στο *Βόλος, ένας αιώνας. Από την ένταξη στο ελληνικό κράτος (1881) έως τους σεισμούς (1955)*, τόμ. Α', Εκδόσεις ΔΗ.Κ.Ι., Βόλος 1999, σ. 148 και *Ταχυδρόμος* (Βόλος), 5 Απριλίου 1941.

⁶⁷ *Τηλέγραφος*, 28 Νοεμβρίου 1940.

με αποτέλεσμα τη διασφάλιση του εργατικού δυναμικού σε τόσο δύσκολες στιγμές, αλλά και το αίσθημα τιμής και υπερηφάνειας για την έμπρακτη προσφορά στον ένοπλο αγώνα.⁶⁸

Η οικονομική ζωή της Θεσσαλονίκης και κυρίως η βιομηχανική παραγωγή επηρεάστηκαν ιδιαίτερα από τη στρατιωτική αναμέτρηση. Στις αρχές του 1941, έκθεση από την υποεπιτροπή του αμερικανικού εράνου επεσήμαινε ότι η φυσική γειτνίαση με τη ζώνη των επιχειρήσεων είχε ως συνέπεια να εμφανιστούν πρόσθετες επιπλοκές στον εφοδιασμό της πόλης, καθώς τα μεταφορικά μέσα επιτάχτηκαν για τις πολεμικές ανάγκες, το άρρεν δυναμικό της επιστρατεύτηκε σε ποσοστό μεγαλύτερο από τα υπόλοιπα αστικά κέντρα (Αθήνα, Πειραιάς, Πάτρα, Λάρισα), ενώ είχαν δεσμευτεί όλα τα διαθέσιμα αγαθά (καύσιμα, τρόφιμα, ρουχισμός, οικοδομικά είδη).⁶⁹

Οι τοπικές επιχειρήσεις είδαν τον κύκλο εργασιών τους να δέχεται ισχυρό πλήγμα. Οι πιο πολλές, και ιδίως όσες δραστηριοποιούνταν στη μεταποίηση, ανέστειλαν ή περιόρισαν τη λειτουργία τους, εξαιτίας της ανεπάρκειας σε πρώτες ύλες, με την κλωστοϋφαντουργία και την οικοδομή να είναι οι κλάδοι που επλήγησαν περισσότερο. Σύμφωνα με έγγραφο του «Γραφείου Επιθεωρήσεως Εργασίας» στις 10 Ιανουαρίου 1941, αν και η πόλη αντιμετώπιζε πρόβλημα ανεργίας πριν από την 28^η Οκτωβρίου, τώρα τα μεγέθη διπλασιάστηκαν, αφού σε συνολικό πληθυσμό 226.147 κατοίκων,⁷⁰ οι 10.000 τουλάχιστον προπολεμικά άνεργοι έφτασαν στα τέλη Ιανουαρίου τους 20.000. Σε αυτούς περιλαμβάνονταν 200 άνεργοι ειδικών κλαδικών οργανισμών, 2.000 εργάτες και εργάτριες που απασχολούνταν για τρεις ή τέσσερις ημέρες την εβδομάδα, οι άνεργοι καπνεργάτες οι οποίοι υπολογίζονταν στους 6.000, τη στιγμή που ο αριθμός των ανεπάγγελτων ιδιωτικών υπαλλήλων παρέμεινε αδιευκρίνιστος λόγω της απροθυμίας τους να εγγραφούν στους καταλόγους ανεργίας.⁷¹

Άμεση συνέπεια του δυσμενούς εργασιακού τοπίου ήταν η υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου. Αυτή δεν έδειξε να προέρχεται τόσο από τη μείωση των αποδοχών, αλλά από την άνοδο που σημειώθηκε στο κόστος ζωής. Το προπολεμικό ημερομίσθιο των 50-70 δρχ. ενός απλού εργάτη έδειξε να ανθίσταται και στην εμπόλεμη περίοδο,⁷² όταν η υποεπιτροπή του αμερικανικού εράνου στη Θεσσαλονίκη απασχολούσε περιστασιακά άνεργους με ημερήσιες

⁶⁸ Ξεχωριστή περίπτωση συνιστά η σιδηροβιομηχανία Γκλαβάνη ΑΕ, από τους μεγαλύτερους προμηθευτές του στρατού μαζί με την ΑΕ Ελληνικού Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου του Αθανασιάδη-Μποδοσάκη. Στο δίμηνο Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1941 απασχολούσε κατά μέσο όρο 360 εργαζόμενους, όταν στην περίοδο από τον Ιούνιο ως τον Αύγουστο 1940 ο αντίστοιχος αριθμός ήταν 260, βλ. Νίκος Τζαφλήρης, *Επιβίωση και Αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής (1941-1944)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος 2007, σσ. 168-169, 225-231, 279-281, 286-287.

⁶⁹ Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη», σσ. 285, 307-308.

⁷⁰ «Πληθυσμός της Ελλάδος», σ. 28.

⁷¹ Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη», σσ. 286-287, 309-310.

⁷² Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 12.

αποδοχές 60 δρχ., ενώ το ίδιο ποσό λάμβαναν και όσοι απασχολούνταν σε χωματουργικές εργασίες. Υήρχαν μάλιστα και υψηλότερα αμειβόμενοι εργαζόμενοι, όπως ήταν οι τεχνίτες, των οποίων οι αποδοχές είχαν διαμορφωθεί στις 80-90 δρχ. και οι εργοδηγοί με 120 δρχ. Ωστόσο, ο ειδικευμένος εργάτης πλήρους απασχόλησης δεν είχε ούτε τις μισές αποδοχές από εκείνες του απλού εργάτη στις αρχές του αιώνα (δύο χρυσές λίρες τον μήνα, δηλ. 2.000 δρχ.), με το μέσο γυναικείο ημερομίσθιο να προσεγγίζει τις 25 δρχ. Σεβαστό τμήμα του πληθυσμού της πόλης αδυνατούσε να συμμετέχει στην καταναλωτική και εμπορευματική διαδικασία, επιδεινώνοντας το αίσθημα της κοινωνικής μειονεξίας. Ελλείψεις καταγράφονταν σε είδη πρώτης ανάγκης, στον ξυλάνθρακα, τη βασική ύλη για τη θέρμανση και την παρασκευή φαγητού, όπως επίσης σε γάλα, κουβέρτες και παιδικό ρουχισμό.⁷³

Η σταδιακή επιδείνωση στο κόστος ζωής ήταν η παράμετρος που «απορροφούσε» τώρα τις όποιες εργατικές αποδοχές. Τον Οκτώβριο ο τιμάρθμος διατροφής είχε καταγράψει άνοδο 3.5% σε σχέση με τον Νοέμβριο, εκείνος που αφορούσε τον φωτισμό-θέρμανση 1.7%, ενώ ο γενικός τιμάρθμος εμφάνιζε αύξηση 2.2%. Τον τελευταίο μήνα του έτους μία οκά λάδι άγγιζε τις 50 δρχ., ενώ σημειώθηκε η υψηλότερη τιμή για σειρά διατροφικών αγαθών, όπως ήταν η πατάτα, τα μακαρόνια και τα αυγά.⁷⁴ Στην Αθήνα η κατάσταση διαγραφόταν εξίσου δύσκολη, με τα αντίστοιχα ποσοστά για το διάστημα Οκτωβρίου-Νοεμβρίου (τιμάρθμος διατροφής, φωτισμού-θέρμανσης, γενικός τιμάρθμος) να εμφανίζονται επιβαρυνμένα κατά 5.4%, 2.2% και 3.3%.⁷⁵

Οι εναέριες επιδρομές δημιούργησαν πρόσθετα προβλήματα και στον αστικό εμπορικό κόσμο. Η απορρύθμιση της αγοράς, σε συνδυασμό με τις καταστροφές που υπέστησαν τα προϊόντα, ώθησαν τους έμπορους να επιλέξουν ως λύση τη μεταφορά τους στις γειτονικές κοινότητες. Στην Πάτρα το φαινόμενο έλαβε μεγάλες διαστάσεις, εξέλιξη που υποχρέωσε τη νομαρχία Αχαΐας να διευκρινίσει ότι η μετακίνηση θα γινόταν στην περίπτωση που το κατάστημα είχε υποστεί βλάβη σε τέτοιο βαθμό, ο οποίος καθιστούσε ανασφαλής τη διατήρηση του εμπορεύματος, αλλά και πάλι μόνο με την έγγραφη άδειά της, αφού διαφορετικά οι παραβάτες θα παραπέμπονταν στο στρατοδικείο.⁷⁶

Ανάλογο πρόβλημα αντιμετώπισε και ο εμπορικός κόσμος στον Βόλο, εξασφαλίζοντας, ύστερα από συνεχείς εκκλήσεις, την έγκριση από τη διοικούσα επιτροπή για την

⁷³ Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη», σσ. 287-288, 300.

⁷⁴ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 42: Διακύμανσις των τιμών κατά τον μήνα Δεκέμβριον 1940 εν σχέσει προς τας τιμάς του προηγούμενου μηνός Νοεμβρίου». Ακριβείς ενδείξεις για την επιβάρυνση στην τιμή των παραπάνω διατροφικών ειδών βλ. σ. 313 υποσ. 18 και σ. 315 υποσ. 30.

⁷⁵ Στο ίδιο, φάκ. 40: «Διακύμανσις των τιμών εν Αθήναις κατά τον μήνα Νοέμβριον 1940 εν σχέσει προς τας τιμάς του προηγούμενου μηνός Οκτωβρίου».

⁷⁶ Τηλέγραφος, 10 Ιανουαρίου 1941.

απομάκρυνσή τους από την πόλη. Η διευκόλυνση περιλάμβανε τα προϊόντα για τα οποία είχε καταβληθεί προπολεμικά ο καθορισμένος δημοτικός φόρος για την εισαγωγή στα όρια του δήμου Παγασών, ενώ θα γινόταν ακριβής καταγραφή λίγο πριν από τη μεταφορά τους εκτός των ορίων του πολεοδομικού συγκροτήματος.⁷⁷

Οι αστικοί πληθυσμοί αναπόφευκτα ήρθαν αντιμέτωποι με συσσωρευμένες ανατροπές και αυστηρούς περιορισμούς στον καθημερινό βίο. Η ένοπλη αναμέτρηση και κυρίως ο αεροπορικός πόλεμος κλόνισαν την ψυχολογία, οριοθέτησαν ένα νέο, ασφυκτικό περιβάλλον οικονομικής-κοινωνικής δραστηριότητας, αναδεικνύοντας εμφατικά την ανάγκη για ύπαρξη μηχανισμών που θα ήταν ικανοί να αμβλύνουν τις δυσχέρειες και να διατηρήσουν αμείωτη την πεποίθηση για τη νίκη. Η προπαγάνδα κλήθηκε να συμβάλει προς αυτή την κατεύθυνση, εξαντλώντας όλες τις δυνατότητες και επιστρατεύοντας εκείνα τα μέσα που θα διευκόλυναν-ενδυνάμωναν την κοινωνία στην επιδίωξή της να διαχειριστεί τις έκτακτες προκλήσεις.

⁷⁷ ΔΗ.Κ.Ι., Πράξη 930 της 19 Φεβρουαρίου 1941.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥ ΕΝΟΠΛΟΥ ΑΓΩΝΑ

α) Στοχοθεσία και μέθοδοι πραγμάτωσης

Στην πορεία μιας στρατιωτικής αναμέτρησης καταλυτικός παράγοντας για την έκταση και την ποιότητα της κινητοποίησης στο εσωτερικό μέτωπο αναδεικνύεται η ύπαρξη και η αποτελεσματική λειτουργία του εγχώριου προπαγανδιστικού μηχανισμού. Η εύστοχη ρητορική της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας, διοχετευόμενη στον Τύπο, στο ραδιόφωνο, στις ομιλίες, στον κινηματογράφο, στο θέατρο, είναι εκείνη που θα ενεργοποιήσει και θα διατηρήσει σε εγρήγορση μία κοινωνία, θα συμβάλει στην ενότητά της, θα ανορθώσει και θα διατηρήσει σε υψηλό επίπεδο το ηθικό του μάχιμου και άμαχου ανθρώπινου δυναμικού, καλλιεργώντας την ακλόνητη πίστη για την τελική επικράτηση.

Μέσα από το διαχρονικά επιτυχημένο, επικοινωνιακό δίπολο «εμείς» και οι «άλλοι», θα επιχειρήσει να διαμορφώσει και να επιβάλει στη συλλογική συνείδηση σειρά από αντιθετικά ζεύγη, όπως «δίκαιο-άδικο», «πιστοί-άπιστοι», «πολιτισμός-βαρβαρότητα», «εντιμότητα-ατιμία». Μία διαδικασία με την οποία θα στηλιτεύσει και θα εκθέσει στην κοινή γνώμη τα κίνητρα της εχθρικής επιθετικότητας, θα απαξιώσει τη μαχητική ικανότητα των αντιπάλων, θα ενδυναμώσει τη βούληση του έθνους για συνέχιση του ιερού αγώνα και τις ψυχικές του αντοχές, ώστε να υπομείνει αδιαμαρτύρητα περιορισμούς, απαγορεύσεις και θυσίες. Άλλωστε, μία κοινωνία «ευθυγραμμισμένη» με τη ρητορική της ηγεσίας όχι μόνο εξασφαλίζει την απαραίτητη συνοχή στα μετόπισθεν, αλλά περιορίζει και τη δυνατότητα διείσδυσης από την εχθρική προπαγάνδα, διαμορφώνοντας συνθήκες ανυποχώρητου αγώνα και αντίστασης.

Στην ελληνοϊταλική σύρραξη προηγήθηκε, ωστόσο, ακόμα μία εκδοχή προπαγανδιστικού μηχανισμού, ακούσια αυτήν τη φορά, που λειτούργησε ευνοϊκά υπέρ της μικρής βαλκανικής χώρας. Ήταν η ιταλική προκλητικότητα, η οποία, όπως εκδηλώθηκε μετά τον Ιούλιο του 1940 και κορυφώθηκε με τα γεγονότα της Τήνου, αποδείχτηκε στην πράξη πολύ αποτελεσματική. Προσβάλλοντας στον μέγιστο βαθμό τη φιλοτιμία και την υπερηφάνεια ενός λαού, πέτυχε να τον ενώσει και να τον συσπειρώσει γύρω από την ηγεσία του, με συνέπεια να στείλει μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα στα κέντρα επιστράτευσης δεκάδες

εθελοντές και υποψήφιους εφέδρους.¹ «Γιατί το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου γινόταν πραγματικά μια αποκάλυψη: Διαφορετικό είχε πέσει να κοιμηθεί το έθνος τη νύχτα που πέρασε, διαφορετικό ξυπνούσε τώρα. Η είδηση που έτρεχε από στόμα σε στόμα ‘Πόλεμος! Οι Ιταλοί εισβάλλουν’, είτανε σα γενική πρόσκληση σε ξεφάντωμα. Περηφάνεια, φιλότιμο και λεβεντιά φούσκωσαν τα στήθη».² Επιπλέον, ήταν εκείνη που συσσωρεύσε αισθήματα βουβής οργής και αγανάκτησης, τα οποία προπολεμικά παρέμεναν εγκλωβισμένα λόγω της αυστηρής ουδετερότητας που η κυβέρνηση προσπαθούσε να τηρήσει, αποκτώντας την κατάλληλη ευκαιρία για να εξωτερικευτούν, είτε στο πεδίο της μάχης είτε στα μετόπισθεν, με την κινητοποίηση και τη διάθεση προσφοράς των Ελλήνων.

Δεν πρέπει, επομένως, να προξενεί καμία εντύπωση το γεγονός ότι η κήρυξη του πολέμου απέναντι σε μία θεωρητικά, μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη έγινε δεκτή με ενθουσιασμό και προκάλεσε το οξύμωρο σχήμα των πανηγυρικών εκδηλώσεων χαράς και εθνικής ανακούφισης. Είναι από τις λίγες περιπτώσεις στην παγκόσμια ιστορία, όπου η αφετηρία μιας σύγκρουσης συνοδεύτηκε από αντιδράσεις-ενέργειες οι οποίες αρμόζουν περισσότερο στη λήξη μιας οδυνηρής στρατιωτικής αναμέτρησης και όχι στην έναρξη ενός απρόβλεπτου σε χρονική έκταση και εξέλιξη ένοπλου αγώνα. Αυτό που απέμενε σε όσους διαχειρίζονταν την τύχη του έθνους εκείνες τις κρίσιμες στιγμές ήταν να αξιοποιήσουν με τον πλέον κατάλληλο τρόπο το «λεκτικό οπλοστάσιο», ώστε να ενδυναμώσουν το φρόνημα και το ρεύμα νίκης που εντελώς αυθόρμητα είχε διαμορφωθεί στην κοινωνία, ταυτόχρονα με την απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου.

Η άμεση κοινοποίηση των διαγγεμάτων της πολιτειακής και πολιτικής ηγεσίας έδωσε την ευκαιρία για την πραγμάτωση των παραπάνω στόχων. Τόσο ο Γεώργιος όσο και ο Μεταξάς επικαλέστηκαν το ένδοξο ιστορικό παρελθόν, απέναντι στο οποίο οι σύγχρονοι Έλληνες όφειλαν να φανούν αντάξιοι, όπως και την ανάγκη ενότητας που έπρεπε να διακρίνει τον αγώνα: «Όλον το έθνος ας εγερθή σύσσωμον [...] το έθνος σύσσωμον και πειθαρχούν ως εις άνθρωπος [...]».³ Από τον δεύτερο, δεν απουσίασαν και τα αυτονόητα, αφηρημένα κίνητρα της ανεξαρτησίας, της ελευθερίας, της τιμής, των ιερών παραδόσεων, αλλά και τα περισσότερο συγκεκριμένα και απτά, όπως οι γυναίκες ή τα παιδιά, ενώ και οι δύο

¹ Στο δίμηνο Ιουλίου-Αυγούστου 1940 οι Ιταλοί προχώρησαν σε διαδοχικές προκλητικές ενέργειες. Ανεξάρτητα από τις πτήσεις των αεροπλάνων σε σχηματισμό πάνω από τα ελληνικά εδάφη, στις 12 Ιουλίου βομβάρδισαν και πολυβόλησαν στην Κρήτη το βοηθητικό πλοίο «Ωρίων» και το αντιτορπιλικό «Υδρα» που έσπευσε προς βοήθειά του. Στις 16 Ιουλίου υπέστησαν αεροπορική επίθεση τέσσερα υποβρύχια στον όρμο της Ιτέας, στις 30 του μήνα βομβαρδίστηκε η Ναύπακτος και τα ναυλοχούντα αντιτορπιτικά «Βασίλισσα Όλγα» και «Βασιλεύς Γεώργιος», ενώ στις 2 Αυγούστου επλήγη το καταδιωκτικό πλοίο λαθρεμπορίου με στοιχεία «Α6», βλ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 220.

² Άγγελος Τερζάκης, *Ελληνική εποποιία 1940-1941*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της 'Εστίας', Αθήνα 1980, σ. 40.

³ *Διπλωματικά έγγραφα*, σσ. 148-149.

χρησιμοποίησαν παρελθοντικές φράσεις με ιδιαίτερη συναισθηματική φόρτιση: «Νυν υπέρ πάντων ο αγών» και «[...] υπέρ βωμών και εστιών».⁴

Οι βομβαρδισμοί των πόλεων τις πρώτες δέκα ημέρες του πολέμου έδωσαν τη δυνατότητα στην πολιτική ηγεσία να απευθυνθεί για άλλη μία φορά στο εσωτερικό της χώρας, όταν τα «αεροπορικά διαγγέλματα» είχαν ως αποδέκτες, με χρονολογική σειρά, τους δοκιμαζόμενους κατοίκους της Πάτρας, της Θεσσαλονίκης, της Κέρκυρας και του Βόλου. Η πρωτόγνωρη εμπειρία της αεροπορικής βίας, κατέστησε απαραίτητη την επικοινωνία της κεντρικής εξουσίας με τους αστικούς πληθυσμούς, ώστε να περιορίσει τον φόβο, τη διασπορά πανικού και να τους καθησυχάσει για τη συνεχή μέριμνα και την ηθική και υλική συμπαράστασή της. Τα κοινά στοιχεία της ρητορικής και των τεσσάρων κειμένων εντοπίζονται στην επίμονη προσπάθεια να παρουσιαστούν και να εμπεδωθούν στη συλλογική συνείδηση οι ιταλικές επιδρομές ως τυφλές, άνανδρες, ύπουλες και δολοφονικές εγκληματικές ενέργειες, μέσω χαρακτηριστικών φράσεων: «[...] δολοφονικά μέσα [...] άνανδροι και ύπουλοι μέθοδοι [...] εχθρικήν αυτήν χυδαιότητα [...] δόλιοι εχθροί του έθνους [...] έργον φονέως [...] [...] δυνάμεις του δόλου και της ανόμου βίας [...]».⁵

Η επίτευξη του επικοινωνιακού στόχου επέβαλλε οι επιθέσεις να εμφανίζονται επικεντρωμένες αποκλειστικά στον άμαχο και πτωχό πληθυσμό ανοχύρωτων πόλεων, με μηδαμινή στρατηγική σημασία για τον ένοπλο αγώνα. Οι αστικές κοινωνίες έδειξαν να έχουν πειστεί γι' αυτό, υιοθετώντας εύκολα το δίπολο των «καλών» και «κακών» βομβαρδισμών. «Ο κόσμος με υπερηφάνειαν λέγει ότι εμείς βομβαρδίζουμε μόνον στρατιωτικούς στόχους και δεν προβαίνουμε εις ανάνδρους βομβαρδισμούς αμάχων πληθυσμών».⁶ Η περιφρόνηση του αντίπαλου ήταν αδιαμφισβήτητη, ενώ, όπως αναδεικνύεται από την αλληλογραφία με το μέτωπο, η ήττα του λειτουργούσε και ως κάθαρση για τη συγκεκριμένη πρακτική. «[...] Να πετάξουμε τους παληκαράδες των γυναικοπαίδων και του άμαχου πληθυσμού στη θάλασσα για να κάνουν χειμωνιάτικα μπάνια».⁷

Επιπρόσθετα, ήταν εναέριες επιδρομές που βρίσκονταν σε ασυμφωνία με τις αξίες και τις αρχές του πολιτισμένου κόσμου, αντιδιαστέλλονταν με την «ιερότητα του αγώνος» στην ελληνική περίπτωση, τη στιγμή που κύριες προτεραιότητες για τον Μεταξά αποτελούσαν η στήριξη του κλονισμένου ηθικού των βομβόπληκτων κοινωνιών και η διέγερση-ενίσχυση του αισθήματος εκδίκησης προς τους αντιπάλους. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, σχεδόν σε όλα τα

⁴ Στο ίδιο, σ. 149.

⁵ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σσ. 363-366.

⁶ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: Περιφερειακή Διοίκηση Θηλέων Πρωτεύουσας [στο εξής ΠΔΘΠ], ΥΘΑ, «Δελτίον Τύπου 13-11-1940», Αθήνα, 13 Νοεμβρίου 1940, σ. 1.

⁷ Κοτζάμπαση, *ό.π.*, σ. 45.

διαγγέλματα, αξιοποίησε παραλλαγμένο το ρήμα «χαλυβδώνει», το ίδιο καταγράφηκε με τον όρο «φανατισμός», σημειώνοντας ότι: «Το αίμα των αδικοσκοτωμένων τέκνων των Πατρών θα εκδικηθή ολόκληρος η φυλή [...]».⁸

Επικουρικά, δεν απουσίασαν λέξεις, όπως «ελευθερία», «αξιοπρέπεια», «τιμή», «δίκαιον», αναδεικνύοντας τις κινητήριες δυνάμεις του αγώνα, εκείνες που συνέχουν και καθοδηγούν τον λαό στη νέα πρόκληση. Έκδηλη ήταν η προσπάθεια να αναδειχτεί η αμετροέπεια και η βαρβαρότητα ενός εχθρού που έπληττε αδιάκριτα περιοχές με υψηλό ποσοστό συμβολής στην πνευματική αναγέννηση της χώρας (Κέρκυρα), αλλά και ιερούς ναούς, διεγείροντας τη θρησκευτική ευαισθησία μιας ολόκληρης κοινωνίας. Και στα τέσσερα διαγγέλματα τονιζόταν η υπόσχεση και η ακλόνητη πεποίθηση ότι η νίκη θα είναι ελληνική, ενώ εμφανίστηκαν και οι διαχρονικά απαραίτητες στις έκτακτες συνθήκες, ιστορικές αναφορές από το παρελθόν. Οι τελευταίες, περιλάμβαναν γεγονότα-ορόσημα για τη συλλογική μνήμη με αφετηρία την περίοδο της αρχαιότητας (Μαραθώνας, Σαλαμίνα) και κατάληξη τη νεότερη εποχή (Σούλι, Αρκάδι, Βαλκανικοί Πόλεμοι).⁹

Ανάλογους στόχους εξυπηρέτησε και το «αεροπορικό» διάγγελμα του Γεώργιου λίγες ημέρες αργότερα. Ο ανώτατος πολιτειακός παράγοντας, εναρμονιζόμενος με τη ρητορική Μεταξά, έκανε λόγο για άδικες και άνομες διαδικασίες, για άνανδρες επιθέσεις εναντίον ανοχύρωτων πόλεων με ανύπαρκτη στρατιωτική σημασία, επιχειρώντας να ενδυναμώσει το θάρρος και τη θέληση των αερόπληκτων κοινωνιών. Οι εχθρικές επιδρομές εμφανίζονταν ξανά ασύμβατες με τις αξίες και τις αρχές του πολιτισμένου κόσμου, στις οποίες την απάντηση έδινε ο στρατός με τις νίκες στο μέτωπο, όταν και εδώ τονιζόταν η αμετακίνητη πεποίθηση στην τελική νίκη, αφού το δίκαιο βρισκόταν με την πλευρά των Ελλήνων. Έχοντας ως αποκλειστικό σκοπό την ενίσχυση της υπερηφάνειας και του αισθήματος της ειλικρινούς συμμετοχής στον κοινό αγώνα, η επιλογική περίοδος επεσήμανε ότι ο άμαχος πληθυσμός θα έπρεπε να αισθάνεται τιμή για το γεγονός ότι συνιστούσε τώρα αναπόσπαστο μέρος των θυσιών που κατέβαλλε το έθνος.¹⁰

β) Ο Τύπος: Θεματολογία και πρακτικές

Ελάχιστα εικοσιτετράωρα μετά την έναρξη του πολέμου, ο Μεταξάς αναγνώρισε την αναγκαιότητα του Τύπου, οριοθετώντας παράλληλα και την αποστολή του:

⁸ Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις*, τόμ. Β', σσ. 363-366.

⁹ Στο ίδιο, σσ. 363-366.

¹⁰ *Η Νεολαία*, 8 (23 Νοεμβρίου 1940), 219.

«Έχω λογοκρισίαν και ημπορώ να σας υποχρεώσω να γράφετε μόνον ότι θέλω. Αυτήν την ώρα όμως δεν θέλω μόνον την πέννα σας. Θέλω και την ψυχήν σας [...]. Ο ρόλος σας είναι σήμερα μεγάλος και επισημότατος. Μη χάνετε το θάρρος σας, οτιδήποτε και αν γίνη. Διότι άλλως είναι αδύνατον να φανήτε άξιοι του λαού σας και του καθήκοντός σας, το οποίον είναι να συντηρήσετε την ιερή φλόγα του Ελληνικού λαού, να βοηθήσετε τον μαχόμενον στρατόν, να υπάρξητε συνεργάται της κυβερνήσεως, ότι και αν αισθάνεσθε δι' αυτήν. Πρέπει να πιστεύσητε σεις για να μπορέσετε να μεταδώσητε την πίστην εις το κοινό σας, μολονότι αυτήν την φοράν έχομεν όλοι μας να πάρωμεν από τον Ελληνικόν λαόν, και από το απερίγραπτον θάρρος του και όχι να του δώσωμεν».¹¹

Ο Τύπος, «ευθυγραμμισμένος» με τις απαιτήσεις της πολιτικής ηγεσίας και την κρισιμότητα των στιγμών, μετατράπηκε στο πιο καθοριστικό εργαλείο για την προώθηση της κυβερνητικής προπαγάνδας, αφού συμμορφώθηκε με τις κατευθυντήριες γραμμές της, όπως οριοθετήθηκαν τη στιγμή της κοινοποίησης των διαγγελμάτων. Από την αρχή ξεχώρισαν στη ρητορική του η αποφασιστικότητα και η αίσθηση δικαίου που διέκριναν τον εθνικό αγώνα. «Ο ελληνικός λαός είναι άξιος να ζήση ελεύθερος και ελεύθερος θα ζήση», η ανυποχώρητη-γενναία στάση, «η υπερήφανος ελληνική απάντηση εις την ιταλικήν πρόκλησιν» και η πολύτιμη για την ομαδική ψυχολογία θρησκευτική παραμυθία, «Ο Θεός κραταιός βοηθός». Δεν έλειψαν οι συναισθηματικές αναφορές με τη μορφή του προσκλητηρίου: «Έλληνες εις το καθήκον», όταν ως σημαντικότερη αρετή προβλήθηκε η διατήρηση της ψυχραιμίας, την οποία έπρεπε να επιδείξουν όλες οι ηλικιακές ομάδες, «Μητέρες, γυναίκες, γέροι κρατήστε την ψυχραιμία σας [...]».¹² Επιπλέον, επιχειρήθηκε να στιγματιστούν η απρόκλητη ιταλική επίθεση και το ηθικό έλλειμμα του εχθρού με αιχμηρές διατυπώσεις, όπως «έθνος δολοφόνων», «στυγερωτέρων των επιθέσεων», «άνθρωποι του σκότους και του στιλέτου», «ατιμότερο κράτος».¹³

Οι εναέριοι βομβαρδισμοί των πόλεων ερμηνεύτηκαν ως αδιάψευστο τεκμήριο απογοήτευσης, πανικού και των αποτυχημένων επιχειρήσεων για τους Ιταλούς, οι οποίοι για λόγους εντυπώσεων και εσωτερικής κατανάλωσης έπληξαν αδιάκριτα τον άμαχο πληθυσμό. Στα ανακοινωθέντα του υφυπουργείου Δημόσιας Ασφάλειας (ΥΔΑ) γινόταν λόγος ότι: «Ο

¹¹ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 66: «Ανακοινώσεις του Πρωθυπουργού Ι. Μεταξά προς τους ιδιοκτήτας και αρχισυντάκτας του αθηναϊκού τύπου εις το Γενικόν Στρατηγείον (Ξενοδοχείον Μεγ. Βρετανίας) εις τας 2 Νοεμβρίου 1940», σσ. 1, 9.

¹² *Η Θεσσαλία*, 29, 31 Οκτωβρίου 1940.

¹³ *Ακρόπολις*, 29 Οκτωβρίου 1940.

εχθρός υποχωρών πυρπολεί και δηώνει πόλεις και χωρία»,¹⁴ ενώ η κυβερνητική ανακοίνωση την 1^η Νοεμβρίου επισήμανε την παραπλανητική, εχθρική πρακτική της ρίψης καθησυχαστικών προκηρύξεων:

«Γενικώς ουδείς στρατιωτικός στόχος εβλήθη. Όλαι αι επιδρομαί εστράφησαν εναντίον του αμάχου πληθυσμού και των γυναικοπαίδων. Εσημειώθησαν [...] πτήσεις ιταλικών αεροπλάνων, τα οποία έρριψαν προκηρύξεις εις ελληνικήν γλώσσαν [...] δια των οποίων δηλούται ότι οι Ιταλοί τρέφουν καλώς διαθέσεις απέναντι του πληθυσμού και ότι θα σεβασθούν τας γυναίκας, τας παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα του ελληνικού λαού».¹⁵

Η στοχοποίηση των ανυπεράσπιστων αστικών κοινωνιών βρέθηκε με καυστικό τρόπο και στο επίκεντρο του διεθνούς Τύπου. Με αφορμή την εναέρια επιδρομή στην Κέρκυρα, ο Leland Stowe, έγραψε στην *Daily Telegraph* στις 30 Νοεμβρίου:

«Η τελείως ανοχύρωτος αυτή πόλις είναι η σκηνή του μόνου θριάμβου τον οποίον η φασιστική Ιταλία εσημείωσεν εν Ελλάδι. Επί 22 ημέρας [...] εβομβάρδιζεν αμειλίκτως την Κέρκυραν [...] δεν υπάρχει ακόμη [...] ούτε ένα αντιεροπορικών τηλεβόλον, το οποίον να απαντήσει εις τους ‘σπόρτσμεν του θανάτου’ του Μουσολίνι [...] Εργάζομαι τώρα 15 μήνας ως πολεμικός ανταποκριτής και πουθενά δεν είδα τόσον πλήρη απόδειξιν της απανθρωπίας των ανθρώπων».¹⁶

Έμφαση δόθηκε στο γεγονός ότι στους βομβαρδισμούς έπαιρναν μέρος και ιταλικά αεροπλάνα με ευδιάκριτα ελληνικά χρώματα. Στη συνείδηση της κοινής γνώμης η πρακτική των αντιπάλων λειτούργησε απαξιωτικά και προκάλεσε τα πλέον αρνητικά αισθήματα, αποτελώντας αφορμή για διατύπωση ειρωνικών σχολίων «Καλύτερα, για να μην ξοδεύουμε μπογιά και πληρώνουμε και εργατικά δια την μετατροπήν των ιταλικών αεροπλάνων εις ελληνικά».¹⁷ Η παραπάνω εξέλιξη, σε συνδυασμό με τη συστηματική υπενθύμιση ότι ο άμαχος πληθυσμός συνιστούσε τον βασικό στόχο της αεροπορίας του Mussolini,

¹⁴ Θάρρος, 17 Νοεμβρίου 1940.

¹⁵ ΓΕΑ, *Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας*, σ. 183. Επίσης και ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 679/Α/2: Γενικό Στρατηγείο, «Εκθεσις επί της δράσεως της ιταλικής αεροπορίας από της αρχής του πολέμου μέχρι και της 6^{ης} Απριλίου 1941», 5 Απριλίου 1941, σ. 7

¹⁶ ΓΕΑ, *Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας*, σ. 231.

¹⁷ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, «Δελτίον 6», Αθήνα, 6 Νοεμβρίου 1940.

αποσκοπούσαν στο να διεγείρουν το αίσθημα εκδίκησης του λαού, να τον συσπειρώσουν γύρω από την ηγεσία του και να ενδυναμώσουν τη θέληση για κινητοποίηση-προσφορά μέχρι τη λήξη της αναμέτρησης. Προς αυτή την κατεύθυνση, οι ανακοινώσεις του ΥΔΑ ανέφεραν κρούσματα βιασμών, φόνου και απαγωγής γυναικών και μικρών κοριτσιών, οι οποίοι έλαβαν χώρα σε χωριά της Ηπείρου κατά την ιταλική υποχώρηση.¹⁸

Στις σελίδες των εφημερίδων ο ελληνικός αγώνας παρουσιαζόταν να ξεπερνά τα εθνικά σύνορα, να εξελίσσεται σε αντικείμενο διεθνούς αναγνώρισης, εκτίμησης και σεβασμού, αποκομίζοντας την καθολική στήριξη των κυβερνήσεων (Αγγλία) και των ευρωπαϊκών κοινωνιών, με τις τελευταίες να προβαίνουν αυθόρμητα σε φιλελληνικά συλλαλητήρια συμπαράστασης (Γιουγκοσλαβία).¹⁹ Στη Δρέσδη τον Νοέμβριο του 1940 το φρόνημα του λαού χαρακτηριζόταν χαμηλό. Τεκμήρια της απαισιοδοξίας θεωρούνταν ο περιορισμός του κλασικού γερμανικού χαιρετισμού, «Heil Hitler», η επανεκλογή του Roosevelt, όπως και η αδυναμία της Ρώμης να μετατρέψει σε περίλαμπρη νίκη την εκστρατεία στην Ελλάδα.²⁰ Ο θετικός ψυχολογικός αντίκτυπος του ευρωπαϊκού εναγκαλισμού ήταν κομβικός, γιατί στο αρχικό, κρίσιμο διάστημα η χώρα εμφανιζόταν να μη διακρίνεται από το μελαγχολικό και ηττοπαθές αίσθημα της «επιχειρησιακής μοναξιάς», αλλά να περιβάλλεται από ισχυρά κράτη και κοινωνίες με κοινό σκοπό τη συντριβή του Άξονα.

Η προπαγανδιστική ρητορική του αθηναϊκού και επαρχιακού Τύπου επικεντρώθηκε και στη συστηματική αποδόμηση της αεροπορικής ικανότητας των αντιπάλων. Οι αναφορές στους εναέριους βομβαρδισμούς και στις έμψυχες-άψυχες απώλειες καταλάμβαναν μικρότερη έκταση από τις αντίστοιχες που απέβλεπαν συστηματικά στη μείωση και την περιφρόνηση τους. Μέσω της επαναλαμβανόμενης χρήσης σκωπτικών εκφράσεων αναδεικνυόταν η απουσία επίγειων στόχων με στρατηγική σημασία, εκθέτοντας και απαξιώνοντας στη συλλογική συνείδηση την πολυδιαφημιζόμενη αεροπορία του Duce. Σύντομα, η τελευταία υποβαθμίστηκε και αποτέλεσε κύριο θέμα ανεκδοτολογικών αφηγήσεων. «Βομβαρδιστικά αεροπλάνα έβαλλον επιτυχώς επί δύο ώρας κατά ελληνικού νεκροταφείου. Ουδείς επέζησε».²¹ Η εφημερίδα *Βραδυνή* στις 31 Οκτωβρίου κατέγραψε τον απολογισμό των επιδρομών ως «ιταλική από αέρος επιδρομή με θύμα [...] έναν γάιδαρο»,²² όταν στον Βόλο ο δείκτης αστοχίας παρουσιάστηκε ως παροιμιώδης με την πλειονότητα των

¹⁸ *Θάρρος*, 23 Νοεμβρίου 1940.

¹⁹ *Μακεδονία*, 30 Οκτωβρίου 1940.

²⁰ Victor Klemperer, *I will bear witness, 1933-1941. A diary of the Nazi years*, The Modern Library, New York 1999, σ. 361.

²¹ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: «Δελτίον Τύπου 11^{ης} Νοεμβρίου της Υ.Θ.Α.», Αθήνα, 11 Νοεμβρίου 1940.

²² Πετράκη, *1940-Ο άγνωστος πόλεμος*, σ. 239.

βομβών να καταλήγουν στη θάλασσα «[...] όπου το άμαχον πλήθος των ψαριών εδοκίμασε την ορμήν της ιταλικής μαχητικότητος», εξασφαλίζοντας έτσι αρκετούς ιχθείς για το τραπέζι των κατοίκων της πόλης.²³

Ξεχωριστή βαρύτητα δόθηκε στην ανάδειξη των καταστροφών που υπέστησαν οι ιστορικές εκκλησίες των πόλεων. Γι' αυτό τον σκοπό, αξιοποιήθηκε όχι μόνο η οξεία ρητορική, «οι ιπτάμενοι Ιταλοί αλήται [...]», αλλά και η δημοσίευση εικόνων με τους αερόπληκτους ιερούς ναούς.²⁴ Η διέγερση του θρησκευτικού στοιχείου, για μια κοινωνία που διακρινόταν από ισχυρούς δεσμούς με την ορθόδοξη παράδοση και με «τραυματισμένη» τη θρησκευτική συνείδηση ήδη από τον Αύγουστο του 1940, θα μπορούσε να αποδειχτεί εξαιρετικά εύστοχη στην κατεύθυνση της αγανάκτησης, της συσπείρωσης και της επιθυμίας του πληθυσμού για καθολική συμμετοχή και αντίσταση απέναντι σε έναν ασεβή και προκλητικό αντίπαλο: «Θέλουν κοντά στα αθώα γυναικόπαιδα να δολοφονήσουν και το θεϊόν».²⁵

Στη Θεσσαλονίκη, ο βομβαρδισμός του ναού της «Αγίας Σοφίας» προβλήθηκε ως «Νέον κατόρθωμα κτηνώδους και ανιέρου ασεβείας [...]», τον οποίο «[...] εσεβάσθησαν αλλόθρησκοι κατακτηταί [...]».²⁶ Στην Κέρκυρα οι εφημερίδες *Πρωϊά* και *Το Φως* στις 5 και 27 Δεκεμβρίου απέδωσαν τους χαρακτηρισμούς «εγκληματίες και άθρησκοι [...]», με την ιταλική αεροπορία να «ρίπτει τας βόμβας [...] εις ναούς, εις νοσοκομεία, εις σχολεία [...]»²⁷ τη στιγμή που τα μεταπολεμικά στοιχεία της Μητρόπολης αριθμούν δώδεκα περίπου πληγέντες ναούς από τους ιταλικές και γερμανικές εναέριες προσβολές.²⁸ Ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης έκανε λόγο για: «[...] βδελυρόν ανοσιούργημα νέων βανδάλων βομβαρδισάντων πάνσεπτον ιστορικόν ναόν, της του Θεού Σοφίας», όταν στην Αθήνα η Αρχαιολογική Εταιρεία κατήγγειλε «προς σύμπαντα τον πεπολιτισμένον κόσμον την σκόπιμον επιδρομήν των Ιταλών κατά περιλάμπρων ιστορικών μνημείων [...] τυχόντων απολύτου σεβασμού καθ' άπασας τας βαρβαρικές επιδρομάς της χώρας [...] Οι Ιταλοί [...] προσθέτουν νέον όνειδος εις την ιστορίαν του πολιτισμού».²⁹

Από τη ρητορική του Τύπου δε θα μπορούσε να απουσιάσει και η ιστορία. Ο οριακός χαρακτήρας των στιγμών, που αβίαστα οδηγούσε τη συλλογική μνήμη σε σύνδεση μαζί της, εξύψωνε τον ένοπλο αγώνα, τοποθετώντας τον στο ίδιο αξιοζήλευτο επίπεδο με στιγμές-

²³ *Η Θεσσαλία*, 5 Νοεμβρίου 1940.

²⁴ *Μακεδονία*, 10, 11 Φεβρουαρίου 1941.

²⁵ *Η Θεσσαλία*, 7 Νοεμβρίου 1940.

²⁶ *Μακεδονία*, 10 Φεβρουαρίου 1941.

²⁷ Πετράκη, *1940-Ο άγνωστος πόλεμος*, σσ. 271-272.

²⁸ Μεθόδιος Κοντοστάνος (Μητροπολίτης Κέρκυρας και Παξών), *Αρχείον και καθημερινά περιστατικά γεγονότα επί ιταλικής και γερμανικής Κατοχής*, Κέρκυρα 1949, σσ. 513-518.

²⁹ ΓΕΑ, *Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας*, σ. 263.

ορόσημα για το έθνος. Σε αυτό το πλαίσιο, συνεχείς ήταν οι αναφορές από τους Περσικούς Πολέμους (Μαραθώνας, Πλαταιές),³⁰ διανθισμένες από τη μνεία μορφών με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την περιοχή της Ηπείρου, όπως ο βασιλιάς Πύρρος από την πρώιμη ελληνιστική περίοδο,³¹ αλλά και η παρουσία αρχαιοελληνικών αποφθεγμάτων με πιο ενδεικτικά τα: «εις οιωνός άριστος, αμύνεσθαι περί πάτρης» και «ή ταν ή επί τας».³²

Επιπρόσθετα, ο Τύπος, συνεχίζοντας την προπολεμική του «αποστολή», λειτούργησε στις έκτακτες συνθήκες ως εργαλείο στήριξης και «εξωραϊσμού» του καθεστώτος. Η εμφατικά προβαλλόμενη συντεταγμένη πορεία και ο ισχυρός δεσμός ανάμεσα στην ηγεσία και την κοινωνία, σε συνδυασμό με τη θετική πορεία των επιχειρήσεων, υπήρξαν οι κατάλληλες ευκαιρίες, ώστε αυτό μέσω της προσωπικότητας του Μεταξά, να επιχειρήσει να συνδεθεί ψυχικά με τη βάση, διευρύνοντας τον πολυπόθητο δείκτη δημοφιλίας και αποδοχής. Από τις πρώτες ημέρες, τόνιζε τα προπολεμικά του επιτεύγματα, που ισοδυναμούσαν με αδιάσειστες αποδείξεις σύνεσης, προνοητικότητας και ουσιαστικής προστασίας, «[...] μεταβάλλουσα την μεθόριον όλην εις προμαχώνα σιδηρόφρακτον», χωρίς να απουσιάζουν και οι υμνητικές αναφορές για την προσωπικότητα και τη συμβολή στη νίκη της πολιτειακής και πολιτικής ηγεσίας.³³

γ) Η συνδρομή του ραδιοφώνου

Το ραδιόφωνο, που διατηρούσε αμείωτη την επικοινωνιακή του «γοητεία», συνέβαλε στη «μάχη» για την εσωτερική πληροφόρηση, αξιοποιώντας τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών (ΡΣΑ) και τον αντίστοιχο που διέθετε η ΕΟΝ. Όσα από τα σπίτια, τα καταστήματα, τα καφενεία στις πόλεις και στην ύπαιθρο διέθεταν το νέο τεχνολογικό μέσο, εξακολούθησαν με ακόμα μεγαλύτερη ένταση από την προπολεμική περίοδο να συνιστούν πόλο έλξης για τους κατοίκους στην επιδίωξή τους να ικανοποιήσουν την ανάγκη για ενημέρωση. Η καθημερινή εικόνα των συγκεντρωμένων πολιτών σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους γύρω από τη μικροσκοπική συσκευή σημάδεψε την περίοδο της στρατιωτικής αναμέτρησης, αποτελώντας ένα από τα πιο χαρακτηριστικά της στιγμιότυπα. Μαζί με τον Τύπο, καθιερώθηκε στη συνείδηση της κοινής γνώμης ως την πιο αξιόπιστη πηγή πληροφόρησης, ενώ για την κυβέρνηση αναδείχτηκε στο πιο κατάλληλο μέσο για την προώθηση των αναγκαίων μέτρων που συνδέονταν με την ένοπλη προσπάθεια.

³⁰ *Ακρόπολις*, 30 Οκτωβρίου 1940.

³¹ *Μακεδονία*, 3 Νοεμβρίου 1940.

³² *Η Θεσσαλία*, 26 Νοεμβρίου 1940.

³³ *Μακεδονία*, 31 Οκτωβρίου 1940.

Η ισχυρή επιθυμία ακρόασης από τους αστικούς πληθυσμούς επιβεβαιώνεται και από τις αναφορές της ΕΟΝ. Σύμφωνα με αυτές, όλοι παρακολουθούσαν ξένους σταθμούς σε ελληνική μετάδοση, κυρίως εκείνους από το Βερολίνο και το Λονδίνο, επισημαίνοντας ωστόσο την παράμετρο ότι πολλοί ακροατές επηρεάζονταν από το περιεχόμενο των ειδήσεων. Οι παρενέργειες ήταν έκδηλες στον ψυχολογικό τομέα, αφού την επόμενη ημέρα δεν μπορούσαν να διαχειριστούν ούτε και να κρύψουν την ανησυχία τους, υιοθετώντας και αναπαράγοντας εύκολα τις ραδιοφωνικές απόψεις. Οι αναφορές της οργάνωσης περιείχαν τη σύσταση: «[...] Κάθε Έλληνα πατριώτη δεν τους ακούει, και εάν τους ακούη, έχει υποχρέωση να μην διαδίδη τέτοιες ειδήσεις, που ξεύρει πολύ καλά ότι είναι ψεύτικες»,³⁴ με τα μέλη της να σημειώνουν ότι έπρεπε να τονιστεί μέσω των εφημερίδων, η ανάγκη για ακρόαση μόνο του ελληνικού και του αγγλικού ραδιοφωνικού σταθμού.³⁵ Η αποκλειστικότητα της ακρόασης έγινε εφικτή με την πάροδο του χρόνου, καθώς οι πολίτες παρακολουθούσαν όλο και πιο συστηματικά τις εκπομπές από το Λονδίνο στην ελληνική γλώσσα, εξασφαλίζοντας πληροφόρηση για την πορεία των επιχειρήσεων και τη βοήθεια που η Αγγλία παρείχε στην Ελλάδα. Από τα μέσα Φεβρουαρίου οι εκπομπές του BBC αυξήθηκαν μάλιστα σε τρεις, εντάσσοντας στη θεματολογία τους και εγκωμιαστικές αναφορές για τις ελληνικές στρατιωτικές επιτυχίες.³⁶

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημανθεί και ο ρόλος που διαδραμάτισε το ραδιόφωνο ως μέσο για την ανάσχεση της εχθρικής προπαγάνδας. Στην εμπόλεμη περίοδο, η Θεσσαλονίκη και ευρύτερα η Βόρεια Ελλάδα λειτούργησαν ως δέκτες εκπομπών από το ιταλικό Μπάρι, με συνέπεια να καθίσταται υπαρκτός ο κίνδυνος της υπονόμησης για το φρόνημα των ακροατών. Η παραπάνω εξέλιξη, όπως και το ανεπιθύμητο ενδεχόμενο οι τελευταίοι να μετατραπούν σε «αναμεταδότες» των ειδήσεων προς τον πληθυσμό των πόλεων και της υπαίθρου, επιβαλλόταν να αποτραπεί με κάθε τρόπο και για την ανάσχεση του κινδύνου ο τοπικός σταθμός του Χρήστου Τσιγγιρίδη επιχειρούσε να παρεμβάλει παράσιτα, ακυρώνοντας τις εχθρικές επιδιώξεις.³⁷

Το εβδομαδιαίο ραδιοφωνικό πρόγραμμα του ΡΣΑ περιλάμβανε εμβατήρια, δημοτικά τραγούδια, ομιλίες και παραινέσεις-οδηγίες προς τον αγροτικό και εργατικό κόσμο μέσω εκπομπών, όπως «Το δεκάλεπτον του Έλληνα αγρότου» και «Το ημίωρον του Έλληνα

³⁴ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 22: Γενική Διεύθυνσις Εθνικής Διαφωτίσεως, «Δελτίον αριθ. 2, 5^{ης} Νοεμβρίου 1940», σσ. 4-5.

³⁵ Στο ίδιο, φάκ. 5: «Παρατηρήσεις».

³⁶ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 91.

³⁷ Αναστασιάδης, *ό.π.*, σσ. 126-127.

εργάτου».³⁸ Υψηλή δημοφιλία απολάμβαναν τα ημερήσια ανακοινωθέντα, ιδίως στις βραδινές ώρες, μέσα από τα οποία οι ακροατές προσπαθούσαν να εικάσουν την πορεία των επιχειρήσεων, με την απουσία τους να σηματοδοτεί τη δημιουργία αρνητικού ψυχολογικού κλίματος. Ο Γιώργος Θεοτοκάς σημειώνει στις 29 Οκτωβρίου: «Στις βραδινές όμως μεταδόσεις του ραδιοφωνικού σταθμού Αθηνών με στενοχωρεί η έλλειψη του επίσημου ανακοινωθέντος της ημέρας. Τι έγινε το ευχάριστο νέο που προαναγγέλθηκε το μεσημέρι;».³⁹

Ο σταθμός της ΕΟΝ παρείχε με τη σειρά του στρατιωτική ενημέρωση, καθώς τις απογευματινές ώρες μετέδιδε «Το πολεμικόν χρονικόν της ημέρας».⁴⁰ Ξεχωριστό τμήμα αποτελούσαν και οι ομιλίες που μετατράπηκαν σε «βήμα» για τον πνευματικό κόσμο (ακαδημαϊκοί, διανοούμενοι, άνθρωποι της Τέχνης), στην επιδίωξή του να επικοινωνήσει με την κοινωνία. Σε καθημερινή βάση εκφωνούνταν δύο από αυτές, έχοντας άμεση σχέση με την πολεμική επικαιρότητα, χωρίς να λείπουν και οι περιπτώσεις στις οποίες ήταν επικεντρωμένες στον ίδιο τον Μεταξά.⁴¹

Μία από τις διαλέξεις με τίτλο, «Η Ελλάδα μας συνεχίζει την ιστορία της», γράφτηκε και εκφωνήθηκε από τον πρωταγωνιστή του τότε Βασιλικού Θεάτρου, Αιμίλιο Βεάκη. Το κείμενο της «εθνικής ομιλίας» που διασώθηκε ολόκληρο, παρέχει τη δυνατότητα να αποκρυπτογραφηθεί η θεματολογία και ο τρόπος με τον οποίο αναπτυσσόταν και παρουσιαζόταν στους ακροατές. Οι επικοινωνιακοί στόχοι ήταν σαφείς: η ενδυνάμωση του ηθικού και η πίστη στη νίκη. Η επίτευξή τους γινόταν δυνατή με την υπενθύμιση της πολιτιστικής προσφοράς της Ελλάδας, που ανυψωνόταν σε παγκόσμια «Μητέρα», γεγονός που είχε ως κατάληξη τον υποβιβασμό του εχθρού στη συνείδηση των πολιτών σε ασεβή και ανυπόληπτο «μητροκτόνο». Δεν απουσίαζαν οι αναφορές σε ένδοξες μορφές της αρχαιοελληνικής ιστορίας (Θεμιστοκλής, Λεωνίδα), απέναντι στις οποίες οι σύγχρονοι Έλληνες με τα πολεμικά κατορθώματα εμφανίζονταν ως ισάξιοι συνεχιστές. Ο ομιλητής δεν έχασε την ευκαιρία να πλέξει το εγκώμιο του Μεταξά, αποδίδοντάς του χαρακτηρισμούς, όπως «πράος κυβερνήτης», «υπερασπιστής των Θερμοπυλών» και «απόγονος του Λεωνίδα». Ο ελληνικός αγώνας συνοδευόταν από επίθετα «δίκαιος», «ιερός», σε αντιδιαστολή με τους Ιταλούς που αποκαλούνταν υποτιμητικά «βάρβαροι». Η μικρή χώρα με τις μεγάλες νίκες στα αλβανικά βουνά παρουσιαζόταν να κερδίζει τον παγκόσμιο θαυμασμό και την αναγνώριση,

³⁸ *Ακρόπολις*, 4-8 Νοεμβρίου 1940.

³⁹ Θεοτοκάς, *ό.π.*, σ. 174.

⁴⁰ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 19.

⁴¹ Αξιοπρόσεκτοι είναι ορισμένοι από τους τίτλους: «Η ώρα της αναχωρήσεως για το μέτωπο», «Οι πρώτες αεροπορικές αναμνήσεις από την Αθήνα», «Ο Ιωάννης Μεταξάς», «Ελληνική Νέμεσις», «Η σημασία του ιδανικού δια την ζώην», «Οι ελληνικοί αγώνες και η πνευματική ακτινοβολία τους», «Η άλλη πλευρά του πολέμου», «Ο αγώνας», βλ. *Ακρόπολις*, 18-24 Νοεμβρίου 1940.

να εξυψώνεται σε πρότυπο για τους καταπιεσμένους και φοβισμένους λαούς, να απομυθοποιεί τους ανίκητους ως τότε αντιπάλους, δίνοντας ελπίδα και προοπτική στις σαστισμένες από την πολεμική βία ευρωπαϊκές κοινωνίες.⁴²

δ) Ο ρόλος του κινηματογράφου

Ο κινηματογράφος που, όπως και το θέατρο, ουσιαστικά συνέχισε ανεπηρέαστος την εμπόλεμη λειτουργία του, αναστέλλοντας σε πρωτεύουσα και επαρχία μόνο για δύο ημέρες τις προβολές, συνέβαλε με τον δικό του τρόπο στην προώθηση των εθνικών προτεραιοτήτων. Ο αρχικός, πρόσκαιρος περιορισμός του αριθμού των θεατών αντιμετωπίστηκε με τη μείωση στις τιμές των εισιτηρίων, τη διαφήμιση των καταφυγίων για όσες από τις αίθουσες τα διέθεταν, όπως και με την αλλαγή στις ώρες παρουσίας των ταινιών, ώστε οι πολίτες να επιστρέφουν στις οικίες πριν από την επιβολή της συσκότισης. Μετά τον Δεκέμβριο αρκετοί κινηματογράφοι προτίμησαν να εντάξουν στο πρόγραμμά τους κωμωδίες, επιχειρώντας να διευρύνουν τις δυνατότητες του κοινού για γέλιο, ψυχική εκτόνωση και φυγή από την εμπόλεμη καθημερινότητα.⁴³

Ιδιαίτερη απήχηση είχαν τα πολεμικά επίκαιρα, παρέχοντας στους θεατές τη δυνατότητα να παρακολουθούν τις επιτυχίες στα αλβανικά βουνά, την είσοδο του στρατού σε πόλεις της Βόρειας Ηπείρου, τους ξέφρενους πανηγυρισμούς και τις παρελάσεις στα αστικά κέντρα, τη ζωή, τις κακουχίες, τις πορείες των στρατιωτών στο χιόνι, τις δυσκολίες στον εφοδιασμό,⁴⁴ αλλά και να ενημερώνονται για τις εξελίξεις στα πεδία των ευρωπαϊκών μαχών ή τη δράση του ελληνικού στόλου. Παράλληλα, η κυβέρνηση δεν έχασε την ευκαιρία να ασκήσει προπαγάνδα για όλα τα ζητήματα που συνδέονταν με την επιτυχημένη διεξαγωγή της ένοπλης αναμέτρησης τόσο στη ζώνη των επιχειρήσεων όσο και στα μετόπισθεν, επισημαίνοντας με έξυπνο και εύστοχο τρόπο τον αντιφασιστικό χαρακτήρα του αγώνα σε ταινία με τίτλο «1940-1941. Πόλεμος της Ελλάδος εναντίον των φασιστών Ιταλών στην Αλβανία».⁴⁵ Άλλωστε, αυτός έδειξε να αναγνωρίζεται με ικανοποίηση και από την κοινή γνώμη της

⁴² Η ομιλία με αποδέκτη τη νεολαία, εκφωνήθηκε από τον ΡΣΑ στις 20 Νοεμβρίου, όπως και από εκείνον της ΕΟΝ στις 26 του ίδιου μήνα, βλ. *Η Νεολαία*, 11 (14 Δεκεμβρίου 1940), 290-291.

⁴³ Καιροφύλας, *Η Αθήνα του '40*, σ. 47.

⁴⁴ ΕΡΤ, Ιστορικό αρχείο, Γεγονότα δεκαετίας 1940, Πόλεμοι, συγκρούσεις και ταραχές, «Εικόνες του ελληνοϊταλικού πολέμου, 1940-1941: προέλαση ελληνικού στρατού στο αλβανικό μέτωπο και πανηγυρισμοί στην Αθήνα», Αριθ. 18264.

⁴⁵ Στο ίδιο, Άμυνα και πολιτική προστασία, «Εικόνες του ελληνοϊταλικού πολέμου, 1940-1941: προέλαση ελληνικού στρατού στο αλβανικό μέτωπο», Αριθ. 26218.

εποχής. «Συζητούμε για την κατάσταση, για την ευφυΐα του Μεταξά, για την εξαιρετική ευστροφία με την οποία έδωσε μονομιάς στον πόλεμο έναν τόνο αντιφασιστικό».⁴⁶

Η πρώτη πολεμική φωνοταινία εμφανίστηκε στις αίθουσες μετά το νέο έτος. Περιλάμβανε σκηνές από την ενθουσιώδη αναχώρηση στρατιωτών, τις θερμές εκδηλώσεις στις πόλεις για τις στρατιωτικές επιτυχίες, την επάρκεια αγαθών στην αγορά της πρωτεύουσας, γρήγορα, όμως, ο αριθμός διευρύνθηκε, αφού μέχρι τα μέσα Μαρτίου αριθμούσαν ήδη τις οκτώ.⁴⁷ Η επισιτιστική ομαλότητα προωθήθηκε και μέσω φιλμ, στα οποία η κατάμεστη από κόσμο και διατροφικά είδη Βαρβάκειος αγορά των Αθηνών λίγο πριν από τα Χριστούγεννα εμφανιζόταν ως έμπρακτη απόδειξη της αποτελεσματικής κυβερνητικής πολιτικής.⁴⁸

Το ενδιαφέρον των αστικών πληθυσμών για την παρακολούθησή τους αναδεικνύεται και από την παράμετρο ότι, αν και προπολεμικά στην πρωτεύουσα υπήρχε μόνος ένας χώρος προβολής, μέχρι τις 19 Ιανουαρίου τρεις κινηματογράφοι είχαν μετατραπεί σε ασφυκτικά γεμάτες αίθουσες παρουσιάσής τους.⁴⁹ Σε επιστολή προς το μέτωπο και με αφορμή την προβολή φιλμ για τις συνθήκες και τον αγώνα στην πρώτη γραμμή σημειωνόταν χαρακτηριστικά: «Παρετήρησα ότι ο κόσμος -ήτο δε γεμάτη η αίθουσα-παρηκολούθει με μεγίστη συγκίνησιν το θέαμα»,⁵⁰ ενώ και οι στρατιώτες στην αλληλογραφία τους εκδήλωναν ενδιαφέρον για τις προβολές και τις αντιδράσεις του κοινού.⁵¹

Μέσα από τις «εθνικές φωνοταινίες», που ήταν δημιούργημα της κινηματογραφικής υπηρεσίας του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού (ΥΤΤ), η κυβέρνηση δεν έχανε την ευκαιρία να προωθήσει το εμπόλεμο «κοινωνικό της πρόσωπο», επιδεικνύοντας την κρατική μέριμνα για τις οικογένειες των εφένδρων και τους άπορους πολίτες. Τονιζόταν η σημασία της καταβαλλόμενης εκστρατείας για εξασφάλιση γεωργικής αυτάρκειας, με τη σαφή πρόθεση να καθησυχαστεί η κοινή γνώμη, χωρίς να απουσιάζει και η προπαγάνδα για τους πρωταγωνιστές της πολιτειακής και πολιτικής ηγεσίας. Δεν συνιστά εντύπωση το γεγονός ότι προβάλλονταν οι δραστηριότητες των μελών της βασιλικής οικογένειας (επισκέψεις σε τραυματισμένους στρατιώτες στα πλωτά νοσοκομεία), ενώ ήταν συνεχής η υπόμνηση και για την προσφορά του Μεταξά, πρακτική που εντάθηκε μετά τον απρόσμενο θάνατό του.⁵²

⁴⁶ Θεοτοκάς, *ό.π.*, σ. 204.

⁴⁷ *Μακεδονία*, 9 Ιανουαρίου, 14 Μαρτίου 1941.

⁴⁸ ΕΡΤ, Ιστορικό αρχείο, Γεγονότα δεκαετίας 1940, Πόλεμοι, συγκρούσεις και ταραχές: «Παραμονές Χριστουγέννων του 1940 στην Αθήνα», Αριθ. 27905.

⁴⁹ *Καιροφύλας, Η Αθήνα του '40*, σσ. 71-72.

⁵⁰ Κοτζιάμπαση, *ό.π.*, σ. 50.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 52.

⁵² *Μακεδονία*, 24 Ιανουαρίου, 14 Μαρτίου 1941.

ε) Η αυτοοργάνωση, τα μέσα και οι επιδιώξεις της ΕΟΝ

Κομβικό ρόλο στην προπαγανδιστική πολιτική και ρητορική της εμπόλεμης περιόδου διαδραμάτισε η ΕΟΝ. Στους κόλπους της (τομείς, υποτομείς) αναπτύχθηκε μία κατευθυνόμενη πληροφόρηση, με αφετηρία τα ανώτερα κλιμάκια και κατάληξη τα απλά στελέχη που, συνιστώντας τις «ομάδες διαφώτισης», αναλάμβαναν το κρίσιμο βάρος της καθημερινής επικοινωνιακής προσπάθειας.⁵³ Η ενημέρωση των ομάδων γινόταν εφικτή μέσα από τα δελτία διαφώτισης που περιείχαν έγγραφες οδηγίες για τον τρόπο με τον οποίο θα διαχειρίζονταν τα τρέχοντα ζητήματα της επικαιρότητας, όπως διαμορφώνονταν από τις εναλλασσόμενες επιχειρήσεις στο πεδίο της μάχης, υποβάλλοντας με στρατιωτική πειθαρχία τις ημερήσιες αναφορές τους. Σε μία από αυτές ανέφεραν: «Επροπαγανδίσουμε όπως ακριβώς υποδειξάτε αναφέροντες εις τας συζητήσεις όσα ακριβώς εις τα σημερινά έγγραφα μας υποδειξάτε»,⁵⁴ προχωρώντας και σε σύντομη αξιολόγηση των προσπαθειών τους: «Η γενική εντύπωση της κυκλοφορίας του δελτίου διαφώτισης και των αποτελεσμάτων υπήρξεν για πρώτην ημέραν πολύ καλή. Επίσης εις όλους τους σχηματισμούς ηργάσθησαν πολύ ευσυνείδητα και έξυπνα».⁵⁵ Δεν απουσίαζαν οι υποδείξεις για το περιεχόμενο των δελτίων, σημειώνοντας με έμφαση την ανάγκη ύπαρξης ειδήσεων από το μέτωπο, όπως και για: «[...] ηρωικά κατορθώματα ελλήνων αεροπόρων στρατιωτών ή και πολιτών [...]».⁵⁶

Η προπαγάνδα λάμβανε χώρα σε όλα τα δυνατά σημεία κοινωνικών συναναστροφών, όπως ήταν τα μέσα μαζικής μεταφοράς, οι οικίες, τα καφενεία, οι διασταυρώσεις οδών σε κεντρικές και συνοικιακές περιοχές των πόλεων, η εμπορική αγορά, τα λιμάνια, τα καταστήματα και τα εργοστάσια. Οι στόχοι των ομάδων πολιτικής διαφώτισης ήταν σαφείς: να αντικρούσουν σθεναρά τις φήμες για κάθε πτυχή που αφορούσε την εμπόλεμη διαδικασία (πορεία επιχειρήσεων στο αλβανικό μέτωπο, έκταση έμψυχων-άψυχων απωλειών από τους βομβαρδισμούς, επίπεδο αεραμυντικής προστασίας, διάθεση ερανικής προσφοράς, διεθνείς πολιτικές-στρατιωτικές εξελίξεις, διατροφική αυτάρκεια), να παρακολουθούν τις συζητήσεις σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, να ενισχύουν την αερόπληκτη αστική ψυχολογία, αποκρούοντας την ηττοπάθεια, και να παρεμβαίνουν άμεσα, ώστε να ενδυναμώνουν την αισιοδοξία, τη δυναμική νίκης και την εμπιστοσύνη προς τους κυβερνητικούς χειρισμούς. Επιπλέον, έπρεπε να «αφουγκράζονται» τη δημοφιλία της

⁵³ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: «Δελτίον Τύπου 11^{ης} Νοεμβρίου της Υ.Θ.Α.», Αθήνα, 11 Νοεμβρίου 1940.

⁵⁴ Στο ίδιο: ΠΔΘΠ, «Συνοικισμός Ηλιουπόλεως», Αθήνα, 7 Νοεμβρίου και «ΥΘΝ», Αθήνα, 8 Νοεμβρίου 1940.

⁵⁵ Στο ίδιο: ΠΔΘΠ, «Υ.Θ.Βορρά», Αθήνα, 6 Νοεμβρίου 1940, σ. 2.

⁵⁶ Στο ίδιο: ΠΔΘΠ, «Αναφορά προς την Περιφερειακή Διοίκησην Θηλέων Πρωτεύουσας», Αθήνα, 7 Νοεμβρίου 1940.

πολιτικής-στρατιωτικής ηγεσίας, τον βαθμό αποδοχής των κυβερνητικών χειρισμών και να εντοπίζουν τα ζητήματα για τα οποία η κοινή γνώμη εξέφραζε δυσφορία ή διατύπωνε ενστάσεις, όπως ήταν οι ελλείψεις σε είδη πρώτης ανάγκης, η καθυστερημένη λήψη της αλληλογραφίας από το μέτωπο, ακόμα και η περιστασιακή απουσία ερίων για πλέξιμο μάλλινων ειδών ιματισμού.⁵⁷

Τα καταφύγια υπήρξαν με τη σειρά τους ακόμα ένα πεδίο για την άσκηση προπαγάνδας. Καλλιεργήθηκε από μέλη της οργάνωσης που, παρακολουθώντας και παρεμβαίνοντας συνεχώς στους διαλόγους των προσωρινά εγκλωβισμένων ενοίκων, διευκρίνιζαν τους λόγους απόρριψης του ιταλικού τελεσιγράφου, αναδεικνύοντας με έμφαση την προσωπικότητα και την υπερήφανη-ανυποχώρητη στάση του Μεταξά.⁵⁸ Στις συζητήσεις, που αναπαράγονταν στο εσωτερικό τους, κυριαρχούσαν η περιφρόνηση των πολιτών για τη στρατιωτική ικανότητα των Ιταλών, η ατέρμονη φημολογία για τον ρόλο της Αγγλίας και της Γερμανίας στην πορεία των επιχειρήσεων, η διαρκής ανησυχία για πιθανό βομβαρδισμό της Αθήνας.⁵⁹ Στον ίδιο χώρο το έργο της διαφώτισης ανέλαβαν και οι εκπαιδευτικοί, εξάιροντας την πολιτική-στρατιωτική αρετή του Γεώργιου, όπως και τη διορατικότητα και την αδάμαστη θέληση του «Αρχηγού», οι λόγοι του οποίου αποτελούσαν πηγή έμπνευσης για τους ίδιους.⁶⁰

Στο επίκεντρο της κοινωνικής επιτήρησης βρέθηκαν η ΕΟΝ, αλλά και ο Μεταξάς, για τον οποίο οι αναφορές των μελών της μετέφεραν στα ανώτερα κλιμάκια τη στάση της κοινής γνώμης απέναντί του. Οι περισσότερες ήταν εγκωμιαστικές, αφού με στιβαρό και υπεύθυνο τρόπο καθοδηγούσε την ένοπλη προσπάθεια, χωρίς να απουσιάζουν και οι αρνητικές τοποθετήσεις για τη συνοχή-λειτουργία του κυβερνητικού μηχανισμού.⁶¹ Στη νέα δοκιμασία η αδιαμφισβήτητη στρατιωτική του ικανότητα ισοδυναμούσε με εγγύηση για τη νικηφόρα διεξαγωγή του πολέμου, ενώ συνέχιζε να αναφέρεται ως: «Εθνικός Κυβερνήτης, Μεγάλος Κυβερνήτης, Αρχηγός, Γιάννης και Μπάρμπα-Γιάννης».⁶² Οι δύο τελευταίοι, γνωστοί ήδη από την προπολεμική περίοδο, διευκόλυναν την ανάπτυξη κλίματος οικειότητας ανάμεσα στους πολίτες και στον ίδιο, συμβάλλοντας στη μείωση της

⁵⁷ Στο ίδιο: «Δελτίον της 28 Νοεμβρίου του 1940», ΠΔΘΠ, «Δελτίον-Συνθημάτων Υ.Θ.Ν.», 7 Νοεμβρίου, ΠΔΘΠ, «Αποτέλεσμα της περιοδείας... εις τον συνοικισμόν Παλαιών Σφαγίων», Αθήνα, 8 Νοεμβρίου και ΠΔΘΠ, «Δελτίον της 8^{ης} Νοεμβρίου 1940», σ. 2.

⁵⁸ Στο ίδιο: ΠΔΘΠ, «Μία συζήτηση εις καταφύγιον», Αθήνα, 7 Νοεμβρίου 1940, σσ. 1-2.

⁵⁹ Στο ίδιο: ΠΔΘΠ, «Αναφορά... προς την ΠΔΘΠ», Αθήνα, 5 Νοεμβρίου και «Υ.Θ.Βορρά», Αθήνα, 6 Νοεμβρίου 1940, σ. 2.

⁶⁰ ΓΑΚ Ν. Λάρισας, Αρχείο Δ/σης Α'θμιας Εκπ/σης Ν. Λάρισας, Β' Εκπ/κή Περιφέρεια, Εμπιστευτικά 1939-1975 (α), φάκ. «Εμπιστευτικών Εγγράφων 1939-1948»: Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους κ.κ. Εκπαιδευτικούς λειτουργούς παντός βαθμού, Αριθ. 3042, Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 1940.

⁶¹ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, «Προς την Περιφερειακήν Διοικήτριαν Θηλέων Πρωτευούσης», Αθήνα, 2 Νοεμβρίου 1940.

⁶² Στο ίδιο: ΠΔΘΠ, «Υ.Θ.Β.», Αθήνα, 7 Νοεμβρίου, «Αναφορά προς την Διεύθυνσιν του 3^{ου} Γραφείου», Αθήνα, 8 Νοεμβρίου και «Δελτίον της 8^{ης} Νοεμβρίου 1940», Αθήνα, 8 Νοεμβρίου 1940, σ. 2.

ψυχολογικής απόστασης μεταξύ κορυφής και κοινωνικής βάσης. Οι έκτακτες συνθήκες μετατράπηκαν έτσι στο πιο ευνοϊκό περιβάλλον, ώστε η προσωπικότητά του να ταυτιστεί στη συλλογική συνείδηση με παράγοντα ασφάλειας, τον «αρχιτέκτονα» της νίκης που όρθωσε το ανάστημά του απέναντι σε μία προκλητική και αλαζονική αυτοκρατορία.

Για να μεγιστοποιήσει την αποτελεσματικότητά της, η οργάνωση αξιοποίησε στο έπακρο τις δυνατότητες του Τύπου, του ραδιοφώνου και του κινηματογράφου. Οι ανακοινώσεις στις εφημερίδες διακρίνονταν από την ανάδειξη του θρησκευτικού στοιχείου, την ακλόνητη πεποίθηση για τον δίκαιο αγώνα που διεξάγει το έθνος, αφοσίωση στη στρατιωτική επικράτηση και περιφρόνηση της μαχητικής ικανότητας του αντιπάλου. «Τα χάρτινα αεροπλάνα πέφτουν φλεγόμενα. Και θα πέφτουν. Γιατί τα κυβερνούν χάρτινοι πιλότοι».⁶³ Ο ραδιοφωνικός σταθμός της βρέθηκε δίπλα στις αστικές κοινωνίες με το εβδομαδιαίο του πρόγραμμα, που περιείχε στρατιωτικά εμβλήματα, θούρια και ομιλία σε καθημερινή βάση για τα μέλη.⁶⁴ Από τον Μάρτιο κατέστη εφικτή και η τεχνολογική του αναβάθμιση, αφού η ισχύς μεγιστοποιήθηκε στο εικοσαπλάσιο, με αφετηρία λειτουργίας την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου. Οι προοπτικές του εγχειρήματος ήταν φιλόδοξες, καθώς υπήρχε η προσδοκία ο σταθμός να ακούγεται και στο εξωτερικό, ώστε ο απόδημος ελληνισμός, και ιδίως η νεολαία, να αποκτήσει στενότερη επαφή με τη μητρόπολη.⁶⁵

Η καθημερινή προσπάθεια του άμαχου πληθυσμού να στηρίξει την ένοπλη αναμέτρηση, με πρωταγωνιστικό τον ρόλο της οργάνωσης, αποτέλεσε θεματολογία φιλμ από την κινηματογραφική της υπηρεσία, με τίτλο «Στα Μετόπισθεν». Σε αυτό αναδεικνύονται ο έρανος που διοργάνωσε η Περιφερειακή Υπηρεσία Αλληλεγγύης Μετώπου πρωτεύουσας για συλλογή ειδών προς τους στρατιώτες, ο έλεγχος, η συσκευασία τους, οι επισκέψεις που τα στελέχη της πραγματοποιούσαν στα νοσοκομεία, για να συζητήσουν, να μοιράσουν δώρα στους τραυματίες,⁶⁶ όπως και να τους βοηθήσουν στη σύνταξη της αλληλογραφίας προς τις οικογένειές τους.⁶⁷ Δεν παρέλειπε να προβάλλει τις εορταστικές εκδηλώσεις για την 25^η Μαρτίου, αποκαλώντας τον εκλιπόντα Μεταξά «πατέρα της νίκης»,⁶⁸ αλλά και τη δράση της Κεντρικής Υπηρεσίας Αλληλεγγύης Μετώπου για τη δημιουργία-συγκέντρωση μάλλινων

⁶³ *Η Θεσσαλία*, 2 Δεκεμβρίου 1940.

⁶⁴ *Ακρόπολις*, 18-24 Νοεμβρίου 1940.

⁶⁵ *Η Νεολαία*, 25 (22 Μαρτίου 1941), 630.

⁶⁶ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 19: «Αι ταινία της Ε.Ο.Ν.» και ΕΡΤ, Ιστορικό Αρχείο, Γεγονότα δεκαετίας 1940, Πόλεμοι, συγκρούσεις και ταραχές: «Στα μετόπισθεν-Η δράση της Υπηρεσίας Αλληλεγγύης Μετώπου της Πρωτεύουσας», Αριθ. 46234.

⁶⁷ ΕΡΤ, Ιστορικό Αρχείο, Γεγονότα δεκαετίας 1940, Πόλεμοι, συγκρούσεις και ταραχές: «Η δράση της Κεντρικής Υπηρεσίας Αλληλεγγύης Μετώπου της ΕΟΝ», Αριθ. 46238.

⁶⁸ Στο ίδιο, Άμυνα και πολιτική προστασία: «Τριήμερος εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου από την ΕΟΝ στην Αθήνα το 1941», Αριθ. 37293.

ειδών ιματισμού και την αποστολή στο μέτωπο χριστουγεννιάτικων δώρων (ο «μπουναμάς του στρατιώτου»⁶⁹).

Δε θα μπορούσε να απουσιάσει και η συμβολή της στο κλίμα εθνικής ευφορίας και ενθουσιασμού, που τόσο ήταν απαραίτητο για την αστική ψυχολογία, αφού σε ταινία με τίτλο «Ηρωες του 1941» παρουσιάζονταν οι πανηγυρισμοί στην Αθήνα για τις στρατιωτικές νίκες, όπως επίσης η άφιξη και η θερμή υποδοχή των τραυματιών.⁷⁰ Επιπλέον, αξιοποίησε τις δυνατότητες του κινηματογράφου, προβάλλοντας ωριαία μορφωτικά και ψυχαγωγικά φιλμ στα στελέχη της και στους νοσηλεύομενους στρατιώτες των νοσοκομείων ή σε διάφορα ιδρύματα κοινωνικής πρόνοιας.⁷¹

Η Νεολαία αποτέλεσε αναπόσπαστο εργαλείο για την εγχώρια προπαγανδιστική πολιτική. Μέσα από τις σελίδες της επιχειρήθηκε η σύνδεση του ελληνοϊταλικού αγώνα με το ιστορικό παρελθόν (ναυμαχία Σαλαμίνας, αυτοκράτορας του Βυζαντίου Ηράκλειος, επανάσταση του 1821),⁷² χωρίς να απουσιάζει και η αξιοποίηση του θρησκευτικού στοιχείου, ανακαλώντας το δημοφιλές βιβλικό δίπολο του Δαβίδ και του Γολιάθ και την επίπονη πορεία «Σταύρωση-Ανάσταση». Ιδιαίτερα επικρίθηκε η χρήση ελληνικών σημάτων στα αεροπλάνα από τους Ιταλούς, οι οποίοι αποδίδονταν με τον ειρωνικό χαρακτηρισμό «ιππόται του αέρος», κάνοντας λόγο για εσκεμμένες δολοφονίες και σφαγές.⁷³ Στην προσπάθεια μάλιστα να φανατιστεί και να εξεγερθεί η κοινή γνώμη απέναντί τους, επιστρατεύτηκαν τα επίθετα «άνανδροι» και «βάρβαροι» για τον διπλό, σφοδρό βομβαρδισμό της ήδη σεισμόπληκτης και γι' αυτό ουσιαστικά ανοχύρωτης Λάρισας.⁷⁴

Ο καταλυτικός ρόλος του Μεταξά προωθήθηκε έντονα μέσα από το περιοδικό, αφού συνιστούσε τον τρίτο παράγοντα, μετά τη βοήθεια της «Ανώτερης Δύναμης» και τη δύναμη του λαού, που συνέβαλε στη νίκη. Ήταν ο σώφρων πολιτικός που πριν από την 28^η Οκτωβρίου επεδίωξε να αποφύγει με κάθε μέσο τη σύρραξη, αλλά και, όταν αυτή ξέσπασε, ο στρατιωτικός εκείνος που ενέπνευσε στον λαό ενότητα, πειθαρχία και το αίσθημα θυσίας και αλληλεγγύης.⁷⁵ Υπήρξε «γερός και μοναδικός αρχηγός», οδηγός και εμψυχωτής, χωρίς να λείπουν και οι λεκτικές υπερβολές, καθώς εμφανιζόταν ισάξιος με τον Σόλωνα, τον

⁶⁹ Στο ίδιο, Εορτασμοί και εκδηλώσεις: «Προετοιμασία χριστουγεννιάτικων δώρων για τον στρατό από την ΕΟΝ», Αριθ. 46229.

⁷⁰ Στο ίδιο, Πόλεμοι, συγκρούσεις και ταραχές: «Ηρωες του 1941 (Ταινία υπ' αριθμόν 27 της κινηματογραφικής υπηρεσίας της ΕΟΝ)», Αριθ. 47708.

⁷¹ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 19: «Η ψυχαγωγία των τραυματιών μας».

⁷² *Η Νεολαία*, 5 (2 Νοεμβρίου 1940), 132.

⁷³ Στο ίδιο, 6 (9 Νοεμβρίου 1940), 161, 164

⁷⁴ Στο ίδιο, 23 (8 Μαρτίου 1941), 580.

⁷⁵ Στο ίδιο, 14 (4 Ιανουαρίου 1941), 361.

Λυκούργο, τον Επαμεινώνδα, τον Περικλή, ο αιώνας του οποίου θα ξεπερνούσε σε σημασία ακόμα και εκείνον του κορυφαίου, αθηναίου πολιτικού της αρχαιότητας.⁷⁶

στ) Η απειλή της «Πέμπτης Φάλαγγας»⁷⁷

Η αταλάντευτη βούληση των αστικών πληθυσμών για συνέχιση του ένοπλου αγώνα με αδιαπραγμάτευτη την πεποίθηση για αίσια έκβασή του, έπρεπε να υπερνικήσει και τους «εσωτερικούς εχθρούς», η διαβρωτική δραστηριότητα των οποίων αποδόθηκε με τον όρο «Πέμπτη Φάλαγγα». Αυτοί περιλάμβαναν την ανεξέλεγκτη διάδοση ψευδών ειδήσεων, την εξάρθρωση της εχθρικής κατασκοπείας-προπαγάνδας και τον παραδοσιακό ιδεολογικό αντίπαλο της 4^{ης} Αυγούστου, που δεν ήταν άλλος από τους κομμουνιστές. Σε ώρες εθνικής δοκιμασίας, η αδιαφορία των κατοίκων στη διακίνηση θετικών ή αρνητικών ειδήσεων και η εμπιστοσύνη που έπρεπε να επιδεικνύουν μόνο στις επίσημες κυβερνητικές ανακοινώσεις μετατράπηκαν σε δείγματα ψυχικής πειθαρχίας, τεκμήρια φρόνησης και υπευθυνότητας.

Οι διαδόσεις αβίαστα έκαναν λόγο για μεγάλο αριθμό νεκρών και τραυματιών μεταξύ του άμαχου πληθυσμού εξαιτίας των εναέριων επιδρομών στις πόλεις, την υποτιθέμενη άφιξη του εφιαλτικού, αεροχημικού πολέμου, ενώ ήταν συνεχής και η φημολογία για επικείμενο βομβαρδισμό της Αθήνας.⁷⁸ Η Πάτρα, η Κέρκυρα και η Θεσσαλονίκη τροφοδοτούσαν φήμες σχετικά με τον αριθμό των θυμάτων, των τραυματιών ή την έκταση της υλικής καταστροφής, που θα μπορούσαν εύκολα να οδηγήσουν σε κάμψη του ηθικού, διευρύνοντας τις πιθανότητες να επικρατήσει στους αστικούς πληθυσμούς απαισιοδοξία και φόβος για την κατάληξη της στρατιωτικής αναμέτρησης. Ο συγκεκριμένος κίνδυνος έγινε πιο αισθητός στην περίπτωση της πολυβομβαρδισμένης Κέρκυρας, η οποία συνοδευόταν από μελανές αναφορές για μία τελείως ερειπωμένη πόλη, με περιφερόμενους, κρατικά απροστάτευτους και πεινασμένους ανθρώπους.⁷⁹

Η διαλυτική δύναμη της ανυπόστατης φημολογίας επιβεβαιώνεται και από τις ιατρικές έρευνες της εποχής. Το 1944 ο δόκτωρ Feudell, νεαρός ψυχίατρος στη Λειψία, ερευνώντας στους Γερμανούς τις ψυχολογικές επιπτώσεις των αεροπορικών βομβαρδισμών, διαπίστωσε

⁷⁶ Στο ίδιο, 16 (18 Ιανουαρίου 1941), 424.

⁷⁷ Ο όρος προέρχεται από τον ισπανικό εμφύλιο και αναφέρεται στους πολίτες της Μαδρίτης, οι οποίοι με τη χρήση προπαγάνδας και άλλων τακτικών χειραγώγησης είχαν πετύχει να υπονομεύσουν την αντίσταση, στηρίζοντας παράλληλα τις υπάρχουσες τέσσερις φάλαγγες των εθνικιστών, βλ. Πετράκη, *1940-Ο άγνωστος πόλεμος*, σ. 328 υποσ. 83.

⁷⁸ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 22: Γεν. Διεύθυνσις Εθνικής Διαφωτίσεως, «Δελτίον υπ' αριθ. 7, 10^{ης} Νοεμβρίου 1940», σ. 3.

⁷⁹ Στο ίδιο, φάκ. 5: «Δελτίον Διαφωτίσεως 30^{ης} Νοεμβρίου της Υ.Θ. Αθηνών», σ. 2 και ΠΔΘΠ, «Παρατηρήσεις συνεργάτιδος 3^{ου} Γραφείου», Αθήνα, 14 Νοεμβρίου 1940, σ. 1.

ότι η διακίνηση ανεύθυνων διαδόσεων για ιστορίες τρόμου και υπερβολικά στατιστικά στοιχεία ήταν πιο επικίνδυνες ακόμα και από τις εναέριες εμπειρίες.⁸⁰

Η απειλή της «Πέμπτης Φάλαγγας» αντιμετωπίστηκε άμεσα από την κυβέρνηση. Ελάχιστα εικοσιτετράωρα μετά την κήρυξη του πολέμου το ΥΔΑ και το ΥΤΤ, με παράλληλες ανακοινώσεις, ζήτησαν από τον πληθυσμό να είναι εξαιρετικά προσεκτικός στην αποδοχή πληροφοριών για την πορεία των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Η διάδοση των ψευδών ειδήσεων συνιστούσε εχθρική πράξη,⁸¹ με τον δείκτη επιφύλαξης να μεγιστοποιείται στην περίπτωση που κυκλοφορούσαν υπερβολικά αισιόδοξες φήμες για νίκες, αφού η ακύρωσή τους λίγο αργότερα από την επιχειρησιακή πραγματικότητα θα καθιστούσε περισσότερο οδυνηρή την απογοήτευση, κλονίζοντας την ψυχολογία στα μετόπισθεν. Ο Γιώργος Θεοτοκάς έγινε δέκτης τέτοιων ανεδαφικών-αισιόδοξων ειδήσεων, επικεντρωμένων στην κατάληψη της Κορυτσάς, του Αργυρόκαστρου, τη σύλληψη 30.000 Ιταλών αιχμαλώτων και την απροθυμία των Ιταλών να πολεμήσουν, οι οποίες προκάλεσαν το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα: «Παντού ένα κύμα αισιοδοξίας που φτάνει τα όρια της υπερβολής. Οι διαδόσεις αυτές είναι τόσο φουσκωμένες ώστε με κάνουν κάπως να ανησυχώ».⁸²

Δεν απουσίασαν και οι φήμες αποσκοπώντας στην εκδήλωση σύγχυσης και πανικού, όπως συνέβη στην επαρχία της Μαντινείας. Έξι μόλις ημέρες μετά την έναρξη του πολέμου τυχαίοι πυροβολισμοί πυροδότησαν διαδόσεις για επικείμενη επιχείρηση του εχθρού, με συνέπεια οι κάτοικοι των χωριών να οπλιστούν με ό,τι μέσα διέθεταν, στήνοντας ενέδρες.⁸³ Το ίδιο συνέβη και στην Πάτρα, όταν κυκλοφόρησε η φήμη πως έλαβαν χώρα ρίψεις Ιταλών αλεξιπτωτιστών στην περιοχή της Κυλλήνης, για να καταλάβουν την αχαϊκή πρωτεύουσα. Στα περίχωρά της οι καμπάνες των εκκλησιών άρχισαν να χτυπούν συνεχώς, οι κάτοικοι τρομοκρατημένοι εγκατέλειπαν τις εστίες τους, ενώ αρκετοί στρατιώτες βρέθηκαν περιπλανώμενοι σε αγρούς, εξέλιξη που δρομολόγησε την οργισμένη κυβερνητική αντίδραση.⁸⁴ Στον άξονα ελέγχου και επιτήρησης για την παρεχόμενη στρατιωτική πληροφόρηση, λειτούργησαν και οι προτροπές προς τους πολίτες, ώστε να καταγγέλλουν τους διαδοσίες στις αστυνομικές αρχές για επιβολή των προβλεπόμενων ποινών,⁸⁵ οι οποίες στην περίπτωση της φυλάκισης έφτασαν μέχρι και πέντε έτη.⁸⁶

⁸⁰ Stargardt, *ό.π.*, σσ. 395-396.

⁸¹ *Μακεδονία*, 30 Οκτωβρίου 1940.

⁸² Θεοτοκάς, *ό.π.*, σ. 173.

⁸³ Μούτουλας, *ό.π.*, σ. 5.

⁸⁴ Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία*, τόμ. Γ', σσ. 46-47.

⁸⁵ *Ακρόπολις*, 9 Απριλίου 1941.

⁸⁶ *Μακεδονία*, 11 Δεκεμβρίου 1940.

Στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων υπήρχαν αναφορές για την επικινδυνότητα αποδοχής των φημών και τη στάση που οι κάτοικοι έπρεπε να υιοθετήσουν απέναντί τους. Η σύνεση, η ψυχραιμία και ο έλεγχος των συναισθημάτων αποτελούσαν τον καλύτερο τρόπο διαχείρισης, ώστε να μην παρασύρονται σε πρόωρες εκτιμήσεις και πανηγυρισμούς, όπως συνέβη στην Κέρκυρα, όταν η τοπική κοινωνία ήδη από τις 31 Οκτωβρίου και υπό την επήρεια του ακράτητου ενθουσιασμού πανηγύρισε την είσοδο του στρατού στην Κορυτσά.⁸⁷ Ο πειρασμός της διασποράς ανυπόστατων ειδήσεων ήταν μάλιστα τόσο έντονος, ώστε δεν άφησε ανεπηρέαστη ακόμα και την ΕΟΝ. Η οργάνωση συνιστούσε στα μέλη της επαγρύπνηση και αυτοσυγκράτηση στην επικοινωνιακή διαχείριση των ευχάριστων εξελίξεων από το μέτωπο, χαρακτηρίζοντας ασυγχώρητο λάθος την παράβαση του παραπάνω κανόνα, που ως μοναδική παρενέργεια θα είχε τη διευκόλυνση της ξένης προπαγάνδας.⁸⁸

Για την αποφυγή του κινδύνου, αυτονόητη κατάληξη έπρεπε να αποτελέσει η ελαχιστοποίηση της παραπληροφόρησης, αφού υπήρχε ο κίνδυνος να αναπτυχθούν αμφιβολίες ανάμεσα στους πολίτες για την πορεία των επιχειρήσεων, δημιουργώντας ιδανικές συνθήκες για την ανάπτυξη κλίματος ηττοπάθειας. Η απώλεια της πίστης για νίκη των ελληνικών όπλων, που σε ορισμένες περιπτώσεις έφτασε να θεωρείται πιο επικίνδυνη και από τη δράση των κατασκόπων, ήταν επιτακτική ανάγκη να αποκλειστεί και γι' αυτό τον λόγο η σύσταση προς τον πληθυσμό ήταν σαφής: «Τσακίσατε τους ηττοπαθείς».⁸⁹ Στη Θεσσαλονίκη, ο ανώτατος στρατιωτικός διοικητής, ζήτησε από την τοπική κοινωνία να μην παρακολουθεί ξένες ραδιοφωνικές εκπομπές για επιχειρησιακά θέματα, όπως εκείνη της 1^{ης} Νοεμβρίου, απευθύνοντας παραινέσεις στους πολίτες, ώστε να καταγγέλλουν στις στρατιωτικές ή αστυνομικές αρχές το μήκος κύματος ή τους χιλιοκύκλους εκπομπής.⁹⁰

Με αμετακίνητο στόχο την προστασία του ηθικού οι κυβερνητικές αναφορές προέτρεπαν τις αστικές κοινωνίες να εμπιστεύονται τις επίσημες ανακοινώσεις μόνο από το ΓΕΣ, το ΥΔΑ και τον ΡΣΑ. Καταβλήθηκε κάθε δυνατή προσπάθεια, ιδίως μέσω του Τύπου, ώστε τα λακωνικά, λιτά και ψυχρά στη διατύπωσή τους κυβερνητικά ανακοινωθέντα να καθιερωθούν στη συλλογική συνείδηση ως την πλέον αξιόπιστη πηγή ενημέρωσης για τις επιχειρησιακές και αεροπορικές εξελίξεις.⁹¹ Άλλωστε, υπήρχε πάντα ο κίνδυνος οι στρατιώτες στη ζώνη των επιχειρήσεων να γίνουν αποδέκτες ανυπόστατων ειδήσεων για την έκταση των έμψυχων και

⁸⁷ Δαφνής, *ό.π.*, σ. 21.

⁸⁸ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 22: Γενική Διεύθυνσις Εθνικής Διαπαιδαγωγήσεως, «Δελτίον υπ' αριθ. 5-8^{ης} Νοεμβρίου 1940», σ. 4.

⁸⁹ *Θάρρος*, 2 Νοεμβρίου 1940.

⁹⁰ *Μακεδονία*, 6 Νοεμβρίου 1940.

⁹¹ *Θάρρος*, 31 Οκτωβρίου 1940.

άψυχων απωλειών στα μετόπισθεν, παράμετρος ικανή να επηρεάσει το φρόνημα και την αγωνιστική διάθεση στο πεδίο της μάχης.

Η εξάρθρωση των «εσωτερικών αντιπάλων» περιλάμβανε και την καταδίωξη-σύλληψη κατασκόπων. Το υπουργείο Στρατιωτικών απαγόρευσε ρητά τις συζητήσεις μεταξύ στρατιωτικών, ή κατοίκων για ζητήματα στρατιωτικής φύσης (τοποθεσία στρατιωτικών εγκαταστάσεων, κατονομασία θέσεων ή περιοχών, δρομολόγια σιδηροδρόμων και πλοίων, επιστρατευμένα οικογενειακά ή συγγενικά πρόσωπα), προειδοποιώντας τους παραβάτες για την επιβολή αυστηρών ποινών.⁹² Οι πολίτες και τα μέλη της ΕΟΝ, έπρεπε να είναι εξαιρετικά προσεκτικοί, αφού ο εχθρός διέθετε «τελείαν κατασκοπείαν», με τις προτροπές να εξισώνουν την αποτελεσματικότητα της λόγχης στην πρώτη γραμμή με εκείνη της σιωπής στα μετόπισθεν.⁹³ Στα μέσα μαζικής μεταφοράς, στους χώρους εργασίας, ακόμα και στις οικίες, οι κάτοικοι των αστικών κέντρων έπρεπε να δώσουν τη δική τους «μάχη» εναντίον των ξένων πρακτόρων, τηρώντας απαρέγκλιτα τη βασική αρχή της σιωπής, η οποία μετατράπηκε στην πιο σημαντική υπηρεσία για τη μαχόμενη πατρίδα. Το κύριο σύνθημα συνοψιζόταν σε τρεις, κύριες αποφαστικές προτάσεις: «Δεν άκουσα, δεν είδα, δεν γνωρίζω», με την κατάδοση των φορέων της εχθρικής προπαγάνδας να αναγορεύεται σε πατριωτικό καθήκον, αφού σε διαφορετική περίπτωση «[...] δεν είσθε Έλληνες».⁹⁴

Στο εσωτερικό μέτωπο γρήγορα διαμορφώθηκε ατμόσφαιρα «κατασκοπολαγνείας», καθώς όλοι υποψιάζονταν οποιονδήποτε εκδήλωνε περίεργη συμπεριφορά, τη στιγμή που για τα παιδιά στη Θεσσαλονίκη αποτέλεσε παιχνίδι. «Αν μας φαινόταν ύποπτος και τον βλέπαμε να κρατάει καμιά σημείωση ή φανταζόμασταν πως φωτογραφίζει κρυφά με τα κουμπιά της καμπαρντίνας του [...] τον βάζαμε στη μέση και ξεφωνίζαμε σαν παλαβά όλα μαζί: ‘κα-τά-σκο-ποος!..’».⁹⁵ Ο «πυρετός» που επικρατούσε για τον εντοπισμό πρακτόρων αναδεικνύεται και από την περίπτωση του Αλέξανδρου Ζαούση. Ως μέλος της ΕΟΝ στην Αθήνα, είχε αναλάβει να παρακολουθεί τις κινήσεις υπόπτων σε γερμανικό υποκατάστημα της Lufthansa ή σε βιβλιοπωλείο κοντά στην πλατεία Συντάγματος:

«Η αποστολή αυτή δεν ικανοποιούσε το πολεμικό μου μένος, αλλά η φαντασία μου κάλπασε αμέσως σε τέτοιο όργιο αναμνήσεων από ταινίες κατασκοπείας και βιβλία για πράκτορες, που δέχτηκα ν’ ασκήσω... χαφιεδισμόν υπέρ πατρίδος. [...] Στήθηκα [...] έξω από το ύποπτο στέκι της πέμπτης φάλαγγας

⁹² *Ακρόπολις*, 7 Νοεμβρίου 1940.

⁹³ *Η Νεολαία*, 18 (2 Φεβρουαρίου 1941), 460.

⁹⁴ *Τηλέγραφος*, 1 Μαρτίου 1941.

⁹⁵ Δροσάκη, *ό.π.*, σσ. 31-32.

και αποτύπωσα τέτοιες λεπτομέρειες από κινήσεις ανύποπτων και ίσως αθώων ανθρώπων, ώστε το ίδιο βράδυ μπόρεσα να υποβάλω μια... πεντασέλιδη έκθεση συμβάντων που θα τη ζήλευαν και οι καλύτεροι επαγγελματίες πράκτορες!».⁹⁶

Οτιδήποτε φαινόταν αφύσικο ταυτιζόταν πλέον με ενέργεια κατασκοπείας. Η ήχηση της κόρνας των αυτοκινήτων για τουλάχιστον πέντε λεπτά ερμηνευόταν ως τρόπος επικοινωνίας μεταξύ των κατασκόπων,⁹⁷ ενώ από τη διάχυτη αμφισβήτηση δεν ξέφυγαν και στελέχη της ΕΟΝ, τα οποία συνελήφθησαν λόγω της καχυποψίας που επικρατούσε για την πραγματική τους ταυτότητα.⁹⁸

Ασυνήθιστες-ύποπτες μορφές συμπεριφοράς σημειώθηκαν και στον τομέα της νοσηλευτικής μέριμνας. Η Βιργινία Ζάννα, ύστερα από περιοδεία που πραγματοποίησε το τρίτο δεκαήμερο του Νοεμβρίου στις νοσοκομειακές μονάδες και στα κινητά χειρουργεία της Δυτικής Μακεδονίας (Φλώρινα, Αμύνταιο, Κοζάνη, Βέροια), ενημέρωσε τις προϊστάμενες, υγειονομικές αρχές στη Θεσσαλονίκη ότι εμφανίζονταν γυναίκες ως ερυθροσταυρίτισσες, χωρίς να διαθέτουν το ειδικό φύλλο πορείας:

«[...] Παρουσιάζονταν ορισμένα ύποπτα πρόσωπα, τάχα σαν εθελόντριες [...], όπου ανίδια τις δέχονταν πρόθυμα οι στρατιωτικοί. Ως και πέρα από τη Φλώρινα είχαν εισχωρήσει με αυτό τον τρόπο γυναίκες, είτε για να κατασκοπεύσουν, ή και μόνο γιατί τις τραβούσε η περιπέτεια. Έπρεπε να ειδοποιηθούν οι τοπικές στρατιωτικές αρχές να είναι επιφυλακτικές και να μην τις δέχονται [...]».⁹⁹

Ανάλογα κρούσματα παρατηρήθηκαν και στη διάρκεια της προπολεμικής μυστικής προετοιμασίας για την υγειονομική επιστράτευση, όταν σε συνεργασία με τις στρατιωτικές αρχές και την Ασφάλεια είχαν αποκλειστεί από τα στρατιωτικά νοσοκομεία αδελφές άλλης εθνικότητας.¹⁰⁰

Οι αλλοδαποί και οι υπηρεσίες ξένων συμφερόντων που ζούσαν ή δραστηριοποιούνταν στην Ελλάδα, βρέθηκαν στο επίκεντρο των αστυνομικών αρχών για προπαγάνδα και κατασκοπευτική δραστηριότητα, με συνέπεια να τεθούν υπό στενή επιτήρηση. Από τις

⁹⁶ Ζαούσης, *ό.π.*, σ. 39.

⁹⁷ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: «Δελτίον 4/12/40».

⁹⁸ Στο ίδιο: ΠΔΘΠ, 13 Νοεμβρίου 1940.

⁹⁹ Ζάννα, *ό.π.*, σσ. 44-50.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 13.

πρώτες ημέρες η κυβέρνηση απαγόρευσε σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές τη λειτουργία των ιταλικών σχολών και κάθε μορφής διδακτηρίων.¹⁰¹ Οι αλλοεθνείς υπήκοοι ήταν υποχρεωμένοι για τη μετακίνηση στο εσωτερικό και για οποιαδήποτε αλλαγή στη διεύθυνση κατοικίας ή την οικογενειακή κατάσταση να ενημερώνουν μέσα σε είκοσι τέσσερις ώρες τις αστυνομικές αρχές, ενώ όσοι τους φιλοξενούσαν (ιδιώτες, ξενοδοχειακές επιχειρήσεις) θα έπρεπε να δηλώνουν στα αστυνομικά τμήματα την ημερομηνία άφιξης και αναχώρησή τους.¹⁰² Επιπρόσθετα, απαγορεύτηκε στους αλλοδαπούς η κατοχή-χρήση φωτογραφικών μηχανών,¹⁰³ αλλά και η συμμετοχή στο κυνήγι, με την ανάκληση των αδειών για όσους τις διέθεταν.¹⁰⁴

Καταγράφηκαν και συλλήψεις, όπως συνέβη στην Κέρκυρα, όταν οι Ιταλοί υπήκοοι αλλά και όσοι λόγω υπηκοότητας θεωρούνταν ύποπτοι μεταφέρθηκαν και παρέμειναν στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως Κορίνθου και Νέας Κοκκινιάς μέχρι τη γερμανική εισβολή.¹⁰⁵ Στην Πάτρα, οι αστυνομικές αρχές το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου συνέλαβαν και φυλάκισαν αρκετούς ιταλοπατρινούς από τη συνοικία του Αγίου Διονυσίου, τη στιγμή που όσοι διέφυγαν προχώρησαν σε πράξη δολιοφθοράς (ρίψη χειροβομβίδας) κατά των στρατώνων του τοπικού συντάγματος.¹⁰⁶ Οι δύο πρώτες ημέρες είχαν ως απολογισμό τη σύλληψη τριακοσίων Ιταλών, τις έρευνες σε ύποπτες οικίες ιταλικών συμφερόντων, ενώ μέχρι τα τέλη Νοεμβρίου ακολούθησαν συλλήψεις κρυμμένων Αλβανών και Ιταλών με το ηλικιακό όριο να κυμαίνεται μεταξύ 16-60 ετών.¹⁰⁷ Ήταν τόσο γενικευμένη η δυσπιστία στους κόλπους του πληθυσμού, ώστε και οι φορείς του καθολικού δόγματος συνιστούσαν «εν δυνάμει» κατασκόπους. Σύμφωνα με έκθεση της ΕΟΝ, αναρρωτήριο στην Αγία Παρασκευή με διευθύντρια καθολική Ελληνίδα, η οποία γινόταν δέκτης επισκέψεων από ομόδοξους ιερείς και στο παρελθόν είχε αναπτύξει προσηλυτιστική δράση σε βάρος ορθόδοξων μαθητριών στην Καθολική Σχολή Νάξου, «αναβαθμίστηκε» σε ύποπτο ίδρυμα, που έχρηζε ιδιαίτερης εξέτασης.¹⁰⁸

Η γερμανική κατασκοπεία, όπως κορυφώθηκε προς τη λήξη του πολέμου, λειτούργησε με διπλό τρόπο. Ο πρώτος, περιλάμβανε τους Γερμανούς, που με πρόσχημα επιστημονικούς

¹⁰¹ ΓΑΚ Ν. Λάρισας, Αρχείο Δ/σης Α΄θμιας Εκπ/σης Ν. Λάρισας, Β΄ Εκπ/κή Περιφέρεια, Εμπιστευτικά 1939-1975 (α), φάκ. «Εμπιστευτικών Εγγράφων 1939-1948»: Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, προς τους κ.κ. Γενικούς Επιθεωρητάς Μέσης... και Επιθεωρητάς Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως, Αριθ. 2985, Αθήνα 4 Νοεμβρίου 1940, όπου συνημμένη η υπ' αριθ. 57/12/167/20 διαταγή του ΥΔΑ.

¹⁰² *Ταχυδρόμος* (Βόλος), 1 Δεκεμβρίου 1940.

¹⁰³ *Ακρόπολις*, 3 Νοεμβρίου 1940.

¹⁰⁴ *Η Θεσσαλία*, 31 Οκτωβρίου 1940.

¹⁰⁵ Δαφνής, *ό.π.*, σσ. 18-19.

¹⁰⁶ Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία*, τόμ. Β΄, σ. 403.

¹⁰⁷ Παπαευθυμίου, *ό.π.*, σσ. 9-11, 13.

¹⁰⁸ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 5: ΠΔΘΠ, «Αναφορά... προς την ΠΔΘΠ», Αθήνα, 5 Νοεμβρίου 1940.

(κυρίως αρχαιολογικούς) και οικονομικούς λόγους, ως εκπρόσωποι εμπορικών και βιοτεχνικών οίκων, πύκνωναν σταδιακά την παρουσία τους στην Αθήνα και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Ο δεύτερος, όμως, αφορούσε τους Έλληνες εκείνους, οι οποίοι είχαν αναπτύξει έντονες οικονομικές σχέσεις με το Γ΄ Ράιχ, αλλά και όσους με κλονισμένες επιχειρήσεις προσέβλεπαν στην εχθρική επικράτηση, ώστε να εξαργυρώσουν τη συνεργασία τους με προνομιακή μεταχείριση από τους Γερμανούς. Μιλούσαν για τον γερμανικό πολιτισμό και το μάταιο του αγώνος εναντίον της ανίκητης Wehrmacht, διαμορφώνοντας κλίμα ηττοπάθειας και αδιεξόδου, που θα μπορούσε ωστόσο να αποφευχθεί με φιλικές εκδηλώσεις απέναντι στον μελλοντικό και δυσάρεστο από την πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης κατακτητή.¹⁰⁹

Διάχυτη ήταν η καχυποψία και για τις προθέσεις των κομμουνιστών, οι οποίοι από τον Αύγουστο του 1936 βρίσκονταν υπό συστηματικό διωγμό, βιώνοντας φυλακίσεις, εξορίες και κάθε είδους περιορισμούς.¹¹⁰ Η ΕΟΝ, αν και αναγνώριζε τη σημασία που είχε η δήλωση της κομμουνιστικής ηγεσίας για συστράτευση κατά των Ιταλών,¹¹¹ παρέμενε επιφυλακτική για ορισμένους από αυτούς, εξαιτίας της ευμετάβλητης πολιτικής του κόμματος ανάλογα με τις περιστάσεις, χαρακτηρίζοντάς την ως τακτική του «Δουρείου Ίππου». Γι' αυτό προέτρεπε τα

¹⁰⁹ Διονύσιος Α. Κόκκινος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Δ΄, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1978, σ. 1556.

¹¹⁰ Η βαθιά δυσπιστία της 4^{ης} Αυγούστου και προπολεμικά του αστικού πολιτικού κόσμου ήταν προϊόν της στάσης που είχε ακολουθήσει το ΚΚΕ στην περίοδο του Μεσοπολέμου σε θέματα εθνικού ενδιαφέροντος, όπως το Μακεδονικό Ζήτημα και η Μικρασιατική Εκστρατεία. Για το πρώτο, και στο διάστημα 1924-1935, προέβαλλε το σύνθημα «ενιαία και ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη», υποστηρίζοντας το 1931 ότι: «Η Ελλάδα είναι κράτος ιμπεριαλιστικό, που κατέκτησε δια της βίας ολόκληρες περιφέρειες κατοικημένες από άλλες εθνότητες (Μακεδονία και Θράκη), που τις καταπιέζει και τις υποβάλλει σε μια αποικιακή εκμετάλλευση, που καταδιώκει και εξοντώνει τις εθνικές μειονότητες (Εβραίοι)». Το 1935 το σύνθημα τροποποιήθηκε σε «πλήρεια ισοτιμία στις μειονότητες», αφού η άφιξη των μικρασιατών προσφύγων μετέβαλε την εθνολογική σύνθεση στο ελληνικό τμήμα της Μακεδονίας με τον πληθυσμό του να είναι στην πλειοψηφία ελληνικός. Η στροφή δεν ισοδυναμούσε, όμως, με οριστική άρνηση της προηγούμενης θέσης, καθώς η Κεντρική Επιτροπή τον Ιανουάριο του 1936 καταδίκασε τις «θεωρίες ότι η Μακεδονία γένηκε ελληνική», ως «δεξιά ομπορτουριστική διαστρέβλωση της κομματικής γραμμής», βλ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σσ. 98-100. Ως προς το δεύτερο, το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας, που αποτέλεσε και τον «προθάλαμο» του κομμουνιστικού κόμματος, εκδήλωσε από την αρχή την αντίθεσή του. Ήταν μία στάση που υποστήριζε και ο *Ριζοσπάστης* μέσω της αρθρογραφίας του, ενώ στο μέτωπο ήταν έντονη η αντιπολεμική προπαγάνδα των κομμουνιστών στρατιωτών, οι οποίοι ίδρυσαν «Κεντρική Επιτροπή Μετώπου», ώστε να συντονίσουν τη δράση τους, βλ. Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελματία αδύνατη επανάσταση. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 33. Τον Ιούλιο του 1935 δημοσιεύτηκε άρθρο στον *Ριζοσπάστη* με τίτλο «Μια επιφύλαξη», όπου σημειωνόταν: «Η Μικρασιατική εκστρατεία δεν χτυπούσε μόνο τη νέα Τουρκία, μα στρεφόταν και ενάντια στα ζωτικώτατα συμφέροντα του ελληνικού λαού. Γι' αυτό εμείς όχι μόνο δεν λυπηθήκαμε για την αστικοσιφιλικάδικη ήττα στη Μικρασία μα και την επιδιώξαμε», βλ. *Ριζοσπάστης*, 12 Ιουλίου 1935.

¹¹¹ Στις 2 Νοεμβρίου 1940 δημοσιεύτηκε στον Τύπο γράμμα του Νίκου Ζαχαριάδη, γενικού γραμματέα του ΚΚΕ, σύμφωνα με το οποίο: «Ο λαός της Ελλάδας διεξάγει σήμερα έναν πόλεμο εθνικοαπελευθερωτικό, ενάντια στο φασισμό του Μουσολίνι [...] Στον πόλεμο αυτό που τον διευθύνει η κυβέρνηση Μεταξά, όλοι μας πρέπει να δώσουμε όλες μας τις δυνάμεις, δίχως επιφύλαξη», βλ. *Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα 1940-1945*, τόμ. Ε΄, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981, σσ. 9-10. Ήταν μία στάση που έγινε δεκτή από την πλειοψηφία των μελών του ΚΚΕ, έγκλειστα και μη, αν και λίγο αργότερα ουσιαστικά αναιρέθηκε από δύο άλλες επιστολές του στις 26 Νοεμβρίου 1940 και 15 Ιανουαρίου 1941, οι οποίες, σε αντίθεση με την πρώτη, δε δημοσιοποιήθηκαν, βλ. Ελεφάντης, *ό.π.*, σσ. 313-315.

στελέχη της να «[...] υποδεχόμεθα μετά ψυχραιμίας τας υπερβολικάς εκδηλώσεις των μελών του κόμματος και να μη συγκινούμεθα υπερμέτρως από αυτάς [...]».¹¹²

Δεν παρέλειψε να αποδομήσει και το σύνθημα που, σύμφωνα με πληροφορίες, προωθούσαν οι κομμουνιστές, για να υποσκιάσουν την ψυχολογία προς όφελος πολιτικών συμφερόντων: «Καλλίτερα είνε να υποδουλωθούμε στη Ρωσσία παρά στην Ιταλία», κάνοντας λόγο ότι τα: «[...] κακότεχνα συνθήματά της, δεν είνε παρά ξεθυμάσματα ωρισμένων εξ επαγγέλματος κομμουνιστών, που με την αδέξια πολιτική τους έρριξαν το προσωπίο και άφησαν να φανή η ανυπόφορη γύμνια τους».¹¹³ Οι συλλήψεις και οι εκτοπίσεις μελών του ΚΚΕ δεν έλειψαν και μετά την 28^η Οκτωβρίου. Η έκθεση από τη Διοίκηση Χωροφυλακής Ξάνθης, στον απολογισμό των ενεργειών της για την εμπόλεμη περίοδο, σημειώνει μεταξύ άλλων ότι: «[...] Εγένοντο συλλήψεις επικινδύνων κομμουνιστών ή απηλάθησαν εις το εσωτερικόν άτομα ύποπτα δια την ενέργειαν αντεθνικής προπαγάνδας».¹¹⁴

ζ) Η προπαγάνδα στην Ευρώπη

Η έναρξη της παγκόσμιας αναμέτρησης έθεσε σε λειτουργία τον προπαγανδιστικό μηχανισμό στα εμπόλεμα ευρωπαϊκά κράτη. Ο Τύπος, το ραδιόφωνο, το θέατρο, η λογοτεχνία, ο κινηματογράφος, κάθε μορφή έντυπου υλικού, τα επίκαιρα, επιστρατεύτηκαν στην προσπάθεια των κυβερνήσεων να κινητοποιήσουν το εσωτερικό μέτωπο, να διατηρήσουν αμείωτη τη βούληση των κοινωνιών για συνέχιση του αγώνα, να στιγματίσουν και να απαξιώσουν την πολεμική ικανότητα του αντιπάλου, να συσπειρώσουν τους κατοίκους γύρω από τις ίδιες, αποκλείοντας την πρόσβαση σε οποιαδήποτε άλλη πηγή ενημέρωσης. Με τη σειρά της, η ρητορική προσαρμοζόταν στην πορεία των στρατιωτικών επιχειρήσεων, στην κλιμάκωση του εναέριου πολέμου και στις ανάγκες των πολιτών, με βασικό στόχο να αποκλείσει το ενδεχόμενο της κατάρρευσης του ηθικού στα μετόπισθεν και ιδίως εκείνο που σχετιζόταν με τις αερόπληκτες αστικές κοινωνίες.

Η ευελιξία του προπαγανδιστικού λόγου έγινε αισθητή στη Γερμανία, όταν στις αρχές του 1943 ο Goebbels προχώρησε σε απολογισμό της μέχρι τότε πολιτικής του, οριοθετώντας τον στόχο για το τέταρτο έτος του πολέμου. Το «έχουμε νικήσει» του πρώτου έτους, μετατράπηκε στο δεύτερο «θα νικήσουμε», στο τρίτο έτος «πρέπει να νικήσουμε», για να

¹¹² ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο ΕΟΝ, φάκ. 22: Γεν. Δ/σις Εθνικής Διαφώτισεως, «Δελτίον υπ' αριθ. 12 της 15^{ης} Νοεμβρίου 1940», σσ. 2-3.

¹¹³ Στο ίδιο: Κεντρική Διοίκησης, «Δελτίον υπ' αριθ. 23-28^{ης} Νοεμβρίου 1940», σ. 2.

¹¹⁴ Δασκαλάκης, *ό.π.*, σ. 91.

διαμορφωθεί στο «δεν μπορεί να ηττηθούμε» μετά την καταστροφή στο Στάλινγκραντ.¹¹⁵ Ο μικρόσωμος υπουργός του Γ΄ Ράιχ από τον Σεπτέμβριο του 1939 είχε επίγνωση για τις δυνατότητες του προπαγανδιστικού μηχανισμού. Ο προπολεμικός, άκρατος εναγκαλισμός των μέσων ενημέρωσης από το καθεστώς, σε συνδυασμό με τη μονότονη και συνεχή ροή παραινήσεων και ομιλιών είχαν ως συνέπεια τη σταδιακή απομάκρυνση της κοινωνίας από τη γοητεία της ναζιστικής προπαγάνδας. Η αρχική επιδίωξη για ολική, πνευματική-συναισθηματική κινητοποίηση του λαού υπό την πεφωτισμένη ηγεσία του Führer φάνταζε ανέφικτη, προοπτική που τον οδήγησε να θέσει ως ρεαλιστικό στόχο για την εμπόλεμη περίοδο τη συνέχιση του αγώνα και την «κοινωνική ευθυγράμμιση» με τις καθεστωτικές απαιτήσεις, ακόμα και στην περίπτωση που αυτή είχε επιφανειακό χαρακτήρα.¹¹⁶ Η παράμετρος που απέκτησε τώρα σημασία ήταν να αναπαράγεται συνεχώς η υποτιθέμενη, αρραγής σχέση ανάμεσα στην κοινωνία και την ηγεσία, με απώτερο σκοπό να εξασφαλιστεί η συνδρομή της πρώτης στην εξέλιξη του πολέμου.

Στην πορεία της σύρραξης αναδείχτηκαν ωστόσο και άλλοι επικοινωνιακοί κίνδυνοι. Από τις αρχές του 1942, η εμμονή με την οποία προβαλλόταν στα επίκαιρα η βεβαιότητα για τη νίκη, ο περιορισμός των ειδήσεων από τα μέτωπα της Ανατολής της Αφρικής, όπως και η αποσιώπηση κάθε αναφοράς για τους 91.000 αιχμάλωτους της 6^{ης} Στρατιάς στο Στάλινγκραντ ώθησαν σταδιακά στην αναζήτηση εναλλακτικών πηγών πληροφόρησης (BBC), ενώ η όποια «αισιοδοξία» επιχειρησιακή ενημέρωση ακυρωνόταν από τις αποτυχίες στα πεδία των μαχών. Τον Αύγουστο του 1944, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του BBC, 15 εκατομμύρια πολίτες παρακολουθούσαν καθημερινά τις γερμανόφωνες εκπομπές του, παρά το γεγονός ότι από την έναρξη της σύγκρουσης η ακρόαση ξένων σταθμών θεωρούνταν έγκλημα που συνεπαγόταν τη θανατική ποινή. Τον πρώτο χρόνο του πολέμου είχαν ήδη επιβληθεί 4.000 καταδίκες, με την πρώτη να πραγματοποιείται το 1941.¹¹⁷

Η «αεροπορική προπαγάνδα» του καθεστώτος επικεντρώθηκε σε δύο ζητήματα: α) στην αναζήτηση του υπεύθυνου για την έναρξη των επιδρομών στα αστικά κέντρα, επιρρίπτοντας την ευθύνη στη βρετανική πλευρά,¹¹⁸ και β) στις συνεχείς αναφορές στο δίπολο των «καλών» και «κακών» βομβαρδισμών. Η ναζιστική εκδοχή υποστήριζε ότι η Luftwaffe επιχειρούσε μόνο εναντίον στρατιωτικών στόχων, με τους αστικούς βομβαρδισμούς της να συνιστούν απλώς πράξεις αντεκδίκησης, σε αντίθεση με τη RAF που στο όνομα της τρομοκρατίας βομβάρδιζε με εγκληματική αδιακρίσία τις γερμανικές πόλεις, προκαλώντας και

¹¹⁵ Stargardt, *ό.π.*, σ. 333.

¹¹⁶ Evans, *To Γ΄ Ράιχ στον πόλεμο*, σ. 563.

¹¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 573-577 και Beevor, *Stalingrad*, σ. 399.

¹¹⁸ Stargardt, *ό.π.*, σ. 109.

ανυπολόγιστη πολιτιστική καταστροφή.¹¹⁹ Η τελευταία αξιοποιήθηκε από τον Goebbels, τονίζοντας τον «πολιτιστικό βανδαλισμό», που ερχόταν σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές αξίες και αρχές, θεματοφύλακας των οποίων παρουσιαζόταν το Γ΄ Ράιχ. Η επικοινωνιακή εκμετάλλευση έγινε εμφανής στην περίπτωση της Δρέσδης, όταν το καθεστώς αποσιωπώντας την παραμικρή αναφορά στις έμψυχες απώλειες, προέβαλλε συνεχώς το πέρα από κάθε λογική εναέριο «πολιτιστικό έγκλημα». Άλλωστε, για τη ναζιστική ηγεσία ο βομβαρδισμός ισοδυναμούσε με την πλέον αδιάσειστη απόδειξη ότι ο πραγματικός σκοπός των επιδρομών δεν ήταν άλλος από τον αφανισμό του γερμανικού λαού.¹²⁰

Παράλληλα, οι πιλότοι της συμμαχικής αεροπορίας χαρακτηρίζονταν «γκάγκστερ» και «ανέντιμοι νέγροι μποξέρ» στο όνομα εβραϊκών συμφερόντων, τη στιγμή που η ρητορική υποδαύλιζε το αίσθημα των αντιποίνων και την άσκηση σωματικής βίας (λυντσάρισμα) σε βάρος των πληρωμάτων που συλλαμβάνονταν στο έδαφος.¹²¹ Με επιδέξιο τρόπο η κρατική προπαγάνδα προχώρησε στον διαχωρισμό πολιτών και κυβέρνησης, σημειώνοντας με έμφαση ότι στόχο της γερμανικής αεροπορίας δεν αποτελούσε ο βρετανικός λαός, αλλά η εβραϊκή πλουτοκρατία που τον καθοδηγούσε. Ήταν αυτή που αποδείχτηκε καταστροφική και για τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, την οποία, όμως, στην πορεία εξουδετέρωσε η ναζιστική ηγεσία. Η παραπάνω «αποστολή» έπρεπε τώρα να ολοκληρωθεί με επιτυχία και στην περίπτωση της Βρετανίας, διακηρύττοντας ότι οι βόμβες στόχευαν την εβραιοκαθοδηγούμενη κυβέρνησή τους και όχι τους απλούς πολίτες.¹²²

Με την έναρξη του πολέμου επιβλήθηκε και ο άγραφος νόμος της σιωπής μέσα από την καμπάνια «ο εχθρός κρυφακούει». Ο κατάσκοπος βρισκόταν παντού, η παραμικρή φραστική διατύπωση θα μπορούσε να αποτελέσει πηγή πληροφόρησης για τον εχθρό, με τον κάθε Γερμανό να θεωρείται κάτοχος μυστικών. Ο κοινωνικός έλεγχος ανέλαβε τον ρόλο του επιτηρητή, αφού οι πολίτες ενθαρρύνονταν να καταδίδουν, λειτουργώντας έτσι επικουρικά

¹¹⁹ Φρίντριχ, *ό.π.*, σσ. 640-641.

¹²⁰ Süß, *ό.π.*, σσ. 105-109.

¹²¹ Από τον Σεπτέμβριο του 1943 και ως τη λήξη της αναμέτρησης, από τον αρχηγό της Luftwaffe, τον Goebbels, τον Bormann και τους περιφερειακούς διοικητές ενορχηστρώθηκε εκστρατεία εναντίον των αεροπόρων, η οποία περιλάμβανε τη μεταφορά τους σε στρατόπεδα αιχμαλώτων στην περιφέρεια των μεγάλων πόλεων, ώστε να λειτουργήσουν ως «ασπίδα προστασίας» για τους δοκιμαζόμενους κατοίκους, την τιμωρία των «δολοφόνων» από τα θύματά τους, όπως και την απουσία αστυνομικής προστασίας, βλ. Lord Russel of Liverpool, *Η μάστιγα του ναζισμού. Τα εγκλήματα πολέμου του Γ΄ Ράιχ, 1939-1945*, μετάφρ. Γεωργία Δημητροπούλου, Εκδόσεις Ιωλκός, Αθήνα 2007, σσ. 65-68. Υπολογίζεται ότι στα δύο τελευταία έτη του πολέμου βρήκαν τον θάνατο τριακόσιοι πενήντα πιλότοι, ενώ κακοποιήθηκαν άλλοι εξήντα, βλ. Evans, *Το Γ΄ Ράιχ στον πόλεμο*, σσ. 465-466.

¹²² Stargardt, *ό.π.*, σσ. 119-120.

στο ανθρώπινο δυναμικό της Γκεστάπο, ενώ προς το τέλος του πολέμου κυριάρχησε ο όρος «προδοσία των μυστικών», ο οποίος συνοδεύτηκε από την επιβολή σκληρών ποινών.¹²³

Αξιοσημείωτος ήταν και ο τρόπος με τον οποίο το καθεστώς διαχειρίστηκε την καταλυτική για την εξέλιξη του πολέμου αποτυχία στο Στάλινγκραντ. Οι αναφορές από την υπηρεσία ασφαλείας των SS, οι οποίες επεσήμαιναν τον κίνδυνο που διαγραφόταν για το ηθικό των πολιτών, υποχρέωσαν τον Goebbels να αποφύγει την παραμικρή αναφορά στον αριθμό των αιχμαλώτων, να εγκωμιάσει τον ηρωισμό και το αίσθημα της αυτοθυσίας των στρατιωτών που έδωσαν τη ζωή τους για να σωθεί η Γερμανία, προετοιμάζοντας τον πληθυσμό για την πικρή τελική ήττα. Οι οδηγίες προς το ραδιόφωνο και τον Τύπο τόνιζαν την ανάγκη «κατασκευής» του μύθου για το Στάλινγκραντ, ως μία από τις μεγαλύτερες στιγμές στη γερμανική ιστορία, με την επιδιωκόμενη επίδραση του επίσημου ανακοινωθέντος να είναι ανάλογη των λόγων του Καίσαρα, του Μεγάλου Φρειδερίκου και του Ναπολέοντα προς τους στρατιώτες και τους αξιωματικούς πριν από τις μεγάλες μάχες. Οι ηρωικές αναφορές δεν έλειψαν και από τον Göring, ο οποίος δε δίστασε να εξισώσει τη θυσία της 6^{ης} Στρατιάς με τη θυσία του Λεωνίδα και των τριακοσίων Σπαρτιατών, την πλέον επική στιγμή του αρχαίου ελληνικού κόσμου, αν και η ενέργεια προκάλεσε ανάμεικτα συναισθήματα μεταξύ των στρατιωτών και των αξιωματικών στην πολιορκημένη πόλη.¹²⁴

Σταδιακά, η ρητορική του καθεστώτος προέβαλε με εμφατικό τρόπο δύο συνθήματα: «Απολαύστε τον πόλεμο, η ειρήνη θα είναι πολύ χειρότερη», με το «αντέχω» να αναδεικνύεται στην πλέον διάσημη λέξη.¹²⁵ Από τον Δεκέμβριο του 1943 ελαχιστοποιήθηκε η χρήση του όρου «αντίποινα», λόγω της καταφανούς στρατιωτικής αδυναμίας να επιφέρει πλήγματα στον εχθρό και του αναποτελεσματικού χαρακτήρα που είχαν οι αρχικές δοκιμές των πυραύλων V1-V2.¹²⁶ Ο προπαγανδιστικός λόγος εστίασε στις θηριωδίες σε βάρος των άμαχων που διέπραττε ο Κόκκινος Στρατός στην προέλασή του προς το Βερολίνο, κάνοντας λόγο για φρικαλεότητες των «ασιατικών ορδών». Το Nemmersdorf, χωριό στην ανατολική Πρωσία, μετατράπηκε σε σύμβολο της ανατολικής βαρβαρότητας στην αγωνιώδη επιδίωξη της καγκελαρίας να συντηρήσει μέχρι την ύστατη ώρα την επιθυμία του πληθυσμού για αντίσταση.¹²⁷ Η βούληση του λαού δεν ήταν διατεθειμένη να εκπνεύσει εύκολα, όχι όμως

¹²³ Stefan Marks, *Γιατί ακολούθησαν τον Χίτλερ; Η ψυχολογία του εθνικοσοσιαλισμού*, μετάφρ. Στράτος Ν. Δορδανός, Εκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2011, σ. 48.

¹²⁴ Beevor, *Stalingrad*, σσ. 380, 398-400.

¹²⁵ Στο ίδιο, σ. 402.

¹²⁶ Süß, *ό.π.*, σσ. 101-102.

¹²⁷ Τον Οκτώβριο του 1944 οι Σοβιετικοί κατέλαβαν το Nemmersdorf για δύο ημέρες. Η ανάκτησή του από τη Wehrmacht είχε ως αποτέλεσμα να προβληθούν εικόνες στα επίκαιρα και να δημοσιευτούν στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων φωτογραφίες από τα είκοσι έξι κακοποιημένα πτώματα άμαχων που εκείνοι άφησαν πίσω τους, βλ. Stargardt, *ό.π.*, σσ. 470-472.

από την πίστη και την αφοσίωση στις ναζιστικές αρχές, αλλά από τον φόβο για την επόμενη ημέρα, όπως πλαισιωνόταν με τα εφιαλτικά χαρακτηριστικά της ήττας, της διαφαινόμενης ρωσικής εκδικητικότητας και της άνευ όρων παράδοσης.

Η απάντηση της βρετανικής «αεροπορικής προπαγάνδας» στην αντίστοιχη γερμανική ήταν άμεση, επιρρίπτοντας στο Βερολίνο την ευθύνη για την έναρξη των επιδρομών με αποκλειστικό στόχο τις ανυπεράσπιστες αστικές κοινωνίες. Η Luftwaffe εγκαινίασε τη συγκεκριμένη πρακτική με τον βομβαρδισμό της Βαρσοβίας, κυρίως όμως του Ρότερνταμ, ο βομβαρδισμός του οποίου, λόγω της γεωγραφικής εγγύτητας με τη χώρα, είχε ξεχωριστή συναισθηματική επίδραση στον πληθυσμό, παρέχοντας στην πολιτική και στρατιωτική ηγεσία τη δυνατότητα να προσχωρήσει ανενδοίαστα στη λογική των αντιποίνων.¹²⁸

Παρόμοια αντιμετώπιση είχαν και οι σκληροί χαρακτηρισμοί τους οποίους οι Γερμανοί απέδιδαν στη RAF, επιδιώκοντας να «στιγματίσουν» την επιχειρησιακή της δραστηριότητα. Οι επιδρομές με θύματα αθώα παιδιά, που συνιστούσε κορυφαίο θέμα της εναέριας προπαγάνδας από τον «Μεγάλο Πόλεμο», βρέθηκε στο επίκεντρο της ρητορικής του Λονδίνου, αναφερόμενη σε βάρβαρη τρομοκρατία και στην αιμοδιψή νοοτροπία που διέκριναν τη γερμανική πολεμική προσπάθεια.¹²⁹ Προς την κατεύθυνση αυτή, αξιοποιήθηκαν οι καταστροφές τις οποίες υπέστησαν οι καθεδρικοί ναοί των πόλεων, σύμβολα της πολιτιστικής καταστροφής που συνεπαγόταν η αεροπορική δράση του αντίπαλου. Ενδεικτική περίπτωση αποτέλεσε ο καθεδρικός ναός στο Κόβεντρυ, ο οποίος προβλήθηκε από τον βρετανικό και αμερικανικό Τύπο ως «βουβό» σύμβολο της παράλογης βαρβαρότητας εναντίον του δυτικού πολιτισμού.¹³⁰

Από την άλλη, κυρίως μέσω του Τύπου, αποδίδονταν συνεχώς εγκωμιαστικές αναφορές στον πτέραρχο Harris, «τίγρης με καρδιά χωρίς έλεος», παρά τα αμφιλεγόμενα οφέλη του στρατηγικού βομβαρδισμού στο γερμανικό έδαφος. Το επιθετικό λεξιλόγιο που υιοθετήθηκε, σε συνδυασμό με τις εκτενείς αναφορές για τη συντριπτική εμπρηστική δράση της RAF εναντίον του Αμβούργου, επεδίωκαν να ενεργοποιήσουν τον φόβο και τον πανικό στις γερμανικές αστικές κοινωνίες, πείθοντας την ηγεσία τους για το μάταιο χαρακτήρα της συνεχιζόμενης αντίστασης,¹³¹ αλλά και να ενισχύσουν την ψυχολογία στα μετόπισθεν, ικανοποιώντας το αίσθημα της εκδίκησης που βαθμιαία είχε αναπτυχτεί σε μεγάλο μέρος του βρετανικού πληθυσμού.

¹²⁸ Grayling, *ό.π.*, σσ. 51-54.

¹²⁹ Süß, *ό.π.*, σ. 396.

¹³⁰ Olivier Dumoulin, "A Comparative Approach to Newsreels and Bombing in the Second World War: Britain, France, Germany", Claudia Baldoli, Andrew Knapp and Richard Overy (ed.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum, London 2011, σ. 309.

¹³¹ Grayling, *ό.π.*, σσ. 237-238.

Με την πάροδο του χρόνου το σύνολο των μέσων επικοινωνίας τέθηκε υπό ασφυκτική εποπτεία. Πιο εύκολος αποδείχτηκε ο έλεγχος του ραδιοφώνου, που συνιστούσε το βασικότερο μέσο για τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, εξαιτίας του κυβερνητικού μονοπωλίου στο BBC. Η λογοκρισία που ασκήθηκε απέβλεπε στο να αποκλειστεί η διαρροή της παραμικρής πληροφορήσης, η οποία θα μπορούσε να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους Γερμανούς, σχετικά με τα νέα όπλα ή τις πρωθυπουργικές κινήσεις-μετακινήσεις, όπως επίσης και να αποφεύγονται αναφορές που θα μπορούσαν να αποθαρρύνουν τους στρατιώτες ή να αποξενώσουν τις ουδέτερες χώρες και τους συμμάχους. Σε αυτό το πλαίσιο, οι Αμερικανοί δε θα έπρεπε να αποκαλούνται με τον υποτιμητικό όρο «Yankees» ούτε και να γίνεται λόγος για πιθανές αντιπολεμικές φωνές στο έδαφος της Βρετανίας.¹³²

Ιδιαίτερη επικοινωνιακή μεταχείριση είχαν οι στρατιωτικές επιτυχίες στη Βόρεια Αφρική τον Μάιο του 1941, οι δηλώσεις του Mussolini, που διαψεύδονταν από την επιχειρησιακή πραγματικότητα, όπως και η είσοδος των ΗΠΑ στον πόλεμο, προβάλλοντας τις αστείρευτες παραγωγικές τους δυνατότητες. Η ύπαρξη της Κοινοπολιτείας λειτουργούσε ως εγγύηση ότι η χώρα δεν αγωνιζόταν μόνη, όταν η πτώση της Γαλλίας και η αγωνιώδης εκκένωση της Δουνκέρκης σηματοδότησαν στροφή στην προπαγανδιστική ρητορική. Ο υφιστάμενος διαχωρισμός ανάμεσα σε Γερμανούς και ναζί ακυρώθηκε, καθιστώντας στο εξής αντίπαλο το σύνολο του γερμανικού πληθυσμού. Μέγιστη προτεραιότητα αποτέλεσε και η καλλιέργεια πατριωτικού πνεύματος. Το ραδιόφωνο χρησιμοποιούσε δραματικούς τόνους για την κατάσταση στην κατεχόμενη Ευρώπη, ενώ τα φιλμ και το έντυπο υλικό (φυλλάδια, αφίσες, κάρτες, διαφημίσεις στον Τύπο, βιβλία) εστίαζαν στον μοχθηρό και κτηνώδη γερμανικό χαρακτήρα. Περίοπτη θέση απέκτησαν οι εικόνες των γενναίων Βρετανών πιλότων, των άμαχων μπροστά στις κατεστραμμένες περιουσίες τους, χωρίς να απουσιάζουν και οι ηρωικές ιστορίες καθημερινών ανθρώπων που μετατράπηκαν ως πρότυπα για τη βρετανική κοινωνία.¹³³

Ταυτόχρονα, έπρεπε να αποκλειστεί οποιαδήποτε φωνή που ήταν ικανή να υπονομεύσει τη συλλογική ψυχολογία και την αποτελεσματικότητα της εγχώριας προπαγάνδας, αν και μεταπολεμικά ο Churchill αναγνώρισε ότι η δράση της «Πέμπτης Φάλαγγας» υπήρξε ουσιαστικά ανύπαρκτη.¹³⁴ Υπό αυστηρή επιτήρηση τέθηκαν οι William Joyce, γνωστός ως λόρδος Haw-Haw, το ραδιοφωνικό φερέφωνο της ναζιστικής ρητορικής,¹³⁵ αλλά και ο Oswald Mosley, ηγέτης της Βρετανικής Ένωσης Φασιστών, που βρισκόταν στη φυλακή από

¹³² Calder, *ό.π.*, σσ. 502-504.

¹³³ Mackay, *ό.π.*, σσ. 151-153, 169-174.

¹³⁴ Τσώρτσεϊλ, *ό.π.*, σ. 438.

¹³⁵ Farrington, *ό.π.*, σ. 79.

τον Ιούνιο του 1940. Επιπλέον, οι κομμουνιστές, οι οποίοι, παρά την αμηχανία που τους προκάλεσε η υπογραφή του συμφώνου Molotov-Ribbentrop, θα μπορούσαν να εντείνουν την κοινωνική διαμαρτυρία, με αφορμή τη δυσαρέσκεια για την προβληματική αντιαεροπορική προστασία και την έλλειψη ασφάλειας για το εργατικό δυναμικό. Στην περίπτωση τους βάραινε και η καχυποψία για τον έλεγχο-καθοδήγηση που θεωρούνταν ότι λάμβαναν από τους Εβραίους και την τυφλή υπακοή στη Μόσχα,¹³⁶ άποψη την οποία, ως προς το δεύτερο σκέλος, ασπαζόταν και η πολιτική ηγεσία.¹³⁷

Η εναέρια δοκιμασία του Κόβεντρυ συνιστά αξιοπρόσεκτο δείγμα για τον τρόπο λειτουργίας του βρετανικού προπαγανδιστικού μηχανισμού. Αν και η πόλη βομβαρδιζόταν συνεχώς από τα μέσα Αυγούστου του 1940, σε όλο το διάστημα της εναέριας δοκιμασίας ο Τύπος, το ραδιόφωνο και τα φιλμ της εποχής πραγματοποιούσαν ασαφείς αναφορές, ενώ το BBC κατονόμασε το πολύπαθο αστικό κέντρο τρεις μήνες αργότερα, δεχόμενο αρνητικά σχόλια για τη στάση του. Το συναισθηματικό λεξιλόγιο ή τα αριθμητικά στοιχεία για τις έμψυχες-άψυχες απώλειες που επίσης προβλήθηκαν στα επίκαιρα και στις ειδήσεις αρχικά εισέπραξαν κριτική από το πολεμικό συμβούλιο, με τους κυβερνητικούς αξιωματούχους να προσανατολίζονται στην ακύρωση της ραδιοφωνικής ανεξαρτησίας, αν και γρήγορα συνειδητοποίησαν την αναγκαιότητα επίσημης ενημέρωσης αντί των ανεδαφικών φημών, αφού έτσι ενισχυόταν και η ψυχολογία των κατοίκων στη πόλη. Με επιδέξιο τρόπο η καταστροφή του αξιοποιήθηκε, για να ευαισθητοποιηθεί η κοινή γνώμη στις ΗΠΑ, ώστε να επιτευχτεί η πολυπόθητη έξοδος της χώρας στον πόλεμο και να επηρεαστούν συναισθηματικά οι Γερμανοί πολίτες. Η ενημέρωση στα μετόπισθεν από την κυβερνητική πλευρά προβλημάτιζε και τον Churchill, τη στιγμή που η ανεξαρτησία του BBC έδειχνε πλέον να ολοκληρώνει τον κύκλο της.¹³⁸

Στη Σοβιετική Ένωση η έναρξη της επιχείρησης «Μπαρμπαρόσα» σηματοδότησε την απόλυτη στροφή στην κρατική προπαγάνδα, με το αρχικό διάγγελμα του Molotov να οριοθετεί τη θεματολογία της για το εμπόλεμο διάστημα. Ήταν ένας πατριωτικός πόλεμος, που διεξαγόταν για την ελευθερία της προγονικής γης, όπως επέβαλλε η ένδοξη ρωσική ιστορία. Από τον υπουργό Εξωτερικών δεν έλειψαν οι αναφορές στην αποτυχημένη εκστρατεία του Ναπολέοντα το 1812, με σκοπό να τονίσει ότι ανάλογη κατάληξη θα είχε και η νέα εισβολή, αλλά και να προετοιμάσει το εσωτερικό μέτωπο για μία σύγκρουση μακράς διάρκειας, παρά τα όσα προπολεμικά υποστήριζε το καθεστώς. Την ίδια

¹³⁶ Süß, *ό.π.*, σσ. 315-316.

¹³⁷ Τσώρτσιλ, *ό.π.*, σ. 516.

¹³⁸ Farrington, *ό.π.*, σσ. 187-188.

«πατριωτική γραμμή» ακολούθησε και ο Stalin στο διάγγελμά του, περιοριζόμενος σε μία και μοναδική αναφορά στο κόμμα.¹³⁹ Η αιφνιδιαστική γερμανική επίθεση και η ταχύτατη προέλαση της Wehrmacht είχαν ελαχιστοποιήσει τις ατέρμονες κορώνες στην ιδεολογία των μπολσεβίκων και στα καθεστωτικά επιτεύγματα. Πλέον, βρισκόταν σε εξέλιξη μία αναμέτρηση για την ύπαρξη της «Μητέρας-Πατρίδας», μακριά από τα πολυδιατυπωμένα ιδεολογικά δίπολα της προπολεμικής περιόδου, μεταξύ των οποίων ήταν και η αέναη πάλη καπιταλισμού-κομμουνισμού.

Από τις πρώτες ώρες η σοβιετική ρητορική επικαλέστηκε αξίες με καταλυτική συναισθηματική αξία, όπως η πατρίδα, η πολιτιστική κληρονομιά, η οικογένεια, οι φίλοι και η θρησκευτική πίστη, δίνοντας βαρύτητα στη ρωσική ιστορία. Το παρελθόν μετατράπηκε στην ιδανική «δεξαμενή» από το οποίο αντλήθηκαν μορφές και ηρωϊκές πράξεις ικανές να τονώσουν το πατριωτικό πνεύμα, συσπειρώνοντας ηγεσία και λαό γύρω από τον κοινό αγώνα, με τον ρυθμό επίκλησης να οριοθετείται από την ταχύτητα της εχθρικής διείσδυσης.

Η αρθρογραφία στον Τύπο περιλάμβανε τις νικηφόρες ρωσικές εκστρατείες εναντίον των Γερμανών από τον 15^ο αιώνα ως το 1916, όταν και ο Stalin στην ομιλία του με αφορμή την 24^η επέτειο από την Οκτωβριανή Επανάσταση έκανε αναφορές στους Aleksandr Nevsky, Aleksandr Suvorov και Mikhail Kutuzov, τις πιο προβεβλημένες στρατιωτικές φυσιογνωμίες από την τσαρική περίοδο στη διάρκεια του πολέμου. Οι πατριωτικές διαλέξεις εστίαζαν συχνά σε τέτοιες μορφές, οι εργάτες παροτρύνονταν να διαβάζουν στις βάρδιες, ορισμένα εργοστάσια διατήρησαν ανοικτές τις δανειστικές βιβλιοθήκες, με τα πιο δημοφιλή λογοτεχνικά αναγνώσματα να αναδεικνύονται τα έργα «Πόλεμος και Ειρήνη» του Leo Tolstoy και «Ναπολέων» του Evgenii Tarle. Σε εφημερίδα του Λένινγκραντ, από τους 328 τίτλους προπαγανδιστικών άρθρων στο διάστημα από τον Δεκέμβριο του 1941 ως τον Ιανουάριο του 1943, οι δεκατρείς σχετίζονταν με την πολιτική ιδεολογία, όταν λίγο πριν από την έκρηξη του επισιτιστικού ζητήματος στην πόλη, μόνο ένα στα δεκαπέντε φυλλάδια που κυκλοφόρησαν σε μία ημέρα αναφερόταν στο κόμμα.¹⁴⁰

Η επίσημη γραμμή πρόβαλλε εμφατικά ότι οι Σοβιετικοί στέκονταν ενωμένοι απέναντι στον επίδοξο κατακτητή. Μία εικόνα, η οποία ωστόσο δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, αφού οι απόρρητες πληροφορίες των λογοκριτών της NKVD στην ιδιωτική αλληλογραφία επεσήμαναν τη φιλογερμανική διάθεση πολλών κατοίκων στη Μόσχα, κυρίως, όμως, εκείνη που λόγω της βίαιης κολεκτιβοποίησης είχε αναπτυχθεί σε

¹³⁹ Bidlack-Lomagin, *ό.π.*, σσ. 53-54.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σσ. 54-55, 293.

διάφορες εθνοτικές ομάδες στα δυτικά της χώρας, όπως οι Ουκρανοί.¹⁴¹ Το καθεστώς επεδίωκε σταθερά να αποβάλει από τον λόγο του οτιδήποτε θα μπορούσε να διχάσει τη σοβιετική κοινωνία, εκμεταλλεζόμενη το αίσθημα του φόβου για τον αντίπαλο. Με την έναρξη του πολέμου, η προπολεμική αθεϊστική εκστρατεία σε βάρος της ρωσικής εκκλησίας αναστάλη στο Λένινγκραντ, ενώ οι Γερμανοί απαξιώθηκαν συστηματικά στη συνείδηση των πολιτών με εκφράσεις, «αξιοκαταφρόνητα κτήνη, τρωκτικά, παράσιτα, δαιμονικοί». Ταυτόχρονα, εξαντλήθηκαν όλες οι δυνατότητες για εξουδετέρωση της αντισοβιετικής προπαγάνδας, η οποία στο Λένινγκραντ έλαβε επικίνδυνες διαστάσεις ηττοπάθειας, με την ανάρτηση σε διάφορα σημεία φυλλαδίων-προκηρύξεων και την αποστολή ανώνυμων επιστολών διαμαρτυρίας από τους πολίτες σε υψηλόβαθμους κομματικούς αξιωματούχους.¹⁴²

Ο Τύπος, όπως και το ραδιόφωνο, βρισκόταν υπό ασφυκτικό έλεγχο και τίποτα δεν επιτρεπόταν να δημοσιευθεί χωρίς την έγκριση του συμβουλίου της σοβιετικής πληροφόρησης. Την επομένη της γερμανικής εισβολής οι εφημερίδες στη Μόσχα δεν είχαν την παραμικρή αναφορά για τη συντριβή του στρατού. Κυριαρχούσαν οι ειδήσεις για τις συγκρούσεις Ιταλών και Βρετανών στην αφρικανική έρημο, ανακοινώσεις για το ποδοσφαιρικό πρωτάθλημα και αναδημοσιεύσεις ποιημάτων για τη μάχη με τον Ναπολέοντα στο Μποροντίνο το 1812. Αλλά και στην πορεία του πολέμου απουσίαζαν δημοσιεύσεις για τις γερμανικές νίκες, την κατάληψη σημαντικών πόλεων ή τις τεράστιες απώλειες των αεροσκαφών.¹⁴³ Η Lena Mukhina σημείωνε στο ημερολόγιό της: «Στο ραδιόφωνο μεταδίδουν μία ατέλειωτη σχεδόν σειρά πολεμικών τραγουδιών, ποιημάτων και ανακοινώσεων σχετικά με τον στρατιωτικό νόμο και την κινητοποίηση».¹⁴⁴ Το «κενό» αυτό στην πληροφόρηση επιχειρήθηκε να καλυφθεί με ειδησεογραφία ηρωικού περιεχομένου. Οι πολυπληθείς αναφορές για επικά κατορθώματα στρατιωτών ή μονάδων, σε συνδυασμό με τα αόριστα-ασαφή επίσημα ανακοινωθέντα, έφεραν όμως το αντίθετο επικοινωνιακό αποτέλεσμα, δρομολογώντας την ανεκδοτολογική αντιμετώπιση, με τους κατοίκους να αναφέρουν: «Νικάμε, αλλά οι Γερμανοί προελαύνουν».¹⁴⁵

Το καθεστώς στην προσπάθειά του να ελέγξει και να εξουδετερώσει οτιδήποτε θα μπορούσε να επηρεάσει αρνητικά τον πληθυσμό αξιοποίησε τους εκατοντάδες πληροφοριοδότες του κόμματος και της NKVD, με τη δεύτερη το φθινόπωρο του 1941 να

¹⁴¹ Nagorsky, *ό.π.*, σσ. 100-102.

¹⁴² Bidlack-Lomagin, *ό.π.*, σσ. 237-239, 250-254, 351, 408.

¹⁴³ Braithwaite, *ό.π.*, σσ. 97-102.

¹⁴⁴ Mukhina, *ό.π.*, σ. 52.

¹⁴⁵ Τζονς, *ό.π.*, σσ. 166-167.

αριθμεί στο Λένινγκραντ 10.000. Αυτοί έδρασαν σε χώρους κοινωνικών συναναστροφών (ινστιτούτα ανώτερης εκπαίδευσης, πολυκατοικίες, εργοστάσια, νοσοκομεία, καταστήματα τροφίμων), συλλαμβάνοντας όσους θεωρούνταν ύποπτοι για αντισοβιετική συμπεριφορά. Ο κλήρος εξακολούθησε να βρίσκεται υπό συνεχή παρακολούθηση, αν και οι συλλήψεις των ορθόδοξων ιερέων, όπως καταγράφηκαν στην ίδια πόλη μετά τον Αύγουστο του 1941, παρουσίασαν μείωση.¹⁴⁶

Στη διάρκεια της πολιορκίας του Λένινγκραντ οι κάτοικοι στερήθηκαν την παραμικρή πηγή εξωτερικής πληροφόρησης. Κατασχέθηκαν οι ιδιωτικοί ραδιοφωνικοί δέκτες, όλοι εγκατέστησαν υποχρεωτικά στα δωμάτια μεγάφωνα συνδεδεμένα με καλώδια στο τοπικό δίκτυο για τα επίσημα σοβιετικά νέα, με την κατάσταση του αποκλεισμού να κορυφώνεται τον Σεπτέμβριο, όταν κόπηκαν και οι γραμμές των οικιακών τηλεφώνων. Η διάχυτη ανασφάλεια και η συσσωρευμένη ανησυχία βρήκαν διέξοδο, και με την κρατική ώθηση, σε μία υστερική «κατασκοπολαγνεία». Το ντύσιμο δυτικού στυλ, η διαφορετική προφορά ή οτιδήποτε ύποπτο στη συμπεριφορά στοιχειοθετούσαν κάποιον ως κατάσκοπο. Ακόμα και οι οδηγοί των τραμ έπαυσαν να ανακοινώνουν τα ονόματα των δρόμων και των σταθμών, ώστε οι κατάσκοποι να μην μπορούν να προσανατολιστούν.¹⁴⁷

Δεν έλειψε και η αξιοποίηση στο έπακρο των στρατιωτικών επιτυχιών, ιδίως εκείνης στο Στάλινγκραντ, για να ενδυναμωθεί στο εσωτερικό της χώρας ο ρόλος και η θέση του Stalin. Αν και στο οδυνηρό διάστημα των αποτυχιών το όνομα και η εικόνα του είχαν διακριτικά αποσυρθεί από τον Τύπο, επιρρίπτοντας την ευθύνη σε άλλους, τώρα επανήλθαν στο προσκήνιο, διανθισμένα με χαρακτηρισμούς όπως «μεγάλος ηγέτης του σοβιετικού λαού» και «διοφυής οργανωτής» των επιτυχιών». ¹⁴⁸ Η προπαγάνδα προχώρησε μάλιστα στο επόμενο, ιδεολογικής απόχρωσης βήμα. Χωρίς να ελαχιστοποιηθεί ο προσωποπαγής χαρακτήρας της νίκης, ήταν αυτή που επιβεβαίωνε την ανωτερότητα του σοβιετικού συστήματος, εξασφαλίζοντας στο καθεστώς μία επιπλέον πηγή νομιμοποίησης και εξουσίας. Ο θρίαμβος επί της Wehrmacht μετατράπηκε έτσι μεταπολεμικά στην κεντρική στιγμή της εγχώριας ιστορίας, επισκιάζοντας ακόμα και την Επανάσταση του 1917.¹⁴⁹

Η Ιταλία ήταν μία χώρα, η οποία στον Μεσοπόλεμο έδωσε βαρύτητα στο αεροπλάνο, με τη φασιστική ηγεσία να επικαλείται τα εναέρια τεχνολογικά επιτεύγματα ως τεκμήριο της

¹⁴⁶ Στη διετία Ιούλιος 1941-Ιούλιος 1943 περίπου 3.800 πολίτες κατηγορήθηκαν για «εγκληματική δραστηριότητα», εκ των οποίων οι 759 εκτελέστηκαν και οι υπόλοιποι φυλακίστηκαν, βλ. Bidlack-Lomagin, *ό.π.*, σσ. 56-57, 172, 225.

¹⁴⁷ Τζονς, *ό.π.*, σσ. 166-169, 199-200.

¹⁴⁸ Beevor, *Stalingrad*, σ. 404.

¹⁴⁹ Ronald Grigor Suny, “Stalin and his Stalinism: power and authority in the Soviet Union, 1930-53”, Ian Kershaw and Moshe Lewin (ed.), *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, σ. 51.

ανωτερότητας και της δύναμής της. Δεν προκαλεί καμία εντύπωση το γεγονός ότι η συμμετοχή στο βρετανικό «Blitz» εναντίον μόνο στρατιωτικών στόχων, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς της, έτυχε ιδιαίτερης προβολής, εξισώνοντας τη συνεισφορά της με την αντίστοιχη γερμανική, σε μία προσπάθεια να τονώσει την εγχώρια ψυχολογία. Από την επικοινωνιακή διαχείριση δεν έλειπαν και οι υπερβολές, όπως οι γλαφυρές περιγραφές με πρωταγωνιστές τους Ιταλούς πιλότους, που επέστρεφαν από τις αερομαχίες πάντα χαμογελαστοί και με μικρές απώλειες, αφού ήταν «ελάχιστες» οι φορές που καταρρίπτονταν από τα βρετανικά μαχητικά.¹⁵⁰

Αλλά και λίγους μήνες αργότερα, όταν ο αεροπορικός πόλεμος έπληξε τη χώρα, αποτέλεσε για το καθεστώς «καλοδεχούμενο δώρο», με απώτερους στόχους να αμαυρώσει το ηθικό πλεονέκτημα των συμμάχων και να στηρίξει το φρόνημα στα μετόπισθεν. Μέσα από τα λογοκριμένα και κατευθυνόμενα μέσα ενημέρωσης αναφερόταν στους βομβαρδισμούς χωρίς ιδιαίτερα σχόλια, αποσιωπούσε ακόμα και τις επώδυνες εναέριες επιδρομές, έδινε έμφαση στις στρατιωτικές επιτυχίες του Άξονα, προωθώντας συνεχώς την εικόνα του «στοργικού» κράτους, που βρίσκεται πάντα δίπλα στους δοκιμαζόμενους πολίτες. Η στροφή στη ρητορική σημειώθηκε τον Οκτώβριο του 1942, μετά τους βομβαρδισμούς στη Γένοβα και στο Μιλάνο, όταν επικεντρώθηκε στην πολιτιστική καταστροφή που είχε αρχίσει να συσσωρεύεται στα αστικά κέντρα, με τη φασιστική ηγεσία να μονοπωλεί τον ρόλο του «προστάτη» της πολιτιστικής κληρονομιάς.¹⁵¹

Η τελευταία, υπήρξε ένα από τα βασικότερα θέματα του προπαγανδιστικού μηχανισμού ως τη λήξη του πολέμου, κάνοντας λόγο για ωμότητα, αγγλοσαξονική βαρβαρότητα και τρομοκρατία. Επιπρόσθετα, στοχοποιήθηκαν οι Churchill, Roosevelt και Stalin, ως οι υπαίτιοι της αστικής καταστροφής, καθώς στην εικονογράφηση της εποχής παρουσιάζονταν να απολαμβάνουν τις συνέπειες των βομβαρδισμών. Η επιδρομή μάλιστα εναντίον της Ρώμης τον Ιούλιο του 1943 παρουσιάστηκε ως πλήγμα των νεοβάρβαρων κατά του χριστιανισμού, παρόμοιο με εκείνα που λάμβαναν χώρα στην περίοδο του Μεσαίωνα.¹⁵²

Η προπαγάνδα εκμεταλλεύτηκε και στην Ιταλία τα στοιχεία που θα μπορούσαν να ευαισθητοποιήσουν και να προκαλέσουν την οργή του πληθυσμού. Οι εικόνες με ερείπια εκκλησιών, κατεστραμμένα σχολεία, νοσοκομειακές μονάδες και κυρίως εκείνες με τα ακρωτηριασμένα αγάλματα της Παναγίας αξιοποιήθηκαν στο έπακρο, χωρίς να απουσιάσει και η προβολή ηρωικών περιστατικών με πρωταγωνιστές καθημερινούς ανθρώπους.

¹⁵⁰ Baldoli-knapp, *Forgotten Blitzes*, σ. 123.

¹⁵¹ Στο ίδιο, σσ. 118, 124 και Nezzo, “The Defence of Works of Art from Bombing in Italy during the Second World War”, σ. 107.

¹⁵² Baldoli-knapp, *Forgotten Blitzes*, σσ. 118-119, 126.

Παράλληλα, επιχείρησε να απαξιώσει την επίδραση της αεροπορικής βίας, παρουσιάζοντας τεκμήρια μέσα από τα οποία αναδεικνύονταν ότι οι αστικές κοινωνίες συνέχιζαν την καθημερινότητά τους χωρίς αισθητές αναταράξεις. Σύμφωνα με αυτά, ο καλοκαιρινός βομβαρδισμός στον Τάραντα αντιμετωπίστηκε από τους κατοίκους σαν να μην είχε συμβεί τίποτα σημαντικό, ενώ στο Παλέρμο εξακολουθούσαν να προτιμούν τις παραλίες από την καταφυγιακή προστασία.¹⁵³

Αξιοσημείωτη ήταν και η επιλεκτική παρουσίαση των εναέριων επιδρομών. Τα μέσα ενημέρωσης έκαναν ελάχιστες αναφορές για βομβαρδισμούς στρατιωτικών στόχων, ακόμα και αν συνοδεύονταν από μεγάλες απώλειες, επιδεικνύοντας προτίμηση στα πλήγματα που δέχονταν οι ανυπεράσπιστες μικρές πόλεις με μηδαμινή στρατιωτική σημασία, ως αδιάσειστη ένδειξη της «τυφλής» καταστρεπτικής μανίας από την εχθρική αεροπορία. Παρόμοιο περιεχόμενο διέκρινε και τη ρητορική, με την αξιοποίηση σε μεγαλύτερο βαθμό των επίκαιρων κυρίως μετά την πτώση του Mussolini τον Ιούλιο του 1943, εμμένοντας στον τρομοκρατικό και πολιτιστικά καταστροφικό χαρακτήρα των βομβαρδισμών από τους εναέριους «γκάγκστερ», όπως εκδηλώθηκε στη μαρτυρική μονή του Μόντε Κασίνο.¹⁵⁴

Η φασιστική προπαγάνδα, η οποία έγινε δεκτή με ευρύ σκεπτικισμό από τον πληθυσμό, στρέφοντας ολοένα και περισσότερους πολίτες στην αναζήτηση ξένων ραδιοφωνικών σταθμών, διακρινόταν, όμως, από ένα βασικό μειονέκτημα, σε σύγκριση με τις αντίστοιχες στη Βρετανία, τη Σοβιετική Ένωση και τη Γερμανία. Οι τρεις χώρες ανάλογα με τις επιχειρησιακές εξελίξεις, είχαν τη δυνατότητα να επικαλεστούν σειρά στρατιωτικών επιτυχιών, μεταξύ των οποίων και τα αεροπορικά επιτεύγματα εναντίον του αντιπάλου, στην επίδιωξη των ηγεσιών να καταστήσουν στη συλλογική συνείδηση ρεαλιστική την προπαγανδιστική εκστρατεία, ενισχύοντας το πατριωτικό φρόνημα. Αντίθετα στην Ιταλία, η μονότονη παρουσία των αποτυχιών από την έναρξη του πολέμου, παρά τη συντονισμένη προσπάθεια αποσιώπησής τους, κλόνισε ανεπανόρθωτα τον δείκτη αξιοπιστίας για την εγχώρια προπαγάνδα και την ψυχολογία στα μετόπισθεν, οδηγώντας αναπόφευκτα σε συνολική αμφισβήτηση και διάθεση για την ανατροπή του φασιστικού καθεστώτος.

¹⁵³ Στο ίδιο, σσ. 118-119, 124-125

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σσ. 119, 125-127.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι απαιτήσεις της πολεμικής προπαρασκευής και η εναέρια βία, αποδέκτης της οποίας υπήρξαν οι περισσότερες ελληνικές πόλεις, δοκίμασαν στον μέγιστο βαθμό τις υλικές και διοικητικές αντοχές του κρατικού μηχανισμού, αναβαθμίζοντας σε αυτονόητη παράμετρο για την αποτελεσματική τους διαχείριση τη με κάθε μέσο και τρόπο συνδρομή των πολιτών. Η ανταεροπορική προστασία του άμαχου πληθυσμού, το επίπεδο της αστικής ψυχολογίας, η διατροφική πρόκληση, η έκταση-ένταση της ανθρώπινης προσφοράς και ο προπαγανδιστικός μηχανισμός υπήρξαν οι παράγοντες εκείνοι που καθόρισαν την ποιότητα της συμβολής για τα μετόπισθεν, αναδεικνύοντας αλλά και αμβλύνοντας τα λάθη, τις αδυναμίες και τις ελλείψεις που σημειώθηκαν στο διάστημα πριν και μετά την 28^η Οκτωβρίου.

Οι ενέργειες για την οργάνωση της παθητικής αεράμυνας (ΠΑΑ) οριοθετήθηκαν από τη σταδιακή επιδείνωση των στρατιωτικών εξελίξεων στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Απέκτησαν πιο έντονους ρυθμούς μετά την ιταλική εισβολή στην Αλβανία και στην εξάμηνη περίοδο της ελληνοϊταλικής σύρραξης, με τη στενότητα των πόρων να μετατρέπεται στη μεγαλύτερη και διαρκέστερη πρόκληση. Από το φθινόπωρο του 1935 και ως την 28^η Οκτωβρίου καταγράφηκε πρόοδος σε θεωρητικό επίπεδο (αναγκαστικοί νόμοι, οδηγίες, σχέδια, διαταγές, μελέτες), ήταν, όμως, η οικονομική δυσχέρεια η οποία ακύρωσε τη δυνατότητα όλα αυτά να εφαρμοστούν στην πράξη. Αναμφισβήτητα τέθηκαν τα θεμέλια για τη συγκρότησή της, αν και η φιλόδοξη προοπτική της πλήρους λειτουργίας αποδείχτηκε τελικά ανέφικτη.

Η σημαντικότερη προσφορά της προπολεμικής αεραμυντικής κινητοποίησης εντοπίζεται στο γεγονός ότι εξοικείωσε ως έναν βαθμό τους αστικούς πληθυσμούς με τον αεροπορικό πόλεμο. Στις σχολικές μονάδες, στις πανεπιστημιακές αίθουσες, στους χώρους εργασίας καταβλήθηκε κάθε δυνατή προσπάθεια, ώστε οι πολίτες, απομυθοποιώντας τις υπερβολικές διαδόσεις για τις καταστρεπτικές εναέριες ακρότητες, να εκτιμήσουν το πραγματικό μέγεθος της αεροπορικής απειλής, τη σημασία της συμμόρφωσης στις υποδείξεις των αρχών και την αξία που είχε η γνώση των στοιχειωδών ενεργειών στις αρχικές κρίσιμες στιγμές. Ήταν ο μόνος τρόπος, όχι για να εκλείψει, αλλά για να περιοριστεί η διασπορά του πανικού, αφού διαφορετικά θα προκαλούνταν συνθήκες κοινωνικού χάους, «δηλητηριάζοντας» το ηθικό και υπονομεύοντας την έκβαση των επιχειρήσεων ήδη από το εσωτερικό μέτωπο. Ο ελεγχόμενος φόβος συνιστούσε, επομένως, τον μοναδικό ρεαλιστικό στόχο, καθιστώντας εξωπραγματική οποιαδήποτε άλλη επιδίωξη από τις αρχές. Όλοι συνειδητοποιούσαν ότι ο αριθμός των νεκρών θα μπορούσε να περιοριστεί σε μερικές εκατοντάδες, ο φόβος ωστόσο και η

υπονόμευση του φρονήματος ήταν ικανοί να επηρεάσουν στο σύνολό τους τις βομβόπληκτες αστικές κοινωνίες.

Την ίδια στιγμή, οι αρμόδιες φορείς και οι πολίτες αναγνώριζαν την απόσταση που εξακολουθούσε να υπάρχει ανάμεσα στη θεωρητική προστασία των πόλεων και στην εμπόλεμη πραγματικότητα. Το ανατριχιαστικό σφύριγμα των σειρήνων σε συνθήκες εναέριας επιδρομής, οι εκρήξεις των εκρηκτικών και οι αλυσιδωτές πυρκαγιές των εμπρηστικών βομβών, ο εφιαλτικός ήχος της κατάρρευσης των κτηρίων και η εικόνα των διαμελισμένων πτωμάτων στους δρόμους, αδυνατούσαν να χωρέσουν στα εξειδικευμένα εγχειρίδια, στην αρθρογραφία των εφημερίδων, στις δημόσιες διαλέξεις και στα ραδιοφωνικά μηνύματα. Παρά το μεγάλο κενό ανάμεσα στη θεωρία και στην πράξη, η ενημέρωση παρέμεινε, και για την ελληνική πλευρά, ο μοναδικός τρόπος για να προϊδεάσει και να στηρίξει ψυχολογικά τους κατοίκους στα αστικά κέντρα.

Η προπολεμική αντιαεροπορική προπαρασκευή διακρίνεται από σειρά αναλογιών ανάμεσα στην Ελλάδα και στον υπόλοιπο κόσμο, με την πρώτη να αφορά το γεγονός ότι οι καταστρεπτικές δυνατότητες του «νέου όπλου» και ιδίως οι δυσσιώνες πολιτικές-στρατιωτικές εξελίξεις, διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο στην αφύπνιση των ηγεσιών. Αν για τη μικρή βαλκανική χώρα ως αφετηρία ενεργοποίησης λειτούργησε η ιταλοαιθιοπική κρίση, για τα ευρωπαϊκά κράτη αντίστοιχη εξέλιξη αναδείχτηκε η Συνδιάσκεψη στο Μόναχο, καθώς στους δώδεκα μήνες που μεσολάβησαν μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1939, η ύφεση ή η επανεμφάνιση των προκλητικών ενεργειών μετατράπηκε σε απόλυτο ρυθμιστή για τον ρυθμό της αντιαεροπορικής προετοιμασίας τόσο στις δημοκρατίες όσο και στα δικτατορικά καθεστώτα.

Στην πορεία προς τον πόλεμο, το δυσβάστακτο οικονομικό κόστος του στρατιωτικού επανεξοπλισμού στη δεκαετία του 1930, ανάγκασε τις κυβερνήσεις να δώσουν έμφαση στην ΠΑΑ, μεταφέροντας στην αυτοδιοίκηση σημαντικό βάρος για την οργάνωσή της, με το επιχείρημα ότι ως γνώστης των τοπικών συνθηκών-ιδιαιτεροτήτων θα μπορούσε να ενεργήσει περισσότερο άμεσα και αποτελεσματικά. Η πραγματικότητα, όμως, αποδείχτηκε διαφορετική. Οι τοπικές αρχές τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη, λόγω της ελλιπούς κρατικής χρηματοδότησης, των υφιστάμενων βεβαρυμένων υποχρεώσεων στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας, των περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων, σε συνδυασμό και με τους ευσεβείς πόθους για αποφυγή της πολεμικής εμπλοκής, εκδήλωσαν αδυναμία-απροθυμία να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους, ειδικά στο πλέον πολυδάπανο σκέλος που σχετιζόταν με τη δημιουργία κλειστών καταφυγίων.

Επιπρόσθετα, οι όποιες αυτοδιοικητικές ενέργειες τέθηκαν υπό συνεχή κρατική εποπτεία ως προς τον ρυθμό προετοιμασίας και τη διαχείριση των πιστώσεων, η οποία, πλησιάζοντας στην έναρξη της αναμέτρησης, αποκτούσε ολοένα και πιο ασφυκτικό χαρακτήρα. Η κεντρική εξουσία, υπό την αυξανόμενη πολεμική απειλή, γρήγορα εγκατέλειψε τον αρχικό καθοδηγητικό της ρόλο, διευρύνοντας σταδιακά τα περιθώρια ελέγχου και επιτήρησης, εξέλιξη που προκάλεσε σκεπτικισμό, αντιδράσεις και, κυρίως στην Ευρώπη, σύγκρουση αρμοδιοτήτων με τις αυτοδιοικητικές αρχές. Οι τελευταίες σύντομα βρέθηκαν σε δύσκολη θέση, βιώνοντας έναν διπλό περιορισμό: α) την έλλειψη πόρων που ελαχιστοποιούσε τις δυνατότητες συμβολής στην αντιαεροπορική προστασία, δρομολογώντας την αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων (ακύρωση-μεταφορά πιστώσεων), και β) την αδυναμία ανάληψης πρωτοβουλιών εξαιτίας της κεντρικής παρέμβασης.

Η οικονομική στενότητα, όπως αναγνωρίστηκε από τις πολιτικές-στρατιωτικές ηγεσίες, οδήγησε αναπόφευκτα στο επόμενο βήμα που δεν ήταν άλλο από την ιεράρχηση των αναγκών. Βαρύτητα δόθηκε στην αεραμυντική προπαρασκευή συγκεκριμένων πόλεων με βιομηχανικές υποδομές, στρατιωτικές ή λιμενικές εγκαταστάσεις, στην παρουσία αξιόπιστου συστήματος συναγερμού, στη στιγμιαία συσκότιση, στην οργάνωση της αστικής αραίωσης και των μέσων πυρόσβεσης. Σημαίνοντα ρόλο διαδραμάτισαν και οι αστυνομικές αρχές, αφού η παρουσία τους στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο, η αυξημένη επιρροή που ασκούσαν στους πολίτες, αλλά και ο φόβος που ενεργοποιούσε η αυστηρή ποινική τους δικαιοδοσία, τις μετέτρεψαν στον πιο «αθόρυβο εργάτη» και ουσιαστικό δομικό παράγοντα της αεραμυντικής προετοιμασίας.

Η αποκήρυξη του πανικού αποτέλεσε ακόμα ένα κοινό σημείο για την Ελλάδα και τον υπόλοιπο κόσμο. Οι κυβερνήσεις επεδίωξαν να αποφύγουν τη διαλυτική του εκδήλωση, καθώς η εντατικοποίηση των μέτρων σε περίοδο ειρήνης ήταν ικανή να προκαλέσει αυξημένη ανησυχία στους κατοίκους των πόλεων. Στον Βόλο και στα Ιωάννινα, η πρωτόγνωρη διαδικασία της ανόρυξης ορυγμάτων μετατέθηκε για την έναρξη της ελληνοϊταλικής σύρραξης, όταν στην πρωτεύουσα της Ηπείρου αναβλήθηκε και η μετατροπή των αστικών πάρκων σε κήπους για τις ανάγκες της διατροφικής εκστρατείας. Στο Λονδίνο, ο αρχικός σχεδιασμός του 1938 για τη δημιουργία ενός δικτύου εκτεταμένων ορυγμάτων ματαιώθηκε λόγω της επώδυνης συνειρμικής ανάκλησης των ατελείωτων χαρακωμάτων του «Μεγάλου Πολέμου», ενώ στη Γερμανία το καλοκαίρι του 1939 οι πολύπλοκες αεραμυντικές

διαταγές που εξέδιδαν οι επιτηρητές οικοδομικών τετραγώνων αντί να καθυστερήσουν τον πληθυσμό, ενδυνάμωσαν τον υφιστάμενο φόβο για επικείμενες αεροπορικές επιδρομές.¹

Εκείνο που εναγωνίως αναζητούνταν προπολεμικά ήταν η «μέση οδός». «Μέση οδός» στον καταμερισμό κονδυλίων ανάμεσα στον στρατιωτικό επανεξοπλισμό και στην ΠΑΑ, «μέση οδός» στην κατανομή αρμοδιοτήτων ανάμεσα στην κυβέρνηση και στις τοπικές αρχές, «μέση οδός» στη «δοσολογία» εφαρμογής των απαραίτητων μέτρων, ώστε να εμπεδωθεί το αναγκαίο αίσθημα ασφάλειας, χωρίς να δημιουργηθεί κοινωνική αναστάτωση. Οι ηγεσίες, παρά τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες, βρέθηκαν υποχρεωμένες, για λόγους πολιτικής επιβίωσης και υστεροφημίας, να θέσουν άμεσα σε εφαρμογή διαδικασίες για την προστασία του άμαχου πληθυσμού. Αξιοποιώντας τα ελεγχόμενα μέσα ενημέρωσης και τον προπαγανδιστικό μηχανισμό, προσπαθούσαν συνεχώς να προβάλλουν και να εμπεδώσουν στη συλλογική συνείδηση την εικόνα του άγρυπνου, ψύχραιμου και καλά καταρτισμένου «φρουρού», σε μία αστική καθημερινότητα που σταδιακά διαβρωνόταν από περιορισμούς και ανατροπές.

Η ομοιομορφία των απαιτήσεων διατηρήθηκε και στην περίοδο των έκτακτων συνθηκών, με τις κυβερνητικές ενέργειες να περιστρέφονται αναγκαστικά γύρω από το δίπολο επιθυμία-οικονομική δυνατότητα. Αν και η βούληση για να εξασφαλίσουν την αστική προστασία ήταν αδιαμφισβήτητη, για άλλη μία φορά αυτή υπονομεύτηκε από την ύπαρξη των αναγκαίων πόρων, αφού η στήριξη του αγώνα στη ζώνη των επιχειρήσεων παρέμεινε ύψιστη προτεραιότητα, ελαχιστοποιώντας τα περιθώρια για την αντιμετώπιση των εναέριων προσβολών στα μετόπισθεν. Ανεξάρτητα από τον εφιαλτικό οικονομικό «σκόπελο», οι τοπικές αρχές, υπό τον έλεγχο-καθοδήγηση και σε συνεργασία με τα αρμόδια υπουργεία, κλήθηκαν να συνεισφέρουν στην αεραμυντική ασφάλεια, τη στιγμή που η κεντρική εξουσία ταύτιζε την ποιότητα της αντιαεροπορικής προστασίας με το επίπεδο της συλλογικής ψυχολογίας και τον κίνδυνο αμφισβήτησης για την ίδια.

Στην Ελλάδα, για τις διοικούσες επιτροπές η ύπαρξη αξιόπιστων καταφυγίων αναδείχτηκε στη μεγαλύτερη πρόκληση. Εξελίχτηκε σε «αγώνα δρόμου» με ανύπαρκτα χρονικά περιθώρια, ενώ σημαδεύτηκε και από την απουσία επαρκών πιστώσεων μιας μικρής χώρας με «αναιμική» οικονομία. Σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να γίνει λόγος για οργανωμένους- ανθεκτικούς χώρους προστασίας με σύγχρονες προδιαγραφές οι οποίοι καταγράφηκαν στα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα (Μεγάλη Βρετανία, Γερμανία), παρά τις αισθητές ελλείψεις που σημειώθηκαν και εδώ.

¹ Evans, *Το Γ' Ράιχ στον πόλεμο*, σ. 704.

Έντονο σκεπτικισμό προκαλούσε και η παράμετρος ότι οι σχεδιασμοί της ειρηνικής περιόδου, υπό τον φόβο της επικράτησης πανικού στους αστικούς πληθυσμούς, είχαν παραμείνει στο μεγαλύτερο ποσοστό ανεφάρμοστοι. Κράτος και αυτοδιοικητικές αρχές έστρεψαν τώρα την προσοχή τους στην οικιακή αυτοπροστασία, εγκαινιάζοντας μία νέα μορφή «σταυροφορίας». Η αεροπορική απειλή «αναβάθμισε» σε καταφύγιο κάθε διαρρυθμισμένο υπόγειο ή ισόγειο χώρο που βρίσκονταν σε δημόσια ή ιδιωτικά κτήρια, καταστήματα, ιερούς ναούς, επιχειρήσεις, εργοστάσια, τα μεμονωμένα-ενισχυμένα δωμάτια σε πολυκατοικίες και οικίες, ενώ τα ορύγματα εμφανίστηκαν με την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου.

Οι ελλείψεις που σημειώθηκαν στις πόλεις, και ιδίως στις υποβαθμισμένες και απομακρυσμένες από το κέντρο συνοικίες, ήταν πολλές, η αντίδραση των τοπικών αρχών ήταν ωστόσο άμεση. Η έμφαση που δόθηκε στο κεντρικό σημείο του αστικού ιστού επιβαλλόταν από την ιδιαιτερότητα ότι συνιστούσε τον κατ' εξοχήν χώρο συγκέντρωσης των διοικητικών υπηρεσιών, η παρουσία των οποίων κρινόταν αυτονόητη για τη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού. Οι αυτοδιοικητικοί φορείς ήταν υποχρεωμένοι να διαχειριστούν μεγάλο βάρος σε οικονομικό και τεχνικό επίπεδο, επιστρατεύοντας το διαθέσιμο έμψυχο και άψυχο υλικό, με την απουσία των βασικών δομικών υλικών (σίδηρος, ατσάλι, τσιμέντο, ξυλεία) να «εξασφαλίζει» τη φτωχή ποιότητα σεβαστού αριθμού καταφυγίων, όπως συνέβη και στην Ευρώπη. Στην επιδίωξή τους να κερδίσουν μάλιστα πολύτιμο χρόνο η πλειοψηφία των αποφάσεων εφαρμόστηκε στην πράξη με απευθείας αναθέσεις και όχι με δημόσιους μειοδοτικούς διαγωνισμούς, πρακτική που φάνταζε πολυτέλεια στις έκτακτες συνθήκες.

Οι ελληνικοί αστικοί πληθυσμοί έδωσαν έτσι μία άνιση μάχη απέναντι στο «νέο όπλο», η έκβαση της οποίας οριοθετήθηκε από τις περιορισμένες επιχειρησιακές επιδόσεις της ιταλικής αεροπορίας, την ανακρίβεια των πληρωμάτων στην άφεση των βομβών και τη βαθμιαία μείωση των επιδρομών. Αυτές δε διακρίθηκαν από τη συχνότητα, τη χρονική διάρκεια και την ένταση σε σύγκριση με τις ευρωπαϊκές πόλεις, παρέχοντας στο κράτος, στις τοπικές αρχές και στις αστικές κοινωνίες τη χρονική πολυτέλεια να «απορροφήσουν» τις εναέριες συνέπειες, προσαρμόζοντας κάθε φορά τις αντιδράσεις και τις απαντήσεις για την επόμενη ημέρα.

Η συγκριτική αποτίμηση της αραίωσης για τα ελληνικά και ευρωπαϊκά αστικά κέντρα αναδεικνύει με τη σειρά της ομοιότητες και διαφορές. Οι πρώτες, εντοπίζονται στην ψυχολογική επίδραση του φαινομένου «σοκ και δέος», αφού καταγράφηκε μαζική έξοδος του πληθυσμού, με τις πόλεις να υφίστανται μία απρόσμενη αλλαγή στη φυσιογνωμία τους. Αν και μέχρι τότε είχαν παγιωθεί στη συλλογική συνείδηση ως χώροι τάξης και ασφάλειας,

ταυτισμένοι με την οικονομική-τεχνολογική εξέλιξη, την πνευματική ανάπτυξη, τη γοητευτική δυνατότητα της κατανάλωσης και της διασκέδασης, ξαφνικά υποβαθμίστηκαν στερούμενες τη λάμψη τους. Μετατράπηκαν σε «γκρίζο» και ακατάλληλο για την ανθρώπινη ζωή περιβάλλον, σε πηγή θανάσιμου κινδύνου, που οι μέχρι τότε λάτρεις του το αρνήθηκαν, αναζητώντας στην περιφρονημένη ύπαιθρο προστασία, ελευθερία και ελπίδα. Παράλληλα, έκαναν την εμφάνισή τους κοινά προβλήματα που υπονόμευσαν την ομαλή οικογενειακή ζωή, με τα χωρισμένα ζευγάρια και τα απομακρυσμένα παιδιά να αναζητούν εναγωνίως την παρουσία του άλλου, εισπράττοντας αβάστακτη εσωτερική φθορά, ενώ ο εκτοπισμός από τον οικείο χώρο του σπιτιού και της ιδιοκτησίας επιβάρυνε την ψυχολογική κατάσταση, καθιστώντας ενδόμυχα μονόδρομο την επάνοδο στο αστικό περιβάλλον.

Οι αποκλίσεις αφορούν τα μεγαλύτερα ευρωπαϊκά πληθυσμιακά μεγέθη, το κριτήριο της εκκένωσης και την απόσταση από την εφιαλτική ζωή των πόλεων. Στην Ευρώπη, όπου δεν έλειπαν τα προβλήματα οργάνωσης, η έκταση της αστικής διασποράς οριοθετήθηκε από τον βαθμό προσφοράς στην οπλική βιομηχανία. Εκείνοι που δε συμμετείχαν, όπως τα παιδιά, οι γυναίκες, οι ηλικιωμένοι ή οι φυσικώς αδύνατοι, ήταν οι πρώτοι που απομακρύνθηκαν από τις πόλεις. Η φιλοξενία τους, όμως, σε αμφιλεγόμενες, ως προς την καταλληλότητά τους, οικίες μακρινών και άγνωστων περιοχών πυροδότησε σύγκρουση ετεροτήτων, καθώς αναγκαστικά έπρεπε να συνυπάρξουν άνθρωποι με διαφορετικό κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο, θρησκευτικά «πιστεύω», φορείς αντικρουόμενων προκαταλήψεων-στερεοτύπων. Πολύ φυσιολογικά ήρθαν στην επιφάνεια ρήξεις και αντιπαλότητες, οι οποίες λόγω των έκτακτων συνθηκών είχαν προσωρινά ατονήσει, υπονομεύοντας όμως την εικόνα της αρραγούς κοινωνίας που τόσο πολύ οι ηγεσίες αγωνιούσαν να διασφαλίσουν και να επιβάλουν επικοινωνιακά.

Στην ελληνική επικράτεια οι τρομοκρατημένοι πολίτες κατέφυγαν κυρίως σε γειτονικούς συνοικισμούς και χωριά, χωρίς να χρειάζεται να διανύσουν μεγάλες χιλιομετρικές αποστάσεις, πεζοπορώντας ή χρησιμοποιώντας τα δυσεύρετα μέσα μαζικής μεταφοράς. Η νέα διαμονή χαρακτηριζόταν από το οικείο φυσικό και ανθρώπινο περιβάλλον, που συχνά περιλάμβανε συγγενικά και φιλικά πρόσωπα, ελαχιστοποιώντας τα προβλήματα της υποχρεωτικής συγκατοίκησης και την ψυχολογική διάσταση του ξεριζωμού. Επιπλέον, η σχετικά μικρή γεωγραφική απόσταση της εξόδου καθιστούσε εφικτή τη βραχύβια επιστροφή στα αστικά κέντρα, παράμετρος που άμβλυνε προσωρινά το συναίσθημα της βίαιης φυγής, ενδυναμώνοντας την ανθρώπινη ψυχολογία.

Διαφοροποίηση εντοπίζεται και στο ζήτημα της κοινωνικής δυσφορίας, εξαιτίας των ελλείψεων στην αντιαεροπορική προστασία. Το πρωτογενές υλικό που αξιοποιήθηκε για την

παρούσα διατριβή, παρέχοντας ενδείξεις για τη στάση του αστικού πληθυσμού (Τύπος, πρακτικά δήμων, κρατικά έγγραφα, ημερήσιες αναφορές ΕΟΝ) βρισκόταν υπό ασφυκτικό καθεστωτικό έλεγχο. Η υπόθεση εργασίας που θα μπορούσε να διατυπωθεί είναι ότι ο συγκεκριμένος δείκτης παρουσιάστηκε χαμηλός, άμεσα εξαρτημένος από την οικονομική καχεξία, τον Μεταξά και τον χαρακτήρα της ελληνοϊταλικής αναμέτρησης. Όλοι είχαν επίγνωση της δυσάρεστης κατάστασης, με την ανεργία, την υποαπασχόληση και τον υποσιτισμό να έχουν μετατραπεί στον Μεσοπόλεμο σε μάλιστα για μεγάλο τμήμα του πληθυσμού. Μία οικονομία και ένα κράτος περιορισμένων δυνατοτήτων δε θα μπορούσαν εύκολα να «λιθοβοληθούν» στην αστική συνείδηση για την ανικανότητα παροχής των αναγκαίων υποδομών. Οι πολίτες, όμως, στην Ευρώπη (Αγγλία, Ιταλία, Γερμανία, Σοβιετική Ένωση) νομιμοποιούνταν να διαμαρτύρονται προς τις ηγεσίες τους. Η επί σειρά ετών μεθοδική καλλιέργεια οικονομικών ή στρατιωτικών αυτοκρατορικών προσδοκιών προκάλεσε αλγεινή εντύπωση, όταν στην έναρξη του πολέμου το όραμα της εδαφικής επέκτασης και το αίσθημα της Μεγάλης Δύναμης βρέθηκαν σε αναντιστοιχία με την προφανή αδυναμία τους να εγγυηθούν αυτονότητα αγαθά, όπως τη ζωή και την περιουσία.

Επιπρόσθετα, η πρόσκαιρα αυξημένη δημοτικότητα που απολάμβανε η πολιτική ηγεσία ήταν ικανή να «απορροφήσει» τις όποιες κοινωνικές ενστάσεις και διαμαρτυρίες. «Ο Μεταξάς είχε συνδέσει το όνομά του με το ‘Όχι’ [...] και είχε ακόμη αποκτήσει το κύρος, που χρειαζόταν εκείνες τις ώρες ένας ηγέτης, με τις εξελίξεις στο μέτωπο, που είχαν οδηγήσει σε περίλαμπρες νίκες».² Αν και η 4^η Αυγούστου κόμιζε τα μελανά γνωρίσματα των δικτατορικών καθεστώτων της εποχής (διώξεις, λογοκρισία, ασφυκτική αστυνόμευση της καθημερινότητας), η απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου και η εξέλιξη του αλβανικού έπους συσπείρωσε, όπως διαχρονικά συμβαίνει στις έκτακτες συνθήκες, γύρω από την κεντρική εξουσία το σύνολο του πληθυσμού, «ναρκώνοντας» την αντιπάθειά του προς αυτήν. Η ελληνοϊταλική αναμέτρηση υπήρξε ένας από τους φθίνοντες αριθμητικά ρομαντικούς πολέμους «υπέρ βωμών και εστιών» και όχι προς επαλήθευση ανεδαφικών επεκτατικών βλέψεων και ουτοπικών αυτοκρατορικών συνδρόμων, που έδειχνε, έστω και για λίγο, να ενώνει μία κοινωνία καταπονημένη από τις πολιτικές αντιπαλότητες και την τετραετή παρουσία της δικτατορίας.

Η έλευση του αεροπορικού πολέμου δοκίμασε τη συλλογική ψυχολογία αμέσως μετά την 28^η Οκτωβρίου. Ανεξάρτητα από τον ενθουσιασμό με τον οποίο η χώρα υποδέχτηκε την

² Καιροφύλας, *Η Αθήνα του 40'*, σ. 78.

απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου,³ η εναέρια πραγματικότητα, όπως και στην υπόλοιπη ήπειρο, ισοδυναμούσε με ένα πρωτόγνωρο περιβάλλον για τους άπειρους πληθυσμούς των πόλεων, ενώ εκείνες που εισέπραξαν επανειλημμένα την αεροπορική βία γνώρισαν συνθήκες τρόμου, με φυσική κατάληξη την αραίωση του ανθρώπινου δυναμικού. Όσο επίπονες και αν ήταν όμως οι εμπειρίες για τον άμαχο πληθυσμό, δε διαμορφώθηκαν ακραίες και μη αναστρέψιμες συνθήκες εκκένωσης, που θα νομιμοποιούσαν τη ρητή διατύπωση για κατάρρευση του ηθικού, αφού μετά τον αρχικό εφιάλτη, πολλοί από τους κατοίκους εκδήλωσαν την επιθυμία σταδιακά να επιστρέψουν στα αστικά κέντρα, με τις χειμερινές καιρικές συνθήκες να ελαχιστοποιούν τις πιθανότητες για πραγματοποίηση επιδρομών.

Η δραστηριοποίηση της RAF επηρέασε με τη σειρά της τη συχνότητα των ιταλικών επιθέσεων, ακύρωσε τη μελαγχολική «επιχειρησιακή μοναξιά» των ενόπλων δυνάμεων, ενισχύοντας το φρόνημα και το ρεύμα επιστροφής στις πόλεις. Επιπλέον, αναπλήρωσε και την κρατική αδυναμία-άρνηση να προστατέψει τους αστικούς πληθυσμούς, παρά τις εκκλήσεις των τελευταίων, μεταφέροντας αεροπλάνα ή άλλα μέσα ενεργούς αεράμυνας από τη ζώνη των επιχειρήσεων, όπως χαρακτηριστικά δήλωσε η κυβέρνηση τον Δεκέμβριο.

Από την άλλη, δεν αποδιοργανώθηκε ο λειτουργικός ιστός των πόλεων. Αν και κλήθηκε να αντιμετωπίσει οξυμμένα προβλήματα (σάστισμα κρατικών λειτουργών, φυγή δημοσίων υπαλλήλων, έλλειψη ασφαλών κτηρίων, ανεπάρκεια καταρτισμένου προσωπικού λόγω επιστρατευτικών αναγκών, μείωση οικονομικών πόρων), προσπάθησε να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του, έστω και με αρκετές δυσκολίες. Η υποστελέχωση του κρατικού μηχανισμού αναγνωρίστηκε και από το υπουργείο Εσωτερικών, κάνοντας λόγο για «[...] ισχυρόν κλονισμόν εις την λειτουργίαν πασών των διοικητικών υπηρεσιών [...]», με την προτροπή να γίνει καλύτερη διαχείριση του εναπομείναντος προσωπικού.⁴ Η κατάρρευση των λειτουργικών υποδομών συνιστούσε έναν από τους κύριους στόχους του «νέου όπλου», καθώς ήταν ικανή να υπονομεύσει την αποτελεσματικότητα της κυβερνητικής αντίδρασης, να επιτείνει την αίσθηση του διοικητικού-κοινωνικού χάους και να συμπαρασύρει το φρόνημα, αμβλύνοντας τη βούληση για συνέχιση του αγώνα. Άλλωστε, τα ελληνικά αστικά κέντρα δε μετατράπηκαν σε αποκρουστικές σκελετωμένες πόλεις ή σε πόλεις νεκρών, με την ένταση

³ Η ιδιαίτερη βαρύτητα που το «ΟΧΙ» απέκτησε στη συλλογική συνείδηση, αναδεικνύεται και από την απόφαση του δήμου Θεσσαλονίκης να μετονομάσει κεντρική οδό της πόλης από οδό «Ιταλίας» σε «Οδός 28^{ης} Οκτωβρίου 1940», βλ. ΙΑΔΘ, Πρακτικό 11 της 4^{ης} Δεκεμβρίου 1940. Η πρόταση της μετονομασίας είχε διατυπωθεί από την ΕΟΝ (Διοίκηση Ανώτατων Σχολών), βλ. στο ίδιο, Απόφαση 962 της 16^{ης} Νοεμβρίου 1940.

⁴ ΓΑΚ Ν. Αττικής, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής, φάκ. 4^ο: Υπουργείο Εσωτερικών, προς τους κ.κ. Νομάρχες και Επάρχους, «Περί αντιμετώπισης των αναγκών των διοικητ. υπηρεσιών δι' εντατικής εργασίας του απομένουτος προσωπικού», Αριθ. 21278, Αθήνα, 8 Απριλίου 1941.

και τη χρονική έκταση των αεροπορικών βομβαρδισμών να είναι ηπιότερη σε σύγκριση με εκείνη στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Ο παράγοντας, ωστόσο, που στήριξε στην κρίσιμη στιγμή τις ψυχολογικά ευάλωτες αστικές κοινωνίες ήταν οι θετικές επιχειρησιακές εξελίξεις, οι οποίες εξισορρόπησαν την οδύνη για τις έμψυχες και άψυχες απώλειες, ακόμα και εκείνη για τον θάνατο του Μεταξά, ενισχύοντας τα εσωτερικά αποθέματα αντοχής και την πεποίθηση για νίκη των ελληνικών όπλων. Το κλονισμένο ηθικό εξασφάλισε έτσι το πλέον αξιόπιστο στήριγμα, ώστε, παρά τα αναπόφευκτα κρούσματα πανικού και ηττοπάθειας, να μην υπονομεύσει τον αγώνα στα μετόπισθεν και στην πρώτη γραμμή, εναρμονιζόμενο με τη βούληση των πολιτών για αντίσταση και εντατικοποίηση των προσπαθειών ως την οριστική ήττα του εχθρού.

Η επισιτιστική κατάσταση στην περίοδο της αναμέτρησης εμφάνισε τα τυπικά συμπτώματα των έκτακτων συνθηκών. Αναμφίβολα, ασκήθηκαν ισχυρές πιέσεις, αφού σημειώθηκαν ελλείψεις σε είδη πρώτης ανάγκης, οι οποίες παρά τον δυσάρεστο χαρακτήρα τους δεν αποτέλεσαν μόνιμη κατάσταση. Ήταν αναμενόμενες και περιοδικές στερήσεις αγαθών, με συνεχείς αυξομειώσεις στη χρονική τους διάρκεια, χωρίς να έχουν τη δυνατότητα πρόκλησης-παγίωσης αρνητικών συναισθημάτων, όπως η απογοήτευση και η κάμψη του ηθικού. Για τους κατοίκους στις πόλεις το δελτίο διανομής ισοδυναμούσε με τον απόλυτο διατροφικό «βηματοδότη», ικανό να περιλάβει οποιοδήποτε αγαθό παρουσίαζε ενδείξεις ή υποψία έλλειψης, τροποποιώντας διαρκώς την παρεχόμενη κάθε φορά ποσότητα.

Στην αγορά επιβλήθηκε αυστηρό πλαίσιο εποπτείας, αν και σημειώθηκαν αρκετά κρούσματα παραβίασής του. Οι επιτροπές διατίμησης προσπάθησαν να περιορίσουν την υπερβολική ακρίβεια και τα φαινόμενα κερδοσκοπίας, χωρίς να τα εξαλείψουν εντελώς. Οι τιμές σε πολλά είδη αυξήθηκαν, το «Αισχροδικείο» δήλωνε καθημερινά «παρόν» στις σελίδες των εφημερίδων, με τις παραβατικές συμπεριφορές να μην αποκτούν ωστόσο ανεξέλεγκτες διαστάσεις, γεγονός που θα μπορούσε να πυροδοτήσει κοινωνικές αντιδράσεις. Σε γενικές γραμμές, η αγορά λειτούργησε σε συνθήκες ομαλότητας, εξέλιξη που επιβεβαιώνεται και από το ότι δεν κυριάρχησαν οι αποκαρδιωτικές για την αστική ψυχολογία μόνιμες εικόνες με άδειες βιτρίνες και ράφια στα εμπορικά καταστήματα, ενώ στην ουσία δεν εμφανίστηκαν και οι αρνητικές μορφές της παραοικονομίας, όπως η «μαύρη αγορά», ο υπερπληθωρισμός και η ανταλλακτική οικονομία (ανταλλαγή αγαθών χωρίς διαμεσολάβηση χρήματος).

Περισσότερο οξυμμένα παρουσιάστηκαν τα επισιτιστικά προβλήματα στην Αθήνα. Η προπολεμική υπερσυγκέντρωση του πληθυσμού διευρύνθηκε περαιτέρω με την προσφυγή κατοίκων από τις βομβαρδισμένες πόλεις, εξαιτίας της πολυπόθητης ασφάλειας που παρείχε στη συλλογική συνείδηση ως «ανοχύρωτη πόλη». Στα υπόλοιπα αστικά κέντρα οι επιπλοκές

ήταν λιγότερο αισθητές λόγω του μικρότερου πληθυσμιακού μεγέθους και της πιο εύκολης πρόσβασης που διέθεταν στην αγροτική τους ύπαιθρο. Σε όλες τις περιπτώσεις καταγράφηκε, όμως, επάρκεια αγαθών στις ευαίσθητες χρονικές περιόδους των μεγάλων εορτών (Χριστούγεννα, Πάσχα), η οποία και προβαλλόταν εμφανικά από την κυβέρνηση στην επιδίωξή της να ομαλοποιήσει τη θρησκευτική καθημερινότητα, στηρίζοντας την συλλογική ψυχολογία.

Αν μέχρι τον Απρίλιο του 1941 η εγχώρια διατροφική κατάσταση βρισκόταν υπό κρατικό έλεγχο, αυτή ανατράπηκε πλήρως με τη γερμανική επίθεση. Ο επισιτιστικός πανικός, όπως εκδηλώθηκε με τη σπουδή για δημιουργία αποθεμάτων, η κυριαρχία της «ουράς» στα σημεία προμήθειας βασικών ειδών, η έξαρση των παραβατικών συμπεριφορών με την κατάρρευση του αγορανομικού μηχανισμού και η εμφάνιση στο προσκήνιο μορφών της «μαύρης αγοράς», μετέτρεψαν τον Απρίλιο σε «προθάλαμο» της κατοχικής περιόδου, έναν θλιβερό προάγγελο των οδυνηρών διατροφικών καταστάσεων που θα βίωναν τα αστικά κέντρα μέχρι την απελευθέρωσή τους το 1944.

Ως προς το ζήτημα της ενεργοποίησης, οι κάτοικοι στις πόλεις είχαν αρκετούς λόγους και αφορμές για να δραστηριοποιηθούν πριν από την 28^η Οκτωβρίου, αφού η «Φανέλα του Στρατιώτη», οι έρανοι και τα συσσίτια, παρείχαν ήδη τη δυνατότητα συμμετοχής και εισφοράς. Ανεξάρτητα από το επίπεδο της κρατικής εποπτείας, οι μορφές αρωγής προϋπέθεταν τη συνεργασία της κεντρικής εξουσίας και των αστικών πληθυσμών, παρά τη δυσφορία που εύλογα τους προκαλούσε η «ερανική αιμορραγία» σε εποχή έντονης οικονομικής στενότητας και αβεβαιότητας. Την ίδια στιγμή, συνιστούσαν και μία διέξοδο για την αυστηρά περιορισμένη και υπό αστυνομική επιτήρηση κοινωνία να αναλάβει πρωτοβουλίες, διοχετεύοντας την ενεργητικότητα και τη διάθεση προσφοράς της. Η έμπρακτη εκδήλωση μέριμνας στην ειρηνική περίοδο ήταν ένας τρόπος για να διατηρηθούν οι πολίτες σε εγρήγορση, προσηλωμένοι στις κρίσιμες πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις που διαδραματιζόνταν στην ευρωπαϊκή ήπειρο.

Ταυτόχρονα, λειτούργησε ως μικρογραφία για εκείνη των έκτακτων συνθηκών με τα προτερήματα και τις αδυναμίες, όπως αναδείχτηκαν στο διάστημα της προπολεμικής εφαρμογής. Διαμορφώθηκαν και δοκιμάστηκαν στην πράξη οι μηχανισμοί ερανικής συνδρομής (σύλλογοι, ενοριακές επιτροπές, συνεργασία με κρατικές και αστυνομικές αρχές), η ύπαρξη-λειτουργία των οποίων μόνο θετική θα μπορούσε να αποδειχτεί στην εμπόλεμη περίοδο. Ειδικότερα, οι ενοριακές επιτροπές που κάλυπταν το σύνολο του πληθυσμού στα πολεοδομικά συγκροτήματα, αν και συστάθηκαν για την ανακούφιση της μεσοπολεμικής

κοινωνικής δυστυχίας, λειτούργησαν και στο διάστημα της στρατιωτικής αναμέτρησης ως «ραχοκοκαλιά» της αρωγής προς τους αερόπληκτους πολίτες.

Στην ερανική διαδικασία δόθηκε ο χαρακτήρας της άμιλλας, με τη δημοσίευση στον Τύπο των ονομαστικών προσφορών, πρακτική που εντατικοποιήθηκε στις έκτακτες συνθήκες. Αναδείχτηκε η αξία του άγραφου νόμου της αλληλεγγύης ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής στο σκληρό διάστημα της πολεμικής σύρραξης. Σύμφωνα με τον υφυπουργό Παιδείας Νικόλαο Σπέντζα, η εκδήλωσή της, ιδιαίτερα στο πλαίσιο των μαθητικών συσσιτίων, θα αναδεικνυόταν σημαντική και από εθνική άποψη: «[...] διότι από της μικράς ηλικίας θα διδάσκονται ούτω το καθήκον της αλληλεγγύης προς δυστυχούντας συναδέλφους των και της φιλαλληλίας».⁵

Δεν έλειψαν, ωστόσο, οι δυσλειτουργίες και οι διαψεύσεις των αρχικών προσδοκιών, όπως αποδείχτηκε από τη μετατροπή της εθελούσιας ερανικής εισφοράς των εύπορων σε υποχρεωτική, όταν μέρος από αυτούς για λόγους αδιαφορίας, έμμεσης αντίδρασης προς το καθεστώς και τις πρακτικές που ακολουθούσε ή προληπτικής διατήρησης των ιδιωτικών αγαθών λίγο πριν από τον πόλεμο, δεν ανταποκρίθηκε στο μέτρο των πραγματικών δυνατοτήτων του στις εκκλήσεις των αρμόδιων αρχών. Στο συγκεκριμένο χρονικό σημείο, για την υστέρηση ευαισθησίας θα μπορούσαν να επικαλεστούν το ελαφρυντικό ότι η χώρα δε βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση. Μετά την 28^η Οκτωβρίου αυτό όμως έπαψε να υφίσταται, θέτοντας τους πολίτες ενώπιον των κοινωνικών και εθνικών τους υποχρεώσεων.

Στις έκτακτες συνθήκες ο δείκτης κοινωνικής ενεργοποίησης εναρμονίστηκε με την έκρηξη ενθουσιασμού και υπερηφάνειας που εκδηλώθηκε με την απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου. Μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα αναπτύχθηκε κύμα εθελοντικής προσφοράς, αγγίζοντας όλα τα στρώματα της κοινωνίας στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο. Ο άμαχος πληθυσμός ταύτισε κάθε συνδρομή (οικονομική ενίσχυση, πλέξιμο ιματισμού, στήριξη άπορων-άνεργων και συσσιτίων, αιμοδοσία, στελέχωση φορέων κοινωνικής μέριμνας και αεράμυνας) με τη δική του αποκλειστική «μάχη» εναντίον της εχθρικής απειλής, αισθανόμενος ενεργός και αναπόσπαστος κρίκος της ένοπλης αναμέτρησης. Οι συσσωρευμένες επιτυχίες στο μέτωπο είχαν μεγαλώσει περισσότερο το αίσθημα του χρέους, της τιμής και τη συνειδησιακή πρόκληση να φανεί ισάξιος στο φρόνημα και στον δείκτη αγωνιστικότητας με τους ηρωικούς υπερασπιστές της πατρίδας.

⁵ ΓΑΚ Ν. Αχαΐας, Β΄ Γυμνάσιο Αρρένων Πατρών, φάκ. «Εισεληθόντων Εγγράφων, από 1-1-1939 έως 31-1-1940 από 1-700»: Ο Γεν. Επιθεωρητής, προς τους κ.κ. Δ/τάς των Σχολείων Περιφέρειας, Αριθ. 6118, Πάτρα, 7 Δεκεμβρίου 1939, όπου συνημμένη η διαταγή του υπουργείου Παιδείας με αριθ. 12231.

Δεν απουσίασαν όμως και οι «σκιές» που ήρθαν να αμαυρώσουν την εξιδανικευμένη εικόνα ομόθυμης και ομόψυχης κινητοποίησης που διακαώς επιθυμούσε να προβάλει και να επιβάλει η τότε πολιτική ηγεσία. Αυτές αποτελούσαν συνέχεια της προπολεμικής περιόδου, με κεντρικά σημεία τον σκεπτικισμό απέναντι στις πραγματικές προθέσεις των ευκατάστατων, την αξιοπιστία της ΕΟΝ και την ίδια την ερανική διαδικασία. Το στοιχείο που βρισκόταν υπό συνεχή κοινωνική επιτήρηση δεν ήταν μόνο το μέγεθος των χρηματικών εισφορών από τους πλούσιους, αλλά και σε ποιο βαθμό ήταν ρεαλιστικά εναρμονισμένες με την οικονομική τους κατάσταση. Η αμφισβητούμενη προπολεμική συνδρομή τροφοδοτούσε περισσότερο την καχυποψία, ενισχυόμενη από το στερεότυπο της ήσσονος προσφοράς και της υπεκφυγής των εύπορων σε κρίσιμες στιγμές. Το καθεστώς, μέσω της ΕΟΝ, ήταν ενήμερο για τις ενστάσεις που κυοφορούνταν στους κόλπους της κοινωνίας, αποδίδοντας τις όποιες αιχμές στη διενέργεια προπαγάνδας από τους ιταλόφιλους και τον παραδοσιακό του πολιτικό αντίπαλο, τους κομμουνιστές, που ακόμα και τώρα επεδίωκαν να υπονομεύσουν την ενότητα στα μετόπισθεν.

Υπό αυτές τις συνθήκες, εύλογα η διαδικασία για την πραγματοποίηση των εράνων αντιμετώπιστηκε ως ένα σημείο με επιφύλαξη. Ο μεγάλος αριθμός πριν από την 28^η Οκτωβρίου, ο αμφιλεγόμενος προαιρετικός χαρακτήρας και κυρίως ο δείκτης διαφάνειας στη διενέργειά τους μεταφέρθηκαν και στο εμπόλεμο διάστημα, συντηρώντας τον κοινωνικό σκεπτικισμό. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η κυβέρνηση τόνιζε συνεχώς τη χρήση τραπεζικών λογαριασμών και την παραλαβή αποδεικτικών κατάθεσης στην επιδίωξή της να εμπεδώσει κλίμα διαφάνειας, αίροντας τις δικαιολογημένες αμφιβολίες των πολιτών. Ενδεικτικό του κλίματος καχυποψίας είναι και η ανακούφιση με την οποία οι τελευταίοι αντιμετώπισαν την ύπαρξη αποδείξεων στις δύο μεγάλες ερανικές εξορμήσεις της ΕΟΝ, απαιτώντας εύλογα η κατάθεση από το υστέρημά τους να καταλήξουν σε όσους πραγματικά το είχαν ανάγκη.

Σε σημαντικό τμήμα του πληθυσμού είχε διαμορφωθεί μάλιστα η πεποίθηση για παρακράτηση των εισφορών από αξιωματούχους της οργάνωσης. Ο Μητροπολίτης Δημητριάδος, απηχώντας ανομολόγητες ενστάσεις, φήμες για την καθυστερημένη και χωρίς ιδιαίτερη οργάνωση προώθηση του μάλλινου ιματισμού στην πρώτη γραμμή -ζητήματα την ύπαρξη των οποίων μεταπολεμικά αναγνώρισε και η στρατιωτική πλευρά-,⁶ κατέθεσε τον προβληματισμό του για την έκβαση του εγχειρήματος: «Η απόφασις της προσπαθείας ταύτης υπήρξεν λίαν ικανοποιητική [...] Αν όμως έφθασαν τα είδη ταύτα εις τον σκοπόν, δι' ον

⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκ. 673/Α/1^α: Β' Ρυθμιστικόν Κέντρον, «Εκθεσις Πεπραγμένων κατά τον Πόλεμον 1940-1941», 1 Φεβρουαρίου 1942, σσ. 95-97.

προωρίζοντο, δεν εμάθομεν. Ουδέ εγένετο επίσημος τις και σοβαρά έρευνα περί της τύχης των, ως διετυπώθησαν και σχετικά παράπονα».⁷

Η διατύπωση, ωστόσο, επιφυλάξεων και ενστάσεων σε καμία περίπτωση δε συνιστά τον κανόνα. Οι αστικές και αγροτικές κοινωνίες κινητοποιήθηκαν παρασυρμένες από τον άδικο χαρακτήρα της ιταλικής επίθεσης, τον ενθουσιασμό των επιτυχιών στα αλβανικά βουνά, την αίσθηση του καθήκοντος και την πίστη για αίσια έκβαση της αναμέτρησης. Οι αποκλίσεις συμπεριφοράς ήταν υπαρκτές και ως έναν βαθμό αναμενόμενες. Η αγωνία και ο φόβος για την επόμενη ημέρα, η πρόταξη του εγωισμού και του ατομικού συμφέροντος, το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, η ανειλικρίνεια και η μικροψυχία, αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία της ανθρώπινης φύσης, πολύ δύσκολο για ορισμένους να υποταχτούν ακόμα και σε τόσο μεγάλες εθνικές στιγμές.

Ουσιαστικός παράγοντας αποδείχτηκε και ο προπαγανδιστικός μηχανισμός, αφού η 4^η Αυγούστου ακολουθώντας το παράδειγμα των ολοκληρωτικών καθεστώτων (Ιταλία, Γερμανία, Σοβιετική Ένωση) έθεσε υπό έλεγχο τον Τύπο, το ραδιόφωνο και τον κινηματογράφο. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα διαμόρφωσε ένα ασφυκτικό νομικό πλαίσιο, με το οποίο κατόρθωσε να αποκόψει την κοινωνία από οποιαδήποτε μορφή πληροφόρησης, καθιστώντας την δέσμια των προπαγανδιστικών της μηνυμάτων. Η επικοινωνιακή απομόνωση μετατράπηκε στην «ιδανική συνταγή», αφού διευκόλυνε το καθεστώς στην προσπάθειά του να καταστήσει όσο γινόταν μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού σε φορέα των ιδεολογικών του αρχών, εδραιώνοντας τη θέση και τη χρονική του διάρκεια. Είχε διαμορφωθεί αποκλειστικά μία πηγή ενημέρωσης, η οποία σε καθημερινή βάση εξέπεμπε το ίδιο, अपαράλλακτο περιεχόμενο πληροφόρησης, υπηρετώντας την ιδεολογική «ευθυγράμμιση» των πολιτών με τα κυβερνητικά «πιστεύω», εξέλιξη που θα είχε ως συνέπεια τη διεύρυνση της πολυπόθητης κοινωνικής αποδοχής και τη σταθεροποίηση στην εξουσία.

Η πειθήνια και ελεγχόμενη ροή ειδήσεων λειτούργησε, όμως, θετικά για τις ανάγκες της πολεμικής προπαρασκευής. Στην κρίσιμη περίοδο μετά τον Απρίλιο του 1939, όταν κράτος και κοινωνία έπρεπε να προχωρήσουν συντονισμένα, διαμορφώνοντας από κοινού τις προϋποθέσεις που θα εξασφάλιζαν την αποτελεσματική διαχείριση των ιταλικών προκλήσεων, τα υπό στενή επιτήρηση μέσα επικοινωνίας αποδείχτηκαν πολύτιμο εργαλείο. Άλλωστε, η πολεμική προπαρασκευή πρέπει να διεξάγεται σε συνθήκες κοινωνικής ομαλότητας, σύμπνοιας μεταξύ της πολιτικής-στρατιωτικής ηγεσίας και εμπιστοσύνης των

⁷ Ιωακείμ, ό.π., σ. 8.

πολιτών προς την κεντρική εξουσία, αφού η ύπαρξή τους θα καθορίσει και τον δείκτη αποτελεσματικότητάς της.

Ο ενιαίος προπαγανδιστικός μηχανισμός του καθεστώτος συνέβαλε καθοριστικά προς αυτή την κατεύθυνση. Αποκλεισμός της διαφορετικής άποψης, αρραγής σχέση ανάμεσα στον Μεταξά και τον ανώτατο πολιτειακό παράγοντα, επιβολή και διοχέτευση κοινής γραμμής από το κέντρο προς την περιφέρεια, προσπάθεια για κατοχύρωση κλίματος εμπιστοσύνης ανάμεσα στην κοινωνία και στην πολιτική ηγεσία. Ένας άριστα δομημένος προπαγανδιστικός μηχανισμός στην «καρδιά» ενός αστυνομικού κράτους, ο οποίος αξιοποιήθηκε και υπηρέτησε το εθνικό συμφέρον, μεταφέροντας μέχρι και την πιο απομακρυσμένη κοινότητα την αναγκαιότητα συνειδητοποίησης του κινδύνου και συμμόρφωσης με τις υποδείξεις των αρχών στα νευραλγικά ζητήματα της αεραμυντικής συμμόρφωσης, της παραγωγικής αυτάρκειας, της καταναλωτικής πειθαρχίας, της προσφοράς και συμμετοχής σε διαδικασίες κοινωνικής αλληλεγγύης. Ήταν, ίσως, η μοναδική πτυχή των επιτηρούμενων και λογοκριμένων μέσων επικοινωνίας στην περίοδο της δικτατορίας που θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή, υπηρετώντας πιστά τις ανάγκες της πολεμικής προπαρασκευής.

Το περιεχόμενο και η άσκηση της εμπόλεμης προπαγάνδας συγκέντρωσαν και στην Ελλάδα τα τυπικά χαρακτηριστικά που διαχρονικά επιβάλλει το καθεστώς έκτακτης ανάγκης. Χωρίς να σημειωθεί η παραμικρή ολιγορία επιχειρήθηκε συστράτευση των διαθέσιμων επικοινωνιακών μέσων, ώστε να εξασφαλιστεί η προστασία του αστικού ηθικού. Με κοινή ρητορική και οριοθετημένους στόχους (τόνωση εθνικής υπερηφάνειας, διατήρηση ψυχραιμίας και αποφυγή πανικού, απαξίωση-διακωμώδηση της μαχητικής και αεροπορικής ικανότητας των Ιταλών, ενίσχυση της ομοψυχίας και του αισθήματος αλληλεγγύης,) όλα λειτούργησαν προς μία και μοναδική επιδίωξη: να εμπεδωθεί στο μάχιμο και άμαχο δυναμικό το αίσθημα για το δίκαιο του αγώνα, εκμαιεύοντας την αστείρευτη συμμετοχή και προσφορά του.

Ιδιαίτερη «μέριμνα» από τον προπαγανδιστικό λόγο εισέπραξαν οι αστικοί πληθυσμοί. Η πρωτόγνωρη εμπειρία των εναέριων επιδρομών θα μπορούσε να προκαλέσει σοβαρές παρενέργειες στο φρόνημα, θέτοντας σε κίνδυνο τη σταθερότητα του εσωτερικού μετώπου. Από τη στιγμή μάλιστα που οι εξελίξεις στη ζώνη των επιχειρήσεων παρουσίασαν ελπιδοφόρες προοπτικές μετά από τα μέσα Νοεμβρίου, αυτό έπρεπε να ενδυναμωθεί, στερώντας από τον αντίπαλο τη μοναδική δυνατότητα που του απέμεινε για να υπονομεύσει τον ένοπλο αγώνα. Τα «αεροπορικά» διαγγέλματα Μεταξά και Γεώργιου, η ενορχηστρωμένη προσπάθεια απομυθοποίησης-περιφρόνησης της ιταλικής αεροπορίας, η αποκήρυξη της φημολογίας για υποτιθέμενους βομβαρδισμούς και συσσωρευμένες απώλειες, που ήταν

συνεχείς στην περίοδο της στρατιωτικής αναμέτρησης, απέβλεπαν στο να αποκλείσουν ένα τέτοιο ενδεχόμενο, όπως επίσης και να εξουδετερώσουν την εχθρική προπαγάνδα.

Ξεχωριστή μνεία αξίζει να γίνει, ωστόσο, σε δύο σημεία. Το πρώτο αφορά τον αντιφασιστικό χαρακτήρα που ο εγχώρια ρητορική απέδωσε άμεσα στη στρατιωτική αναμέτρηση. Αν και η 4^η Αυγούστου δεν απέφυγε τα «δάνεια» από την ιδεολογία του φασισμού και τις πρακτικές του, αν και στην κοινή γνώμη της εποχής εύκολα και αβίαστα θεωρούνταν ένα τυπικό φασιστικό καθεστώς, χωρίς η συγκεκριμένη θέση να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, στο τέλος, ήρθε σε ρήξη με την Ιταλία του Mussolini, θέτοντας πάνω απ' όλα το εθνικό συμφέρον. Το δεύτερο σχετίζεται με την προσπάθεια της κυβέρνησης να εκμεταλλευτεί επικοινωνιακά και την παραμικρή δυνατότητα που της παρέχόταν, ώστε ακόμα και στις έκτακτες συνθήκες, να προβάλει το έργο και τους πρωταγωνιστές της. Ο μονάρχης, ο πρωθυπουργός, τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου και οι κρατικά διορισμένοι φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης, παρουσιάζονταν σε απόλυτη αρμονία με το κοινό αίσθημα, απολάμβαναν ξεχωριστή επικοινωνιακή «μεταχείριση» -οι εγκύκλιοι και οι ομιλίες συνοδεύονταν πάντοτε από τον προσδιορισμό «εμπνευσμένος»- προσδοκώντας κοινωνική αποδοχή και αναγνώριση. Το «ΟΧΙ» και οι στρατιωτικές νίκες έδειχναν, μέσω της πρόσκαιρης δημοφιλίας του Μεταξά, να αμβλύνουν τις ενστάσεις για το αμφιλεγόμενο προπολεμικό παρελθόν του καθεστώτος, διαμορφώνοντας το πλέον ιδανικό περιβάλλον για τη γεφύρωση του ψυχικού χάσματος ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τη βάση.

Τα ελληνικά μετόπισθεν στην περίοδο της ελληνοϊταλικής σύρραξης κινήθηκαν γύρω από το δίπτυχο επιβίωση-προσφορά. Η συμμόρφωση με τις διαταγές των κυβερνητικών και αεραμυντικών αρχών, η όσο το δυνατόν εκτενέστερη διαφώτιση στις δυνατότητες του εναέριου πολέμου και η ενίσχυση του ηθικού, σε συνδυασμό με την ανάδειξη της ατομικής ευθύνης ως κομβικό στοιχείο για την αστική συμπεριφορά, οριοθέτησαν τον καθημερινό αγώνα των πολιτών να διαφυλάξουν το ύψιστο αγαθό, που δεν ήταν άλλο από την ίδια τη ζωή. Οι κάτοικοι στις πόλεις έπρεπε να διαχειριστούν περιορισμούς, ανατροπές, απαγορεύσεις και σαρωτικές αλλαγές, οι οποίες δεν εκπορεύονταν μόνο από τις αυτονόητες απαιτήσεις του ένοπλου αγώνα, αλλά και από εκείνες που αναδείχτηκαν λόγω της εναέριας βίας. Ο καινοφανής μάλιστα χαρακτήρας των τελευταίων κατέστησε δυσχερέστερη την αντιμετώπιση από τους άπειρους στον αεροπορικό πόλεμο πληθυσμούς, μεγιστοποιώντας την πρόκληση και την καταβολή κάθε προσπάθειας από την πλευρά τους.

Διφυές, και εξίσου σημαντικό, ήταν όμως και το περιεχόμενο της αστικής κινητοποίησης. Την αγωνία για επιβίωση διαδέχτηκε η ηθική επιταγή της συνδρομής, η οποία τώρα δεν ήταν προσανατολισμένη μόνο προς τη ζώνη μάχης, αλλά στον ίδιο βαθμό όφειλε να

διαχειριστεί και τις εσωτερικές απαιτήσεις, όπως είχαν διαμορφωθεί από τις εναέριες προσβολές. Η κρατική και κοινωνική μέριμνα στράφηκε αναπόφευκτα και προς τους αερόπληκτους πολίτες, αφού σε συνθήκες ολοκληρωτικού πολέμου η επιβίωση και η συνδρομή των μετόπισθεν θα αποδεικνύονταν παράγοντες καθοριστικής σημασίας για αίσια έκβαση της αναμέτρησης. Οι «άοπλοι στρατιώτες», αν και δεν απέφυγαν τα λάθη, τα κρούσματα απειθαρχίας, φόβου, μειωμένης πίστης για την επικράτηση, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τους στρατιώτες στην πρώτη γραμμή, στάθηκαν στο ύψος των περιστάσεων, καταθέτοντας τη ζωή και τα εσωτερικά τους αποθέματα. Ήταν η πρώτη φορά στη νεοελληνική ιστορία, όπου σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης ο άμαχος πληθυσμός βρέθηκε στο προσκήνιο, διαδραματίζοντας πρωταγωνιστικό ρόλο είτε με τον δείκτη εισφοράς είτε συνιστώντας ο ίδιος πηγή έμπνευσης για τους οπλίτες στη ζώνη των επιχειρήσεων.

ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΑΡΧΕΙΑ

1. ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (ΓΑΚ), ΑΘΗΝΑ

ΓΑΚ, Αρχείο Νομαρχίας Αττικής:

φάκ. 2

φάκ. 4^α

φάκ. 9

ΓΑΚ, Κ67α, Αρχείο Υπουργείο Επισιτισμού:

φάκ. 6

φάκ. 19

φάκ. 22, 1^{ος} και 2^{ος} υποφάκ.

φάκ. 26

φάκ. 27

ΓΑΚ, Κ 61, Αρχείο ΕΟΝ:

φάκ. 1

φάκ. 11

φάκ. 3

φάκ. 13

φάκ. 4

φάκ. 19

φάκ. 5

φάκ. 22

φάκ. 9

φάκ. 23

ΓΑΚ, Κ 65, Αρχείο Ιωάννη Μεταξά:

φάκ. 40

φάκ. 103

φάκ. 66

φάκ. 104

φάκ. 85

φάκ. 105

φάκ. 87

φάκ. 107

φάκ. 94

φάκ. 119

φάκ. 96

2. ΓΕΝΙΚΟ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟ ΣΤΡΑΤΟΥ – ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ (ΔΙΣ), ΑΘΗΝΑ

φάκ. 601/Α/1

φάκ. 678/Β/1

φάκ. 765/Ζ/1

φάκ. 625/Γ/1

φάκ. 679/Α/1^α

φάκ. 765/Ι/1

φάκ. 625^α/Ζ/1

φάκ. 679/Α/2

φάκ. 765/Π/1

φάκ. 633/Β/1^α

φάκ. 679/Α/3

φάκ. 765/ΚΒ/1

φάκ. 633/Γ1

φάκ. 765/Γ/2

φάκ. 765/ΛΒ/1

φάκ. 635/Δ/2

φάκ. 680/Α/2

φάκ. 766/Β/1

φάκ. 636/ΣΤ/3

φάκ. 680/Α/3

φάκ. 787/ΙΣΤ'/4

φάκ. 673/Α/1^α

φάκ. 765/Α/1

φάκ. 676/Δ/2

φάκ. 765/Β/1

φάκ. 676/Δ/2^ε

φάκ. 765/Δ/1

3. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (ΙΑΛΘ)

Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 1939-1941

4. ΚΕΝΤΡΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (ΚΙΘ)

ΚΙΘ, 1939,
φάκ. 9, 5^{ος} υποφάκ.

ΚΙΘ, 1941,
φάκ. 1, 1^{ος} υποφάκ.
φάκ. 7, 5^{ος} υποφάκ.
φάκ. 2, 6^{ος} και 8^{ος} υποφάκ.
φάκ. 14, 5^{ος} υποφάκ.

5. ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (ΓΑΚ), ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ (ΙΑΜ), ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΙΑΜ, Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (ΓΔΜ), Σειρά 1:

φάκ. 126
φάκ. 130
φάκ. 136
φάκ. 144
φάκ. 145

ΙΑΜ, Αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης
φάκ. 10

6. ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (ΓΑΚ), ΑΧΑΪΑΣ

Αρχείο Δ/νσης Α΄/θμιας Εκπαίδευσης, αρχείο υπό ταξινόμηση (ΑΒΕ 200)
Αρχείο Β΄ Γυμνασίου Αρρένων Πατρών, αρχείο υπό ταξινόμηση (ΑΒΕ 360)
Αρχείο 11^{ου} Δημ. Σχολείου Πατρών
Αρχείο 8^{ου} Δημ. Σχολείου Πατρών
Αποφάσεις Αγορανομικού Δικαστηρίου, 601-828 τέλος 1940

7. ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΤΡΩΝ, (ΔΒΠ)

Πρακτικά Δήμου Πατρών 1939-1941

8. ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (ΓΑΚ), ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

ΓΑΚ, Αρχείο Κοινότητος Μακρυνίτσας:

φάκ. 89

φάκ. 185

φάκ. 243
φάκ. 244
φάκ. 246

φάκ. 341
φάκ. 575

ΓΑΚ, Αρχείο Πταισματοδικείου Αργαλαστής:

φάκ. 296
Αρχείο Δημοτ. σχολείου Αγίου Βλασίου 1931-1940
Αρχείο 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Βόλου
Αρχείο Αστικού Σχολείου Αργαλαστής.
Αρχείο 1^{ου} Δημ. Σχ. Βόλου
Αρχείο Φιλελεήμονος Αδελφότητας (Αδελφάτου) Βόλου

9. ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ ΒΟΛΟΥ (ΔΗ.Κ.Ι.)

Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου Βόλου (Παγασών) 1936, 1939-1941

10. ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (ΓΑΚ), ΛΑΡΙΣΑΣ

Αρχείο Πρακτικών Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Λαρισαίων,
φάκ. 20, 19 Ιουλίου 1937 ως 27 Ιουνίου 1938 (Διοικ. 007, ΑΒΕ 447)
Αρχείο Γυμνασίου Αρρένων Λάρισας, (αταξινόμητο υλικό) (ΕΚΠ 006, ΑΒΕ 10)
Αρχείο 3^{ου} Δημοτικού Σχολείου Λάρισας, (αταξινόμητο υλικό) (ΕΚΠ 017, ΑΒΕ 113)
Αρχείο 1^{ου} Εξατάξιου Γυμνασίου Θηλέων Λάρισας, (αταξινόμητο υλικό) (ΕΚΠ 011, ΑΒΕ 79 και 508)
Αρχείο Δ/σης Α΄/θμιας Εκπ/σης Ν. Λάρισας, (αταξινόμητο υλικό) (ΑΒΕ 105, Διοικ 9.5)
Αρχείο Δ/σης Α΄/θμιας Εκπαίδευσης Ν. Λάρισας
φάκ. «Εμπιστευτική αλληλογραφία παρελθόντων ετών», υποφάκ. 4 και 7 (αταξινόμητο υλικό) (ΑΒΕ 104, Διοικ. 9.04)
Αρχείο Πρωτοδικείου Λάρισας, Κουτί 308, φάκ. 386, (ΔΙΚ 4.10, ΑΒΕ 439)
Πρακτικά και Αποφάσεις Μονομελούς Πλημμελειοδικείου, 1940, 29-2097

11. ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (ΓΑΚ), ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΓΑΚ, Αρχείο Γενικής Διοίκησης Ηπείρου (ΓΔΗ) :

ΓΔΗ, 1939,
φάκ. 1225, Α/3α

ΓΔΗ, 1940,
φάκ. 1283/2, Β/19

12. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, (ΙΑΔΙ)

Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 1937, 1939-1941

13. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΡΤ – ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ 1930

Άμυνα και Πολιτική Προστασία, Αριθ. 32055.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΡΤ – ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ 1940

Αθλητισμός, Αριθ. 47389.

Εορτασμοί και εκδηλώσεις, Αριθ. 46229.

Πόλεμοι, συγκρούσεις και ταραχές, Αριθ. 18264, 27905, 46234, 46238, 47708.

Άμυνα και πολιτική προστασία, Αριθ. 26218, 37293.

ΜΑΓΝΗΤΟΦΩΝΗΜΕΝΕΣ ΣΥΝΕΝΕΤΕΥΞΕΙΣ

Νομός Μαγνησίας

Βόλος

Δημήτρης Τσιλιβίδης, 20.10.2015

Βασίλης Κοτσαμανίδης, 15.9.2017

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία:

Αγγελόπουλος, Θ. Άγγελος, *Το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδος. Θέση και Αντιμετώπιση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1945.

Αι θυσίαι της Ελλάδος στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, [χ.τ.έ.] 1945.

Αλιβιζάτος, Βασ. Μπάμπης, *Η Νέα Γεωργική Πολιτική*, Έκδοση Εθνικής Εταιρίας, Αθήνα 1937.

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μετάφρ. Σταυροπούλου Βενετία, Εκδόσεις Θεμέλιο, β' έκδ., Αθήνα 1986.

Αναστασιάδης, Γιώργος, *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, Εκδόσεις Έκφραση, Θεσσαλονίκη 1994.

Ανδρειωμένος, Γιώργος, *Η νέα γενιά υπό καθοδήγηση: Το παράδειγμα του περιοδικού Η Νεολαία (1938-1941)*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2012.

Ανώνυμη, *Μία γυναίκα στο Βερολίνο. Ημερολογιακές σημειώσεις από τις 20 Απριλίου έως τις 22 Ιουνίου 1945*, μετάφρ. Τσινάρη Πελαγία, Εκδόσεις Κέδρος, β' έκδ., Αθήνα 2007.

Ανώνυμος, «Αι ασκήσεις του Σχολείου Φαλαγγίτου», *Φαλαγγίτικη Επιθεώρησης*, 1 (Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 1940), 32-40.

Ανώνυμος, «Η Δράσις της Ανωτ. Διοικήσεως Αντιαεροπορικής Αμύνης», *Τεχνικά Χρονικά*, 179-180 (1-15 Ιουνίου 1939), 553-556.

Ανώνυμος, «Το Ελληνικό Θέατρο και η μεγάλη προσφορά του το 1940-1941», *Επιθεώρησης Χωροφυλακής*, 70 (Οκτώβριος 1975), 588-593.

Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον, *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1939*, Αθήνα 1940.

Ανωτέρα Διοίκησις Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας (έκδ.), *Οικογενειακή Αεράμυνα (Οδηγία δια τους κατοίκους)*, Αθήνα 1938.

Βαρβαρέσος, Κυριάκος, «Εκθεσις του Διοικητού της Τραπέζης της Ελλάδος κ.κ. Βαρβαρέσου εξ ονόματος του Γενικού Συμβουλίου επί του ισολογισμού του έτους 1939», *Νέα Πολιτική*, 4 (Απρίλιος 1940), 467-497.

Βασιλικόν Υπουργείον των Εξωτερικών (έκδ.), *Διπλωματικά έγγραφα-Η ιταλική επίθεσις κατά της Ελλάδος*, Αθήνα 1940.

Βαφόπουλος, Γ. Θ., *Σελίδες Αυτοβιογραφίας*, Εκδόσεις Εστία, 3 τόμοι, Αθήνα 1971.

- Βεργόπουλος, Κώστας, «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης 1944-1952», John O. Iatrides (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, μετάφρ. Δρίτσα Μαργαρίτα, Λυκιαρδοπούλου Αμαλία, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 529-556.
- Βλάχος, Σ. Άγγελος, *Μια φορά κι ένα καιρό, ένας διπλωμάτης... (50 κυβερνήσεις)*, 2 τόμοι, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, γ' έκδ., Αθήνα 1985.
- Βόγλη, Κ. Ελπίδα, «'Πτωχοί' και 'Πένητες' στην πόλη της Θεσσαλονίκης (1912-1941)», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, 6 (ΚΙΘ, Θεσσαλονίκη 2002), σσ. 247-259.
- Βόγλης, Πολυμέρης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, β' έκδ., Αθήνα 2016.
- Βραχνιάρης, Χρήστος, *Τα χρόνια της λαϊκής εποποιΐας*, Εκδόσεις Πανόραμα, Αθήνα [χ.χ.έ].
- Γαλανάκης, Κ. Γεώργιος, *Η άμυνα κατά του αεροχημικού πολέμου*, Αθήνα 1938.
- Γενικό Επιτελείο Αεροπορίας, «Οι πρωτοπόροι του αεροπορικού δόγματος. Ντουέ: Μία θεώρηση της εργασίας του, της επίδρασης και της φήμης του», μετάφρ-διασκευή Σχου (Ι) Π. Καρδάση από το *RAF QUARTERLY, Αεροπορική Επιθεώρηση*, 28 (Μάιος-Αύγουστος 1983), 43-52.
- Γενικό Επιτελείο Αεροπορίας, *Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας*, Έκδοση Υπηρεσίας Ιστορίας Πολεμικής Αεροπορίας, 4 τόμοι, Αθήνα 1990.
- Γενικό Επιτελείο Αεροπορίας, *Ελληνική Αεροπορία. Συνοπτική Ιστορία: 1908-1944*, Υπηρεσία Ιστορίας ΠΑ 2000.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, (έκδ.), *Η προς πόλεμον προπαρασκευή του ελληνικού στρατού, 1923-1940*, Αθήνα 1969.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (έκδ.), *Η Υγειονομική Υπηρεσία του Στρατού κατά τον πόλεμο 1940-1941*, Αθήνα 1983.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (έκδ.), *Ελληνοϊταλικός πόλεμος. Ιταλική εισβολή, 28 Οκτωβρίου μέχρι 17 Νοεμβρίου 1940*, Αθήνα 1960.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (έκδ.), *Χειμερινά επιχειρήσεις-Ιταλική επίθεση Μαρτίου*, Αθήνα 1966.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (έκδ.), *Ο ελληνικός στρατός κατά τον Δεύτερον Παγκόσμιο Πόλεμο, Η μάχη της Κρήτης*, Αθήνα 1967.
- Γεωργοπούλου, Βαρβάρα, «1940-1945: Τα δύσκολα χρόνια», *Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών. Ογδόντα χρόνια, 1917-1997*, Εκδόσεις Σμπίλια, Αθήνα 1999, σσ. 105-112.
- , «1940-1947», *Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών. Ογδόντα χρόνια, 1917-1997*, Εκδόσεις Σμπίλια, Αθήνα 1999, σσ. 283-324.

- Γιώτης, Γεώργιος, «Ο Βόλος στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου, Οκτώβριος 1940-Απρίλιος 1941», ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2017.
- Grayling, A. C., *Ανάμεσα στις νεκρές πόλεις*, μετάφρ. Φακατσέλης Αχιλλέας, Εκδόσεις Κασταλία, Αθήνα 2006.
- Δασκαλάκης, Β. Απόστολος, *Ιστορία Ελληνικής Χωροφυλακής 1936-1950*, 2 τόμοι, Αθήνα 1973.
- Δαφνής, Κώστας, *Χρόνια Πολέμου και Κατοχής. Κέρκυρα 1940-1944*, Κέρκυρα 1966.
- Δειμύζη – Καλιότσου, Άννα, *Τα γκρίζα χρόνια*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1996.
- Δελιβάνης, Δ. Ι., «Τα οικονομικά προβλήματα της μαχομένης Ελλάδος», *Νέον Κράτος*, 43 (31 Μαρτίου 1941), 188-197.
- Δεσποτόπουλος, Αλέξανδρος, *Η πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδος 1923-1940*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1998.
- Δημητριάδος Ιωακείμ, *Μεταξύ κατακτητών και ανταρτών*, Αθήνα 1950.
- Δημητρίου, Κ. Ελένη, *Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος ως προσωπικό βίωμα. Ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών*, Εκδόσεις Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 2010.
- Δημόγλου, Αίγλη, «Βιομηχανία», στο *Βόλος, ένας αιώνας. Από την ένταξη στο ελληνικό κράτος (1881) έως τους σεισμούς (1955)*, τόμ. Α', Εκδόσεις Βόλος, Βόλος 1999, σσ. 127-200.
- Δορδανάς Ν. Ευστράτιος –Τσιρώνης Θεοδόσης, «Η Καλαμαριά την περίοδο 1940-1945. Τα χρόνια του Πολέμου, της Κατοχής και της Απελευθέρωσης», Ιωαννίδου Ελένη, Τσιρώνης Θεοδόσης, (επιμ.), *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940-1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, Εκδόσεις ILP Productions, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 16-45.
- Δούνιας, Μίνος, «Θα νικήσουμε αλλά υπέρ την νίκην δόξα». *Το «σαράντα» μέσα από τις επιστολές των πολεμιστών και των αμάχων*, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2006.
- Δροσάκη, Ελευθερία, *Εν Θεσσαλονίκη... Από τον πόλεμο, την κατοχή και την αντίσταση*, Εκδόσεις Εντός, Αθήνα 1985.
- Evans, J. Richard, *Το Γ' Ράιχ στην εξουσία*, μετάφρ. Αντύπας Κώστας, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014.
- , *Το Γ' Ράιχ στον Πόλεμο*, μετάφρ. Αστερίου Ελένη, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (έκδ.), *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, Αθήνα 1955.

- Εθνικόν Τυπογραφείον (έκδ.), Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940. Πραγματικός, νόμιμος και μόνιμος πληθυσμός, κυρωθείς δια του από 28 Ιανουαρίου 1946 Διατάγματος*, Αθήνα 1946.
- Εκτελεστική Επιτροπή Πνευματικής Επιστρατεύσεως, «Δελτίον Πνευματικής Επιστρατεύσεως», *Νέον Κράτος*, 43 (31 Μαρτίου 1941), 1-16.
- Ε.Ο.Ν. (έκδ.), *Στρατιωτικά ειδικότητες. Οδηγία εκπαιδεύσεως επί των γενικών στρατιωτικών γνώσεων*, Αθήνα 1939.
- Επιθεώρησις Αντιαεροπορικής Αμύνης, «Η Οργάνωσις της Αεραμύνης του αμάχου πληθυσμού», *Τεχνικά Χρονικά*, 109 (1 Ιουλίου 1936), 601-606.
- Επιτροπή Εξακριβώσεων Ζημιών Ηπείρου, *Εκθεσις των γενομένων ζημιών εν γένει Ηπείρου από της κηρύξεως του ελληνο-ιταλικού πολέμου (28-10-1940) μέχρι της τελικής απελευθερώσεώς της, Οκτώβριος 1944*, Εκδόσεις Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, Αθήνα 1987.
- Ελεφάντης, Άγγελος, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Εκδόσεις Θεμέλιο, γ' έκδ., Αθήνα 1999.
- Ευελπίδης, Χρυσός, *Η γεωργία μας εις το πλαίσιον της πολεμικής οικονομίας*, Εκδόσεις Πυρσός, Αθήνα 1940.
- Ζάννα, Αλ. Βιργινία, *Ημερολόγιο πολέμου '40- '41*, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1979.
- Ζαούσης, Λ. Αλέξανδρος, *Αναμνήσεις ενός αντιήρωα (1933-1944)*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα 1980.
- Ζάρρας, Λ. Ιωάννης, *Ανεργία και εκ περιτροπής εργασία*, Εκδόσεις Πυρσός, Αθήνα 1940.
- Θεοτοκάς, Γιώργος, *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», β' έκδ., Αθήνα [χ.χ.έ].
- Θωμαδάκης, Β. Σταύρος, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», John O. Iatrides (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, μετάφρ. Δρίτσα Μαργαρίτα, Λυκιαρδοπούλου Αμαλία, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 117-141.
- Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Κ. Π. Καβάφης, Άπαντα τα Ποιήματα*, Εκδόσεις Νάρκισσος, Αθήνα 2003.
- Irving, David, *Ο Πόλεμος των Στρατηγών. Στα ενδότερα των Συμμαχικών Δυνάμεων, 1944-1945*, μετάφρ. Χουρμουζιάδης Στέλιος, Εκδόσεις Ιωλκός, β' έκδ., Αθήνα 2007.
- Ιωάννου, Γιώργος, *Το δικό μας αίμα*, Εκδόσεις Κέδρος, ζ' έκδ., [χ.τ.έ] 1980.
- , *Η Σαρκοφάγος*, Εκδόσεις Κέδρος, η' έκδ., Αθήνα 1988.

- Καββαδίας, Επαμεινώνδας, *Ο Ναυτικός Πόλεμος του 1940 όπως τον έζησα. Αναμνήσεις 2 Μαρτίου 1935-25 Μαρτίου 1943*, Εκδόσεις Πυρσός, Αθήνα 1950.
- Καβάλα, Μαρία, «Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική κατοχή (1941-1944): Κοινωνία, Οικονομία, Διωγμός Εβραίων», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2009.
- Καιροφύλας, Γιάννης, *Η Αθήνα του '40 και της Κατοχής*, Εκδόσεις Φιλιππότη, β' έκδ., Αθήνα 1989.
- , *Η Αθηναϊκή Αποκριά*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1990.
- Καστρινάκη, Αγγέλα, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2005.
- Κατσιμήτρος, Χαράλαμπος, *Η Ήπειρος Προμαχούσα. Η δράση της VIII Μεραρχίας κατά τον πόλεμο 1940-41*, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας, Αθήνα 2007.
- Κεφαλάς, Ν., «ΕΟΝ., η μεγάλη δημιουργία της 4^{ης} Αυγούστου», *Φαλαγγίτικη Επιθεώρησης*, 2 (Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1940), 47-56.
- Κόκκινος, Α. Διονύσιος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, 4 τόμοι, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1978.
- Κολιόπουλος, Ιωάννης, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σσ. 358-453.
- , «Ο Πόλεμος του 1940/1941», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σσ. 411-454.
- Κοντοστάνος, Μεθόδιος (Μητροπολίτης Κέρκυρας και Παξών), *Αρχείον και καθημερινά περιστατικά γεγονότα επί ιταλικής και γερμανικής Κατοχής*, Κέρκυρα 1949.
- Κορόζης, Αθανάσιος, *Οι πόλεμοι 1940-41. Επιτυχία και ευθύνη*, 2 τόμοι, Αθήνα 1957, 1958, τόμ. 3, (ανέκδοτος).
- Κοτζάμπαση, Μαρία, «Το ταχυδρομείο είναι μία ιεροτελεστία». *Από την αλληλογραφία του Πολέμου (Νοέμβριος 1940-Απρίλιος 1941)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού ΣΓενικής Παιδείας, Αθήνα 1998.
- Κούκουνας, Δημοσθένης, *Ιστορία της κατοχής*, 2 τόμοι, Εκδόσεις Λιβάνης, Αθήνα 2013.
- Κουρής, Ν, «Η ιστορική διαδρομή της εναερίου ισχύος», *Αεροπορική Επιθεώρησης*, 5 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1974), 1-28.
- Κωστής, Κώστας, *Ο Πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018.

- Λάζαρης, Κ. Βασίλης, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, 3 τόμοι, Αχαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα 1986, 1989.
- , *Η Πατραϊκή Δημαρχία στο Β' Τέταρτο του 20^{ου} Αιώνα. 1926-1951*, Έκδοση Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πατρών, Πάτρα 2008.
- Λαμπρινός, Φώτος, *Ισχύς μου η αγάπη του φακού. Τα κινηματογραφικά επίκαιρα ως τεκμήρια της ιστορίας (1896-1940)*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2005.
- Λεοντίδου, Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1989.
- Λέφας, Χρήστος, *Ιστορία της Εκπαιδευσεως*, Εκδόσεις ΟΕΣΒ, Αθήνα 1942.
- Λιάκος, Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1993.
- Λιναρδάτος, Σπύρος, *4^η Αυγούστου*, Εκδόσεις Θεμέλιο, ε' έκδ., Αθήνα 1988.
- Λογοθέτης, Ποσειδώνας, *Το Χρέος. Μνήμες και Μαρτυρίες, 1940-1945*, Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1992.
- Lowe, Keith, *Όλεθρος. Η Ευρώπη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, μετάφρ. Χαλαζίας Ιωάννης, Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2014.
- Μαγκριώτης, Ι. Δημήτριος, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα Κατοχής κατά τα έτη 1941-1944*, Αθήνα [χ.χ.έ].
- Μαζαράκης-Αινιάν, Αλέξανδρος, *Απομνημονεύματα*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1948.
- Mazower, Mark, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετάφρ. Κουρεμένος Κώστας, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, δ' έκδ., Αθήνα 2004.
- Μάισκι, Ιβάν, *Ο Πόλεμος, Αναμνήσεις Σοβιετικού Πρεσβευτή*, Εκδόσεις Γνώσεις, Αθήνα 1983.
- Μανδατζής, Μ. Χρήστος, «'Όπου εδρεύει η φτωχολογιά, η προσφυγιά και η ανεργία...' Τα συσσίτια», Ελευθερία Μαντά, Δημήτρης Κοντογεώργης, Χρήστος Μανδατζής, (επιμ.), *Φτώχεια και Φιλανθρωπία στη Θεσσαλονίκη*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2017, σσ. 241-290.
- Marabini, Jean, *Η καθημερινή ζωή στο Βερολίνο την εποχή του Χίτλερ*, μετάφρ. Βανδώρου Ελληνική και Βανδώρος Δημήτρης, Εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα 1992.
- Μαργαρίτης, Γιώργος, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942*, Εκδόσεις «Ο Πολίτης», Αθήνα 1993.

- , «Η Θεσσαλία στον πόλεμο και στην Αντίσταση», *Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία. Όψεις της ιστορίας της κατά τη δεκαετία του '40*, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2017, σσ. 25-45.
- Marks, Stefan, *Γιατί ακολούθησαν τον Χίτλερ; Η ψυχολογία του εθνικοσοσιαλισμού*, μετάφρ. Δορδανάς Ν. Στράτος, Εκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2011.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1982.
- Μαχαίρα, Ελένη, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου, Φωτογραφίες*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987.
- Μεταξάς, Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, Εκδόσεις Γκοβόστη, 4 τόμοι, Αθήνα [χ.χ.έ].
- , *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2 τόμοι, Αθήνα 1969.
- Μιλλιέξ, Ροζέ, *Ημερολόγιο και μαρτυρίες του πολέμου και της Κατοχής*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1982.
- Μουράτογλου, Γιάννης, *Αντίκρυ στο χρέος. Αναμνήσεις από την ταραγμένη εποχή 1940-1945*, Αθήνα 1987.
- Μούτουλας, Παντελής, *Πελοπόννησος 1940-45. Η περιπέτεια της επιβίωσης, του διχασμού και της απελευθέρωσης*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.
- Μπελιά, Δ. Ελένη, *Ημερολόγια πολέμου και αλληλογραφία, 1940-1941. Ημερολόγιο και αλληλογραφία Δ. Β. Βαγιακάκου. Ημερολόγιο του 1/9 ΤΠ Κ.Π. Μελανουρέα, Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων*, Αθήνα 1998.
- Μπενρουμπή-Αμπαστάδο, Λίλιαν, *Τα τετράδια της Λίνας*. Εκδόσεις Καπάνι, Θεσσαλονίκη 1989.
- Beevor, Antony, *Ο Ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος 1936-1939*, μετάφρ. Καστανάρας Γιάννης, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2006.
- Berstein, Serge – Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης. Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, μετάφρ. Κοκολάκης Μιχάλης, 3 τόμοι, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, γ' έκδ., Αθήνα 1997.
- Nagorski, Andrew, *Μόσχα 1941. Η μεγαλύτερη μάχη*, μετάφρ. Λαζαρίδης Νικόλαος, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 2010.
- Νικολαΐδης, Ν. Ιωάννης, *Μνήμες του '40*, Ιωάννινα 1985.
- , *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, 10 τόμοι, Ιωάννινα 1997.
- Ντάσιος, Δ. Λεωνίδας, *Μνήμες από την Εθνική Αντίσταση και τον Εμφύλιο Πόλεμο 1940-1950*, Βόλος 2000.

- Davies, Norman, *Η Ευρώπη σε πόλεμο. Η έναρξη, οι συγκρούσεις, οι ηγέτες και το τέλος του Φασισμού. 1939-1945*, μετάφρ. Αγάπιος Σωτήρης, 2 τόμοι, Εκδόσεις Ιωλκός, Αθήνα 2008.
- Παϊζης Γ. Αθανάσιος, *Ο χημικός πόλεμος και η προστασία του αμάχου πληθυσμού*, Αθήνα 1940.
- Πανσέληνος, Ασημάκης, *Φύλλα ημερολογίου (1941-1945)*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1993.
- Πανταζίδης, Λ. Ξενοφών, *Ιστορία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού*, 2 τόμοι, Αθήνα 1987.
- Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του, από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940*, Εκδόσεις Πυρσός, Αθήνα 1945.
- Παπαευθυμίου, Αργ. Ξενοφών, «εδέχθημεν αεροπορικήν επιδρομήν...», Εκδόσεις «Το Δόντι», Πάτρα 2005.
- Παππάς, Κ. Γιώργος, *Ημερολόγιον Πολέμου-Κατοχής-Απελευθερώσεως, 1940-1944*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018.
- Πετράκη Μαρίνα, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, μετάφρ. Μοίρα Μάρα, Εκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα 2006.
- , *1940-Ο άγνωστος πόλεμος. Η ελληνική πολεμική προσπάθεια στα μετόπισθεν*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014.
- Πετράκος, Χ. Βασίλειος, *Τα αρχαία της Ελλάδος κατά τον πόλεμο 1940-1944*, Αρχαιολογική Εταιρεία Αθήνας, Αθήνα 1944.
- Πετρίδης, Β. Παύλος, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, Εκδόσεις Γκοβόστη, 3 τόμοι, Αθήνα 1994, 1999, 2000.
- Pinol Jean-Luc – Francois Walter, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη*, μετάφρ. Κουμπούρα Μαρία, Παπαηλιάδη Μαρία, 2 τόμοι, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2007.
- Πλουμίδης, Γ. Σπυρίδων, «Το καθεστώς Μεταξά, 1936-1940», Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, (Ένθετο στο *Τα Νέα-Στιγμές της Σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα 2017), σσ. 51-86.
- Ποδότας, Κωνσταντίνος, *Οι εκ των αεροπλάνων κίνδυνοι του αμάχου πληθυσμού. Παθητική Αεράμυνα*, Αθήνα 1939.
- Πολίτης, Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, θ' έκδ, Αθήνα 1998.
- Πουρναρόπουλος, Χρ. Λεωνίδα, *117 μέρες εκείνο το χειμώνα. Πολεμικό ημερολόγιο ενός τσολιά 1940-1941*, Αθήνα 1983.
- Πράσκα, Σ. Βισκόντι, *Εγώ εισέβαλα στην Ελλάδα*, μετάφρ. Κολόμβας Νικόλαος, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 1999.

- Russel, Lord of Liverpool, *Η μάστιγα του ναζισμού. Τα εγκλήματα πολέμου του Γ' Ράιχ, 1939-1945*, μετάφρ. Δημητροπούλου Γεωργία, Εκδόσεις Ιωλκός, Αθήνα 2007.
- Ραυτόπουλος, Ι. Θεόδωρος, *Η ηλεκτρική ενέργεια εις την αυριανήν Ελλάδα. Προβλήματα, προϋποθέσεις, κατευθύνσεις*, Εκδόσεις Τεχνική, Αθήνα 1943.
- Ρούπα, Ευφροσύνη – Χεκίμογλου Ευάγγελος, *Η ιστορία του αυτοκινήτου στην Ελλάδα. Εμπόριο και παραγωγή στη μέγιστη του κράτους 1894-1986*, Publishing Economía, [χ.τ.έ] 2009.
- Σαββανάκης, Βασίλης, *Γκοροτόπι. Μνήμες και βιώματα από τα χαρακώματα του πολέμου στην Αλβανία*, Σύλλογος Βελεστινιωτών Αθηνών, Αθήνα 1987.
- Σακελλαρίου, Αλέξανδρος, *Ένας Ναύαρχος θυμάται...*, 2 τόμοι, Εκδόσεις Γιώτα Σίγμα, Αθήνα [χ.χ.έ].
- Σαμαρά, Νίκη, *Εξήντα αληθινές ιστορίες*, Εκδόσεις Ωρες, γ' έκδ, Βόλος [χ.χ.έ].
- Σαραντα χρόνια αργότερα*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1980.
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1992.
- Σέρβος, Δημήτρης, *Που λες ... στον Πειραιά (ντοκουμέντα Σ αναμνήσεις)*, Αθήνα 1996.
- Σεφέρης, Γιώργος, *Μέρες Δ', 1 Γενάρη 1941-31 Δεκέμβρη 1944*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1977.
- , *Μέρες Γ', 16 Απρίλη 1934-14 Δεκέμβρη 1940*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1984.
- , *Χειρόγραφο Σεπ. '41*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1980.
- Σίρερ, Γουίλιαμ, *Ημερολόγιο του Βερολίνου. Σημειώσεις ενός ξένου ανταποκριτή 1934-1941*, μετάφρ. Ζουμπουλάκης Νίκος, Εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα 1997.
- , *Το τέλος του Ημερολογίου. Βερολίνο, 1944-1947*, μετάφρ. Μαλανδράκης Δ., Εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα 1997.
- Σολδάτος, Γιάννης, *Ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου, 6 τόμοι*, Εκδόσεις Αιγόκερως, ε' έκδ., Αθήνα 1988.
- Shores, Christopher – Brian Cull – Nicola Malizia, *Ο αεροπορικός πόλεμος στην Ελλάδα, 1940-1941. Από την Ήπειρο και την Μακεδονία έως την μάχη της Κρήτης*, μετάφρ. Σταυρόπουλος Β. Δημήτριος, Εκδόσεις Eurobooks, Αθήνα 2009.
- Σταμούλης, Γιάννης, *Συνοπτική Ιστορία του Πυροσβεστικού Σώματος 1833-2003*, Πυροσβεστικό Μουσείο, Αθήνα 2013.

- Στεφανίδης, Ιωάννης, *Υποκατάστατο ισχύος. Η βρετανική προπαγάνδα στα Βαλκάνια, 1939-44*, μετάφρ. Κοτσυφού Ελένη, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018.
- Στεφόπουλος, Σπύρος, *Προβλήματα ιστορίας και σκέψεις πάνω σ' αυτά. Για τον πόλεμο του 1940-41 και για τα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής*, Ιωάννινα 2004.
- Τερζάκης, Άγγελος, *Ελληνική εποποιία 1940-1941*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της 'Εστίας', β' έκδ., Αθήνα 1980.
- 4^{ης} Αυγούστου (έκδ.), *Τρία έτη διακυβερνήσεως του κ. Ιωάννου Μεταξά, 1936-1939*, Αθήνα [χ.χ.έ].
- 4^{ης} Αυγούστου (έκδ.), *4 Αυγούστου 1936-4 Αυγούστου 1940. Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, 4 τόμοι, Αθήνα [χ.χ.έ].
- Τζαφλέρης, Νίκος, *Επιβίωση και Αντίσταση στον Βόλο την περίοδο της Κατοχής (1941-1944)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2007.
- Τζονς, Μάικλ, *Λένινγκραντ. Η πολιορκία (1941-1944)*, μετάφρ. Χατχούτ Ρένα, Εκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα 2008.
- Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα 1940-1945*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 8 τόμοι, Αθήνα 1981.
- Το Λύκειο Ελληνίδων. 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010.
- Τράπεζα Αθηνών, Τμήμα Οικονομολογικών Μελετών, «*Επισκόπησις κατά την 15^{ην} Οκτωβρίου 1940*».
- Τρίμης, Αν. Γεώργιος, *Η πεινιχρότης του ελληνικού εργατικού εισοδήματος*, Αθήνα 1949.
- Τσιλιβίδης, Δημήτριος, *Ανέκδοτο προσωπικό αρχείο*, Βόλος 1990.
- Τσιλιβίδης, Ηλ. Δημήτριος, *Οι Υγειονομικοί της Μαγνησίας στον Πόλεμο και στην Κατοχή*, Ιατρικός Σύλλογος Μαγνησίας, Βόλος 2003.
- Τσώρτσιλ, Ουίνστον, *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, μετάφρ. Καστανάρας Γιάννης, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2 τόμοι, Αθήνα 2010.
- Υπουργείο Στρατιωτικών (έκδ.), *Παθητική Αεράμυνα*, Επιθεώρησις Αντιαεροπορικής Αμύνης της Χώρας, Αθήνα 1937.
- Φουντανόπουλος, Κώστας, «*Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα*», Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β1', Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σσ. 295-334.
- Φρίντριχ, Γιέργκ, *Η Γερμανία στις φλόγες. Ο Βομβαρδισμός της Γερμανίας, 1940-1945*, μετάφρ. Μπάρλου Μάγια, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 2006.

- Fritzsche, Peter, *Ζωή και Θάνατος στο Τρίτο Ράιχ*, μετάφρ. Αβραμίδου Βασιλεία-Δεσποινιάδης Κώστας, Εκδόσεις Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2008.
- Χαρούσης, Χαρίτων, «Το ελληνικό αντιαεροπορικό πυροβολικό κατά τον πόλεμο του 1940-41», *Αεροπορική Επιθεώρηση*, 89 (Ιούλιος 2010), 84-93.
- Χατζημανωλάκης, Ε. Γιάννης, *Το λιμάνι του Πειραιά στη διαδρομή των αιώνων*, δ' έκδ., Πειραιάς 1996.
- Χατζηπατέρας, Ν. Κώστας – Μαρία Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40-41*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1982.
- Χατζηπατέρας, Ν. Κώστας – Μαρία Σ. Φαφαλιού, *Μαρτυρίες 40-44. Πόλεμος-Κατοχή*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1988.
- Χατζηγιάννης, Δημήτριος, *Αναμνήσεις*, Έκδοση ΤΕΔΚ Ν. Λάρισας, Λάρισα 2011.
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β2', Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σσ. 37-122.
- Χατζηφώτης, Ι. Μ., *Η Εκκλησία στον Αγώνα του Σαραντα*, Εκδόσεις Ατλαντίς, Αθήνα 1982.
- Hastings, Max, *Νέμεσις. Η μάχη για την Ιαπωνία, 1944-45*, μετάφρ. Κατσάνης Βαγγέλης, Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2015.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνοϊταλικού πολέμου: Συσσίτια και καταφύγια», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, 5, Εκδόσεις Ιανός, Θεσσαλονίκη, 1999, σσ. 285-325.
- , «Από τη φτώχεια στην πείνα. Η πολιτική οικονομία του λιμού», *Ιστορικά*, 80 (26 Απριλίου 2001), 14-21.
- Χιονίδου, Βιολέττα, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-44*, μετάφρ. Μιχαήλ Δημήτρης, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2011.
- Χριστιανόπουλος, Ντίνος, *Θεσσαλονίκη, ου μ' εθέσπισεν...*, Εκδόσεις Ιανός, Θεσσαλονίκη 1999.
- Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης, *Πολιτική Οικονομία και Έλληνες Διανοούμενοι. Μελέτες για την ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 1999.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- *Ακρόπολις* (1939-41)
- *Δράσις* (Ηράκλειο) (1939)
- *Ελευθερία* (Λάρισα) (1939-40)
- *Εσπερινός Ταχυδρόμος* (Χανιά) (1939)
- *Ηπειρωτικός Αγών* (Ιωάννινα) (1939-40)
- *Θεσσαλία* (Βόλος) (1939-41)
- *Θάρρος* (Τρίκαλα Θεσσαλίας) (1940-41)
- *Καθημερινή* (2006)
- *Κέρκυρα* (1939-40)
- *Κήρυξ* (Λάρισα) (1940-41)
- *Κρητικά Νέα* (Ηράκλειο) (1939)
- *Μακεδονία* (1939-41)
- *Μακεδονικόν Βήμα* (Κοζάνη) (1939-40)
- *Νέα Ελλάς* (Βόλος) (1940)
- *Νεολόγος Πατρών* (1939-40)
- *Πρωΐα* (1940-41)
- *Ριζοσπάστης* (1935)
- *Ταχυδρόμος* (Βόλος) (1940-41)
- *Ταχυδρόμος* (Καβάλα) (1941)
- *Τηλέγραφος* (Πάτρα) (1940-41)

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία:

- Addison, Paul and Jeremy Grang, *Firestorm: The Bombing of Dresden, 1945*, Pimlico, London 2006.
- Baldoli, Claudia and Andrew Knapp, *Forgotten Blitzes. France and Italy under Allied Air Attack, 1940-1945*, Continuum, London 2012.
- Barber, John and Mark Harrison, *The Soviet Home Front 1941-1945*, London 1991.
- Beevor, Antony, *Berlin. The Downfall: 1945*, Penguin Books, London 2017.
- , *Stalingrad*, Penguin Books, London 2017.
- Beck, R. Earl, *Under the Bombs: The German Home Front, 1942-1945*, Kentucky University Press, Lexington 1986.
- Biddle, Tami Davis, *Rhetoric and Reality in Air Warfare. The Evolution of British and American Ideas about Strategic Bombing, 1914-1945*, Princeton University Press, Princeton New Jersey 2002.
- Bidlack, Richard, – Nikita Lomagin, *The Leningrad Blockade, 1941-1944*, Yale University Press, Yale 2012.
- Botting, Douglas, *The Aftermath: Europe*, Time-Life Books, Chicago 1983.
- Braithwaite, Rodric, *Moscow 1941. A city and its People at War*, Profile Books, London 2007.
- Calder, Angus, *The People's War. Britain 1939-1945*, Pimlico, London 1969.
- Calder, Ritchie, *Carry on London*, The English Universities Press, 1941.
- Clodfelter, Mark, *Beneficial Bombing. The Progressive Foundations of American Air Power, 1917-1945*, University of Nebraska Press, Nebraska 2010.
- Cortesi, Elena, “Evacuation in Italy during the Second World War Evolution and Management”, Claudia Baldoli, Andrew Knapp and Richard Overy (ed.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum, London 2011, σσ. 59-74.
- Crane, C. Conrad, *American Airpower Strategy in World War II. Bombs, cities, civilians, and oil*, University Press of Kansas, Kansas 2016.
- Deighton, Len, *Blood, tears and folly. An objective look at World War II*, Harper Collins, New York 1993.

- Deighton, Len – Max Hastings, *Battle of Britain*, Wordsworth Editions, 1999.
- Dower, W. John, *Embracing defeat. Japan in the wake of World War II*, W. W. Norton & Company, New York 2009.
- Dumoulin, Olivier, “A Comparative Approach to Newsreels and Bombing in the Second World War: Britain, France, Germany”, Claudia Baldoli, Andrew Knapp and Richard Overy (ed.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum, London 2011, σσ. 298-314.
- Dziewanowski, M. K., *War at Any Price. World War II in Europe, 1939-1945*, Prentice-Hall, New Jersey 1987.
- Farrington, Karen, *The Blitzed City. The Destruction of Coventry, 1940*, Aurum Press, London 2015.
- Fitzgibbon, Constantine, *The Blitz*, Allan Wingate, 1957.
- Fincardi, Marco, “Anglo-American Air Attacks and the Rebirth of Public Opinion in Fascist Italy”, Claudia Baldoli, Andrew Knapp and Richard Overy (ed.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum, London 2011, σσ. 241-255.
- Gardiner, Juliet, *The Blitz. The British Under Attack*, Harper Press, London 2011.
- Gildea, Robert, Dirk Luyten and Juliane Fürst, “To Work or Not to Work?”, Robert Gildea, Olivier Wieviorka and Anette Warring (ed.), *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe*, Berg, Oxford 2006, σσ. 42-87.
- Glienke, Stephan, “The Allied War and German Society”, Claudia Baldoli, Andrew Knapp and Richard Overy (ed.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum, London 2011, σσ. 184-205.
- Gow, Ian, *Okinawa 1945. Gateway to Japan*, Doubleday & Company, New York 1985.
- Jackson, Julian, *The Fall of France, The Nazi invasion of 1940*, Oxford University Press, Oxford 2003.
- Hansen, Randall, *Fire and Fury. The Allied Bombing of Germany and Japan*, Faber & Faber, London 2020.
- Hellbeck, Jochen, *Stalingrad. The city that defeated the Third Reich*, Public Affairs, New York 2015.
- Iklé, Fred Charles, *The Social Impact of Bomb Destruction*, Oklahoma University Press, 1958.
- Jukes, Geoffrey, *The Defence of Moscow*, London 1969.
- Kershaw, J. Robert, *‘It never snows in September’. The German View of Market Garden and The Battle of Arnhem, September 1944*, Sarpedon, New York 1996.

- Kirschenbaum, Lisa, *The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941-1995: Myth, Memories and Monuments*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- Kitson, Simon, “Criminals or Liberators? French Public Opinion and the Allied Bombing of France, 1940-1945”, Claudia Baldoli, Andrew Knapp and Richard Overy (ed.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum, London 2011, σσ. 279-297.
- Klemperer, Victor, *I will bear witness, 1933-1941. A diary of the Nazi years*, The Modern Library, New York 1999.
- Levine, Joshua, *The Secret History of the Blitz*, Simon & Schuster, London 2016.
- Mackay, Robert, *Civilian morale in Britain during the Second World War*, Manchester University Press, Manchester 2002.
- Mitter, Rana, *China’s war with Japan, 1937-1945. The struggle for survival*, Penguin Books, London 2014.
- Mukhina, Lena, *The Diary of Lena Mukhina. A Girl’s Life in the Siege of Leningrad*, Pan Books, London 2016.
- Murray, Williamson, *Strategy for defeat: The Luftwaffe, 1933-1945*, Air University Press, Maxwell Air Force Base, Alabama 1983.
- Nezzo, Marta, “The Defence of Works of Art from Bombing in Italy during the Second World War”, Claudia Baldoli, Andrew Knapp and Richard Overy (ed.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum, London 2011, σσ. 101-120.
- Overy, Richard, *The Bombing War. Europe 1939-1945*, Penguin Books, London 2014.
- Osborne, D. Brian and Ronald Armstrong, *Glasgow: A City at War*, Birlinn, 2003.
- Sansom, William, *The Blitz: Westminster at War*, Oxford University Press, 1947.
- Shirer, L. William, *The Rise and Fall of the Third Reich*, The Folio Society, London 1995.
- Stargardt, Nicholas, *The German War. A Nation Under Arms, 1939-1945*, Vintage, London 2016.
- Summers, Julie, *When the children came home. Stories of Wartime Evacuees*, Simon & Schuster, London 2011.
- Suny, Ronald Grigor, “Stalin and his Stalinism: power and authority in the Soviet Union, 1930-53”, Ian Kershaw and Moshe Lewin (ed.), *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, σσ. 26-52.

- Süss, Dietmar, *Death from the skies. How the British and Germans survived bombing in World War II*, Oxford University Press, Oxford 2014.
- Voglis, Polymeris, “Surviving Hunger. Life in the Cities and the Countryside during the Occupation”, Robert Gildea, Olivier Wieviorka and Anette Warring (ed.), *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe*, Berg, Oxford 2006, σσ. 16-41.
- Weinberg, L. Gerhard, *A World at Arms. A Global History of World War II*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- Whittington-Egan, Richard, *The Great Liverpool Blitz*, Gallery Press, 1987.
- Whitmarsh, Andrew, *Portsmouth at War*, Tempus, 2007.
- Wiggan, Mark, “The Blackout and the Idea of Community in Britain and German”, Claudia Baldoli, Andrew Knapp and Richard Overy (ed.), *Bombing, States and Peoples in Western Europe 1940-1945*, Continuum, London 2011, σσ. 43-58.
- Wintle, Frank, *The Plymouth Blitz*, Bossiney Books, 1981.